

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԽ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

ՊԵՅԴՈՒԹ, 2007

Յատուկ շնորհակալություն՝
Գալուստ Կիլպենկեան Հիմնարկության,
որուն նիւթական օժանդակութեան շատ քան կը պարտի
այս հատորին հրատարակութիւնը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԻՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԻՈՒՆԻ

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2007

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

**HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 27**

BEIRUT, 2007

ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔԸ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Ակնարկ մը՝ Միջին Արեւելքի հայագիտական աւանդին, մեզ կը դնէ տեսական եւ այլ բազմաբնոյթ հարցերու առջեւ:

Ի՞նչ կը նշանակէ հայագիտութիւն, ո՞վ կարելի է հայագետ նկատել: Նման ընդհանուր հարցերու կողքին, կը բացայայտուի հարցադրումներու այլ շարք մը. Միջին Արեւելքի մէջ ինչպիսի՞ հայագիտութիւն գոյութիւն ունեցած է, ինչպիսի՞ վիճակ ունի ան այսօր եւ ի՞նչ հեռանկարներ կրնայ ունենալ այս ընթացքով:

Թեւակոխած ենք մօր հանգրուան մը: Չեւաւորման մէջ են մօր հայագետի ըմբռնումը եւ մօր հայագիտութիւնը: Ժամանակներու փոփոխման հետ փոխուած են հայագիտութեան սահմանումն ու գնահատումի ելակէտերը, ընդարձակուած է հայագիտութեան նիւթը, բազմացած են անոր մատչելի միջոցները, յառաջացած են հասարակագիտական մօր հասկացութիւններ եւ կը կիրարկուին վերլուծական մօր մօտեցումներ:

Բայց Միջին Արեւելքի մէջ, աւաղ, հայագիտութիւնը տակաւին համաքայլ չ'ընթանար մօր ժամանակներուն հետ: Հետեւաբար, չենք կրնար չհարցադրել Միջին Արեւելքի մէջ մօր հայագետին ու մօրոգուած հայագիտութեան առաքելութիւնը: Երկուքը բացարձակ անհրաժեշտութիւններ են հայ իրականութեան համար, որովհետեւ առանց անոնց՝ պիտի չուենանք գիտականօրէն ուսումնասիրուած ժառանգութիւն մը, որուն շնորհիւ կարենանք համապատասխան գնահատումներ եւ արժեւորումներ կատարել՝ ներկան ու գալիքը ըստ այնմ կազմակերպելու համար:

Սակայն, ո՞ր եւ ինչպէս կը սկսի այս գործընթացը:

Նախ բնորոշենք գործընթացին բաղադրիչները՝ հայագիտական հումք, նիւթի մշակում, ուսումնասիրութեանց կեդրոն, գիտաշխատողներ եւ այդ ուսումնասիրութիւններու հաւաքական, նպատակամէտ իւրացում: Այս բոլորին համատեղումով կարելի պիտի ըլլայ յառաջ բերել հաստատութեանական հայագիտութիւնը, որպէսզի երաշխաւորուի հայագիտութեան համակարգուած յարատեւումը Միջին Արեւելքի մէջ:

Առաջին բաղադրիչը՝ հայագիտական հումքը, այն ամբողջն է որ կը ստեղծուի հայութեան կողմէ եւ աշխարհին հետ հայութեան հաղորդակցումով:

Հումքին մշակումը հայագիտութեան երկրորդ բաղադրիչն է, որուն առարկայացման, մէկտեղման եւ դասակարգման խնդրով յստակ է թերացումը: Արդարեւ, անբաւարար են արխիւային կեդրոնները, փոքրաթիւ են նիւթի մշակմամբ զբաղող մասնագէտները եւ քիչ ու դժուարամատչելի է մշակուած նիւթը:

Յամենայնդէպս, Միջին Արեւելքի մէջ, տարիներու ընթացքին որոշ հայագիտական աւանդ մը բարեբախտաբար յառաջացած է ամբիոններու հաստատմամբ եւ նիւթերու դասաւանդումով, որոնք առաւելաբար սատարած են հայագիտական հումքի ստեղծումին եւ այդ առումով՝ խաղացած են նկատառելի դեր: Սակայն, ցարդ կատարուած անհատական աշխատասիրութիւնները, հրատարակուած հայագիտական հանդէսները եւ ամբիոններու աշխատանքները չեն յանգած երրորդ բաղադրիչին՝ հայագիտական ուսմանց գիտական կեդրոններու գոյառումին, ուր չորրորդ բաղադրիչը՝ ասպարէզային հայագէտը, ունենար գիտական միջավայր եւ անհրաժեշտ միջոցներ՝ լծուելու գիտական պրպտումներու:

Այդ ուսումնասիրութեանց հաւաքական, նպատակամէտ իւրացումը այն անփոխարինելի նպաստն է, զոր հայագիտութիւնը պիտի բերէր գիտակցուած հայապահպանման:

Նուաճելու համար այս բարձունքը, անհրաժեշտ է որ ընդելուզուին նիւթաբարոյական ներուժն ու հայագիտութեան էականութեան գիտակցումը:

Հայագիտութիւնը կը մնայ հայութեան գիտակից գոյութենականութեան հիմքը եւ հայ իրականութեան գիտական արժեւորման գիտաշխատանոցը, ուր կը գործնականացուի հայագիտական հումքը, ծառայելով համայն հայութեան:

Հայագիտութիւնը, ինչպէս նաեւ անոր պահպանումն ու սատարումը հայ ժողովուրդի պատասխանատուութիւնն են:

Ասիկա կ'ենթադրէ հաւաքական յանձնառութիւն:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թովալեան - Արմէն Իւրնէշեան - Անդրանիկ Տազեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիլվիա Աճէմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանոյշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Զիլինկիրեան - Մկրտիչ Յ. Պոլտուրեան - Սեդա Տատոյեան - Սիւզն Փեթի - Պերճ Ֆազլեան

Հայաստանի մէջ ՀՀՀի ներկայացուցիչ՝ Արծուի Բախչինեան

THE PROSPECTS OF ARMENOLOGY IN THE MIDDLE EAST

Diverse theoretical and other issues arise when we assess the legacy of Armenology in the Middle East.

What does Armenology mean? Who might be considered an Armenologist? Alongside these generic questions a set of other questions arise: What has been the nature of Armenology in the Middle East, what is its current status, and what prospects might it have under the prevailing conditions?

Times have changed and the conceptualization of the new Armenologist and of new Armenology are in their formative stages. The definition of Armenology, and its assessment, have changed. Its subject area has been broadened, its accessibility has increased, new disciplines and concepts of social sciences have developed and new analytical approaches are being applied.

Unfortunately, it seems that Armenology in the Middle East is not keeping pace with contemporary changes. This is why we should query the mission of the new Armenologist and the rejuvenated Armenology in the Middle East. These two queries are absolute necessities for the Armenian space. Their absence would deprive us of a scientifically researched legacy, conducive to solid evaluation and assessment that would enable us to organize our current and future track.

However, where and how does this process start?

The constituent ingredients of this process are: Armenological material, its processing, a research center, researchers and the meaningful, broader use of the research done. Together, these would produce an institutionalized Armenology, which would guarantee the systematic continuity of Armenology in the Middle East.

The first ingredient, the Armenological material, is all that is created by the Armenians and through their interaction with the world.

The processing of this material is the second ingredient. Obviously we fall short when gathering and classifying it. Indeed, there are very few archival centers, only a few specialists work on the processing, and the processed material is scarce and not easily accessible.

Fortunately, in the past decades an Armenological legacy has been produced through the establishment of Armenological Chairs and teaching courses. These have contributed to the growth of Armenological material and have had a significant role in that regard. However, neither the individual research work achieved, nor the published Armenological periodicals, nor the work of the chairs has led to the third ingredient, the establishment of Armenological research centers. In these centers the fourth ingredient - the professional Armenologist - would have his scientific milieu and the necessary means for scientific research.

It is anticipated that the proper, broader use of research would make an irreplaceable contribution to Armenology and to Armenian preservation.

To achieve this goal it is crucial that financial and moral support are intertwined with the awareness of the necessity of Armenology.

Armenology is the foundation of the cognitive existence of the Armenians and is the laboratory of the scientific assessment of the Armenian space. That is the place where Armenological material is operationalized to serve all Armenians.

Armenology and its preservation and promotion are the responsibilities of the Armenian people.

This necessitates collective commitment.

EDITOR IN-CHIEF

The Very Rev. Father Antranik Granian

EDITORIAL BOARD

Antranik Dakessian (executive secretary) – Arda Ekmekji (ex-officio) –
Arshalouyse Topalian – Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY

Sylvia Agemian – Megerditch H. Bouldoukian – Seta B. Dadoyan – Berj
Fazlian – Murad Hasratian – Hranush Kharatian – Susan Pattie – Jirayr
Tanielian – Hratch Tchilingirian – Yervand Yerkanian

The Representative of the *Haigazian Armenological Review* in Armenia:
Artsvi Bakhchinyan

1909Ի ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
Lannes@freenet.am

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Յեղասպանութեան գործընթացը (1894-1922), իր սանձագեր-ծուծից ի վեր դտնուել է բազմաթիւ երկրների պատմաբանների զանա-զան սերունդների ուշադրութեան կենտրոնում: Այն լայն արձագանգ-ների է արժանացել Յեղասպանութեան ժամանակակից եւրոպացի պատ-մաբանների, քաղաքական եւ կրօնական գործիչների, մտաւորականնե-րի շրջանում:

Թէպէտ այսօր հրապարակի վրայ արդէն առկայ է հարուստ եւ բազ-մաբնոյթ պատմագիտական գրականութիւն, այդուհանդերձ, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւնը ուսումնասիրողները մինչ վերջերս չէին լուսարանել դրա առնչութեամբ պատմագիտական մտքի զարգաց-ման նուաճումները եւ վերիվայրումները տարբեր երկրներում: Այս առ-պարէզում հարկ է ընդգծել Հայաստանի ժամանակակից պատմաբան-ների ներդրումը, որոնք ձեռնարկել են առաջին քայլերն այս ուղղու-թեամբ¹:

Հայոց Յեղասպանութեան գիտական ուսումնասիրութեան ասպա-րէզում հարուստ եւ վաղեմի պատմագիտական աւանդոյթներով ա-ռանձնանում է ֆրանսիական պատմագրութիւնը, որի նուաճումները եւս երկար ժամանակ մնացել էին ստուերում: Սոյն յօդուածում կ'անդ-րադառնանք 1909ի Կիլիկիայում տեղի ունեցած ջարդերի պատմութեան ուսումնասիրութեան ոլորտում՝ իրադարձութեան ժամանակակից ֆը-րանսիացի պատմաբանների ուսումնասիրութիւններին: Ի դէպ, Ի. դա-րի 10ականների երկրորդ կէսից մինչ 90ականներն այս թեման ֆրան-

սիացի պատմաբանների ուշադրութիւնից ընդհանրապէս դուրս է մնացել:

Թեմայի արդիականութիւնը պայմանաւորուած է մի շարք հանգամանքներով:—

ա- Ժամանակակից թուրքական պատմագիտութեան որդեգրած՝ Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը ժխտելու դիրքորոշման դատապարտմամբ եւ հերքմամբ: Առաջադրուած մի շարք թեզեր ամբողջութեամբ համընկնում են կիլիկիահայութեան ոչնչացմանն առնչուող հրահանգներն ի կատար ածած Օսմանեան տեղական պաշտօնեաների՝ այդ իրադարձութեանը տուած մեկնաբանութիւններին: Կիլիկեան ողբերգութեան ժամանակակից ֆրանսիացի հեղինակները՝ իրենց նշանակութեան առումով ոչ-համարժէք աշխատութիւններում, թուրք պատմաբանների թեզերին անուղղակիօրէն տալիս են արժանի հակահարուած:

բ- 1909ի կոտորածներին վերաբերող ֆրանսիացի հեղինակների հաւաստումները հիմնաւորում են ժամանակակից ցեղասպանագէտների առաջադրած՝ Յեղասպանութեանն իրրեւ երեւոյթի մեկնաբանութեանն առնչուող մի շարք հայեցակարգային դրոյթներ, որոնք բնորոշ են տարբեր Յեղասպանութիւնների, այդ թւում՝ Հայոց Յեղասպանութեանը:

գ- 1909ի կիլիկեան կոտորածների պատմութիւնը վերջին տարիներին կրկին իր վրայ է բեւեռել Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան՝ թէ՛ արտասահմանեան³ եւ թէ՛ հայաստանեան⁴ մասնագէտների ուշադրութիւնը: Ըստ այդմ՝ նրանց ֆրանսիացի նախորդների միեւնոյն ասպարէզում ներդրած աւանդի ուսումնասիրութիւնը, ձեռք է բերում մեծ նշանակութիւն:

1909Ի ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՋԱՐԴԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄ

Հայոց Յեղասպանութեան գործընթացին բնորոշ է անհամաչափ, փուլային զարգացումը: 1909ի կիլիկիահայութեան հանդէպ կատարուած կոտորածը՝ 1890ականների կէսերին սանձազերծուած Հայոց Յեղասպանութեան առաջին փուլի եւ 1915ի Մեծ Եղեռնի միջեւ արձանագրուած՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականութեան ամենածաւալուն դրսեւորումն է, որին պատմաբանները տուել են տարբեր գնահատականներ: Ըստ ընդունուած տեսակէտի՝ 1909ին կիլիկիայում տեղի են ունեցել հայկական կոտորածներ: Ժամանակակից պատմաբաններից ոմանց մօտեցումը, սակայն, փոքր-ինչ այլ է: Ֆրանսիացի պատմաբան Իւ Տերնոն իրադարձութիւնը բնորոշում է իրրեւ «ցեղասպանային կո-

տորած»⁵, որով նկատի ունի այնպիսի մի «միտում, յայտանիշների ամբողջութիւն, որոնք թոյլ են տալիս երկիւղել Յեղասպանութեան իրականացումից»⁶: Ֆրանսիացի մէկ այլ պատմաբան՝ Ա. Ասսօն, 1894-1896-ի եւ 1909-ի կոտորածները համարում է 1915-ի Յեղասպանութեան նախբաժանք⁷: Հայաստանցի պատմաբան Հայկ Ղազարեանն իրադարձութիւնը բնորոշում է իրրեւ «Յեղասպանութեան պատմութեան ընդհանուր եւ արիւնոտ շղթայի յիշարժան օղակներից մէկը»⁸, ինչն ամբողջութեամբ համահունչ է մեր կարծիքին: Սակայն միաժամանակ նա բազմիցս յիշատակում է նաեւ «կիլիկիահայութեան Յեղասպանութեան»⁹ մասին, իրադարձութիւնը, փաստօրէն, անջրպետելով Հայոց Յեղասպանութեան գործընթացից: Նման մօտեցումն համընկնում է ամերիկացի ցեղասպանագէտ Ռոբերտ Մելսոնի առաջադրած՝ Յեղասպանութեան իրրեւ երեւոյթի տիպարանութեան՝ չորս կէտից բաղկացած հայեցակարգին, ըստ որի՝ 1909-ի իրադարձութիւնները կարելի է բնորոշել իրրեւ «ներքին, մասնակի Յեղասպանութիւն»¹⁰:

Եթէ հաշուի առնենք, որ 1909-ի կիլիկիահայութեան բնաջնջումը կազմակերպուել է իրականացուել է պետական քաղաքականութեան մակարդակով, կանխամտածուածութեան եւ զոհերի ազգային պատկանելիութեան հիման վրայ, որոնք Յեղասպանութեան իրրեւ երեւոյթի հիմնական բնորոշիչներից են, ապա՝ իրադարձութիւնն, անտարակոյս, մեր համոզմամբ, հարկ է բնորոշել իրրեւ Հայոց Յեղասպանութեան երկարատեւ գործընթացի բաղկացուցիչ մաս:

1909-ի հայկական կոտորածների պատասխանատուութիւնն, անտարակոյս, բարդւում է գլխաւորապէս երիտթուրքերի վարչակարգի վրայ, որը 1909-ի Մայիսի 31-ի համիդեան յեղաշրջումից շատ աւելի վաղ է ծրագրել եւ նախապատրաստել կիլիկիահայութեան բնաջնջումը: Պատմաբաններից ոմանք հարցը մեկնարանում են գլխաւորապէս այս կրտրուածքով, այն հիմնաւորելով, նաեւ արխիւային փաստաթղթերով (մասնաւորապէս՝ Ղազարեանը): Փոխարէնը, սակայն, անհրաժեշտ ուշադրութիւն չեն դարձնում սուլթանական վարչակարգի մեղսակցութեան բացառապատման անհրաժեշտութեան վրայ¹¹: Ըստ մէկ այլ տեսակէտի՝ որը, մեր կարծիքով, աւելի ընդունելի եւ ընդգրկուն է, երիտթուրքերի նախապատրաստած՝ կիլիկիահայութեան ոչնչացմանն անմասնակից չեն եղել Աբդուլ Համիդի համախոհները¹², որոնք օգտուելով բնածուած պատեհ առիթից՝ սուլթանական յեղաշրջման յաջորդ օրն իսկ ոչ միայն չեն կասեցրել հայկական ջարդերի հասունացած գործընթացը, այլեւ նպաստել են դրա իրականացմանը, քանզի այն համապատասխա-

նել է իրենց քաղաքական նպատակներին: Մեր կարծիքով, սակայն, անընդունելի է կիլիկեան կոտորածներից երիտթուրքերին պատասխանատուութիւնից զերծ պահելուն եւ այն ամբողջութեամբ սուլթանական վարչակարգի վրայ բարդելուն միտուած՝ որոշ պատմաբանների եւ ցեղասպանագէտների առաջադրած տեսակէտը¹³:

Իրականում, երիտթուրքերի յղացած 1909ի կոտորածներն իրականացուել են թէ՛ նրանց եւ թէ՛ համիդեան վարչակարգի ջանքերով եւ առանձնացել՝ գոհերի նկատմամբ գործադրուած սոսկալի դաժանութեամբ:

Կիլիկիահայութեան ոչնչացման իրողութիւնն աննկատ չի մնացել եւրոպական տարրեր երկրներում, այդ թւում՝ Ֆրանսիայում:

Բազմաթիւ ֆրանսիացի պատմաբաններ ի սկզբանէ ջանքեր են գործադրել իրավիճակի հաւաստի պատկերը եւրոպական հանրութեանը ներկայացնելու ուղղութեամբ, իրադարձութեան շուրջ առաջադրել զանազան, դեռեւս ոչ-սպառիչ մեկնաբանութիւններ: Թէպէտ նրանց ներդրումը 1909ի կոտորածների ուսումնասիրութեան ասպարէզում թէ՛ ծաւալի եւ թէ՛ քննական վերլուծութիւնների խորութեան առումով, զիջում է 1890ականներին տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան առաջին փուլի ուսումնասիրութեան ոլորտում ԺԹ. դարի վերջ-Ի. դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագիտական մտքի նուաճումներին, այդուհանդերձ, այն եւս արժանի է ուշադրութեան:

GEORGES BRÉZOL

Այստեղ քննարկուող ժամանակաշրջանում ֆրանսիական պատմագրութիւնը, ի տարբերութիւն 1890ականների¹⁴, անհրաժեշտ ուշադրութիւն չի դարձրել սկզբնաղբիւրների հրատարակութեան վրայ:

1909ի կիլիկիահայութեան բնաջնջման գործընթացի մանրամասներն արտացոլում է միայն Ժորժ Բրեզոլ կեղծանուամբ՝ Հայագգի Պետրոս Ազնաւուրի¹⁵ աշխատասիրութեամբ 1911ին լոյս բնծայուած փաստաթղթերի ծաւալուն ժողովածուն¹⁶: Գրքում ամփոփուած բազմաբնոյթ, նրա հաւաստմամբ՝ «արժանահաւատ փաստաթղթերն»¹⁷ ունեն, մասնաւորապէս հայկական ծագում: Դրանք հայ ականատեսների եւ հոգեւոր գործիչների զեկուցագրեր, նամակներ, հայկական մամուլում տպագրուած յօդուածներ են, որոնք, այդուհանդերձ, հնարաւորութիւն են ընձեռում ընդհանուր պատկերացում կազմելու կոտորածների մասին: Ժողովածուի կազմողն, ամենայն հաւանականութեամբ, աւելի ցցուն դարձնելու համար թուրքական իշխանութիւնների որդեգրած դիրքորո-

չումը հայկական կոտորածների մեկնարանութեան հարցում, գետեղել է նաեւ թուրքական ծագում ունեցող եւ իրադարձութեան պատկերը խեղաթիւրող փաստաթղթեր: Միեւնոյն ժամանակ Բրեզոյն ամբողջութեամբ չրջանցել է եւրոպացի ժամանակակիցների վկայութիւնները (այս հարցի շուրջ սակայն ժողովածուի առաջարկում նա մեկնարանութիւններ չի տալիս):

Ժողովածուի բաժիններում դասակարգուած փաստաթղթերն արժանահաւատ տեղեկատուութիւն են հաղորդում թէ՛ Հայոց Յեղասպանութեան հերթական փուլի՝ 1909ի կիլիկիահայութեան ողբերգութեան ընթացքի եւ թէ՛ իրադարձութեանը՝ հակադիր բեւեռներում գտնուող կողմերի տուած գնահատականների մասին: Հարկ է նշել, որ հրապարակուած փաստաթղթերում կոտորածների ծաւալումը ներկայացուած է լայն յետնախորքի վրայ: Դրանք լուսարանում են ոչ միայն Աղանայում եւ յարակից տարածաշրջաններում տեղի ունեցած ոճրագործութիւնները, այլեւ Հաճընում, Կարս ֆազարում, Դէօրթ Եոլում եւ այլ վայրերում հայերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերը, սակաւաթիւ թուրք պաշտօնեաների՝ հայերի նկատմամբ դրսեւորած բարեացակամ վերաբերմունքը, եւն.:

Ժողովածուում ամփոփուած վաւերագրերի գերակշռող մասն անստորագիր է: Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեանն առնչուող փաստաթղթերի ժողովածուների հրատարակիչները մէկ անգամ չէ, որ որդեգրել են նման սկզբունք¹⁸, քանզի հակառակ պարագայում, նրանք, անտարակոյս, վտանգի կ'ենթարկէին վաւերագրերի՝ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում բնակուող հեղինակների կեանքը:

Ժողովածուում կոտորածների պատմականութիւնը հաւաստող՝ չրջանառութեան մէջ դրուած վաւերագրերը կրում են գլխաւորապէս նկարագրողական բնոյթ: Դրանց գերակշռող մասում չկան վերլուծութիւններ: Հեղինակները սահմանափակում են հիմնականում ընդհանուր բնոյթի դիտողութիւններով, ինչը վկայում է, որ նրանք դեռեւս չեն ըմբռնել ոչ միայն իրադարձութեան պատճառները, այլեւ ի վիճակի չեն եղել յատակօրէն կողմնորոշուելու կոտորածների կազմակերպիչների ինքնութեան բացառապատման հարցում:

Վաւերագրերի հեղինակներից շատերը չրջանցելով կոտորածների իրական կազմակերպիչներին՝ երիտթուրքերին, սահմանափակուել են կիլիկիայի Օսմանեան ղեկավարների, մասնաւորապէս՝ Աղանայի վիլայէթի կուսակալ Զեւադ բէյի եւ զինուորական հրամանատար Մուսթաֆա Ռեմզի փաշայի դիրքորոշման դատապարտմամբ, որոնք, անտարա-

կոյս, ունեցել են պատասխանատուութեան իրենց մեծ, սակայն ոչ-վճռորոշ բաժինը: Նրանցից մէկը Զեւադին անուանում է «հրէշ, որը հայերի կոտորածների կազմակերպիչներից եւ ղեկավարներից է»: Կուսակալին նա համեմատում է Ներոնի հետ, որը «հրճում էր անգթօրէն կազմակերպուած հրդեհներով եւ կոտորածներով»¹⁹:

Սուեդիայի իրավիճակին նուիրուած՝ ինչ-որ չափով վերլուծական բնոյթի սակաւաթիւ յօդուածներից մէկի հեղինակն ուշադրութիւն է հրաւիրում Անտիոքում բռնկուած հրդեհի կազմակերպիչների վրայ, որոնք եղել են քաղաքի պաշտօնեաները եւ աղաները²⁰: Այդուհանդերձ, կոտորածների հայազգի ժամանակակիցները, չնայած իրադարձութիւնների շուրջ արժանահաւատ տեղեկութիւնների հաղորդմանը, դժուարաւում են բացայայտել կոտորածների իրական կազմակերպիչներին: Նրանցից ոմանք կոտորածների հրահրիչներ համարում են Օսմանեան տեղական պաշտօնեաներին, իսկ պատասխանատուութիւնը վերագրում են ոստիկանութեան թողաւութեամբ գործող հրոսակախմբերին²¹, կամ պատասխանատուներին դիմագերծելուն առնչուող հարցի կապակցութեամբ սահմանափակւում են սոսկ՝ «ոչ ոք չգիտի» հակիրճ, կամ խուսափողական պատասխանով²²:

Սակաւաթիւ վաւերագրերի հեղինակներ, որոնց ինքնութիւնը չի ճշգրտւում, ջանում են, այդուհանդերձ, դրսեւորել աւելի ընդգրկուն մօտեցում եւ կիլիկեան կոտորածների պատասխանատուութիւնն իրաւամբ բարդում են Օսմանեան պետութեան՝ Կոստանդնուպոլսում գլուխուղ ղեկավարների վրայ, դեռեւս ի վիճակի չլինելով սակայն բացայայտելու իրական կազմակերպիչներին: Անտիոքի տարածաշրջանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին անդրադարձած հեղինակներից մէկը գտնում է, օրինակ, որ դրանք իրականացնողները «նպատակ ունէին տառացիօրէն կենսագործել Երլըզլի հրահանգները»²³: Ըստ ստացուող տպաւորութեան՝ կոտորածների պատասխանատուութիւնը նա բարդում է միմիայն սուլթանական վարչակարգի վրայ, քանզի համոզուած է, որ 1908ի սահմանադրութեան վերահաստատումից յետոյ «ազատ եւ երջանիկ» կեանքով ապրող հայերն Անտիոքի տարածաշրջանում բնաջնջուել են, փաստօրէն, համիդեան յեղաշրջման հետեւանքով²⁴: Մէկ այլ հայազգի հեղինակի կարծիքով՝ Աղանայում հայկական կոտորածներ տեղի չէին ունենայ, եթե Կոստանդնուպոլսում չիրականացուէր սուլթանական յեղաշրջումը: «Այս արիւնոտ անցքերի տխրահոշակ հերոսները նախքան գործողութիւնների դիմելը՝ քաջաւերանքները ստացել էին մայրաքաղաքից», - գրում է նա²⁵:

Այսպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, հայ ժամանակակիցների շրջանում միանգամայն ակնյայտ է երիտթուրքերին հայկական կոտորածների պատասխանատուութիւնից զերծ պահելու միտումը, ինչը հետեւանք է նրանց մօտ արմատացած այն թիւր մտայնութեան, թէ 1908ի յեղափոխութիւնից յետոյ վերջիններս իբր հետամուտ էին սահմանադրութեամբ հռչակուած վեհ սկզբունքների կենսագործմանը:

Չմբռնելով իշխանութեան եկած քաղաքական նոր ուժերի ազդայնամուլ քաղաքականութեան էութիւնը եւ չկողմնորոշուելով Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցած փոփոխութիւնների յորձանուտում, նրանք փոքր-իսկ կասկած չեն տածել երիտթուրքերի՝ կիլիկիայում եւ յարակից տարածքներում հայկական կոտորածների կազմակերպման գործում ունեցած ղեկավար դերի շուրջ:

ՀԱՅ ԿՂԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շատ աւելի բացայայտ են կիլիկիահայութեան հոգեւոր առաջնորդների՝ Օսմանեան տարբեր բարձրաստիճան պաշտօնեաներին յղած նամակները: Նրանք կազմակերպիչների ինքնութեան հարցում յայտնել են իրենց հայրենակիցների դիրքորոշմանը համահունչ կարծիքներ:

Ադանայի կաթողիկ հայերի Առաջնորդ, Յակոբ եպիսկոպոս Թէրզեանն Օսմանեան խորհրդարանի նախագահ Նուրի բէյին յայտնում է, որ Ադանայի կոտորածների առաջին փուլի ընթացքում հայերի հանդէպ գործադրուել են՝ Լենկ Թեմուրի եւ Չինգիզ խանի ժամանակներից ի վեր նախադէպը չունեցող դաժանութիւններ: Ըստ նրա՝ հայերը ենթարկուել են «աննկարագրելի վայրագութիւնների»²⁶: Նման հաւաստումներից զատ, հոգեւոր գործիչներից ոմանք իրաւամբ մատնանշում են կիլիկիահայութեան հնազանդութիւնն Օսմանեան իշխանութիւններին եւ դրանով իսկ բացառում հայերի՝ կոտորածների սանձազերծմանը պատճառ դառնալու ենթադրութեան հաւանականութիւնը:

Հայ հոգեւոր գործիչները, սակայն, չեն սահմանափակւում հայ ժողովրդի հանդէպ կիրառուած բռնութիւնների հաւաստմամբ: Յատկանշական է, որ նրանց գրագրութիւններում բազմիցս ընդգծւում է եւ հիմնաւորւում Յեղասպանութեան իբրեւ երեւոյթի հիմնական բնորոշիչներից մէկի՝ կիլիկիահայութեան բնաջնջման պարագայում կանխամտածուածութեան առկայութիւնը: Թէրզեանն, օրինակ, նշաւակում է Օսմանեան կառավարութեանը, որը «մահմեդականներին թոյլատրել է անգթօրէն յարձակուել քրիստոնեաների վրայ եւ նոյնիսկ աջակցել նրանց առաջադրանքի կատարման ընթացքում»²⁷:

Հիմնուելով հաւաստի տուեալների վրայ՝ հայ հոգեւոր գործիչները չեշտում են, որ մահմեդականները նախապատրաստուած էին կոտորածներին, եւ բացառում է պատահականութեան հաւանականութիւնը դրանց իրականացման պարագայում: Վկայակոչելով մի շարք անսքող փաստեր, որոնք առնչւում են կոտորածների ընթացքում մահմեդականների, այդ թւում թուրք պաշտօնեաների՝ սպիտակ չալմա կրելուն, քրիստոնեաների խանութների վրայ՝ նախօրօք արուած նշաններին, որոնք հնարաւորութիւն են ընձեռել դրանք զանազանել մահմեդականներին պատկանող խանութներից, Թէրզեանը հիմնաւորում է հայ բնակչութեան ունեցուածքի թալանին խնամքով նախապատրաստուելու իրողութիւնը²⁸:

Միանգամայն հիմնաւորուած են Թէրզեանի մեկնաբանութիւններն Աղանայի կոտորածների երկրորդ փուլի կապակցութեամբ, որոնք յանգեցրել են աւելի սարսափելի աւերածութիւնների, եւ հրդեհի հետ մէկտեղ քաղաքը վերածել են «ամայի գերեզմանատան»²⁹: Իբրեւ իրադարձութեան կանխամտածուածութեան հիմնաւորում, նա վկայակոչում է նաեւ Զեւադ բէյի եւ պաշտօնատար այլ անձանց հակահայ անթաքոյց տրամադրուածութիւնը, ովքեր չնայած հայերին նախապէս տուած խոստումներին, ոչինչ չեն ձեռնարկել նրանց վիճակի բարելաւման համար: Նման դիրքորոշումն իսկ նա անվարանօրէն համարում է անսքող փաստ, որը «որեւէ կասկած չի բողոմում իրադարձութիւնների ծագման եւ նպատակի վերաբերեալ»³⁰:

Նրա քննադատութեան կիզակէտում Զեւադ բէյն է, որը հայերին խոստացել էր փակել Աղանայում լոյս տեսնող եւ նրանց հասցէին գրրպարութիւններ ու կեղծ մեղադրանքներ տարածող տեղական՝ իթթի-հաղական *Իթիդայ* լրագիրը³¹, սակայն իր խոստումը չէր կատարել, ինչը «յաւելել է հայերի դժբախտութիւնները»³²:

Ընդհանուր առմամբ, հաշուի առնելով, որ թէ՛ Աղանայում եւ թէ՛ յարակից տարածաշրջաններում հայերի նկատմամբ գործադրուած զանազան բռնութիւնները սկսուել են միաժամանակ եւ միեւնոյն ձեւով, Թէրզեանը մէկ անգամ եւս հաւաստում է, որ դրանք «կազմակերպուել են շարագուշակ դիտաւորութեամբ»³³: Մատնանշելով տարածաշրջանի քրիստոնեաներին ոչնչացնելու նպատակ հետապնդող կազմակերպութիւնների գոյութեան փաստը, Թէրզեանը կոտորածների կազմակերպիչների բացառապատման առնչութեամբ ջարդերի իրականացումը շաղկապում է նոյն օրերին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած սուլթանական յեղաշրջման հետ եւ ընդգծում դրանց միջեւ առկայ կապը³⁴:

Հայ հոգեւոր գործիչների՝ կիրիկեան կոտորածների կազմակերպիչների բացառապատման հարցում որդեգրած դիրքորոշմանը խիստ բնորոշ է Աղանայի կաթողիկ հայերի եպիսկոպոս, նորին սրբազնութիւն Պոլի օրինակը: Վերջինս կոտորածների սադրիչներ է համարում մահմեդական բարձրաստիճան պաշտօնեաներին, ովքեր տարածել են Ջեւադ բէյի եւ Մուսթաֆա Ռեմզի փաշայի հրահանգները: Հենց այդ պաշտօնեաներն են, նրա կածիքով, մահմեդականներին թոյլատրել կողոպտել, հրկիգել հայերի ունեցուածքը եւ պատճառել նրանց ոչ միայն նիւթական վնասներ, այլեւ մարդկային մեծ կորուստներ³⁵:

Հայերի ապստամբութեան վարկածի կապակցութեամբ, որն ըստ Օսմանեան ղեկավարների մեկնաբանութեան՝ իրր պատճառ է դարձել հայկական կոտորածներին, Աղանայի հայ հոգեւոր առաջնորդները կրքոտութեամբ ընդվզում են իրենց վերագրուող՝ իրականութեան հետ որեւէ առնչութիւն չունեցող այդ յերիւրանքի դէմ եւ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներին հաւաստիացնում, որ երբեք չեն ապստամբել եւ աւելին՝ այդ մասին երբեւէ նոյնիսկ չեն խորհել³⁶: Փոխարէնը, հերթական անգամ ընդգծելով հայերի «ժաւատարիմ եւ խոնարհ» ենթականեր լինելու հանգամանքը, նրանք գտնում են, որ իրենց հայրենակիցները դարձել են զրպարտութեան եւ բանսարկութիւնների զոհ, որոնց տարածման համար մեղադրում են սուլթանական վարչակարգի կողմնակիցներին եւ որոշ մոլեռանդ մահմեդականների³⁷: Յատկանշական է, որ հայ հոգեւոր առաջնորդները հաւաստում են իրենց հաւատարմութիւնը թէ՛ երիտթուրքերին եւ թէ՛ սահմանադրութեանը նուիրուած բոլոր Օսմանեան քաղաքացիներին: Հաւաստելով իրենց նուիրուածութիւնն Օսմանեան սահմանադրութեանը, նրանք իրենց պատրաստակամութիւնն են յայտնում ծառայելու Օսմանեան հայրենիքին³⁸:

Մեր համոզմամբ՝ կոտորածների կազմակերպիչների շուրջ լիարժէք պատկերացումներ չունենալու հանգամանքով պէտք է բացատրել դրանց պատճառներին առնչուող՝ հայ հոգեւոր գործիչների մակերեսային մեկնաբանութիւնները: Թերեւս ի վիճակի չլինելով ըմբռնելու Հայոց Յեղասպանութեան հերթական փուլի իրականացման բուն պատճառները (մեծ թիւով հայերի կենտրոնացում՝ 1894-1896ի կոտորածներից խուսափած Աղանայում, գարնան ամիսներին կայսրութեան տարբեր շրջաններից հայ մշակների հոսքն Աղանա, կիրիկիահայերի բարգաւաճ վիճակը, առեւտրի, արդիւնաբերութեան, գիւղատնտեսութեան ոլորտներում հայերի ծաւալած գործունէութեան արգելակման ցանկութիւն)³⁹, նրանք անտեսելով դրանց գերակշռող մասը, ուշադրու-

թիւնը կենտրոնացրել են երկրորդական հանգամանքների վրայ: «Միակ բանը, ինչը կարող էր մեզ՝ քրիստոնեաներիս այս դժբախտութիւնների զոհը դարձնել, կարող է լինել նախ՝ մեր կրօնը, մեր ձգտումը դէպի առաջադիմութիւն, սահմանադրութեան հռչակման ժամանակաշրջանում մեզ համակած ուրախութիւնը», - նշում է վաւերագրերից մէկում⁴⁰: Չնայած վերջին փաստարկն ունեցել է որոշակի նշանակութիւն⁴¹, նրանք, այդուհանդերձ, հերքում են սահմանադրութեան հակառակորդների հիւսած դաւերին առնչուող վարկածը, ըստ որի իրադարձութեան պատճառ է դարձել բացառապէս հայերի նուիրուածութիւնը սահմանադրութեանը: Այս կարծեցեալ փաստարկի կապակցութեամբ, նրանք միանգամայն իրաւամբ մատնանշում են, որ սահմանադրութեան կողմնակիցների թւում եղել են ոչ միայն հայեր, այլեւ երիտթուրքեր: Այս առիթով նրանց գրութիւններից մէկում նշում է. «Ոչինչ ատելի անիմաստ եւ անհեթեթ չէ, որքան քրիստոնեաներին յեղափոխական [իմա՝ յեղաշրջական - Վ.Պ.] բնութագրելը..., քանզի սահմանադրական վարչակարգի բարերարութիւնները եւ առաւելութիւնները չընդունելը քրիստոնեաների կողմից կը լինի ամենամեծ անհեթեթութիւնը»⁴²:

Ըստ այդմ՝ Ադանայում տեղի ունեցած կոտորածները նրանք պատճառարանում են կոստանդնուպոլսում սուլթանական յեղաշրջմամբ: Լռութեան մատնելով երիտթուրքերի դերը կիլիկիահայութեան բնաջնջման գործընթացում, նրանք, այդուհանդերձ, մատնանշելով վիլայէթի ամբողջ տարածքում կոտորածների, ավերածութիւնների եւ կողոպուտների միաժամանակ սանձազերծուելու փաստը, յանգում են այն հետեւութեան, թէ խօսքն, անտարակոյս, վերաբերում է վաղօրօք կազմակերպուած եւ մշակուած ծրագրի հիման վրայ իրականացուած իրադարձութեան⁴³:

Հայկական կոտորածների հրահրիչներին հայ հոգեւոր առաջնորդներն անուանում են «երկրի եւ ազգի» թշնամիներ, որոնք գրգռել են մահմեդական բնակչութեանը եւ կեղծ լուրերի միջոցով նրա մօտ առաջ բերել հակահայ տրամադրութիւններ⁴⁴: Նրանց խիստ քննադատութեան թիրախում մշտապէս գտնւում է Ջեւադ բէյը, որը որեւէ միջոց չի ձեռնարկել կարգ ու կանոնը պահպանելու համար: Ըստ նրանց՝ հակահայ ասէկոսէների ստալոգութեանը քաջատեղեակ Ջեւադը՝ 1909 Ապրիլի 13ին տեղի ունեցած մահմեդականների հաւաքներից մէկի ընթացքում ոչինչ չի ձեռնարկել դրանք հերքելու համար եւ նրա ականյայտ անտարբե-

րութիւնը մեծապէս օժանդակել է կոտորածների սանձազերծմանն՝ ամբոխի կողմից⁴⁵ :

Հայ հոգեւոր գործիչների կարծիքով կոտորածների կանխամտածուածութեան մասին է վկայում նաեւ այն փաստը, որ թէ՛ Աղանայում եւ թէ՛ յարակից տարածաշրջաններում Ձեւադն անմիջապէս ընդառաջել է մահմեդականների՝ իրենց գէնք տրամադրելու պահանջին: Ինչ վերաբերում է զօրքերի՝ կոտորածների երկրորդ փուլին ունեցած մասնակցութեանը, ապա նրանք շեշտում են, մասնաւորապէս Ռեմզի փաշայի չարագուշակ դերը: Նրա կարգադրութեամբ զինուորները յարձակուել են հայերի վրայ, մեծաքանակ զոհերի պատճառ դարձել, «փրականացրել սարսափելի աներաժութիւններ», հրկիզել եկեղեցիներ ու հայերի պատկանող տներ⁴⁶ :

Ի վերջոյ, Ձեւադին եւ Ռեմզիին նրանք համարում են ոչ միայն Աղանայում, այլեւ ամբողջ վիլայէթում «յանցագործ շարժման» գլխաւոր պատասխանատուներ, որոնց տարրեր վայրեր առաքած հեռագրերը նպաստել են կիլիկիահայութեան բնաջնջման գործընթացի ծաւալմանը: Հայկական կոտորածների վերսկսումը հայ հոգեւոր առաջնորդները պայմանաւորում են նրանց գործունէութեամբ, ինչը վկայում է գործողութիւնների կանխամտածուածութեան եւ նախապատրաստուած լինելու, այլ ոչ թէ տեղական իշխանութիւնների՝ դրանք կանխելու հարցում անզօրութեան մասին⁴⁷ :

Ինչպէս տեսնում ենք, 1909ի Հայոց Ցեղասպանութեան հերթական փուլի հայազգի ժամանակակիցները կոտորածների կազմակերպման պատասխանատուութիւնը, ըստ էութեան, բարդում են գլխաւորապէս կոստանդնուպոլսում իշխանութեան եկած սուլթանական վարչակարգի եւ տեղական Օսմանեան պաշտօնեաների վրայ, երիտթուրքերին ամբողջութեամբ զերծ պահելով փոքր-իսկ պատասխանատուութիւնից: Ուստի՝ կարելի է կարծել, որ նոյնիսկ կիլիկիահայութեան հոգեւոր առաջնորդները, ինչպէս եւ Կիլիկիայում բնակուող նրանց հայրենակիցները, ըստ էութեան, չեն կողմնորոշուել Օսմանեան Կայսրութիւնում տեղի ունեցող բարդ քաղաքական տեղաշարժերի էութեան մէջ, 1908ի յեղափոխութեան հետեւանքով իշխանութեան եկած՝ ազգամիջեան փոխյարաբերութիւնների ասպարէզում երիտթուրքերի վարած երկդիմի քաղաքականութեան ոլորտում, չեն ունեցել դեռեւս ամբողջական պատկերացումներ նրանց որդեգրած՝ կայսրութեան տարածքում բնակուող ժողովուրդների բոնի օսմանացման քաղաքականութեան շուրջ եւ գրտնուել են խորին մոլորութեան մէջ՝ անհիմն յոյսեր կապելով սահմանադ-

րութեամբ հռչակուած սկզբունքների կենսագործման հետ: Հետեւաբար, միանգամայն օրինաչափ է, որ նրանք իրեն կոտորածների իրական պատասխանատուների պարբերաբար ներկայացրել են ոչ միայն սուլթանական վարչակարգի կողմնակիցներին, այլեւ մահմեդական մի խումբ մուսուլմանների, որոնք դժգոհ 1908ին երկրում տեղի ունեցած յեղաշրջումից, ջանացել են սահմանադրական վարչակարգը տապալելու նպատակով բնակչութեան մէջ տարածայնութիւններ սերմանել, յայտարարելով, թէ սահմանադրութիւնն անհամատեղելի է իսլամական կրօնքի սկզբունքների հետ⁴⁸:

Պարբերաբար շեշտելով Յեղասպանութեան իրականացման հարցում կանխամտածուածութեան հանգամանքը, ժամանակի հայ հոգեւոր գործիչներն, այդուհանդերձ, անկեղծ հաւատով լի երիտթուրքերի խոստումների հանդէպ, նրանց սխալմամբ համարել են հայ ժողովրդի նկատմամբ բարեացակամօրէն տրամադրուած քաղաքական ոյժ եւ փոքր-իսկ կասկած չեն տածել, որ նրանք կարող էին նոյնիսկ կիլիկիահայութեան կոտորածների մեղսակիցը լինել:

Միաժամանակ, սակայն, նրանցից ոմանք գիտակցել են իրենց իսկ անգորութիւնը՝ հայկական կոտորածների իրական պատճառներում ամբողջութեամբ կողմնորոշուելու հարցում: Այս առումով, յատկանշական է Աղանայի հոգեւոր առաջնորդների՝ 1909 Նոյեմբերին Օսմանեան պատգամաւորներին յղած գրութիւնը, ուր մասնաւորապէս նշուած է. «Այս իրադարձութիւնների իրական պատճառը մեզ համար մնում է անթափանցելի առեղծուած»⁴⁹:

Ըստ այս հաւաստման՝ հարկ է չանտեսել եւս մէկ հանգամանք: Զի բացառուած, որ երիտթուրք պարագլուխներին յղած փաստաթղթերում հայ հոգեւոր առաջնորդները կիլիկիահայութեան բնաջնջման փորձի պատասխանատուութիւնը համիդեան վարչակարգի վրայ բարդել են գուցէ գիտակցաբար՝ իշխանութեան եկած քաղաքական նոր ուժերի հակահայ տրամադրուածութիւնն աւելի չբորբոքելու մտադրութեամբ եւ ծածուկ յոյսեր են տածել, որ երիտթուրքերը կը վերանայեն հայ ժողովրդի հանդէպ նախկին վարչակարգի որդեգրած քաղաքականութիւնը⁵⁰:

ԹՈՒՐԻ ՊԱՇՏՕՆԱՏԱՐՆԵՐԻ ՈՒ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ի տարբերութիւն Հայոց Յեղասպանութեան այս կամ այն փուլի պատմութիւնը լուսարանող փաստաթղթերի հրատարակութիւնների, Բրեզոյի ժողովածուին բնորոշ է մի առանձնայատկութիւն՝ դրանում

ամփոփուած են տարածաշրջանի թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաների՝ Աղանայի կոտորածների առնչութեամբ որդեգրած դիրքորոշումն ու առաջադրած մեկնաբանութիւններն արտացոլող վաւերագրեր: Առաւել կարեւոր են Ջեւադի՝ Ներքին Գործերի նախարարութեանը յղած գրութիւնները, որոնցում կեղծելով փաստերը, նա պարբերաբար յիշատակում է 1909 Ապրիլի 1ին Աղանայում բնակուող մահմեդականների եւ քրիստոնեաների միջեւ արձանագրուած «յուզումներ»ի մասին, որոնք մարել են միայն իր ենթակայութեան տակ եղած զօրքերի միջամտութեան շնորհիւ⁵¹:

Առանց մեկնաբանելու, թէ ինչ նկատի ունի «յուզումներ» յեղեղուկ արտայայտութեան տակ եւ գերադասելով ձեռնպահ մնալ դրանց իրական պատճառների բացայայտման մէջ թափանցելուց, Ջեւադը «յուզումներ»ի պատասխանատու է համարում մի քանի հայազգի Ֆիտայիների, չմոռանալով սակայն ընդգծել, որ այս հարցի շուրջ իր տեղեկութիւններն իրր ստացել է արժանահաւատ սկզբնաղբիւրներից⁵²: Եւրոպացի ժամանակակիցներին, ինչպէս նաեւ ապագայ սերունդներին ապակողմնորոշելու մտադրութեամբ՝ նա կառավարութեանը յղած ձեպագրերում հայկական կոտորածների փաստը քողարկելուց զատ դիմում է հերթական բացայայտ կեղծիքի, նշելով, թէ իրր Աղանայում պաշտպանութեան տակ են գտնուել ոչ միայն օսմանահպատակների թաղամասերը, այլեւ եւրոպացիներին պատկանող հաստատութիւնները⁵³: Իրականում, եւրոպացի միսիոներներին պատկանող հաստատութիւնների գերակշռող մասն Աղանայում աւերուել է եւ հրկիզուել⁵⁴:

Դեռեւս կոտորածների առաջին օրերին իրավիճակը կարգաւորելու միակ հնարաւոր միջոցը Ջեւադը համարում է բացառապէս զինուած ուժերի միջամտութիւնը: Թէ՛ իրեն գովաբանելու եւ թէ՛ հայերի նկատմամբ գործադրուած վայրագութիւններն արդարացնելու նպատակով, նա բազմիցս տեղեկացնում է հարեւան տարածաշրջաններից թուրքական զօրքերն Աղանա տեղափոխելու համար ձեռնարկած իր միջոցառումների մասին, ինչպէս նաեւ մատնանշում այն վայրերը, որտեղից հարկ է, որ նոր զինուած ուժեր փոխադրուեն Աղանա կամ Մերսին: Այս հարցում եւս՝ հաւատարիմ եւրոպական հանրութեանն ապակողմնորոշելու իր մարտավարութեանը եւ քողարկելով զօրքերն Աղանա փոխադրելու իրական նպատակը, որն էր հայկական կոտորածների երկրորդ փուլի իրականացումը, Ջեւադն իր ձեռնարկած գործողութիւնները պատճառաբանում է Մերսինում հաւատարմագրուած օտարերկրեայ հիւպատոսներին պաշտպանելու անհրաժեշտութեամբ⁵⁵:

Ի դէպ, Զեւադից բացի կիլիկեան կոտորածների ընթացքում զօրքերի դերին մեծ նշանակութիւն են յատկացնում նաեւ Օսմանեան այլ պաշտօնեաներ: Զերէյ Բերեքէթի մութասարիֆ Ասաֆ բէյը եւս քաջ գիտակցելով զինուորների օժանդակութեան անհրաժեշտութիւնը հայերին բնաջնջելու գործընթացում, Ներքին գործերի նախարարութեանն առաջարկում է Բաղէ⁵⁰ ուղարկել Իսլահիէում եւ Օսմանիէում տեղակայուած զօրքերը՝ մահմեդական բնակչութեանը պաշտպանելու պատրուակով: Հիմնաւորելու համար զօրքերի ներկայութեան անհրաժեշտութիւնն, Ասաֆ բէյը նշում է Ապրիլի 3ին Դէօրթ Եօլում 400 հայի ձեռնարկած միջոցառումների մասին, որոնք կտրել են ծառերը, կառուցել բարիկադներ, չընդունելով, սակայն, դրանց ինքնապաշտպանական բնոյթը: Դէօրթ Եօլ զօրքեր ուղարկելու խնդրանքով նա դիմել է նաեւ Ներքին Գործերի նախարարութեանը, յիշատակելով, որ քրիստոնեաների թիւն այնտեղ գերազանցում է հինգ հազարը, իսկ տեղի հայերին միաժամանակ ներկայացրել է իրրեւ նախաշարժակ կողմի, որն ի տարրերութիւն ընդամէնը մահակներ ունեցող մահմեդականների, զինուած է եղել հրազէնով եւ նոյնիսկ հրակոծել է բնակչութեանը⁵⁸: Այլ կերպ ասած՝ նա, փաստօրէն, թուարկում է հայերի ձեռնարկած ինքնապաշտպանական մարտերին առնչուող մանրամասներ, չցանկանալով սակայն, դրանց շուրջ առաջադրել անկողմնակալ մեկնաբանութիւններ: Նրա թղթակցութիւնների ուշիմ ընթերցումն, այդուհանդերձ, յանգեցնում է միայն միակ հնարաւոր եւ նրա դիրքորոշմանը հակասող հետեւութեան, որը հաւաստում է հայերի պատրաստութիւնների ինքնապաշտպանական բնոյթը:

Խոզանի մութասարիֆ Հասանը եւս անուղղակիօրէն վկայում է հայերի ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Նա, սակայն, բնորոշում է դրանք իրրեւ ականառու փաստ, որը «միայն յաւելել է մահմեդական բնակչութեան գրգռուածութիւնը»: Ըստ այդմ՝ նա եւս իրավիճակը կարգաւորելու, հայերի «ըմբոստութիւնը» ճնշելու պատրուակի տակ՝ պահանջում է զօրքերի առնուազն մէկ գումարտակ⁵⁹:

Ի տարրերութիւն Զեւադի՝ նրան փոխարինած Ադանայի նոր կուսակալ Մուսթաֆա Զիհնին ընդունում է՝ վարչական տեսակէտից Հալէպի վիլայէթին ենթակայ Կերէք-Պան գիւղում հայկական կոտորածների իրողութիւնը⁶⁰: Սակայն կեղծելով Կիլիկիայում հայերի զոհերի թուաքանակը, որը սահմանում է 10000, զոհուած հայերի՝ 30000ի հասնող թիւը համարում է զրպարտութիւն եւ նշում, որ այն հարկ է հերքել⁶¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներն Ադանայի տարածաշրջան Օսմանեան գօրքեր հրաւիրելու հանգամանքը փորձում են հիմնաւորել մահուան դատապարտուած հայերի կարծեցեալ ապստամբական գործողութիւնները սանձահարելու մտադրութեամբ: Նրանց գրագրութիւններն իրականում անուղղակիօրէն հաւաստում են կիլիկեան կոտորածների ընթացքում տարրեր վայրերում հայերի ինքնապաշտպանութեան փաստը, ինչը, սակայն, ներկայացւում է իրրեւ մահմեդականների համար սպառնալիք ներկայացնող գործողութիւններ: Իրականութիւնը խեղաթիւրելու նման մօտեցումը պատահական չէ, քանզի 1909ի կոտորածների երկրորդ փուլի ընթացքում, գօրքերը, յիշուի, ունեցել են նշանակալից դեր, ուստի՝ Օսմանեան պաշտօնեաների առջեւ ծառացել է նրանց ներկայութիւնն Ադանայում եւ յարակից վայրերում արդարացնելու անհրաժեշտութիւնը:

Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերին առնչուող հարցն անկողմնակալ դիրքերից քննարկել են տարրեր հայ հեղինակներ, որոնք յաւուր պատշաճի արժեւորել են, մասնաւորապէս ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներից մէկի՝ Ջին Թորոսի գործունէութիւնը Կարս Փազարում եւ Չորք Մարզպանում: Նա փրկել է 6000 մարդու կեանք⁶²: «Շնորհիւ Ջին Թորոսի քաջութեան եւ խելամուտութեան Կարս Փազարում եւ դրա շրջակայքում հարիւրաւոր մարդիկ պահպանում են իրենց գոյութիւնը», - գրում է հեղինակներից մէկը⁶³: Հայերի կարծեցեալ մեղսակցութեան առիթով փաստաթղթերից մէկում ոչ առանց հեզնանքի նշւում է, որ Չորք Մարզպանում հայերին մեղաւոր են համարում, քանզի «նրանք կենդանի են մնացել՝ զենքով պաշտպանելով իրենց ընտանիքների կեանքն ու պատիւը»⁶⁴:

Դէօրթ Եոլի, Փայասի եւ շրջակայքի հայ քահանայ Սահակը՝ հայոց պատրիարքարանին Ալեքսանդրէտից յղած՝ Մայիսի 10ի թուակիր նամակում հաստատելով Ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածի փաստը, խոստովանում է, որ հայերը «միշտ ծառայել են կառավարութեանը եւ հայրենիքին»՝ երբեւէ որեւէ այլ նպատակ չհետապնդելով: Հայերի գործած միակ մեղքը նա համարում է յանուն գոյատեւման նրանց պայքարը⁶⁵:

Այս վկայութիւնները հիմնաւորապէս հերքում են թուրք պաշտօնեաների յերիւրանքները հայերի անհնազանդ, նախաշարժակ լինելու մասին, ինչն ըստ առաջին տպաւորութեան՝ նրանց հարկադրել է դիմելու գօրքերի օժանդակութեանը:

Ժողովածուում հրատարակուած որոշ փաստաթղթեր՝ յղուած գլխաւորապէս Հայոց Պատրիարքարանին, բացայայտում են կիլիկիայի

մերձակայ տարածաշրջաններում բնակուող հայ ականատեսների մօտեցումները, որոնք էականորէն չեն զանազանւում կիլիկեան հայազգի գործիչների դիրքորոշումից: Դրանցում եւս փաստւում է, մասնաւորապէս Օսմանեան տեղական պաշտօնեաների ղեկավար դերը հայկական կոտորածներում: Հալէպից Ապրիլի 19ին պատրիարքարանին յղուած ճեպագրում ողբերգութիւնը պատճառարանւում է միայն Աղանայի ղեկավարների անվճռականութեամբ: Տարածաշրջանում վերջին կոտորածների պատասխանատու ճանաչւում է տեղի ժանդարմների ղեկավար Սերհան աղան, որը «գլխաւորելով զինուած հրոսակախումբը՝ անգթաբար կոտորում էր եւ կողոպտում»⁹³: Ալեքսանդրէտում բնակուող հայերը բացայայտում են Ասաֆ բէյի չարագոյթ դերը Զերէյ Բերեքէթում հայերի բնաջնջման գործընթացում: Նա գինել էր 30000 յելուզակի, որից յետոյ նրանք յարձակուել են գիւղերի եւ Այաս քաղաքի վրայ, ոչնչացրել բնակիչների մեծամասնութեանը⁹⁷:

Որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ժողովածուում ամփոփուած՝ պաշտօնատար անձանց եւ կոտորածների հետաքննութիւնը վարած տարբեր յանձնաժողովների զեկուցագրերը, որոնք արտացոլում են կոտորածների իրողութիւնը հաւաստող՝ յանձնաժողովների անդամների կարծիքները եւ հերքում՝ Աղանայի թուրք ղեկավար գործիչների խեղաթիւրումները: Թուրքական պաշտօնական դիրքորոշման մասին պարզորոշ վկայում է, մասնաւորապէս Զեւադ բէյի՝ Մայիսի 12ի թուակիր՝ Բարձր Դռանը յղած զեկուցագիրը, ուր Աղանայի նախկին կուսակալը «խռովութիւններ»ի պատասխանատու է ճանաչում միայն հայերին⁹⁸: Կեղծելով փաստերը նա նրանց ներկայացնում է իբրեւ նախադարձակի, որոնք սպանել են թուրքերին եւ Աղանայում անկարգութիւնների հրահրման պատճառ դարձել: Զրաւարարուելով, սակայն, նման յայտարարութիւններով, Զեւադն այս զեկուցագրում ջանում է հիմնաւորել հայերի՝ Օսմանեան պետութեան դէմ նիւթած կարծեցեալ դաւադրութեան վարկածը եւ նրանց վրայ է բարդում շինծու մեղադրանքներ, ինչպիսիք են խուզարկութիւնների հետեւանքով նրանց տներում պաշտօնցիկ նիւթերի, ռումբերի, նոյնիսկ թնդանօթների յայտնարերումը:

Ի տարբերութիւն նախորդ գրութիւնների՝ այս փաստաթղթում Զեւադն, ի դէպ, առաջին անգամ օգտագործում է «կոտորածներ» բառը, ինչն ամէնեւին պատահականութեան արդիւնք չէ: Կոտորածների պատճառները, սակայն, նա մեկնաբանում է այն «անիրազեկութեամբ», որում գտնւում էին մահմեդականներն ու քրիստոնեաները (ինչն, ըստ

նրա՝ պայմանաւորուած է եղել բռնակալական դարաշրջանով), ինչպէս նաեւ տարրեր ժողովուրդների՝ միեւնոյն տարածաշրջանում համախմբման ցանկութեան բացակայութեամբ, համակեցութեան անբաւարար ձգտումով⁶⁹։ Ակնյայտ է, որ սուլթանական վարչակարգի տապալումից յետոյ, Ջեւադն ընդունում է հայկական կոտորածների փաստը, սակայն դրանց պատասխանատուութիւնը բարդում է միայն այդ վարչակարգի վրայ, նպատակ ունենալով վարկարեկումից ու մեղադրանքից զերծ պահել իշխանութեան եկած քաղաքական նոր ուժերին։ Միաժամանակ նա փորձում է հիմնաւորել երիտթուրքերի առաջադրած գանազան սին եւ վտանգաւոր կարգախօսների (մասնաւորապէս օսմանացման քաղաքականութեանն առնչուող) հնարաւոր արդիւնաւէտութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում ազգային հարցի կարգաւորման խնդրում։

Կիլիկիահայութեան կոտորածների նկատմամբ թուրքական պաշտօնական դիրքորոշումը բացայայտում է ժողովածուում գետեղուած փաստաթղթերից մէկում՝ 1909 Յուլիսին Աղանայի ռազմական գատարանին ներկայացուած գեկուցագրում։ Վաւերագրի հեղինակներն իրադարձութեան պատասխանատուութիւնն ամբողջութեամբ բարդում են հայերի վրայ, որոնք «ազատութեան հոչակում»ից, այն է՝ 1908ին 1876ի Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումից յետոյ գինուել են, իսկ հայկական կուսակցութիւնները նրանց մօտ արթնացրել են «փնքնավարութեան գաղափարը»⁷⁰։ Միաժամանակ իբրեւ Աղանայի «ցաւալի իրադարձութիւններ»ի պատճառներից մէկը՝ մատնանշում է Օսմանեան իշխանութիւնների թողտուութիւնը, «արտասովոր եւ անցերեւելի թուլութիւն»ը։ Թուրքերի եւ հայերի միջեւ ստեղծուած գերլարուած իրադրութեան պայմաններում ձեռնպահ մնալով հայկական կոտորածների սանձագերծման պատասխանատուութիւնը բացայայտօրէն տեղական իշխանութիւնների վրայ բարդելուց՝ փաստաթղթի հեղինակներն, այդուհանդերձ, ընդունում են դրանց հաւաստիութիւնը, մասնաւորապէս նշելով, որ մահմեդական բնակչութիւնն իրականացրել է վայրագութիւններ՝ «կարծելով, թէ կառավարութիւնը պաշտօնապէս թոյլատրել է հայերի կոտորածները»⁷¹։ Ինչպէս տեսնում ենք, չնայած իրադարձութեան իրական պատճառների շրջանցմանը, պետական քաղաքականութեան մակարդակով Հայոց Յեղասպանութեան հերթական փուլի իրականացման ժխտմանը եւ հայերին՝ «յուզումներ»ի գլխաւոր մեղաւորներ ներկայացնելու միտումին, փաստաթղթի հեղինակներն, այնուամենայնիւ, ընդունում են իշխանութիւնների դրսեւորած անտարրերութիւ-

նը, ինչը յանգեցրել է, ըստ նրանց՝ անկառավարելի կացութեան եւ իր-
րեւ դրա հետեւանք՝ հայկական կոտորածներ:

Հարկ է մեկնաբանել, որ երիտթուրքերի իշխանութեան գալուց յե-
տոյ կազմուած այս վաւերագրում, ակնարկելով Օսմանեան իշխանու-
թիւնների անվճռականութեանը, հեղինակները միաժամանակ գիտակ-
ցարար չեն յատկեցնում, թէ ո՞ր վարչակարգն է կրում նման դիրքո-
րոշման պատասխանատուութիւնը եւ դրանով իսկ նրանկատօրէն քօ-
ղարկում երիտթուրքերի՝ կոտորածներին ունեցած մեղսակցութիւնը:

Օսմանեան ղեկավարների դիրքորոշման մասին է վկայում նաեւ
Մեծ Վեզիր Հիւմիի՝ նահանգային իշխանութիւններին յղած շրջաբերա-
կանը, որով կիլիկեան կոտորածների մեղաւոր ճանաչում են պետական
որոշ պաշտօնեաներ, մասնաւորապէս պահպանած լուութեան համար:
Նրանց լուութիւնը ոչ միայն բարդացրել է իրավիճակը, այլեւ խաժամու-
թին առիթ է տուել անյարգալից վերաբերուելու նոյնիսկ կառավարու-
թեանը: Կիլիկիայում «ցաւալի իրադարձութիւններ»ի բռնկման միակ
պատճառը Հիւմիին համարում է պաշտօնեաների դրսեւորած անգործու-
թիւնը, որոնք իրենց պարտքը «նուիրուածութեամբ եւ ինքնագոհու-
թեամբ» չեն կատարել ⁷²:

Մեծ Վեզիրն ակնյայտօրէն քօղարկում է Օսմանեան կառավարու-
թեան քաղաքականութեան հակահայ բնոյթը, միաժամանակ սակայն,
ընդունում է հայերի նուիրուածութիւնն Օսմանեան պետութեանը ⁷³:
Դրանով իսկ նա ակամայից հակահարուած է տալիս Օսմանեան զանա-
գան ղեկավարների առաջադրած՝ հակապատմական եւ անճիշդ՝ հայկա-
կան կողմի նախայարձակ լինելուն առնչուող տեսակէտին:

Փոխարէնը՝ Օսմանեան իշխանութիւնների դիրքորոշման դատա-
պարտման մասին են վկայում Ադանայում հետաքննութիւնը վարած
կառավարական Հետաքննիչ Յանձնաժողովի պաշտօնական հաղորդագ-
րութիւնները, որոնց ներքոյ ստորագրել են Օսմանեան խորհրդարանի
եւ կառավարութեան կողմից կոտորածների հետաքննութիւնը վարելու
համար Կիլիկիա ուղարկուած երկու պաշտօնեաներ՝ թուրք Ֆայիկ բէյը
եւ հայազգի իրաւարան Յարութիւն Մոստիչեանը ⁷⁴, ինչպէս նաեւ տե-
ղում նրանց աջակցած Մերսինի մութասարիֆ Էսսադ Ռէուֆ բէյը:
Նրանց քննադատութիւնն ուղղուած է յատկապէս իշխանութիւնների՝
կեղծ լուրեր տարածողներին պատժելու հարցում հանդէս բերած չկա-
մութեան, ինչպէս նաեւ Զեւադի օգտագործած «յուզումներ» արտայայ-
տութեան դէմ, որը ենթադրել է տուել, թե իբր հայերն ապստամբել են:

Այս ամէնի հետեւանքով, հայերը կոտորուել են, նրանց բնակավայրերը հրկիզուել են, իսկ ունեցուածքը կողոպտուել է⁷⁶։

Կոտորածները կազմակերպելու պատճառաբանութեամբ խիստ քննադատութեան է ենթարկուում Զեւադը, որը «զլացել է դիմելու որեւէ միջոցի յուզումներին խոչընդոտելու համար» եւ «չի ձեռնարկել որեւէ գործնական քայլ կանխարգելելու համար աղետալի ծրագրերի իրականացումը»⁷⁶։ Հիմնաւորապէս բացայայտուում է Զեւադի ղեկավար դերը կիլիկիահայութեան կոտորածների երկրորդ փուլի իրականացման ընթացքում։ Պարզաբանուում է, մասնաւորապէս այն հարցը, որ լարուած իրավիճակը լիցքաթափելու նպատակով, Ապրիլի 12ին Ադանա ժամանած զօրքերին նա խարել է՝ հայերին նրանց ներկայացնելով իրրեւ նախայարձակ կողմի եւ դրանով իսկ հրահրել կոտորածների երկրորդ փուլը՝ շատ աւելի սարսափելի, քան առաջինը⁷⁷։ Միաժամանակ յղելով անսքող փաստեր, հաղորդագրութեան հեղինակները եզրակացնում են, որ եթէ տեղական պաշտօնեաները ցանկութիւն դրսեւորէին, կարող էին կանխել «յուզումները»⁷⁸։

Ընդհանուր առմամբ, յանձնաժողովի անդամները հիմնաւորապէս բացայայտում են հայկական կոտորածներում ներգրաւուած՝ Օսմանեան տեղական պաշտօնեաների պատասխանատուութիւնը։ Իրրեւ Զերէլ Բերեքէթ սանջակում իրականացուած կոտորածների, հրկիզումների եւ կողոպուտների գլխաւոր պատասխանատուի՝ նշուում է մութասարիֆ Ասաֆ Բէյի անունը, որն իր հեռագրերով հրահրել է «յուզումները» եւ գինել յելուզակներին⁷⁹։ Թէպէտ փաստաթղթում ամբողջութեամբ չի յստակեցւում կոտորածների իրական կազմակերպիչների ինքնութիւնը, այդուհանդերձ, ակնարկներ կան սոսկ «աւտելի բռնակալութեան» կողմնակից մահմեդականների մասին։ Առաւել պարզորոշ այս խնդիրը լուսարանել է Մոստիշեանը, որը գեկուցագիրը ստորագրելուց առաջ նշել է, թէ վկայակոչուած գործողութիւնների մեծամասնութիւնն «իրականացրել են յետադիմականները»⁸⁰։ Ըստ այս հաւաստումներին եւս՝ իրադարձութեան պատասխանատու ճանաչւում է միայն սուլթանական վարչակարգը։ Դա վկայում է, հաւանաբար, ըստ վերից տրուած հրահանգի՝ յանձնաժողովի անդամների կանխակալ մօտեցման մասին, ինչը յանգեցրել է հարցի ընդգծուած միակողմանի մեկնաբանութեանը եւ հետապնդել երիտթուրքերին կոտորածներին անմասնակից ներկայացնելու նպատակ։

Կիլիկեան կոտորածների բացայայտմանը մեծապէս նպաստել են Օսմանեան խորհրդարանի կողմից՝ տեղում հետաքննութիւն անցկացնելու

նպատակով թուրք պատգամաւոր Եռսուֆ Քեմալի հետ կիլիկիա գործուղողւած հայազգի երիտթուրք պատգամաւոր Յակոբ Պապիկեանի⁸¹ զեկուցագրից՝ ժողովածուում զետեղուած որոշ հատուածներ⁸²։ Պապիկեանը հիմնուելով հետաքննութեան արդիւնքների վրայ, հաւաստում է Ադանայում հայկական թաղամասերի վրայ թուրքերի նախաշարժակ լինելու, իսկ հայերի՝ հարկադրաբար ինքնապաշտպանութեան դիմելու իրողութիւնը, ինչի հետեւանքով սպանուել են որոշ գրոհայիններ։ Դրանով իսկ Պապիկեանը բացառում է հայերի ապստամբութեան վարկածի հաւանականութիւնը, իսկ փոխարէնը պնդում, որ խօսքը կարող է վերաբերուել միայն քրիստոնեաներին անգթօրէն կոտորելու նպատակ հետապնդող՝ «կանխամտածուած, զինուած» գործողութեան⁸³։

Կոտորածների երկրորդ փուլի կապակցութեամբ եւս նա ապացուցում է, որ հայերը որեւէ առիթ չեն տուել բռնութիւնների գործադրման համար, քանզի չեն ունեցել ո՛չ զէնք ու զինամթերք, ո՛չ ռումբեր, չնայած այդ կապակցութեամբ Զեւադի տարածած կեղծ լուրերին։ Ի վերջոյ, Պապիկեանը եզրակացնում է, որ կոտորածը հետապնդել է հայերի եւ քրիստոնեաների բնաջնջման նպատակ⁸⁴։ Ինչպէս տեսնում ենք, Պապիկեանը հիմնաւորապէս հերքում է հայերի ապստամբութեան՝ իրականութեան հետ հեռաւոր առնչութիւն իսկ չունեցող վարկածը, ինչն իրադարձութեան անկողմնակալ մեկնարանութեան հարցում նրա մեծ ներդրումն է։

Ժողովածուի հրատարակիչը սակայն, դուրս է թողել Պապիկեանի զեկուցագրի վերջաբանի ամենակարեւոր հատուածը, որտեղ նա հաւաստում է երիտթուրքերի մեղսակցութիւնը կիլիկեան կոտորածներին. «Վերջացնելէ առաջ ստիպուած եմ ամենախորը ցաւով աւելացնելու, որ «Իթքիհատ եւ Թերաքքը» կուսակցութեան անդամները Ատանայի վայրագ եղերեղութեան կազմակերպման եւ գործադրութեան մասնակցած են։ Այս իրողութիւնը հաստատուած է նահանգին զանազան տարրերուն կողմէ, հիւպատոսներէ, ամերիկացի միսիոներներէ եւ լատին քահանաներէ»⁸⁵։

Փոխարէնը, Պապիկեանի զեկուցագրից Բրեզոյր զետեղել է այնպիսի հատուածներ, որոնցով հեղինակը բացառապէս է «յետադիմականներ» ին եւ շեշտում, որ հայերը դարձել են սուլթանական վարչակարգի կողմնակիցների գոհը⁸⁶։ Պատահական չէ, որ ժողովածուում ամփոփուած՝ կոտորածների երկրորդ փուլի առիթով Պապիկեանի դիտարկումներն առնչում են, մասնաւորապէս ժանդարմների՝ հայերին ցուցարե-

րած օգնութեան եւ ապաստան յատկացնելու փաստերին, գինուորների հակասահմանադրական եւ սուլթանամէտ բացականչութիւններին⁸⁷ :

Բրեզոլի նման դիրքորոշումը կարելի է, հաւանաբար, մասամբ մեկնարանել այն հանգամանքով, որ նա թերեւս յոյսեր է կապել կիլիկիահայերի իրավիճակի բարելաւման հարցում իշխանութեան եկած քաղաքական նոր՝ սահմանադրական ուժերի հետ եւ, հաւանաբար, չի ցանկացել նրանց աւելի գրգռել: Չի բացառուում նաեւ, որ երիտթուրքերի հանդէպ ակնկալիքներով լի հրատարակիչը գերադասել է սքողել կոտորածներին ունեցած նրանց վճռական դերը՝ գերլարուած իրավիճակը լիցքաթափելու մտադրութեամբ:

Ժողովածուն ընդգրկում է մեծ թուով փաստաթղթեր, որոնք աներկբալորէն վկայում են որոշ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաների՝ հայերին ցուցաբերած օգնութեան մասին: Հայագգի Վ. Ուզունեանը յիշատակում է Քեսարի «յիւրախ սահմանադրական» մութասարիֆ Մեհմէդ Ալի բէյի մասին, որի ջանքերի շնորհիւ փրկուել է 7000 հայի կեանք⁸⁸: Ըստ վաւերագրերի՝ հայերին օգնութեան ձեռք է մեկնել նաեւ Վահկայի կառավարիչ Նուրի բէյը, որն Աղանայի կոտորածների լուրն ստանալուն եւեթ անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռնարկել դրանք իր ենթակայութեան ներքոյ գտնուող տարածաշրջանում կանխելու համար⁸⁹: Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաների թւում յիշատակում է նաեւ Մերսինի մութասարիֆ գնդապետ Սելէֆը, որը «եռանդագին ձեռով պաշտպանել է քրիստոնեաներին եւ չի թոյլատրել, որ քաղաքում ոճրագործութիւններ կատարուեն»⁹⁰: Վաւերագրերը փաստում են նաեւ այլ տարածաշրջանների (Օսմանիէ, Ալեքսանդրիա) վարչական ղեկավարների⁹¹, ինչպէս նաեւ սակաւաթիւ թուրք քաղաքացիների հայանպաստ դիրքորոշումը⁹²:

Ժողովածուում գետեղուած որոշ փաստաթղթեր վերաբերում են եւրոպացի դիւանագէտների՝ հայերին ցուցաբերած օգնութեանը: Դրանցից մէկում նշուած է Քեսարում Ֆրանսիայի փոխհւպատոս Պոթոնի (Pothon) մասին, որի «ամբողջական գործողութիւնները ցանկացած գովեստից վեր են»⁹³: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ սոյն ժողովածուի հրատարակիչը չի հրատարակել եւրոպական տէրութիւնների՝ սոսկ դիտորդի դեր ստանձնած դիրքորոշումն արտացոլող փաստաթղթեր, որոնք, հաւանաբար նրան մատչելի չեն եղել:

Ամէն դէպքում, փաստաթղթերի սոյն ժողովածուի նշանակութիւնը մեծ է, քանզի այն միակ հրատարակութիւնն է, որը հնարաւորութիւն է ընձեռել ժամանակակիցներին, ինչպէս նաեւ յետագայ սերունդներին,

տարատեսակ սկզբնաղբիւրների համադրման միջոցով, պատկերացումներ կազմել ոչ միայն 1909ի կիլիկիայում եւ յարակից տարածաշրջաններում ծաւալուած հայկական կոտորածների, այլեւ հայազգի գործիչների եւ Օսմանեան դեկավարների՝ իրադարձութեանը տուած մեկնարանութիւնների մասին: Ըստ այդմ՝ Բրեզոլի ժողովածուն առ այսօր պահպանում է իր գիտական եւ ճանաչողական նշանակութիւնը:

LES MASSACRES D'ADANA ET NOS MISSIONNAIRES. RÉCIT DE TÉMOINS

1909ի կիլիկիահայութեան բնաջնջման պատմութեանը նուիրուած փաստաթղթերի միակ ժողովածուից գատ⁹⁴ աղբիւրագիտական տեսակէտից որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ 1909ին Լիոնում անստորագիր լոյս ընծայուած *Les Massacres d'Adana et Nos Missionnaires. Récit de Témoins* գրքոյկը⁹⁵: Հեղինակը նախընտրել է իրադարձութիւնների ընթացքն ականատեսների վկայութիւններից բերուած ընդարձակ քաղուածքներով ներկայացնելու ուղին, որը նրա մօտեցման առանձնայատկութիւնն է եւ վկայում է շարադրանքի նկարագրական բնոյթի մասին: Ուստի՝ կարելի է հաւաստել, որ գրքոյկը ձեռք է բերում գլխաւորապէս աղբիւրագիտական նշանակութիւն: Ելնելով թէ՛ շարադրանքի ոգուց եւ թէ՛ վերջին էջում գետեղուած ծանուցագրից («Խնդրում է նուիրատուութիւնները հասցեագրել Հայաստանի առաքելութեան պատասխանատու՝ պ. արքա Պիեռ Մագոյէրին») (Masoyer), կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը Փրանսիացի միսիոնէր է, որը նիւթը շարադրել է Ադանայում գտնուած Փրանսիացի միսիոնէրների (հայր Բենուա, հայր Սարատիէ, հայր Տարէ եւ այլք) նամակների եւ այնտեղից Լիոն վերադարձած հոգեւորականների բանաւոր տեղեկութիւնների հիման վրայ, որոնք «բոլորն Ադանայի կոտորածների ականատեսներն են»⁹⁶: Միսիոնէրներից գատ՝ անանուն հեղինակը յղում է նաեւ Փրանսիացի եւ անգլիացի որոշ դիւանագէտների վկայութիւններ: Չնայած դրան, լինելով հոգեւոր գործիչ, հեղինակն իր տրամադրութեան տակ եղած սկզբնաղբիւրների ընձեռած հնարաւորութիւնների սահմաններում սահմանափակուած է Ադանայում միսիոնէրական հաստատութիւնների հրկիզման ու աւերման նկարագրութեամբ եւ խոստովանում, որ չի հետապնդում կիլիկեան անցքերի համապարփակ պատկերը բացայայտելու նպատակ⁹⁷:

Նա մանրամասնօրէն անդրադառնում է Ֆրանսիացի միսիոներների գործունէութեանը եւ ծանրանում այն օժանդակութեան վրայ, որը նրանք ցուցաբերել են իրենց պատկանող հաստատութիւններում պատասպարուած հայերին: Հեղինակը «հերոսական» է համարում Ֆրանսիացի միսիոներ՝ եղբայր Անտուանի արարքն Ադանայում, որը վտանգելով իր կեանքը՝ փրկել է հրկիզուող հայկական եկեղեցում ապաստանած 1500 հայի կեանք: Շեշտում է նաեւ հայր Բենուայի դերը՝ միսիոներներին պատկանող քուէջներից մէկում հանգրուանած 800 հայի փրկութեան գործում⁹⁸: Նա դրուատանքի խօսքեր է ուղղում նաեւ Բէյրութում գտնուող Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի ղեկավար, հայր Կատտինի հասցէին, որը շտապ Ադանա է ուղարկել առաջին անհրաժեշտութեան իրեր եւ որի օժանդակութեամբ հիմնադրուել է նոր հիւանդանոց⁹⁹:

Հեղինակն իրադարձութիւններին գնահատականներ չի տալիս. կարելի է նոյնիսկ հաւաստել, որ նման նպատակ, հաւանաբար, նա չի հետապնդել: Այդուհանդերձ, նրա շարադրանքում երբեմն նկատուում են մեկնարանութեան կարիք ունեցող որոշ հպանցիկ դիտարկումներ:

Ամբողջութեամբ շրջանցելով կիլիկեան կոտորածների պատճառները, հեղինակը դրանք համեմատում է 1895ի ջարդերի հետ եւ իրաւամբ եզրակացնում, որ չլինելով նոյնքան լայնածաւալ, «վերջին կոտորածները բարբարոսութեան առումով դրանց ոչնչով չեն զիջել»¹⁰⁰: Դրա հետեւանքով, ըստ նրա՝ «մեծ եւ հարուստ քաղաքը ներկայացնում է սարսափելի տեսարան: Կարելի է ասել, որ խօսքը վերաբերում է Պոմպէյի աւերակներին, սակայն՝ այրուող փլատակների վրայ ծխացող աւերակների»¹⁰¹: Զոհերի քանակի շուրջ չունենալով լիարժէք տեղեկութիւններ՝ նա, այդուհանդերձ, յղելով գանազան վկայութիւններ, ցուցաբերում է իրատեսական մօտեցում, հաւաստում, որ Ադանայի վիւայէթում սպանուած հայերի թիւը հասել է 30000ի¹⁰²:

Կիլիկիահայութեան ողբերգութեան պատճառներին առնչուող հեղինակի սակաւաթիւ մեկնարանութիւնները խիստ թերի են, քանզի նա ամբողջութեամբ շրջանցում է կոտորածների իրական կազմակերպիչների բացառաշատումը, նոյնիսկ չի ակնարկում ոչ միայն երիտթուրքերի ղեկավար դերը, այլեւ տեղում գտնուող Օսմանեան պաշտօնեաների եւ բանակի մասնակցութիւնը: Թերեւս լիարժէք պատկերացումներ չունենալով երիտթուրքերի եւ սուլթանական վարչակարգի միջեւ յանուն իշխանութեան ծաւալուած պայքարի մասին, նա շրջանցում է հայկական կոտորածներում ներգրաւուած քաղաքական տարբեր ուժերի վրայ բարդուող պատասխանատուութեան քննարկումը եւս:

Հեղինակը Կիլիկիայի հայկական կոտորածները գերադասում է մեկնաբանել իրրեւ լոկ մահմեդականների եւ քրիստոնեաների միջեւ առկայ կրօնական հակամարտութեամբ պայմանաւորուած՝ քրիստոնէութեան դէմ ուղղուած իրադարձութիւն: Նրա որդեգրած նման անընդունելի դիրքորոշման պատճառները զանազան են: Նախ՝ հեղինակը չունենալով թերեւս բազմազան անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրներ՝ հիմնուել է հիմնականում, ինչպէս վերը նշեցինք, Փրանսիացի հոգեւոր գործիչներից ստացուած վկայութիւնների վրայ: Վերջիններս, չնայած Ազանայում գտնուելու հանգամանքին, իրադարձութիւնն, այդուհանդերձ, ընկալել են խիստ սահմանափակ տեսանկիւնից եւ ելնելով իրենց աշխարհայեացքից՝ կոտորածների մեկնաբանութեան հարցում ուշադրութիւնը բեւոքել միայն կրօնական առճակատման վրայ: Լինելով հոգեւոր գործիչ, հեղինակը եւս անկարող է եղել յաղթահարելու իր իսկ աշխարհայեացքի սահմանափակութիւնը եւ հարցը քննարկել լայն յետնախորքի վրայ: Ի վերջոյ, չըմբռնելով կոտորածների իրական պատճառները, նա յանգել է իրականութեանը համապատասխանող, այդուհանդերձ, խիստ մակերեսային եզրակացութեան եւ հաւաստել, որ «քաղմաքիւ քրիստոնեաներ կործանուել են՝ դառնալով իրենց հաւատքի զոհը: Կոտորածները, յիւրաի, ունեցել են խիստ ընդգծուած հակաքրիստոնեական բնոյթ»¹⁰³: Իր տեսակէտի հիմնաւորման համար, հեղինակը, ինչպէս եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը լոկ դաւանանքների զանազանութեամբ պատճառաբանած եւրոպացի շատ այլ ժամանակակիցներ¹⁰⁴, վկայակոչում է կրօնափոխութեանն առնչուող արժանահաւատ փաստեր, նոյնիսկ չգիտակցելով, որ համակողմանի եւ ընդգրկուն մօտեցման բացակայութեան պայմաններում, նման մեկնաբանութիւնը հեռու է հարցի իրական պատճառների բացայայտումից. «Գրեթէ միշտ մարդասպաններն առաջարկում էին ընտրութիւն՝ հաւատափոխութեան եւ մահուան միջեւ»¹⁰⁵:

Այսպիսով, վկայակոչելով կրօնափոխութեանը վերաբերող, յիւրաի, հաւաստի առաջարկներ, հեղինակը միաժամանակ չըջանցում է պետական քաղաքականութեան մակարդակով Կիլիկիայում արձանագրուած կոտորածների կանխամտածուած բնոյթը: Այդուհանդերձ, չնայած այս փաստին, հարկ է ընդգծել գրքովի անուրանալի աղբիւրագիտական, եւ ըստ այդմ՝ ճանաչողական նշանակութիւնը, ինչն, անտարակոյս, նպաստել է Կիլիկեան իրադարձութիւնների շուրջ՝ եւրոպացի ժամանակակիցների տեղեկատուութեան ընդլայնմանը:

ADOSSIDÈS, ARMÉNIENS ET JEUNES-TURCS. LES MASSACRES DE CILICIE

1909ին Կիլիկիայում տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան հերթական փուլին նուիրուած Փրանսիացի հեղինակների աշխատութիւնների թւում առաւել արժէքաւոր է Փրանսիացի լրագրող Ա. Ադոսիդէսի գիրքը¹⁰⁹, որի աղբիւրագիտական հենքը բազմազան է: Թէպէտ յղումներ չկան, հեղինակն, այդուհանդերձ, հիմնուած է գլխաւորապէս ամերիկացի, անգլիացի, Փրանսիացի դիւանագէտների եւ միախոնէրների վկայութիւնների վրայ: Ադոսիդէսն իր բաւական ընդգրկուն տեղեկատուութեան շրջանակներում մանրամասնօրէն քննարկում է ոչ միայն Կիլիկիայում, այլեւ Հայէպի տարածաշրջանում տեղի ունեցած հայկական «սարսափելի» կոտորածների ընթացքը եւ վերլուծում դրանց պատճառները: Նրա բնորոշմամբ՝ «այն, ինչը Ստամբուլում անուանել են Ադանայի խռովութիւններ, իրականում ամենահրեշտոր յանցափորձերից է, որն արձանագրել է հայկական մահատակութիւնը»¹⁰⁷:

Նշելով, որ ծագած շարժումն ուղղուած է եղել «աւելի ազգութեան» դէմ, նա, այնուամենայնիւ, առանձնացնում է «մարդկային այլեւս ոչինչ չունեցող մարդկանց»¹⁰⁸: Հայ տղամարդկանց հանդէպ դրսեւորած առանձնայատուկ դաժանութիւնը¹⁰⁹, միաժամանակ պարզաբանում, որ փոխարէնը՝ կանանց եւ երեխաներին նրանք կամ ստրկացնում էին, կամ կրօնափոխում¹¹⁰: «Ընդհանուր առմամբ,՝ եզրակացնում է նա,՝ Կիլիկիայի իրադարձութիւնների ընթացքում ապշեցնում են մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու համար որդեգրուած դաժանութիւնը եւ անհաւատալի լկտիութիւնը»¹¹¹:

Ըստ զանազան արժանահաւատ փաստերի համադրութեամբ կատարած հեղինակի հաշուարկների՝ զոհերի թիւը հասել է նուազագոյնը 20000ի¹¹²: Սակայն այս թուին, որը գիջում է զոհուած հայերի շուրջ 30000ի հասնող թուաքանակին¹¹³, նա իրաւամբ անհրաժեշտ է համարում յաւելիել նրանց, ովքեր «այդ դժոխքից» փրկուել են հաշմանդամ կամ անաշխատունակ դարձած, աւելի ուշ մահկանացուն կնքել են վէրքերից կամ սովից ու տարածուած համաճարակներից, ինչպէս նաեւ բռնութեամբ իսլամն ընդունած կանանց եւ երեխաներին, առեւանգուած երիտասարդ աղջիկներին¹¹⁴:

Ադոսիդէսն իրադարձութիւնների սակաւաթիւ ժամանակակիցներից է, որի ուշադրութիւնից չեն վրիպել նաեւ հայ ժողովրդի կրած նիւթական կորուստները, որոնց շարքում նա դասում է ոչ միայն «քանդուած օջախները», այլեւ ամայացուած դաշտերը, գողացուած գիւղա-

տնտեսական մեքենաները, անասունները, ապրանքները, շարժական գույքը¹¹⁵։ Չունենալով սակայն անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրներ, նա բաւարարուեմ է սոսկ փաստի արձանագրմամբ։

Ինչ վերաբերում է կիլիկիահայութեան կոտորածների պատճառներին՝ հեղինակն իրաւամբ մատնանշում է ներքին նահանգներից հայերի հոսքը Կիլիկիա, տարածաշրջանի քրիստոնեաների բարեկեցիկ վիճակը, բնակչութեան նիւթական ապահովութիւնը։ Չանտեսելով այս հանգամանքների նշանակութիւնը, որոնք մեծապէս նպաստել են 1909ին տարածաշրջանը կոտորածների թատերաբեմի վերածելուն, ջարդերի մեկնարանութեան խնդրում հեղինակն, այնուամենայնիւ, երբեմն տուրք է տալիս այնպիսի վարկածների, որոնք չեն համապատասխանում իրականութեանը։ Դրանց թւում է, օրինակ, թուրքերի առաջադրած ստաջոգ այն փաստարկը, ըստ որի հայերի ներգաղթը Կիլիկիա իբր պայմանաւորուած է եղել հայկական ապստամբութեան նախապատրաստութեամբ։ Իրականում, հաշուի առնելով Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական անհամեմատ բարւօք վիճակը, որը հնարաւորութիւն էր ընձեռում դրամ վաստակելու, գարնան ամիսներին շուրջ 50000 հայ Օսմանեան կայսրութեան տարբեր տարածաշրջաններից տեղափոխուում էր Ադանա¹¹⁶։ Բացի դրանից, նա մեծ նշանակութիւն է տալիս թուրքերի մօտ արմատացած՝ քրիստոնեաների ունեցուածքի թալանի անյազուրդ կորքին, որն, ի դէպ, անիրաւացիօրէն համարում է հայկական ցանկացած կոտորածի «միակ շարժառիթ»ը կամ Օսմանեան սահմանադրութեամբ՝ մահմեդականների եւ քրիստոնեաների իրաւունքների միջեւ հաւասարութեան հռչակման հետեւանքով առաջ եկած հերթական լարուածութեանը, որի ստեղծման հարցում մեծ դեր են ունեցել մահմեդական հոգեւորականները¹¹⁷։ Այս առիթով, նա իրաւամբ նշում է. «Կիլիկիայի հայերը շտապել են օգտուել այն իրաւունքներից, որոնք նոր վարչակարգը նրանց շնորհում էր տեսականօրէն»¹¹⁸։ Այդուհանդերձ, մեր համոզմամբ այս հանգամանքը կարելի է դասել միայն 1909ի կոտորածների դրդապատճառների, եւ ոչ թէ հիմնական նախադրեալների շարքում։

Ազոսիդէսն, այդուհանդերձ, բազմիցս քննադատում է Օսմանեան իշխանութիւնների գործելաձեւերից մէկը՝ նրանք, ինչպէս եւ նախորդ ժամանակաշրջանում, թէ՛ կիլիկիահայութեան բնաջնջմանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ եւ թէ՛ կոտորածների ընթացքում, ջանք ու եռանդ չեն խնայել դրանց պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ բարդելու համար։ «Պնդում են, որ հայերը պատրաստուում են զանգուածաբար ոչնչացնել բոլոր թուրքերին, կարճ ասած, հոգ է տարւում յուզումնալից

իրավիճակը պահպանելու համար: Այսպիսին է ցանկացած կոտորածի դասական սկիզբը Հայաստանում», - գրում է նա¹¹⁹: Վկայակոչելով տարատեսակ փաստեր, նա հիմնովին բացայայտում է յատկապէս Զեւադ ըէյի՝ Հայ եւ օտարերկրեայ ժամանակակիցներին ապակողմնորոշելու ուղղութեամբ գործադրած միջոցները: Զեւադը շռայլում էր Հայերի կեանքի ապահովութեանն առնչուող կեղծ հաւաստիացումներ, «իմշի գաղտնիքին, Արեւելքում տիրապետում են»¹²⁰: Լարուած իրավիճակը լիցքաթափելու նպատակ հետապնդող վերջինիս համանման դատարկ խոստումները դիմագերծելու նպատակով Ադոսիդէսը հրապարակում է Ապրիլի 14ին Բարձր Դռանը յղած՝ Ադանայում կոտորածների սկիզբն ազդարարող նրա հեռագիրը, որով Հայերի վրայ բարդւում էր թուրքերին գրոհելու եւ նրանց կոտորելու մեղադրանք¹²¹: Շատ աւելի բացայայտիչ է Ադոսիդէսի վկայակոչած մէկ այլ փաստ, ըստ որի Զեւադն Ապրիլի 16ին ադանայարնակ Հայերին առաջարկել է՝ ընթացքի մեջ դրոշուող կոտորածների կապակցութեամբ ստորագրել իրենց իսկ կարծեցեալ պատասխանատուութիւնը հաւաստող մի փաստաթղթի ներքոյ, ինչից նրանք կտրականապէս հրաժարուել են¹²²:

Թուրքական իշխանութիւնների նման անճիշդ յայտարարութիւնների եւ նախաձեռնութիւնների հերքմանն անուղղակիօրէն մեծապէս նպաստում են նաեւ Ադոսիդէսի՝ Թուրքիայում տեղի ունեցած խմորումների հանդէպ Հայերի վերաբերմունքին առնչուող մեկնարանութիւնները: Տարբեր առիթներով հեղինակն ապացուցում է, որ Հայերն անջատողական միտումներ չեն ունեցել, իսկ սահմանադրութեան վերահաստատումից յետոյ խանդավառութեամբ են ընդունել «նոր դարաշրջանը, որի հետ կապել են ազատագրման իրենց յոյսերը»¹²³: Ակնարկելով Հայերի յուսախարութիւնը, մասնաւորապէս «արդարութեան եւ իրաւունքի վրայ հիմնուած խաղաղութիւն հաստատող կառավարութիւն» ձեւաւորելու հարցում, հեղինակն, այնուամենայնիւ, նրանց համարում է թուրքերից յետոյ Օսմանեան կայսրութեան պահպանութեան հարցում ամենանուիրուած ու ամենաշահագրգռուած ժողովուրդը¹²⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ադոսիդէսը հիմնաւորապէս հերքում է Հայերին բարդուող զանազան մեղադրանքներ, որոնք առաջադրել են իրադարձութեան ժամանակակից տարրեր բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաներ՝ Հայերին վարկարեկելու եւ հայկական կոտորածների հարցում Օսմանեան իշխանութիւններին պատասխանատուութիւնից զերծ պահելու մտադրութեամբ:

Աղոսիդէսը բազմիցս փաստում է թէ՛ կոտորածների կանխամտած-
 ուածութիւնը եւ թէ՛ իշխանութիւնների թոյլութեամբ իւր նրանց դե-
 կափար դերը՝ տարածաշրջանի տարրեր վայրերում ծաւալուած կոտո-
 րածները նախապատրաստելու գործում: Նա անվարան հաւաստում է,
 որ կոտորածի առաջին իսկ օրը, հայերն Աղանայում ոչնչացւում էին
 «իշխանութիւնների աչքի առջեւ», ինչին օժանդակում էին ոստիկաննե-
 րը՝ մարդասպաններին մատնացոյց անելով զոհերին: Միաժամանակ նա
 բացայայտում է տարածաշրջանում իր ենթակայութեան ներքոյ գտնու-
 ւող պաշտօնեաներին՝ հայերի ոչնչացմանն առնչուող հրահանգներ ու-
 ղարկող Ջեւադի իրական դիմագիծը¹²⁵: Բազմաթիւ վայրերում, ըստ
 նրա վկայութեան՝ արձանագրուել են մահմեդական բնակչութեանը
 զէնք բաժանելու փաստեր, իսկ Ջերէլ Բերեքէթում կոտորածի պատ-
 րաստ թուրքերը, զինուել են «անձամբ կառավարիչ՝ Ասաֆ բէյի հոգա-
 ծութեամբ» եւ քրիստոնեաներին գրոհել նրա՝ իսկ ազդանշանի հիման
 վրայ¹²⁶:

Չնայած այս եւ նման փաստերի արձանագրմանը, Աղոսիդէսը, սա-
 կայն, ձեռնպահ է մնում կոտորածների կանխամտածուած եւ նախա-
 պատրաստուած լինելու շուրջ իր դիրքորոշումը յայտնելուց: Նշելով թէ՛
 թուրքերի եւ թէ՛ հայերի իրարամերժ տեսակէտներն այս առիթով, նա
 բաւարարւում է սոսկ վկայակոչելով Մերսինում Անգլիայի հիւպատոս
 Դաութի-Ուայլիի (Doughty-Wylie) հաղորդագրութիւնը, ըստ որի՝ «իշ-
 խանութիւնների մի մասը նախապէս տեղեակ է եղել ծրագրուած կո-
 տորածներից»¹²⁷, բայց, այդուհանդերձ, գերադասում է այս հարցը
 թողնել «օղում կախում»¹²⁸:

Քանի որ կիլիկեան կոտորածների երկու փուլին, ինչպէս եւ 1890ա-
 կաններին, ակտիւօրէն մասնակցել են Օսմանեան զօրքերը, Աղոսիդէսը
 ըստ պատշաճի ընդգծում է նրանց դերը Կիլիկիայի տարրեր քաղաքնե-
 րում (Մերսին, Տարսոն) թէ՛ հայկական քարդերի, թէ՛ զոհերի ունեց-
 ուածքի կողոպուտի եւ թէ՛ զանազան վայրերում բնակավայրերի
 հրկիզման գործում¹²⁹: Հեղինակը մանրամասնում է մէկ էական հան-
 դամանք՝ Աղանայում հայկական թաղամասերի վրայ գրոհել են կանո-
 նաւոր զօրքերը, որի հետեւանքով Տոսպօ-Մահալէսի եւ Շարանիէ թա-
 ղամասերը հիմնովին աւերուել են: Տարսոնում, «ինչպէս ամենուր, զօր-
 քը մասնակցել է աշխատանքին», - ընդգծում է նա¹³⁰: Ընդհանուր առ-
 մամբ, արձանագրելով կանոնաւոր զօրքերի գործողութիւնները, նա,
 փաստօրէն, եւս մէկ անգամ անուղղակիօրէն հաւաստում է Օսմանեան

իշխանութիւնների՝ իրադարձութեանը նախապատրաստուած լինելու հանգամանքը:

Օսմանեան տարրեր՝ համիդեան եւ երիտթուրքական վարչակարգերի՝ 1909ի Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածների խնդրում կրած պատասխանատուութեան հարցի շուրջ, սակայն, հեղինակը - ինչպէս եւ նրա ժամանակակիցները - չի ունեցել յստակ պատկերացումներ: Տարրեր առիթներով մանրամասն անդրադառնալով այս կարեւոր խնդրին, Աղոսիդէսը յայտնում է իրարամերժ կարծիքներ: Ըստ նրա առաջադրած մեկնարանութիւններից մէկի՝ «անկախ այն բանից Կիլիկիայում կոտորածն Արդուլ Համիդն է հրահրել, թէ այլք, [դա] Ադամայի թուրքական տարրի գործն է եւ յետադիմական շարժման բաղկացուցիչ մասը, որը թէ՛ իր ծագմամբ եւ թէ՛ իր միտումներով բնորոշ է, մասնատրապէս Ասիական Թուրքիայում տիրող տրամադրուածութեանը»¹³¹:

Առաջին հայեացքից հեղինակը խուսափում է պատասխանատուութիւնը բացայայտօրէն երիտթուրքերի կամ Սուլթանի վրայ բարդելուց, քանզի «տիրող» եւ «տիրապետութեան տակ գտնուող» ազգերի հակամարտութիւնը դիտում է իբրեւ հաշտութեան եզրեր չունեցող այնպիսի մի իրողութիւն, որը սահմանադրական դարաշրջանն ի վիճակի չի եղել յաղթահարելու: Գլխաւորապէս այս հանգամանքով է նա բացատրում հայերի կոտորածը, որը «կարող էր հնարաւոր լինել նոր վարչակարգի օրօք եւ նոյնքան անպատժելիօրէն իրականացուել Թուրքիայում թէ՛ սահմանադրութեան հռչակումից առաջ եւ թէ՛ յետոյ»¹³²:

Այնուամենայնիւ, քննարկենք երիտթուրքերի պատասխանատուութեան բացայայտման շուրջ Աղոսիդէսի որոշ դիտողութիւններ: Նա ընդունում է, որ 1908 աշունից ի վեր, Կիլիկիայում նշմարուել է «հակահայ շարժում» եւ իրաւամբ նշում, որ կիլիկիահայերի դեկավարների՝ թէ՛ Զեւադ բէյին եւ թէ՛ Ներքին Գործերի Նախարարին յղած բողոքները որեւէ արդիւնքի չեն յանգեցրել, քանզի Կոստանդնուպոլսում այդ նախազգուշացումները նոյնիսկ հաշուի չեն առնուել¹³³: Այլ կերպ ասած, հեղինակն անուղղակիօրէն ընդունում է երիտթուրքերի իրազեկութիւնը նախապատրաստող կոտորածներին եւ նրանց չկամութիւնն՝ իրավիճակը շտկելու, հետեւաբար կոտորածները կանխելու հարցում:

Աղոսիդէսը տեղեակ է նաեւ Ադանայի երկրորդ կոտորածին նախորդած ժամանակահատուածում երիտթուրքերի նախապատրաստական գործողութիւններին, որոնց ընթացքում նրանք ձերբակալել են մարտունակ հայերի, հայ բնակիչներից առգրաւել գինամթերք, իսկ մահմեդականներին գէնք եւ գինամթերք բաժանել. «Կարճ ասած, ամէն

ինչ կանխատեսել են, ամեն ինչ նախապատրաստել, որպեսզի այս անգամ գործողութեանը ձեռնամուխ լինեն արագ, արմատական, անվրէպ ձեռով»¹³⁴։

Շատ աւելի հատու է երիտթուրքերի՝ հայկական կոտորածների իրականացման ասպարէզում ունեցած դերին նրա տուած մէկ այլ գնահատական. «Ճակատագրի անընթացի շրջադարձով, հենց այս վարչակարգը, որից նրանք (հայերը - Վ.Պ.) ակնկալում էին իրենց փրկութիւնը, դարձաւ... նրանց սարսափելի ողբերգութեան պատճառը (ընդգծումը մերն է - Վ.Պ.)»¹³⁵։

Սակայն Ադոսիդէսի շարադրանքում հանդիպում ենք մէկ այլ՝ այս իրատեսական մեկնարանութիւններին անյարիր դատողութեան, որը վկայում է կոտորածների պատասխանատուութիւնը համիդեան վարչակարգի վրայ բարդելու միտումի մասին. «Կիլիկիայի հոլորոստն, անտարակոյս, երիտթուրքերի գործը չէ։ Այս հրեշաւոր յանցափորձի պատասխանատուութիւնը բարդում է յետադիմութեան եւ համիդեան վարչակարգի վրայ»¹³⁶։ Դրանով իսկ նա երիտթուրքերին, փաստօրէն, գերծ է պահում կիլիկիահայութեան կոտորածներում ունեցած նուազագոյն պատասխանատուութիւնից, իսկ նրանց յանդիմանում միայն՝ քարդերից յետոյ հայերին անհրաժեշտ փոխհատուցումներ չյատկացնելու համար¹³⁷։

Առաւել եւս նախորդ հաւաստումների յետնախորքի վրայ՝ առաջին հայեացքից տրամաբանութեան շրջանակներում չտեղաւորուող՝ Ադոսիդէսի այս եզրայանգումը կարիք ունի մեկնարանութեան։ Բանն այն է, որ նման հետեւութեան համար, հաւանաբար, պատճառ է դարձել համիդեան վարչակարգի յղացած՝ արեւմտահայութեան բնաջնջման նպատակ հետապնդող մէկ այլ՝ լայնածաւալ ծրագրի իրականացման ձախդումը յեղաշրջման հետեւանքով։ Այս առիթով նա նշում է 1909 Մայիսին կարսում, Մալաթիայում, Դիարբեքիրում, Մուշում եւ Էրզրումում արիւնայի կոտորածների բռնկման վտանգի առկայութեան մասին եւ դրանց կանխումը բացատրում միայն երիտթուրքերի՝ վերստին իշխանութեան գլուխ անցնելով. «Առանց համիդեան յետադիմութեան նկատմամբ երիտթուրքերի տարած յաղթանակի, որեւէ կասկած չի կարող լինել, որ կոտորածը կ'ընդգրկէր ամբողջ Անատոլիան», - գրում է նա¹³⁸։ Այս փաստի արձանագրումը վկայում է, որ Ադոսիդէսը չի ըմբռնել երիտթուրքերի կողմից այս ծրագրի կասեցման բուն պատճառները, որոնք էին՝ եւրոպական մեծ տէրութիւնների հնարաւոր միջամտութեան կանխումը եւ երիտթուրքական կառավարութեան՝ կատարեալ

վարկարեկումից խոյս տալու ցանկութիւնը¹³⁹։ Մեր կարծիքով, ամենայն հաւանականութեամբ, այս հանգամանքն է պատճառ դարձել, որ կոտորածների կազմակերպիչների բացայայտման հարցում Ադոսիդէսը յանգի հակասական մեկնարանութիւնների։

Արդիւնքում, ելնելով Ադոսիդէսի խորհրդածութիւններից, կարելի է հաւաստել, որ կիլիկիահայութեան կոտորածի հիմնական պատճառը նա, ի վերջոյ, փնտռում է թուրքերի մօտ արմատացած՝ քրիստոնեաների վրայ իշխելու մտայնութեամբ, որն արդէն դասւում է հոգեբանական գործօնների շարքում եւ ըստ որի՝ հարկ է, որ թուրքերը լինեն «արտօնեալ ժողովուրդ»։ «Անկասկած, չի հասել ժամանակը... երբ Թուրքիայում քրիստոնեայի իրաւունքը կարող է հաւասարակշռուել մահմեդականի շահի հետ», - եզրայանգում է նա¹⁴⁰։

Այսպիսով, միանգամայն ակնյայտ է, որ Ադոսիդէսը խարխափում է զանազան հակասութիւնների մէջ։

1- Բազմիցս շեշտելով 1909ի ողբերգութեան սանձազերծման եւ իրականացման գործում Օսմանեան իշխանութիւնների եւ տեղական պաշտօնեաների դերը, հեղինակն ակնարկում է իրադարձութեան՝ պետական քաղաքականութեան մակարդակով ծրագրուած լինելու մասին, սակայն, նրա հիմնական հետեւութիւններն, ի վերջոյ, անյարիր են այս հաւաստմանը։

2- Բացայայտելով հայկական կոտորածների պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ բարդելուն ուղղուած օսմանեան իշխանութիւնների գործելամիջոցները, նա միաժամանակ նշանակութիւն է տալիս հայկական կարծեցեալ «Ապստամբութեան»՝ իրականութեան հետ որեւէ առնչութիւն չունեցող վարկածին։

3- Տարբեր փաստերով հիմնաւորելով կիլիկիահայութեան բնաջնջումը՝ կանխամտածուածութեան հիման վրայ, հեղինակը, հակասելով իրեն, հայկական կոտորածները միաժամանակ պայմանաւորում է երկրորդական պատճառներով կամ հոգեբանական բնոյթի հանգամանքներով։

4- Ադոսիդէսի խորհրդածութիւններից դժուար է կողմնորոշուելն իսկ, թէ ո՛վ է նախաձեռնել 1909ի կոտորածները՝ երիտթուրքերը, թէ՞ սուլթանական վարչակարգը եւ կամ ի՞նչ չափով են քաղաքական այս ճամբարները ներգրաւուած եղել կիլիկիահայութեան բնաջնջման գործընթացում, քանզի այս հարցի շուրջ յստակ պատկերացումներ նա թերեւ չի ունեցել։

Ըստ այս ամէնի՝ Աղոսիդէսի վերջնական եզրայանգումները մեր կողմից անընդունելի են:

Աղոսիդէսի անժխտելի արժանիքներից է, սակայն, կիլիկիահայութեան բնաջնջմանն առնչուող՝ մեծ թուով յարակից հարցերի քննարկումը: Դրանց թուում է կիլիկիայում բնակուող մահմեդականներից ոմանց՝ հայերի հանդէպ ցուցարբերած բարեացակամ վերաբերմունքին առնչուող խնդիրը: Հիմնուելով եւրոպացի եւ հայ ականատեսների վկայութիւնների վրայ՝ նա արձանագրում է թէ՛ որոշ բարձրաստիճան թուրք ղեկավարների եւ թէ՛ սպաների ու շարքային քաղաքացիների «մարդասիրական ու մեծահոգի վերաբերմունքը», որոնք Աղանայում եւ այլ վայրերում (Օսմանիէ, Համիդիէ) օգնութեան ձեռք են մեկնել հետապնդուող հայերին, ապաստան տուել նրանց իրենց տներում¹⁴¹: Աղոսիդէսն արժանին է հատուցում յատկապէս Օսմանեան աստիճանաւորներին. «Քաղաքացիական եւ ռազմական պաշտօնեաներն աչքի են ընկել իրենց հաստատականութեամբ եւ դրսեւորած եռանդով», - նշում է նա¹⁴²:

Հեղինակը չի անտեսում նաեւ դեռեւս 1906-1907ի Աղանայի նախկին կառավարիչ Բահրի փաշայի հայանպաստ գործունէութիւնը, որը կանխել է Օսմանեան իշխանութիւնների նախապատրաստած՝ հայերի բնաջնջման ծրագրի իրականացումը¹⁴³: Ի շարս 1909ի կոտորածների ընթացքում իրենց մարդասիրութեամբ աչքի ընկած թուրք պաշտօնեաների, նա մատնանշում է Մարաշի կառավարչի, Մերսինի մութասարիՖ Էսադ բէյի, Կեսարիայի մութասարիՖ Զեմալ բէյի՝ Ապրիլի կէսերին նախապատրաստուող հայկական կոտորածներին խոչընդոտելու ուղղութեամբ գործադրած ջանքերը: Վերջինս «կարգը պահպանելու համար վտանգել է իր կեանքը»: Աղոսիդէսը դրուատում է Լաթֆիայի մութասարիՖին՝ «քաղաքը կոտորածից փրկելու համար»¹⁴⁴:

Աղոսիդէսի շարադրանքին բնորոշ է եւս մէկ առանձնայատկութիւն: Նա յաւուր պատշաճի արժեւորում է կիլիկիայում հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանական մարտերի նշանակութիւնը, եւ հակասելով իրեն, ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է խիստ էական՝ հայերի նախաշարժակ չլինելու հանգամանքի վրայ, որոնք «պատրաստուել են սոսկ ինքնապաշտպանութեան»¹⁴⁵: 1894-1896ի հայկական կոտորածների ընթացքում հայերի կրաւորական դիրքորոշումն ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու հարցում նա մեկնաբանում է նրանց «կատարելապէս անգէն» լինելու հանգամանքով: Փոխարէն՝ «այս անգամ, - շարունակում է նա, - նրանցից շատերն ունէին ատրճանակներ եւ որսորդական հրացաններ: Ուստի՝ նրանք յամառօրէն դիմադրել են»¹⁴⁶:

Հեղինակը նկարագրում է նրանց մղած պայքարին առնչուող մանրամասներ, որի հետեւանքով հակառակորդը «մեծ կորուստներ» է կրել: Խօսքը վերաբերում է, մասնաւորապէս ինքնապաշտպանութեան դիմած հայերի մարտավարութեան փոփոխութիւններին, որոնց շնորհիւ Ադանայում իրենց պատկանող երեք թաղամասում նրանք ոչ միայն 24ից 48 ժամ շարունակ հմտօրէն պաշտպանուել են, այլեւ գրաւել մզկիթներից մէկը, հակառակորդի յելուզակներին փախուստի մատնել, ըստ անհրաժեշտութեան՝ փողոցներում դիրքեր կառուցել եւ օգնութեան շտապել տներում պատսպարուածներին¹⁴⁷: Նա առանձնաշատուկ կերպով ընդգծում է հայերի՝ մինչեւ վերջ պայքարելու վճռակամութիւնը, փաստում, որ նրանց որոշ խմբեր, նոյնիսկ զինուորների եւ խաժամութի կողմից շրջափակուած, շարունակել են, այդուհանդերձ, դիմադրութիւնն Ադանայի փողոցներում: Հեղինակը վկայակոչում է Հաճընում - Ապրիլի 21ից 25ը - հայերի դիմադրութեանը վերաբերուող հաւաստի փաստեր, որի հետեւանքով բնակչութիւնը փրկուել է կոտորածից¹⁴⁸:

Ադոսիդէսը խօսքը կենտրոնացնում է նաեւ հայերի ինքնապաշտպանական մարտերի վրայ Կիլիկիային յարակից տարածաշրջաններում՝ արժեւորում Դէօրթ Եղում տասն օր շարունակ նրանց մղած յամառ պայքարը, Քեսարում՝ 140 մարտիկի կազմակերպած ինքնապաշտպանութիւնը, որի շնորհիւ քաղաքի հայ բնակչութեանը հնարաւորութիւն է ընձեռուել փախչելու լեռները¹⁴⁹:

Ադոսիդէսը տարրեր առիթներով համակողմանի վերլուծում է նաեւ եւրոպական մեծ տէրութիւնների քաղաքականութեանն առնչուող խնդիրներ թէ՛ դեկավար շրջանակների պաշտօնական միջամտութեան, եւ՝ թէ՛ կայսրութեան տարածքում հաւատարմագրուած դիւանագէտների գործադրած անձնական ջանադրութեան կտրուածքներով: Նրա դիտարկումներում հարկ է նախ՝ առանձնացնել Կիլիկիահայութեան հանդէպ եւրոպական պետութիւնների դրսեւորած անտարբեր դիրքորոշման քննադատումը: Նա ցաւով հաւաստում է, որ Ադանայում տեղի ունեցած ողբերգութիւնը եւրոպական տէրութիւնների կառավարութիւնների կողմից մնացել է գրեթէ աննկատ, ինչն իրաւամբ մեկնարանում է գլխաւորապէս Օսմանեան Կայսրութիւնում մեծ տէրութիւնների Ֆինանսական շահախնդրութիւններով, քանզի վերջիններիս համար (ինչպէս եւ ԺԹ. դարի 90ականներին), առաջնային նշանակութիւն չարունակում էին ունենալ իրենց պետութիւնների Ֆինանսիստների շահերը¹⁵⁰:

Ինչ վերաբերում է տէրութիւնների քաղաքականութեան քննադատութեանը՝ Ադոսիդէսը բացայայտում է նաեւ հայերի հանդէպ նրանց անկարեկից վերաբերմունքի կարեւոր պատճառներից մէկը՝ Օսմանեան կայսրութեան ճակատագրի հանդէպ, ինչպէս եւ ոչ-հեռաւոր անցեալում, նրանց միջեւ միասնական դիրքորոշման կատարեալ բացակայութիւնը: Յայտնելով իր վրդովմունքն այն առիթով, որ կոտորածների ընթացքում տէրութիւնները սահմանափակուել են սոսկ Բարձր Դռանը «քարեկամական» խորհուրդներ տալով, Ադոսիդէսը եւս մէկ անգամ դա պատճառաբանում է նրանց յատուկ եսասիրական դրդապատճառներով. «Նրանց ներկայացուցիչները, որոնք աւելի քան երբեւէ, կլանուած են գործերի, պատուէրների, կոնցեսիաների ընթացքով, զբաղուած են միայն երիտթուրքերին շողորթութելով, գրեթէ այնպէս, ինչպէս շողորթութում էին Երլըզ Բեօշքին»¹⁵¹:

Խիստ քննադատելով մեծ տէրութիւնների ղեկավար չրջանակներին՝ հայ ժողովրդի բնաջնջմանն ի տես, փաստօրէն, անգործունեայ դիտորդի դերում հանդէս գալու համար, Ադոսիդէսն, այնուամենայնիւ, յիշատակում է, որ կոտորածների ընթացքում նրանց ռազմականները մօտեցել են Կիլիկիայի եւ Սիրիայի ափերին, չյստակեցնելով սակայն, թէ որ տէրութիւններին է խօսքն առնչւում¹⁵²: Թէպէտ դրանց ներկայութիւնը նա իրաւամբ անօգուտ չի համարում, այդուհանդերձ, ցուցաբերելով շատ աւելի իրատեսական մօտեցում, նշում է, որ «այդ միջամտութիւնը եղել է խիստ սահմանափակ եւ նպաստել միայն ծովափի մերձակայքում գտնուող մի քանի բնակավայրերի պաշտպանութեանը»¹⁵³: Այս հարցում սակայն նրա մեկնաբանութիւնները հեռու են սպառնիչ լինելուց, քանզի նա չի մատնանշում ռազմականների՝ հայերի ոչնչացման գործընթացին չմիջամտելու հիմնական պատճառները (անկում ապրող կայսրութեան նկատմամբ ունեցած գաղութատիրական յաւակնութիւնների հարցում տէրութիւններին ծուլատող փոխադարձ կասկածները, գործողութեան միասնական ծրագրի բացակայութիւնը, իւրաքանչիւր տէրութեան շահագրգռւածութիւնը միայն իր քաղաքացիներին օգնութեան հասնելու հարցում եւն.)¹⁵⁴:

Հեղինակը սակայն յիշատակում է այն դիւանագէտների անունները, ովքեր նպաստել են հայերի փրկութեանը: Նա դրուատում է յատկապէս Ապրիլի 14ին Ադանա ժամանած՝ Մերսինում Անգլիայի փոխհւպատոս Դաուլթի-Ուլային, որն իր տիկնոջ հետ գործել է «քաջութեան եւ նուիրութեան սխրանքներ» եւ փրկել բազմաթիւ հայերի: Նրանց հնարաւորութիւններն եղել են խիստ սահմանափակ, ինչը հեղինակն ի-

բաւամբ պատճառարանում է եւրոպական այլ երկրների դիւանագէտների մօտ համապատասխան համահունչ քայլեր ձեռնարկելու ցանկութեան բացակայութեամբ¹⁵⁵ :

Փոխարէնը, նա գովերգում է Հալէպում Ֆրանսիայի հիւպատոս Ֆերնան Ռոքեֆերրիի գործադրած ջանքերը, որը տասնեօթ օր շարունակ երկու հարիւր հեծեալի գլուխն անցած զէնքը ձեռքին պաշարել է յանուն տարրեր վայրերում տեղարնակների փրկութեան¹⁵⁶ :

Աղոսիղէսի գրքի քննարկումը եզրափակելուց առաջ նշենք, որ մենք ընդունում ենք այն անուրանալի աւանդը, որը - չնայած որոշ ոչ-սպառիչ, անգամ հակասական մեկնարանութիւններին, այդ թւում սկրգրունքային հարցերում - նա ներդրել է 1909ի կիլիկիահայութեան կոտորածների պատմութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում: Թէ՛ Աղանայում եւ թէ՛ տարածաշրջանում տեղի ունեցած անցքերի բացայայտմանը վերաբերող նրա մանրագնին նկարագրութիւնները մեծապէս նպաստել են եւրոպացի ժամանակակիցների իրազեկմանը, նրանց տեղեկատուութեան ընդլայնմանը:

G. VAYSSIÉ

Կիլիկեան կոտորածների ականատեսներից ստացած մանրամասն տեղեկութիւններ է ամփոփում Ժ. Վեսսիէի յօդուածը: Իր իսկ հաւաստմամբ՝ 1890ականներից ի վեր հեղինակը հետաքրքրութիւն է դրսեւորել արեւմտահայութեան ճակատագրի հանդէպ եւ այցելել է այն վայրերը, որոնք 1895-1896ին դարձել են հայկական կոտորածների թատերաբեմեր¹⁵⁷ : Միեւնոյն սրտցաւ վերաբերմունքն է նա դրսեւորել 1909ին կործանման դատապարտուած կիլիկիահայութեան նկատմամբ: Կոտորածներին առնչուող «սարսափազդու լուր»ն ստանալուց անմիջապէս յետոյ, նա վճռել է մանրագնին հետաքննութեան հիման վրայ եւրոպացիներին տեղեկացնել կիլիկեան կոտորածների պատճառների ու հետեւանքների մասին¹⁵⁸ :

Վեսսիէն գրուցել է ոչ միայն տարբեր երկրներում (Եգիպտոս, Սիրիա, Կիպրոս) հանգրուանած՝ աղէտից մազապուրծ կիլիկիահայերի, այլեւ Օսմանեան իշխանութիւնների ներկայացուցիչների, եւրոպական հիւպատոսութիւնների աշխատակիցների հետ եւ նրանցից ստացել հարուստ տեղեկութիւններ: Նրա յօդուածը, սակայն, ըստ էութեան, հետազօտական բնոյթ չի կրում, քանզի հեղինակը բաւարարւում է գլխաւորապէս իրադարձութեան շուրջ ականատեսների՝ երբեմն հակասական դիրքորոշումներն արտացոլող գնահատականների դրոշմը կրող

տեղեկութիւններն վերաշարադրմամբ՝ չցուցաբերելով քննադատական մօտեցում:

Վեսսիլէի յօդուածը հիմնուած է աւելի քան յիսուն հայ ականատեսների վկայութիւնների վրայ¹⁵⁹: Եթէ վերջիններս կիլիկեան կոտորածների սանձագերծումը պայմանաւորում են առաւելապէս 1909ի Մարտի 31ի յեղաշրջմամբ¹⁶⁰, ապա իրադարձութեան երկրորդ փուլի առիթով արդէն յիշատակում են սահմանադրական զօրքերի Ադանա ժամանման եւ կիլիկիահայութեան բնաջնջման գործընթացին նրանց մասնակցութեան, կազմակերպուած ձեւով կոտորածի իրականացման մասին: Ըստ նրանց՝ մարդասպանների մի խումբ սպանում էր, ոմանք կողոպտում էին, այլք՝ հրկիգում¹⁶¹:

Հայ գաղթականների հաղորդած տեղեկութիւնները պարունակում են յիշարժան մի մանրամասն, թէ՛ ինչպէս 1890ականներին տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան առաջին փուլի պարագայում, 1909ի կոտորածներին վերաբերող հրահանգը նոյնպէս տրուել է Կոստանդնուպոլսից: Այսպիսով, կիլիկիահայութեան ոչնչացման գործընթացը նրանք մեկնաբանում են, փաստօրէն, իրրեւ պետական քաղաքականութեան մակարդակով տեղի ունեցած իրադարձութիւն, դեռեւս ի վիճակի չլինելով յստակեցնելու, այդուհանդերձ, սուլթանական վարչակարգի եւ երիտթուրքերի պատասխանատուութեան չափը: Փոխարէնը, նրանք փաստում են տեղական իշխանութիւնների ղեկավար դերը կոտորածների իրականացման գործում, յատկապէս մատնանշելով Զեւադի եւ Ռեմզիի հայատեաց դիրքորոշումը, որոնք ոչ միայն փոքր-իսկ ցանկութիւն չեն դրսեւորել կանխելու կոտորածները, այլեւ նպաստել են դրանց սանձագերծմանը¹⁶²:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի մէջբերած՝ թուրք ականատեսների վկայութիւններին, ապա նրանց՝ իրադարձութեան պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ բարդելու ճիգերը¹⁶³, կիլիկիահայերի հաւաստումների յետնախորքի վրայ, մեղմ ասած, ամէնեւին համոզիչ չեն թւում: Առաւել եւս, որ նրանց յերիւրանքները հիմնովին հերքում են նաեւ եւրոպացի ժամանակակիցները: Վերջիններս, որոնց վկայութիւններին Վեսսիլէն նշանակալից տեղ է յատկացնում, միանշանակօրէն արձանագրում են Զեւադի եւ Ռեմզիի՝ Արդուլ Համիդի շրջապատի հետ վաղուց ի վեր ունեցած առնչութիւնները եւ հաւաստում, որ Օսմանեան տեղական ղեկավարները համոզուած են եղել Սուլթանի կողմից նախապատրաստող պետական յեղաշրջման փորձի բարեյաջող ելքին¹⁶⁴: Դրանով իսկ նրանք բացայայտում են կիլիկիահայութեան կոտորածներին՝ կանխա-

մտածուած լինելու փաստը: Մասնաւորապէս, մանրամասնուում է մի էական հանգամանք, ըստ որի՝ Մարտի 31-ի յեղաշրջումից յետոյ, Զեւադն, ամենայն հաւանականութեամբ, հայերի դէմ ուղղուած ցեղասպան քաղաքականութիւնն Ադանայում իրականացրել է Սուլթանի շուրջ համախմբուած յանցախմբի՝ Պալէի աջակցութեամբ¹⁶⁵:

Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ կոտորածների կազմակերպիչների բացայայտման հարցում Ֆրանսիացի ժամանակակիցների մեկնաբանութիւնները եւս ոչ միայն հեռու են սպառիչ լինելուց, այլեւ միանշանակ չեն: Կիլիկիահայութեան բնաջնջման համար նրանք պատասխանատու են համարում սուլթան Արդուլ Համիդին, որն իր բացարձակ իշխանութեան վերահաստատման նպատակով յղացել է Բոսֆորից մինչեւ Եգիպտոս՝ Փոքր Ասիայի ամբողջ տարածքում բնակուող բոլոր ժողովուրդների «համընդհանուր կոտորած»-ի իրականացման «հրէշաւոր ծրագիր»։ Նրանց մեկնաբանութիւններից կարելի է սոսկ կռահել, որ արեւմտահայութիւնը լայնածաւալ բնաջնջումից փրկուել է, քանզի սահմանադրական զօրքերի միջամտութեան շնորհիւ Կոստանդնուպոլսում տապալուել է Արդուլ Համիդի վերահաստատուած իշխանութիւնը, ինչը կանխել է Սուլթանի՝ Կայսրութեան տարածքում բնակուող բոլոր ժողովուրդների ոչնչացմանն առնչուող հրէշաւոր ծրագրի իրականացումը¹⁶⁶: Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածների առնչութեամբ եւրոպացի ժամանակակիցներն իրաւամբ նշելով, որ յետադիմական ուժերն աչստեղ գործելու լայն հնարաւորութիւններ են ունեցել, այդուհանդերձ, երիտթուրքերի ղեկավար դերի մասին որեւէ ձեւով յստակօրէն չեն մատնանշում: Նրանք բաւարարւում են սոսկ կոտորածների երկրորդ փուլին՝ սահմանադրական զօրքերի ունեցած մասնակցութեան յիշատակմամբ¹⁶⁷, հաւաստում հայերի կրած մարդկային եւ նիւթական մեծ կորուստները, ինչպէս նաեւ նրանց բնաջնջման մեղաւորներ համարում Զեւադին եւ Ռեմզին¹⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է Վեսսիէի միջամտութիւններին, ապա դրանք իրադարձութեան շուրջ հեղինակի յստակ դիրքորոշման մասին չեն վկայում: Հեղինակային խօսքը նշմարւում է հազուադէպ: Կարելի է ասել, որ նա թերեւս ամբողջութեամբ չի պատկերացրել հայկական կոտորածներին առնչուող հանգամանքները, որոնց շուրջ ցանկութիւն է դրսեւորել յստակութիւն սահմանել: Ի վերջոյ, 1909-ի կիլիկիահայութեան ջարդերը նա բնորոշում է ոչ միայն իբրեւ «նորագոյն ժամանակներում արձանագրուած ամենասարսափելի կոտորածներից մէկը»¹⁶⁹, այլեւ՝ «հակաքրիստոնէական շարժում»¹⁷⁰, հարցի մեկնաբանութիւնն,

այսպիսով, սահմանափակելով գլխավորապէս կրօնական առճակատման շրջանակներում: Աւելին, կոտորածների հեղինակներ նա համարում է քրդերին¹⁷¹: Նման մակերեսային մեկնաբանութիւնները վկայում են, որ իրադարձութիւնների ականատեսներից ստացած բազմազան եւ, անտարակոյս, երբեմն չհամընկնող, անգամ հակասական, տեղեկութիւնների հանդէպ նա չի դրսեւորել քննադատական մօտեցում, ի վիճակի չի եղել թերեւս կողմնորոշուելու 1909ի կոտորածներին վերաբերող առանցքային հարցերում եւ, ըստ էութեան, չի ըմբռնել նոյնիսկ դրանց իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով:

Իրականութեանը չհամապատասխանող գնահատականներ պարունակող Վեսսիէի յօդուածն, ընդհանուր առմամբ, յիշեցնում է շատ աւելի՝ յուշապատում, քան՝ գիտական ուսումնասիրութիւն: Ուստի՝ մեր համոզմամբ այն ունի շատ աւելի աղբիւրագիտական, քան գիտական արժէք: Ամէն դէպքում, քանի որ նրա յօդուածը եւրոպական հասարակութեան ուշադրութիւնը կիլիկիահայութեան կոտորածների վրայ հրաւիրելու փորձ է, ապա յատկանշական է արժեւորել գլխավորապէս դրա ճանաչողական նշանակութիւնը:

RENÉ MOULIN

Օսմանեան Կայսրութիւնում ընթացող քաղաքական խմորումներին եւ դրանց հենքի վրայ 1909ին կիլիկիայում հայկական կոտորածներին տարբեր կտրուածքներով անդրադարձել են Փրանսիացի մի շարք այլ պատմաբաններ: Պատմագիտական տեսանկիւնից առաւել արժէքաւոր է Ռենէ Մուլէնի՝ երիտթուրքերի իշխանութեան գալու ժամանակաշրջանում Թուրքիայում տիրող իրավիճակին նուիրուած գիրքը¹⁷²: Թէեւ նա չի հետապնդել 1909ի կիլիկիահայութեան կոտորածները մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու նպատակ, այնուամենայնիւ, Թուրքիայում տիրող ընդհանուր իրավիճակին տուած նրա գնահատականները հնարաւորութիւն են ընձեռում ճշգրտելու հեղինակի դիրքորոշումն այս խնդրին առնչուող մի շարք էական հարցերում: Այստեղ կ'անդրադառնանք երկու հիմնահարցի շուրջ հեղինակի մեկնաբանութիւններին:

Մուլէնը մանրամասնօրէն քննարկում է ազգային հարցի առանձնաշատկութիւնները Թուրքիայում 1908ի երիտթուրքական յեղափոխութիւնից յետոյ եւ ջանում մեկնաբանել ազգային փոքրամասնութիւնների հանդէպ իշխանութեան եկած նոր ուժերի քաղաքականութեան էութիւնը: Օսմանեան Կայսրութիւնում ազգամիջեան փոխյարաբերութիւններին քաջատեղեակ հեղինակն, իրաւամբ, որեւէ կասկած չի տա-

ծում, որ մահմեդական բնակչութիւնը խիստ բացասական վերաբերմունք է դրսեւորել 1908ին ազդարարուած՝ 1876ի Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման հանդէպ: Նա նշում է, որ քրիստոնեաների եւ մահմեդականների իրաւահաւասարութեան հռչակմամբ Անատոլիայում բնակուող մահմեդական գիւղացիների ոգեւորումը, սուլթանի՝ իրենց շնորհած արտօնութիւնների կորստի հետ ալքանացիների համակերպումը, «հայերին այլեւս չկոտորելու», «նոյնիսկ իրենց գոհերի փոխարէն դատուելու ու մահապատժի ենթարկուելու» գաղափարի հետ քրդերի հաշտուելը, ինքն ընկալել է իրրեւ «ցնորական ուտոպիա»՝ դեռեւս նախքան Ադանայի կոտորածները¹⁷³: Ինչպէս տեսնում ենք, քրիստոնեաներին իրրեւ ստորադասների վերաբերուելու՝ Կայսրութեան տարածքում բնակուող մահմեդականների մօտ դարերից ի վեր արմատացած մտայնութեան բացայայտման հարցում (ինչը դասուում է հոգեբանական գործօնների շարքում), հեղինակը դրսեւորում է անկողմնակալ մօտեցում:

Ինչ վերաբերում է, սակայն 1908ի յեղափոխութիւնից յետոյ Օսմանեան պետութեան ղեկավարման մէջ երիտթուրքերի ունեցած մասնակցութեանը, Մուլէնի մեկնաբանութիւններում ակնյայտ է նրանց ղեկավար դերն անհարկի նսեմացնելու միտում: Նա գտնում է, որ 1908 Յուլիսից մինչեւ 1909 Ապրիլ՝ երիտթուրքերն ունեցել են շատ համեստ դեր, որն, ըստ էութեան, չէր կարող վճռորոշ նշանակութիւն ունենալ կարեւոր հարցերին լուծում տալու ասպարէզում: Երկրում տեղի ունեցած զանազան գործընթացներում երիտթուրքերի պատասխանատուութեան նուազեցման մասին է վկայում նաեւ հեղինակի այն հաւաստումը, թէ՛ նրանք պետութիւնը ղեկավարել են կառավարման այնպիսի անձնակազմի միջոցով, որի «մեծամասնութիւնը հաւաքագրուել էր հին վարչակարգի համագործակիցների թուից»: Հաշուի չառնելով, սակայն, որ տուեալ պարագայում խօսքը վերաբերում է սոսկ ենթակայ պաշտօնեաներին, որոնք չէին կարող մշակել պետական քաղաքականութեան գերակայ ուղղութիւնները, հեղինակը յանգում է անընդունելի հետեւութեան. «Իրականում պարտականութիւնների կատարմանը երիտթուրքերը ձեռնամուխ են եղել 1909 Ապրիլ ամսից ի վեր: Դիշտ կը լինի, արդարացի կը լինի, նրանց գործունէութեան մասին դատողութիւններ անել, նրանց պատասխանատուութիւնը ճշգրտել սկսած այն պահից, երբ նրանց գործունէութիւնը կեանքի է կոչուել ամբողջ թափով»¹⁷⁴: Այս եզրայանգմամբ նա երիտթուրքերին, ըստ էութեան, զերծ է պահում 1908ի յեղափոխութիւնից յետոյ Օսմանեան իշխանութեան առջեւ ծա-

ռացած գանազան հարցերի լուծմանն ունեցած մասնակցութիւնից եւ նրանց վրայ բարդուող պատասխանատուութիւնից: Իրականում, երիտթուրքերը, ինչպէս ապացուցել են խորհրդային թուրքագէտները, յեղափոխութիւնից յետոյ իրենց կազմակերպութիւնը վերածելով Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն քաղաքական կուսակցութեան՝ ի սկզբանէ իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել փաստական իշխանութեան ղեկը եւ տուեալ ժամանակաշրջանում Օսմանեան Կայսրութիւնում տեղի ունեցած բոլոր իրադարձութիւնների գլխաւոր պատասխանատուներն են¹⁷⁵:

Հարկ է նշել, որ Մուլէնը բազմիցս անդրադառնում է օսմանացման քաղաքականութեան կիրառմանը, ընդհանուր գծերով յիշատակում թուրքիայում բարենորոգումների կողմնակիցների հետապնդած նպատակների մասին: Հեղինակը թէպէտ չի պարզաբանում քաղաքական տարրեր ուղղութիւնների ներկայացուցիչների ինքնութիւնը, այդուհանդերձ, շատ աւելի համակրում է ոչ թէ «քաղաքացիական եւ կրօնական հաւասարութեան հիման վրայ ազգութիւնների համատարած ձուլման»ը, այն է՝ բռնի օսմանացմանը հետամուտ քաղաքական ուժերին, այլ՝ թուրք յայտնի քաղաքական գործիչ Սարահէդդինի կողմնակիցներին: Քանի որ վերջիններս, ի տարբերութիւն՝ վարչական կենտրոնացման ջատագով Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կուսակցութեան անդամների¹⁷⁶, հետամուտ էին Օսմանեան թուրքիայի ոչ թէ քաղաքական, այլ վարչական ապակենտրոնացմանը եւ սահմանադրական միապետութեան հաստատմանը¹⁷⁷, Մուլէնը գտնում է, որ նրանք «ի վիճակի էին էթնիկական խմբաւորումների համար ապահովել վարչական երաշխիքներ»¹⁷⁸: Յուշաբերելով իրատեսական մօտեցում՝ նա ցաւով արձանագրում է, որ հայերի կողմից նոր իշխանութիւններին ներկայացուող պահանջները անհանգստացնում էին նրանց, ովքեր «երազում էին հայկական տարրի համատարած թափանցումը՝ թուրքական տարրի մէջ»¹⁷⁹: Այդ պահանջները հայերի անվտանգութեան եւ արդարութեան ապահովմանն էին վերաբերում: Հայ ժողովրդի ձուլման տարրերակը նա իրաւամբ համարում է «անհնարին» եւ ընդգծում, որ մեծամասնութիւն կազմող «խելամիտ» թուրքերը մերժում էին նման «վտանգաւոր միտումները»¹⁸⁰:

Մուլէնն անուղղակիօրէն նուագեցնում է նաեւ իշխանութեան գլուխ անցած երիտթուրքերի պատասխանատուութիւնն ազգային հայտեաց քաղաքականութեան ասպարէզում: Հեղինակն «ազգութիւնների հարց»ը համարում է ոչ միայն ամենարարդը, այլեւ այն բնորոշում է իրրեւ «յաւերժական հակամարտութիւն, որը տարանջատում է իշխող

թուրքին եւ նուաճուած ժողովուրդներին», հաւաստում, որ երկրում չկար որեւէ հարց, որի լուծումն աւելի մեծ դժուարութիւններ յարուցէր¹⁸¹։ Ազգային հարցին նրա մօտեցման անկիւնաքարը բազմիցս շեշտուող՝ քրիստոնեաների հանդէպ մահմեդականների մօտ արմատացած խոր ատելութեան հանգամանքն է։

Այս հայեցակարգի շրջանակներում Մուլէնը սոսկ հպանցիկ յիշատակում է նաեւ «Աղանայի սարսափելի իրադարձութիւններ»ի մասին¹⁸²։ Նա ոչ միայն շրջանցում է Կիլիկիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին առնչուող մանրամասները, որոնց անդրադառնալը, հաւանաբար, նրա հիմնական խնդիրների մէջ չի ընդգրկուել, այլեւ ամենայն հաւանականութեամբ՝ անհրաժեշտ տեղեկատուութեան բացակայութեան պայմաններում՝ չի անդրադառնում նաեւ կոտորածների պատճառներին, դրանց զարգացման փուլային ընթացքին։ Նա ձեռնպահ է մնում նոյնիսկ նուազագոյն մեկնարանութիւններից։ Ըստ ստացուող տպաւորութեան՝ հեղինակը «երեք քաղաք»ում եւ «եօթանասուն գիւղ»ում ընակուող հայութեան ընաջնջման պատասխանատուութիւնն ամբողջութեամբ բարդում է քուրդ մարդասպանների վրայ, որոնց՝ աւերածութիւններ սփռելու մոլուցքը ոչ մէկի չի խնայել եւ պատճառ է դարձել Փոքր Ասիայի ամենարարգաւաճ նահանգներից մէկի ամայացմանը մի քանի ժամում¹⁸³։

Մուլէնն արդարացի է համարում հայերի՝ փոխհատուցում ստանալու եւ «քոլոր մեղաւորներին» պատժելու պահանջները, որոնց թւում, ըստ նրա հայեցակարգի՝ երիտթուրքերը կամ սուլթանական վարչակարգի պաշտօնեաներն ընդգրկւում են այնքանով, որքանով դաւանում են իսլամը։ Այսպիսով, նա յանիրաւի ժխտում է Օսմանեան ղեկավար գործիչների քաղաքական դրրդումով փոքր-իսկ մասնակցութիւնը հայկական կոտորածների կազմակերպմանն ու սանձազերծմանը, դրանց պատասխանատուութիւնը ընդհանուր առմամբ բարդելով նրանց՝ (գուցէ՛ իբրեւ իսլամի հետեւորդների վրայ) կրօնական պատկանելիութեան վրայ։

Հեղինակը բազմիցս հաճոյքով ընդգծում է Օսմանեան կառավարութեան «քարի կամքը» ոճրագործութեան մեղաւորներին պատժելու հարցում¹⁸⁴, սակայն նրա անվճռականութիւնը բացատրում է մահմեդականների մօտ արմատացած՝ հայերի հանդէպ անբարեացակամ վերաբերմունքով եւ փորձում նոյնիսկ արդարացնել այդ «անվճռականութիւն»ը։ «Կոտորածների հեղինակներին՝ մահմեդականներին (ընդգծումը մերն է - Վ.Պ.) հարուածելն արդեօ՞ք հաւասարազօր չէր նոր

վարչակարգի վարկաբեկմանն այն ժողովուրդների աչքում, որոնք [արդեն] գրգռուել էին 1908ի յուլիսեան իրադարձութիւններին յաջորդած՝ հայերին համակած մեծ ուրախութեան եւ յաղթական կեցուածքի պատճառով», - գրում է նա¹⁸⁵։ Մուլէնը, փաստօրէն, Օսմանեան պաշտօնեաներին յանդիմանում է միայն այն բանի համար, որ նրանք դարձել են «սարսափի եւ կողոպուտի տեսարանների ներդրամիտ եւ անվրդով վկաները»¹⁸⁶։

Այսպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, 1909ին Կիլիկիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները Մուլէնը մեկնաբանում է բացառապէս հայերի եւ մահմեդականների միջեւ կրօնական դաւանանքների զանազանութեան հետեւանքով դարերից ի վեր խոր արմատներ ձգած հակակրօնքով։ Միանգամայն ակնյայտ է, որ այս պայմաններում, թէ՛ երիտթուրքերի եւ թէ՛ Մուլթանի պաշտօնեաների վրայ փոքր-իսկ պատասխանատուութիւն բարդելու մտադրութիւնից հեռու հեղինակն անտեսում է կոտորածների՝ պետական քաղաքականութեամբ պայմանաւորուած լինելու իրողութիւնը։

Մուլէնը մեղաւորների դատավարութեան առնչութեամբ՝ մահմեդականների մեղսակացութիւնը հայկական կոտորածներին համարելով «անառարկելի», որեւէ կասկած չի տածում շատ հայերի վրայ բարդուած պատասխանատուութեան անհիմնութեան մասին, որոնք սակայն «ծերբակալուել են, յանձնուել ռազմական դատարանին եւ մահապատժի ենթարկուել»¹⁸⁷։

Մուլէնն անդրադառնալով Հայկական Հարցին՝ երիտթուրքական յեղափոխութիւնից յետոյ, հաւաստում է առաջինը սահմանադրութիւնը ողջունած հայերի՝ նոր իշխանութեանը սատարելու պատրաստակամութիւնը։ Հայերի գանգատները նա համարում է «օրինական», իսկ անվտանգութեան եւ արդարութեան երաշխիքներին առնչուող պահանջները՝ «համեստ»։ Նոյնիսկ այս պայմաններում, սակայն, ելնելով իր համոզմունքներից՝ Մուլէնն անարդարացիօրէն պնդում է, որ «երիտթուրքերը ժառանգորդներն են մի իրավիճակի, որի ստեղծմանը նրանք բացարձակապէս չեն նպաստել եւ հարկադրուած են՝ ժողովրդական շարժմամբ գահընկէց լինելու սպառնալիքի տակ, դիմել փոխգիջումների եւ կիսատ-պոատ միջոցների, որոնք հակասում են իրենց անժխտելի բարի կամքին»¹⁸⁸։

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ մեր կարծիքով, Մուլէնը գիտակցաբար չի խեղաթիւրել իրականութիւնը։ Կիլիկիահայութեան բնաջնջման հարցում նրա դիրքորոշումը պայմանաւորուած է եղել, հաւանաբար,

Թուրքիայում ընթացքի մէջ գտնուող իրադարձութիւնների մեկնարան-
ման նրա ընդհանուր հայեցակարգով: Ամենայն հաւանականութեամբ,
նա թերեւս չի ըմբռնել երիտթուրքական յեղափոխութեան իրական ի-
մաստը, չի կողմնորոշուել իշխանութեան եկած եւ ազգայնամոլու-
թեամբ համակուած գաղափարախօսութիւն որդեգրած քաղաքական
նոր ուժերի հեռահար մտադրութիւնների լարիրինթոսում: Հակառակ
դէպքում ի՞նչով բացատրել այս ժամանակաշրջանում դեռեւս օսմա-
նացման քաղաքականութեան կիրառման հարցում երիտթուրքերի հան-
դէպ նրա բռնած բացասական, սակայն խիստ չափաւոր դիրքորոշումը:
Արդիւնքում՝ հայկական կոտորածների շուրջ նրա մեկնարանութիւննե-
րը թէ՛ թերի են, թէ՛ մակերեսային եւ թէ՛ իրականութեանը չհամապա-
տասխանող: Ըստ այդմ՝ նրա հիմնական եզրակացութիւնները, որոնք
մենք հակուած չենք դիտելու իբրեւ Օսմանեան կառավարութեան հա-
կահայ քաղաքականութիւնն արդարացնելու փորձ, այդուհանդերձ, ա-
նուղղակիօրէն նպաստում են դրան:

A. SARROU, COMTE DE LANDEMONT, H. BARBY, P. LOUIS,
I. PAUL, L. COLLAS

1909ի կիլիկեան կոտորածներին տուած գնահատականի հարցում
իրադարձութիւնների ականատես Ա. Սարրուն, անտարակոյս, տուրք է
տալիս անհարկի ծայրայեղութիւնների, հայկական կոտորածների պա-
տասխանատու ճանաչում բացառապէս համիդեան վարչակարգը, ինչը
պայմանաւորուած է երիտթուրքերի քաղաքականութիւնը եւ նրանց
գաղափարները մեծարելու նրա դիրքորոշմամբ: Նա ապացուցում է, որ
համիդեան յեղաշրջմանը յաջորդած օրերին երիտթուրքերի իշխանու-
թիւնն Օսմանեան կայսրութեան տարածքում, այդ թւում հայկական
վիլայէթներում, չի սասանուել շնորհիւ նախկին ութ ամիսների ընթաց-
քում նրանց ծաւալած գործունէութեան, ինչի հետեւանքով «նոր գա-
ղափարներն արդէն արագ տարածում են գտել»:

Ինչ վերաբերում է սակայն Կիլիկիային, ապա նա իրաւամբ ընդու-
նում է, որ այստեղ յետադիմութիւնն ունեցել է պարարտ հող, իսկ
«պաշտօնեաները, քում է, թէ ոչինչ չեն հակադրել կոտորածների
հրահրիչների սաղրանքներին»¹⁸⁹: Սակայն ամբողջովին չկողմնորոշ-
ուելով ոչ միայն Կիլիկիայում, այլեւ կայսրութեան տարածքում առհա-
սարակ երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան ոլորտում,
Սարրուն գտնում է, որ «սարսափելի ոճիրները պատուազրկում են
հին՝ համիդեան վարչակարգը, այլ ոչ թէ Երիտասարդ Թուրքիային»:

եւ քննադատական խօսքեր է ուղղում նրանց հասցէին, ովքեր ջանացել են վարկարեկել երիտթուրքերին¹⁹⁰։ Այսպիսով, երիտթուրքերին յանդիմանում է ամբողջութեամբ զերծ պահելով հայկական կոտորածների կազմակերպման հարցում փոքր-իսկ պատասխանատուութիւնից, նա, փոխարէնը, կիլիկիահայութեան կոտորածների համար մեղաւոր է ճանաչում միայն սուլթանական վարչակարգին եւ յանգում միանգամայն անընդունելի եզրակացութեան. «Հաւաստի է, որ միեւնոյն կուսակցութիւնն էր, որը կազմակերպեց յետադիմութիւնը մայրաքաղաքում եւ կարգադրեց իրականացնել Աղանայի սարսափելի կոտորածները»¹⁹¹։

Փոխարէնը, բոլորովին այլ է Կոմս դը Լանդեմոնի դիրքորոշումը։ Թէ՛ 1908-1909ի Օսմանեան Կայսրութիւնում տեղի ունեցած քաղաքական խմորումների եւ թէ՛ կիլիկեան կոտորածների շուրջ հաղորդելով մակերեսային տեղեկութիւններ, նա հայկական կոտորածների պատասխանատու համարում է միմիայն երիտթուրքերին։ Կիլիկիահայութեան բնաջնջման հարցում նման մօտեցումը միանգամայն համահունչ է 1908ից յետոյ Օսմանեան Կայսրութիւնում առկայ քաղաքական իրավիճակին տրւած նրա ընդհանուր գնահատականին, ըստ որի երիտթուրքերն իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել «հասարակական գործեր»ի ղեկավարումը¹⁹²։ Կոմս դը Լանդեմոնը երիտթուրքերին բացայայտօրէն մեղադրում է հայկական կոտորածներ կազմակերպելու մէջ, չեչտում «կարգը վերականգնելու համար ուղարկուած զօրքեր»ի մասնակցութիւնը կողոպուտին եւ սպանութիւններին¹⁹³։ Հեղինակը, չատ աւելի ծաւալւում է Փրանսիացի միսիոներների՝ քրիստոնեաներին ցուցաբերած օգնութեան շուրջ, քան՝ բուն իրադարձութեան։ Ամէն դէպքում, նա մատնանշում է երիտթուրքերի՝ «Աղանայի կոտորածների» իրողութիւնը ժխտելու կամ առնուազն դրանց «կարեւորութիւնը քօղարկելու» ուղղութեամբ գործադրած ջանքերը¹⁹⁴։ Քանի որ դը Լանդեմոնն ամբողջութեամբ անտեսում է սուլթանական վարչակարգի մեղսակցութիւնը կիլիկիահայութեան ոչնչացման փորձերին, նրա մեկնարանութիւնները մնում են, այդուհանդերձ, թերի։

Փաստօրէն միեւնոյն դիրքերից է 1909ի կիլիկեան կոտորածները մեկնարանում Փրանսիացի լրագրող, Ժուրնալ թերթի գինուորական թղթակից՝ Անրի Բարբին՝ գլխաւորապէս 1915ի Մեծ Եղեռնի պատմութեանը նուիրուած գրքում։ Միանգամայն իրաւամբ նա մատնանշում է, որ իշխանութեան գալուց յետոյ երիտթուրքերը սոսկ շարունակել են կենսագործել իրենց կողմից զահրնկէց արուած Արդուլ Համիդ Բ-ի մտայղացած՝ հայերի բնաջնջման ծրագիրը, ինչի մասին վկայում են

1909ի Ադանայի կոտորածները¹⁹⁶։ Սահմանափակելով որոշ մանրամասների թուլարկմամբ, Բարրին յանգում է, մեր կարծիքով ընդունելի հետեւութեան, այն է՝ միայն Եւրոպայից երկիւղն է խոչընդոտել «Թուրքիայի նոր տիրակալներին» ծաւալել կոտորածներն ամբողջ Հայաստանի տարածքում¹⁹⁸։

Պատասխանատուների բացայայտման հարցում Բարրիի մօտեցումը պայմանաւորուած է բացառապէս Հայոց Յեղասպանութեան հանդէպ որդեգրած նրա իրատեսական հայեցակարգով, ըստ որի իրադարձութեան նախակարապետն Աբդուլ Համիդ Բ-ն է։ Հարկ է սակայն մեկնաբանել, որ ինչ վերաբերում է կիլիկեան կոտորածներին, որոնց ծաւալուն վերլուծութիւնն, ի դէպ, նրա խնդիրներում չի ընդգրկուել եւ ըստ այդմ՝ նրա շարադրանքում սոսկ թռուցիկ արտացոլուել են դրանց առնչուող որոշ հանգամանքներ, ապա՝ նա, այդուհանդերձ, հարցը քննարկում է կիլիկիահայութեան ոչնչացման ծրագրի պատասխանատուութիւնը միայն երիտթուրքերի վրայ բարդելու դիրքերից, չըջանցելով նախկին վարչակարգի դերի եւ մասնակցութեան հանգամանքը։

Կիլիկեան կոտորածները հարեւանցիօրէն, քննարկում է նաեւ Պ. Լուին՝ իրադարձութիւնների անմիջական տպաւորութեան տակ գրուած՝ երիտթուրքական յեղափոխութեանը նուիրուած արժէքաւոր յօդուածում¹⁹⁷։ Հեղինակը, ինչպէս եւ Փրանսիացի ժամանակակիցների գերակշռող մասը, մեծ տեղ է յատկացնում «խալամական մոլեռանդութեան»ը, ինչը, նրա կարծիքով, պատճառ է դարձել ապրիլեան կոտորածներին¹⁹⁸։ Միաժամանակ նա ամբողջութեամբ անտեսում է ոչ միայն դրանց իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ երիտթուրքերի ղեկավար դերը, այլեւ նրանց մասնակցութիւնն իրադարձութեանը։ Այս առիթով նա յստակօրէն յայտնում է իրականութեանն ամէնեւին չհամապատասխանող իր կարծիքը. «Ոչինչ չի ապացուցում, որ Ալեքսանդրէտի Ծոցի կոտորածներն առնչուում են յեղափոխութեանը, եւ որ այլ ժամանակներում դրանք չէին ծաւալուի շատ աւելի արագօրէն»։ Չկողմնորոշուելով կոտորածների պատճառների հարցում, հեղինակը կիլիկիահայութեան բնաջնջման միակ մեղաւորներ է ճանաչում «մոլեռանդ քրդեր»ին, որոնք առաջին անգամը չէ - ինչպէս նա նշում է - որ յարձակումներ են գործել հայերի վրայ¹⁹⁹։

Կիլիկեան կոտորածների փաստը հպանցիկ արձանագրում է Ի. Պոլը, որը սակայն կազմակերպիչների բացայայտման հարցում որոշակի կարծիք չի յայտնում²⁰⁰։ Այս հարցի շուրջ նրա դիրքորոշման մասին կարելի է սոսկ կռահել ելնելով 1908ին հաստատուած երիտթուրքերի իշխանու-

Թեան օրօք Արդուլ Համիդի՝ երկրում ունեցած դերին տուած նրա գնահատականից, ըստ որի՝ Սուլթանը նոր վարչակարգի վրայ ունեցել է «գերիշխող ազդեցութիւն», իսկ «նրա փորձը չի դադարել մատուցել կարեւոր ծառայութիւններ»:²⁰¹ Սրանից հետեւում է, որ թէեւ Պոլսն այս հարցում պարզորոշ չի յայտնել իր կարծիքը, այնուամենայնիւ, 1909ի հայկական ջարդերի պատասխանատուների շարքում անուղղակիօրէն դասել է ե՛ւ Սուլթանին, ե՛ւ երիտթուրքերին:

Լ. Կոլլան հպանցիկ հայեացք նետելով 1909ին «յատկապէս Աղանա-յի տարածաշրջանում» տեղի ունեցած հայկական կոտորածների վրայ՝ որոնք մարդկանց յիշողութեան մեջ արթնացրել են 1895ի սարսափները՝ գերադասում է լուսթեամբ շրջանցել պատասխանատուների բացա-յայտման հարցը²⁰²:

ՀԱՄԻԴԵԱՆ ԵՒ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՄՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հարկ է չանտեսել նաեւ Ֆրանսիացի այն պատմաբաններին, ովքեր անտեսելով 1909ի կիլիկիահայուլթեան կոտորածները, այնուամենայնիւ, հիմնաւորապէս բացայայտում են երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան էութիւնը, քանզի նրանց բացայայտող գնահատականները մեծապէս նպաստում են ճիշտ կողմնորոշուելու երիտթուրքերի վարած ազգային քաղաքականութեան ասպարէզում:

Երիտթուրքական յեղափոխութեանը եւ երիտթուրքերի քաղաքականութեանն ընդհանուր գծերով անդրադառնում է Արեւելեան հարցի պատմութեան յայտնի գիտակ Ռընէ Պինոնը, որն ուսումնասիրութեան շրջանակից դուրս է թողնում այս կամ այն քրիստոնեայ ժողովրդի հանդէպ երիտթուրքերի վարած ցեղասպան քաղաքականութեան մանրամասները, սակայն, փոխարէնը, խօսքը հանգամանօրէն կենտրոնացնում է ինչպէս երիտթուրքական շարժման, այնպէս էլ 1908ի յեղափոխութեան ազգայնամոլ էութեան վրայ²⁰³: Թուրքերին նա համարում է ռազմատենչ ժողովուրդ, որը 1908ի յեղափոխութիւնն իրականացրել է ելնելով շատ աւելի իր ազգայնամոլութիւնից, անկախութիւնը պահպանելու ձգտումից, քան յանուն քաղաքական ազատութեան ձեռք բերման²⁰⁴:

Պինոնն իրաւամբ ընդհանրութիւն է տեսնում մի կողմից Արդուլ Համիդի վարած մահմեդականացման եւ օսմանացման քաղաքականութեան, իսկ միւս կողմից միեւնոյն քաղաքականութեանն ընդհանուր գծերով հետամուտ երիտթուրքերի միջեւ, սակայն միաժամանակ մատնանշում է, որ նրանց գործունէութեան հիմնական տարրերութիւնը

յանգում էր սոսկ կիրառման միջոցներին, այլ ոչ թէ նպատակներին²⁰⁶։ Ի տարբերություն այլոց՝ Պինոնը յառուր պատշաճի արժեւորում է խիստ էական մի հանգամանք՝ չեչտում է եւ իրաւացիորէն քննադատում երիտթուրքերի կողմից օսմանացման քաղաքականութեան կիրառումը։ Յղելով նրանց ծրագիրը, որտեղ ամրագրուած է օսմանացման քաղաքականութեան կիրառման անհրաժեշտութիւնը, նա այն մեկնաբանում է ոչ այլ կերպ, քան իրեւ Օսմանեան Կայսրութիւնում «այլազգիների ոչնչացում»²⁰⁶։

Պինոնի անուրանալի արժանիքներից է նաեւ պանիսլամիզմի ակունքների բացառապատման փորձը։ Ուսումնասիրելով թուրք ժողովրդի հոգեբանութիւնը, նա մատնացոյց է անում այն փաստը, որ Օսմանեան Կայսրութիւնում «հայրենիք» եւ «ազգ» հասկացութիւնները եղել են համարժէք, ուստի՝ «ազգային հայրենասիրութեան» վերելքն, այս պայմաններում, կարող էր իրրեւ հետեւանք յանգեցնել միայն «պանիսլամիզմի»։ Արդիւնքում, նա հաւաստում է, որ ըստ «թուրք գիւղացու» հոգեբանութեան՝ «մահմեդականը եղբայր է, քրիստոնեան՝ թշնամի, Սուլթանը՝ տէր»²⁰⁷։

Պինոնի իրատեսական եզրակացութիւնները, որոնց հնարաւոր չէ առարկել, հիմնաւորում են երիտթուրքերի քաղաքականութեան ազգայնամոլ ընդլթը, որը չյապաղեց իրեն զգալ տալ 1909ի կիլիկիահայութեան ոչնչացման պարագայում։

Դ. Գիորգիադէսն ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է գլխաւորապէս բալկանեան ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականութեան վրայ։ Համեմատականներ անցկացնելով երիտթուրքական եւ համիդեան վարչակարգերի միջեւ, նա բազմիցս նշում է, որ քաղաքական նոր ուժերի իշխանութեան հաստատումից ի վեր՝ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում շարունակւում էին կիրառուել «նախկին ահաբեկչական վարչակարգի ամենամոռկալի գործելամիջոցները»²⁰⁸, քանզի երիտթուրքերը պահպանել էին նախորդների բոլոր սովորոյթները եւ աւանդոյթները, որոնցից, ի դէպ, յեղափոխութիւնից առաջ տուժել էին առաջին հերթին իրենք²⁰⁹։

Գիորգիադէսը երիտթուրքերի որդեգրած օսմանացման անիրագործելի քաղաքականութիւնն իրաւամբ համարում է ուտոպիա եւ գտնում, որ հարկ էր պատմական անցեալից ոչինչ չհասկանալ՝ նման մտադրութեան իրականացմանը հաւատ ընծայելու համար²¹⁰։ Երիտթուրքերից նա առանձնացնում է «մոլեռանդ ազգայնամոլներ»ին եւ «շովինիստ-

ներ»²¹¹, որոնց համարում է քաղաքակրթութեան ու առաջադիմութեան երդուեալ թշնամիներ²¹²:

Ամբողջ խորութեամբ ըմբռնելով, մասնաւորապէս քրիստոնեայ ժողովուրդների նկատմամբ նրանց ազգայնամոլ քաղաքականութեան էութիւնը, հեղինակը գտնում է, որ նոր վարչակարգի հիմքում խարսխուած էին «կայսրութեան քրիստոնեաների հանդէպ դրսեւորուող վայրենի կրքերը»²¹³: Նրա կարծիքով, իշխանափոխութիւնը թուրքիայում ոչնչի, բայց էութեան չի յանգեցրել, իսկ իշխանութիւնը գրաւած «ախարեկիչների բանակը» որդեգրել է՝ «պատերազմ՝ քրիստոնեաների [դէմ]» նշանաբանը²¹⁴: 1909ի կոտորածները կիլիկիայում շատ աւելի, քան որեւէ այլ իրադարձութիւն, հաւաստում են նրա հիմնական եզրակացութիւնների իրատեսութիւնը:

Յայտնի հրապարակախօս Վիկտոր Բերարը տնարբերութիւն չի նշմարում քրիստոնեայ հպատակների նկատմամբ Օսմանեան զանազան վարչակարգերի կիրառած քաղաքականութեան միջեւ: Օսմանեան կայսրութիւնում միմեանց յաջորդած վարչակարգերին եւ քաղաքական ուժերին քաջածանօթ հեղինակը միանգամայն իրաւացիօրէն գտնում է, որ անկախ որդեգրած գաղափարախօսութիւնների միջեւ առկայ տարբերութիւններից, Օսմանեան իշխանութիւնները գործնականում յանգել են համանման արդիւնքների: Թուրքական նուաճումից ի վեր, ինչպէս նա նշում է, սուլթանութիւնը (sultanat) լինելով «Ֆէոդալական, բիրոկրատական, սահմանադրական, համիդեան թէ երիտթուրքական, թում է, թէ Մակեդոնիայում եղել է միայն վայրագութիւնների վարչակարգ»²¹⁵: Այս հակիրճ, սակայն դիպուկ գնահատականը միանգամայն բնորոշ է նոյն պետութեան Արեւմտեան Հայաստանում եւ կիլիկիայում վարած քաղաքականութեանը: Դրա վառ ապացոյցն են 1909ի կոտորածները, որոնք, սակայն, դուրս են մնում Բերարի ուշադրութիւնից:

Երիտթուրքերի քաղաքականութիւնն ազգային հարցում անկողմնակալօրէն, սակայն կրկին առանց կիլիկիահայութեան ողբերգութեանն անդրադառնալու, քննարկում է ռազմական գործիչ Բուկարէյը, որը, սակայն, խնդիրը մեկնաբանում է խիստ սահմանափակ տեսանկիւնից՝ պարփակելով այն քրիստոնեաների հանդէպ մահմեդական բնակչութեան անհանդուրժողականութեան շրջանակում: Հոգեբանական այս հանգամանքով է նա բացառապէս պայմանաւորում իշխանութեան գալուց քիչ անց երիտթուրքերի հրաժարումն իրենց իսկ սկզբունքներից եւ «երերուն իշխանութիւնն ամրապնդելու» նրանց ջանքերը՝ Մեհմէդ Բ-ի եւ Սուլէյմանի ժամանակներին վերադառնալու միջոցով: Նա հարե-

լանցիօրէն ակնարկում է օսմանացման քաղաքականութեան կիրառման եւ դրա ձախողման մասին, իրաւամբ նշում, որ ազգային հարցում երիտթուրքերի գլխաւոր նպատակը եղել է «գեաւորներին» պատկանող նահանգների մահմեդականացումը: Վկայակոչելով բալկանեան ժողովուրդների հանդէպ երիտթուրքերի վարած ցեղասպան քաղաքականութեան օրինակը, հեղինակը հիմնաւորապէս ապացուցում է, որ այն իրականացում էր գլխաւորապէս հպատակ ժողովուրդների բնաջնջման եղանակով²¹⁶: Ակներեւ է, որ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականութեանը Բուկարէշի տուած գնահատականներն ընդհանուր առմամբ համահունչ են կիլիկիահայութեան հանդէպ նրանց դրսեւորած վայրագ վերաբերմունքին:

Ազգային հարցում երիտթուրքական վարչակարգի քաղաքականութեանը բացայայտիչ գնահատականներ են տրուած նաեւ անանուն հեղինակի *La Vérité sur le Régime Constitutionnel des Jeunes-Turcs. Comment il a été Compromis* գրքում²¹⁷: Թէեւ հեղինակն ամբողջութեամբ չըջանցում է քաղաքական նոր ուժերի հայահալած քաղաքականութիւնը, սակայն բալկանեան ժողովուրդների նկատմամբ նրանց վարած ազգայնամոլ քաղաքականութեան հիման վրայ հիմնաւորապէս բացայայտում է նոր վարչակարգի իրական դիմագիծը: Գործունէութեան սկզբնական շրջանում բռնի օսմանացմանը հետամուտ երիտթուրքերի քաղաքականութիւնը համարելով «մանկամիտ եւ վտանգաւոր ուտոպիա», հեղինակը համոզիչ փաստերով ապացուցում է, որ նրանք կարճ ժամանակամիջոցում հեղինակագրկուել են ազգային փոքրամասնութիւնների աչքում: Նա գտնում է, որ նրանցից ոչ մէկն այլեւս ցանկութիւն չի դրսեւորի երբեւէ սատարելու երիտթուրքերին, ինչպէս 1909ի սուլթանական խռովութեան ճնշման ժամանակ²¹⁸, քանզի, ինչպէս իրաւամբ մեկնարանում է հեղինակը, սահմանադրական վարչակարգի հաստատումից ի վեր ոչ-մահմեդական ժողովուրդները ճաշակել են միայն անարդարութիւններ, ապօրինութիւններ եւ դժբախտութիւններ²¹⁹: Վկայակոչելով երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականութեանն առնչուող բազմապիսի փաստեր, նա յանգում է միակ հնարաւոր հետեւութեան. սահմանադրական վարչակարգն իրեն դրսեւորել է շատ աւելի վատթար ձեւով, քան Արդուլ Համիդի վարչակարգը²²⁰: Կիլիկիահայութեան հանդէպ երիտթուրքերի քաղաքականութիւնը կարող է միայն հիմնաւորել այս իրատեսական, անկողմնակալ եւ իրականութեանն ամբողջութեամբ համապատասխանող հետեւութիւնը:

Միաժամանակ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լոյս են տեսել գրքեր, որոնց հեղինակներն ամբողջութեամբ անտեսել են ոչ միայն 1909ի կիլիկիահայութեան կոտորածները, այլև չեն անդրադարձել երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան մեկնարանութեանն առհասարակ²²¹։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, հայեացք նետելով 1909ին կիլիկիայում եւ յարակից տարածքներում տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան հերթական փուլին նուիրուած Ֆրանսիացի հեղինակների աշխատութիւնների վրայ, հարկ ենք համարում, եզրափակելուց առաջ ընդգծել, որ դրանք մեծապէս նպաստել են իրադարձութեան շուրջ մանրամասն տեղեկատուութեան հաղորդմանը՝ եւրոպական հանրութեանը։ Ելնելով տարբեր հեղինակների առաջադրած ոչ-սպառիչ, այդուհանդերձ, համանման մեկնարանութիւններից (մասնաւորապէս, երիտթուրքերին պատասխանատուութիւնից գերծ պահելու, իրադարձութիւնը կրօնական շղարշով պարուրելու խնդիրներում), կարելի է ենթադրել, որ դրա հիմնական պատճառը եղել է կիլիկեան կոտորածների շուրջ ամբողջական տեղեկատուութեան բացակայութիւնը։ Չնայած այս հանգամանքին, նրանց վկայակոչած փաստերը, արդիւնքում, ոչ միայն նպաստում են երիտթուրքական եւ համիդեան վարչակարգերի հայատեաց քաղաքականութեան դիմադերձմանը, այլև ցոյց են տալիս, որ ժամանակակից ցեղասպանագէտների առաջադրած մի շարք էական դրոյթներ կիրառելի են 1909ի կիլիկիահայութեան բնաջնջման ծրագրի պարագայում եւս։ Ըստ այդմ՝ համառօտակի նշենք ամենակարեւոր հանգամանքները․

ա․ Ֆրանսիացի պատմաբանները՝ կիլիկիահայութեան ողբերգութեան առնչութեամբ շեշտում են Օսմանեան կենտրոնական իշխանութիւնների, ու յատկապէս տեղական պաշտօնեաների ղեկավար դերը եւ դրանով իսկ ընդգծում, որ կոտորածները տեղի են ունեցել պետական քաղաքականութեան մակարդակով։ Յեղասպանագէտների գերակշռող մասը Յեղասպանութիւն է համարում այն իրադարձութիւնը, որը խարսխուած է պետական քաղաքականութեան վրայ²²²։

բ․ Մեր քննարկած տարբեր աշխատութիւններում բազմիցս շեշտում է 1909ի կիլիկիահայութեան կոտորածների՝ կանխամտածուածութեան հանգամանքը, ինչը ցեղասպանագէտները համարում են Յեղասպանութեան իրրեւ երեւոյթի հիմնական բնորոշիչներից մին²²³։

գ. Կոտորածների պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ բարդելու հարցում, մերկացնելով Զեւադի եւ Օսմանեան այլ պաշտօնեաների գործելամիջոցները, Ֆրանսիացի հեղինակները հիմնաւորում են ցեղասպանագիտութեան ասպարէզում առաջադրուած՝ Ցեղասպանութիւնն իրականացնող կողմին միանգամայն բնորոշ՝ պատասխանատուութիւնը զոհերի վրայ բարդելու արատաւոր հակումին առնչուող թեզը: Այս հարցը մանրամասնօրէն մեկնաբանել եւ հիմնաւորել է Իւ Տերնոնը. «Կան ժխտման բազմաթիւ եղանակներ... Այդուհանդերձ, երկու ասպարէզում բոլոր նրանք, ովքեր համակուած են ժխտման պաթոլոգիայով, որդեգրում են միեւնոյն ժխտողական դիրքորոշումը: Նրանք չեն ճանաչում զոհերի անմեղութիւնը, որոնց սպանելու համար մեղադրում են եւ իրենց վերագրելով անմեղութիւնը՝ այն օգտագործում են ըստ իրենց հայեցողութեան»²²⁴: Ըստ Ֆրանսիացի հեղինակների աշխատութիւնների՝ կարելի է համոզուել, որ 1909ի կիլիկիահայութեան բնաջնջումն իրականացնողների վարքագիծը համահունչ է անուանի ցեղասպանագէտի այս խիստ կարեւոր հայեցակարգային դրոյթին:

Ակնյայտ է, որ Ի. դարի 10ականների Ֆրանսիացի պատմաբանների ներդրումը 1909ի Հայոց Ցեղասպանութեան հերթական փուլի ուսումնասիրութեան ասպարէզում ունի ոչ միայն ճանաչողական նշանակութիւն, այլեւ գիտական կարեւորութիւն, եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան կեղծման յետնախորքի վրայ ձեռք է բերում մեծ այժմէականութիւն, քանզի հիմնաւորապէս դիմագերծում է զանազան կեղծարարների ոտնձգութիւնները հայ ժողովրդի պատմական անցեալի հանդէպ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մ. Կարապետեան, Հայոց 1915-1916 թուականների Ցեղասպանութեան Հարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ, Երեւան, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 1999, նաեւ՝ նոյնի՝ Հայոց 1915-1916 թուականների Ցեղասպանութեան Հիմնահարցերը Ցեղագրագիտական Հայ Պատմագրութեան Մէջ, Երեւան, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 2005, նաեւ՝ Ն. Յովհաննիսեան, Հայոց Ցեղասպանութիւնը Արարական Պատմագիտութեան Քննական Լոյսի Ներքոյ, Երեւան, Զանգակ-97 Հրատարակչութիւն, 2004:

² Ռ. Սահակեան, «Հայկական Ցեղասպանութեան Պատմութիւնը Ֆրանսիական Հրատարակչութիւններում», Ռ. Սահակեան, Ցեղասպանութեան Պատմութիւնից, Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 223-239, նաեւ՝ Վ. Պօղոսեան, Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան Եւ Հատարական Մտքի Քննադատմամբ (XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ), Երեւան, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 2005:

³ L. K. Etmekjian, "The Reaction of the Boston Press to the 1909 Massacre of Adana", *Armenian Review*, 1987, v. 40, N 4, էջ 61-74; V. Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review*, 1988, v. 41, N 4, էջ 1-16; նոյնի՝ *Histoire du Génocide Arménien. Conflits Nationaux des Balkans au Caucase*, Paris, Editions Stock, 1996, էջ 301-309; R. H. Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'Avril 1909", *La Cilicie (1909-1921). Des Massacres d'Adana au Mandat Français*. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, Annales de la Bibliothèque Nubar, 1999, էջ 7-142; նոյնի՝ *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006; A. Arkun, "Les Relations Arméno-Turques et les Massacres de Cilicie de 1909" *L'actualité du Génocide des Arméniens Actes du Colloque Organisé par le Comité de Défense de la Cause Arménienne à Paris les 16, 17 et 18 Avril 1998*, Paris, Edipol, 1999, էջ 57-74; A. Asso, *Le Cantique des Larmes. Arménie, 1915. Paroles des Rescapés du Génocide*, Paris, La Table Ronde, 2005, էջ 29-31:

⁴ Հ. Ղազարեան, *Հայ ժողովրդի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, հ. առաջին, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատարակչութիւն, 2004, էջ 66-76, նաեւ՝ Վ. Գ. Թունեան, Mladoturki I Armyanski Vopros, 1908-1912gg. (Երիտթուրքերը եւ Հայկական Հարցը, 1908-1912 թթ.) Երեւան, Հայոց Յեղասպանութեան Ինստիտուտ-Թանգարանի Հրատարակչութիւն, 2004, էջ 109-133, նաեւ՝ Ռ. Գասպարեան, *Հայկական Կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.)*, Երեւան, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 2005, էջ 52-94:*

⁵ Y. Temon, *L'État Criminel. Les Génocides au XXe siècle*, Paris, Editions du Seuil, 1995, էջ 183:

⁶ Նոյն, էջ 235:

⁷ Asso, էջ 27:

⁸ Ղազարեան, էջ 66:

⁹ Նոյն, էջ 67, 73, 74, 75, 76:

¹⁰ R. Melson, "Problèmes Soulevés par la Comparaison entre le Génocide Arménien et l'Holocauste," *L'actualité du Génocide des Arméniens*, էջ 379, նոյնի՝ *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago and London, Transaction Books, 1992, էջ 26: Նման Հարցադրումն անհամատեղելի է Հայոց Յեղասպանութեան՝ իրրեւ երեւոյթի հանդէպ Մելսոնի դրսեւորած մօտեցմանը, քանզի նա հակուած է նոյնիսկ 1890ականներին սանձազերծուած Հայ ժողովրդի բնաջնջման լայնածաւալ գործընթացը բնորոշելու իրրեւ մասնակի ցեղասպանութիւն (Melson, *Revolution and Genocide*, էջ 299): Դա կարելի է բացատրել սոսկ ամերիկացի պատմաբանի, մեր կողմից անընդունելի, Հայոց Յեղասպանութեան շուրջ առաջադրած Հայեցակարգի առանձնայատկութեամբ, ըստ որի Հայ ժողովրդի ցեղասպանութիւնը, ինչպէս եւ մի շարք այլ ցեղասպանութիւններ, իրականացուել են դրանց նախորդած յեղափոխութիւնների արդիւնքում: Այս պայմաններում, Հայոց Յեղասպանութիւնը նա դիտոււմ է իրրեւ 1908ի երիտթուրքական յեղափոխութեան հետեւանքով 1915ին տեղի ունեցած իրադարձութիւն (Melson, *Revolution and Genocide*, էջ XVI):

¹¹ Տե՛ս օրինակ՝ Հ. Հ. Մարտիրոսեան, «Կիլիկիայի 1909 Թուականի Ապրիլի Հայկական Կոտորածը Եւ Երիտասարդ Թուրքիայի Պատասխանատուութեան Հարցը», *Մերժաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ*, հ. V, Թուրքիա, Երեւան, Հայ-

կական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1970, էջ 317, նաեւ՝ D. Boyadjian, *Armenia, The Case of a Forgotten Genocide*, New Jersey, Educational Book Crafters, 1972, էջ 47, նաեւ՝ Զոն Կիրակոսեան, *Երիտթուրքերը Պատմութեան Դատաստանի Առաջ* (19րդ Դարի 90ական թթ.), Գիրք առաջին, Երեւան, Հայաստան Հրատարակչություն, 1982, էջ 267-269, նաեւ՝ Dadrian, *Histoire du Génocide*, էջ 305-306, նաեւ՝ Kévorkian, "Les Massacres", էջ 141, նոյնի՝ *Le Génocide des Arméniens*, էջ 142-145, նաեւ՝ Ղազարեան, էջ 68, 74:

¹² Տե՛ս օրինակ՝ Մ. Վարանդեան, Հ. Թ. Դաշնակցութեան Պատմություն, Բ. Հատոր, Գա-
հրէ, Երևան, 1950, էջ 16, նաեւ՝ Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un Génocide*,
Paris, Editions du Seuil, 1977, էջ 179, նաեւ՝ Ա. Ս. Համբարեան, «Կիլիկիայի 1909 թ.
Հայկական Կոտորածները», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1988, թիւ 4, էջ 28, նա-
եւ՝ D. R. Papazian, "Misplaced Credulity": Contemporary Turkish Attempts to Refute
the Armenian Genocide" *Armenian Review*, 1992, v. 45, N 1-2, էջ 188, նաեւ՝ Ս. Պողոս-
եան, Կ. Պողոսեան, Հայկական Հարցի Եւ Հայոց Յեղասպանութեան Պատմություն, Հ.
առաջին, Հայերի Բնաջնջման Օսմանեան Քաղաքականությունը, Երեւան, «Հրաչեայ
Աճառեան» Համալսարանի Հայկական Հարցի Գիտական Կենտրոն, 2000, էջ 556, նա-
եւ՝ R. P. Adalian, "Adana: Massacres", *Le Livre Noir de l'Humanité. Encyclopédie
Mondiale des Génocides*, Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, Éditions Privat,
2001, էջ 81-82, նաեւ՝ Գասպարեան, էջ 93:

¹³ Christopher J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, London, Cron Helm, St
Martin's Press, 1980, էջ 188, նաեւ՝ R. J. Rummel, *Statistics of Democide. Genocide and
Mass Murder since 1900*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998, էջ 80:

¹⁴ Այդ մասին տե՛ս՝ Պողոսեան, էջ 21-48:

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս՝ Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un Génocide*, էջ 174: Մի շարք
պատմաբաններ չեն կողմնորոշուել Հեղինակի ինքնութեան բացայայտման հարցում:
(Մարտիրոսեան, էջ 308, նաեւ՝ Walker, էջ 49, նաեւ՝ Համբարեան, էջ 24: Ինձ անյայտ
այս Հեղինակը չի բացատրում, որ լինի ազգություն հայ՝ ֆրանսիացի պատմաբան):

¹⁶ G. Brézol, *Les Turcs ont Passé la... Recueil de Documents, Dossiers, Rapports, Requêtes,
Protestations, Supplices et Enquêtes Établissant la Vérité sur les Massacres d'Adana en
1909*, Paris, Poissy, 1911: Սոյն ժողովածուում ամփոփուած որոշ փաստաթղթեր ընդ-
գրկուել են նաեւ՝ Թ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, Ե. Ասատուրեան եւ որդիք,
1912 Հրատարակչութեան մէջ:

¹⁷ Brézol, էջ 13:

¹⁸ Տե՛ս՝ *Les Massacres d'Arménie. Témoignages des Victims*, Préface de G. Clemenceau,
Paris, Editions du Mercure de France, 1896; *The Treatment of Armenians in the Ottoman
Empire 1915-16. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State
for Foreign Affairs by Viscount Bryce*, New York and London, Causton and Sons, 1916:

¹⁹ Brézol, էջ 24: [Այս եւ մնացեալ մէջբերումները յղուածագրին կողմէ թարգմանուած
են ֆրանսերէն բնագիրներէն - ՌՄԲ:]

²⁰ Նոյն, էջ 49:

²¹ Նոյն, էջ 73:

²² Նոյն, էջ 76:

²³ Նոյն, էջ 77:

²⁴ Նոյն:

- ²⁵ Նոյն, էջ 81:
- ²⁶ Նոյն, էջ 138:
- ²⁷ Նոյն, էջ 138-139:
- ²⁸ Նոյն, էջ 140:
- ²⁹ Նոյն, էջ 141:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Տատրեանի Համոզմամբ՝ լրագրի հրատարակիչները «մեծ պատասխանատուութիւն են կրում» քաղաքում սանձազերծուած կոտորածների երկրորդ փուլի նախապատրաստման համար (V. Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review*, 1988, v. 41, N 4, էջ 6: Մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում պրոֆեսոր Տատրեանին՝ յղուածի առանձնատիպը մեղ տրամադրելու համար): Այս մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ՝ Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'Avril 1909", էջ 84-87:
- ³² Brézol, էջ 142:
- ³³ Նոյն, էջ 143:
- ³⁴ Նոյն:
- ³⁵ Նոյն, էջ 147:
- ³⁶ Նոյն, էջ 149:
- ³⁷ Նոյն:
- ³⁸ Նոյն, էջ 150:
- ³⁹ Այդ մասին տե՛ս՝ Dadrian, *Histoire du Génocide*, էջ 305, նաեւ՝ Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'Avril 1909", էջ 141, նաեւ՝ Գասպարեան, էջ 55-56:
- ⁴⁰ Brézol, էջ 179:
- ⁴¹ Տե՛ս՝ Dadrian, *Histoire du Génocide*, էջ 305:
- ⁴² Brézol, էջ 180:
- ⁴³ Նոյն, էջ 181:
- ⁴⁴ Նոյն, էջ 153:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 154-155:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 157-158:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 164, 179:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 152:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 180:
- ⁵⁰ Թէպէտ այս վարկածն անկարող ենք հիմնաւորել որեւէ փաստով, այնուամենայնիւ, նշենք, որ կիլիկեան կոտորածների հետաքննութիւնն Ադանայում վարած՝ Օսմանեան խորհրդարանի Հայագիտ. երիտթուրք պատգամաւոր Յակոբ Պապիկեանն իր գեկուցազրում հաւաստել է կոտորածներին երիտթուրքերի մեղսակցութիւնը: Այդ մասին՝ ստորեւ:
- ⁵¹ Brézol, 89:
- ⁵² Նոյն:
- ⁵³ Նոյն, էջ 90:
- ⁵⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝ *Les Massacres d'Adana et nos Missionnaires. Récit de Témoins*, Lyon, Paquet, 1909; J. d'Annezy, *Au Pays des Massacres. Saignée Arméniennes de 1909*, Paris, Bloud et Cie, 1910, էջ 25-26:
- ⁵⁵ Brézol, էջ 95:

- ⁵⁶ Այն գտնուում է Հասան Բէյլիի մօտ, Ջերէլ Բերեքէթ սանջակում:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 96:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 109:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 99:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 104:
- ⁶¹ Նոյն:
- ⁶² Նոյն, էջ 64:
- ⁶³ Նոյն, էջ 63:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 129:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 116:
- ⁶⁶ Նոյն, էջ 123:
- ⁶⁷ Նոյն:
- ⁶⁸ Նոյն, էջ 204, 206:
- ⁶⁹ Նոյն, էջ 208:
- ⁷⁰ Նոյն, էջ 346:
- ⁷¹ Նոյն, էջ 348:
- ⁷² Նոյն, էջ 251:
- ⁷³ Նոյն:
- ⁷⁴ Այս մասին տե՛ս՝ Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'Avril 1909", էջ 108:
- ⁷⁵ Brézol, էջ 212-213, 215:
- ⁷⁶ Նոյն, էջ 227, 229:
- ⁷⁷ Նոյն, էջ 233:
- ⁷⁸ Նոյն, էջ 235:
- ⁷⁹ Նոյն, էջ 215, 221:
- ⁸⁰ Նոյն, էջ 220:
- ⁸¹ Պապիկեանի նշանակման մասին տե՛ս՝ Kévorkian, "Les Massacres de Cilicie d'Avril 1909", էջ 107-108:
- ⁸² Նրա զեկուցագրի ամբողջական բնագիրը տե՛ս՝ "Rapport en Date du 7 Juin 1325 (1909) de Feu Babiguian Eeffendi, Député d'Adrianople, sur les Massacres d'Arménie" *La Situation des Arméniens en Turquie Exposée par des Documents. 1908-1902*, III, [Constantinople, 1913], էջ 7-26: Տե՛ս նաեւ Հայերէն Թարգմանութիւնը՝ Ատանայի Եղեռներ: Տեղեկագիր Թակոր Պապիկեանի (Օսմանեան Երեսփոխան Հայրենէի): Ճրանսիս տը Փրեսանսէի Յառաջարանով, Կ. Պոլիս, Կիլիկիա Գրատուն, 1919:
- ⁸³ Brézol, էջ 240:
- ⁸⁴ Նոյն, էջ 243:
- ⁸⁵ Ատանայի Եղեռներ, էջ 42: Տե՛ս նաեւ "Rapport en Date du 7 Juin 1325 (1909)", էջ 26:
- ⁸⁶ Brézol, էջ 242:
- ⁸⁷ Նոյն, էջ 244:
- ⁸⁸ Նոյն, էջ 263:
- ⁸⁹ Նոյն, էջ 269:
- ⁹⁰ Նոյն, էջ 179:
- ⁹¹ Նոյն, էջ 274, 278, 279:
- ⁹² Նոյն, էջ 266, 268, 275, 276:
- ⁹³ Նոյն, էջ 280:

⁹⁴ Մոյն յօղուածն արդէն պատրաստ էր տպագրութեան, երբ Մոնպելիէի Պոլ Վալերի Համալսարանի պրոֆեսոր Պիէր Պարրայը մեզ տրամադրեց Ազանայի կոտորածների պատմութեան նուիրուած ֆրանսիական հրատարակութիւններից մէկի պատճէնը (Jean d'Annezy, *Au Pays Des Massacres*: Իր երախտագիտութիւնը յայտնելով պրոֆեսոր Պարրային, հեղինակը հայցում է ընթերցողի ներողամտութիւնը, խոստանալով նիւթը օգտագործել իր յաջորդ հրապարակումներում:

⁹⁵ *Les Massacres d'Adana et nos Missionnaires*:

⁹⁶ Նոյն, էջ 4:

⁹⁷ Նոյն, էջ 5:

⁹⁸ Նոյն, էջ 33, 36-37:

⁹⁹ Նոյն, էջ 45-46:

¹⁰⁰ Նոյն, էջ 5:

¹⁰¹ Նոյն, էջ 42:

¹⁰² Նոյն:

¹⁰³ Նոյն, էջ 48:

¹⁰⁴ Տե՛ս օրինակ՝ Պօղոսեան, էջ 173-201:

¹⁰⁵ *Les Massacres d'Adana et nos Missionnaires*, էջ 48:

¹⁰⁶ A. Adossidès, *Arméniens et Jeunes-Turcs. Les Massacres de Cilicie*, Paris, Stock, 1910: Հայոց Յեղասպանութեան գործընթացի նկատմամբ Ազոսիդէսն անթաքոյց հետաքրքրութիւն է հանդէս բերել դեռեւս Ի. դարի սկզբին, երբ Դորիս կեղծանուամբ հրատարակել է Արդուլ Համիդին նուիրուած ուսումնասիրութիւն (G. Dorys, *Abdul-Hamid Intime*, Paris, Editions Stock, 1901; 2ème éd., 1903): Այդ մասին տե՛ս՝ Պօղոսեան, էջ 92-93:

¹⁰⁷ Adossidès, էջ 6:

¹⁰⁸ Նոյն, էջ 42:

¹⁰⁹ Նոյն, էջ 43:

¹¹⁰ Նոյն:

¹¹¹ Նոյն:

¹¹² Նոյն, էջ 98:

¹¹³ Զոհերի թուաքանակի շուրջ պատմաբանները յայտնել են իրարամերժ կարծիքներ: Տատրեանն, օրինակ, գտնում է, որ հայերն ունեցել են քսանհինգ հազար զոհ (Dadrian, *Histoire du Génocide*, էջ 305):

¹¹⁴ Adossidès, էջ 99, 102:

¹¹⁵ Նոյն, էջ 105:

¹¹⁶ Պասպարեան, էջ 55-56:

¹¹⁷ Adossidès, էջ 16-20:

¹¹⁸ Նոյն, էջ 19:

¹¹⁹ Նոյն, էջ 27:

¹²⁰ Նոյն, էջ 29:

¹²¹ Նոյն, էջ 49:

¹²² Նոյն:

¹²³ Նոյն, էջ 9:

¹²⁴ Նոյն, էջ 11:

¹²⁵ Նոյն, էջ 35:

- 125 Նոյն, էջ 35:
- 126 Նոյն, էջ 61-62, 72:
- 127 Նոյն, էջ 25:
- 128 Նոյն, էջ 25:
- 129 Նոյն, էջ 54-56, 70-71, 94:
- 130 Նոյն, էջ 70:
- 131 Նոյն, էջ 8:
- 132 Նոյն, էջ 8-9:
- 133 Նոյն, էջ 22: Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շ. Թ. Թորոսեան, *Կիլիկիայի Հայերի Ազգային-Ազատագրական Շարժումները 1919-1920 թթ.*, Երևան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 28-29:
- 134 Adossidès, էջ 53:
- 135 Նոյն, էջ 11-12:
- 136 Նոյն, էջ 138:
- 137 Նոյն:
- 138 Նոյն, էջ 93:
- 139 *Մանրամասն տե՛ս՝ Թունեան, էջ 113-114:*
- 140 Adossidès, էջ 142:
- 141 Նոյն, էջ 47, 64:
- 142 Նոյն, էջ 64:
- 143 Նոյն, էջ 16:
- 144 Նախօրում է այլոց մասին եւս: Նոյն, էջ 64-65, 90, 92:
- 145 Նոյն, էջ 34:
- 146 Նոյն:
- 147 Նոյն, էջ 36:
- 148 Նոյն, էջ 42, 80-81:
- 149 Նոյն, էջ 81-82, 88:
- 150 Նոյն, էջ 6:
- 151 Նոյն, էջ 136:
- 152 *Իրականում եօթ՝ Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Գերմանիա, Աւստրիա, Ռուսաստան, ԱՄՆ:*
- 153 Նոյն:
- 154 Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Dadrian, էջ 307-308:
- 155 Adossidès, էջ 37:
- 156 Նոյն, էջ 82:
- 157 G. Vayssié, "Les Vêpres Ciliciennes" *La Revue (Ancienne "Revue des Revues")*, 1er Novembre 1909, N 21, էջ 75:
- 158 Նոյն:
- 159 Նոյն, էջ 78:
- 160 Նոյն, էջ 80:
- 161 Նոյն:
- 162 Նոյն, էջ 81:
- 163 Նոյն, էջ 81-82:
- 164 Նոյն, էջ 86:

- 185 Նոյն:
- 186 Նոյն: Այդ մասին տե՛ս՝ վերը:
- 187 Նոյն, էջ 87:
- 188 Նոյն, էջ 91:
- 189 Նոյն, էջ 77:
- 170 Նոյն, էջ 75:
- 171 Նոյն, էջ 77, 88:
- 172 R. Moulin, *Force et Faiblesse de la Jeune Turquie*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1910: Մուլինի գիրքը տպագրուել է նախ *Revue Hebdomadaire Հանդէսում*, 30 Avril 1910, N 18, էջ 593-626 եւ 7 Mai 1910, N 19, էջ 53-80:
- 173 Moulin, էջ 16-17:
- 174 Նոյն, էջ 18:
- 175 Տե՛ս՝ Եւրի Պետրոսեան, *Mladoturetskoye Dvijenie (Երիտթուրքական շարժումը)*, Մոսկուա, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 308, նաեւ՝ Վ. Ի. Շպիլկովա, *Mladoturetskaya Revolutsia 1908-1909 gg. (1908-1909 թթ. երիտթուրքական յեղափոխութիւնը)*, Մոսկուա, Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 127:
- 176 Arkun, էջ 58:
- 177 Այդ մասին տե՛ս՝ Շպիլկովա, էջ 38, նաեւ՝ Ternon, *Empire Ottoman. Le Déclin, la Chute, l'Effacement*, Paris, Michel de Maule, 2005, էջ 233:
- 178 Moulin, էջ 20:
- 179 Նոյն, էջ 30-31, 32:
- 180 Նոյն, էջ 33:
- 181 Նոյն, էջ 19:
- 182 Նոյն, էջ 26:
- 183 Նոյն:
- 184 Նոյն, էջ 26, 28:
- 185 Նոյն:
- 186 Նոյն, էջ 27:
- 187 Նոյն:
- 188 Նոյն, էջ 30:
- 189 A. Sarrout, *La Jeune-Turquie et la Révolution*, Paris-Nancy, Berger-Levrault, 1912, էջ 89:
- 190 Նոյն, էջ 89-90:
- 191 Նոյն, էջ 90:
- 192 C[om]te de Landemont, *L'Europe et la Politique Orientale, 1878-1912*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1912, էջ 268:
- 193 Նոյն, էջ 279:
- 194 Նոյն:
- 195 H. Barby, *Au Pays de l'Épouvante. L'Arménie Martyre*, Préface de M. Paul Deschanel, Paris, Albin Michel, 1917, էջ 13:
- 196 Նոյն:
- 197 P. Louis, "Essai sur la Révolution Turque", *Mercure de France*, 1er Mai 1909, N 285:
- 198 Նոյն, էջ 237:
- 199 Նոյն, էջ 240:

- ²⁰⁰ I. Paul, *La Rénovation de l'Empire Ottoman. Affaires de Turquie*, Paris, Académique Perrin et Cie, 1909, § 294.
- ²⁰¹ Նոյն, § 268.
- ²⁰² *Histoire de l'Empire Ottoman Jusqu'à la Révolution de 1909*, par L. Collas, quatrième édition, revue et mise au courant par E. Driault, Paris, [1909], § 187.
- ²⁰³ R. Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie. Les Aspects Nouveaux de la Question d'Orient*, Paris, Académique Perrin et Cie, 1911, § 77, 121, 122.
- ²⁰⁴ Նոյն, § 107.
- ²⁰⁵ Նոյն, § 77.
- ²⁰⁶ Նոյն, § 122.
- ²⁰⁷ Նոյն, § 134.
- ²⁰⁸ D. Georgiadès, *La Régénération de la Turquie est-elle Possible?* Paris, Chaix, 1909, § 33.
- ²⁰⁹ Նոյն, § 41.
- ²¹⁰ Նոյն, § 56.
- ²¹¹ Նոյն, § 44, 56.
- ²¹² Նոյն, § 59.
- ²¹³ Նոյն, § 41.
- ²¹⁴ Նոյն, § 90.
- ²¹⁵ V. Bérard, *La Mort de Stamboul. Considérations sur le Gouvernement des Jeunes-Turcs*, Paris, Armand Colin, 1913, § 209.
- ²¹⁶ L'-Colonel Brevet Boucabeille, *La Guerre Turco-Balkanique 1912-1913. Thrace-Macédoine-Empire*, Paris, Chapelot, 1913, § 27-28.
- ²¹⁷ *La Vérité sur le Régime Constitutionnel des Jeunes-Turcs. Comment il a été Compromis. Lettre Adressée à un des Membres les Plus Influents du Comité Union et Progrès* par F. - f O., Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1911.
- ²¹⁸ Նոյն, § 14, 19.
- ²¹⁹ Նոյն, § 19.
- ²²⁰ Նոյն, § 43.
- ²²¹ A. Durand, *Jeune Turquie. Vieille France*, Paris, 1909; T. Blancard, *Autour de la "Jeune Turquie"*, Marseille-Paris, 1911; Muçafir, *Notes sur la Jeune Turquie*, Bordeaux, Recueil Sirey, 1911; E. Lemonon, *L'Europe et la Politique Britannique (1882-1911)*, Paris, Félix Alcan, 1912; E. Driault, *La Question d'Orient Depuis ses Origines Jusqu'à la Grande Guerre*, septième édition, Paris, Félix Alcan, 1917.
- ²²² ՏԷՍ օրինակ՝ B. Harff, "The Etiologie of Genocide, Genocide and the Modern Age", *Etiologie and Case Studies of Mass Death*, edited by I. Wallimann and M. N. Dobkowski, New York, Greenwood Press, 1987, § 48; F. Chalk & K. Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*, New Haven & London, Yale University Press, 1990, § 23, 26; R. Melson, *Revolution and Genocide*, § 26; Y. Ternon, *L'État Criminel*, § 65-78; R. J. Rummel, "Le Nouveau Concept de Démocide. Le Livre Noir de l'Humanité," *Encyclopédie*, § 48-55; I. L. Horowitz, *Taking Lives. Genocide and State Power*, Fifth Edition, Revised, New Brunswick & London, Transaction Publishers, 2002, § 14, 23.

²²³ Տե՛ս օրինակ՝ Chalk & Jonassohn, էջ 26, նաեւ՝ Ternon, էջ 91-92, նաեւ՝ J. Balint, I. W. Charny, "Définitions du Génocide. Le Livre Noir de l'Humanité," *Encyclopédie*, էջ 43-44: Այս հարցի շուրջ պատմաբանների առաջադրած տեսակետների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ռ. Սաֆրաստեան, «Ցեղասպանութեան Մագուանարանութեան Հարցի Շուրջ՝ Դիտաւորութեան Հանգամանքի Կիրառումը», *Հայոց Մեծ Եղեռն - 90, Յօդուածներ Ժողովածու*, պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Սիմոնեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2005, էջ 367-371:

²²⁴ Yves Ternon, *L'innocence des Victims. Au Siècle des Génocides*, Paris, Desclède Brouwer, 2001, էջ 134:

FRENCH HISTORIOGRAPHY ON THE ARMENIAN MASSACRES OF 1909 IN CILICIA (Summary)

VARUJAN POGHOSIAN

The article sheds light on the approach and assessment of French historiographers on the Armenian massacres of 1909 committed in Cilicia. The author notes that these massacres were organized and perpetrated by both the Young Turks and the ancient regime and constitute an important link in the process of the Armenian Genocide (1894-1922). In fact, the French authors characterize the killings of 1894-96 and 1909 as an introduction to the Armenian Genocide of 1915.

Poghosian underlines the fact that after a short period in the 1910s, the Armenian massacres of 1909 were rarely brought to light and discussed by French historiographers until the early 1990s.

In line with highlighting some 14 books, document compilations, and articles the author puts under the limelight two books, that of Petros Aznovour, who in 1911, under the nickname of Georges Brézol, published *Les Turcs ont passé la...* in Paris, and that of the French journalist A. Adossidès, who published his book *Arménines et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie*, in Paris in 1910.

Poghosian assesses and interprets the documents published in the first book, which is a compilation of documents, numerous reports, letters, protests and other notes of various sources. The book reflects the diverse points of view of Turkish officials, Armenian clerics and foreign missionaries.

Poghosian notes as well that the Armenian massacres of 1909 were hinted at in various studies related to the history of the Ottoman Empire. These books assessed the Armenian massacres of 1909 in the framework of state policy towards the national minorities.

The author stresses that all these French authors affirm and attest these massacres. However, they vary in assessing the damage, the casualties, and particularly in pinpointing both the organizers and perpetrators. Ultimately they differ in putting the responsibility on the old regime of Abdul Hamid or the new regime of the Young Turks.

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ՝ ՇԱՐԱԿԱՆԱԳԻՐ ԵՒ ՏԱՂԱՍԱՑ

ԱՆՆԱ ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ
anna-arevchatyan@hotmail.com

Բազրատունեաց Հարստութեան շրջանի հայ մշակոյթի փայլուն ներկայացուցիչներից է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին (980-1058), որի գեղարուեստական ժառանգութիւնը շարունակում է գրաւել ուսումնասիրողներին: Նա եղել է Անիի մշակութային մթնոլորտի վրայ ներազդած այն գործիչներից, որոնք հանդիսացել են զարգացած աւատատիրութեան շրջանը բնորոշող նոր մտաւոր հոսանքի արտայայտիչները:

Մագիստրոսի բազմակողմանի ստեղծագործական գործունէութիւնն ընդգրկում էր նաեւ երաժշտական արուեստը: Նա յայտնի է եղել իրրեւ շարականագիր եւ տաղասաց: Յաւօք, այդ մասին վկայող տուեալները չափազանց քիչ են: Սակայն Մագիստրոսի նամականիում եւ Մեկնութիւն Քերականի երկասիրութեան մէջ առկայ երաժշտութեանը վերաբերող ասոյթները հաւաստում են թէ՛ վանքերում աւանդուող եւ զարգացող հոգեւոր երգարուեստի, թէ՛ երաժշտութեան տեսութեանն ու գեղագիտութեանը եւ թէ՛ իր ժամանակուայ գուսանական արուեստի կենդանի գործառոյթին նրա քաջատեղեակ եւ նախանձախնդիր լինելը: Ուստի հետազօտական չափազանց գրաւիչ խնդիր է Մագիստրոսի սեփական երաժշտական յօրինումների հարցը: Արդէն այն փաստը, որ Մագիստրոսը յիշատակուել է շարականագիրների միջնադարեան ցուցակներում, ինքնին ուշադրաւ է: Եկեղեցին բացառիկ դէպքերում է կանոնակարգել աշխարհիկ հեղինակների ստեղծած հոգեւոր երգերը¹: Ահա այդ հազուագիւտ դէպքերից է Մագիստրոսին վերագրուող *Խաչի նաւակատեաց Ե. օրուայ «Չորս Ըստ Պատկերի Քում» ԳՁ* ողորմեան: Բոլոր ցուցակների կազմողները (բացառութեամբ այն հեղինակների, որոնք չեն անդրադարձել այդ շարականին, ինչպէս Սարգիս Երէցը եւ ԺԵ. դարի մատենագիր Առաքել Սիւնեցին) համակարծիք են տուեալ շարականի հեղինակի հարցում, ինչպէս, օրինակ, մատենագիր Գրիգոր Տաթեւացին (1346-1410). «գՉորս ըստ պատկերին՝ Գրիգոր Մագիստրոսն»², Ստեփանոս Զիգ Զուղայեցին. «Գրիգոր Մագիստրոսն զԸստ պատկերին»³, Յակոբ Սսեցին. «Խաչ կենարըն՝ Մագիստրոս, Չորս

ըստ պատկեր նորա ի հոս»⁴, Անանունը. «Գրիգոր Մագիստրոսն՝ զՁորս ըստ պատկերին, զոր այլք Իսահակայ Ձորափորեցոյ տան»⁵, Իսկ Յովհաննէս Վանականն իր Հարցմունք Եւ Պատասխանիքում անդրադարձել է այդ շարականին առանձին պարբերութեամբ, այսպէս. «Հարց. Ձորս ըստ պատկերի [ո՞] ստեղծեր: Պատասխան. Մագիստրոս Գրիգոր (...))»⁶:

Չնայած դրան, շարականագիտութեան մէջ եղել է նաեւ այլ տեսակէտ, ըստ որի, տուեալ շարականը ոչ թէ Մագիստրոսի, այլ է. դարի իշխան Աշոտ Պատրիկ Բագրատունու գործն է: Այս խնդրին տարիներ առաջ անդրադարձել ենք առանձին յօդուածով, որի մէջ համոզիչ փաստարկներ ենք բերել սոյն շարականի հեղինակային պատկանելիութեան վերաբերեալ, յօգուտ՝ Մագիստրոսի, ներկայացնելով նաեւ Ամենափրկիչ կոչուող բիւզանդական սրբապատկերի Հայաստան տեղափոխելու ողջ պատմութիւնը, Հաւուց Թառի վանական համալիրի վերակառուցման, վերաշինուած եկեղեցու նաւակատիքի առիթով խնդրոյ առարկայ շարականի յօրինուած լինելու հանգամանքը, տուեալ եկեղեցու յայտնի արձանագրութեան մեկնաբանման հարցին նուիրուած պատմիչների եւ բանասէր-պատմաբան հայագէտներ՝ Կարապետ Կոստանեանցի, Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանցի եւ այլոց աշխատութիւնների քննական տեսութիւնը⁸:

Շարականագիրների միջնադարեան ցուցակներից արուած մէջբերումներում ուշադրութիւն է գրաւում Յակոբ Սսեցու հափածոյի այն հատուածը, որտեղ բացի «Ձորս Ըստ Պատկերի Քում» շարականից, Մագիստրոսին է վերագրւում նաեւ Խաչի նաւակատեաց Դ. օրուայ «Խաչն Կենարար» շարականը: Այդ վկայութիւնը հաստատւում է ձեռագրական մի շարք տուեալներով:

Շարականագիրների ցուցակների հանդէպ ունեցած մեր վստահութիւնը՝ նաեւ այլ առիթներով արդարացուած⁹, մղեց մեզ նոր պրպտումների, որոնց նպատակն էր (բացի վերոնշեալ երկու երգասացութիւններից) Շարակնոցում տեղ գտած Մագիստրոսի կանոնակարգուած կամ պարականոն երգասացութիւնների որոնումը այլ ձեռագրական աղբիւրներում: Այսպէս, Հայր Միքայէլ Չամչեանը, ձեռքի տակ ունենալով Վանական Վարդապետի Հարցմունք Եւ Պատասխանիքի մէկ այլ տարբերակ, մէջբերել է Մագիստրոսին վերաբերող հատուածը յաւելեալ տեղեկութիւններով համալրուած, որոնք համաձայնեցւում են մեզ ծանօթ ուրիշ աղբիւրի հետ: Չամչեանի տրամադրութեան տակ եղած ձեռագրիւր Մագիստրոսին է վերագրւում Խաչի նաւակատեաց Ե. օրուայ կանոնի

տէր երկնիցը եւս, այսպէս - «...շարական. Չորս ըստ պատկերի քում. եւ զտէր երկնիցն. Որ զարդարեաց»¹⁰: Բացի Վանական Վարդապետի բերած խօսուեն վկայութիւնից, որը մինչեւ այժմ վրիպել է երաժշտագէտների ուշադրութիւնից, մեզ յաջողուեց յաւելեալ մատենագրական տուեալներ յայտնարեել, որոնք թէեւ նոյնպէս հրատարակուած են, սակայն աննկատ են մնացել: Օրինակ, Չմմառի վանքի Մատենադարանի թիւ 71 Շարականոցն ուշագրաւ է շարականների հեղինակներին վերաբերող իր լուսանցագրերով: Այստեղ *Խաչի նաւակատեաց Ե. օրուայ կանոնի դիմաց կարդում ենք*. «Խաչի նաւակատեաց Ե. ատուրն հարց՝ Այսօր պայծառ եւ սիւն լուսոյ - զհարցս իւր սարաւքն Մագիստրոսս ի պատիւ Դարունից եկեղեցւոյ»¹¹: Արդեօք ի՞նչ նկատի ունէր միջնադարեան գրիչը «իւր սարաւքն» ասելով: *Խաչի նաւակատեաց Ե. օրուայ կանոնի կազմը հետեւեալն է*.

Օրհ. - Չափաւոր-ծանր. «Ուրախ Լեր Սուրբ Եկեղեցի»: Է. դ. կաթողիկոս Սահակ Չորափորեցուն վերագրուող յայտնի շարականն է: Կանոնի յաջորդ մասերը, ըստ վերոյիշեալ ձեռագրի, ընծայւում են Մագիստրոսին՝ հարց - ծանր. «Այսօր Պայծառ Ու Սիւն Լուսոյ» (5 տուն), ողորմեա - չափաւոր. «Չորս Ըստ Պատկերի Քում» (4 տուն), տէր երկնից - միջակ-չափաւոր. «Որ Չարդարեաց Մեծապայծառ Փառօք» (3 տուն), մանկունք - չափաւոր. «Այսօր Ուրախացեալ Յընծան Երկնից» (3 տուն): Այս համատեքստում միանգամայն հասկանալի է դառնում անանուն խմբագրութեան շարականագիրների ցուցակի «Չոր Այլք Իսահակայ Չորափորեցւոյ Տան» արտայայտութիւնը¹²:

Պակաս ուշագրաւ չէ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանի թիւ 202, 1312 թուականի Շարականոցը, որը հնագոյնն է տուեալ հաւաքածոյում եւ օժտուած է «ամէն շարականի հեղինակաց անուններով»¹³: Այստեղ կարդում ենք. «Կանովն սրբոյ խաչին Դ. ատուրն. Խաչին կենարար որ եղել մեզ փրկութիւն՝ Գրիգորի Մագիստրոսի ասացեալ»: Մեր կարծիքով, «*Խաչն Կենարար*» շարականի հետ կապուած պնդումը կարելի է կատարել Մագիստրոսի «Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Քրիստոսընկալ» եւ «Յաղագս Խաչանման Գաւազանին»¹⁴ քերթուածների բովանդակութիւնն ու ոճական առանձնայատկութիւնները նկատի ունենալով, ինչը մինչ այժմ անտեսուել է ուսումնասիրողների կողմից¹⁵: Հետեւաբար, շարականագիրների ցուցակներում, որոնք որոշ իմաստով նոյնպէս կանոնական մի վաւերագիր-յիշատակարան էին ներկայացնում, Մագիստրոսի անուան յիշատակութիւնը սխալմունք չէ: Նա հանդէս է գալիս որպէս առնուազն հինգ շարականի հեղինակ՝

ներկայացնելով Անիի մշակութային մթնոլորտից սերած շարականագիրներին շրջանակը:

Ինչ վերաբերում է Մագիստրոսի անունով գրչագիր Գանձարաններում պահպանուած տաղերին, ապա նշելի է Յովհաննէս Մկրտչին նուիրուած «Կարապետ Սուրբ Հաւատոյ» խաղագիր տաղը, որն օժտուած է «Կարապետին տաղ» ակրոստիքոսով: Ինչպէս ենթադրուած է Չամչեանը, հիմնուելով ԺԱ. դարի մատենագիր Արիստակէս Լաստիվերտցու, Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի (1098-1173) եւ Վարդան Արեւելցու հաղորդած տեղեկութիւնների վրայ, տաղը, հաւանաբար, յօրինուել է Սուրբ Կարապետի գանգակատան կառուցման առիթով¹⁶: Մեզ ծանօթ գրչագրերից երեքի մէջ հեղինակի մասին կան շատ որոշակի ցուցումներ, այսպէս. «Տաղ Յովանու ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ»¹⁷, «Տաղ ի Մագիստրոս իշխանէ եւ պարօն Գրիգորէ»¹⁸ եւ «Տաղ ի Մագիստրոսէ»¹⁹ ձեւերով: Ցաւօք, տաղի մեղեդիական բաղկացուցիչը գանձարանային բազմաթիւ այլ երաժշտաբանաստեղծական միաւորների նման չի հասել մեր օրերին:

Վերջերս մեզ վիճակուեց ի յայտ բերել Մագիստրոսի անունով պահպանուած եւս մէկ տաղ, որը ժամանակին գետեղել էր իր «Նուագարան Նրաժտական» վերնագիրը կրող տաղարանում Գրիգոր Դպիր Գապասակալեանը²⁰: Դա «Կանայք ոմանք եկին՝ ի մեծ Զատկին» սկզբնատողով օժտուած Յարութեան տաղն է, որը Գապասակալեանն, ամենայն հաւանականութեամբ, ընդօրինակել է միջնադարեան խաղագիր մի Գանձարանից կամ Տաղարանից: Նուագարան Նրաժտականում տաղը բերուած է հետեւեալ խորագրով. «Տաղ Յարութեան՝ ի Գրիգոր Մագիստրոսէ»²¹: Քերթուածն ունի երեք տուն եւ գրուած է խառը տաղաչափութեամբ (6+4), (4+6), (4+4), (4+4), (4+4): Երեք տեղ առանձին բառերի (Մարիամ, Սողովմէի, դրբացիք) վրայ կան խաղեր:

Այսպիսով, ներկայումս Մագիստրոսի՝ որպէս շարականագրի եւ տաղասացի մասին մեր պատկերացումները գնալով յստականում են, աւելին՝ նաեւ ընդլայնուած, հաւաստելով, որ Մագիստրոսը, որն իր ժամանակի ուսեալ եւ բազմակողմանիօրէն զարգացած մտաւորականներից էր, եղել է ոչ միայն քաղաքական գործիչ, գիտնական, մանկավարժ եւ բանաստեղծ, այլ նաեւ տաղանդաւոր երաժիշտ-երգահան: Այդ մասին են վկայում Շարակնոցում տեղ գտած եւ եկեղեցու կողմից կանոնակարգուած նրա հինգ շարականները, որոնք հաւաստում են Մագիստրոսի ազգային շարականերգութեան նախորդող շրջանների հիանալի իմացութիւնը ինչպէս աստուածաբանութեան, այնպէս էլ՝ աստ-

ուածաշնչական պոէտիկայի, գուտ բանաստեղծական, տաղաչափական հնարանքների եւ եկեղեցական երգարուեստի տեսական եւ գործնական ոլորտներին հմուտ տիրապետման տեսանկիւնից: Ուստի՝ միանգամայն հասկանալի է նրա նամակներում եւ *Մեկնութիւն Քերականի*ում այդքան լայն եւ նախանձախնդիր անդրադարձը իրեն ժամանակակից երաժշտարուեստի (ինչպէս հոգեւոր, այնպէս էլ՝ աշխարհիկ), նաեւ հեռաւոր անցեալի, յատկապէս հելլենական երաժշտական մշակոյթի այլեւայլ հարցերին ու կողմերին:

Ուրեմն, Մագիստրոս-երգահանի վաստակն առայժմ ներկայանում է հետեւեալ տեսքով.-

Կանոն Խաչի Նաւակատեաց Ե. աւուրն

ԳԶ

Հարց - Ծանր. «Այսօր Պայծառ եւ Սիւն Լուսոյ»

Ողորմեա - Զափաւոր. «Զորս Ըստ Պատկերի Քում»

Տէր երկնից - Միջակ-Զափաւոր. «Որ Զարդարեաց Մեծապայծառ Փառօք»

Մանկունք - Զափաւոր. «Այսօր Ուրախացեալ Յնծան Երկնից»

Կանոն Խաչի Նաւակատեաց Դ. աւուրն

ԲԿ

Օրհնութիւն Ա. - Զափաւոր. «Խաչն Կենարար Որ Եղեւ Մեզ Փրկութիւն»

Տաղ Յովաննու ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ

«Կարապետ Սուրբ Հաւատոյ»

Տաղ Յարութեան ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ

«Կանայք Ոմանք Եկին Ի Մեծ Զատկին»

Ընդամէնը եօթ միաւոր՝ հինգ շարական եւ երկու տաղ, ինչն ամէնեւին էլ քիչ չէ, եթէ նկատի ունենանք, որ *Շարականոց*ում կան մէկական շարականով ներկայացուած նշանաւոր հեղինակներ, ինչպիսիք են, օրինակ, իշխանուհի Խոսրովիդուխտ Գողթնեցին՝ «Զարմանալի է ինձ», մոկացի եպիսկոպոս՝ Ստեփաննոս Ապարանցին՝ «Սրբութիւն Սրբոց», կաթողիկոս Սարգիս Ա. Սեւանեցին՝ «Սարսափելի Որոտմամբ», Յակոբ վարդապետ Սանահնեցին՝ «Յանսկզրնական Ծոցոյ Հօր»²² եւն.:

Գրիգոր Մագիստրոսի գիտական լայն ընդգրկումների մասին են վկայում նրա գեղագիտական հայեացքներն եւ երաժշտա-բանաստեղ-

ծական ժանրերի նրա տեսութիւնը, որոնք առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Մագիստրոսի գեղագիտական հայեացքները գրաւել են դեռեւս Նիկողայոս Ադոնցի²³ ուշադրութիւնը եւ դա լիովին արդարացուած է, քանի որ իր նամականիում եւ Մեկնութիւն Քերականի երկասիրութեան մէջ Մագիստրոսը հանդէս է գալիս իրրեւ հին եւ նոր (իրեն ժամանակակից) երաժշտարուեստի խորաթափանց գիտակ, որն ունի սեփական որոշակի դիրքորոշումն ու գործուն վերաբերմունքը իր ժամանակի մտաւորականներին յուզող մի շարք հրատապ հարցերի նկատմամբ:

Սակայն սա արդէն մէկ ուրիշ, առանձին յօդուածի նիւթ է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Շարակնոցում գրանցուած է ընդամէնը երկու նման դէպք. մէկը Ը. դարի կին երգահան Անսրովիդուխտ Գողթնեցու՝ իր եղբոր՝ Վահան Գողթնեցու նահատակութեանը ձօնուած «Ողբ»ն է կամ «Գովք»ը (որի մասին տե՛ս մեր՝ «Վկայարանութիւն եւ Շարականերգութիւն. Հայկական Ութձայն ԴԿ. Դարձուածքի Առեղծուածը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հտ. ԻԳ., 2003, էջ 163-174, տե՛ս նաեւ՝ “Martirologia I Gimnografia: Zagadka ‘Dartsvatska’ Chetvertogo Pobochnogo Glasa Armianskogo Oktoykha” (Մարտիրոսաբանութիւն եւ օրհներգութիւն. Հայկական ժամագրքի Դձ-ԴԿ. ձայնի առեղծուածը), Մանրուսում, հտր. Բ., Երեւան, 2005, էջ 39-42, նաեւ՝ “Problema Kanonicheskogo V Armianskom Dukhovnom Pesnetvorchestve” (Կանոնականի խնդիրը Հայ հոգեւոր երգաստեղծագործութեան մէջ), Kalofonia, Լվովի Աստուածաբանական Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Լվով, 2005):

² Տե՛ս՝ Յակոբ Անասեան, Հայկական Մատենագիտութիւն, հտ. Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ LXVII:

³ Նոյն, էջ LXXI:

⁴ Նոյն, էջ LXXIV:

⁵ Նոյն, էջ LXVIII:

⁶ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Հին Զեռագրերի Ինստիտուտ (ՄՄ), ձեռ. 5611, ԺԳ. Դար, էջ 111ր:

⁷ Այդ տեսակէտը պաշտպանել են, օրինակ Կարապետ Կոստանեանցը («Հին Յիշատակք», Արարատ, 1897, էջ 289-343), Գրիգոր Յակոբեանը (Շարականների Ժանրը Հայ Միջնադարեան Գրականութեան Մէջ, Ե.-ԺԵ. դդ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 203) եւ՝ Նիկողայոս Թաւմիզեանը (Ներսէս Շնորհալին՝ Երգահան եւ Երաժիշտ, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 20, նաեւ՝ Ոսկեփորիկ. Հայ Երգի Գոհարներ, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 24 եւ 33):

⁸ Տե՛ս մեր՝ «Ո՛վ է՝ Զորս Ըստ Պատկերի Քում՝ Շարականի Հեղինակը», Էջմիածին, 1997, Թիւ Դ.-Ե., էջ 106-115:

⁹ Տե՛ս, օրինակ, մեր յօդուածը՝ «Եւս Մի Անգամ Ստեփանոս Սիւնեցու Անձի Հարցի Ծուրջ», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2003, N3, էջ 153-160:

- ¹⁰ Հայր Միքայէլ Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Հոր- Բ., Երեւան, 1984, էջ 1032.
- ¹¹ Տե՛ս՝ Մ. Վրդ. Քեչիշեան, Յուցակ Ձեռագրաց Զմմառու Վանուց, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1964, էջ 113-115.
- ¹² Անասեան, էջ LXVIII.
- ¹³ Տե՛ս՝ Եակոբոս Տաշեան, Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանի Միխիթարեան, Վիեննա, Հոր- Ա., 1895, էջ 523-524.
- ¹⁴ Տե՛ս՝ Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պահաւունւոյ, Վենետիկ, 1868, էջ 80-92.
- ¹⁵ Այդ մասին տե՛ս մեր յօդուածը՝ «Անիի Երաժշտական Մշակոյթը Եւ Նրա Հետ Կապուած Շարականագիրները», Բազմալէզ, 1995, էջ 209.
- ¹⁶ Զամչեան, էջ 926.
- ¹⁷ ՄՄ, ձեռ. 8188, 1480 թ., թղ. 240ա.
- ¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 474, 1474 թ., թղ. 213ա.
- ¹⁹ ՄՄ, ձեռ. 423, 1742 թ., թղ. 171բ.
- ²⁰ Գրիգ Երաժշտական, Յորում Պարունակին Հայերէն, Յունարէն Եւ Պարսկերէն Հարցմունք Եւ Պատասխանատւութիւնք Յամառօտարար, տես գրքի երկրորդ մասը՝ «Նուագարան Երաժշտական», Կոստանդնուպօլիս, 1803, էջ 58.
- ²¹ Նոյն.
- ²² Վերջին երեք շարականները օժտուած են անուանական ակրոստիքոսներով։ Նշուած հեղինակների մասին տե՛ս մեր՝ «Անիի Երաժշտական Մշակոյթը».
- ²³ Տե՛ս՝ N. Adonts, Diyonisii Frakiiskii I Armianskie Tolkovateli (Դիոնիսիոս Թրակացին եւ Հայ մեկնիչները), Պետրոգրադ, 1915.

GRIGOR MAGISTROS AS AUTHOR OF SHARAKANS AND TAGHS

(summary)

ANNA AREVSHATIAN

Girigor Magistros (980-1058) was one of the renowned cultural figures of the Bagratid era of Armenia. He was a leading figure of the new trend of thought in the Armenian cultural milieu. Manuscript references confirm that he had commendable knowledge of the religious music that was taught in the monastic schools as well as the popular music that was being developed by minstrels.

It is a significant fact the church canonized several of his sharakans. Indeed Magistros, a lay person, had his name included by the church in the canonical as well as the non-canonical list of *sharakans*, a further proof of his stature as a music figure of the 11th century. Strangely, however, no serious attempts have been made by scholars to research and enlist the *sharakans* and *taghs* Magistros had written.

In her article, Arevshatian endeavors to address this issue. She comes out with a list of five *sharakans* and two *taghs*, all authored by Grigor Magistros.

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐԷՆ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ
armmomik@hotmail.com

ԺԲ. դարի հայ մատենագրութեան նշանաւոր հեղինակներից է Սամուէլ Անեցին՝ Անիի կաթողիկէ Եկեղեցու երէցը, ԺԱ.-ԺԲ.դ.դ. նշանաւոր մատենագիր-փրկիստփայ Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի աշակերտը: Անեցին հայ մատենագրութեան մէջ նշանաւոր է իր Ժամանակագրութիւնով, որը կազմել է Հռոմկլայում աթոռակալող կաթողիկոս Գրիգոր Գ. Պահլաւունու (1113-1166) պատուէրով: Ժամանակագրութիւնն աւարտուել է 1163 թուականով, ինչը երեւում է այս աշխատութեան մեզ հասած հնագոյն ընդօրինակութիւնից (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 5619), որը կատարուել է 1176ին, Կամրջաձորի վանքում:

Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութեան ձեռագրերը հեղինակային բնագրից բացի պարունակում են յետագայի գրիչների կատարած բազմաթիւ ընդմիջարկութիւններ ու յաւելումներ: Արշակ Տէր-Միքելեանը 1893ին Վաղարշապատում ձեռքի տակ ունենալով 14 ձեռագիր (մեծագոյն մասը՝ Ժէ. դ.) Անեցու երկը հրատարակել է ղրանցում եղած յաւելումներով¹:

Ժամանակագրութեան ամենավաղ՝ հեղինակի ապրած դարաշրջանի երեք ձեռագրերի (Կամրջաձորի, Հռոմոսի, Անիի օրինակների) ուսումնասիրութիւնից, պարզ դարձաւ, թէ տեղեկութիւնների ինչ պաշար է ներկայացրել անեցի պատմիչը²: Դրանից դուրս եղած նիւթը տարրեր Ժամանակ կատարուած յաւելումներ են, որոնց մէջ աւելի մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում վաղ թուագրուող ձեռագրերի տուեալները:

Այս տեսակէտից ուշադրութեան է արժանի Մատենադարանի թիւ 1897 ձեռագիրը, որը Անեցու Ժամանակագրութիւնով սկսուող ժողովածու է, Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեամբ: Այս ձեռագիրը Տէր-Միքելեանի ձեռքի տակ եղած մատենաններից ամենահին օրինակն է եղել, սակայն հրատարակչի պատշաճ ուշադրութեանը չի արժանացել: Դրա պատճառը թերեւս այն էր, որ ձեռագրում եղած տեղեկութիւնները:

որ միւս մատեանների համեմատ աւելի համառօտ են եւ որոշ չափով տարբեր: Այս մատեանի ունեցած տարրնթերցումների միայն մի մասն է տեղ գտել Տէր-Միքելեանի հրատարակութեան տողատակերում:

Տէր-Միքելեանը առաջարկում է ձեռագիրը (որը էջմիածնի մատենադարանում 1695 թուահամարն ունէր) ներկայացնում է հետեւեալ կերպ. «քառածալ, թղթեայ, բոլորագիր եւ վնասուած, պարունակում է եւ պատճառ սահմանաց գրոցն...: Ունի եւ համառօտ յուշագրութիւններ. Հայրապետ վարդապետ եւ մեղապարտ գրիչ յիշեաջիք ի Քրիստոս...:

Այս օրինակն հասցնում է մինչեւ 1179 թիւն, ունի լաւ ընթերցուածներ եւս, սակայն շատ պակասաւոր է եւ յաճախ խառն»³:

Ձեռագիրը հրատարակչին պակասաւոր է թուացել այն պատճառով, որ միւս մատեաններում Անեցու բնագիր մուծուած յաւելումները շատ աւելի մեծածաւալ են, մինչդեռ այստեղ ժամանակագրական միաւորներն աւելի փոքրաթիւ են:

Մատենադարանի ձեռագրացուցակում այս մատեանի գրչութեան ժամանակ է համարուում ԺԳ. դարը⁴, թէեւ Հայրապետ Վարդապետի թողած յիշատակագրութիւններում ժամանակի ու տեղի վերաբերեալ որեւէ նշում չկայ: Արտաշէս Մաթեոսեանը դրանք հրատարակել է ԺԳ. դարի անթուական յիշատակարանների շարքում⁵: Վազգէն Յակոբեանը ձեռագիրը համարել է Անեցու ժամանակագրութեան երկու հնագոյն ձեռագրերից մէկը⁶:

Ժամանակագրութեան սկիզբը թերի է. պակասում է առաջին թերթը: Տեքստը սկսւում է «...թուակոխեսցուք ձեռնրտու ունելով զնոսա, զԵւսեթի ասեմ...»⁷ եւ աւարտւում Անեցու հնագոյն ձեռագրերից յայտնի վերջին՝ Ներսէս Շնորհալու մահուան եւ Գրիգոր Տղայի աթոռակալութեան մասին տեղեկութեամբ: Գրչական ակնառու միջամտութիւններ չունի. Հայրապետի գրածն անխաթար է պահպանուել: Սակայն ի տարբերութիւն հնագոյն ձեռագրերի, այս մատեանը պատկանում է յաւելումներ պարունակող խմբին. կա՛մ նախօրինակն արդէն այդպիսին է եղել, կա՛մ Հայրապետ Վարդապետն է այդ փոքր յաւելումների հեղինակը: Նա ոչ միայն մի քանի նոր տեղեկութիւններ է մուծել, այլեւ որոշ դէպքերում Անեցու տեղեկութիւնները վերաշարադրել կամ դրանց բացատրական բնոյթի յաւելումներ է կատարել: Դատելով Հայրապետի յիշատակագրութիւններում առկայ որոշ արտայայտութիւններից՝ «շարագրեցի զնոսա ի շահ եւ ի յաւգուտ մանկանց եկեղեցոյ..., յիշեայ, ով պատուական վերծանող եղբայր..., ով աստուածասէր ընթերցող ուսմամբ»⁸, կարելի է ենթադրել, որ յաւելումների հեղինակը հենց ինքը՝

Հայրապետ Վարդապետն է: Այսինքն, գուցէ «ուսմամբ» ընթերցողների գործը հեշտացնելու համար նա Անեցու յայտնած տեղեկութիւններին փոքրիկ բացատրական յաւելումներ է արել: Սակայն, եթէ անգամ նրա օգտագործած նախօրինակն ունեցել է այդ յաւելումները, որն այս պահին անհնար է ճշտել, մի հերթական «Անանուն» հեղինակ երեւան չբերելու համար - թէկուզ որոշ վերապահումով - յաւելումների հեղինակին այսուհետեւ կը կոչենք հենց Հայրապետ Վարդապետ անունով:

Ձեռագիրն ի տարբերութիւն Անեցու ժամանակագրութեան միւս, հիմնականում փոքրաչափ մատեանների, բաւական մեծ թերթերի վրայ է գրուած (25,5x16,5սմ), սիւնակները լայն են, տեքստը՝ դիւրընթեռնելի:

Թիւ 1897 մատեանի բնագիրը հնագոյն ձեռագրերից նաեւ այլ տարբերութիւններ ունի, օրինակ, Բագրատունեաց անկման նշումից յետոյ Անեցու՝ ժամանակագրական աղիւսակի մէջ գրած փոքրիկ «ողոն» այստեղ իսպառ բացակայում է (էջ 68ա): Գրիչը երբեմն այնքան էլ չի խորացել գրուածի բովանդակութեան մէջ եւ «Սկիզբն շրջանի Շ եկին»⁹ հատուածի փոխարէն գրում է. «Սկիզբն Մ եկին շրջանի» (էջ 71ա):

Ծանօթանանք յաւելումներից մի քանիսին: Բնագրային տեղեկութիւնը՝ «Խզըլն էառ զԼաւոէ եւ զուխտսն սուրբ», շարունակուած է՝ «զՀաղրատ եւ Սանահինն այրեաց» (71բ): Նոյն էջում գրիչը գանց է առել կամ վրիպել Անեցու նշումը՝ «ՇԾԹ մեռաւ Մանուչէ ամիրայն Անւոյ», իսկ դրա փոխարէն ունի նոր նշում Հայոց ՇԿԲ (1113) թուականի դիմաց՝ «Մերժեցան ի հայրենեաց որդիքն Կիրիկէի» (էջ 71բ):

Մինչ այժմ այս տեղեկութիւնը յայտնի է եղել ԺԳ. դարի երկրորդ կէսի գործիչներ Ստեփանոս Օրբէլեանի եւ Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւններից: Օրբէլեանն ըստ էութեան շարունակել է Անեցուն (ժամանակագրութեան նրա օգտագործած օրինակը հասել է մինչեւ 1193), եւ յայտնի չէ, թէ արդեօք հենց ինքն է հեղինակային մասում լրացումներ կատարել: Մեր նշած տուեալը նրա մօտ այսպիսին է. «ՇԿԲ յայսմ ամի մերժեցան ի հայրենիս յիւրեանց որդիքն Կիրիկէի»¹⁰: Նոյն տեղեկութիւնը մեր ձեռագրին աւելի հարազատ շարադրմամբ տեղ է գտել նաեւ Այրիվանեցու մօտ՝ 1111-1121ի դէպքերի հատուածում՝ «Մերժեցան ի հայրենեաց որդիքն Կիրիկէի թագաւորի»¹¹:

Փաստօրէն, մի տեղեկութիւն, որը մինչեւ այժմ յայտնի էր Օրբէլեանի ու Այրիվանեցու հեղինակութեամբ¹², մուծուած է եղել նաեւ Անեցու ժամանակագրութեան՝ Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեան մէջ: Դրանից դատելով ներկայ ձեռագիրը կարող է լինել ամենավաղը ԺԳ. դարի գործ:

Ըստ Հնագոյն ձեռագրերի՝ Անեցին գրել է. «ՇՁԸ (1139) շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաք»¹³, հրատարակութեան մէջ, ըստ յետագայի յաւելումների, շարունակուած է՝ «եւ սուրբ վարդապետքն՝ Գրիգոր եւ Սարգիս՝ ընկղմեցան եւ եկեղեցին Հաղբատայ փլուզանի եւ ի նոյն ամի Խարասնդոտն զԻւանէ եհար ի Գանչէնքն»¹⁴: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրում նոյն հատուածը՝ աղիւսակներից աջ՝ «ՇՁԸ (1139) շարժն սաստիկ կործանեաց զԳանձակ շահաստան, յորում եւ փլաւ սուրբ կաթողիկէն Հաղբատ», աղիւսակից ձախ՝ «Այլ եւ մեռանին մին հարուածոյ Բ (2) սիւնքն հաւատոյ Գրիգոր եւ Սարգիս վարդապետք, որդի Թոքակերի եւ Կորխեցին կոչեցեալ. եւ ի նոյն ամի Խարասնդոտն զԻւանէ եհար ի Խաչենք» (էջ 75ա):

Այն, որ Թոքակերի որդի Գրիգոր վարդապետը¹⁵ մահացել է Գանձակի երկրաշարժի ժամանակ, յայտնի էր ԺԳ. դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւնից՝ «...մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց եւ կանանց եւ մանկոց...»¹⁶: Սարգսի մասին աւելի քիչ տեղեկութիւններ են յայտնի¹⁷: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրի շնորհիւ իմանում ենք նրա մականունը՝ Կորխեցի¹⁸:

Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեան որոշ տեղեկութիւններ չկան Անեցու ընագրում, սակայն պահպանուել են այն օրինակում, որը շարունակելով իր Ժամանակագրութիւնն է կազմել Օրբէլեանը: Այդ յաւելումների մի մասին ծանօթանանք համադրման միջոցով: Սկզբում նշում ենք Անեցու ընագիրը (բերում ենք տեքստի այն մասը, որը ներկայացնում են Հնագոյն ձեռագրերը, նշում հրատարակութեան էջը), երկրորդում՝ Անեցու Ժամանակագրութեան Օրբէլեանին պատկանած ձեռագրի համապատասխան հատուածը եւ երրորդում Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրի տարրնթերցումը:

Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս որ Հայրապետ Վարդապետի յաւելումները հիմնականում Ժամանակագրութեան տուեալներին աւելացուած բացատրական եւ տեղեկատուական ընդլիարացումներ են: Թէեւ դրանք մեծ մասամբ այլ աղբիւրներից յայտնի տուեալներ են, սակայն որոշ դէպքերում զգալի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում (ինչպէս օրինակ, Սմբատ Ա-ին «տիեզերակալ» կոչելը, Ապլղարի Պահլաւունու «մարգպան» տիտղոսի յիշատակումը, Վահրամ Պահլաւունու՝ Ապուղամրի թոռը լինելը եւն.):

Սամուէլ Անեցի¹⁹
(Հայոց) ՅԴ (855)
Մեծաշուք բախտի
պատահեալ Աշոտայ
որդոյ Սմբատայ՝
ամենայն նախնեացն
գեր ի վերոյ եղեալ:
(95)

ՊՀԴ (874): Աշոտ
լեալ իշխանաց
իշխան: (95)

ՊՁԷ (887), (Հայոց)
ՅԼԴ (885) Աշոտ
իշխանաց իշխան
թագաւորեաց Հայոց
ամս Ե(5): (95)

ՊԴԲ (?), Սմբատ
ամս ԻԴ (24): (95)

ՋԺԷ (917), (Հայոց)
ՅԿԲ (913) Յետ
սպանելոյն Սմբատայ
թագաւորին
տիեզերակալի ի
ձեռաց ամբարշտին
Յուսփայ որդոյ
Ապուսիճբայ
ոստիկանի եկելոյ ի

Ստեփանոս Օրբէլեան

Հայրապետ Վարդապետ
(Հայոց) ՅԴ (855)
Մեծաշուք բախտի
պատահեալն Աշոտ
որդի Սմբատայ
Խոստովանողի
ամենեցուն նախնեացն
գեր ի վերոյ եղեալ զրնդ
լծով կացեալքս լծադիրս
բազում ազանց կացոյց:
(60բ)

ՊՀԴ (874): Աշոտ լեալ
իշխանաց իշխան ի ԺԹ
(19) ամի իւրոյ
իշխանութեանն: (60բ)

ՊՁԷ (887), (Հայոց)
ՅԼԴ (885) Աշոտ
Բագրատունի յետ ԻԲ
(22) ամի իշխանութեան
ի վերայ Հայոց
թագաւորեաց ամս Ե
(5): Սա առաջին
թագաւոր ի
Բագրատունեաց: (61ա)

Սմբատ որդի Աշոտոյ,
երկրորդ թագաւոր յետ
հար իւր, սա կոչեցաւ
Տիեզերակալ, որ եւ
մարտիրոսացաւ: (61ա)

ՋԺԴ (914), (Հայոց)
ՅԿԱ (912) Յաւուրս
յայտսիկ ոստիկան ոմն
եկեալ ի Պարսից չար եւ
զազանաբարոյ
Յուսուփ անուն, որ էր
եղբայր Ափշնայ եւ
նորա որդայքին կոչէր,
որդիք Ապուշիճայ

Հայս ի Դրփն
քաղաքի կախեալ
զփայտէ՝ անիշխան
լեալ երկիրս ամս Է
(7): (98-99)

ամպարշտի, եւ դառող եւ
հնարիմաց
մենգութեամբ ի ձեռն
ածեալ զքաղաւորն
Հայոց զՍմբատ, որ
տիեզերակալն կոչէր,
որդի Աշոտի եւ վասն
խոստովանելոյ
զՔրիստոս կախեալ
եղեւ զփայտէ ի Դրփն
քաղաքի, մման գողով
Քրիստոսի՝ Տեառն
խրում, եւ զԷ(7) ամ
անիշխան կացին: 63ա

Հայոց՝ ՆԱ (952)
Աշոտ որդի Աբասայ
(հրատ. մէջ
սխալմամբ՝
Սմբատայ) ամս ԻԷ
(27): (100)

(Հայոց) ՆԱ (952) Աշոտ
ամս ԻԷ (27), այս Աշոտ
որդի Աբասայ Ողորմած
կոչեցաւ, վասն որոյ եւ
եղեւ իսկ: (64ա)

Ի (Հայոց) ՆԺԷ (968)
քիմ շինեցաւ
Հաղբատ ի
Խոսրովանոյշ
քազուիոյ, կնոջէ
Աշոտոյ Շահանշահի
եւ ապա զկնի Ժ ամի՝
Սանահինն: (11)

Շինեաց ի Սեւորդիսն
զհրաշալի զուխտսն
զՀաղբատ եւ
զՍանահինն կինն
Աշոտայ Ողորմածին,
Խոսրովանոյշ վասն
արեւշատութեան
որդոց իւրոց
Գուրգենայ, Սմբատայ
եւ Գագկայ ՆԺԵ (966)
թվին: (64ա)

ՋՁԸ (Հայոց) ՆԼՁ
(987) Սկիզբն
շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ՝ ի
քրիստոսասէր
իշխանաց իշխանէն
Վահրամայ: (103)

(Հայոց) ՆԼՁ (987)
Սկիզբն շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ ի
քրիստոսասէր
իշխանէն
Վահրամայ: (11)

(Հայոց) ՆԼՁ (987)
Սկիզբն շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ ի
քրիստոսասէր
իշխանաց իշխանէն
Վահրամայ, որ էր թոռն
Ապուղամբի: (65ա)

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմբատ Շահնշահ
 որդի Աշոտոյ ամս
 ԺԳ (13): Իսկ եւ իսկ
 ընդ թագաւորելն
 Սմբատայ լիւր
 արկեալ պարիսպ
 քաղաքին Անույ
 բարձրաբերձ
 քրգամբք եւ
 լայնատարած տեղօք
 յԱխուրան գետոյն
 մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր.

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմբատ Շահնշահ
 որդի Աշոտոյ ամս
 ԺԳ (13). իսկ եւ իսկ
 ընդ թագաւորելն
 Սմբատայ լիւր
 արկեալ պարսպի
 քաղաքին Անույ
 բարձրաբերձ
 քրգամբք եւ
 լայնատարած
 տեղաւք յԱխուրեան
 գետոյն մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր.

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմբատ Շահնշահ որդի
 Ռդորմածին Աշոտոյ.
 սա ի սկզբան
 թագաւորութեան իւրոյ
 լիւր արկեալ պարսպի
 քաղաքին Անույ
 մեծատարած տեղաւք
 ընդարձակագոյն քան
 զինն շինուածն,
 բարձրաբերձ քրգամբք
 հաստակառոյց վիմաւք
 ի կողմանէ ի կոէն,
 յարեւելից հիւսիսոյ
 մինչեւ յարեւմուտս
 հիւսիսոյ տողս արկեալ
 շինուածոյն յԱխուրեան
 գետոյ մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր:

հիմնարկեաց եւ
 զկաթուղիկէն
 պայծառափառ ի
 նմին քաղաքի, զոր ոչ
 կարաց աւարտել
 վասն կանխաժամ
 մահու կենաց իւրոց:
 (102-103)

հիմնարկեաց
 զկաթուղիկէն
 պայծառափառ ի
 նմին քաղաքի, զոր ոչ
 կարաց աւարտել
 վասն կանխաժամ
 մահու կենաց իւրոց:
 (11)

Դարձեալ նոյն
 թագաւոր Սմբատ
 շահնշահ յետ
 շինուածոյ քաղաքին
 հիմնարկէ զկաթուղիկէն
 պայծառափառ ի նմին
 քաղաքի, չափ
 աշտիճանացն եւ երկուս
 կարգս ի տաճարէն,
 յորում կայ ի
 քառակողմն կուսէ
 անկեանցն դրոշմ գծոյ
 անուան նորա, եւ ոչ
 կարաց աւարտել վասն
 կանխաժաման մահու
 կենաց իւրոց: (65ա)

(Հայոց) ՇԼԱ (1082)
 քուին Լիպարիտն
 տաճիկ եղեւ Կիւրիկէ
 Շաքոյ թագաւորն

(Հայոց) ՇԼԵ (1086)
 Լիպարիտն տաճիկ
 եղեւ եւ Կիւրիկէ Շաքոյ
 թագաւորն ի սուղանն

գնաց ի սուլտանն եւ
դարձաւ անդրէն
սլաւոտով: (15)

չոգաւ եւ դարձաւ
անդրէն սլաւոտով:
(70ա)

(Հայոց) ՇԼԶ (1087) Ի
սուլտանն գնացին
Հայոց եւ Վրաց
քագաւորքն Կիւրիկէ
եւ Գարգի: (15)

(Հայոց) ՇԼԶ (1087) Ի
սուլտանն գնացին
Հայոց եւ Վրաց
քագաւորքն Կիւրիկէ եւ
Գարգի: (70ա)

(Հայոց) ՇԿԹ (1120)
Դաւիթ քագաւորն
Վրաց էհար զԷլխազի
եւ զՄլրքն: (17)

(Հայոց) ՇԿԷ (1118)
Դաւիթ քագաւորն
Ափղազաց զաւրացեալ
խաչին Ք(րիստոս) հար
զԷլխազի եւ
զՄլրքսուղիկն: (73ա)

(Հայոց) ՇՁ (1131)
Փլաւ Ամենափրկիչն
յԱնի ի մարերի ի ԺԵ
(15): (129)

ՌՃԻԹ (1129) (Փլաւ)
Ամենափրկիչն յԱնի ի
մարերի ի ԺԵ (15),
յաւուր հինգշաբթոջ:
(17)

(Հայոց) ՇՀԹ (1130)
Փլաւ Ամենափրկիչն
յԱնի շինեալն
յԱպղղարիփ
մարգպանէն: (74բ)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
սլաւերագմի տիրեալ
ամս Է(7): Եւ յետ
նորա եկաց եղբայր
նորա Մահմուտ: (130)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
սլաւերագմի տիրեալ
ամս Է(7) եւ յետ նորա
եկաց եղբայր նորա
Մահմուտ: (17)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
սլաւերագմի եւ
իշխեաց Անոյ եղբայր
նորա Մահմուտն: (74բ)

Անեցու ժամանակագրութեան տարրեր տեղերում կատարուած ընդօրինակութիւններում կամ տարրեր վայրերում պահուած ձեռագրերում նկատուում է մի օրինաչափութիւն՝ տուեալ տեղին առնչուող պատմական տեղեկութիւնների ներմուծում ժամանակագրութեան մէջ: Օրինակ, Հոռոմոսում ընդօրինակուած ձեռագրում վանքի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու հիմնադրման մասին տեղեկութեան ներմուծումը (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3613, էջ 60բ)²⁰, կամ Հաւուց Թառի վանքի առաջնորդին պատկանած ձեռագրում այդ վանքի պատմութեան վերաբերեալ բազմաթիւ տեղեկութիւնների յաւելումը (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3681)²¹: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրում առաւել աչքի զարնողը Անիին վերաբերող հատուածներում կատարուած յաւելումներն են:

Դրանք ոչ միայն ճշգրիտ են, ինչպէս օրինակ Անիի Սմբատեան պարսպների տեղադրութեան բնորոշումը՝ «յարեւելից հիւսիսոյ մինչեւ յարեւմուտս հիւսիսոյ տողս արկեալ», այլեւ երբեմն պարունակում են զարմանալի մանրամասներ: Յատկապէս հետաքրքիր է Սմբատի հիմնադրած Կաթողիկէ եկեղեցու անկիւններում նրա անուան գրութեան փաստի արձանագրումը. «...չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն, յորում կայ ի քառակողմն կուսէ անկեանցն դրոշմ գծոյ անուան նորա...»: Այդ գրութիւններից մէկը բարբախտաբար պահպանուել է: Արձանագրութեամբ «ՍՄԴԱ(S)» անուան տեղադրութեան մասին Անիի վիմագրական ժողովածուում նշում է՝ «արտաքուստ, հիւսիսային պատի արեւելեան անկիւնում»²²: Հնարաւոր է, որ Սմբատի «կանխաժաման» մահը եւ Կաթողիկէի անաւարտ մնալն էր պատճառը, որ այս եղանակով արձանագրուել է նրա անունը, որը Հայրապետը բնորոշում է որպէս «դրոշմ գծոյ անուան նորա»: Եկեղեցին անաւարտ էր, չէր գրութեամբ շինարարական արձանագրութիւն եւ հնարաւոր է, որ հենց այդ պատճառով կեանքից հեռացած արքայի անունը գրուել է պատերի այն մասում, ուր հասել էր շինարարութիւնը: Թերեւս պատերի բարձրութեան այդ չափն է նշել Հայրապետ Վարդապետը՝ «...չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն...»: Կարծում ենք, որ այս ձեւակերպումը հնարաւոր կը լինի ճիշտ մեկնաբանել, երբ յայտնի լինի թէ Սմբատի անուան գրութիւնը գետնից կամ գետնախարսխից ինչ բարձրութեան վրայ է գտնւում:

Անիին քաջածանօթ լինելու վկայութիւն է նաեւ Ս. Փրկչի քանդուելու առիթով («Փլաւ Ամենափրկիչն յԱՆԻ») եկեղեցու կառուցողի մասին Հայրապետ Վարդապետի կատարած յաւելումը՝ «...շինեալն յԱպղարիւ մարգպանէն»: Ապղարիւի պաշտօնը նշում է Ս. Փրկչի 1036ին շինարարական արձանագրութեան մէջ. «ԵՍ ԱՊԼԱՐԻՊ ՄԱՐԶՊԱՆ... ՇԻՆԵՅԻ ԶՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ...»²³:

Կատրամիդէ թագուհու հովանաւորութեամբ Անիի Կաթողիկէ եկեղեցու կառուցման աւարտին նուիրուած հատուածում, Հայոց ՆԾԷ (1008) թուականի դիմաց Հայրապետն աւելացնում է Սմբատից բացի Գագիկ Ա.ի միւս եղբոր անունը՝ «...եղբար Սմբատայ եւ Գուրգենայ» (էջ 65ր): Բայց աւելի հետաքրքիր է, որ թագուհու անունը, որն Անեցին նշում է «Կատրամիդէ»²⁴ ձեւով, ինչպէս միւս հայ պատմիչները, Հայրապետը գրում է «Կտրամիդէ» (էջ 94ա), ինչպէս որ Կաթողիկէ եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան մէջ է²⁵:

Հայրապետ Վարդապետի միւս յաւելումներին չենք անդրադառնում, քանի որ դրանցից ամէն մէկն էլ կարող է օգտակար լինել այս կամ այն հարցի պատմութեամբ զրադուողների համար, ինչպէս որ արդէն իսկ եղել է «տիեզերակալ» տիտղոսի խնդրի ուսումնասիրութեան ժամանակ, որի առաջին կրողը Սմբատ Ա. Բագրատունին էր²⁶։

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հայրապետ Վարդապետի, ամենայն հաւանականութեամբ ժԳ. դարում եւ Անիի շրջանում կատարած ընդօրինակութիւնը, ունի պատմական որոշակի արժէք ներկայացնող յաւելումներ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սամուէլի Քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց՝ Յաղագս Գիւտի ժամանակաց Անեցոց Մինչեւ ի Ներկայս, ծայրաքաղ արարեալ, յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելումաձեւերով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, Ս. էջմիածին, 1893: Այսուհետեւ իբրեւ ելակէտ վերցնում ենք այս հրատարակութիւնը։
- ² Կարէն Մաթեոսեան, «Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հնագոյն Ձեռագրերը», Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի Մշնդեան 140 Եւ Մահուան 70ամեակների Տարելիցի ժողովածու, խմբագիր՝ Պարոյր Մուրադեան, Երեւան, 2005, էջ 37-48, նոյնի՝ «Սամուէլ Անեցին Անիի Պատմութեան Մասին», էջմիածին, 2006, Բ-Գ, էջ 72-85։
- ³ Սամուէլի Քահանայի, էջ ԺԸ։
- ⁴ Յուշակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, հտր. Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1965, սիւնակ 669-670։
- ⁵ Յիշատակագրութիւններից մէկում Հայրապետը յիշատակում է իր երկու եղբայրներին՝ «...զեղրարց իմոց Կարապետին եւ զԽաչատրին յիշեայ, ո՞վ պատուական վերծանող եղբայր ի Զրիստոս» (ժԳ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմեց Արտաշէս Մաթեոսեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 905)։
- ⁶ Մանր ժամանակագրութիւններ, հտր. 1, կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 20։
- ⁷ Մատենադարան, ձեռ. 1897, էջ 1ա. Հմմտ.՝ Սամուէլի Քահանայի, էջ 3։
- ⁸ ժԳ. Դարի, էջ 905: Այս եւ յաջորդ մէջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ.Մ.։
- ⁹ Սամուէլի Քահանայի, էջ 120։
- ¹⁰ ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, հրատ. պատրաստեց Աշոտ Աբրահամեան, Երեւան, 1942, էջ 16։
- ¹¹ Միսիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860, էջ 61։
- ¹² Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, Տաշիր-Ձորագետ, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 105։
- ¹³ Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 105բ։
- ¹⁴ Սամուէլի Քահանայի, էջ 132: Հատուածը մօտաւորապէս նոյնն է Օրբէլեանի մօտ (էջ 17)։

- ¹⁵ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, հտր. Ա., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1942, էջ 557:
- ¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1961, էջ 200:
- ¹⁷ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, հտր. Դ., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1948, էջ 412:
- ¹⁸ Կորիս անունով բնակավայր գոյութիւն ունի Ախալքալաքի շրջանում (Թաղէոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախչեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հտր. 3, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1991, էջ 234): Ձի բացառւում, որ հնում Կորիս անունով բնակավայր գոյութիւն ունեցած լինի Գուգարաց լեռներից սկիզբ առնող Կորիսան գետի (Կուրի վտակ) շրջանում:
- ¹⁹ Ընդհանրապէս Անեցին նշում է երկու հիմնական թուական՝ Փրկչական, սկսելով Քրիստոսի ծնունդից, եւ՝ Հայոց Այս երկուսի միջեւ սովորաբար երկու տարուայ տարբերութիւն կա: Աւելի ճիշտը Հայոց թուականն է, քանի որ այդ տուեալները հաստատւում են նաեւ այլ աղբիւրներով:
- ²⁰ Մաթեւոսեան, «Մամուլեյ Անեցու», էջ 42:
- ²¹ Կարէն Մաթեւոսեան, «Հաւուց Թառի Վանքի Եւ Ապիրատեան Տոհմի Պատմութեան Նորայայտ Տուեալներ», *Բանբեր Մատենադարանի*, 17, Երեւան, 2006, էջ 149-162:
- ²² Դիւան Հայ Վիմագրութեան, պր. 1, Անի Քաղաք, կազմեց Յովսէփ Օրբէլի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 36:
- ²³ Նոյն, էջ 44:
- ²⁴ Մամուլէյի Քաշանայի, էջ 105:
- ²⁵ Դիւան Հայ Վիմագրութեան, պր. 1, էջ 35:
- ²⁶ Հայրապետ Մարգարեան, «Բազրատունի Թագաւորների «Տիեզերակալ» Տիտղոսը», *ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Գիտական Բողուածների Ժողովածու*, թիւ 6, Երեւան, 2005, էջ 99-106:

HAYRAPET VARDAPET'S MANUSCRIPT OF
SAMUEL ANETSI'S *CHRONOLOGY*
(Summary)

KAREN MATEVOSSIAN

In classical Armenian historiography the twelfth century Armenian historiographer Samuel Anetsi, the vicar of the mother Church of Ani, was famous for his *Chronogy*, which covers Armenian history until 1163.

Karen Matevossian notes that in 1893, father Arshak Ter-Mikelian published the comprehensive text of this *Chronology* after making extensive additions to it, based on the 14 manuscript-copies and variants of the *Chronology* that were in his hands.

However, the author contests that Ter-Mikelian did not pay adequate attention to the oldest manuscript copy, which belonged to Hayrapet Vardapet, probably copied in the 13th century. Matevossian wonders whether Ter-Mikelian chose not to make use of that copy because the information it contained was more concise and different from the other manuscripts.

Matevossian focuses on the content of the said version and, after various textual comparisons with the one published by Ter-Mikelian, concludes that the version of Hayrapet Vardapet has important historical data that should not be overlooked.

ՈՒՆԻԹՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԺԴ.-ԺԵ. ԴԴ. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԻՒԱՆՈՎ
khoy_ivanov@rambler.ru

ԺԵ. դարի սկզբին դիւանագիտական առաքելութեամբ Լենկթեմուրի մօտ՝ Սամարղանդ, ճամբորդող Կաստիլիայի թագաւոր Հենրիխ Գ-ի դեսպան Կլաւիսօն, անցնելով Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջաններով եւ հասնելով Մակու՝ զարմանքով արձանագրում է այնտեղ կաթողիկ հայերի բնակութեան փաստը. «Կիրակի, Յունիսի 1ին (1404), մենք հասանք մի բերդ, որ կոչում էր Մակու, եւ այս վայրը պատկանում էր մի իշխանի, որ հռոմէական կաթողիկ քրիստոնեայ էր, բայց նրա անունը Նուր-ադ-Դին էր, եւ այն զինուորները, որոնք պահպանում էին այս բերդը, նոյնպէս պատկանում էին հռոմէական կաթողիկ հաւատքին: Նրանք յիրաւի ազգութեամբ հայ էին, խօսում էին հայերէն...»¹: Մինչդեռ, կաթողիկներին առկայութիւնը նշուած վայրում զարմանալի չէր, քանզի այդ տարածաշրջանում, ԺԴ. դարի սկզբին ծաւալուել էր կաթողիկ միսիոնէրների ակտիւ գործունէութիւնը: Ընդհանուր առմամբ, դաւանափոխութեան փաստը եղել էր այն ծանր հասարակական-քաղաքական իրավիճակի հետեւանքը, որն ստեղծուել էր ԺԳ.-ԺԵ. դարերում ինչպէս Պատմական Հայաստանի տարածքում, այնպէս էլ Կիլիկիայում: Արդարեւ, պետականութեան կորուստը, կամ նրա թուլացումը գրեթէ միշտ ուղեկցում են հասարակական-քաղաքական, տնտեսական եւ այլ ցնցումներով, որոնք իրենց հերթին, յանգեցնում են հոգեւոր դաշտի խոցելիութեանը եւ ուղղակիօրէն առաջացնում ազգի հոգեւոր անվտանգութեան բարդ խնդիրներ:

Այս յօդուածում փորձ է արուելու, ելնելով նշուած ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական համատեքստից՝ դիտարկել ունիթորական (միարարական) շարժման յառաջացումը, նաեւ անդրադառնալ այդ երեւոյթի հետ կապուած որոշ խնդիրներ:

Ջաքարեանների կողմից հայկական հոգերի միաւորումը եւ քայքայումը տնտեսութեան վերականգնման գործընթացը ընդհատուեցին ԺԳ. դարից սկսուած մոնղոլական եւ այլ նուաճողական արշաւանքներով: Կոտրելով հայ-վրացական ուժերի դիմադրութիւնը, մոնղոլները 1220-

1243ի ընթացքում գրաւեցին Ջաքարեաններին պատկանող բոլոր տիրոյթները, որոնք ի սկզբանէ մտան կուսակալութեան, իսկ յետագայում՝ նոր աշխարհակալ տէրութեան իշխանութեան կազմի մէջ: Ժամանակակից աղբիւրները յստակ նշում են նուաճուող ժողովուրդների հանդէպ մոնղոլական զօրքերի կատարած վայրագութիւնների մասին: Այսպէս, ԺԳ. դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամքք մեռելոց, եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր գնոսա... իբրեւ խաւարամածեալ էր ամենայն աշխարհ, եւ սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց...»²: Իսկ նոյն դարի փիլիսոփայ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը այս կապակցութեամբ նշում է. «եւ մատնեցաք մեք աւար ազգաց սպանողաց, գերողաց եւ դառն զրկողաց»³:

Մոնղոլական տիրապետութեան հաստատումը Հայաստանում յանգեցրեց նաեւ որոշակի տեղաշարժերի՝ հայ-վրացական թագաւորութեան ներքաղաքական դաշտում: ԺԳ. դարի 50ականներին Ջաքարեաններին ստորադաս մի շարք իշխողներ իրենց տիրոյթներով անցան մոնղոլ Մեծ Խան Մանգուի (1251-1259) անմիջական ենթակայութեան: Դրանցից էին՝ Սմբատ Օրբէլեանը, Սադուն Արծրունին, Հասան Ջալալը⁴:

Ինչ վերաբերում է հասարակական-տնտեսական իրավիճակին, ապա արտագաղթի, զանգուածային կոտորածների, ծանր հարկերի հետեւանքով, այն բաւականին բարդ էր եւ զնալով աւելի վատթարացաւ: Դատարկւում էին քաղաքները եւ երկրի շուկաները, համընդհանուր անկում էին ապրում հողագործութիւնը եւ արհեստները: Մոնղոլները, լինելով քոչուորներ, հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի արգաւանդ դաշտերն արօտաւայրերի վերածեցին եւ չէին խրախուսում հողագործութիւնը: Գանձուող հարկերի յստակ չափի բացակայութիւնը (մինչեւ Ղազան-խանի 1390ականների բարենորոգումները) լայն հնարաւորութիւններ էր ընձեռնում բասղաղների⁵ եւ կապալառուների կամայականութիւնների համար, որոնց քիչ էր հետաքրքրում հիմնական արտադրողի՝ գիւղացու կացութիւնը: Դրութիւնը համեմատաբար տանելի է եղել միայն այն շրջաններում, որոնց տէրերը կարողացել էին ձեռք բերել «ինջու» իրաւունքը: Տիրոյթ-«ինջու»ն հանդիսանում էր խանի կալուած, բայց ենթարկւում էր տեղացի իշխողներին, որոնք օժտուած էին մի շարք արտօնութիւններով: Ըստ դրանցից մէկի՝ իշխանն ինքն էր գանձում հարկերը, այլ ոչ թէ կապալառուները որով՝ չահոյթի մեծ մասը մնում էր երկրում, իսկ բնակչութիւնը գերծ էր մնում տարբեր տեսակի կամայականութիւններից: Այդ էր պատճառներից մէկը, որ Հայաստա-

նի իշխողները, շահագրգիռ լինելով իրենց ենթակայ արտադրողի կայունութեամբ (որի սնանկացումը կը քանդէր իրենց տնտեսական հզօրութեան հիմքը) ամէն կերպ ձգտում էին ձեռք բերել «ինջու»ի իրաւունք: Շնորհիւ Սմբատ Օրբէլեանի⁶ գործունէութեան, նման իրաւունք տրուեց նաեւ Սիւնիքին: Դրանով է բացատրւում այդ նահանգի որոշակի տնտեսական աճը, որն իր հերթին (չնայած Խաղրակեան-Պոօշեանների եւ Օրբէլեանների միջեւ մրցակցութեան) ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ Գլաձորի (1280) եւ յետագայում՝ Տաթեւի (1345) համալսարանների հիմնադրման համար:

Իլխանութեան դրութիւնը երբեք աչքի չէր ընկնում առանձնակի կայունութեամբ, ինչպէս արտաքին պատերազմների, այնպէս էլ ներքին գոտութիւնների եւ տնտեսական խորացող անկման պատճառով: Ոչ մի տեսակի բարենորոգումներն ի վիճակի չէին լինի փրկել Իլխանութեան իրավիճակը, հաշուի առնելով վերոյիշեալ գործօնները: Եւ եթէ Ջաղաթեանների եւ Ոսկէ Հորդայի դէմ Իլխանութեան պայքարը⁷ ընթանում էր փոփոխակի յաջողութիւններով (հայ իլխանների ռազմական ուժերի ակտիւ ներգրաւմամբ), ապա Եգիպտոսի դէմ գրեթէ բոլոր արշաւանքները անյաջողութեան էին մատնւում: Ի վերջոյ, այդ ամէնը բերեց Իլխանութեան կործանմանը: Իլխան Արու-Սաիդի մահից (1344) յետոյ, Իլխանութեան գոյութիւնը փաստացի դադարեց, իսկ նրա փոխարէն ասպարէզ եկած Չօրանեանների եւ Ջելաիրեանների պետութիւններն անմիջապէս սկսեցին պատերազմել միմեանց դէմ: Քաղաքական իրադրութիւնը չբարելաւուեց նաեւ յետագայում: Ջելաիրեանները յաղթելով Չօրանեաններին՝ 1386ին ենթարկուեցին Ոսկէ Հորդայի խան Թոխթամիշի յարձակմանը, որին յաջորդեցին Լենկթեմուրի արշաւանքները:

Եւ այսպէս, Պատմական Հայաստանի տարածքը, մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակներում եւս վերածուեց տարրեր նուաճողների միջեւ անդադար պատերազմական գործողութիւնների թատերաբեմի: Սովորական երեւոյթ էին դարձել համընդհանուր տնտեսական անկումը, կոտորածները, արտագաղթը, համաճարակը եւ սովը: Պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին (1378-1446), բնութագրելով Լենկթեմուրի 1388ին հեռանալուց յետոյ ստեղծուած դրութիւնը՝ հետեւեալն է գրում. «Եւ յետ գնալոյ նորայ ի յաշխարհէս մեր, մորեխ եկն եւ եկեր զամենայն արտորայս եւ զխոտ երկրին, եւ սով սաստիկ տարածեցաւ յամենայն տեղիս ի գեղ, ի քաղաք, ի ւան բովանդան միահեծան, զի կերան զշունս եւ զկատուս... սպանանէին զմիմեանս եւ ուտէին եւ ոչ հազէին, եւ յետոյ ինքեանք մեռանէին»⁸: Լենկթեմուրի մահից յետոյ, Հայաստանն ընկաւ

Աղ-Ղոյունյու, իսկ յետագայում՝ Ղարա-Ղոյունյու ցեղերի տիրապետութեան տակ:

Ինչպիսի՞ն էր իրավիճակը Կիլիկիայում: 1243ին, մոնղոլական ալիքը Կիլիկիայի սահմաններին հասնելուց յետոյ, Հեթում Ա-ին յաջողուեց փրկել իր թագաւորութիւնը աւերածութիւններից՝ նրանց հետ ռազմական դաշինք կնքելով: Տուեալ պատմական պահին այդ դաշինքը քաղաքականապէս արդարացուած էր, սակայն յետագայում՝ Հուլաւեանների թուլացման եւ Եգիպտոսի Սուլթանութեան զօրացման հետեւանքով, գնալով դառնում էր աւելի ու աւելի պատրանքային: Այս պարագայում, Կիլիկիայի վերնախաւի մի մասը շարունակում էր կողմնորոշուել դէպի Եւրոպա, ինչը Եգիպտոսի կողմից դիտուում էր որպէս խաչակրաց արշաւանքների վերսկսման փորձ եւ յաճախ օգտագործւում էր նրա կողմից որպէս յարմար պատրուակ հերթական յարձակման համար: Եգիպտոսի թշնամական վերաբերմունքը պայմանաւորուած էր նաեւ միջազգային տարանջիկ առեւտրում Այասի եւ Աղեքսանդրիայի միջեւ մրցակցութեամբ⁹:

ԺԴ. դարի սկզբին Կիլիկիայի աշխարհաքաղաքական վիճակը բաւականին բարդ էր: Այդ մասին պերճախօս է ժամանակակից Մարիօ Սանուտոյի¹⁰ վկայութիւնը. «Մի կողմից՝ ներսում, կայ մի առիւծ, այսինքն՝ մոնղոլները, որոնց հայ արքան մեծ հարկ է մուծում: Միւս կողմից՝ ընծառիւծն է՝ այսինքն սուլթանը, որն ամէն օր ասպատակում է նրա սահմանները: Երրորդ կողմից՝ գայլն է, այսինքն՝ թուրքերը, որոնք քայքայում են նրա տարածքը: Եւ վերջապէս, չորրորդ կողմից՝ օձն է այսինքն՝ ծովահէնները, որոնք չարչարում են Հայաստանի (Կիլիկիայի - Վ.Ի.) քրիստոնեաներին»¹¹:

Այդ ֆոնի վրայ, Կիլիկիայում ծաւալուեցին պապականութեան կողմից դրդուած աստուածաբանական բուռն վէճեր՝ միարարութեան կողմնակիցների եւ նրանց հակառակորդների միջեւ: Այս վէճերը շարունակուեցին ընդհուպ մինչեւ թագաւորութեան կործանումը 1375ին: Վէճերը հարուածում էին ազգի հոգեւոր միութեանը եւ նուազեցնում թագաւորութեան պաշտպանունակութիւնը: Պապականութիւնը դաւանափոխութեան դէպքում խոստանում էր ցուցաբերել ռազմա-նիւթական օգնութիւն, իսկ իրականում, հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ, այն է՝ հաստատել իր իշխանութիւնը: Եւ այսպէս, պապականութեան յառաջխաղացումը (կազմակերպչական իմաստով) ի սկզբանէ սկսուեց Կիլիկիայի ուղղութեամբ, եւ միայն յետագայում՝ դէպի Պատմական Հայաստան, չնայած պապականութեան կողմից միարարութեան

մասին կոչերի փաստեր արձանագրուած էին այնտեղ՝ մինչեւ Բարթոլոմէոս Բոլոնիացին, որի անունը կապուած է ունիթորական շարժման ընդլայնման եւ ծաւալած հսկայ քարոզչա-թարգմանչական գործունէութեան հետ¹²։

Բանասէր Լեւոն Խաչերեանը, խօսելով պապականութեան կողմից առաջնային ուղղութեան՝ Կիլիկիայի, ընտրութեան մասին, նշում է. «Պապականութեան նկրտումները հայ ժողովրդի նկատմամբ նոր քափ ստացան եւ ուժեղացան Ռուբինեան իշխանութեան հենց հաստատման հետ միաժամանակ։ Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքը Արեւելք քափանցելու նկատառումով՝ չափազանց գայթակղիչ էր պապականութեան համար, ուստի եւ նրա տեսակարար կշիռը շատ բարձր էր գնահատուում պապական քաղաքականութեան ոլորտում... Բայց Կիլիկեան հայկական քաղաքութիւնը ոչ միայն իր աշխարհագրական դիրքով ու տնտեսական յարաբերութիւններով Եւրոպայի ազդեցութեան ոլորտի մէջ էր ընդգրկուած, այլեւ հենց ներսում հաստատուած բազմաթիւ լատինական իշխանական տիրոյթների առկայութիւնը եւ նրանց հետ սերտ համագործակցութիւնը ընդհանուր թշնամու դէմ՝ ռազմական սուր բախումների ժամանակ, ինչպէս եւ ազգակցական կապերի հաստատուումը նրանց հետ՝ խորը նստուածք էր տուել երկրի հասարակական կացութեամբ ու բարքերին՝ եւրոպականացման իմաստով»¹³։ Վերոյիշեալ գործօններին կարելի է աւելացնել եւս մէկը. պապականութեան ռազմավարական հաշուարկներով, Կիլիկիայի թագաւորների եւ յատկապէս կաթողիկոսների կաթողիկոսութեան ենթադրեալ ընդունումը, նկատի ունենալով նրանց հսկայական դերը, որպէս հայութեան բոլոր հատուածները կապող օղակ, անխուսափելիօրէն կը բերէր ամբողջ ազգի դաւանափոխութեանը։

Խաչերեանը, անդրադառնալով Կիլիկիայի իշխանութիւնների պապականութեան եւ առհասարակ Եւրոպայի հետ շփման շարժառիթներին՝ շեշտում է միմիայն ռազմա-քաղաքական օգնութիւն ստանալու յոյսը. «Հենց առաջին գրագրութիւններից... միանգամայն պարզ երեւում է, որ հայկական արքունիքի եւ կաթողիկոսութեան մերձեցումը պապական իշխանութեան հետ սոսկ քաղաքական ու ռազմական դաշինքի եւ աջակցութեան շարժառիթներով են թելադրուած եղել»¹⁴։ Սակայն, մեր կարծիքով, յետագայում, լատինամէտ տարրեր գնալով աւելի մեծ չափերով ներթափանցեցին արքունիք եւ կաթողիկոսարան (դրավառ օրինակներն են ինչպէս Հեթում Բ-ի գահակալումը, այնպէս էլ Լուսինեան Հարստութեան հաստատումը), որը յանգեցրեց ուժերի յարաբե-

րակցութեան խախտմանը եւ շատ դէպքերում, արեւմտամէտ ուղղութեան զօրացմանը, ինչն, իր հերթին, չէր կարող չանդրադառնալ երկրի արտաքին քաղաքանութեան վրայ:

Հարկ է նշել, որ լատինների հետ միանալու գաղափարի գերակայութիւն ստացած կողմնակիցները մերթընդմերթ առաջնորդւում էին ոչ միայն եւ ոչ այնքան իրատեսական քաղաքական հաշուարկներով, որքան՝ գլխաւորապէս, զգացմունքներով, որոնք փոխակերպուեցին հաւատամքի, թէ՛ «Արեւմուտքը մեզ կ'օգնի»: Այլ կերպ անհնար է բացատրել Եւրոպային յղուած օգնութեան կոչերը՝ հաշուի առնելով Ը. խաչակրաց արշաւանքի ձախողումը (1270), պապականութեան Աւինիոնեան գերութիւնը (ինչը ուղղակիօրէն վկայում էր վերջինիս թուլացման մասին), հարիւրամեայ պատերազմը եւ ընդհանրապէս, արեւմտեան տէրութիւնների գրադուածութիւնը իրենց ներքին խնդիրներով: Իրերի այս դրութեան մասին կարող էին լաւ տեղեկացուած չլինել Պատմական Հայաստանում, սակայն միջազգային յարաբերութիւնների ոլորտ ընդգրկուած Կիլիկիայի իշխանութիւններն անհնար է որ չիմանային:

Որոշ մասնագէտների կողմից առանձնակի ուշադրութեան չի արժանացել այն փաստը, որ միարարական շարժման ընթացքը ի տարբերութիւն Կիլիկիայի, այլ է եղել բուն Հայաստանում: Այդ ընթացքի եղանակները յստակ սահմանազատման կարիք են զգում: Այդպիսի հնարաւորութիւն մեզ ընձեռնում է ինչպէս վերոյիշեալ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական ընդհանուր գործընթացների դինամիկան, այնպէս էլ հիմնականում այն յայտնի փաստերը, որոնք անմիջականօրէն կապուած են միարարական շարժման պատմութեան հետ: Այսպէս, ուշ-ԺԳ. դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանն իր նամակներից մէկում (որը գրուած էր մինչեւ Սսի 1307ի աղմկայարոյց ժողովը)¹⁵, տիրող իրավիճակը բնութագրում է հետեւեալ կերպ. «Կիլիկիա բոլոր, որ տեղի երմեր պարծանաց, այս իսկ վարակեալ կայ. եւ գլխաւոր քաղաք որ ի հոռոմք ի սոյն մոլորեալ են, եւ հասաւ մինչ առ մեզ. զի քարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական քաղաքն ի Տփղիս, եւ ի հին տունն Բագրատունեացն յԱնի, եւ ի Շիրակ, նաեւ ի Թաւրեթ շահաստան, եւ յայլ բազում տեղիս»¹⁶: Մենք կարծում ենք, որ Կիլիկիայի պարագայում հեղինակը խտացնում է գոյները, քանզի, դրանից մի քանի տարի անց, Սսի 1307ի ժողովից յետոյ, Հայր Միքայէլ Չամչեանի հաղորդած փաստերի համաձայն. «... անկաւ շշնջիւն մեծ ի վանորայս, եւ աղմուկ շփոթի յերիցունս եւ ի ժողովուրդս. ուստի եւ խափանումն եղեւ գործածութենէ այնոցիկ կանոնաց. եւ գրեթէ ոչ ուրեք, բայց եթէ ի Սիս ի թագաւորա-

նիստ քաղաքն պահեալ լինէին այնք. այլ անդ եւս քրքմնջիւն էր ի ժողովրդեան ի վերայ այսր»¹⁷: Համատեքստից պարզ երեւում է, որ եթէ ամբողջ Կիլիկիան «վարակուած» լինէր միաբարական գաղափարներով, ապա նրանց պաշտօնական ընդունումը եւ ամրացումը կը բերէր այդ ուղղութեան կողմնակիցների կատարեալ յաղթանակի: Մինչդեռ, իրականում, այդ որոշումները ոչ միայն չիրագործուեցին, այլ ընդհակառակը՝ առաջացրին բողոքների զանգուածային ելոյթներ: Հայ ձեռագրերի յիշատակարաններից մէկի հեղինակը այս կապակցութեամբ գրում է հետեւեալը. «ՉԾԸ (1309) թուականիս Հայոց գրեցաւ սուրբ Անտարանս յաշխարհիս Կիլիկեցուն, յուխտս Փոս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին... ի թագաւորութեան Աշնի, եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանդեա, որք յայսմ ամի արսորեցին զմեզ ի կղզւոջն Կիպրոսի, վասն ոչ հնազանդելոյ աւանդիցն Քաղկեդոնի»¹⁸:

Չօգնեց նաեւ 1317ին Աղանայում գումարուած ժողովը, որին անդրադառնալով Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը՝ գրում է. «Սակայն լատինամէտ կաթողիկոսին ու թագաւորին եւ տկարամիտ 17 եպիսկոպոսներուն կամքը շատ անգոր էր Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյն հազարամեայ անփոփոխ դաւանութիւնն այլայլել, եւ անոր հնաւանդ ծէսը խախտել: Ատանայի ժողովը քանի մը ժողովականներով հեղինակութիւն մը չէր կրնար ունենալ այդ մասին եւ չունեցաւ ալ»¹⁹: Իսկ Չամչեանն ուղղակիօրէն նշում է. «Արդ՝ թէպէտ եւ այսպէս կրկին ժողովով հաստատեցաւ... այլ ոչ ուրեք եղան ի գործ. քայց եթէ ի քանի մի եկեղեցիս Կիլիկիոյ եւ ի կաթողիկոսարանի - զի նաեւ նոքին իսկ եօթնետասն եպիսկոպոսունք՝ որք վերստին ընկալան զայս սահմանադրութիւնս, անկարանային պահել... Եւ Օշնի եւս տեսեալ թէ չիք հնար, դադարեցաւ ի ստիպելոյ զնոսա»²⁰: Չամչեանի հաղորդած տեղեկութիւններն առաւել հաւաստի են դառնում, հաշուի առնելով վերջինիս կողմից ցուցաբերած խիստ բացասական վերաբերմունքը հակամիարարական շարժման ղեկավարներից մէկի՝ Ստեփանոս Օրբէլեանի նկատմամբ: Այսպէս, 1288ի տակ շարադրուող դէպքերի համատեքստում նա նշում է. «Այլ քանզի սոյն այս Ստեփաննոս... սկսաւ մեծամտիլ եւ յոխորտանօք վարիլ, եւ անհաւան լինել այլոց, եւ զինիլ եւս ընդդէմ քաղկեդոնականաց»²¹: Մէկ այլ տեղում, կրկին անդրադառնալով Օրբէլեանի անձին, նա գրում է. «Եւ ապա սա ինքն Ստեփաննոս կամելով ամենուին ընդդէմ զինիլ նմա (ԺԳ.-ԺԴ. դ. մատենագիր Գրիգոր Անաւարզեցու դէմ - Վ.Ի.), եւ նոր իմն երկպառակութիւն արկանել, շարադրեաց գրքոյկ մի ի թուին՝ Հայոց ՉԾԱ ընդդէմ դաւանութենէ եւ աւանդութենէ

յունաց եւ կրկին յերիւրեալ առաւելութեամբ զկարգ բանից թղթոյն նախասացեալ վարդապետաց՝ յարեաց ի նոյն գրքոյկն. յորում ոչ այլ ինչ տեսակի ճշմարտասէր ընթերցողաց, բայց եթէ աղճատանք ստայօղ բանից, եւ սնոտի գրոյցք տգիտական ճառիցն»²²: Եւ այսպէս, վերը նշուած փաստերից յստակ երեւում է, որ Կիլիկիայում, պետական նեղ շրջանակներից բացի (իսկ իշխանական տոհմերից հաւանաբար ոչ-բոլորը), միարարական գաղափարները դրական արձագանգ չէին գտել հասարակական լայն զանգուածների կողմից:

Այլ էր պատկերը բուն Հայաստանում, որտեղ միարարութեան գաղափարը աւելի մեծ տարածում էր ստանում: Կարծում ենք, որ ձախողուած ժողովների փորձը, արեւելեան թեմերի յամառ դիմադրութիւնը եւ այլ գործօններ հողմացրիւ արեցին պապականութեան այն յոյսերը, որ եթէ Սսում հաստատուի միութեան մասին որոշում, ապա այն ինքնաբերաբար կ'ընդունուի ամբողջ ազգի կողմից: Այդ ամէնը ստիպեց Հռոմին իր հիմնական ուշադրութիւնը (միաժամանակ չղաղարելով Կիլիկիայի վրայ ճնշում գործադրել) սեւեռել Արեւելք եւ փորձել յաղթանակ տանել հենց այն վայրերում, որոնց հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդներն ի սկզբանէ ընդդիմադիր դիրք էին բռնել միարարութեան դէմ: Արեւելեան թեմերի այդ պայքարը գլխաւորել էր Սիւնիքը, որն իր իշխանների գործունէութեան եւ Գլաձորի Համալսարանի շնորհիւ, ունէր առաջնային նշանակութիւն: Հռոմի իշխանութեան ներքոյ միանալու հանդէպ իրենց բացասական վերաբերմունքը, արեւելեան թեմերի առաջնորդները - Օրբէլեանի եւ մանկավարժ Եսայի Նչեցու (1260/65-1338) գլխաւորութեամբ - արտայայտել էին դեռեւս կաթողիկոս Անաւարգեցու կենդանութեան օրօք (մինչեւ Սսի 1307ի ժողովի գումարումը), երբ ի պատասխան նրա նամակի գրել էին. «Եւ ընդէ՞ր է երկայնել մեզ զբանս: Հաւան ենք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ոչ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել»²³: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ արեւելցիների մտավախութիւններն այդ հարցում, ինչպէս ցոյց կը տայ դէպքերի յետագայ զարգացումը, լիովին արդարացուած էին: Բանն այն է, որ նոյնիսկ հենց կաթողիկոսների հետ միանալու հարցադրման փաստը, տուեալ անբարենպաստ պայմաններում, անխուսափելիօրէն կը յարուցէր (եւ յարուցեց) դաւանաբանական շղարշով քօղարկուած մնասական քաղաքական ներքին վէճեր, որոնք մեծ հարուած կը հասցնէին աշխարհով մէկ սփռուած ազգի միութեանը: Իսկ ընդհանուր առմամբ, սպառնալիքի տակ էր դրւում հոգեւոր անվտանգութեան խնդիրը, որն ազգային անվտանգութեան բաղկացուցիչ եւ անբաժան մասն էր կազմում: Այսպէս, Օրբէլեա-

նը նշում էր: «Երկնչեաք եթէ յաւուրս մեր զարթնու չարն ի պատերազմ ընդ եկեղեցոյ. եւ յարուցանէ մրրիկ խռովութեան ի մէջ մեր. եւ ընթադրեալ կործանէ զսինլքոր մնացուած ազգիս»²⁴: Եւ եթէ Օրբէլեանը, Նչեցին եւ սիւնեցիք առհասարակ, չնայած իրենց սուր քննադատութեանը, չխզեցին իրենց կապերը Սսի Մայր Աթոռի հետ եւ չդիմեցին որոշակի անջատողական քայլերի, ապա Երուսաղէմի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը, չհանդուրժելով Կաթողիկոսարանի եւ Կիլիկիայի արքունիքի պահանջները՝ 1311ին առանձնացաւ եւ հիմնեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը²⁵:

Իրավիճակն Արեւելքում աւելի վատթարացաւ 1318ին՝ Բոլոնիացու յայտնուելուց յետոյ: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի տուեալներով, միարարութեան տարածման սկզբնական փուլում, նրանց ազդեցութեան ոլորտում էին յայտնուել 3 քաղաք եւ 30 գիւղ²⁶: Ունիթորական շարժման այս սկզբնական յաջողութեան գրաւականը եղել էին հասարակական-քաղաքական ընդհանուր անմիջիվար կացութիւնը (պետականութեան բացակայութիւնը, քրիստոնեաների հանդէպ պարբերաբար յարուցուող հալածանքները, գոյքի եւ անձի ընդհանուր անպաշտպանուածութիւնը եւն.), պապականութեան քարոզչական մեքենայի եռանդուն աշխատանքը, որն ուղղակիօրէն խոստանում էր բոլոր չարիքներից փրկութիւն՝ դաւանափոխ լինելու դէպքում: Այսպէս, Բոլոնիացին, իր քարոզներից մէկում, անդրադառնալով հայութեան աղէտալի վիճակին, ուղղակիօրէն յայտարարում է. «Հաւատացեալ քրիստոնեայք, որ բաժանեցան ի միմեանց եւ ի գլխաւոր աթոռոյն Հռոմա, եւ ցրուեցան եւ անկան ի ծառայութիւնս այլազգեաց... եւ զի յերկարեցան ի գերութիւնս այս, վասն այն յատաւ յոյս բազմաց: Ո՛վ ողորմելի քրիստոնեայք, մի՛ յուսահատիկ, զի յայս գերութենէս եւ ի մահուանէս կամիք յառնել ոսկր առ ոսկր կամին յօղի միջնորդութեամբ ջլացն, քանզի քրիստոնեայք կամին միաբանիլ ընդ իրարս եւ ընդ սուրբ եկեղոյն Հռոմա՝ միջնորդութեամբ սուրբ սիրոյն... զի լինելոց են առնել մի արարողութիւն ի տօնս եւ ի պատարագս: Եւ յորժամ այսպիսի սիրով միաբանին ընդ իրար, յայնժամ զայ ի վերայ նոցա Հոգին Աստուծոյ»²⁷: Հարկաւոր է նշել, որ Կիլիկիայում, ինչքան էլ պետականութիւնը թոյլ լինէր եւ լատինամէտութեամբ ժամանակ առ ժամանակ վարակուած, այնուամենայնիւ, այն ոչ-բոլոր դէպքերում էր կուրօրէն ենթարկւում կաթողիկ քարոզարշաւին եւ որոշ դէպքերում ընդհակառակը՝ հանդիսանում էր զսպող ոյժ: Այս կապակցութեամբ կարելի է յիշատակել այն փաստը, որ երբ Սիմէոն-բէկի եւ Ներսէս Պաղոնի²⁸ յանդուգն գործունէութիւնը բերեց զանգուածա-

յին յուզումների, ապա «Չայսպիսի անկարգութիւնս լուեալ եւ տեսեալ Յակոբ կաթողիկոս եւ Լեւոն արքայ, ոչ եւս կարացին հանդուրժել. այլ՝ քաղաւորական իշխանութեամբ արձակեալ սպասաւորս... եւ եղին յարգելանս բանտի, եւ զայլս արքայեցին. եւ հազիւ ուրեմն այսպիսի բռնութեամբ կարացին զիջուցանել զաղմուկ նոցա»²⁹: *Եւ դա էր պատճառներէց մէկը, որ Կիլիկիայում միարարական կոչերը լայն արձագանգ չգտան, եւ նոյնիսկ, մշակոյթի գործիչ Սիմէոն Երեւանցու (1710-1780) հաղորդած փաստերի համաձայն, Սսի 1361ի եկեղեցական ժողովում բացարձակապէս մերժուեցին. «Երարձ զջուրն ի սուրբ խորհրդոյն եւ հերքեաց զախթարմայութիւնն՝ որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերձուածողէն եւ յՕշին քաղաւորէն»*³⁰:

Իսկ բուն Հայաստանի պարագայում գոյութիւն չունէր այդպիսի սանձահարող ոյժ, ինչը եւ արդէն նշուած գործօնների հետ մէկտեղ, յանգեցրեց միարարութեան համեմատաբար լայն տարածմանը: Այս հանգամանքն անչափ դժուարացնում էր գլաձորցիների պայքարը: Նչեցին, անդրադառնալով պետականութեան սանձահարող ոյժի բացակայութեան հարցին եւ կաթողիկոսարանի թոյլ եւ տատանուող դիրքորոշմանը, գրում է. «Եւ ասեմ քաջ դիտողացդ, զի յանիշխանութեան ազգիս, նաեւ ի փառասէր սնապարծ յանդուգն հակառակող բարուց մարդոց եմուտ անկարգութիւն յեկեղեցիս մեր: Եւ դիւրին էր մեզ ուղղել եթէ գոյր մեր քաղաւոր Աստուածասէր իրաւադատ կամ քահանայապետ վրէժխնդիր արինաց եւ կարգաց»³¹: Այդ ամէնը Հայաստանի տարածքում ծաւալուած պայքարին հաղորդում էր առաւել սուր բնոյթ: Աւելացնենք, այս կապակցութեամբ եւս մէկ փաստարկ. արդէն այն հանգամանքը, որ պահպանուած աղբիւրները չեն յիշատակում միարարական շարժման կիլիկիացի երեւելի քարոզիչների անունները, այլ միայն նշում են բուն Հայաստանում գործունէութիւն ծաւալած ԺԳ. դարի մատենագիր Յովհաննէս Քոնեցու, Սիմէոն-բեկի, Պաղոնի եւ այլոց անունները, որոնք հակառակը՝ արդէն Հայաստանից են գալիս «լուսաւորելու» Կիլիկիայի հայութիւնը եւ «մոլորութեան խաւարը» ցրելու նրանց միջից, վկայում է հենց Պատմական Հայաստանի տարածքում պայքարի ուժգնութեան եւ չափազանց լարման մասին:

Սակայն գլաձորցիք, սերտ գործակցելով Սիւնիքի հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութիւնների հետ, կարողանում են հակառակորդից խլել նախաձեռնութիւնը, եւ անցնելով հակաշարժակման սկսում են հզօր հարուածներ հասցնել միարարական շարժմանը: Այդ մասին է վկայում հենց շարժման առաջնորդի՝ Բոլոնիացու հետեւեալ խոստովանութիւնը.

«Այլ ի քարոզութենէն Քրիստոսի եւ գլխաւոր առաքելոյն Պետրոսի՝ բանադրանօք լինի մարդն այն, որ տայ գթարոգգիրս այս ի հակառակաց եւ կամ ի ձեռն սուտ միաբանաց: Զի փորձեցաք բազում անգամ, որ հակառակ մարդիկ զմեր բանս իրեանց զեն արարին, եւ սրով մեր պատերազմեցան ընդ մեզ եւ ընդ ճշմարտութեանն: Վասն այն ընդ անիծիւք է մարդն այն, որ տայ զգիրքս ի հակառակ մարդ ի նեղակարծիք միաբան»³²:

Պալքարը չդադարեց եւ Նչեցու մահից յետոյ (1338): Հետազօտողներն առհասարակ շատ բարձր են գնահատում վերջինիս դերն միարարական շարժման խափանման գործում: Այսպէս, Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանցը (1867-1952) գրում է. «Չլինէր Նչեցին իւր դպրոցով, շատ աւելի մեծ չափով փտանգուած կը լինէր Հայոց եկեղեցու անկախութեան խնդիրը»³³: Այս պալքարով Նչեցին եւ իւր կողմից դաստիարակուած սերունդը, որի ամենավառ ներկայացուցիչներն էին՝ մատենագիրներ Յովհան Որոտնեցին (1315-1388) եւ Գրիգոր Տաթեւացին (1346-1410), կարողացան լուծել նաեւ ազգի ինքնութիւնը պահպանելու խնդիրը: Այս կապակցութեամբ, Գ. Գրիգորեանը արդարացիօրէն նշում է. «Յայտնի է, որ միջնադարում ազգային հիմնական յատկանիշ են դիտուել նաեւ կրօնական-ծիսական առանձնայատկութիւնները. կրօնականը յայտնի չափով միջոց է եղել ազգային մտածողութեան ուրոյնութիւնը դրսեւորելու համար: Պատահական չէ, որ կաթողիկ աշխարհը եւ ուղղափառ Բիւզանդիան, հայերին ազգայնապէս դիմագրկելու ու իրենց ազդեցութեան ոլորտն առնելու համար, ամէն կերպ ձգտում էին նրանց դաւանափոխ անել եւ վերացնել Հայ եկեղեցու ատոկեֆալ իրաւունքը»³⁴: Եւ շատ հաւանական է, որ եթէ հակամիարարական շարժման առաջնորդները չկարողանային միարարական գաղափարների տարածման դէմն առնել, ապա այսօր, հայութիւնը որպէս այդպիսին գոյութիւն չէր ունենայ, կամ էլ, լաւագոյն դէպքում, աշխարհագրական տարանջատումից զատ բաժանուած կը լինէր նաեւ կրօնական յատկանիշով:

Աւարտելով, կ'ուզէինք, որպէս լրացուցիչ փաստարկ, մէջբերել Օրմանեանի կարծիքը. «Հայերը դատափետողներուն կարգին խումբ մըն ալ կայ, որ Հայերուն անկման պատճառ կը նկատէ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ամուր կապուած մնալին. իբր թէ իրենց վիճակնին շատ աւելի բարւոքուած պիտի ըլլար, եթէ Հռոմէադաւան կաթողիկոսիւնը ընդունած ըլլային, որով Եւրոպիոյ կաթողիկ տէրութեանց պաշտպանութիւնը կը վայելէին: Բայց այդ ենթադրութեան ալ անհիմն՝ եւ մե-

դադրանքին անհրաւ ըլլալը հաստատելու համար, բաւական է միտք բերել Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան վերջին եղելութիւնները, եւ այդ եղելութեանց հետեւանք եղող սպառնալուծ կործանումը: Այն եղելութիւնները յայտնապէս կը հաստատեն, թէ կործանումը ուղղակի հետեւանք եղաւ Լատիններու հետ հաստատուած մերձաւորութեանց»³⁵:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ուղեգրութիւններ, հտր. Ա., ԺԳ.-ԺԶ. Դարեր (1253-1582), կազմ. Յովհաննէս Յակոբեան, Երեւան, «Պետհրատ», 1932, էջ 113:
- ² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1961, էջ 240:
- ³ Էդուարդ Բաղդասարեան, Յովհաննէս Երզնկացիին Եւ Նրա Խրատական Արձակը, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 206:
- ⁴ Հասան-Ջալալը (մհ. 1260) սեռում էր Առանշահիկների տոհմից: 1214ին ժառանգել էր Ներքին Խաչենի իշխանութիւնը եւ դարձել Արցախի ու յարակից Հայկական շրջանների իշխանների գահերէցը: 1260ին միացել էր մոնղոլների դէմ Վրաստանում բռնկուած ապստամբութեանը, որի ճնշումից յետոյ սպանուեց:
Սադուն Բ. Արծրունին (մհ. 1282) սեռում էր Մահկանաբերդի Արծրունիների տոհմից: Եղել է Աւագ Չաքարեանի դուստր Խոշակի կալուածների կառավարիչը: Օգտագործելով իշխանութեան վերնախաւի հետ իր ունեցած կապերը՝ բարձր դիրքի է հասել վրաց Դեմետր թագաւորի արքունիքում եւ 1271ից ճանաչուել աթաբեկ (վրաց գահի խնամակար) եւ ամիրսպասար (զօրքերի սպարապետ): Ամուսնացել է Դեմետրի քոյր Թամարի հետ եւ ստացել Դեմնիս քաղաքը՝ շրջակայքով: Քաղաքական ազդեցութիւնը ընդլայնելու նպատակով պայքարել է Օրբէլեանների դէմ:
- ⁵ Բասզաղ նշանակում է հարկեր գանձող: Մոնղոլական տիրապետութեան տարիներին բասզաղը եղել է բարձր պետական պաշտօնայ:
- ⁶ Սմբատ Օրբէլեանը (մհ. 1273) պայքարել է Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում (գլխաւորապէս՝ Միւնիքում) Օրբէլեանների քաղաքական առաջնութեան հաստատման համար: Ազատուելով Չաքարեանների եւ վրաց թագաւորների գերիշխանութիւնից, նա ձեռք էր բերել ներքին ինքնավարութիւն:
- ⁷ Ջաղաթեանների տիրոջ ժէջ մտնում էին Միջին Ասիայի երկրների զգալի մասը: Այդ տիրոջ զոյատեւեց մինչեւ ԺԴ դարի կէսը: Չօբանեաններն ու Ջելաիրեաններն սկսել են պայքարել միմեանց դէմ իշխանութեան թուլացման ժամանակ (ԺԴ դարի 40ականներ): Սկզբնական յաջողութիւնը Չօբանեանների կողմն էր, որոնց յաջողուեց Ջելաիրեաններին մղել Հիւսիսային Իրաք եւ սեփական իշխանութեան տակ վերամիաւորել նախկին իշխանութեան կազմում գտնուող շատ երկրներ, այդ թւում՝ Հիւսիսային Իրանը, Ասորպատականը եւ գրեթէ ամբողջ Հայաստանը: Սակայն յետագայում՝ 1358ին, Ջելաիրեաններին յաջողուեց պարտութեան մատնել Չօբանեաններին եւ տիրանալ վերոյիշեալ տարածքներին:
- ⁸ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի, Երեւան, 1999, «Մագաղաթ», էջ 42-43:

- ⁹ G. Mikayelyan, *Istoriya Kilikiskogo Armyanskogo Gosudarstva* (Կիլիկիան Հայկական Պետության պատմություն), Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, 1952, էջ 402-403:
- ¹⁰ Սանուտոն ազնուատոհմ վենետիկցի է, որ թողել է չափազանց կարեւոր սկզբնաղբիւր Հանդիսացող *Ռաչակրաց Գաղտնի Գիրք* աշխատութիւնը:
- ¹¹ Կլոդ Մութաֆեան, *Կիլիկիան Կայսրութիւնների Քաջմերուկում*, Երևան, «Նաիրի», 2001, էջ 463:
- ¹² Կաթողիկ քարոզիչների գործունէութեան եւ առհասարակ, միարարութեան տարածման վերաբերեալ, հիմնական սկզբնաղբիւրներից է Կղեմէս Գալանոսի *Միարանութիւնն Մեծի Եկեղեցւոյ Հոռմայ Ընդ Հայոց Եկեղեցի* աշխատութիւնը (1648, Հոռմ): Ճիշտ է, այն միակողմանի է եւ շատ դէպքերում փաստերն աղաւաղող, սակայն կարեւոր աղբիւր է: Ունիթորներից ստեղծուած գրականութեան մասին, տե՛ս, օրինակ՝ Վան դէն Ուդենուիյնի աշխատութիւնները Հայր Յակոբ Ոսկեանի թարգմանութեամբ (*Բաղձալէպ*, 1922), նաեւ՝ Սէն Արեւշատեան, *Միջնադարեան Հայաստանի Փիլիսոփայական Դպրոցների Պատմութեան Շուրջ* (XIV դ.), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1980:
- ¹³ Լեւոն Խաչերեան, *Եսայի Նշեցին Եւ Գլաժորի Համալսարանը (1280-1340)*, Լոս-Անջելէս, 1988, էջ 328:
- ¹⁴ Նոյն:
- ¹⁵ Այս մասին տես՝ Գաղիկ Յարութիւնեան, «Քրիստոնէական Եկեղեցու Համընդհանրութեան Գաղափարը Սօի 1307ի Ժողովում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտր. ԺԴ, Պէյրութ 1994, էջ 147-168:
- ¹⁶ Խաչերեան, էջ 342:
- ¹⁷ Միքայէլ Զամչեան, *Հայոց Պատմութիւն*, հտր. Գ., Երևան, 1984, էջ 311:
- ¹⁸ ԺԴ. Դարի Հայերէն Չեռագրերի Յիշատակարաններ, աշխատասիրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, 1950, էջ 62-63, նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպարան*, 1893, էջ 156:
- ¹⁹ Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապատում*, մասն Բ., Կ. Պոլիս, Հրատարակչութիւն Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1914, էջ 1822-1823:
- ²⁰ Զամչեան, էջ 314:
- ²¹ Նոյն, էջ 284:
- ²² Նոյն, էջ 292:
- ²³ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Միսական, Թիֆլիս, Տպ. Ն. Աղանեանցի*, 1910, էջ 459:
- ²⁴ Նոյն, էջ 449:
- ²⁵ Յարութիւն Տէր-Ղազարեան, *Հայկական Կիլիկիա-Տեղագրութիւն*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1966, էջ 286:
- ²⁶ Ղեւոնդ Ալիշան, *Միսական, Վենետիկ, Ս. Ղազար*, 1893, էջ 386:
- ²⁷ Յովհաննէս Քոնեցի, *Յաղագս Քերականին*, աշխատասիրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի, Ս. Աւագեանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1977, էջ 28-29:
- ²⁸ Ներսէս Պաղոն (Պալիեց, մհ. 1363) միարարութեան քարոզիչ: Հրաժարուելով Հայ Առաքելական Եկեղեցուց, 1336ին մեկնել է Կիլիկիա, որտեղ, Կարինի Սիմէոն-բէկ եպիս-

- կոպոսի եւ այլ համախոհների հետ քարոզել է միարարութեան գաղափարները: 1338ին Բենեդիկտոս ԺԲ. պապից ստացել է Մանազկերտի արքեպիսկոպոսի աստիճան:
- ²⁹ Չամչեան, էջ 331:
- ³⁰ Սիմէոն Երեւանեցի, *Ջամրու Գիրք, Որ Կոչի Յիշատակարան Արժանացուցակ, Վաղարշապատ*, 1873, էջ 17:
- ³¹ *Խաչերեան*, էջ 340:
- ³² Նոյն, էջ 352:
- ³³ Գարեգին Յովսէփեան, *Քաղաքական Կամ Պոռչեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ, Ճասն Բ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սր. Յակոբեանց, 1942, էջ 267:
- ³⁴ Գրիգոր Գրիգորեան, *Յովհան Որոտնեցու Փիլիսոփայական Ուսմունքը*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 221:
- ³⁵ Մ. Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցւոյ Ազգային Նկարագիրը եւ Ազդեցութիւնը», *Հայաստանը եւ Զրիստոնեայ Արեւելքը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 16:

THE TRACK OF CHURCH UNITY IN
THE CONTEXT OF XIV-XV C. SOCIO-POLITICAL PROCESSES
(summary)

VLADIMIR IVANOV

The author maintains that the loss of statehood or its weakening is always accompanied by socio-political, economic and other shocks, which in turn make the spiritual sphere vulnerable, and directly lead to complicated issues of the security of the spiritual space of the nation.

In this article Ivanov depicts the sociopolitical conditions prevailing in Armenia proper and Cilicia during the late period of the crusaders. The area witnessed the Mongol invasions and the eventual establishment of the Mongol Ilkhanate, the fall of the Zaccarids in Armenia proper and the attacks of the Egyptian sultanate on Cilicia.

Against the backdrop of this political turmoil, Ivanov narrates the attempts made by the Papal See at converting the Armenians to Catholicism, and bringing the Armenian Apostolic church under the leadership of Rome.

The author highlights the diverse factors and actors that supported the unification attempts. However, most of the clerics of Armenia proper opposed the attempt. Likewise, most of the ordinary Armenian inhabitants of Cilicia opposed it. Their actions destabilized the kingdom of Cilicia and forced king Oshin and Catholicos Constantine in the council of Sis in 1361 to call off the process of unification.

1912Ի ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ
yeghjerj@dm.net.lb

ՆԱԽԱԲԱՆ

1912ի Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւններուն հայութեան մասնակցութիւնը, այդ ժամանակաշրջանին նուիրուած պատմագիրքերուն մէջ անհրաժեշտ չափով ուսումնասիրուած չէ: Այդ մասին չկան նաեւ առանձին ուսումնասիրութիւններ: Մինչդեռ, հարցին քննութիւնը կարեւոր է երիտթուրք-հայ յարաբերութիւնները եւ հայ ազգային-հասարակական կեանքին մէջ գործող կուսակցութիւններուն ու հոսանքներուն միջեւ առկայ տարակարծութիւնները աւելի լաւ ըմբռնելու տեսակէտէն:

Այլապէս ալ, օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւններուն հայութեան մասնակցութիւնը, Երեսփոխանական Ժողովէն ներս հայ երեսփոխաններուն գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ 1906-1917ի Ռուսիոյ իրերայաջորդ չորս պետական դումաներու հայազգի պատգամաւորներուն գործունէութեան աւելի խորունկ ուսումնասիրութիւնը կարեւոր կը նկատենք հայ հասարակական միտքի խորհրդարանական մտածելակերպի (փարլամենթարիզմ) սկզբնաւորումն ու զարգացումը աւելի յստակօրէն մեկնաբանելու իմաստով: Որովհետեւ, մեր կարծիքով, ճիշդ չէ հայ հասարակական մտածողութեան մէջ խորհրդարանական մտածելակերպի սկիզբը նկատել Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան Խորհրդարանը: Այն անպայմանօրէն պէտք է կապել Օսմանեան եւ Յարական Կայսրութիւններու խորհրդարաններուն հետ. կայսրութիւններ՝ որոնց միջեւ բաժնուած կը մնար Հայաստանը, որոնց մէջ կ'ապրէր հայութեան մեծագոյն հատուածը եւ որոնք համապատասխանաբար կը նկատուէին հոն ապրող հայութեան «հայրենիք»:

1908ին, յեղափոխութեան միջոցով Օսմանեան Կայսրութեան իշխանութեան ղեկը ընդհանուր առմամբ իր ձեռքերուն մէջ առած (իսկ 1913-1918ին իր ամբողջատիրութիւնը հաստատած) Իթթիհատ Վէ Թերաքըր (միութիւն եւ յառաջդիմութիւն) կուսակցութիւնը կը խոստանար երկիրը ղեկավարել ժողովրդավարական սկզբունքներով, այսինքն՝ սահմանադրութեամբ եւ խորհրդարանով: 1908ին, Սուլթան Ապտուլ Համիտ, տեղի տալով Իթթիհատի ճնշումներուն, արդէն վերահաստատած էր

նադրութեամբ եւ խորհրդարանով: 1908ին, Սուլթան Ապտուլ Համիտ, տեղի տալով Իթթիհատի ճնշումներուն, արդէն վերահաստատած էր 1876ին որդեգրուած սահմանադրութիւնը (ծանօթ իբրեւ Միտհաթեան Սահմանադրութիւն) եւ խորհրդարանական վարչաձեւը, որոնք իր իսկ կողմէ առկախուած էին 1878ին: Այս հիման վրայ, մինչեւ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տեղի կ'ունենան երեսփոխանական երեք ընտրութիւններ՝ 1908ին, 1912ին եւ 1914ին:

Վերոյիշեալ երեք ընտրութիւններէն, հայ ազգային կեանքին մէջ ամէնէն աւելի իրարանցում ստեղծողը կը նկատուի 1912ի ընտրութիւնը: 1908ին, հայ ազգային-հասարակական կեանքը բաղկացնող կուսակցութիւններն ու հոսանքները, ինչպէս՝ Արմենական, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան (ՄԴՀ), Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն (ՀԾԴ), Վերակազմեալ Հնչակեան (ՎՀ), Հայ Սահմանադիր Ռամկավար (ՀՍՌ) կուսակցութիւններն ու Ազգային Ժողովի Կեդրոնական եւ Ազատական հոսանքները տակաւին պատրաստ չէին երեսփոխանական ընտրութիւններու, իսկ 1914ին Կայսրութիւնը կը գտնուէր միակուսակցական (Իթթիհատ Վէ Թերաքքը) ամբողջատիրութեան տակ, ուստի երեսփոխանական ընտրութիւնները կորսնցուցած էին իրենց ժողովրդավարական բընոյթը եւ վերածուած ձեւական գործողութեան: Այս պատճառներով, կեդրոնացանք 1912ի երեսփոխանական ընտրութիւններուն վրայ՝ առանց բացառելու միւս ընտրութիւններուն ժամանակ հայութեան մասնակցութեան հարցի ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը, որոնք կրնան այլ յօդուածներու նիւթ ծառայել:

ԱՄՓՈՓ ԱԿՆԱՐԿ...

Օսմանեան գործող ընտրական օրէնքը 1877ի ընտրական օրէնքն էր, որուն մէջ, 1908 Սեպտեմբեր 27ին կատարուած էին կարգ մը փոփոխութիւններ: Բարեփոխուած օրէնքին համաձայն, ընտրութիւններուն կրնային մասնակցիլ 25 տարիքը բոլորած եւ պետութեան տուրք վճարող տղամարդիկ: Երեսփոխան կրնային ընտրուիլ 30 տարիքը ամբողջացուցած եւ պետութեան տուրք վճարող տղամարդիկ: Ընտրութիւնները տեղի կ'ունենային երկու հանգրուանով: Առաջին հանգրուանին ընտրական իրաւունք ունեցող տղամարդիկ կ'ընտրէին բ. կարգի ընտրողները (մունթախապի սանալի): Երկրորդ հանգրուանին, բ. կարգի ընտրողները կ'ընտրէին երեսփոխանը (մեպուս)¹: 1877ի ընտրական օրէնքին եւ 1908ի անոր փոփոխուած տարբերակին միջեւ հիմնական տարբերութիւնը այն էր, որ առաջինին համաձայն, երեսփոխանները կ'ընտրուէին

չըջանային ինքնակառավարման մարմիններուն (մեծյիսի խտարէ, աշ-
սօրուան հասկացութեամբ քաղաքապետութիւն կամ թաղապետութիւն)
կողմէ՝² Ըստ ընտրաչըջաններու, 250-750 ընտրողներուն կը հասնէր մէկ
ը. կարգի ընտրող իսկ 50.000 ընտրողին կը հասնէր մէկ երեսփոխան:
Ընտրութիւնները բոլոր շրջաններուն մէջ միաժամանակեայ դրու-
թեամբ չէին կատարուեր: Անոնք կը ձգձգուէին 2-3 ամիս: Այս պատճա-
ռով ալ խորհրդարանի բացման նիստերուն շատ մը շրջաններու ը. կար-
գի ընտրողներ իրենց երեսփոխանները տակաւին ընտրած չէին ըլլար:
Օսմանեան Խորհրդարանը կազմուած էր երկու պալատներէ՝ Երեսփո-
խանական Ժողով (մեծյիսի մեպուսան) եւ Ծերակոյտ (մեծյիսի ալան):
Վերջինիս անդամները կը նշանակէր սուլթանը:

ԱԿՆԱՐԿ 1908Ի ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ...

Յետ-սահմանադրական Օսմանեան Կայսրութեան առաջին երեսփո-
խանական ընտրութիւնները տեղի կ'ունենան 1908 Հոկտեմբեր-Դեկ-
տեմբեր ամիսներուն եւ նորընտիր Երեսփոխանական Ժողովին պաշտօ-
նական բացումը կը կատարուի Դեկտեմբեր 17ին: Այս ընտրութիւնները
Ժողովրդային լայն ընդառաջում չեն գտներ այն պատճառով, որ Ժողո-
վուրդի լայն զանգուածները տակաւին չէին ըմբռներ խորհրդարանին
նշանակութիւնը իրենց կեանքին մէջ, եւ համաօսմանեան իմաստով,
ընտրութեանց մասնակցելու պատրաստ կուսակցութիւններ չկային:
Յարաբերաբար միակ կազմակերպուած կուսակցութիւնը Իթթիհատն
էր, որ տակաւին կը գտնուէր իր գործունէութեան ընդլայնակեայ շրջա-
նին մէջ՝ Իթթիհատէն դուրս կը գործէին ազգային դիմագիծով կու-
սակցութիւններ: Իթթիհատի իշխանութեան հանդէպ ընդդիմադիր, քիչ
թէ շատ հեղինակութիւն վայելող միակ համաօսմանեան կուսակցու-
թիւնը՝ Օսմանյի Ահրար Ֆիրքասի (օսմանեան ազատական կուսակցու-
թիւն) ծնունդ կ'առնէ Սեպտեմբերի կէսերուն, եւ այդ պատճառաւ չի
կրնար ամբողջ Կայսրութեան առումով ընտրապայքար կազմակերպել:
Այս պատճառներով ալ, «Գալառներուն մէջ հաստատուած Իթթիհա-
տական գրասենեակներն էին որ կը նշանակէին ընտրելիները. ո՛չ որ
կրնար տարբեր թեկնածու մը ներկայացնել: Եղածը, երոպական
իմաստով, կանոնաւոր ընտրութիւն մը չէր»⁴:

Ընտրութիւններուն ընթացքին Իթթիհատ կը ցուցարբէրէ ոչ-թուրք
եւ յատկապէս քրիստոնեայ երեսփոխաններուն թիւը նուազագոյնի ի-
ջեցնելու յստակ միտում, որուն համար ան կ'օգտագործէ իր ձեռքերուն
մէջ կեդրոնացած գործադիր իշխանութեան լծակները: Այդ մասին

պատմաբան Ալբրուս Բանսու կը գրէ. «օրինակի համար գիտ մը կամ տարածաշրջան մը որ բաղկացած էր հինգ հարիւր քրիստոնեայ ընտրողներէ (թիւ մը որ բաւարար է ք. կարգի մէկ ընտրող տալու համար), կը բաժնուի երեք կամ չորս շրջաններու եւ ապա այդ շրջանները կը միացուին իսլամ գիղերուն կամ տարածաշրջաններուն»⁵:

Իթթիհատի նպատակն էր ապահովել Խորհրդարանի բացարձակ մեծամասնութիւնը՝ օսմանացումի քաղաքականութեան մէջ զայն որպէս օրէնսդիր հաստատութիւն օգտագործելու համար: Օսմանականութիւնը, երիտթուրքական շարժման՝ յատկապէս Ահմէտ Ռիզայի գլխաւորած թեւին ջատագոված գաղափարախօսութիւնն էր՝ երբ տակաւին ան կը գտնուէր վտարանդիութեան մէջ: Օսմանականութեան գաղափարախօսութեան համաձայն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունէր տարրեր կրօնքներ դաւանող մէկ ազգ՝ օսմանեան ազգը: Այս տեսութեամբ երիտթուրքերը կ'ուզէին հիմնաւորել տարրեր ազգերու ազգային-ազատագրական պայքարներուն եւ հողային պահանջներուն անհիմն եւ օտարամուտ ըլլալու իրենց համոզումը: Սահմանադրութենէն ետք օսմանականութիւնը կը դառնայ իթթիհատական իշխանութիւններուն պետական գաղափարախօսութիւնը: Անոնք, ա՛յս գաղափարախօսութեամբ կ'ուզեն բացատրել քաղաքացիներու հաւասարութեան սկզբունքը, մինչդեռ ազգային փոքրամասնութիւններուն (հայ, յոյն, արաբ եւն.) մօտ հետզհետէ կ'արմատանայ այն համոզումը, որ սա թրքացումի քաղաքականութեան թաքուն ձեւ մըն է:

Ընտրութիւններու նախօրեակին, իթթիհատական գործիչները կապ կը հաստատեն Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան հետ եւ անկէ կը խնդրեն հայ ընտրելիներու ցանկ մը, որպէսզի ք. կարգի իթթիհատական ընտրողներուն միջոցով Խորհրդարան հասցնեն նաեւ հայ երեսփոխաններ: Իթթիհատ դէմ էր Կայսրութենէն ներս ազգային դիմագիծով կուսակցութիւններու գոյութեան եւ այս ձեւով կ'ուզէր նսեմացնել նաեւ հայ կուսակցութիւններուն դերը: Յարաբերութեան այս ձեւէն մեծապէս դժգոհ կը մնայ ՀՅԴն: Վերջինս իթթիհատի հետ իր գործակցութիւնը սկսած էր 1902ի նախօրէին, մասնակցած էր 1902ին Փարիզի մէջ կայացած Օսմանեան Ընդդիմադիր Ուժերու Խորհրդաժողովին եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած 1907ին դարձեալ Փարիզի մէջ կայացած Ընդդիմադիր Ուժերու Բ. Խորհրդաժողովի յաջողութեան մէջ: Գործնական կեանքի մէջ եւս, 1906էն սկսեալ ՀՅԴ Վասպուրականի եւ հրգրումի կոմիտէները գործակցութեան մէջ էին ընդդիմադիր տարրերուն հետ: Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, ՀՅԴ ջերմօրէն կը

պաշտպանէ նոր վարչակարգը եւ իթթիհատին վարած օսմանացումի քաղաքականութեան մէջ կը տեսնէ ազգերու հաւասարութեան սկզբունքին գործնականացումը⁶։ ՀՅԴ ինքզինք կը ներկայացնէ որպէս Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սահմանադրութիւն բերող ամէնէն կարեւոր ուժերէն մէկը⁷։ ՀՅԴի ակնկալութիւնն էր, որ իր վաղեմի դաշնակիցը գործակցի իր հետ եւ ինք աւելի ներգործօն մասնակցութիւն ունենայ հայ երեսփոխաններու անուններուն որոշման մէջ։

ՄԴՀնչակեան Կուսակցութիւնը եւս, կուսակցութիւնները շրջանցող իթթիհատ-Պատրիարքարան յարաբերութեան ձեւը սխալ կը գտնէ։ Ան իթթիհատի հանդէպ հակադիր կեցուածք որդեգրած էր 1896էն ի վեր, եւ այդ պատճառով ալ մասնակցած չէր 1902ի եւ 1907ի Օսմանեան Ընդդիմադիր Ուժերու զոյգ խորհրդաժողովներուն⁸։ Հնչակեանները սակայն յարաբերութեան այս ձեւը կը նկատեն «քաղաքական մի բարեբախտ սխալ», որուն պատճառով անոնք չեն ստիպուիր ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել իրենց հին հակառակորդին հետ եւ այդ պարտականութիւնը կը ձգեն Պատրիարքարանին⁹։

Իթթիհատ, նախընտրական բանակցութիւններուն ընթացքին իր տուած խոստումները, յատկապէս՝ հայ երեսփոխաններու թիւին մասին, չի յարգեր։ Սա յատկապէս դժգոհ կը թողու ՀՅԴի ղեկավարութիւնը, որովհետեւ ամէնէն աւելի ան էր որ ակնկալութիւններ ունէր իթթիհատէն¹⁰։ 1908ի ընտրութիւններուն արդիւնքով Երեսփոխանական Ժողով կը մտնեն 11 հայ երեսփոխաններ, որոնք ըստ իրենց ընտրաշրջաններուն եւ քաղաքական պատկանելիութեան կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը․- ՀՅԴ՝ Գարեգին Փաստրմաճեան-Արմէն Գարօ (էրզրում), Վարդգէս Սերենկիւլեան (էրզրում), Վահան Փափագեան-Կոմս (Վան), Գեղամ Տէր Կարապետեան (Մուշ), իթթիհատականներ՝ Յակոբ Պապիկեան (Թեքիրտաղ), Պետրոս Հալաճեան (Պոլիս), Արթին Պոչկեզեանեան (Հալէպ), անկուսակցականներ՝ Գրիգոր Զօհրապ¹¹ (Պոլիս), Ստեփան Սպարթալեան (Իզմիր), Նազարէթ Տաղաւարեան (Սերաստիա), ՄԴՀԿ՝ Համբարձում Պոյաճեան-Մեծն Մուրատ (Ատանա)։

Հայ ազգային-հասարակական կազմակերպութիւններուն, անհատ մտաւորականներուն եւ մամուլի օրկաններուն մօտ հաստատ համոզում կը գոյանայ, որ հայ երեսփոխաններուն թիւը չէր համապատասխաներ արեւմտահայութեան յարաբերական տոկոսին, եւ կատարուածը արդիւնք էր իթթիհատի դիտաւորեալ քաղաքականութեան։ Երեսփոխանական Ժողովի կուսակցական ներկայացուցչական կազմը եւս չէր արտացոլեր իրականութիւնը։ Այս պարագան ակնբախ կը դառնայ յատ-

կապէս, երբ իթթիհատական հայ երեսփոխաններուն թիւն ու անոնց կազմած տոկոսը բաղդատուի ոչ-թուրք ազգերու երեսփոխաններուն մէջ իթթիհատականներուն կազմած տոկոսին հետ: Ստորեւ այդ աղիւսակը¹² .-

ազգութիւն	երեսփոխաններու թիւ	իթթիհատական երեսփոխաններ	իթթիհատականներուն տոկոսը ազգային կազմին մէջ
արաբ	53	1	1,8
ալպանացի	27	2	7,4
յոյն	22	1	4,5
հայ	11	3	27,2
սերպ	6	0	0
քիւրտ	5	1	20
հրեայ	4	3	75
պուլկար	4	0	0
վրախ	1	0	0

Տրուած աղիւսակին մէջ հրեայ երեսփոխաններու թիւին մէջ իթթիհատականներու կազմած բարձր տոկոսը բնութագրական կարելի չէ նկատել: Հրեաները, ի տարբերութիւն շարք մը այլ փոքրամասնութիւններու, ազգային հարցեր եւ հողային պահանջներ չունէին. անոնք ամբողջապէս օսմանացած էին:

«Հրեաները իրենց շահերուն լաւագոյն պաշտպանութիւնը կը տեսնէին աշխարհիկ եւ սահմանադրական օսմանեան պետութեան մէջ, ուր իսլամ տարրին հետ ընդհանուր մտահոգութիւններ բաժնելով, անոնք նուազագոյն ձեռով կը տուժէին հակասեմական վերաբերմունքներէն»¹³:

Հրեաներէն բացի, թիւով եւ տոկոսով ամենաշատ իթթիհատական երեսփոխան ունեցող փոքրամասնութիւնը կը դառնան հայերը: Երեւոյթին մասին ցարդ եղած բացատրութիւնները կարելի է ամփոփել քանի մը կէտերու տակ.-

1) Որեւէ ընտրաշրջանի բ. կարգի ընտրողներուն մէջ հայերը մեծամասնութիւն չէին կազմեր, հետեւաբար հայ երեսփոխաններու ընտրութիւնը մեծապէս կախեալ էր ոչ-հայ ընտրողներէն: Մինչդեռ միւս բոլոր ազգութիւններուն համար այդպիսի ընտրաշրջաններ գոյութիւն ունէին: Օրինակի համար.- «Աեց ընտրաշրջաններու մէջ (Խոննիմա, Մոզա-

նի, Լեմնոս, Միթիլենե, Քիոս եւ Ռոտոս), միայն յոյն երեսփոխաններ կ'ընտրուէին, որովհետեւ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը յոյն էր»¹⁴:

2) Քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն մէջ՝ սահմանադրական կարգերու հաստատումին հանդէպ ամէնէն աւելի խանդավառութիւնը կ'ըլլայ հայր, հետեւաբար բացառուած չէ, որ այդ շրջանին, քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն մէջ, տոկոսային յարաբերութեամբ ամէնէն աւելի հայերը ըլլային իթթիհատիական դարձողները:

3) Պատրիարքարանը եւ ՀՅԴն իթթիհատին հետ իրենց բանակցութիւններուն ընթացքին վճռական չեն ըլլար եւ պէտք եղածէն աւելի կը վստահին անոր: Փաստօրէն, «Բոլոր փոքրամասնութիւններու բ. կարգի ընտրողներուն մէջ միայն հայ եւ հրեայ ներկայացուցիչներն են որ կը քուէարկեն ի նպաստ Իթթիհատի թեկնածուներուն»¹⁵:

Երեսփոխանական Ժողովին մէջ իթթիհատ կ'ունենայ 54 կուսակցական երեսփոխաններ: Սակայն, շրջաններէն ընտրուած երեսփոխաններուն մեծ մասը (շուրջ 150 հոգի) շրջանային հեղինակութիւններէն, որոնք ընտրուած էին իթթիհատի ցանկերով: Իթթիհատին համար հական նշանակութիւն ունեցող օրինագիծերու պարագային, ասոնք կը քուէարկէին ի նպաստ անոր: Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ կ'ընտրուի իթթիհատի յայտնի պարագլուխներէն եւ գաղափարախօսներէն Ահմէտ Ռիզան: Երեսփոխանական Ժողովը կը դառնայ իթթիհատի ձեռքին գործիք եւ կը վերածուի անոր քաղաքական նպատակներուն, յատկապէս՝ օսմանացումի քաղաքականութեան օրէնսդրական ենթահող տրամադրող հաստատութեան մը:

Երեսփոխանական Ժողովը չ'ունենար իրմէ ակնկալուած լրջութիւնը. «այն մի տեսակ արեւելեան սրճարան էր: Ոմանք յօրանջում, նիրհում, քերուրտում էին, ոմանք էլ նստած տեղերից աջ ու ձախ պոռում: Փարլամենտական լրջութեան նշոյլ անգամ չկար այդտեղ: ...փարլամենտների ծաղրանկար՝ Օտտոմանեան փարլամենտն էր դա»¹⁶:

Երեսփոխան Փափագեանի վկայութեամբ եւս՝ «Նիստերու ատենն ալ անոնցմէ (երեսփոխաններէն - Ե-Ճ-) շատերը չէին շեղեր իրենց տնային սովորութիւններէն. կը բարձրանային բազկաթոռներու վրայ եւ ծունկերը տակերնին ծալած, մուճակնին աթոռին տակ՝ մերկ ոտքերուն մատերու հետ կը խաղային եւ “թեզպեհ” կը քաշէին, առանց նեղուելու: Զուէարկութեան ատեն կը նայէին իրենց վստահելի կամ Իթթիհատի խօսկան երեսփոխանի մատերուն ու կը պոռային “կապուլ” (ընդունելի)»¹⁷:

Իթիթիհատական իշխանութիւններն ու նորընտիր Երեսփոխանական Ժողովը լուրջ փորձութիւն կը դիմագրաւեն 1909 Ապրիլ 12-13ին, երբ յետաշրջական եւ հակակառավարական ուժերը կը գրաւեն խորհրդարանի շէնքը եւ փոքրամասնութիւն կազմող երեսփոխաններու ներկայութեամբ կը քուէարկեն շարիաթի սկզբունքներուն վերադառնալու օրէնքներ: Հակադարձ հարուածը չ'ուշանար եւ Ապրիլ 24ին Իթիթիհատի հաւատարիմ զօրամիաւորումներն ու սահմանադրական ուժերը կը վերագրաւեն մայրաքաղաքը: Իշխանափոխութեան այս շրջանին տեղի կ'ունենայ Ատանայի աղէտը:

Իշխանութեան վերատիրանալէն ետք, Իթիթիհատին «ձեռքերը ազատ կ'արձակուին իր ուզած օրէնսդրական փոփոխութիւնները կատարելու համար»¹⁸:

Կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Երեսփոխանական Ժողովը կը քուէարկէ «ընկերակցութիւններու կազմութեան», «Ժողովրդային հաւաքներ»ու, «գործադուլներ»ու, «ոչ-խալամներու գինուորագրութեան», «արհեստակցական միութիւններ»ու, «աւագակութեան եւ խռովարարութեան դէմ միջոցառումներ»ու, «կալուածատուրք»ի, «կանանց աշխատանք»ի եւ այլ կենսական օրէնքներ: «Այս օրէնքներուն նպատակն էր կառավարութեան ձեռքը տալ այնպիսի ոյժ, որ ան կարենայ ճգնել իր քաղաքականութեան հանդէպ դժգոհութիւն արտայայտող որեւէ շարժում»¹⁹:

Ուստի, այս օրէնքները յառաջ կը բերեն ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններու դժգոհութիւնը, որովհետեւ անոնք այս օրէնքներուն մէջ կը տեսնեն «քոնի օսմանացումի փորձերը»²⁰:

Այս շրջանին, Երեսփոխանական Ժողովը քանի մը առիթներով կը քննարկէ նաեւ Ատանայի աղէտին պատասխանատուութեան հարցը:

Հայ երեսփոխանները առաջադրուած օրինագիծերուն, ինչպէս նաեւ Ատանայի աղէտին քննարկման ժամանակ, հանդէս կը բերեն լուրջ աշխուժութիւն: Անոնք էական բարեփոխութիւններ կ'ուզեն մտցնել առաջադրուած օրինագիծերուն մէջ, նաեւ՝ կ'առաջադրեն ամբողջապէս նոր օրինագիծեր²¹: Ընդհանրապէս հայ երեսփոխանները իրենց ելոյթներուն եւ օրէնսդրական նախաձեռնութիւններուն մէջ կ'արտայայտեն ժամանակաշրջանի ամէնէն յառաջդիմական սկզբունքները, որոնք կը մերժուին եւ նոյնիսկ երբեմն ծաղրի կ'ենթարկուին իրենց գործընկերներուն կողմէ²²:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 1912Ի ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԱՏԵՆ

1912ի երեսփոխանական ընտրութիւններու նախօրէին, որոնք ընտրական օրէնքին համաձայն պէտք է տեղի ունենային Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներուն, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը դիմագրաւէր արտաքին եւ ներքին դժուարութիւններ:

1911 Սեպտեմբեր 29ին Իտալիա պատերազմ կը հռչակէ Օսմանեան Կայսրութեան դէմ եւ կը յարձակի անոր ափրիկեան նահանգներէն Թրիփոլիթանիոյ (Լիպիա) վրայ: Օսմանեան բանակները, որոնք շրջանէն ներս ունէին թոյլ ներկայութիւն մը միայն, շատ արագ պարտութեան կը մատնուին: Իթիթիհատական կարգ մը սպաներու, որոնց շարքին էնվէր եւ Մուստաֆա Քեմալ, ինքնակամ նախաձեռնութիւնը՝ արար ցեղախումբերով (մասնաւորաբար սինուսի ցեղախումբին) փարթիզանական կռիւներ կազմակերպելու Իտալական բանակին դէմ, կուտայ սահմանափակ արդիւնք մը միայն: Թուրք-Իտալական պատերազմը կը տեւէ մինչեւ 1912 Հոկտեմբեր 17, երբ Լոզանի մէջ ստորագրուած համաձայնագրով Օսմանեան Կայսրութիւնը կը կորսնցնէ Թրիփոլիթանիան եւ Եգէական Մովուն մէջ գտնուող Երկոտասան Կղզիները (Dodecanese Islands)²³: Երեսփոխանական ընտրութիւններու տաք քարոզարշաւը (Մարտ-Ապրիլ ամիսներ) կը համընկնի պատերազմի թէժ իրադարձութիւններուն՝ ուր արձանագրուած պարտութիւնները, իբր իշխանութիւններուն վարած ձախող արտաքին քաղաքականութեան արդիւնքը, լայնօրէն կ'օգտագործուի հիմնականին մէջ Իթիլաֆի կողմէ գլխաւորուած ընդդիմութեան կողմէ: Վերջիններուս կողմէ արձակուած «Թրիփոլիթանիան կը ծախեն» մեղադրանքը լայն տեղ կը գտնէ ժողովրդային զանգուածներուն մօտ: Իշխանամէտ ուժերը եւս ընտրական քարոզչութեան մէջ կը փորձեն օգտագործել արտաքին թշնամիին առկայութիւնը եւ կոչ կ'ընեն համախմբուիլ կառավարութեան շուրջ, աշխատելով ցոյց տալ, որ «ընդդիմութիւնը քանդիչ է եւ ոչ-հայրենասէր»²⁴:

Ներքին ճակատի վրայ, Իթիթիհատի իշխանութեան հանդէպ դժգոհութիւնը տակաւ կ'աճի. կը ծնին շարք մը ընդդիմադիր կուսակցութիւններ, որոնց կարեւոր մէկ մասը՝ Իթիթիհատէն անջատուածներ: 1911 Նոյեմբեր 21ին, ընդդիմադիր շարք մը խմբակցութիւններու միաձուլումով կը ստեղծուի Իթիթիհատին ընդդիմադիր ամէնէն զօրաւոր ոյժը՝ Հուրիյէթ Վէ Իթիլաֆ (ազատութիւն եւ համաձայնութիւն) կուսակցութիւնը:

1911 Դեկտեմբերին, Պոլսոյ երեսփոխան Ռիֆաթ փաշայի Ֆրանսայի դեսպան նշանակուելուն պատճառով թափուր մնացած երեսփոխանական աթոռին համար տեղի կ'ունենան մասնակի ընտրութիւններ։ Իթթիհատի թեկնածու Ներքին Գործոց Նախարար Մեմտուհ պէյին դէմ Իթիլաֆ թեկնածու կ'առաջադրէ Թահիր Հայրէտտինը։ Վերջինս բարձր ընտրողներուն մէջ ձեռք կը ձգէ մէկ ձայնի առաւելութիւն եւ կ'ընտրուի երեսփոխան։ Մայրաքաղաքի շրջանէն Ներքին Գործոց Նախարարին պարտութիւնը լուրջ հարուած էր Իթթիհատին։ Ընդդիմադիրները Իթթիհատի մասին կը սկսին խօսիլ որպէս «պատմութեան անցած ոյժ մը»²⁵։

Այս մթնոլորտին մէջ սպասել յաջորդ երեսփոխանական ընտրութեան՝ Իթթիհատին համար կրնար արկածախնդրական ըլլալ։ Իթթիհատի ղեկավարութեան մօտ կը ձեւաւորուի ընտրութիւնները շուտ կայացնելու եւ անոր միջոցով իր ընդդիմադիրներուն ջախջախիչ հարուած տալու գաղափարը։

Արտահերթ երեսփոխանական ընտրութիւններ կատարելու պատճառ կը հանդիսանայ Սահմանադրութեան 35րդ յօդուածին բարեփոխման հարցը²⁶։ 1911 Դեկտեմբեր 16ին Սայիտ փաշայի կառավարութիւնը Երեսփոխանական Ժողովին կը ներկայացնէ վերոյիշեալ յօդուածը փոփոխութեան ենթարկելու նոր օրինագիծ մը, որ Երեսփոխանական Ժողովի վաւերացման չ'արժանանար։ Դեկտեմբեր 30ին Սայիտ փաշա կը հրաժարի եւ յաջորդ օր Սուլթանին կողմէ վերստին կը նշանակուի վարչապետ²⁷։ 1912 Յունուար 2ին Սուլթանը կը վաւերացնէ նոր կառավարութեան կազմը։ Երեսփոխանական Ժողովէն ներս 35րդ յօդուածին շուրջ վէճերը կը շարունակուին։ Յունուար 15ին, Սուլթանը կը լուծէ Երեսփոխանական Ժողովը եւ ընտրութիւններու նոր թուական կը նշանակէ Մարտ 23էն Ապրիլի վերջը։

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՄՆԱԿԻՑ ՀԱՅ ՈՅԺԵՐԸ

Երեսփոխանական ընտրութիւններուն նախապատրաստուող հայ կուսակցութիւններն ու հոսանքները կը պարզէին հետեւեալ պատկերը։

ՀՅԴԵՆ 1902էն սկսեալ գործակցութիւն ունէր Իթթիհատին հետ։ Այդ գործակցութիւնը կը շարունակուի սահմանադրութենէն ետք եւ 1909 Սեպտեմբերին կը կնքուի «Համագործակցութիւն Իթթիհատ-Թերաքի Կուսակցութեան Ընդհանուր Կեդրոնին եւ ՀՅԴաշնակցութեան Կ. Ժողովի Պատասխանատու Մարմին-ին» միջեւ²⁸։ Ատանայի աղէտէն անմիջապէս յետոյ կնքուած այս դաշինքը հայ ազգային-հասարակական հո-

սանքներուն եւ մամուլի անկախ օրկաններուն կողմէ կ'ենթարկուի բռնադատութեանց, որոնց իր հերթին կը հակադարձէ ՀՅԴ պաշտօնաթերթ Ազատամարտ օրաթերթը²⁹։ Հակառակ անոր, որ ՀՅԴ կը քննադատէ իրերայաջորդ կառավարութիւններու սխալներն ու թերացումները, ան կը մնայ գործակից իթթիհատին եւ ակնկալելի էր, որ երեսփոխանական ընտրութիւններուն ժամանակ, այդ գործակցութիւնը ստանար շօշափելի տարազում։ ՀՅԴ տիրական ներկայութիւն էր Պոլսոյ, Վանի, Պիթիսի եւ էրզրումի նահանգներուն մէջ։

ՄԴՀԿը 1896էն սկսեալ հակառակորդ էր երիտթրքական շարժման մէջ Ահմէտ Ռիզայի կողմէ գլխաւորուած օսմանականութեան գաղափարախօսութիւնը ջերմօրէն պաշտպանող հոսանքին, որ ապագային իթթիհատ Վէ թերաքըր կուսակցութեան կարելոր բաղկացուցիչներէն մին պիտի դառնար։ Սահմանադրութենէն ետք ՄԴՀԿը կը դառնայ ընդդիմադիր կուսակցութիւն։ Իթթիհատին հանդէպ ՄԴՀԿի հակադիր կեցուածքը տարուէ տարի կը դառնայ աւելի սուր եւ 1912ին կը հասնի իր գագաթնակէտին։ 1913 Սեպտեմբերին, կուսակցութեան է. համագումարը արդէն կ'որոշէ ամբողջապէս անցնիլ ընդդիմակեայ եւ յեղափոխական գործունէութեան³⁰։ Սահմանադրութեան չրջանին ՄԴՀԿը գործակցութեան եզրեր կը փնտռէ ընդդիմադիր այլ խմբակցութիւններու հետ։ 1912 Փետրուար 7ին, երեսփոխանական ընտրութիւններուն նախօրեակին, համաձայնագիր կը կնքուի ՄԴՀԿի եւ ընդդիմադիր Իթիլաֆ կուսակցութեան միջեւ։ ՄԴՀԿը տիրական ներկայութիւն ունէր Պոլսոյ չրջակայքին, Սփազի, Խարբերդի, Ատանայի նահանգներուն եւ Սեւ Ծովու հայաշատ քաղաքներուն մէջ։

ՎՀԿը, որ 1902էն արդէն կը գործէր որպէս ինքնուրոյն կուսակցութիւն, օսմանեան քաղաքական որեւէ կուսակցութեան հանդէպ սկզբունքային կեցուածք չ'արձանագրեր եւ որեւէ կուսակցութեան հետ դաշինք չի կնքեր։ ՎՀԿը իր ներկայութիւնը զգալի կը դարձնէ Պոլսոյ, Շապին Գարահիսարի եւ Կիլիկիոյ կարգ մը հայաշատ քաղաքներուն մէջ։

ՀՍՌԿը, որ ծնունդ կ'առնէ 1908 Հոկտեմբերին, հիմնական նպատակ կը դարձնէ սահմանադրական կարգերու պաշտպանութիւնը։ Ան, սակայն, թրքական որեւէ հոսանքի հանդէպ արմատական կեցուածք չ'արտայայտեր եւ առաւելարար կը գործէ Պոլսոյ մէջ։

Արմենական կուսակցութիւնը, կը շարունակէ իր տիրական ներկայութիւնը ունենալ Վանի նահանգին մէջ։

Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը երեսփոխանական ընտրութիւններու կարեւոր գործօններէն էր: Ազգային-քաղաքական-հասարակական հարցերու կապակցութեամբ, Պատրիարքարանը պէտք է գործէր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին եւ ասոր կողմէ ընտրուած Քաղաքական Ժողովին³¹ համաձայն: 1863ի Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը պէտք է կազմուած ըլլար 140 երեսփոխաններէ, որոնցմէ 20ը Պոլիս գտնուող եկեղեցականներէ, 80ը Պոլսոյ եւ շրջակայքի հայութենէն եւ 40ը՝ գաւառի հայութենէն³²: Այս բաժանման հետեւանքով գաւառահայութիւնը արդար ձեւով չի ներկայացուիր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ: Ժողովը միատարր չ'ըլլար նաեւ քաղաքական իմաստով: Սահմանադրութենէն անմիջապէս ետք ան կը բաժնուի Պահպանողական, Կեդրոն եւ Ազատական հոսանքներու: Կարճ ժամանակ անց, Պահպանողական եւ Կեդրոն հոսանքները կը միաձուլուին եւ 1912ի դրութեամբ ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կը ստանայ հետեւեալ պատկերը.՝ Կեդրոն խմբակցութիւն՝ 44 երեսփոխան, Ազատական խմբակցութիւն՝ 22 երեսփոխան, Անկախ Երեսփոխաններու Համախմբում՝ 11 երեսփոխան, ՀՅԴի խմբակցութիւն՝ 11 երեսփոխան, ՄԴՀԿի խմբակցութիւն՝ 5 երեսփոխան: ՀՍՌԿ եւ ՎՀԿի երեսփոխանները մաս կը կազմեն Կեդրոն խմբակցութեան³³: ՀՅԴի խմբակցութիւնը ընդհանրապէս կը գործակցի Ազատական խմբակցութեան հետ, իսկ ՄԴՀԿի խմբակցութիւնը Անկախ երեսփոխաններու հետ կ'ունենայ պարագայական գործակցութիւն:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երեսփոխանական ընտրութիւններուն ընդառաջ, արեւմտահայ բոլոր կուսակցութիւններուն եւ հոսանքներուն հիմնական մտահոգութիւնը կը դառնայ ապագայ Երեսփոխանական Ժողովի հայ երեսփոխաններուն թիւը: Այդ թիւը մեծապէս կախեալ էր ընտրաշրջաններու բաժանումներէն: Ընտրաշրջանները սահմանազօրած էին այնպէս մը, որ ոչ մէկ տեղ ք. կարգի ընտրողներուն մէջ հայերը մեծամասնութիւն կազմէին: Ուստի հայ երեսփոխաններուն ընտրութիւնը կախեալ էր ոչ-հայ ք. կարգի ընտրողներու կամքէն: Այս մասին Պատրիարքարանին գրած տեղեկագիրները՝ *Թաքր/րները*, իշխանութիւններուն կողմէ նկատի առնուած չէին, եւ ընտրաշրջաններու բաժանումը կը մնար ի վնաս հայութեան: Օրինակի համար, Մուշի առաջնորդ Ներսէս եպս. Ղարախանեան 1912 Ապրիլին Պատրիարքարան յղած իր տեղեկագրին մէջ կը նշէ, թէ Դաշտի Շրջանի Զիարէթ գիւղախումբի երկու հայ գիւղեր ընտրականօ-

րէն միացուած են քրտական հինգ գիւղերու: Միւս կողմէ 432 ընտրող հաշուող Ադրենիս եւ 327 ընտրող հաշուող Ագ-Պունար քրտական գիւղերը կու տան մէկական բ. կարգի ընտրող, մինչ հայաբնակ Յրօնք՝ 633 ընտրող, Մրտագոմ՝ 1092 ընտրող եւ Յասգիւղ՝ 1025 ընտրող հաշուող գիւղերը դարձեալ կու տան մէկական բ. կարգի ընտրող: Ընդհանուր առմամբ Սասնոյ հայաշատ շրջանի բ. կարգի 13 ընտրողներուն մէջ միայն երեքը հայեր էին³⁴:

1908-1912ին, Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, կուսակցութիւնները եւ անկախ մամուլը յաճախ կը բարձրացնեն հայերու, ինչպէս նաեւ այլ փոքրամասնութիւններու երեսփոխանական ներկայացուցչութեան հարցը, որ երբեմն նաեւ առիթ կու տայ տարբեր հոսանքներ ներկայացնող հայկական, յունական եւ թրքական մամուլի օրկաններուն միջեւ բանավէճերու: ՀՅԴ Պոլսոյ պաշտօնաթերթ Ազատամարտը իր «Համեմատական ներկայացուցչութիւնը. Ի՞նչպէս Պէտք է կատարուին Ընտրութիւնները Թուրքիոյ Մէջ» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Օսմանեան պատգամատրական ժողովի ընտրութիւններուն ատեն ղեկավար կուսակցութիւնը, Իթթիհատ Թերաքքըն, ջանք չխնայեց ցեղերու համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը անգործադրելի ձգելու համար, հիմնուած՝ օսմանեան միակ ազգութեան մը գաղափարին վրայ որ օրուան կարգախօսն էր: Այդ օրէն ի վեր սակայն տրամադրութիւնները բաւական փոխուած են, ու Իթթիհատի լիտերները մինչեւ մէկ աստիճան հաշտուած են համեմատական ներկայացուցչութեան սխալմին հետ, միայն թէ չեն հաւանիր օրէնքի կարգ անցնելու այդ սխալմը, հոդ կանգ կ'առնեն իրենց բարի կամեցողութիւնները»³⁵:

Նախընտրական միւս մտահոգութիւնը ընտրութիւններուն հայութեան մասնակցութեան ձեւին շուրջ էր: 1908ի ընտրութիւններուն, Պատրիարքին հովանաւորութեամբ, ազգային երեսփոխանական ժողովին կողմէ ստեղծուած էր «սահմանադրական ակումբ», որ Իթթիհատին հետ վարած էր ընտրական բանակցութիւններ, յատկապէս՝ հայ երեսփոխաններու թիւին եւ անոնց անուններուն շուրջ: Իթթիհատ խախտած էր իր նախընտրական խոստումները: Այլապէս ալ, անցնող չորս տարիներուն ընթացքին, Իթթիհատի իշխանութեան հանդէպ արձանագրուած էին բազմապիսի դժգոհութիւններ: Հրապարակ եկած էր նաեւ Իթթիհատին ձեռնոց նետող ընդդիմադիր, բաւական ուժեղ թուացող կուսակցութիւն մը՝ Իթիլաֆը: Հայերը ի՞նչ ձեւով պէտք է մասնակցէին ընտրութիւններուն: Այս եւ յարակից հարցերու պատասխանները գտնելու կեդրոնատեղիին կը վերածուի Պատրիարքարանը: 1912 Յունուար

24ին, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Քաղաքական Ժողովը կը գումարէ նիստ մը՝ ճշդելու համար Պատրիարքարանին դերակատարութիւնը յառաջիկայ ընտրութիւններուն: Ժողովը կ'անցնի բուռն վիճաբանութիւններով եւ չի կրնար որոշել Պատրիարքարանին «ձեռնհասութիւնը» գալիք ընտրութիւններուն, «մանաւանդ այսպիսի փափուկ ժամանակ մը երբ օսմանեան քաղաքական կուսակցութեանց միջեւ բոլորն պայքար կայ»³⁶:

Երկու օր անց, Յովհաննէս Արշարունի Պատրիարքին նախագահութեամբ տեղի կ'ունենայ այլ ժողով մը, որուն կը մասնակցին Քաղաքական Ժողովի, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Մայր Դիւանի անդամները, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի խմբակցութիւններուն եւ կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչները: Ժողովը՝ քննարկելէ ետք ընտրական հարցերը, կ'որոշէ.՝ 1) նկատի առնելով որ ընտրական վիճակը խառն է, Պատրիարքարանը որեւէ գործօն մասնակցութիւն չունենայ ընտրութիւններուն, 2) կոչ ընել հայ կուսակցութիւններուն եւ անոնց շուրջ գտնուող անկուսակցական ազգայիններուն՝ պաշտպանել ազգային ընդհանրական շահերը, օրինակ՝ հայ երեսփոխաններու թիւը, 3) պահանջել հայ թեկնածուներէն յանձնառութիւն հայ ազգային ընդհանրական շահերուն եւ Պատրիարքարանի առանձնաշնորհումներուն պաշտպանութեան կապակցութեամբ³⁷:

ՊԱՅՔԱՐ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԺԱԿԱՏՆԵՐՈՒ ՅՍՏԱԿԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կ'ակնկալուէր, ընտրապայքարը հիմնականին մէջ իրար դէմ կը հանէ իշխանութեան վրայ գտնուող՝ Իթթիհատ, եւ ընդդիմադիր՝ Իթիլաֆ կուսակցութիւնները³⁸: Երկու մեծ կուսակցութիւնները ճիշդ չեն խնայեր ազգային փոքրամասնութիւններն ու աւելի փոքր կուսակցութիւնները իրենց շուրջ համախմբելու համար: Մամուլի էջերը կը լեցուն այս ուղղութեամբ տարուող քարոզարշաւի նիւթերով: Իթիլաֆական Թաշկիլէդ թերթը կոչ կ'ընէ հայերուն՝ իրենց ազգային շահերէն ելած, միանալ Իթիլաֆին³⁹: Իթթիհատական Ժէօն Թիւրքը կը գտնէ, որ ազգային փոքրամասնութիւնները՝ իրենց շահերէն մեկնած, պէտք է վստահին Իթթիհատին⁴⁰: Սթամպուլ թերթը կը գտնէ, որ յոյներուն մօտ կը նկատուի որոշակի միասնականութիւն եւ որ անոնք պիտի քուէարկեն Իթթիհատին դէմ, մինչդեռ հայերուն մօտ նման միասնութիւն չ'երեւիր: Ազատամարտ կը հաստատէ այս նկատողութիւնը եւ ասոր մէջ տարօրինակ ոչինչ կը գտնէ⁴¹: Օսմանեան Սոցիալիստական կուսակցութիւնը⁴² կոչ կ'ընէ բոլոր սոցիալիստներուն քուէարկել ի նպաստ Իթիլա-

Ֆին: Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի անդամ ՀՅԴԻ պաշտօնաթերթը կը գրէ, թէ նման կուսակցութեան մը գոյութեան եւ անոր ղեկավարութեան մասին լուր չունին⁴³: Սթամպուլ կը գրէ, թէ Իթթիհատ-ՀՅԴ համաձայնութիւնը արդէն գոյացած է եւ Իթթիհատ պիտի պաշտպանէ 6-7 «թումրի/թէճի» հայերու թեկնածութիւնը⁴⁴: Այս լրատուութիւնը թարգմանաբար տուող Ազատամարտ կը գրէ, թէ բանակցութիւնները տակաւին աւարտած չեն, իսկ «Գալով երեսփոխաններու թիւին, բանակցութեանց ընթացքին այդ մասին որեւէ խօսք չէ եղած որովհետեւ ՀՅԴ-աշնակցութիւնը ամէն բանէ աւելի նկատի ունի հայ ժողովուրդի կենսական պահանջներուն խնդիրը»⁴⁵:

Թաշկիրլէզ՝ «Հայերը, Դաշնակցութիւնը, Իթթիհատը եւ Իթիլաֆը» յօդուածին մէջ, անգամ մը եւս կը գտնէ թէ հայերը՝ իրենց ազգային շահերէն մեկնած, պէտք է Իթիլաֆին հետ ըլլան եւ ո՛չ թէ Իթթիհատին: Ազատամարտ, Թաշկիրլէզի խմբագրապետ եւ երեսփոխան Լուսֆի Ֆիքրի պէյի գրչին պատկանող այս յօդուածէն լայն մէջբերումներ կատարելէ ետք, համաձայն չի գտնուիր յայտնուած միտքին ու կը գրէ. «Այս երկրին սահմանադրութեան իսկապէս նեցուկ ըլլալիք եւ վստահելի պետական կուսակցութիւնը՝ հակառակ իր ծանօթ այլեւայլ թերութիւններուն Իթթիհատ-Թերաքքըն է»⁴⁶:

Այս հարցին շուրջ Ազատամարտի եւ Թաշկիրլէզի (որ շարաթ մը ետք կառավարութեան կողմէ կը խափանուի եւ լոյս կը տեսնէ Թաամինէթ անունով) ծայր կ'առնէ բանավէճ մը, որուն կը ներգրաւուի ու Ազատամարտի տեսակէտերը կը պաշտպանէ Ժէօն Թիւրքը⁴⁷: Այս կապակցութեամբ Ազատամարտի յօդուածները թարգմանաբար կ'արտատպուին Իթթիհատական Թանին եւ Թերճիւման թերթերուն կողմէ, ակներեւաբար հոն տեղ գտած Իթթիհատին ի նպաստ միտքերուն պատճառով⁴⁸:

Յունուարի վերջաւորութեան, ՀՅԴ պաշտօնապէս կը տեղեկացնէ, թէ Յունուար 28էն սկսած են ՀՅԴ-Իթթիհատ բանակցութիւններ, որոնք կ'ընթանան յաջողութեամբ, թէ՛ այդ հանդիպումներուն ՀՅԴ ներկայացուցած է յուշագիր մը՝ հայկական նահանգներու բարեկարգութեան, հողային հարցին, ինչպէս նաեւ ազգային ու պետական այլ կենսական պահանջներու վերաբերեալ: Այս լրատուութիւնը կատարող Ազատամարտ, զարմանք կը յայտնէ, որ կարգ մը թերթերու համաձայն Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի խմբակցութիւններու եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն ծնունդ պիտի առնէ «Համազգային Մարմին» մը՝ ընտրապայքարի հարցերով զբաղելու համար: Թերթը կը գտնէ թէ նման մարմնի մը կազմութիւնը կը հակասէ նախապէս առ-

նուած այն որոշումին՝ ըստ որուն Պատրիարքարանը պէտք է հեռու մնայ ընտրական հարցերէն⁴⁹։

Նոյն օրը ժէօն Թիւրք «ՀՅԴաշնակցութիւնը եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը» վերնագրին տակ կը գրէ, թէ Սալոնիկի Աշխատաւորական Ֆետերացիայի (ՍԱՖ)⁵⁰ ղեկավարներէն Տիմիդար Վլախովի միջնորդութեամբ, բանակցութիւններ սկսած են նաեւ ՀՅԴի եւ ՄԴՀԿի միջեւ։ Թերթը կը գտնէ, որ եթէ այդ բանակցութիւնները յաջողութեամբ աւարտին, ապա ընտրութիւններուն հայերու մասնակցութեան հարցը կը լուծուի, որովհետեւ այդ երկու կուսակցութիւնները կը կազմեն հայ ժողովուրդի հիմնական ոյժը։ Ազատամարտ կ'առարկէ ու կը գտնէ, թէ «Ընտրական պայքարին մասին Դաշնակցութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան միջեւ համերաշխ գործակցութեան մը ձեռնարկը կը բխի ՀՅԴաշնակցութեան Չ. ընդհանուր ժողովին⁵¹ մէջ տրուած մէկ որոշումէն եւ ոչ թէ հետեւանքն է առանձնապէս Պրն. Վլախովի նախաձեռնութեան, որ վերոյիշեալ որոշումին նպաստած է իր ջանքերով»⁵²։

ՀՅԴ-ՄԴՀԿ բանակցութիւնները արդիւնք չեն տար։ Ըստ Սապահ Գիւլեանի, ՀՅԴի ներկայացուցիչները կը վստահեցնեն թէ Իթթիհատը խոստացած է 20 հայ երեսփոխան, նաեւ՝ ընդունած Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը⁵³։ Երկար վիճաբանութիւններէ ետք, կ'որոշուի Իթթիհատին ներկայացուելիք հայ թեկնածուներուն անունները բաժնել այսպէս.՝ ՀՅԴ՝ 9, ՄԴՀԿ՝ 8, անկուսակցական՝ 3, այն պայմանով, որ անկուսակցական թեկնածուներուն անունները ՀՅԴն պիտի տայ եւ ՄԴՀԿը այդ մասին պիտի չառարկէ։ Ինքնավար Հայաստանի մասին հնչակեանները կ'ուզեն ունենալ Իթթիհատի պաշտօնական եւ կնքուած համաձայնութիւնը։ ՀՅԴ ներկայացուցիչները այդ չեն կրնար բերել եւ բանակցութիւնները կ'ընդհատին⁵⁴։ Շատ հաւանական է, որ հարագատ մնալով իր հակաիթթիհատական կեցուածքներուն, ՄԴՀԿը արդէն իսկ որոշած էր ընտրութիւններուն Իթթիհատին հետ չդաշնակցիլ եւ այն վերածել Իթթիհատի դէմ պայքարի միջոցի մը։ Միւս կողմէ նաեւ, Գիւլեանի տուած երեսփոխանական ակտներու վերոյիշեալ բաժանումը, խոտոր կը համեմատէր ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյին յղուած 1912 Փետրուար 2 թուակիր նամակի այն առաջարկին, ուր կը խօսուի ՄԴՀԿին միայն 1-2 երեսփոխանական ակտով յատկացնելու մասին (նոյն նամակին մէջ կը մերժուի Ազատական խմբակցութեան երեսփոխան տալ եւ համաձայնութիւն կը տրուի կաթոլիկ եւ աւետարանական համայնքներուն յատկացնելու մէկական ա-

թող)⁵⁵։ Այլապէս ալ, ՀՅԴ-ՄԴՀԿ բանակցութիւններուն ընթացքին կատարուած երեսփոխանական ակտներուն բաժանումը, ընդհանրապէս չէր համապատասխաներ իրականութեան, որովհետեւ, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք, Իթթիհատ երբեք ալ համաձայն չ'ըլլար հայութեան 20 ակտոս յատկացնելու մտքին։

Կը ձախողի նաեւ Համազգային Մարմնի ժողովը, որուն հանդէպ, ինչպէս տեսանք, ՀՅԴ ի յառաջագունէ ժխտական կեցուածք որդեգրած էր։ ՀՅԴն ժողովին չի մասնակցիր։ ՄԴՀԿի ներկայացուցիչ Մեծն Մուրատ կը գտնէ, որ ժողովը կը հակասէ այն որոշման, ըստ որուն Պատրիարքարանը ընտրութիւններուն գործօն դեր պէտք չէ ունենալ։ Ան կ'առաջարկէ նաեւ, որ Կեդրոն խմբակցութիւնը ինքզինք կուսակցութիւն հռչակէ եւ միւս հայ կուսակցութիւններուն նման տանի ընտրական աշխատանք⁵⁶։ Ժողովը կը յետաձգուի եւ կ'որոշուի յաջորդ նիստին հրաւիրել նաեւ ՀՅԴն։ Քանի մը օր անց գումարուած ժողովը եւս կը ձախողի։ Կը պարզուի, որ ներկաները ընդառաջած են անձնական հրաւերներու եւ անոնք իրենց պատկան կուսակցութիւններէն համապատասխան լիազօրութիւններ չունին...։ Ժողովը կը յետաձգուի եւ կ'որոշուի յաջորդ նիստին հրաւիրել աւելի մեծ թիւով ազգայիններ⁵⁷։

Փետրուար 5ին, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Ազատական խմբակցութիւնը կ'որոշէ ընտրութիւններուն մասնակցիլ Իթթիհատին եւ Դաշնակցութեան հետ ու իր կողմէ թեկնածուներ կ'առաջադրէ Հալաճեանը, Գրիգոր Զօհրապը, Ստեփան Գարայեանը, Տիրան Երկանեանը, Սմբատ Բիւրատը, Սմբատ Քեթիպեանը, Հմայեակ Խոսրովեանը եւ Յակոբ Պահրին⁵⁸։

Փետրուար 7ին կը կնքուի Իթիլաֆ-Հնչակեան համաձայնութիւնը, զոր ՀՅԴն հրապարակայնօրէն կը քննադատէ⁵⁹։

Փետրուար 13ին կը կնքուի Իթթիհատ-ՀՅԴ ընտրական համաձայնագիրը։ Բանակցութիւններուն ընթացքին ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրօն կը պահանջէ հայութեան յատկացնել 23 երեսփոխանական ակտոս։ Իթթիհատ համաձայն չի գտնուիր։ Կ'որոշուի հայութեան տրուելիք ակտներուն շուրջ բանակցութիւնները շարունակել յետագային։ Խօսակցութեան նիւթ կը դառնայ նաեւ համաձայնագրին հրապարակման ձեւը, որովհետեւ «Իթթիհատ վստահ էր, որ ընդդիմութիւնը (Իթիլաֆը), պիտի օգտագործէ այս համաձայնագիրը մոլեռանդ իսլամները Իթթիհատին դէմ գրգռելու համար»⁶⁰։

Համաձայնութենէն ետք, ՀՅԴ մամուլին մէջ կտրուկ ձեւով կ'աճի Իթթիհատին ի նպաստ քարոզչութիւնը։ «Օսմանցիացնել» վերնագրին

տակ, Ազատամարտ թարգմանարար կու տայ *Թանինի* համանուն յօդուածը, որուն միտք բանին այն էր որ օսմանացման քաղաքականութեան տակ թաքնուած թրքացումի քաղաքականութիւն չկայ: Ազատամարտ իր կողմէ կ'եզրակացնէ. «“Թանին” կ'եզրակացնէ ուրեմն թէ “օսմանցիացնելու” մասին շրջաբերութեան հանուած զրոյցներն ու իրարանցումը՝ բոլորովին անհիմն են եւ անտեղի»⁶¹:

Ազատամարտ կ'արտատպէ նաեւ *Թանինի* «Իթթիհատը Ի՞նչ Ըրաւ» յօդուածաշարքը⁶², որ այլ բան չէր քան Իթթիհատի քառամեայ քաղաքականութեան գովերգումը: Նոյն օրերուն ՀՅԴ Արեւելեան Ամերիկայի օրկան Հայրենիքը, հայութեան մօտ Իթթիհատին հանդէպ հակակրանքը մեղմելու ճիգին մէջ քիչ մը յառաջ երթալով, կը գրէ. «Ամէն չարիքի տակ բարիք կայ պահուած խօսքը իրականութեան երանգ կը ստանայ Ատանայի համար: Կոտորածը իր շատ տխուր հետեւանքներուն հետ, միսիթարական կողմեր ալ երեսն բերաւ, անիկա շառաչիւն ապտակ մըն էր տրուած համայնքի մը, որ ապուշ թմբիւրի մատնուած առ յաւետ մահանալու անվրէպ վտանգին առջեւ կը գտնուէր: Այդ ուժանակի ցնցումին կը պարտինք թերեւս մեր այսօրուան կենսատու արթնութիւնը. առանց այդ հարուածին, գուցէ, մենք շարունակէինք մեր վտանգաւոր մրափը, խորթացումի կամ ծուլումի սահուն գառիթափին վրայ»⁶³:

Պոլսոյ ՄԴՀԿ պաշտօնաթերթ Նոր Աշխարհ օրաթերթը մէջբերումներ կատարելէ ետք այդ յօդուածէն, քմծիծաղի կ'ենթարկէ արտայայտուած տարօրինակ տեսութիւնը ու կը գրէ. «Ալ լաւ չէ՞ք ըներ երթալ Համիտին ձեռքն ալ պագնելու, որ բարեհաճեցաւ 300,000 հայեր կոտորել աւելի մեծ բարիք մը ընելով հայութեան...»⁶⁴:

Միւս կողմէ, Նոր Աշխարհը կը թանձրացնէ իր քննադատութիւնները Իթթիհատին հանդէպ ու կը գովէ Իթիլաֆը: Արսէն Կիտուր «Իթթիհատը Եւ Իթիլաֆը» յօդուածին մէջ կու տայ երկու կուսակցութիւններուն նախընտրական ծրագիրներուն բաղդատականը: Ըստ յօդուածագրին, 1) Իթթիհատ ընտրական տարիք կ'ընդունի 25 տարեկանը, իսկ Իթիլաֆ՝ 20ը, 2) Իթիլաֆ դէմ է պետական պաշտօնէութեան քուէարկութեան մասնակցելու իրաւունքին, մինչ Իթթիհատ կը պաշտպանէ այդ իրաւունքը, 3) Իթիլաֆ համաձայն է, որ նախակրթարաններուն մէջ ուսուցումը տրուի ազգային լեզուներով, իսկ Իթթիհատ դէմ է այդ գաղափարին, 4) Իթթիհատ կ'ուզէ զօրացնել խալիֆայութեան եւ սուլթանութեան հաստատութիւնները, իսկ Իթիլաֆ կ'ուզէ տկարացնել զանոնք, 5) Իթթիհատ դէմ է ապակեղրոնացման սկզբունքին, իսկ Իթիլաֆ կը պաշտպանէ ապակեղրոնացումը: Այս պատճառներով, ՄԴՀԿը դիր-

քորոշուած է ի նպաստ *Իթիլաֆին՝ կ'եզրակացնէ Կիտուր*⁶⁵։ Մարտ 5ին ընդդիմադիր թերթերուն մէջ լոյս տեսած *Իթիլաֆի* նախընտրական ծրագիրը, կը շեշտէր նաեւ Երեսփոխանական Ժողովէն ներս ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւններուն յարաբերական ներկայացուցչութեան անհրաժեշտութիւնը⁶⁶։

Փետրուար 20ին, Բերայի Եսայեան Վարժարանի սրահին մէջ տեղի կ'ունենայ Համազգային մարմնի հրապարակային ժողովը, ուր՝ խուռներամ բազմութեան մը ներկայութեան, հայ կուսակցութիւններու, խմբակցութիւններու եւ համայնքներու ներկայացուցիչները պէտք է բացատրէին իրենց ընտրական քաղաքականութիւնները։ Հաւաքը կը վերածուի *Իթիլաֆի* հետ կամ անոր դէմ ըլլալու ջղագրգիռ վիճաբանութեան։ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ Գարայեան, որ նաեւ կը նախագահէր ժողովը, ՀՅԴի ներկայացուցիչներ Փափազեան եւ Ռուբէն Զարդարեան ու Ազատական խմբակցութեան ներկայացուցիչ Արամ Հալաճեան կը մեղադրեն ՄԴՀԿը, որ՝ *Իթիլաֆի* ընդդիմանալով դուրս եկած է ազգային համերաշխութեան ուղեգիծէն։ ՄԴՀԿ ներկայացուցիչներ Գիւլեան եւ Գարեգին Կոզիկեան կը պատասխանեն. «Եթէ ձեզանով ներկայացող հայ ազգը համերաշխում է Իթիլաֆի հետ երթալու, մենք, այդ աղետաբեր համերաշխութիւնը պատառտում ենք. եւ դա կը լինի մեր կուսակցութեան պատիւը»⁶⁷։

Մեկնարանելով այս հաւաքը, *Թանին* կը գրէ, թէ հոն, ՄԴՀԿը քննադատուեցաւ *Իթիլաֆի* հետ իր դաշինքին համար եւ որոշուեցաւ միանալ *Իթիլաֆի* հետ, որովհետեւ հայութեան համար աւելի շահաւէտ է այդ⁶⁸։

Այս ժողովէն յետոյ «Համազգային ժողովը» կը լուծարուի։ Յաջորդող օրերուն Ազատամարտ կը տեղեկագրէ թէ, Խարբերդի, Բաբերդի, Երզնկայի, Կեսարիոյ, Արաբկիրի եւ չարք մը այլ վայրերու մէջ հնչակեանները կը խանգարեն ազգային միասնականութիւնը⁶⁹։

Հնչակեանները իրենց կարգին կը քննադատեն «Համազգային ընտրութիւններու տեսութիւնը», ըստ որուն, նպատակայարմար է, որ հայութիւնը ընտրութեան մասնակցի միասնական։ Գիւլեան, «Փարլամենտական Ընտրութիւնների Առիթով» յօդուածաշարքին մէջ կը գրէ. «Իթիլաֆի հետ համաձայնութիւն գոյացնելուց յետոյ՝ համազգային ժողովի, ընդհանուր համերաշխութեան քղանցքի տակ մտնել, դա քողարկուած միջոց չէ՞ր իրենց տէր ու տիրական Իթիլաֆի տանելու նաեւ նրանց, որոնք այդ համաձայնութիւնից դուրս էին մնացել՝ ամենայն իրաւամբ։ Պատմութիւնը համազգային շահերի անունով խօսող, ճա-

ռողմերին կռուփ ունէր տալիք եւ նա այդ կռուփը հասցրեց Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան բերանով եւ նրա միջոցով»⁷⁰:

Շարունակելով քննադատել Իթթիհատին հետ գործակցութիւնը, Գիւլեան իր «Ժամանակակից Խնդիրներ - Հակառակորդի Թէզը» յօդուածին մէջ նկատել կու տայ, որ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր փոքրամասնութիւններուն մէջ միայն հայ կուսակցութիւններն են, «որ, մասնաւոր ձգտում ցոյց տուեցին Իթթիհատ Թերազը Կուսակցութեան հետ գործակցելու, - ու կ'եզրակացնէ, թէ՛ - սա պատմական, հասարակական մի երեւոյթ է մասնաւոր ուշադրութեան արժանի»⁷¹:

Իր քննադատութիւններուն մէջ անդրադառնալով նաեւ Իթթիհատի հետ ընտրական գործակցութիւնը ջատագովողներու այն տեսակէտին, թէ՛ Իթթիհատ հայերուն հանդէպ ունի լաւ տրամադրութիւն եւ միայն պայմանները թոյլատու եղած չեն, որ ան գործնականացնէ իր տրամադրութիւնները, Գիւլեան կը գրէ. «Իթթիհատը եթէ ուզէր հայ ժողովուրդի վիճակը բոլորովին այլ կը լինէր Հայաստանի մէջ, քան եղաւ: Ու աւելցնենք, որ նրա դիրքը այսուհետեւ էլ այն կը լինի, գէթ Հայաստանում, իր խոշոր գծերի մէջ, ինչ որ եղաւ մինչեւ ցարդ: ...Հայաստանի վիճակը սրտին ունեցողը Իթթիհատին պախարակաց քուէ միայն կարող է տալ եւ ո՛չ թէ գործակցութեան յօժարութիւն»⁷²:

Ապա եզրափակելով իր յօդուածաշարքը, Գիւլեան կը գրէ. «Հայ ազգի իսկական շահերը կը թելադրեն Իթթիհատի դէմ ըլլալ: Մեր պարտականութիւնը այդպէս հասկցանք եւ նրա համար էլ դիրք բռնեցինք: Թէ ո՞րքան հեռատես եղանք եւ իրաւունք ունեցանք այդ դիրքը բռնելու, ուր որ ենք, դա մօտիկ ապագան ցոյց կու տայ, եթէ ներկան արդէն ցոյց չի տուել»⁷³:

Թանին, իր Փետրուար 21ի եւ Փետրուար 25ի թիւերուն մէջ, յաջորդաբար կը տեղեկագրէ թէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Ազատական խմբակցութիւնն ու ՎՀԿը որոշած են ընտրութիւններուն գործակցիլ Իթթիհատին հետ⁷⁴:

Փետրուար ամսու վերջաւորութեան, ՀՅԴն կը հրապարակէ իր ընտրական ծրագիրը՝ «Թուրքիոյ Մէջ Խորհրդարանական Գործունէութեան Համար»: «Փլաթֆորմը» կ'ընդգրկէ «ընդհանուր քաղաքական», «տեղական ինքնավարութիւններ» (ինքնակառավարումներ - Ե-Ճ-), «ազգային կրօնական եւ լեզուական իրաւունքներ», «հարկային-եկեւմտական», «հողագործ. եւ արդիւնաբերութեան զանազան միջոցներ», «հաղորդակցութեան միջոցներ», «բանուորական օրէնսդրութիւն», «զինուորագրութիւն», «աւատական մնացորդացներու վերացում», եւ

«դատ եւ արդարադատութիւն» բաժինները⁷⁵: Յաջորդ ամիս, ՄԴՀԿը եւս կը հրապարակէ իր ընտրական ծրագիրը: 18 գլուխներու տակ ամփոփուած ծրագիրը կ'աւարտի վերջաբանով մը, ուր կ'ըսուի. «Ազգային խնդիրներու նկատմամբ պաշտպանել բաղկացուցիչ ազգութիւններու բաղաքական լիակատար իրաւունքները: Ժխտել մէկ ազգի ստորադասումը միւսին: Ազգութիւնները որպէս պատմական անհատականութիւններ ազատօրէն զարգանալու, յառաջդիմելու ամեն պայմաններ պիտի ունենան, առանց որեւէ սեղմումի մէկ կամ միւսի կողմէ»⁷⁶:

Նախընտրական գոյգ ծրագիրներն ալ, յատկապէս՝ իրենց ընկերային բաժիններով, կը ներկայացնէին ժամանակաշրջանի ամենայառաջդիմական մտածողութիւնը, սակայն դժուար թէ գործադրելի ըլլային Օսմանեան Կայսրութեան պարագային: Ակներեւ էր, որ գոյգ ծրագիրներուն մէջ ալ, աշխատաւորութեան շահերու պաշտպանութեան բաժինները մեծապէս ազդուած էին Եւրոպայի սոցիալիստական կուսակցութիւններու ծրագիրներէն:

Փետրուար 29ին, Արշարունի Պատրիարքին ստորագրութեամբ, Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրապարակէ «պաշտօնական շրջաբերական» մը, ուր կ'ըսուի, որ թէպէտ Քաղաքական Ժողովը որոշած է, որ Պատրիարքարանը գործօն մասնակցութիւն չբերէ ընտրութիւններուն, սակայն, որպէս «ազգային գործերու վերահսկիչ», Պատրիարքարանը կը յանձնարարէ իրեն ենթակայ մարմիններուն, որ 1) յարգուին ընտրական իրաւունքները, 2) ընտրական կաշառքներ տեղի չունենան, 3) արատաւոր անցեալ ունեցող եւ Երկրին (գլխազիրը բնագրին - Ե.Ծ.) վնասակար անձեր որեւէ ձեւով չհասնին երեսփոխանական աթոռին⁷⁷: Շրջաբերականէն պարզորոշ չ'երեւիր թէ Պատրիարքը ի՞նչ մտահոգութիւններէ ելլելով կարեւոր նկատած է յիշեալ չորս կէտերը:

Այս շրջաբերականի հիման վրայ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կը յանձնարարէ Քաղաքական Ժողովին որ վերահսկողութիւն սահմանէ ընտրութիւններուն վրայ: Այս նպատակով Քաղաքական Ժողովը կը կազմէ մարմին մը, որ կը կոչուի «Համերաշխական Ժողով»: Մարտ 21ին կը գումարուի Համերաշխական Ժողովի նիստը, որուն ՄԴՀ, ՀՅԴ, ՎՀ, ՀՍՌ կուսակցութիւններուն, Կեդրոն եւ Ազատական խմբակցութիւններուն կողքին կը մասնակցին նաեւ առաքելական, կաթոլիկ եւ աւետարանական համայնքներու ներկայացուցիչները: Այլ կուսակցութիւններու հետ դաշինքի մէջ մտած կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն կը պահանջուի բացատրութիւններ տալ իրենց ընտրական քաղաքականութեան մասին: ՄԴՀ ներկայացուցիչ Յակոբ Արծ-

րունի (Յակոբ Աւետիսեան) կը գտնէ, որ ժողովը ուշացած է, որովհետեւ բ. կարգի ընտրողներու ընտրութիւնները, որոնք սկսած էին Ապրիլին, արդէն աւարտելու մօտ են: Ապա՝ մեկնարանելով իր կուսակցութեան կեցուածքը, կ'ըսէ. «Իթիհատին գործակցիլ՝ կը նշանակէ սրբագործել անոր քաղաքականութիւնը եւ ըսել իրեն, քու ամբողջ գործերդ գոհ ենք. շարունակէ ասկէ յետոյ ալ միեւնոյն ուղղութիւնդ: Եւ սա ա՛յն տեսակ ատեն մը՝ երբ ո՛չ մէկ հայ կրնայ ձեռքը խղճին դրած ըսել թէ՛ հայութիւնը գոհ է իր ներկայ վիճակէն: Նոյնիսկ իրեն գործակցողները ամէն օր իրենց թերթով կը նկարագրեն գործուած ոճիրներն ու անարդարութիւնները եւ զարմանալի կերպով կը յամառին գործակցիլ իրեն»:

Ինչ կը վերաբերի Իթիլաֆին, ապա Ածրունիի համաձայն, ան «տեսականօրէն, համեմատաբար աւելի յառաջդիմական է»⁷⁸:

Նոյն ժողովին, ՀՅԴի ներկայացուցիչ Արշակ Վռամեան (Օննիկ Դերձակեան) մանրամասնօրէն եւ փաստերով կ'ապացուցէ բոլոր այն հաւաստիքները ու գործնական երաշխիքները, որ տուած է Իթիլաֆի հայ ազգի բոլոր օրինական պահանջներու իրագործումին համար⁷⁹:

Կեդրոն խմբակցութեան ներկայացուցիչ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան կը գտնէ, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայկական պահանջներ գոյութիւն չունին, որովհետեւ բոլորն ալ օսմանցիներ են: Անոր կը յիշեցուի, որ՝ որպէս հարստահարութեանց յանձնաժողովի⁸⁰ անդամ, ինք եւս ստորագրած է այն յուշագրին տակ, ուր կը խօսուի հայկական պահանջներու մասին: ՎՀԿի ներկայացուցիչ Լեւոն Լարենց կը յայտարարէ, որ իր կուսակցութիւնը որոշած է քուէարկել Իթիլաֆին «որովհետեւ ան աւելի ուժեղ է»⁸¹:

Կաթոլիկ համայնքին եւ Ազատական խմբակցութեան ներկայացուցիչները կը յայտարարեն, որ պիտի գործակցին Իթիլաֆին եւ ՀՅԴին հետ⁸²:

Կեդրոն խմբակցութեան եւ ՀՍԴԿի «ներկայացուցիչներ Տէր Մովսէսեան եւ Վահան Թէքեան նախ անվտառութիւն կը յայտնեն Դաշնակցութեան այդ մթին խոստումներուն»⁸³ եւ ապա կը փափաքին գիտնալ, որ Իթիլաֆին քանի՞ հայ աթոռ խոստացած է ՀՅԴին: Նոր Աշխարհ թերթին համաձայն, այս հարցադրումէն ետք, Վռամեան՝ խիստ բարկացած ձեւով, կ'ըսէ. «Դուք այլանդակ մտքեր կը յայտնէք, ձեզ թոյլ չենք տար այդ յանդգնութեան, ով կ'ըլլաք որ քոնքրովի (վերահսկողութեան) իրաւունք ունենալ կը կարծէք. Դաշնակցութիւնը իր ուժով ամէն ինչ կրնայ ընել»⁸⁴:

Տարբեր թերթերու համաձայն, ժողովը կ'աւարտի տարբեր ձեւերով՝ ըստ Նոր Աշխարհին, ժողովը կը փոթորկի՝ սակայն, ըստ Ազատամարտին, ժողովը փոթորկոտ աւարտ չ'ունենար, այլ «նշաններ կան ենթադրելու որ կեդրոն-ռամկավարներն ալ վերջ ի վերջոյ պիտի ճշդեն իրենց դիրքը ի նպաստ Իթքիհատին, որով բոլոր կուսակցութիւններն ու խմբակցութիւններն ալ պիտի համաձայնին յառաջիկայ ընտրական պայքարին մէջ բացառութեամբ հնչակեաններուն»⁸⁵:

Յաջորդ օր, Քաղաքական ժողովի նիստին, Կեդրոն խմբակցութեան ղեկավար Տէր Մովսէսեան փորձ կ'ընէ վերարժարժել ընտրութիւններու մասնակցութեան հարցը: Կ'առարկեն, որ Պատրիարքարանը գործօն մասնակցութիւն պիտի չունենայ երեսփոխանական ընտրութիւններուն: Նոյն օրը, Կեդրոն խմբակցութիւնը հարցը կը ներկայացնէ նաեւ Ազգային Երեսփոխանական ժողովին: Յառաջ կու գան վէճեր եւ իրարանցում: Կ'որոշուի ընտրութիւններուն ժամանակ ո'ր կուսակցութեան կողքին դիրքորոշուելու հարցը յետաձգել յաջորդ նիստին⁸⁶:

Մարտ 26ին, Կեդրոն խմբակցութիւն-ՀՍՌԿ համախմբումի ներկայացուցիչներ Յակոբ Եսայեան եւ Թէքէեան ՀՅԴին կը յայտնեն, որ որոշած են գաւառներու իրենց համախոհները ազատ ձգել քուէարկութեան մասնակցելու՝ տեղական պայմաններէն ելած: Պոլսոյ պարագային, անոնք իթքիհատին պիտի առաջարկեն իրենց ներկայացուցած մէկ թեկնածուին անունը ներառնել ընտրացանկ, որուն հիման վրայ պիտի կայացնեն համապատասխան որոշում: ՀՅԴ կը պատասխանէ, թէ այս հարուած մըն է հայ ժողովուրդի միասնականութեան, որուն հետեւանքներուն համար պատասխանատու կը մնան Կեդրոն խմբակցութիւնն ու ՀՍՌԿը⁸⁷: Գաւառներու իր համախոհները ազատ ձգելու մասին ՀՍՌԿը հանդէս կու գայ նաեւ պաշտօնական յայտարարութեամբ⁸⁸:

Մարտ 29ի Ազգային Երեսփոխանական ժողովին կը կարդացուի Քաղաքական ժողովի զեկոյցը, ուր կ'ըսուի, թէ Համերաշխական ժողովի գործունէութիւնը արդիւնաւէտ եղած չէ, որովհետեւ ընտրութիւնները արդէն ընթացքի մէջ են: Քաղաքական ժողովը կ'առաջարկէ, որ Պոլսոյ եւ գաւառներուն համար կազմուի ընտրելիներու ցանկ մը եւ ղրկուի առաջնորդարաններուն ու թաղական խորհուրդներուն: Տէր Մովսէսեան կ'առաջարկէ արտօնել Պատրիարքին, որ ազգին անունով ղեկավարէ ընտրական գործերը: ՀՅԴ ներկայացուցիչներ Վռամեան, Ատոմ (Յարութիւն Շահրիկեան) եւ Զարդարեան բոլուն կերպով կը հակազդեն այս առաջարկին: Զարդարեան կը գտնէ, թէ այս ձեւով ժողովը կը ստիպէ Պատրիարքը դուրս գալ իր չէզոք դիրքէն: Թէքէեան կը պա-

տասխանէ. «Կառավարութիւնը այս ընտրութեանց մէջ որչափով որ «չէզոք» է, այդ չափով ալ պատրիարքը «չէզոք» թող ըլլայ»⁸⁹:

Ժողովը կը վերածուի ամուլ վիճարանութիւններու եւ կ'աւարտի ապարդիւն:

Ապրիլ 1ին, Համերաշխական Ժողովը կը գումարէ նիստ մը եւս, որուն կը մասնակցին Կեդրոն խմբակցութիւնը (Խոճասարեան, Սուին, Օհանեան), Ազատական խմբակցութիւնը (Ս. Գարայեան, Ա. Հալաճեան), Կաթոլիկ համայնքը (Մարտիկեան, Ոսկեան, Մէնէճեան), աւետարանական համայնքը (Յ. Շահպազ), ՀՅԴն (Փափագեան, Վառամեան), ՎՀԿը (Լարենց), եւ ՀՍՌԿը (Թէքէեան): Ժողովը կ'որոշէ քուէարկել ի նպաստ Իթիհատին, ինչպէս նաեւ. -

1. Ընտրուած հայ երեսփոխաններուն պարտադրել. -

ա. սահմանադրութեան շրջագիծէն ներս ապահովել բաղկացուցիչ ազգերու հաւասարութիւնը:

բ. պաշտպանել Պատրիարքարանի առանձնաշնորհումները:

գ. աշխատանք տանիլ որ ազգային իրաւունքներուն համապատասխան լուծուին հողային հարցը, կրթական հարցերը եւ հայարնակ նահանգներու բարեկարգութեան խնդիրը:

2. Այս յանձնառութիւնները ստանձնող թեկնածուները հռչակել ազգային ընտրելիներ եւ ազգային իշխանութիւններուն ու կուսակցութիւններուն միջոցով աշխատանք տանիլ անոնց ընտրութիւնը ապահովելու համար⁹⁰:

Որոշումին տակ կը ստորագրէ նաեւ Թէքէեան, որ սակայն կը յայտնէ թէ իր կուսակցութիւնը վերջնական պատասխան կու տայ երեք օր ետք:

Այս որոշումէն ետք, Համերաշխական Մարմինէն բխած պատուիրակութիւն մը այցելութիւն կու տայ Իթիհատի Կեդրոնատեղին եւ բանակցութիւններ կը սկսի հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն եւ հայութեան տրուելիք երեսփոխանական ատոմներուն շուրջ⁹¹:

Մանգումի Էֆֆիար թերթը, իր Ապրիլ 10ի թիւին մէջ, գոհունակութեամբ կ'ընդունի հայ կուսակցութիւններուն Իթիհատին քուէարկելու լուրը եւ գայն կը գտնէ. «Չորս տարուայ սահմանադրական շրջանի ամէնէն ոգետրիչ արարքը»⁹²:

Թանինի Ապրիլ 11ի թիւին համաձայն, Արշարունի Պատրիարք, յայտարարութեան մը մէջ կ'ըսէ, թէ Իթիլաֆը նոր կուսակցութիւն մըն է եւ անոր անդամները ունին ծայրայեղական տեսակէտեր, մինչ Իթիհատ-

տը իշխանութեան վրայ գտնուող կուսակցութիւն է եւ կարելի է վստահիլ անոր⁹³ :

ՄԴՀԿ բուռն կերպով կը քննադատէ Իթթիհատին քուէարկելու որոշումն ու անոր հետ բանակցութեան սեղան նստողները: Գիւլեան՝ իր «Աթոռամարտութիւն» յօդուածին մէջ երեսփոխանական հայ աթոռներուն շուրջ Իթթիհատին հետ սակարկութեան նստողները կ'որակէ «ռայայի հոգեբանութեամբ ծնած մեծցածներ»⁹⁴:

Կիտուր՝ «Իթթիհատը եւ Ազգային ճիւղները» յօդուածին մէջ, կը ծաղրէ ազգային ցաւերէ ճառողները, որոնք Իթթիհատին քուէարկելով կ'ուզեն «փափուկ թիկնաթոռներ գրաւել Երեսփոխանական Ժողովին մէջ»⁹⁵:

Կոզրկեան՝ իր «Միշտ Պատնէշին Վրայ» յօդուածին մէջ, կը մեղադրէ խօսքով եւ գրիչով Իթթիհատը քննադատողները, որոնք գործնական պահուն կը դաշնակցին անոր հետ եւ այս ձեւով «կը լզեն թքածնին: ... Բայց այս ամէնը կու գան ու կ'երթան, իսկ վաղուան պատմութիւնը կու տայ իր անկողմնակալ, անկաշառելի դատավճիռը: Եւ մենք չենք որ սեւերես պիտի ըլլանք անոր առջեւ»⁹⁶:

Ընտրական ճակատներու յստակացումէն ետք, ՀՅԴ կը հրապարակէ իր ընտրական կարգախօսը. «ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԷՔ ՁԵՐ ՔՈՒԷԻ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ, ԶԵՐ ՔՈՒԷՆԵՐԸ ՏՈՒԷՔ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԵՒ Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐՈՒՆ»⁹⁷:

Երկու օր անց սակայն, ՀՅԴ կը փոխէ իր կարգախօսը եւ հրապարակ կը հանէ նոր մը. «ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԷՔ ՁԵՐ ՔՈՒԷԻ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ, ՔՈՒԷԱՐԿԵՑԷՔ Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ»⁹⁸: Այս լոգունգը, մինչեւ ընտրութիւններուն աւարտը, կը մնայ անփոփոխ:

Երկու լոգունգներուն միջեւ եղած տարբերութենէն կարելի է ենթադրել, որ ՀՅԴ խուսափած է երկրորդ լոգունգին մէջ Իթթիհատի անունը նշելէ՝ անոր հանդէպ եղած ժխտական տրամադրութիւնները չգրգռելու, ինչպէս եւ փորձած է թեկնածուներուն վրայէն հանել միայն ՀՅԴի թեկնածուն ըլլալու տպաւորութիւնը՝ Համերաշխական Ժողովի իր գործակիցներուն գայլոյթը չչարժելու համար:

ՄԴՀԿ եւս կը հրապարակէ իր ընտրական կարգախօսը. «ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ, ՁԵՐ ՔՈՒԷՆ ՏՈՒԷՔ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՇԱՀԵՐՈՒՆ ՊԱՇՏՊԱՆ Ս.Դ.ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, ԻԹԹԼԱՖԻ ԵՒ ՅՈՅՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԼՈՒԲԻ ԸՆՏՐԵԼԻՆԵՐՈՒՆ»⁹⁹:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶԱՐՇԱԽ

Մամուլէն զատ, ընտրական քարոզարշաւի միւս ձեւը միթինկներն էին: Հայկական միջավայրին մէջ տեղի կ'ունենան բազմաթիւ միթինկներ, որոնք առաւելաբար կը կազմակերպուին ՀՅԴԻ եւ ՍԴՀԿԻ կողմէ:

Փետրուար 20ին, Ատապազարի մէջ հնչակեաններու կազմակերպած միթինկին ելոյթ կ'ունենայ Գիւլեան եւ կը քննադատէ ՀՅԴ-Իթիհատ դաշինքը: Նոյն օրը Սամսոնի մէջ կայացած միթինկի ընթացքին, Հնչակեան գործիչ Կորիւնը կը յայտարարէ, թէ ՍԴՀԿը պարտութեան մատնելու համար Իթիհատը համաձայնած է Իթիլաֆին հետ: Այս առիթով Ազատամարտ իր «Իթիլաֆօհնչակը Սամսոնի Մէջ» յօդուածով հարց կու տայ. «բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ համոզումով, ի՞նչ հիմքով»¹⁰⁰:

Հակազդելու համար հնչակեաններու Ատապազարի միթինկին, Փետրուար 26ին նոյն վայրին մէջ, ՀՅԴԻ կազմակերպած միթինկին ելոյթ կ'ունենայ Գարեգին Խաթակ (Գարեգին Չազալեան): Բանախօսութենէն յետոյ ձայն կ'առնեն հնչակեան գործիչներ Ս. Ժիրայր (Սարգիս Նալպանտեան) եւ Գ. Վանիկ (Գեղամ Վանիկեան), որոնք ըստ Նոր Աշխարհին՝ «փաստացի ցոյց տուին կառավարական կուսակցութեան մտադրութիւնը բաղկացուցիչ ազգութիւններու հանդէպ եւ այդ մտայնութեան աւերները անցնող 4 տարուայ շրջանին»¹⁰¹:

Սկիւտարի մէջ ՀՅԴԻ կազմակերպած միթինկին կը բանախօսէ Վռամեան, որ «քուէլ վերջ Իթիհատին գնահատելի կողմերը, ըսաւ թէ մեր (հայութեան - Ե.Ժ.) շահը կը պահանջէ որ այս երկրին սահմանադրական կեանքը ամրապնդուի, երկիրը խաղաղի եւ մեր ժողովուրդը իր քայքայուած կեանքը վերաշինէ եւ միայն Իթիհատն է որ կրնայ ապահովել մեզ՝ ի նպաստ մեր այս ձգտումներուն»¹⁰²:

Շուրջ 15 օր անց նոյն բանախօսը միեւնոյն վայրին մէջ կը յայտարարէ. «Իթիհատին ու Դաշնակցութեան գործակցելու համար տրուած որոշումը կը ցուցնէ որ վերջապէս հայ ժողովուրդը սկսած է քաղաքացիական իմաստութեամբ գործել եւ հասկնալ թէ որոնք են իր բարեկամները եւ թէ որոնք կրնան գոհացում տալ իր պահանջներուն»¹⁰³:

Մարտ 3ին Այտրնի մէջ կայացած միթինկին կը բանախօսէ չրջանի Իթիհատի ակումբին նախագահ եւ թեկնածու Ուպետուլլահ էֆենտին: Ան իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ, որ քրիստոնեաներու եւ իսլամներու միջեւ հաւասարութիւն գոյացնելու համար անհրաժեշտ է վերացնել պատրիարքութիւններուն առանձնաշնորհումները. հետոյ կ'աւելցնէ. «Հայ մեպոսները կ'ընտրենք մենք թուրքերս, մեր քուէովը, որովհետեւ հայերը միմիայն իրենց քուէովը հայ մեպոս չեն կրնար ընտրել, բայց ի՞նչ ը-

նենք որ իրենց թիւին համեմատութեամբ չ'ըլլար եղեր, երկրին օրէնքը այդպէս է»¹⁰⁴:

Տեղւոյն վրայ Ուպետուլահ էֆենտին բուռն կերպով կը հակաճառէ շրջանի հնչակեան պատասխանատու, փաստաբան Հայկազուն Թապիպեանը:

Ապրիլ 9ին, Գում Գարուի մէջ ՀՅԴի կազմակերպած միթինկին Զօհրապ կը յայտարարէ, որ հայերուն աջակցութիւնը իթթիհատին «քաղաքական իմաստութեան մէկ գեղեցիկ արտայայտութիւնն է»¹⁰⁵, - ու կ'աւելցնէ, - մենք (օսմանցիներս - Ե.Ժ.) 600 տարուայ ազգ ենք՝ մի քանի հարիւր վրանաքնակներէ յառաջացած»¹⁰⁶:

Նոյն միթինկին ընթացքին կը բանախօսէ նաեւ խաթակ որ կը գտնէ թէ թուրքերու հետ գործակցութեան ժամանակ սխալ է Ատանայի ջարդը հրապարակ նետել: Միթինկին ներկայ գտնուող հնչակեաններ կը հակաճառեն արտայայտուած տեսակէտերուն, որոնց, ըստ Ազատամարտին, բանախօսները կու տան «ջախջախիչ» պատասխաններ»¹⁰⁷:

Գիւլեան «Մարդիկ եւ Նրանց Արժէքը» յօդուածին մէջ կը քննադատէ Զօհրապի վերոնշեալ միտքը ու կը գրէ. «Օսմանեան պետութիւն եթէ կայ, Օսմանեան ազգութիւն չկայ. իսկ եթէ կայ, ապա դա ասել է թուրք ազգութիւն՝ ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս: «Հայ ազգ»ի ներկայացուցչի համար Օսմանեան պետութեան մէջ ո՛չ թէ մէկ ազգութիւն կայ, այլ մի քանի ազգութիւններ»: Յօդուածագիրը ապա հռետորական հարց կու տայ. «Սրա՞նք են որ փարլամենդ պիտի երթան»¹⁰⁸:

Մարտ 11ին Վանի մէջ կայացած ՄԴՀԿի եւ ՀՍՌԿի միացեալ միթինկին, ՄԴՀԿի կողմէ ելոյթ կ'ունենան Արտաշէս Սոլախեան եւ Արրահամ Բրուտեան, իսկ ՀՍՌԿի կողմէ՝ Արտակ Դարբինեան: (ՀՅԴի հետ ընտրական կարգ մը անհամաձայնութիւններու պատճառով՝ որոնց պիտի անդրադառնանք քիչ ետք, ՀՍՌԿը վերատեսութեան ենթարկած էր ՀՅԴի հետ համագործակցելով ամբողջապէս իթթիհատին քուէարկելու իր նախնական որոշումը): Քօսք կ'առնեն նաեւ միթինկին ներկայ գտնուող ՀՅԴ գործիչներ Գարմէնը (Տաճատ Մելքոնեան), Իշխանը (Նիկոլ Օտապաշեան), Սարգիսը (Սարգիս Բարսեղեան), Մաքսապետեանը եւ Բարունակ Կապուտիկեանը: Միթինկը, ըստ Նոր Աշխարհի, կը վերածուի տուրուղմբոցի, որուն կը միջամտէ ոստիկանութիւնը»¹⁰⁹:

Ապրիլ 8ին Սկիւտարի ՀՅԴի միթինկին բանախօս է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան) կը բացատրէ, թէ հայերուն փափաքը Երեսփոխանական Ժողովին մէջ 18-20 անդամ ունենալ՝ արդար է: Ան, իթթիհատի դէմ բողոքները կը նկատէ սին տրտուկներ: Նոյն միթինկին Զօհրապ

կը գտնէ, որ Իթթիհատը «յոյս կը ներշնչէ թէ պիտի կարենայ յարգել իր խոստացածը»¹¹⁰:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԶԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1912ի Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւնները արդի թուրք պատմագրութեան մէջ¹¹¹ կը յիշատակուին որպէս «գաւազանի ընտրութիւններ» (սոփալի սեչիւ) կամ «ծեծի ընտրութիւններ» (տաշակլի սեչիւ)՝ աշխարհն որ շատ էին կատարուած բռնարարքները, ծեծն ու ապօրինութիւնները:

Իթթիհատ իր հակառակորդներուն հանդէպ ջախջախիչ յաղթանակի հասնելու եւ երկրին մէջ իր ամբողջատիրութիւնը հաստատելու համար ո՛չ մէկ միջոց կը խնայէ: Անօրինական այդ ձեւերուն առաջինը, ընտրապայքարին մէջ պետական միջոցներու օգտագործումն էր: Այս մասին Արծրունի՝ իր «Յաղթութեան Դրսերեւոյթը» յօդուածին մէջ, կը գրէ. «Տիրապետող կուսակցութիւնը՝ իր կոնակը տուած կառավարութեան, ամէն միջոց ներելի կը համարէ իր յաջողութեան համար: Պարզ է, որ այս տեսակ պայմաններու մէջ յաղթութիւնը պիտի մնայ դարձեալ Իթթիհատին կողմը»¹¹²:

Արծրունի՝ իր մէկ այլ՝ «Յաղթութիւն Թէ Պարտութիւն» յօդուածին մէջ, նշելէ ետք թէ նահանգապետերը, հարկահաւաքները, գաւառապետերն ու գիւղապետերը լծուած են ընտրապայքարին ու կը խոչընդոտեն քուէարկողներուն անկախութիւնը, կը նախազգայ թէ այս ձեւով ընտրողները «չպիտի կրնան յաղթանակի հանգիստ դափնիներու վայելքը ըմբոշխնել ... կ'ապրինք ու կը տեսնենք»¹¹³:

Իթթիհատականները իրենց ապօրինութիւնները թաքցնելու համար լուրջ ճիգեր չեն ալ գործադրեր: Կիրասոնի մէջ, Իթթիհատ-ՀՅԴ համատեղ միթինկին, երեսփոխան Հասան Ֆեհմի իր ելոյթին մէջ երկրէն ներս ընդդիմադիրներու գոյութիւնը վնասակար կը գտնէ ու կը յայտարարէ. «Փանի երկրին վարչային, զինուորական ուժերը մեր ձեռքերը կը գտնուին, պիտի շտապենք օգտուիլ ջնջելու համար անոնց հետքը, երբեք չպիտի ուզենք խտրութիւն դնել միջոցներու մէջ»¹¹⁴:

Սամսոնի կառավարիչ Մեհտի պէյ, որ կը ստանձնէ Իթթիհատի տեղւոյն ընտրամեքենային ղեկավարութիւնը, իր հրապարակային ելոյթներուն ընթացքին կոչ կ'ընէ քուէարկել ի նպաստ Իթթիհատի թեկնածուներուն, որովհետեւ «հակառակ պարագային... լաւ չ'ըլլար»¹¹⁵:

Գաւառային շրջաններուն մէջ ընտրութիւններուն վրայ իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենան նաեւ համիտեան շրջանին հանրածանօթ դար-

ձած քրէական յանցագործներ, որոնք նախորդ տարիներուն վայելած էին իթիւհատական իշխանութիւններուն թողտուութիւնը: Բաղէշի մէջ, օրինակ, շէյխ Սալիտ Ալիի աւագակախութիւն տղաները բացայայտ ճնշումներ կը գործադրեն ի նպաստ իթիւհատի բ. կարգի ընտրելիներուն¹¹⁶:

Գիւլեան իր «Իթիլաֆ Վէ Հուրիէթ Կուսակցութեան Դերը» յօդուածին մէջ՝ շեշտելէ ետք, թէ իթիւհատի ընտրական յաղթանակը արհեստական, կեղծ ու երեւութական է, կ'աւելցնէ. «քաղկացուցիչ ազգերը նրա դէմ են, ո՛չ թէ նրա համար, որ նա թուրք կուսակցութիւն է, - երբեք. այլ նրա համար, որ նա իր գաղափարաբանութեամբ գալիս է այս երկրի մէջ եղող ազգերի ապագան փշրելու եւ ամէն ինչ թրքական, բացառապէս թրքական անելու: ... Եթէ կառավարական ուժը իր ետեւը չ'ունենար՝ Իթիհատի անկումն անխուսափելի էր»¹¹⁷:

Իշխանութեան լծակներու ապօրինի օգտագործման միւս ձեւը առանց լուրջ հիմնաւորումներու ընդդիմադիր գործիչներու ձերբակալութիւնն էր: Ապրիլի սկիզբը կը ձերբակալուին ՍԱՖի ղեկավարներ Վլախովը, Պենորէան ու Ֆետերացիայի 28 այլ գործիչներ: Այս կապակցութեամբ ՄԴՀԿ Վարիչ Մարմինն ու «Կայծ» Ուսանողական Միութիւնը բողոքագիրներ կը յղեն Ներքին Գործոց Փոխ-նախարար Թալաաթ փաշային եւ պետական այլ մարմիններու: Կարճ ժամանակ անց Սապանճիի մէջ կը ձերբակալուին Իթիլաֆի ղեկավարները եւ կ'ուղարկուին Իզմիթի բանտը: ՄԴՀԿ պատասխանատուներ այցելութիւն կու տան ձերբակալուած իթիլաֆականներուն¹¹⁸: Իթիլաֆական գործիչներ կը ձերբակալուին նաեւ Գոնիայի, Էսկիշեհիւրի, Ամասիայի եւ այլ շրջաններու մէջ¹¹⁹: Կը ձերբակալուին նաեւ կարգ մը ընդդիմադիր թերթերու խմբագիրներ ու թղթակիցներ, որոնց շարքին Միգան թերթի տնօրէն Մուրատ պէյ, Սերպեստ թերթի տնօրէն Ռիֆաթ Մելանզատէ¹²⁰, Ալ Մուքթապաս թերթի խմբագիր Ահմէտ Քիւրտ Ալի, Ալ Իրֆան թերթի խմբագիր Ահմէտ Արիֆ Ալ Զէյն, Ալ Պալադ թերթի խմբագիր Մահմէտ Ալ Եաֆի եւ ուրիշներ: Ձերբակալուած ընդդիմադիրներուն մեծ մասը ազատ կ'արձակուի Ապրիլ 27ին, սուլթան Մեհմէտ Ե.ի գահակալութեան երրորդ տարեդարձին առիթով... երբ բ. կարգի ընտրութիւնները գրեթէ հասած էին իրենց աւարտին:

Ընտրութիւններու ընթացքին ծեծն ու խոշտանգումները կը դառնան սովորական երեւոյթներ: Էտիրնէի մէջ Իթիլաֆի թեկնածու տոքթ. Լիզա Թեւֆիք պէյ ընտրական միթինկի մը ընթացքին ծեծի կ'ենթարկուի: Այս կապակցութեամբ, իթիւհատին դաշնակից նկատուող Ազա-

տամարտ՝ իր «Մ՛հ, Այդ Չէ Յաջողութեան Ուղին» խմբագրականով, կը դատապարտէ դէպքը:¹²¹ Խոշտանգումի կ'ենթարկուի նաեւ Իթիլաֆի յայտնի գործիչներէն Նեճատի պէյը:¹²² Նոր Աշխարհ կը տեղեկագրէ, որ բռնարարքներու միջոցով ընտրական զեղծումներ կը կատարուին Իգմիրի, Պիլեճիկի, Խարբերդի, Կեսարիոյ, Պրուսայի, Ամասիոյ, Վեզիր Քէօփրիւլի, Կիրասոնի, Քիլիսի, Չարշամպայի, Իգմիրի մէջ եւ այլուր:¹²³

Իթիլաֆի ամէնէն զօրաւոր թեկնածուներէն նկատուող Լուիսֆի Ֆիքրի, երբ մայրաքաղաքէն կը մեկնի իր ծննդավայրը Տերսիմ՝ իր ընտրապաշարը ղեկավարելու համար, կ'իմանայ թէ տեղւոյն իշխանութիւնները ընտրութեան թուականը յառաջ բերած են եւ այն արդէն տեղի ունեցած է:¹²⁴

Սկիւտարի մէջ տեղի ունեցած զեղծարարութիւններուն կապակցութեամբ, շրջանի ՄԴՀԿ մասնաճիւղը բողոքագիր մը կը յղէ Կեդրոնական Ընտրական Յանձնախումբին:¹²⁵ Քեմալի հայոց առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ նոյնպէս, ընտրութիւններու ընթացքին տեղի ունեցող զեղծարարութիւններուն մասին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը ղրկէ Պոլսոյ Պատրիարքութեան:¹²⁶ Նոր Աշխարհ կը տեղեկագրէ թէ Տրապիզոնի, Վանի, Սերաստիոյ մէջ եւ այլուր, իթիլաֆիստականներուն կողքին դաշնակցականներ եւս կը մասնակցին բռնարարքներուն եւ զեղծումներուն:¹²⁷

Ամէն ձեւի ապօրինութիւններու դիմելէ յետոյ, Իթիլաֆի գործակատարները նաեւ կը բեկանեն ընտրական այն տեղամասերուն արդիւնքները, որոնք ի նպաստ Իթիլաֆիստին չէին: Պոլսոյ արուարձաններէն Առնաուտ Քէօյի մէջ, քաղաքապետարանի քննիչ յանձնախումբը կը բեկանէ Բ. կարգի ընտրութեան արդիւնքը, որ ի նպաստ Իթիլաֆին էր: Ընտրութիւնները կը վերակրկնուին եւ Բ. կարգի ընտրողներ կ'ընտրուին Իթիլաֆիստի թեկնածուները:¹²⁸ Մեծ Արմտանի ընտրութեան արդիւնքը չեղեալ կը յայտարարուի եւ երեք Բ. կարգի հայ ընտրողներու թիւը կ'իջեցուի երկուքի:¹²⁹ Ընտրութեան արդիւնքներուն հետ բացայայտ խաղ կը կատարուի Ֆաթմայի, Մամսոնի, Արաբկիրի, Ակնի, Հաճրնի մէջ եւ այլուր:¹³⁰ Իթիլաֆիստի այսօրինակ բռնարարքները քննադատելով, հնչակեան գործիչ Գազիկ Օզանեան՝ իր «Ընտրութիւն Թէ Անուանում» յօդուածին մէջ կը գրէ. «այս բարձրագոյ բռնութիւնները, որոնց ենթարկուեցան բոլոր ընդդիմադիր ազգութիւններն ու կուսակցութիւնները, եւ այն աչք ծակող զրկանքները, որոնք անխնայ կերպով բաժին հանուեցան տիրապետող կուսակցութեան անվստահութիւն յայտնող տարրերու եւ ճակատաբաց պայքարողի դիրքին մէջ կեցող

կուսակցութիւններուն... մնացին այնպիսի ջախջախիչ փաստեր, որոնք սահմանադրութեան պաշտպաններուն սխրագործութիւններու կորոզը պիտի կազմեն»¹³¹:

Ազատամարտ եւս, քննադատելով Իթթիհատի ապօրինութիւնները, իր խմբագրականին մէջ կը գրէ. «Այսօրուան փարլամենտը այլեւս Օսմանեան Կայսրութեան փարլամենտը չէ, այլ միայն Իթթիհատինը: Իթթիհատը յաղթեց. այդ մասին կասկած չկայ այլեւս: Սակայն ո՛չ թէ յաղթեց այնպէս, որ իր յաղթանակը կեանք բերէ երկրին, այլ այնպիսի յաղթանակ մը ունեցաւ, որմէ մեռելութիւն պիտի ծնի: Իթթիհատը յաղթեց. բայց այդպիսի յաղթանակ մը եւս, եւ Թուրքիան կորսուած է»¹³²:

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Ընտրական սանձարձակ ապօրինութիւններու շնորհիւ, Իթթիհատ ձեռք կը բերէ Բ. կարգի ընտրողներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը: Այսպիսով անոր կամքէն կախեալ կը մնայ նաեւ հայ երեսփոխաններու ընդհանուր թիւին ու անուններուն որոշումը: Նախքան ընտրութիւններուն աւարտը, Ժէօն Թիւրք թերթը կը նախատեսէր արդէն, որ եկող Երեսփոխանական Ժողովին մէջ ընդգլիմադիր ուժեր չըլլան: Անոր պատասխանելով Նոր Աշխարհ կը գրէ. «մարգարէ ըլլալու պէտք չկայ, կը կարծենք, գուշակելու համար, որ նոր Երեսփոխանական Ժողովը բացարձակապէս Իթթիհատական կազմ պիտի ունենայ. այդ մասին մենք տարակարծիք չենք մեր պաշտօնակիցին հետ: Ընտրական այդ աններելի եւ հակասահմանադրական գէնքերը, որոնք Իթթիհատի կողմէն կը կիրարկուին ընտրական պայքարին մէջ, ուրիշ արդիւնք չեն կրնար տալ»¹³³:

Բ. կարգի ընտրութիւններու ամբողջ ընթացքին եւ մինչեւ երեսփոխաններու վերջնական ընտրութիւնը, Իթթիհատին եւ անոր դաշնակից հայ կուսակցութիւններուն եւ խմբակցութիւններուն՝ յատկապէս ՀՅԴին միջեւ բանակցութիւնները կը շարունակուին, մասնաւորաբար հայ երեսփոխաններու թիւին շուրջ: Իթթիհատ պէտք ունէր առաւելագոյն թիւով Բ. կարգի ընտրողներու՝ իր ընդգլիմախօսներուն Երեսփոխանական Ժողով մուտքը արգիլելու համար. ան, միայն այսքանով պէտք ունէր հայերու քուէներուն եւ բնաւ մտահոգուած չէր Երեսփոխանական Ժողովին մէջ հայ երեսփոխաններու թիւին աճով: Թանին, տակաւին Փետրուարի սկիզբը, քննադատելով աւելի թիւով երեսփոխաններ պահանջող փոքրամասնութիւնները կը գրէր. «աւելի երեսփոխաններ կ'ուզենք պահանջը՝ երբ տարբեր եղանակով արտայայտել

ուզենք, պիտի ըսենք՝ «Ժողովին մէջ թուրք երեսփոխաններու թիւը թող նուազի»: Արդեօք այս խեղճ թուրքերուն յանցանքը ի՞նչ է որ ամէն կողմէ յարձակումի ենթակայ կ'ըլլան: Երկրին սահմանադրութիւն տուած ըլլալնի՞ն...»¹³⁴:

Իթթիհատ-ՀՅԴ համաձայնագիրէն ետք, **Իթթիհատ** կը շարունակէ մերժել հայութեան 23 աթոռ յատկացնելու **ՀՅԴ**-ի պահանջքը: Ան յօժար կ'ըլլայ հայութեան յատկացնել 13 աթոռ, մնացեալ 10 աթոռները ձգելով յաւելեալ բանակցութիւններու: **Իթթիհատ** կը խոստանայ նաեւ հայկական այլ կողմերու հետ բանակցութիւններ չվարել եւ այդ կատարել միայն **ՀՅԴ**-ի միջոցով¹³⁵: Աւելի ուշ, **Իթթիհատ** կը մերժէ նաեւ **ՀՅԴ** Արեւմտեան Բիւրոյի 18-20 հայ երեսփոխանի պահանջքը եւ կը պնդէ 13 երեսփոխանի իր առաջարկին վրայ¹³⁶: Միւս կողմէ, **Իթթիհատ**-ի էրզրումի կոմիտէն, **ՀՅԴ** Արեւելեան Բիւրոյի հետ իր ընտրական բանակցութիւնները կը ձգձգէ: Վերջինս, Արեւմտեան Բիւրոյի իր ընկերներուն ուղղուած նամակին մէջ, կ'առաջարկէ **Իթթիհատ**-ին հետ հայ երեսփոխաններու թիւին եւ ընտրաշրջաններուն մասին խօսիլ աւելի ճշգրիտ ու կը կատարէ հետեւեալ բաժանումը.՝ էրզրում՝ 2 հայ երեսփոխան, Վան՝ 2, Մուշ (Պիթլիս)՝ 2, Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր)՝ 1, Տրապիզոն՝ 1, Սեբաստիա (Սվազ)՝ 1, Խարբերդ՝ 1, Կիլիկիա՝ 1, Կեսարիա՝ 1, Պոլիս՝ 1, Իգմիր՝ 1, Երզնկա՝ 1 եւ 3-5 յաւելեալ աթոռներ հայկական այլ կուսակցութիւններու համար¹³⁷: Այսինքն, ընդհանուր առմամբ 15 երաշխաւորուած եւ 3-5 յաւելեալ երեսփոխանական աթոռներ: **Իթթիհատ** կը համաձայնի հայերուն յատկացնել առաւելագոյնը 15 աթոռ, պատճառաբանելով կարգ մը շրջաններու մէջ իր մասնաճիւղերուն տկարութիւնը, ինչպէս նաեւ հայութեան աւելի աթոռներ տրուելու պարագան **Իթթիլաֆի** կողմէ որպէս հակաքարոզչութիւն ծառայեցնելու հաւանականութիւնը: Ընդ որում, **Իթթիհատ** կ'երաշխաւորէ միայն 13 հայերու ընտրութիւնը, իսկ Մարաշի եւ Մարզոլանի շրջաններուն մէջ կը խոստանայ միայն օգտակար դառնալ¹³⁸:

Հայերուն քիչ թիւով երեսփոխանական աթոռներ տալով, **Իթթիհատ** կ'ուզէր նաեւ անուղղակի կերպով ապացուցել հայերու քիչ թուաքանակը Կայսրութեան մէջ: Ընտրութիւններու առիթով **Իթթիհատ** կը հրատարակէ տուեալներ, ուր հայերու թուաքանակը խիստ նուազ կը ներկայացուի. օրինակի համար Տրապիզոնի նահանգի հայութեան թիւը կը նշուի 6000 հոգի, երբ իրականութիւնը, ըստ Գիւլեանի, անոր աւելի քան հնգապատիկն էր¹³⁹:

Երբ բ․ կարգի ընտրողները շրջանային իրենց նիստերուն մէջ կը սկսին կատարել երեսփոխաններուն ընտրութիւնները, պարզ կը դառնայ որ հայ երեսփոխաններուն թիւը Իթթիհատի տուած 13 երեսփոխանի խոստումէն ալ քիչ էր։ Այդ միայն 8ն էր։

Այս պարտութիւնը ՀՅԴ առաջին հերթին կը փորձէ բարդել Կեդրոն խմբակցութեան ուսերուն։ Վռամեան իր «Համերաշխութեան Ժողովին Շուրջը - Կեդրոնը Պառակտիչ Եւ Պատասխանատու» յօդուածին մէջ կը գտնէ, որ ակնկալուածէն աւելի քիչ թիւով հայ երեսփոխաններ ունենալու պատճառը Կեդրոն խմբակցութիւնն է, որ Իթթիհատին մօտ ՀՅԴն ամբաստանած է «պոմպաճի եւ անփանթոյ» ու պնդած, որ ազգը Կեդրոնին հետն է։ Յօդուածագիրը կը գտնէ, որ «Կեդրոնը իր եսամոլութեամբ եւ տիրելու մոլութեամբ յիմարացած, ո՛չ միայն հարուած մը տուաւ համերաշխութեան գործին, այլ վտանգեց նաեւ ընտրական գործը, որովհետեւ ան Իթթիհատին հետ խօսեցաւ ո՛չ թէ հայ աթոռներուն թիւին շուրջ, այլ միայն աթոռներ աղերսեց անորմէ»¹⁴⁰։

Ապրիլ 18ին, Պատրիարքարանը բողոքագիր կը յղէ Բ․ Դուռ, ուր՝ նշելէ յետոյ որ տոկոսային համեմատութեամբ հայերուն կը հասնի 20 աթոռ, 8 հայ երեսփոխաններու թիւին շուրջ իր բողոքը կը յայտնէ ու կը պահանջէ, որ «կարելոր միջոցներ տնօրինուին՝ զրկանքը դարմանելու համար, այլապէս հայութիւնը չպիտի կարենայ ընդունիլ որ այս պայմաններու մէջ ընտրուած քանի մը սակաւաթիւ ազգայինք՝ իբր հայ երեսփոխան կարենան բազմիլ Օսմանեան խորհրդարանին մէջ»¹⁴¹։

Ազատամարտ, ընդհանուր գիծերուն մէջ համաձայն ըլլալով հանդերձ բողոքագրին, կ'առարկէ անոր եզրակացութեան եւ այդ կը գտնէ «լրջութենէ եւ տրամաբանութենէ զուրկ»¹⁴²։

Յաջորդ օր, Իթթիհատի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ, երեսփոխան Ահմէտ Նեսիմ պէյ կ'այցելէ Արշարունի Պատրիարքին, որ վերջինիս կ'ըսէ․ «հայ ազգը այնքան յուսախաբ եղած է որ՝ շատ գոհ կ'ըլլայ եթէ Պատրիարքարանը կոչում ընէ ընտրուած հայ երեսփոխաններուն՝ հրաժարիլ իբր ցոյց այդ անիրաւութեան դէմ»¹⁴³։ Ահմէտ պէյ խորհուրդ կու տայ նման քայլի չգիմել, որովհետեւ ընտրութիւնները տեղի ունեցած են հին մարդահամարներու հիման վրայ, իսկ գեղծումները կատարուած են անփորձ պաշտօնեաներու եւ կարգապահութեան չենթարկուող կուսակցական մասնաճիւղերու կողմէ։ Արշարունի Պատրիարք կը պնդէ, որ հոն ուր բ․ կարգի ընտրողներու ընտրանիստերը տակաւին չեն կայացած, աշխատանք տարուի հայերուն գոհացում տալու։

Նոյն օրը, ՀՅԴ Պոլսոյ իրաւասու մարմինը Իթթիհատի Կեդրոնական Վարչութեան կը յղէ բողոքագիր մը, ուր կ'ըսէ թէ հայ երեսփոխաններուն թիւը «իրաւացիօրէն բոլորն դժգոհութիւն յարուցած է Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններուն, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ: ... Դաշնակցութիւնը իրեն վերապահած է՝ միջոցներ ձեռք առնել՝ ապահովելու համար յառաջիկային, հայ ժողովուրդի ներկայացուցչական այդ իրաւունքը, ինչպէս եւ ընտրական գործողութեան օրինաւոր կիրառումը»¹⁴⁴:

Հայ երեսփոխաններուն թիւին շուրջ ՄԴՀԿը զարմանք կամ հիասթափութիւն չ'արտայայտեր: Գիւլեան՝ իր «Մարդիկ Եւ Նրանց Արժէքը» յօդուածին մէջ, կը գտնէ, որ Իթթիհատը հայերուն, ինչպէս նաեւ այլ փոքրամասնութիւններուն պիտի տայ այնքան թիւով երեսփոխաններ, որքանով որ անոր պէտք է խորհրդարանը ժողովրդավարական ներկայացնելու համար¹⁴⁵: «Պատրիարքի Փէշերի Տակ» յօդուածին մէջ, Գիւլեան կը գտնէ, թէ Արշարունի Պատրիարք սխալ ըրած է հանդիպելով Իթթիհատի ներկայացուցիչին հետ՝ որքան որ ալ վերջինս տիրող կուսակցութիւնը ըլլայ՝ ըստ յօդուածագրին, Պատրիարքը պէտք է յարաբերի միայն կառավարութեան եւ պետական մարմիններուն հետ:¹⁴⁶ Հնչակեան մէկ այլ գործիչ Ս. Մուրատ (Մուրատ Տէրտէրեան), իր «Օրուան Խնդիրը» յօդուածին մէջ կը գրէ. «այն բերանները, որոնք դեռ մինչեւ երէկ Իթթիհատը կը փառաբանէին, այսօր անէծք կը կարդան: Բայց ատիկա անկեղծութեան յայտարար նշան մը չէ: ... Կ'ըսեն թէ Իթթիհատը զիրենք խաբեր է եւ հայ ազգի թուին համեմատ ներկայացուցիչներ չէ տուած: Քանի որ Իթթիհատն է փշրանքներ տուողը, բնական է որ նա պիտի տար այնքան որ ինքը կը ցանկար: ... Եթէ խաբերայ մը կայ, այն ալ Դաշնակցութիւնն է, որ Իթթիհատի հետ խօսեր է, որպէս հայ ազգի ներկայացուցիչ»¹⁴⁷:

Կատարուած բողոքներէն եւ միջնորդութիւններէն յետոյ հայ երեսփոխաններուն թիւը կը հասնի 10ի: Երեսփոխան կ'ընտրուին դաշնակցականներ՝ Փաստրմաճեան (Էրզրում), Սերենկիւլեան (Էրզրում), Վռամեան (Վան), Տէր Կարապետեան (Մուշ) եւ Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան (Սերաստիա): Իթթիհատականներ՝ Վահան Պարտիզպանեան (Իզմիր), Հալաճեան (Պոլիս), Յարութիւն Պոշկեզեճեան (Հալէպ) եւ Յակոբ Պոյաճեան (Ռոստոսթո). անկուսակցական՝ Զօհրապ (Պոլիս):

Ընդհանուր առմամբ, ընտրուած 275 երեսփոխաններէն միայն ճրէղդիմաղիր էին¹⁴⁸: Այս համեմատութիւնը բացարձակապէս չէր համապատասխաներ իրականութեան: Թանին կը փորձէ չքմեղանալ՝ գրելով

թէ Երեսփոխանական Ժողովի արդիւնաւէտ աշխատանքին համար, ընդդիմադիր հոսանքի մը գոյութիւնը բնաւ ալ անհրաժեշտ չէ¹⁴⁹։ Ազատամարտ համաձայն չի գտնուիր այս տեսակէտին ու իր «Ընդդիմադիրի Պէտք Կա՛յ...» խմբագրականին մէջ կը գրէ. «չպաշտպանենք սխալ մը, աւելի մեծ սխալի մըն ալ դուռ չբանալու համար։ Եւ մենք վստահ ենք թէ մեր թուրք պաշտօնակիցը չի կրնար ոչ մէկ ատեն ձեռքը խղճին վրայ դնելով պնդել նաեւ սա ես որ՝ ընտրութեանց ներկայ արդիւնքը ձեռք բերուեցաւ, որովհետեւ Ժողովուրդին ազատ կամքը այդպէս ուզեց։ Ո՛չ, ջանանք գտնել ճշմարտութիւնները հրապարակաւ ծանականքէ գերծ պահել»¹⁵⁰։

Իր կարգին Գիւլեան, «Խորհրդարանի Բացման Առթիւ» յօդուածին մէջ կը գրէ. «չկայ ընդդիմադրութիւն՝ խորհրդարանական մեքենայի ջիղը։ Սրանք բոլորը պարտական ենք Իթթիհատին եւ միայն նրան։ ... Իթթիհատը այլեւս յառաջ երթալ չի կարող, նա պիտի աշխատի դէպի ետ երթալ - նա բռնուած է պատմութեան սղոցատամների մէջ, ... եւ վստահ ենք, որ փարլամենտական այս շրջանի կեանքը պիտի գայ այդ ապացոյցը բերելու իր բոլոր իրադարձութիւնների մէջ»¹⁵¹։

Նորընտիր հայ երեսփոխաններուն մէջ ամէնէն ակնառու բացական կ'ըլլայ Մեծն Մուրատը։ Այդ կը կատարուի հետեւեալ պայմաններուն տակ. նախընտրական շրջանին, ՀՅԴ Ատանայի շրջանէն թեկնածու կ'առաջադրէ Զաքարիա Պատիկեանը։ Մարտ 19ին, ՀՅԴի (Փափագեան, Վռամեան) եւ Կեդրոն խմբակցութեան (Խոճասարեան, Մուրին) միջեւ կը կնքուի ընտրական համաձայնագիր, որուն մասին Ազատամարտ աւելի ուշ կը գրէ, թէ Կեդրոնի մարդիկը «եկան հոն՝ ուրկէ պարտ էին սկսիլ, բայց երկու ամիս առաջ»¹⁵²։

Կեդրոն խմբակցութիւնը կ'առաջադրէ Մինաս Չերազի թեկնածութիւնը՝ Պոլսոյ շրջանէն։ ՀՅԴ կ'ընդունի Չերազի թեկնածութիւնը՝ բայց ոչ Պոլսի ընտրաշրջանէն։ Այս կապակցութեամբ, ան յարաբերութիւններ կը մշակէ Իթթիհատին հետ, որպէսզի Չերազի անունը փոխարինուի Հալէպի կամ Ռոստոսթոյի շրջանի իթթիհատական հայ թեկնածուին հետ։ Արհեստական պատճառաբանութիւններով, Իթթիհատ այս առաջարկին ընթացք չի տար։ Ստիպուած, ՀՅԴ իր Ատանայի թեկնածուն յետս կը կոչէ եւ ակնառու կը գիջի Չերազին¹⁵³։ Սակայն Չերազի թեկնածութիւնը Ատանայի նահանգէն դրուելը, Կեդրոն խմբակցութեան չի բաւարարեր եւ այս պատճառով Մարտ 29ին տեղի կ'ունենայ վերջիններու խզումը ՀՅԴէն։ Միւս կողմէ, Ատանայի նահանգին մէջ, Չերազի անունը Ժողովրդականութիւն չի գտներ։ Անոր գէժ կը դիրքորոշուին

յատկապէս Սիսի Կաթողիկոսն ու Ատանայի Առաջնորդը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր իր թեկնածուն եւ աշխատանք կը տանէր անոր յաջողութեան համար¹⁵⁴։ Հետեւանքը կ'ըլլայ այն, որ Բ. Կարգի հայ ընտրողներուն ձայները կը տարտղնին եւ Բ. Կարգի թուրք ընտրողներուն մօտ հայ թեկնածուի մը անուան շուրջ կեդրոնացեալ քարոզչութիւն չի տարուիր։ Իսկ վերջնական արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամէնէն անբասիր դէմքերէն եւ իր երեսփոխանական անրիժ գործունէութեամբ ժողովուրդին ծանօթ Մեծն Մուրատի փոխարէն կ'ընտրուի իթթիհատական թուրք մը։

ՅԵՏ-ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԴԺԳՈՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՆԱՎԷՃԵՐ

Ընտրութիւններուն արդիւնքը խոր դժգոհութիւն յառաջ կը բերէ արեւմտահայ բոլոր հոսանքներուն մօտ։ Արդիւնքէն յատկապէս դժգոհ կը մնայ ՀՅԴ՝ պարզ այն պատճառով, որ ընտրութիւններուն հանդէպ ամէնէն խանդավառ ակնկալութիւններն ունէր ան։

Իթթիհատի ընտրական խարդաւանքներուն հանդէպ ՀՅԴի մէջ կուտակուած գայրոյթին առաջին եւ ամէնէն համարձակ արտայայտիչը կ'ըլլայ Սիմոն Չաւարեան։ Տակաւին Ապրիլին, երբ ընտրութիւնները իրենց ընթացքին մէջ ն, ՀՅԴ Բերայի ակումբին մէջ կատարուած ընտրական միթինկի մը ընթացքին, Չաւարեան կը յայտարարէ, թէ գաւառներէն հասած լուրերուն համաձայն Իթթիհատի շրջանային մասնաճիւղերը կը դրժեն իրենց նախընտրական խոստումները եւ կը նախատեսուի, որ գայիք Երեսփոխանական Ժողովը 90 տոկոսով ըլլայ իթթիհատական։ Չաւարեան կ'աւելցնէ. «ուստի, լաւատես չենք կրնար ըլլալ խորհրդարանի նոր կազմին հանդէպ, եւ - այժմ օգնելով Իթթիհատին որ համեմատաբար լաւ տարրեր ընտրուին - ապագային հայ երեսփոխաններու մեծամասնութիւնը պիտի պատրաստուի ընդդիմադիր ըլլալու հոն, որպէսզի կարենայ գտնել անոնց մէջէն լաւագոյնները եւ իրեն հետ միացնել»¹⁵⁵։

Այս կապակցութեամբ Նոր Աշխարհ կը գրէ. «մէկ կողմէ կը դաշնակցին Իթթիհատին հետ, եւ ամէն կերպով անոր ջատագով հանդիսանալով կ'աշխատին ազգը անոր ետեւէն տանիլ, միւս կողմէ կը յայտարարեն թէ ընտրուելիք դաշնակցական երեսփոխանները ընդդիմադիր դեր պիտի կատարեն յառաջիկայ օսմանեան խորհրդարանին մէջ։ ...Կը մնայ միայն տեսնել թէ Իթթիհատն ալ կ'ուզէ՞ այդպէս ապուշի տեղ դրուիլ»¹⁵⁶։

Շարունակելով իր հրապարակային քննադատութիւնները, Զաւարեան՝ իր «Կառավարական Կուսակցութիւնը եւ Օրոգիցիոնի Դերը» յօդուածին մէջ, կը քննադատէ Խորհրդարանին մէջ ընդդիմութիւն չունենալու համար կառավարութեան կատարած ապօրինութիւնները¹⁵⁷։ «Բարեկամութեան Արդիւնքը» յօդուածին մէջ, Զաւարեան կը գտնէ, թէ հայերու արդարացի եւ չափաւոր ակնկալութիւնն էր Խորհրդարանին մէջ իրենց թիւին համեմատ ունենալ 16-18 երեսփոխան։ ակնկալութիւն մը, որ իր օրին իթիւհատի ղեկավարները ընդունած էին սիրայիրութեամբ։ սակայն արդիւնքը եղած էր 9-10 երեսփոխան։ Յօդուածագիրը՝ գտնելէ ետք թէ ամբողջ հայութիւնը յուսախար եղած է, կ'եզրակացնէ. «ընտրական պայքարի դեկը իր ձեռքն ունեցող քաղաքական կուսակցութիւնը խաբուած է իր հօօր «քարեկամ»-ին կողմէ։ Բարոյական նոր Ատանա մըն է աս՝ որ կը պայթի հայուն գլխին, - Ատանա՝ որ չի կրնար մեղմացուիլ ո՛չ Մարտ 31-ով, ոչ «տգետ» խուժանով»¹⁵⁸։

Միւս կողմէ, շարունակելով իր հակադարձութիւնները, Նոր Աշխարհ «Զուր Ողբեր» վերնագրին տակ կը գրէ. «ընտրական պայքարը ղեկավարող հայ քաղաքական կուսակցութիւնը խաբուած է իր հօօր «քարեկամ»-ին կողմէ։ ..Խաբողը անշուշտ յանցաւոր է։ Բայց յանցաւոր չէ՞ արդեօք նաեւ խաբուողը, կամ անելի ճիշտ, ան՝ որ թոյլ տուած է, որ խաբեն զինքը։...Ես քեզ հետ դաշնակցած եմ մղելու համար արդարութեան, իրաւունքի կոիր, եւ ո՛չ թէ գործակից, մեղսակից ըլլալու համար ապօրինութեան ու անիրաւութեան. ապօրինութիւն, անիրաւութիւն, որուն զոհը կ'ըլլամ ուղղակի ես։ Գործադրէ արդարութիւնը եւ զիս պիտի գտնես քու կողքիդ։ Հակառակ պարագային՝ մենք չենք կրնար ձեռք ձեռքի տալ։ Խօսեցա՞ւ այդպէս Դաշնակցութիւնը Իթի-հատի հետ։ Ո՛չ։ Ինչո՞ւ, ի՞նչ իրաւունքով ան երեմիականներ կը կարդայ այսօր հայ ժողովուրդին՝ ողբալու համար իր «քարեկամ»-ին դաւաճանութեանը վրայ»¹⁵⁹։

Այլ առիթով մը, արձագանգելով Ազատամարտի այն կանխատեսութեան, որ եկող Երեսփոխանական Ժողովը նախորդին նման, լեցուն պիտի ըլլայ անարժան եւ անարժէք երեսփոխաններով, Նոր Աշխարհ կը գրէ. «այս տողերը կարդալով Ազատամարտ-ի էջերուն մէջ, ակամայ մեր առջեւ պատկերացաւ մինչեւ իր ուղնուծուծը մոլութիւններով վարակուած այն ճարպիկ դերասանը, որը բեմին վրայ ամենայն լռութեամբ, անբիծ ու անարատ մարդու մը պէս, բարոյականութիւնը պատկերացնող դեր մը կը կատարէ»¹⁶⁰։

Շարունակելով ընտրական արդիւնքներուն վերլուծութիւնը, Զաւարեան իր «Արդարացուցիչ Պարագանները» յօդուածին մէջ կը թուարկէ

Պոլսոյ, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Պիթլիսի, Շապին Գարահիսարի, Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ Իթթիհատին կատարած խարէութիւնները: Իսկ այն վայրերուն մէջ ուր Իթթիհատ «բարեացականութիւն» ցուցաբերած է (Իզմիր, Հալէպ, Իզմիթ, Կեսարիա, Ռոտոսթօ), «Իթթիհատը անցուց իր հլու հնազանդ անդամները, ձախողութեան մատնելով քիչ շատ անկախ նկարագրի տէր անձնատրութիւնները... անշուշտ այն յոյսով թէ այս վայրերու երեսփոխանները չպիտի խօսէին հայ տառապանքներուն վրայ»: Նոյն յօդուածի աւարտին, Ջաւարեան կ'երգի՝ «ԶՅԴ-Իթթիհատ բարեկամութիւնը ու կը գրէ. «ա՛յս այս «բարեկամութիւնները», որ վճարել չեն գիտեր, այլ միայն պահանջել: Ակամայ կը յիշեմ հին առածը.՝ փրկէ զիս աստուած՝ «բարեկամներես», իսկ թշնամիներէ ես զիս կը պաշտպանեմ»¹⁶¹:

ՀՅԴ շարք մը գործիչներ՝ քննադատելով հանդերձ Իթթիհատի ապօրինութիւնները, կը փորձեն արդարացնել ՀՅԴի կեցուածքներն ու գործակցութիւնը անոր հետ: «Ընտրութիւններու Ընթացքը եւ Հետեւանքները» յօդուածաշարքին մէջ, Ատոմ, ընդունելէ ետք թէ՛ «տարաբախտաբար, նախընտրական եւ ընտրական շրջանի միջոցին ստեղծուած դրութիւնը մեզ կը թելադրէր նուազագոյն չարիքին հետ հաշտուիլ», կը պատասխանէ ՀՅԴի քննադատներուն եւ կը գտնէ թէ այդ քննադատութիւնները տեղի չէին ունենար եթէ հայ ժողովուրդը կազմող խաւերն ու կուսակցութիւնները «չունենային այլասերման ախտանիշերը եւ կրէին ազգային սրբութիւն, քաղաքական հասունութիւն»¹⁶²:

Ատոմ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովն ու միւս կուսակցութիւնները կը մեղադրէ անսկզբունքայնութեան մէջ, որոնք ՀՅԴն կը քննադատեն պարզապէս «պատառ մը խլելու» համար, իսկ Իթթիհատը կը շահագործէ ստեղծուած մթնոլորտը: Յօդուածագիրը կ'եզրակացնէ. «Եթէ Իթթիհատը պարտական է իր մտայնութիւնը, ձգտումներն ու թերութիւնները իր բաղադրիչ տարրերուն, դաշնակցութիւնն եւս իր ձախողուածքներուն մէկ կարեւոր մասը պարտական է հայկական մտայնութեան, նկարագրին եւ մեքենայութիւններուն: Մթնոլորտին տպաւորութիւններու տեսակէտէն չենք տարբերիր Իթթիհատէն: Հականեխումը անհրաժեշտ է եւ անոնց համար, եւ մեզի համար»¹⁶³:

Ժիրայր գրչանուհով մէկ այլ յօդուածագիր՝ «Ընտրութիւններու Ուշագրաւ Կողմերէն» յօդուածաշարքին մէջ, նշելէ ետք թէ ընտրութեանց մէջ, հայկական շահերու տեսակէտէն, Իթթիհատին դերը բացասական էր, Ազատամարտին մէջ կը գրէ. «Իթթիհատը հայկական կարգ մը կենսական խնդիրներու եւ պահանջներու լուծման մասին ալ վճռա-

կան յանձնառութիւններ եր ստանձներ՝ նոյնիսկ նախքան ընտրական աշխատութեանց մասին համաձայնութեան գալը ՀՅԴ աշխակցութեան հետ, որոնց էութիւնն ու բնոյթը – ընդգծենք այս կէտը – կը մնայ դեռ անձանօք հայ ժողովուրդին»¹⁶⁴:

Պատասխանելով ՀՅԴ-ի ընտրական քաղաքականութեան դէմ ՀՍՌԿ ղեկավար դէմքերէն Թէքէեանի կատարած հրապարակային քննադատութիւններուն, ՀՅԴ յայտնի գործիչներէն Ա. Արծիւեան (Ռուբէն Դարբինեան) իր «Քաղաքագէտներ Թէ Փարիսեցիներ» առաջնորդող յօդուածաշարքին մէջ կը գտնէ, որ ՀՅԴ-ի թիկնաւոր ընտրական գործակցութիւնը կարելի չէ «դաշինք» կոչել ու կ'աւելցնէ. «մենք գիտենք որ Իթքիհատականները, իբր թուրք կազմակերպութիւն, կարող էին նոյնիսկ իրենց տուած գրաւոր խոստումները չկատարել. ինչքան էլ որ կատարէին, մեզի համար էլի օգուտ էր: Իսկ եթէ ոչինչ էլ չկատարէին, մենք թուրք ունէինք, մենք պահանջատէր էինք եւ միշտ կարող էինք պահանջել նրանցից, երեսներովը տալ»¹⁶⁵: Արծիւեան ամբողջապէս անհիմն կը գտնէ Թէքէեանի այն պնդումները, ըստ որոնց «Իթքիհատի պէս՝ դաշնակցութիւնն ալ իր բոլոր ջանքը թափեց. որպէսզի մեր ազգին մէջ միակը տիրէ, կամ Իթքիհատի պէս ան ալ մեր ընտրութիւնները խարդաւեց երբ կրցաւ»¹⁶⁶:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

1912 Ապրիլ 12ին, Սուլթանին ներկայութեամբ տեղի կ'ունենայ նորընտիր Երեսփոխանական Ժողովին առաջին նիստը: Ժողովը մեծամասնութիւն չի կազմեր՝ որովհետեւ Բ. կարգի ընտրողներէն զգալի թիւ մը տակաւին իրենց ընտրանիստերը չէին գումարած եւ նոր երեսփոխաններ չէին ընտրած: Խորհրդարանի նախագահ կ'ընտրուի Իթիթիհատի խորհրդարանական խմբակցութեան պետ Խալիլ պէյ: Բ. խօսնակ կ'ընտրուի Պետրոս Հալաճեան¹⁶⁷:

Երեսփոխանական ընտրութիւններու ամբողջ ընթացքին, Իտալիոյ հետ պատերազմը Թրիփոլիթանիոյ մէջ կը շարունակուէր: Սակայն, Երեսփոխանական Ժողովի Ա. նիստի բացման ժամերուն տեղի կ'ունենայ ռազմական նոր մագլցում մը՝ իտալական մարտանաւերը կը ռմբակոծեն Տարտանէլի օսմանեան ամրութիւնները: Սա կը նկատուի Իթիթիհատի ձախող արտաքին քաղաքականութեան վերջնազանգը:

Ներքին ճակատի վրայ եւս, Իթիթիհատին կը սպասէին դառն յուսախարութիւններ: Ընտրութիւններուն ընթացքին Իթիթիհատի կատարած ապօրինութիւնները ընդդիմութեան կու տան անօրինական եւ հակա-

կառավարական քայլերու դիմելու պատրուակ: Ապրիլի վերջաւորութեան արդէն, ապստամբական շարժումները Ալպանիոյ մէջ կը ստանան լայն ծաւալներ: Մայիս-Յունիսին, սպաներու խումբ մը՝ «Փրկարար Սպաներու Խումբ» (ՓՍԽ, հայասկարանի գապիթան կրօնփոխ) անուան տակ, նախ՝ հաղորդագրութեամբ մը կ'իմացնէ իր գոյութիւնը Պոլսոյ մէջ եւ ապա իրերայաջորդ յայտարարութիւններով կը քննադատէ տիրող վարչախումբը:

«ՓՍԽն փաստօրէն Իթիլաֆի զինուորական թեւն էր»¹⁶⁸: Ան կը պահանջէ իթթիհատականներուն դուրս գալը Կառավարութենէն, Խորհրդարանին լուծարումը եւ երեսփոխանական ազատ ընտրութիւններու կայացումը: Յունիս 21-22ին մեծ թիւով սպաներ եւ զինուորներ Մակեդոնիոյ մէջ կը լքեն իրենց զօրանոցներն ու կ'ապաստանին լեռները: Յուլիս 9ին, երկրի ամէնէն զօրաւոր անձերէն նկատուող եւ իթթիհատի վստահութեան արժանացած Մահմուտ Շելքէթ փաշա կը հրաժարի Պաշտպանութեան Նախարարի պաշտօնէն: ՓՍԽն իր ճնշումները կառավարութեան վրայ կը մեծցնէ: Յուլիս 17ին Սալիտ փաշայի դահլիճը կը հրաժարի¹⁶⁹: Նոր վարչապետ կը նշանակուի Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշան: Կառավարութիւնը, որ կը կազմուի հակա-իթթիհատական տարրերով, կը կոչուի «մեծերու դահլիճ», որովհետեւ անոր կազմին կ'ընդգրկուին երեք նախկին վարչապետեր¹⁷⁰: Գարրիէլ Նորատունկեան կը նշանակուի Արտաքին Գործոց Նախարար:

Ապստամբ սպաներէն պատուիրակութիւն մը հանդիպում կ'ունենայ Պետական Խորհուրդի Նախագահ Քամիլ փաշայի հետ եւ կը պահանջէ Երեսփոխանական Ժողովի լուծարքը: Շարք մը երեսփոխաններ կը մտածեն հրաժարական տալ: (Պէտք է ի նկատի ունենալ որ, հրաժարականի պարագային, նոյն ք. կարգի ընտրողներն է, որ պէտք է ընտրէին նոր երեսփոխանը, մինչդեռ Երեսփոխանական Ժողովի լուծարման պարագային՝ պէտք է տեղի ունենային ք. կարգի նոր ընտրութիւններ): Հայ երեսփոխանները փորձ կը կատարեն համոզել իրենց իթթիհատական գործընկերներէն ոմանք հրաժարական ներկայացնել եւ թոյլ տալ, որ ընդդիմադիր երեսփոխաններ ընտրուին՝ ընտրութիւններու ընթացքին գործուած ապօրինութիւնները սրբազրելու եւ քաղաքական շիկացած մթնոլորտը մեղմացնելու համար: Իթթիհատական երեսփոխանները կը մերժեն այս առաջարկը՝ գտնելով, որ այդ ձեւով ընդունած կ'ըլլան ընտրութիւններուն ապօրինութիւնը¹⁷¹:

Յուլիս 24ի երեսփոխանական նիստը կ'անցնի աղմկալից: Նախագահ Խալիլ պէյ կը կարդայ ՓՍԽի կողմէ գրուած վերջնագիր մը, ուր կը պա-

հանջուի Խորհրդարանին լուծարումը: Կարգ մը երեսփոխաններ, որոնց շարքին Վարդգէս, Հալաճեան եւ Զօհրապ Հայրենասիրական ճառեր կ'արտասանեն¹⁷²: Յուլիս 30ին նոր Կառավարութիւնը Խորհրդարան կը ներկայանայ վստահութեան քուէի: Վարչապետ Ղազի Մուխթար փաշա կը ներկայացնէ Կառավարութեան ծրագիրը, ուր երկրի ծանր վիճակին համար պատճառներ կը նշուին՝ ընտրութիւններու ընթացքին գործուած ապօրինութիւնները, զինուորականներուն քաղաքականութեամբ զբաղիլը, պաշտօնեաներու նշանակման ժամանակ օրէնքներուն ոտնահարումը եւ սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն խախտումները: Վարչապետը կը յայտնէ նաեւ, թէ ձեռնարկած է ընտրութիւններուն հետ կապուած բողոքագիրներուն քննութեան, որուն արդիւնքին լոյսին տակ պիտի առնուին համապատասխան որոշումներ: Ժողովի դադարին, իթթիհատական երեսփոխանները կը գումարեն նիստ մը, ուր կը գտնեն, թէ վստահութեան քուէ չտալու պարագային ծանր պատասխանատուութիւն կը դրուի իրենց ուսերուն: Քուէարկութեան արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ 115 թեր, 45 դէմ եւ 9 ձեռնպահ քուէներով հակա-իթթիհատական Կառավարութիւնը կ'արժանանայ իթթիհատական Երեսփոխանական Ժողովի վստահութեան: Յաջորդ օր, իթթիհատական թերթերը կը գրեն, թէ այդ ոչ թէ վստահութեան քուէ էր Կառավարութեան, այլ երկիրը ծանր կացութեան մէջ չձգելու գիտակցութեան արտայայտութիւն¹⁷³:

Յուլիս 31ին Ազատամարտ կը տպէ ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի «Օսմանեան Քաղաքացիներուն» ուղղուած կոչը, ուր երկրին մէջ տիրող ահազանգային վիճակին համար պատասխանատու կը նկատուին իրերայաջորդ Կառավարութիւնները: Վիճակէն դուրս գալու համար ՀՅԴ կ'առաջարկէ՝ 1) ձեռնհաս եւ արդարամիտ պաշտօնեաներու նշանակում, 2) տուրքերու նուազեցում աշխատաւոր դասակարգին վրայէն, 3) պետական պիւտճէի նուազեցման համար պաշտօնեաներու թիւի եւ աւոնց ամսավճարներու կրճատում, 4) հրաժարում այնպիսի կարգադրութիւններէ եւ քայլերէ, որոնք բաղկացուցիչ ազգութիւններուն թրջացումի եւ իսլամացումի երկիւղ կը ներշնչեն: Ազգային փոքրամասնութիւնները Խորհրդարանին մէջ պէտք է տեղ գտնեն իրենց թուային համեմատութեամբ, 5) խօսքի, խղճի, ժողովներու եւ միութիւններու ազատութիւն: Կոչի աւարտին կ'ըսուի. «Եւ այսօր ալ մենք անկախ խմբակցական եւ կուսակցական նեղ վեճերէն, չունենալով ոչ մէկ կապ որեւէ կուսակցութեան հետ, մենք մեր կատարեալ ազատութեան մէջ՝ մեր խօսքը կ'ուղղենք Օսմանեան երկրի բոլոր գաղափարական տար-

րերուն, ունենալով ընդհանուր հայրենիքի բարձրագոյն շահերուն մտահոգութիւնը միայն»:

Սա, թէկուզ անուղղակի, բայց իթթիհատէն խզուելու ՀՅԴի առաջին պաշտօնական յայտարարութիւնն էր: Դիրքորոշում մը՝ որուն վրայ ակներեւարար մեծ ազդեցութիւն կ'ունենան երեսփոխանական ընտրութեանց արդիւնքն ու իթթիհատին իշխանագրկումը:

Օգոստոս 3ի Երեսփոխանական Ժողովին, իթթիհատական «կարծր թեւ»ի խումբ մը երեսփոխաններ Կառավարութեան գրաւոր հարցադրում կը ներկայացնեն թէ՛ ինչպէ՛ս ՓՍԽին պատկանող սպաներ, որոնք մասնակցած են ապստամբական շարժումներու եւ սպառնալիքներ յղած պետական մարդոց, ազատօրէն կը շրջին մայրաքաղաքին մէջ ու անոնց պատուին նոյնիսկ ճաշկերոյթ կը տրուի: Հարցադրումը գոր կը կարդայ Հալաճեան ուղղուած էր Պատերազմական Նախարար Նազիմ փաշային, որ կը բացակայէր նիստէն: Ժողովը կ'որոշէ երկու օր ետք հրաւիրել արտակարգ նիստ եւ Պատերազմական Նախարարէն լսել պատասխանը: Իթթիհատի «կարծր թեւ»ը նպատակադրած էր վերստին դնել Կառավարութեան վստահութեան քուէի հարցը: Կառավարութիւնը լաւապէս կ'ըմբռնէ այդ եւ չ'ուզեր պատահականութեան յանձնուիլ: Նոյն օրն իսկ, ան կ'ունենայ նիստ մը եւ յաջորդ օրը կառավարական պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ Մերակոյտի դռնփակ նիստին ու կը բացատրէ թէ երկրի ծանր վիճակին հիմնական պատճառը իթթիհատին հանդէպ ժողովուրդին մօտ կուտակուած դժգոհութիւնն է, որուն պատճառով Ալպանիա գտնուող 60 վաշտերէն 20ը անցած են ապստամբներուն կողմը եւ թէ շարժումը կրնայ աւելի ընդլայնիլ: Քանի որ Մերակոյտը կը վայելէր սահմանադրութեան յօդուածները մեկնաբանելու իրաւունքը, կառավարական պատուիրակութիւնը Մերակոյտէն կը պահանջէ սահմանադրութեան 43րդ յօդուածը մեկնաբանել այնպէս՝ որ ընտրուած Խորհրդարանը գործէ չորս ամիս, այսինքն՝ միայն այն ժամանակամիջոցին համար որ ինկած է նախորդ Խորհրդարանի լուծարման եւ անոր օրինական աւարտին միջեւ: Չայներու 28 թեր եւ 5 դէմ յարարերութեամբ Մերակոյտը կը կատարէ պահանջուած մեկնաբանութիւնը¹⁷⁴: Որոշումը կը տարուի Սուլթանին, որ անմիջապէս գայն կը վերածէ սուլթանական հրամանագրի: Երեկոյեան, Սուլթանը կը հրաւիրէ Երեսփոխանական Ժողովի Նախագահը եւ այս մասին պաշտօնապէս կը տեղեկացնէ անոր: Յաջորդ օր, Խորհրդարանի նիստին, իթթիհատի «կարծր թեւ»ի ներկայացուցիչները ի զուր փորձեր կ'ընեն կացութեան մէջ փոփոխութիւն մտցնելու համար: Հալաճեան նոյնիսկ կը սպառնայ

կառավարութիւնը Գերագոյն Դատարան յանձնել: Բոլոր ճիգերը կ'անցնին ապարդիւն: Վարչապետը Երեսփոխանական Ժողովին եւ Մերակոյտին առջեւ կը կարդայ Երեսփոխանական Ժողովը լուծելու եւ նոր ընտրութիւններ կատարելու մասին սուլթանական հրամանագիրը¹⁷⁵:

Նոր կառավարութեան կազմը եւ Երեսփոխանական Ժողովին լուծարումը քաղաքականօրէն կը նշանակէր Իթթիհատի իշխանութեան անկումը: Այս իշխանափոխութեան հանդէպ ՀՅԴ խանդավառութիւն ցոյց չի տար: Երբ Իթիլաֆական Ռիզա Թեւֆիք պէյ Իքտամի մէջ կը քննադատէ Իթթիհատի իշխանութիւնը եւ զայն կը մեղադրէ ազգայնամոլական եւ կայսերապաշտական քաղաքականութիւն վարելու յանցանքներով, գրելով թէ «տիրող ազգի, թրքութեան խնդիր հանելով, չմտածեցին թէ այս շովեցիզմը ամենէն աւելի օսմանցիութիւնը կտորկտոր պիտի ընէր», *Բիւթանիա (Ազատամարտ)*՝ իր «Արթնացման Նշաններ» խմբագրականին մէջ, կ'ողջունէ յօդուածի միտք բանին, սակայն կ'աճապարէ աւելցնելու, որ Իթթիհատի հասցէին եղած մեղադրանքներուն մեծ մասը միայն անոր չեն վերաբերիր, այլ անոնք յատուկ են «թուրք մտաւորականութեան խոշոր մասին»¹⁷⁶:

Այլ առիթով մը, *Ազատամարտ*՝ բանավէճի մտնելով Հիքմէթ թերթին հետ, իր «Ծագող Աստղը Իր Լոյսէն Յայտնի է» խմբագրականին մէջ կը գրէ թէ երբ *Ազատամարտ* չորս տարի անընդհատ կը գրէր հայկական ցաւերուն մասին, իր դէմ կը գտնէր «ուշ այնքան կառավարական թերթերը... որքան ընդդիմադիր համարուած կուսակցութեանց օրկանները»: *Ազատամարտ* չ'ընդունիր նաեւ Հիքմէթի այն վերագրումը, ըստ որուն «ղաշնակցութիւնը չորս տարիէ ի վեր յենարան ծառայած է Իթթիհատի սխալներուն»¹⁷⁷: *Ազատամարտ* համաձայն չ'ըլլար նաեւ գործուած բոլոր սխալները Իթթիհատի ուսերուն բարդելու մօտեցումին եւ հարց կու տայ թէ արդեօ՞ք անոր տեղ եկողները աւելի լաւ պիտի ըլլան:

Իթթիհատի անկումը խանդավառութեամբ կ'ընդունի ՍԴՀԿԸ: Գիւլեան, իր «Պատմական Անկումն» յօդուածին մէջ կը գտնէ, թէ Իթթիհատի իշխանագրկումը արդիւնքն էր անոր կեդրոնաձիգ քաղաքականութեան, ազգայնամոլութեան եւ ռազմապաշտութեան:¹⁷⁸

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

Երեսփոխանական Ժողովի լուծարումէն անմիջապէս ետք հայութեան առջեւ վերստին կը յայտնուի յառաջիկայ ընտրութիւններուն մասնակցութեան հարցը:

Օգոստոսի 1-12 տեղի կ'ունենայ ՀՅԴ Պոլսոյ Շրջանային ժողովը, որ երեսփոխանական ընտրութիւններուն կապակցութեամբ կ'որոշէ 1) թրքական կուսակցութիւնները իրենց կազմով, ուղղութեամբ եւ հետապնդած նպատակներով չեն ներշնչեր այնպիսի վստահութիւն, որ կարելի ըլլայ անոնցմէ որեւէ մէկուն հետ ժամանակաւոր դաշինք կնքել, 2) ընկերվարական կուսակցութիւններուն համար ընտրութիւնները քարոզչութեան համար շատ լաւ միջոցներ են, ուստի ժողովը կ'որոշէ մասնակցիլ ընտրութիւններուն անկախարար եւ կուսակցական թեկնածուներով: Ժողովը կ'որոշէ նաեւ շրջանային կոմիտէներուն ազատութիւն տալ՝ տեղական պայմաններէն մեկնելով, ընտրական գործակցութիւններ եւ պլոքներ կազմելու, հայ երեսփոխաններու թիւին շուրջ ազգային իշխանութիւններուն հետ գործակցելու, իսկ այն շրջաններուն մէջ, ուր կուսակցութիւնը սեփական թեկնածու չունի, ոեւէ թուրք ազատախոհ թեկնածուի քուէարկելու՝ ո՛ր կուսակցութեան ալ պատկանի ան՝¹⁷⁹:

Օգոստոս 15ին Ազգային Երեսփոխանական ժողովը եւս կը քննարկէ երեսփոխանական ընտրութիւններու հարցը, յատկապէս՝ հայ երեսփոխաններու թիւին եւ ընտրական տեղամասերու բաժանման տեսանկիւնէն ու կը յանձնարարէ Պատրիարքին, որ այս կապակցութեամբ դիմումնազիր ներկայացնէ կառավարութեան¹⁸⁰:

Սեպտեմբերի վերջը, ՄԴՀԿ Տաճկաստանի շրջանի Բ. Պատգամաւորական ժողովը իր հերթին կ'որոշէ. «ազգայնական, կործանարար հոսանքին դէմ ընդդիմադիր ուժ ստեղծելու եւ թուրք տարրին յառաջդիմական հոսանքին նպաստելու եւ անոր մէջ ազատական ոգի զարգացնելու համար, նախապատուութիւն տալ այն թուրք քաղաքական կուսակցութեան, որ համեմատաբար աւելի ձախ կեցած է եւ կը ներկայացնէ յառաջդիմական սկզբունքներ»¹⁸¹:

Ժողովը կ'որոշէ գործակցիլ ՍԱՖին հետ ու կը վաւերացնէ Հնչակեան-Իթիլաֆ Փետրուար 7ի համաձայնութիւնը՝ յստակ դարձնելով յառաջիկայ ընտրութիւններուն կուսակցութեան հիմնական դիրքորոշումները:

Ընտրական աշխուժութիւն հանդէս կը բերէ նաեւ ՀՍԴԿը: Անոր Պոլսոյ Վարիչ Մարմինն անունով պատուիրակութիւն մը կը հանդիպի իշխանութեան վրայ գտնուող Իթիլաֆ կուսակցութեան ղեկավարութեան եւ փափաք կը յայտնէ ընտրական դաշինք կնքել անոր հետ: Իթիլաֆականները կը պատասխանեն, որ նախ պէտք է հնչակեաններուն դիմեն, «քանի որ Հնչակեանները իր նեղ օրերուն միս միմակ կանգնած էին իր կողքին ընդդէմ Իթիլաֆի եւ անոր հայ գործակիցներուն»¹⁸²:

Աւելի ուշ ՀՍՌԿի անունով Թէքէեան կը հերքէ հանդիպման պաշտօնական բնոյթը ու կ'ըսէ, թէ այդ տեղի ունեցած է անհատ կուսակցական պատասխանատուի մը անձնական նախաձեռնութեամբ¹⁸³ :

Կեդրոն խմբակցութենէն եւս պատուիրակութիւն մը կը հանդիպի Իթիլաֆին ու կը ստանայ նոյն պատասխանը: Կեդրոնի ներկայացուցիչները, սակայն, կ'ըսեն թէ իրենք եկած են Պատրիարքին գիտակցութեամբ: Ստուգելու համար այս պարագան, ՄԴՀԿի կողմէ Մեծն Մուրատ կը հանդիպի Արշարունի Պատրիարքին հետ, որ կը ժխտէ նման հանդիպումէ մը իր տեղեակ ըլլալը: Այս առիթով հնչակեան ներկայացուցիչը կը յայտնէ թէ ՄԴՀԿը պատրաստ է Կեդրոն խմբակցութեան հետ ընտրական համագործակցութիւն գոյացնելու, «քանի որ կուսակցութեան ցանկութիւնն է փարլամենտի մէջ ներկայացուած տեսնել բոլոր հայ խմբակցութիւնները, որքան ալ անոնք փոքրամասնութիւն կազմած ըլլան»¹⁸⁴:

Միւս կողմէ, սակայն, կը պարզուի, որ հնչակեաններուն այս ցանկութիւնը առանց նախապայմաններու չէ, որովհետեւ Գիւլեան իր «Քաղաքական Ազնւութիւն» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Իթքիհատի այս շորս տարուան գործունէութիւնը բաւականին զօրեղ փաստեր բերաւ, ամենաբաւարարողներին անգամ համոզելու չափ, որ նա իր էութեամբ թոյն է, որ բաղկացուցիչ ազգերի իրատունքների գոյութեան եւ նրանց ապագայի տեսակէտից մի չարաղետ սպառնալիք է: ... Ուզո՞ւմ են համերաշխութեան, համագործակցութեան դրութիւն ընդունիլ, նախ պէտք է ժխտեն ամեն գործակցութիւն Իթքիհատի հետ. իրենց դիրքը այդ նկատմամբ պէտք է լինի անվերապահ եւ բացայայտ: - Դրանք նախնական պայմաններ են հասկացողութեան գալու: ... Հայ կուսակցութիւնների եւ խմբակցութիւնների միջեւ, միայն այդ գիծի վրայ համագործակցութիւն կարող է գալ, եթէ դա ցանկալի է»¹⁸⁵:

Յառաջիկայ ընտրութիւններուն նախապատրաստութեան համար Պատրիարքարանը թեմական առաջնորդներուն, թաղական խորհուրդներուն եւ ազգային մարմիններուն կը յղէ «Պատրիարքարանի Շրջաբերական-Հրահանգ»ը, ուր մանրամասնօրէն կը շարադրուին Պատրիարքին տեսակէտերն ու ակնկալութիւնները երեսփոխանական ընտրութիւններէն: ՀՅԴ համաձայն չի գտնուիր շրջաբերականին: «Պատրիարքարանի Շրջաբերականը Փարլամենտական Նոր Ընտրութեանց Մասին» խմբագրականին մէջ Ազատամարտ կը դժգոհի, որ «Պատրիարքարանը, ներկայ ընտրութեանց մէջ, կ'ուզէ հայ երեսփոխանները ինք ընտրել»¹⁸⁶:

ՀՅԴԻ պաշտօնաթերթը նոյն խմբագրականին մէջ կ'առաջարկէ Բ. Կարգի ընտրութիւններուն չմիջամտել, զանոնք ամբողջապէս ազատ ձգել, ապա, իւրաքանչիւր ընտրաշրջանէ ներս, այն կուսակցութիւնը, որ ձեռք կը բերէ առաւել թիւով Բ. Կարգի ընտրողներ, ըլլայ առաջատար, եւ միւսները ենթարկուին անոր ու քուէարկեն անոր առաջադրած թեկնածուին՝ Բ. Կարգի հայ ընտրողներուն ձայները չտարտղնելու համար: Ազատամարտի վերոյիշեալ խմբագրականը կ'առաջարկէ նաեւ, որ Պատրիարքարանը այս «սրբագրութիւնը» կատարէ չրջաբերականին մէջ, «եթէ չ'ուզեր յառաջիկային զոջալ եւ պատասխանատուն համարուիլ ընտրական նոր ձախորդութեանց»:

Շրջաբերականին դէմ կը դիրքորոշուի նաեւ ՍԴՀԿԸ «Պատրիարքարանի Հրահանգների Առթիւ» յօդուածաշարքին մէջ, Գիւլեան կը գտնէ, որ, բոլոր պարագաներու տակ, երեսփոխանական ընտրութիւններուն գլխաւոր դերակատարները պէտք է ըլլան կուսակցութիւնները եւ ոչ թէ եկեղեցին¹⁸⁷: Յօդուածագիրը երկարօրէն կանգ կ'առնէ շրջաբերականի այն մտքին վրայ, որ կ'ըսէ թէ հայ թեկնածուն պէտք է ըլլայ ծանօթ անձնաւորութիւն մը ո՛չ միայն հայերուն, այլ նաեւ՝ թուրքերուն: «Ո՞ր թուրքերէն, արդեօ՞ք Իթքիհատէն», հարց կու տայ Գիւլեան ու կ'աւելցնէ. «մարդ արտաքոյ կարգի ուղեղ պիտի ունենայ, մինչեւ ցարդ դրականապէս համոզուած չլինելու համար՝ որ Իթքիհատը, այս բառի իսկական եւ քաղաքական նշանակութեամբ, թուրք կուսակցութիւնն է, - մի կուսակցութիւն որ պարզ, մեկին, որոշ ձգտում, պատմական տխուր միսիա ունի. այս երկրի բաղկացուցիչ բոլոր ազգութիւնները ջնջել՝ ուժի վրայ յենած պետական մեքենայի եւ թրքական քաղաքակրթական միջոցներով, - այսինքն մասնակի ու զանգուածային ջարդերով եւ այլ պատմական հնարիմացութիւններով...: Հայ ազգի գոյութիւնը նա վտանգ է համարել օսմանեան պետութեան մնայուն շահերին եւ նա այդ վտանգը հեռացնելու պատմական պարտականութիւնը վրան է առել՝ նման իր նախորդներին, իր նախահայրերին»¹⁸⁸:

Գիւլեան գտնելէ ետք, թէ նման հրահանգագիրները պատուելն ու աւոնց հեղինակներուն ճակտին չպրտելը պարտականութիւնն է իրաւունք է, կը շարունակէ. «մենք որեւէ գործ չենք կարող ունենալ հայ ազգային այն մարմինների, այն հաստատութիւնների հետ, որոնք ամենափոքր չափով անգամ փորձ կ'անեն Իթքիհատին քուէ տալու: Իթքիհատին քուէ տուողի, նրա թեկնածուների հետ պլոք կազմողի, այդ կուսակցութեան հետք որեւէ քոմիտոմիսի մէջ մտնողի հետ, մենք պայքար ունենք, եւ անխնայ: ... Պատմութիւնը կը բողոքի, մեր արի-

նով ներկուած քարերն անգամ կարող են աղաղակել, եթէ մէկ քուէ անգամ Իթթիհատին տրուելու լինի: Մենք ոչինչ ա՛յնքան ցած, ոչինչ ա՛յնքան ստորնացուցիչ չենք գտնում հայ անհատի եւ հաւաքական մարմնի համար, որ իր ծայնը ու քուէները կու տայ Ատանան կոտորել տուող Իթթիհատին»¹⁸⁹:

*

* *

Երեսփոխանական նոր ընտրութիւնները, 1912 Հոկտեմբեր 25ի սուրժանական հրամանագրով կը յետաձգուին¹⁹⁰: Անոնք տեղի կ'ունենան միայն 1914ի սկիզբը (երբ Իթթիհատ ամբողջ Կայսրութեան վրայ հաստատած էր իր ամբողջատիրութիւնը), որովհետեւ 1912 Հոկտեմբերի սկիզբը Օսմանեան Կայսրութեան առջեւ կը ծագի նոր եւ մեծ զգուարութիւն մը՝ Պալքանեան Պատերազմը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Hasan Kayali, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876 - 1919," *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol 27, No 3, 1995 Aug., էջ 269 - 270:

² Նոյն, էջ 267:

³ Սահմանադրութենէն անմիջապէս ետք Իթթիհատ իրողապէս կը գործէր բացայայտ պայմաններու մէջ, սակայն անոր Պոլսոյ ղեկավար մարմինը տակաւին կը կոչուէր «գաղտնի կոմիտէ» եւ տակաւին պաշտօնապէս չէր հրաժարած գործունէութեան յեղափոխական ձեւերէն: (Մօտաւորապէս նոյն իրավիճակին մէջ կը գտնուէին Հայկական կուսակցութիւններն ու Համիտեան վարչակարգին դէմ յեղափոխական պայքարի երած միւս խմբաւորումները): Սակայն, Իթթիհատի պարագային, գործունէութեան այս իրավիճակը կը գոյատեւէ անսովոր ըլլալու չափ երկար: Դեռ 1912 Սեպտեմբերին, կուսակցութեան Ե. Համագումարին ընդառաջ, անոր պարագլուխներէն Ծահիտ պէյ Փարիզի Լը Մաթէն թերթին կը յայտնէ, թէ Իթթիհատ շուտով պիտի վերածուի եւրոպական առումով կուսակցութեան մը, անոր գաղտնի գործունէութիւնը պիտի վերացուի, կուսակցական երդման արարողութենէն սուրն ու ատրճանակը պիտի հանուին եւ Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէին պիտի փոխարինէ երեսփոխանական խմբակցութիւնը (Ազատամարտ, 1912, Օգոստ. 31/13 Սեպտ.):

⁴ Գուրգէն Եսգընեան, Ապտուլ Համիտ Բ. Կարմիր Սուլթանը, Պէյրութ, 1980, տպարան «Սեւան», էջ 665:

⁵ Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, New York, 1997, էջ 205:

⁶ Սա այն ժամանակաշրջանն է, որուն մասին ՀԵԴի պատմագիրներէն Հրաչ Տասնապետեան կը գրէ. "In short, the Dashnaktsutun thus associated itself with the concept of "Ottomanism", Dasnabedian H., *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutun* (1890-1924), Milan, 1989, էջ 87:

⁷ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve Ittihat ve Terakki*, Istanbul, 2005, էջ 33: 1907 Դեկտ. 27-29 Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Բ. խորհրդաժողովը, որուն կազմակերպման եւ կայացման մէջ ՀԵԴ կ'ունենայ լուրջ դե-

րակատարութիւն: Խորհրդաժողովէն շուրջ եօթ ամիս ետք տեղի կ'ունենայ սահմանադրական յեղաշրջումը, որուն իրականացման մէջ ՀՅԴ մեծ նշանակութիւն կուտայ խորհրդաժողովին, մինչդեռ Իթթիհատի ղեկավարները, յեղաշրջման իրականացման մէջ խորհրդաժողովին ոչ մէկ գերակատարութիւն կը վերապահեն, փոխարէնը կը շեշտեն Ռումելիի շրջանի ապստամբական եւ զինուորական իրադարձութիւններուն դերը («Աճէտ Ռիզայի Հարցազրոյցը Սուրէն Պարթեւեանի Հետ», Ազգ, Հոկտ. 17, 1908, ըստ՝ Եագրճեան, էջ 672-673): Այս իմաստով, Իթթիհատի պարագլուխները, յատկապէս Աճէտ Ռիզա սահմանադրութեան հռչակման մէջ ՀՅԴին որեւէ դեր չի վերապահեր: Հնչակեան ղեկավարներ եւս կը քննադատեն յեղաշրջման մէջ ՀՅԴի կողմէ իր դերին գերազնահատման փորձերը եւ զանոնք կը նկատեն «յաւակնոտ», (Սապահ Գիւլեանի «Թրքական Ռեֆորմիստական Շարժումը», Հնչակ, 1908 Յունիս-Յուլիս, նաեւ՝ Ռուբէն Խանազատ «Ինքնամոռացութեան Փայլուն Նմոյշներէն» Մշակ, 1908 Օգոստ. 6):

⁸ 1896ի ՄԴՀԿ Ա. Համագումարին Կուսակցութիւնը կը պառակտուի երկու Հատուածներու: Վերամիացման փորձերը կը ձախողին եւ 1902ին արդէն կը գործեն երկու ինքնուրոյն Կուսակցութիւններ՝ Հնչակեան Կուսակցութիւնը (1909էն՝ ՄԴՀԿ) եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը (ՎՀԿ): 1902ի Ընդդիմադիր Ուժերու Բ. Խորհրդաժողովին կը մասնակցի ՎՀԿ: Անահիտ Տէր Մինասեան, առանց այս տարբերակումը ընդգծելու, իր «The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey (1876-1923)» ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէ, թէ Խորհրդաժողովին Հայերու կողմէ կը մասնակցէին Հնչակեան եւ Դաշնակցական պատուիրակներ (Mete Tuncay and Erik J. Zürcher, *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923*, London, 1994, British Academic Press, էջ 137): Մինչդեռ, ՄԴՀԿ ոչ միայն կը մերժէ մասնակցիլ այդ Խորհրդաժողովին, այլեւ իր պաշտօնաթերթին մէջ երկարօրէն կը քննադատէ զայն եւ անոր մասնակից Հայերը ու կը գրէ. «Կօնգրէսը կազմակերպողները, նրանց ջոջերը, տաճկական խորամանկ դիպլոմատների այդ ապագայ խորամանկ կանդիդատները, կօնգրէսի հրաւիրեցին հայ յեղափոխականներին, որպէսզի, յանուն օսմանեան ընդհանուր ժողովուրդի միութեան, յանուն ընդհանուր քարեկարգումների, խեղդէին, ոչնչացնէին, իսպառ անհետ անէին քաղաքական աշխարհից հայկական դատը: Այն՝ ինչ չկարողացաւ անել Համիդը իր հարիւր հազարաւոր զոհերով, նրանք ուղեցին, խաղաղ միջոցներով, լոկկ մնջիկ, կաքինետային հաշիւներով, յաջողեցնելով» (Հ. Ե., «Երիտասարդ Թիւրքիա եւ Երիտասարդ Հայաստան Անտաղօնիզմը», Հնչակ, 1 Մայիս 1902):

⁹ Ստեփան Սապահ Գիւլեան, Պատասխանատուները, Պէյրութ, 1974, տպարան «Տօնիկեան», էջ 315:

¹⁰ ՀՅԴի յետընտրական դժգոհութեան եւ յուսախաբութեան մասին արտայայտուած են ընտրական բանակցութիւններուն քաջածանօթ Վահան Փափագեան, Իմ Յուշերը, Հատոր Բ., Պէյրութ, «Համագալին», 1952, էջ 35-36, 85, 90, եւ Միքայէլ Վարանդեան, Վերածնունդ Հայրենիքը Եւ Մեր Դերը, Ժրնեւ, 1910, «ՀՅԴաշնակցութիւն», էջ 98:

¹¹ Գրիգոր Զօհրապ մինչ այդ յարած էր Ահրար Կուսակցութեան: Այդ պատճառով Իթթիհատ սկիզբը կը մերժէ անոր անունը դնել իր ընտրացանկին վրայ: Սակայն Պատրիարքարանի պնդումներուն վրայ, կ'ընդունի Զօհրապը իր ցուցակին մէջ, բայց միայն՝ ձեւականօրէն: Ընտրութեան արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ Բ. կարգի 512 ընտրողներէն (5 հոգի բացակայ) Իթթիհատի թեկնածու Մանայիգատէ Ռեֆիկ պէյ կը ստանայ առաւել

լազոյն 503 քուէ, իսկ Զօհրապ կ'ընտրուի նուազագոյն 392 քուէներով: Կարելի է ենթադրել, որ իթթիհատականները քուէարկած չէին Զօհրապին եւ ան իր քուէները ապահոված էր անձնական հեղինակութեան շնորհիւ:

- ¹² Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին ընդհանուր թիւը, տարրեր ազգութիւններու պատկանող երեսփոխաններու թիւն ու անոնց տոկոսային յարաբերութիւնը, քաղաքական տարրեր հոսանքներու պատկանող երեսփոխաններուն յարաբերական տոկոսը եւն., տարրեր հեղինակներու մօտ մեծապէս կը տարբերին իրարմէ: Այս աղիւսակը ընդհանուր քաղուածքի մը սեփական դիտարկման արդիւնքէ եւ կարելի չէ անոր մօտենալ գիտական ճշգրտութեամբ: Այն ընդհանուր պատկերացում մը տալու համար է միայն:

- ¹³ Hasan Kayali, "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments", in Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, The Darwin Press, Inc. (In Cooperation with The Institute Of Turkish Studies, Inc.), New Jersey, 1994, էջ 511: Նիւթին մասին կարելի է տեսնել նաեւ Feroz Ahmed, "Unionist Relations With the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Empire, 1908-1914," in B. Braude and B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982:

- ¹⁴ Catherine Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)," in Dimitri Gondicas and Charles Issawi, *Ottoman Greeks In The Age Of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, The Darwin Press, Inc., New Jersey, էջ 196:

- ¹⁵ Kansu, էջ 241:

- ¹⁶ Գիւլեան, էջ 113-114:

- ¹⁷ Փափագեան, *Իմ յուշերը*, էջ 92:

- ¹⁸ Handan Nezir Akmeshe, *The Birth of Modern Turkey*, 2005, London/New York, էջ 94:

- ¹⁹ Feroz Ahmed, *The Young Turks (The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914)*, Oxford, 1969, էջ 61:

- ²⁰ Akmeshe, էջ 95-96:

- ²¹ Այդ շրջանի պոլսահայ օրաթերթերը լայն տեղ կը տրամադրէին Երեսփոխանական Ժողովի անցուղարձերուն, մասնաւորապէս հայ երեսփոխաններու ելոյթներուն եւ կեցուածքներուն՝ պատմութեան թողլով ուսումնասիրութեան հարուստ ատաղձ:

- ²² Օրինակի համար նշենք հետեւեալ մանրագէպը. երբ 1910 Մարտ 20ին Երեսփոխանական Ժողովը կը քննարկէ կալուածատուքի օրինագիծը, հայ երեսփոխաններ (Զօհրապ, Վարդգէս, Մեծն Մուրատ) կը պաշտպանեն տուրքերու յառաջատուական (progressional) սկզբունքը, (որ այսօր յայնօրէն կը կիրարկուի ԱՄՆի մէջ): Ելեւմտական Նախարար Ճաւիտ պէյ, իթթիհատի երեսփոխանական խմբակցութեան ղեկավար Քալիլ պէյ, Սուրիոյ մէջ հսկայ կալուածներու տէր երեսփոխան Շէֆիք էյ Մուէյէտ կը հակադարձեն հայ երեսփոխաններուն: Ընդ որում, անոնք իրենց ելոյթներուն մէջ «կը յայտնագործեն», թէ հայ երեսփոխաններուն առաջարկը «սոցիալիստական» է եւ հայ երեսփոխանները թաքնօրէն կը փորձեն կայսրութեան մէջ կիրառել սոցիալիստական սկզբունքներ: Ազգութեամբ արաբ երեսփոխան Թեֆիք պէյ նոյնիսկ բռունցքներով կը յարձակի Վարդգէսի վրայ եւ կը փորձէ բռնութեամբ լռեցնել զայն (Ազատամարտ, 1910, 8/21 Մարտ):

- ²³ Akmeshe, էջ 94:

²⁴ Rashid Ismail Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 16, No 4, 1984 Nov., էջ 465:

²⁵ Ahmed, *The Young Turks*, էջ 100:

²⁶ Սահմանադրութեան 35րդ յօդուածին փոփոխութիւնը քանի մը անգամ քննարկուած էր Երեսփոխանական Ժողովէն ներս: Ըստ յօդուածի նախնական ձեւին, եթէ որեւէ հարցի շուրջ կառավարութեան եւ Երեսփոխանական Ժողովին միջեւ երկարատեւ վէճ յառաջանար եւ կողմերը անդրդուելի մնային իրենց տեսակէտերուն վրայ, Սուլթանը կրնար լուծել կառավարութիւնը եւ նշանակել նոր կառավարութիւն կամ կրնար լուծել Երեսփոխանական Ժողովը եւ նշանակել ընտրութիւններու նոր թուական: Սահմանադրութեան այս յօդուածը 1908ի Երեսփոխանական Ժողովին կողմէ բարեփոխութեան ենթարկուելով ստացած էր բովանդակութիւն մը, ըստ որուն, երբ Երեսփոխանական Ժողովին եւ Դաշլիճին միջեւ ձգձգուող վէճ յառաջ գայ, կառավարութիւնը պէտք է յարգէ Երեսփոխանական Ժողովին կարծիքը կամ ալ հրաժարի: Եթէ նոր կառավարութիւնը վերապնդէ հրաժարեալ կառավարութեան տեսակէտին վրայ, ապա Սուլթանը, Մերակոյտի 2/3ին մեծամասնութեամբ (սահմ. յօդ. 9) կրնայ լուծել Երեսփոխանական Ժողովը եւ նշանակել երեսփոխանական ընտրութիւններու նոր թուական: Այս յօդուածին փոփոխութեան համար Սայիտ փաշայի կառավարութիւնը կ'առաջարկէ նոր տարբերակ մը, ըստ որուն, եթէ կառավարութեան եւ Երեսփոխանական Ժողովին միջեւ երկարատեւ վէճ յառաջանայ, Սուլթանը կրնայ փոխել կառավարութիւնը կամ լուծել Երեսփոխանական Ժողովը: Երեսփոխանական մէկ նստաշրջանի ընթացքին միայն մէկ անգամ կարելի էր ժողովը լուծել: Պատերազմի ժամանակ Երեսփոխանական Ժողովի աշխատանքները կ'ընդհատէին: Երեսփոխանական Ժողովը լուծարքի ենթարկելու համար Սուլթանը չի պարտաւորուիր Մերակոյտին կարծիքը առնել:

²⁷ M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks*, London, 2000, էջ 180-181:

²⁸ Ազատամարտ, 1909, Օգոստ. 24/Սեպտ. 6:

²⁹ Ազատամարտ, 1909, 2/15 Սեպտ.: Այլ առիթով մը, երբ Բիւզանդիոն քննադատելով ՀՅԴ-ի թիկնաւոր համաձայնագիրը, կը գրէ, թէ Իթթիհատ այդ պէտք է կնքէր ոչ թէ ՀՅԴ-ի, այլ Պատրիարքարանին հետ, Ազատամարտ (1910, 10/23 Օգոստոս), քմծիծաղի ենթարկելով յայտնուած կարծիքը կը գրէ. «նախ կ'ուզեմ քիչ մը շունչ առնել. ուրախութենէ շունչս կտրուեւ էր. Պատրիարքարանը Իթթիհատի» հետ – ըսել է Պատրիարքարանն ալ պիտի բաժնէ Դաշնակցութեան հետ՝ դաւաճան ըլլալու պատիւը... խոստովանեցէք, որ պզտիկ մխիթարութիւն մը չ'է այս...»:

³⁰ Արսէն Կիսուր, Պատմութիւն ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան, Հատոր Ա. Պէյրութ, տպարան Շիրակ, 1962, էջ 364-368:

³¹ Քաղաքական Ժողովը, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին կողմէ ընտրուած երկու Ժողովներէն մէկն էր. միւսը՝ Կրօնական Ժողովն էր: Զույգ Ժողովները միասնաբար կը կազմէին Ազգային Վարչութիւնը: Քաղ. Ժողովի գործունէութեան բնագաւառը ոչ-եկեղեցական, քաղաքացիական բնագաւառն էր, ընդ որում՝ պետական մարմիններու հետ յարաբերութիւնը, քաղաքական ընդհանրական հարցերու կապակցութեամբ կեցուածքներու որդեգրումը եւն.:

³² Յովհաննէս Յակոբեան, Քաղաքացիական Կրթութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, հրտ. Միացեալ Ընկերութեանց Հայոց, էջ 129:

³⁵ Կեդրոն խմբակցութիւնը կ'ընդգրկէ եւ իր շուրջ կը համախմբէ Պոլսոյ հայ մտաւորականութենէն եւ գործարար շրջանակներէն պատկառելի թիւ մը: Ազգային Երեսփոխանական Ժողովէն ներս իր ստուար թիւին եւ պաշտօնողական նկարագրին համար, Կեդրոն խմբակցութիւնը ընդհանրապէս լաւ գործակցութեան մէջ կ'ըլլայ Պատրիարքին հետ: Այս պատճառով անոր մնայուն նպատակը կ'ըլլայ ազգային-հասարակական հարցերու լուծման կեդրոնը պահել Պատրիարքարանը՝ ազգային կեանքին վրայ իր հեղինակութիւնը միշտ ունենալու համար:

³⁶ Ազատամարտ, 1912, 2/15 Մայիս:

³⁷ Ազատամարտ, 1910, 17/30 Յունիս:

³⁸ Ազատամարտ, 1912, 12/25 Յունուար:

³⁹ Ազատամարտ, 1912, 17/30 Յունուար:

⁴⁰ Ինչպէս ստորեւ պիտի նկատէ ընթերցողը, ընտրապայքարի տարբեր երեսներուն մեկնարանման մէջ, մենք հիմնականին մէջ յենած ենք ՀԵԴԻ եւ ՄԴՀԿԻ Պոլսոյ պաշտօնաթերթեր Ազատամարտին եւ Նոր Աշխարհին վրայ: Սա, պարզ աչի պատճառով, որ երբ ընտրապայքարը իրարու դէմ կը հանէ երկու գլխաւոր ոյժեր նկատուող Իթիհատն ու Իթիլաֆը, վերջիններուս հետ որպէս հայ դաշնակիցներ հիմնականին մէջ երեւան կու գան համապատասխանաբար ՀԵԴԻ ու ՄԴՀԿԻ: Սա բնաւ չի նշանակեր, թէ Պոլսոյ, շրջաններու եւ նոյնիսկ արտերկրի հայ մամուլի օրկաններուն մէջ 1912ի Օսմանեան Կայսրութեան երեսփոխանական ընտրութիւնները մեկնարանող ուշագրաւ եւ արժէքաւոր յօդուածներ չկան: Այդ բոլորին ամփոփումն ու վերլուծութիւնը շատ աւելի ծաւալուն եւ համապարփակ աշխատութեան մը նիւթը կրնայ ըլլար:

⁴¹ Ազատամարտ, 1912, 18/31 Յունուար:

⁴² Ազատամարտ, 1912, Յունուար 20/2 Փետրուար:

⁴³ Ազատամարտ, 1912, 14/27 Յունուար:

⁴⁴ Օսմանեան Սոցիալիստական Կուսակցութիւնը (Օսմանյի Սոսիալիստ Ֆիրքասի, ՕՍՖ), կը հիմնադրուի 1909ին Պոլսոյ մէջ, Հուսէյն Հիլմիի կողմէ, որ կը դառնայ նաեւ Կուսակցութեան ղեկավարը: ՕՍՖ կ'ընդգրկէ քիչ թիւով մտաւորականներ, որոնց շարքին Իսմայիլ Ֆաիք (Ինսանիյէթ թերթի նախկին խմբագիր) Զուա Շելքի (Ֆէօն թիւթ թերթի նախկին խմբագիր) Տոքթ. Ռաֆիք Նելգէթ (որ կը դառնայ ՕՍՖի Փարիզի կազմակերպութեան ղեկավարը եւ կապեր կը մշակէ Սոցիալիստներու եւ եւրոպական սոցիալիստական Կուսակցութիւններուն հետ): ՕՍՖ կ'ունենայ հակաիթիհատական ուղղութիւն, որուն պատճառով անոր ղեկավարները կ'ենթարկուին հալածանքներու: Բացի այն որ ՕՍՖ Օսմանեան քաղաքական կեանքին մէջ էական դերակատարութիւն մը չ'ունենար, անոր ղեկավարները թոյլ կ'ըլլան նաեւ տեսական հարցերու մէջ: Այս կապակցութեամբ, կայ ծիծաղաշարժ գրուագ մը: Փարամագ (Մատթէոս Սարգիսեան), Նոր Աշխարհ թերթին մէջ տպուած բաց նամակով մը, «Կայծ» Ուսանողական Միութեան իր երիտասարդ ընկերներուն կը թելադրէ աւելի աշխոյժ ձեւով ընդգրկուիլ սոցիալիստական շարժման մէջ եւ այս ուղղութեամբ աւելի բացուիլ ոչ-հայ հանրային կարծիքին: «Կայծ»ի ղեկավար Վանիկ, դարձեալ Նոր Աշխարհին մէջ տպուած բաց նամակով մը, կը պատասխանէ իր աւագ ընկերոջ, նշելով թէ Հնչակեան երիտասարդները այդպիսի նախաձեռնութիւններ վերցուցած են, սակայն թրքական մամուլը տեղ չի տար սոցիալիստական բովանդակութեամբ յօդուածներու: Վանիկ «այդ կարգի գաղափարային կեղծիքներու ներկայացուցիչներն են մէկն ար» կը նկատէ ՕՍՖի պաշտօնաթերթ Իշթիրաքը եւ Փարամագին կը յիշեցնէ այն «ծիծաղելի դէպ-

բը» երբ յիշեալ թերթը բաց նամակ գրած էր Կարլ Մարքսին... անոր մահէն 25 տարի անց (Նոր Աշխարհ, 1912, 7/20 Սեպտ.):

⁴³ Ազատամարտ, 1912, Յունուար 19/1 Փետրուար:

⁴⁴ Ազատամարտ, 1912, Յունուար 26/8 Փետրուար:

⁴⁵ Նոյն:

⁴⁶ Ազատամարտ, 1912, Յունուար 27/9 Փետրուար:

⁴⁷ Ազատամարտ, 1912, 5/8 Փետրուար:

⁴⁸ Ազատամարտ, 1912, 11/24 Մարտ:

⁴⁹ Ազատամարտ, 1912, 18/31 Յունուար:

⁵⁰ ՍԱՖ կը հիմնուի 1909 Մայիս-Յունիսին Սալոնիկի մէջ, սափարտին հրեաներ Արրահամ Պենորէայի, Դաւիթ Լեկանադի, Ժողէֆ Գազանի եւ այլոց կողմէ: Կարճ ժամանակ անց, ՍԱՖի կը միանայ պուլկար ծագումով Տիմիդար Վլախով (1874-1954)՝ իր Ազգային Դաշնակցային Կուսակցութիւն խումբով, եւ կը դառնայ ՍԱՖի յայտնի ղեկավարներէն: ՍԱՖ իր բնոյթով աշխատաւորական, բազմազգեան կառոյցով կուսակցութիւն էր, որուն մէջ հրեաները թիւով միշտ կ'ըլլան գերակշիռ: Սոցիալիստներին կ'անդամակցի 1909 Նոյեմբերին: ՍԱՖ կը հրատարակէ սոցիալիստական ուղղութեամբ բազմալեզու (երբայերէն, թրքերէն, յունարէն, պուլկարերէն) թերթեր եւ պարբերականներ, կը նպաստէ արհեստակցական միութիւններու ստեղծման, կը կազմակերպէ բազմամարդ ցոյցեր ու հաւաքներ: Կը փորձէ մէկ կուսակցութեան մէջ համախմբել Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր սոցիալիստական կուսակցութիւնները: ՍԱՖ ընդհանրապէս եւ Վլախով ի մասնաւորի՝ որ նաեւ 1908-1912 անդամ էր Երեսփոխանական Ժողովին, բարեկամական կապեր կ'ունենայ ՀՅԴի եւ ՄԴՀԿի հետ: Ազատամարտ, 1909 Օգոստ. 15/28ի թիւէն սկսեալ, երեք յաջորդական մասերով կը տպագրէ Վլախովի հետ ընդարձակ հարցազրոյց մը: 1909ին Վլախով, Հնչակեան եւ Դաշնակցական երեսփոխաններուն հետ կը կազմէ Երեսփոխանական Սոցիալիստական Խմբակցութիւնը, որ երկար կեանք է՝ ունենար (սա կարելի է նկատել, ընդհանրապէս Թուրքիոյ Երեսփոխանական Ժողովին առաջին սոցիալիստական խմբակցութիւնը): 1910էն սկսեալ, ՍԱՖ կ'ունենայ խիստ հակաիթիւհատական դիրքորոշում, որուն պատճառով անոր ղեկավարները կ'ենթարկուին հալածանքներու: 1912 Մարտ 12ին ՍԱՖի ղեկավար Գազան, Սոցիալիստների Ընդհանուր Քարտուղար Հուլիսմանգին կը յղէ ՍԱՖ-ՄԴՀԿ յարաբերութեան մասին տեղեկագիր մը (Socialism and Nationalism ..., էջ 182): 1912 Սեպտեմբերին, ՄԴՀԿ Տաճկաստանի չըջանի Բ. Պատգամաւորական Ժողովը կը վաւերացնէ Վլախովի կողմէ ներկայացուած գործակցութեան նախագիծ մը (Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Սեպտեմբեր): 1912 Հոկտեմբերին, Պալքանեան Պատերազմի նախօրէին, ՍԱՖը, Ռումանիոյ Սոցիալ-Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը, Պաղեստինի Սոցիալ-Դեմոկրատ Բանուորական Հրեայ Կուսակցութիւնը, ՀՅԴն եւ ՄԴՀԿը համատեղ կը ստորագրեն «Պալքանեան Եւ Փոքր Ասիոյ Աշխատաւոր Ժողովուրդի Հանրային Կարծիքին» (սոցիալիստներու յայտարարութիւնը) կոչը, որ կը տպագրուի Սոցիալիստների պաշտօնաթերթ Պիլլեթինի եւ եւրոպական շարք մը սոցիալիստական կուսակցութիւններու թերթերուն մէջ (կոչին հայերէնը տեսնել՝ Ազատամարտ, 1912 Սեպտ. 30/13 Հոկտեմբեր թիւին մէջ): Պալքանեան Պատերազմին, Սալոնիկ քաղաքի յունական բանակին կողմէ գրաւման հանդէպ ՍԱՖ խանդավառութիւն ցոյց չի տար, բայց կը համակերպի իրականութեան: Անկէ ետք, անոր գործունէութիւնը որոշապէս կը նուազի: 1920ականներուն սկիզբը ՍԱՖ կը դառնայ նորաստեղծ Յունաստանի Համայնավար

- կուսակցութեան բաղկացուցիչներէն: (ՍԱՖի մասին տեսնել *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923*, գիրքին մէջ):
- ⁵¹ ՀՅԴ Զ. Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի Պոստյ մէջ 1911 Օգոստոս-Սեպտեմբերին: Ժողովը իր ղեգոհութիւնը կ'արձանագրէ Իթթիհատական կառավարութիւններու եռամեայ քաղաքականութեան հանդէպ, սակայն Իթթիհատին հետ գործակցութիւնը խզելու վճռական որոշում չ'առնեն: Ժողովը կ'որոշէ ՀՅԴի անունով Իթթիհատին ուղղել յայտարարագիր մը, ուր նշուին կառավարութեան գործած սխալները: Լուրջ փոփոխութիւններ չյառաջանալու պարագային, Արեւմտեան Բիւրոյին կ'արտօնուի յարաբերութիւնները խզել Իթթիհատին հետ (այս յայտարարագիրը Իթթիհատին կը փոխանցուի բաւականին ուշ, երեսփոխանական ընտրութիւններէն ետք միայն): Ժողովը կ'որոշէ նաեւ գործակցութեան եզրեր գտնել հայ կուսակցութիւններուն հետ:
- ⁵² *Ազատամարտ*, 1912, Յունուար 19/1 Փետրուար: Աւելի ուշ Վլախով եւս կ'ընդունի թէ այս հարցին մէջ ինք հիմնական դեր չէ խաղցած (*Ազատամարտ*, Յուն. 22/4 Փետրուար): Գիւլեան այդ դերը կը վերապահէ Փարլիւսին՝ որուն հանդէպ նաեւ չի թաքցնել իր հակակրօնութիւնը (*Գիւլեան*, էջ 295-296):
- ⁵³ Գիւլեան, էջ 301:
- ⁵⁴ Նոյն:
- ⁵⁵ Dikran M. Kaligian, *The Armenian Revolutionary Federation Under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914*, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Boston College, 2003, էջ 188: Անտիպ:
- ⁵⁶ *Ազատամարտ*, 1912, Յունուար 19/1 Փետրուար:
- ⁵⁷ *Ազատամարտ*, 1912, Յունուար 24/6 Փետրուար:
- ⁵⁸ *Ազատամարտ*, 1912, 8/21 Փետրուար:
- ⁵⁹ *Ազատամարտ*, 1912, 9/22 Փետրուար:
- ⁶⁰ ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը *Դրօշակի* խմբագրութեան (1912, Փետր. 12), նաեւ՝ Kaligian, էջ 189:
- ⁶¹ *Ազատամարտ*, 1912, 11/24 Փետրուար:
- ⁶² *Ազատամարտ*, 1912, Փետրուար 12/3 Մարտ:
- ⁶³ *Նոր Աշխարհ*, 1912, 4/17 Ապրիլ:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ *Նոր Աշխարհ*, 1912, 7/20 Մարտ:
- ⁶⁶ Kaligian, էջ 191:
- ⁶⁷ Գիւլեան, էջ 318-323:
- ⁶⁸ Recep Karacakaya, *A Chronology of the Armenian Problem with a Bibliography (1878-1923)*, Prime Ministry General Directorate of State Archives Directorate of Ottoman Archives Publication No 57, Ankara, 2002, էջ 82:
- ⁶⁹ *Ազատամարտ*, 1912, 10/23 Մարտ, Մարտ 30/12 Ապրիլ, Մարտ 31/13 Ապրիլ, 3/16 Ապրիլ:
- ⁷⁰ *Նոր Աշխարհ*, 1912, 15/28 Մարտ:
- ⁷¹ *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 24/6 Ապրիլ:
- ⁷² Նոյն:
- ⁷³ *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 25/7 Ապրիլ:
- ⁷⁴ Karacakaya, էջ 82:
- ⁷⁵ *Ազատամարտ*, 1912, 15/28 Փետրուար:
- ⁷⁶ *Նոր Աշխարհ*, 1912, 5/18 Մարտ:

- ⁷⁷ Ազատամարտ, 1912, 16/29 Փետրուար:
- ⁷⁸ Նոր Աշխարհ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁷⁹ Ազատամարտ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁸⁰ Մահամադրութենէն յետոյ, գաւառի հայութեան ամէնէն հակաճարգը կ'ըլլայ համիտեան շրջանին բռնադատուած կամ ապօրինի ձեւերով իւրացուած հողերու եւ անշարժ կալուածներու վերստացման խնդիրը: Հարցը, որ ծանօթ կը դառնայ «հողային հարց» ընդհանուր անուանումով, իրմով կը զբաղեցնէ Պատրիարքարանն ու հայ կուսակցութիւնները: Այս կապակցութեամբ գաւառներէն եկող բողոքագիրները ուսումնասիրելու եւ զանոնք հետազոտելու աշխատանքը կը յանձնուի Ազգային Ժողովի մնալուն յանձնախումբերէն՝ «Հարստահարութեանց Թանձնաժողով»ին, որ կեանքի կոչուած էր Մկրտիչ Խրիմեանի պատրիարքութեան օրերուն (1869-1873), վերջինիս պնդումներուն շնորհիւ:
- ⁸¹ Նոր Աշխարհ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁸² Ազատամարտ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁸³ Նոր Աշխարհ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁸⁴ Նոյն:
- ⁸⁵ Ազատամարտ, 1912, 9/22 Մարտ:
- ⁸⁶ Նոյն:
- ⁸⁷ Ազատամարտ, 1912, 14/27 Մարտ:
- ⁸⁸ Նոր Աշխարհ, 1912, 1/14 Ապրիլ:
- ⁸⁹ Ազատամարտ, 1912, 17/30 Մարտ:
- ⁹⁰ Ազատամարտ, 1912, մարտ 20/2 Ապրիլ:
- ⁹¹ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 31/13 Ապրիլ:
- ⁹² Karacakaya, էջ 83:
- ⁹³ Նոյն:
- ⁹⁴ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 31/13 Ապրիլ:
- ⁹⁵ Նոր Աշխարհ, 1912, 8/21 Մարտ:
- ⁹⁶ Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Մարտ:
- ⁹⁷ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 22/4 Ապրիլ:
- ⁹⁸ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 24/6 Ապրիլ:
- ⁹⁹ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 24/6 Ապրիլ:
- ¹⁰⁰ Ազատամարտ, 1912, Փետր. 23/7 Մարտ:
- ¹⁰¹ Նոր Աշխարհ, 1912, 8/21 Մարտ:
- ¹⁰² Ազատամարտ, 1912, Փետր. 28/12 Մարտ:
- ¹⁰³ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 21/3 Ապրիլ:
- ¹⁰⁴ Նոր Աշխարհ, 1912, 11/24 Ապրիլ:
- ¹⁰⁵ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 30/12 Ապրիլ:
- ¹⁰⁶ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹⁰⁷ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 30/12 Ապրիլ:
- ¹⁰⁸ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹⁰⁹ Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 30/12 Ապրիլ:
- ¹¹⁰ Ազատամարտ, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹¹¹ Erik Zurcher, Turkey - A Modern History, London, 1994, էջ 107-108, նաեւ՝ Ahmed, The Young Turks..., էջ 103, նաեւ՝ Kayali, "Elections and..., էջ 273:

- 112 Նոր Աշխարհ, 1912, 8/21 Մարտ:
- 113 Նոր Աշխարհ, 1912, 10/23 Մարտ:
- 114 Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Ապրիլ:
- 115 Նոր Աշխարհ, 1912, 15/28 Ապրիլ:
- 116 Ազատամարտ, 1912, 11/24 Մայիս:
- 117 Նոր Աշխարհ, 1912, 17/30 Ապրիլ, Մարտ 24/6 Ապրիլ, 3/16 Ապրիլ:
- 118 Նոր Աշխարհ, 1912, 3/16 Ապրիլ:
- 119 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 30/12 Ապրիլ, 11/14 Ապրիլ:
- 120 *Ռիֆաթ Մեւլանզատէ հեղինակն է Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Մայրերը եւ
Իթիթիհատի Հայաջինջ Ծրագիրները վիճարարոյց գիրքին:*
- 121 Ազատամարտ, 1912, 14/27 Մարտ:
- 122 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 31/13 Ապրիլ:
- 123 Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Մարտ, Մարտ 24/6 Ապրիլ:
- 124 Kayali, "Elections ..." էջ 276:
- 125 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 25/7 Ապրիլ:
- 126 Նոր Աշխարհ, 1912, 6/19 Ապրիլ:
- 127 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 29/11 Ապրիլ, 4/17 Ապրիլ, 5/18 Ապրիլ:
- 128 Ազատամարտ, 1912, Փետր. 28/12 Մարտ:
- 129 Նոր Աշխարհ, 1912, 5/18 Ապրիլ:
- 130 Նոր Աշխարհ, 1912, 11/24 Ապրիլ, 15/28 Ապրիլ, 12/25 Ապրիլ:
- 131 Նոր Աշխարհ, 1912, 11/24 Ապրիլ:
- 132 Ազատամարտ, 1912, Ապրիլ 25/8 Մայիս:
- 133 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 30/12 Ապրիլ:
- 134 Ազատամարտ, 1912, Յունուար 24/6 Փետրուար:
- 135 **ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը ՀՅԴ Իզմիրի Կոմիտէին** (1912, Փետր. 28),
Kaligian, էջ 192:
- 136 **ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը ՀՅԴ Իզմիրի Կոմիտէին** (1912, Մարտ 16), նոյն էջ
193:
- 137 **ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյի նամակը ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյին** (1912, Մարտ 4), նոյն
էջ 194:
- 138 **ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը Դրօշակի խմբագրութեան** (1912, Ապրիլ 23), նոյն
էջ 196:
- 139 Սապահ Գիւլեան, *Ինքնագիր Հայաստան*, 1915, Գահիրէ, էջ 52: Ըստ Հայկական
Համառօտ Հանրագիտարանին, Տրագիզոնի Նահանգի հայերուն թիւը եղած է 65-
75,000, ըստ Պոլսոյ Պատրիարքարանի 1912-1913 թուականի տուեալներուն (Հայկա-
կան Համառօտ Հանրագիտարան, հատոր Դ., Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան
Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 774):
- 140 Ազատամարտ, 1912, 15/28 Ապրիլ:
- 141 Ազատամարտ, 1912, Ապրիլ 20/3 Մայիս:
- 142 Նոյն:
- 143 Նոյն:
- 144 Նոյն:
- 145 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 29/11 Ապրիլ:
- 146 Նոր Աշխարհ, 1912, Ապրիլ 19/2 Մայիս:

- 147 Նոյն:
- 148 Akmeshe, էջ 101:
- 149 Ազատամարտ, 1912, 8/21 Մայիս:
- 150 Նոյն:
- 151 Նոր Աշխարհ, 1912, 5/18 Ապրիլ:
- 152 Ազատամարտ, 1912, 13/26 Ապրիլ:
- 153 Նոյն:
- 154 Ազատամարտ, 1912, 15/28 Մայիս:
- 155 Ազատամարտ, 1912, Մարտ 24/6 Ապրիլ:
- 156 Նոր Աշխարհ, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- 157 Ազատամարտ, 1912, 6/19 Ապրիլ:
- 158 Ազատամարտ, 1912, 12/25 Ապրիլ: Ատանայի աղէտը, որ կը խլէ աւելի քան 20.000 հայու կեանք, տեղի կ'ունենայ այն միջոցին, երբ 1909 Մարտ 31ին (հին տոմարով), այսինքն Ապրիլ 13ին (նոր տոմարով), տեղի կ'ունենայ յեղաշրջման փորձ: Այդ անցուդարձերը օրուան մամուլին մէջ կը յիշատակուին որպէս «Մարտ 31ի դէպքեր»: Աւելի ուշ, երբ տեղի կ'ունենան Ատանայի աղէտին պատասխանատուները երեւան հանելու փորձեր, իշխանութիւնները խուսափելու համար իրենց բաժին հասնող պատասխանատուութենէն, յաճախ կը նշեն, թէ աղէտը տեղի ունեցաւ «Մարտ 31ի դէպքերուն» միջոցին ուր գլխաւոր դերը խաղցաւ տգէտ ու անպատասխանատու ամբոխը: Այստեղ, Զաւարեանի կողմէ «Մարտ 31»-ի եւ «տգէտ խուժան»-ի յիշատակումը ակնարկ է իշխանութիւններուն պատասխանատուութենէ խուսափելու ճիգերուն:
- 159 Նոր Աշխարհ, 1912, 15/28 Ապրիլ:
- 160 Նոր Աշխարհ, 1912, 1/14 Ապրիլ:
- 161 Ազատամարտ, 1912, 4/27 Ապրիլ:
- 162 Ազատամարտ, 1912, 18/31 Մայիս, 2/15 Յունիս:
- 163 Նոյն:
- 164 Ազատամարտ, 1912, Ապրիլ 21/4 մայիս:
- 165 Ազատամարտ, 1912, Օգոստ. 30/12 Սեպտ.:
- 166 Նոյն:
- 167 Կարճ ժամանակ անց, Ելեւմտական Նախարար Նայիմ պէյ կը հրաժարի եւ այդ պաշտօնին կը նշանակուի Հանրօգուտ Երեսփոխանաց Նախարար Ժաւիտ պէյը, որուն բաց ձգած նախարարական պաշտօնին կը նշանակուի Հալաճեան:
- 168 Ahmed, *The Young Turks*, էջ 110:
- 169 Իր հրաժարումէն միայն երկու օր առաջ, Յուլիս 15ին, Սալիտ փաշայի դահլիճը, ձայներու 194 թեր եւ 4 դէմ յարաբերութեամբ կ'արժանանայ Երեսփոխանական Ժողովի վստահութեան (ՀՅԴ-ի երեսփոխաններ Վարդգէս, Գարօ, Վռամեան, Փաշապէգեան եւ Տէր Կարապետեան ձեռնպահ կը մնան): Երբ Սուլթանը հրաժարեալ վարչապետին հարց կու տայ թէ, վստահութեան քուէի արժանանալէն ետք ինչո՞ւ կը հրաժարի, Սալիտ փաշա կը պատասխանէ. «ամոնք իմ հանդէպս վստահութիւն ունիմ. ես է, որ ամոնք հանդէպ վստահութիւն չունիմ» (Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1968, էջ 223):
- 170 Այս կառավարութիւնը կը կոչուի նաեւ «հայր եւ որդիի դահլիճ», որովհետեւ վարչապետին որդին՝ Մահմուտ Մուխտար անոր կազմին մէջ կը զբաղեցնէ Նաւատորմի Նախարարի պաշտօնը (Ազատամարտ, 1912, 10/23 Յուլիս):

- 171 Ազատամարտ, 1912, Յուլիս 19/10 Օգոստոս:
- 172 Ազատամարտ, 1912, 18/31 Յուլիս:
- 173 Ազատամարտ, 1912, Յուլիս 19/1 Օգոստոս:
- 174 Ազատամարտ, 1912, Յուլիս 24/6 Օգոստոս:
- 175 Նոյն:
- 176 Բիւթանիա (Ազատամարտ, 1912, 14/27 Օգոստոս, 15/28 Օգոստոս), նաեւ Հայ մամուլի այլ օրկաններ, իշխանութիւններուն հանդէպ կատարած քննադատութիւններուն պատճառով, յաճախ կ'ենթարկուի կախակալման. այդ միջոցներուն, ան լոյս կը տեսնէ այլ անուններով: Սա այն միջոցն է, երբ Ազատամարտ, լոյս կը տեսնէր Բիւթանիա անունով:
- 177 Ազատամարտ, 1912, 12/25 Սեպտեմբեր:
- 178 Նոր Աշխարհ, 1912, Օգոստ. 23/5 Սեպտեմբեր:
- 179 Ազատամարտ, 1912, Օգոստ. 26/8 Սեպտեմբեր:
- 180 Ազատամարտ, 1912, 4/17 Օգոստ.:
- 181 Արսէն Կիսուր, էջ 343-349:
- 182 Նոր Աշխարհ, 1912, Սեպտեմբեր 22/5 Հոկտ.:
- 183 Նոյն:
- 184 Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Սեպտեմբեր:
- 185 Նոր Աշխարհ, 1912, 13/26 Սեպտեմբեր:
- 186 Ազատամարտ, 1912, Օգոստ. 31/13 Սեպտեմբեր:
- 187 Նոր Աշխարհ, 1912, 5/18 Սեպտեմբեր:
- 188 Նոր Աշխարհ, 1912, 6/19 Սեպտեմբեր:
- 189 Նոյն:
- 190 Kayali, "Elections and...., էջ 278:

THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE IN 1912 AND THE WESTERN ARMENIANS (SUMMARY)

YEGHIG DJEREDJIAN

The author notes that Armenian parliamentary politics started before the proclamation of the Republic of Armenia in 1918. Rather, they started with the participation of the Armenians in the first Duma of Tsarist Russia in 1906 and continued in the next three Dumas until 1917. On the other hand, with the restoration of the 1876 Constitution in 1908 in the Ottoman Empire, a new venue of Armenian parliamentary politics was established.

Between 1908 and 1914 three legislative elections were held in the Ottoman Empire. The author dwells on the elections of 1912 arguing that in 1908 the Armenian parties and groupings were new to such a phenomenon and were not prepared for the first Ottoman legislative elections. On the other hand, during the 1914 elections, the Empire was under one-party rule and the elections had lost their democratic nature.

Every Ottoman male above the age of 25 was eligible to vote. Of these, all above the age of 30 were eligible to be elected. The elections were held in two stages. In the first stage every 250 to 275 voter would elect a representative for the Electoral College, which, in turn, elected the members of the Ottoman Legislative Assembly. In real terms the Assembly

member represented a constituency of 50,000. The electoral process extended for about three months. In fact, the Assembly was inaugurated while elections were still being held in certain constituencies.

The article sheds new light on various aspects of the pre-electoral period and the politics of different Armenian and other ethnic parties, particularly the *İttihad ve Terakke* (Party of Union and Progress, PUP) and the *Hurriyet ve İtilaf* (Party of Liberty and Coalition, PLC).

The author notes that due to gerrymandering, the Armenians did not constitute a majority in any of the Electoral Colleges. Thus, they had to negotiate for seats in the Assembly. On the other hand, there was a significant discrepancy between the figures given by the Armenian Patriarchate of Constantinople and those of the Ottoman authorities. In almost all cases the number of Armenians given by the Ottoman authorities was far lower than the number registered by the Patriarchate. Furthermore, PUP aimed at having a majority in the parliament and opted to undermine ethnic parties and ethnic representation. These factors all led to unending and inconclusive discussions and negotiations between the Armenian parties and the PUP regarding the number of seats to be allocated to the Armenians. The Armenians demanded 23 while the PUP agreed to allocate a maximum of 15 seats but guaranteed 13.

On the Armenian scene, the Armenians were grouped around a number of parties and the Patriarchate. The latter was active through its Political Assembly. The Armenian parties and the Political Assembly extensively discussed the issue of alliance. Some of the parties had predispositions against the PUP. The Armenian Revolutionary Federation (ARF) had pre-electoral links with the PUP and aimed at capitalizing on these links to have most of the Armenian seats. Besides, there was a disagreement on the allocation of seats to the parties and the Patriarchate. However, the basic issue was the formation of alliances. The parties disagreed on which party to ally with. Eventually all but the Social Democrat Hunchak Party (SDHP) allied with the PUP.

Only 8 Armenians were elected to the Legislature. After several complaints and interventions two other Armenians were elected, which brought the total number of the Armenians to 10. Of these, 5 were members of the ARF, 4 were members of the PUP and one was independent. The SDHP, which had allied with the opposition PLC, lost.

All in all out of the 275-member Assembly only 6 constituted the opposition.

The 1912 Ottoman Legislature, however, could not survive the pressure of foreign politics. The loss of Tripolitania (Libya) to Italy was a major campaign issue which, unlike its vague impact in the pre-electoral period, was one of the main causes of the fall of the 1912 legislature.

The article is an important contribution towards developing a theory of the politics of Armenian participation in legislative elections and Armenian inter-party relations.

ՔԱՂԱՔԸ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՕՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԷ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

tilian@mail.ru

Կոստան Զարեանի օրագրութիւններն իրենց բովանդակային տարողութեամբ բազմաշերտ են, ժանրային առումով՝ բազմաձեւ: Երբեմն միեւնոյն օրագրութիւնն իր ժանրային էկլեկտիկութեան առումով յիշեցնում է ե՛ւ ուղեգրութիւն, ե՛ւ գրական առանձին ստեղծագործութիւն, ե՛ւ էսսէ: Այս հանգամանքը խորապէս ազդում է նաեւ դրանց բովանդակային կողմի վրայ, որոնք ոչ միայն կենցաղի նկարագրութիւն են, այլ նաեւ կենսագրութեան ու զգացողութիւնների, տպաւորութիւնների, խոհափիլիսոփայական, գեղագիտական, կրօնամտածական շերտերի ամբողջականութիւն: Միաժամանակ շօշափում են մարդաբանութեանն ու մշակութաբանութեանն առնչուող փիլիսոփայական մի շարք կատեգորիաներ՝ ցեղ, ազգային ոգի, լեզու, քաղաքակրթութիւն՝ նկարագրական շքեղ լեզուով, իւրօրինակ ոճով, ամփոփ վերլուծութիւններով, մտքի անպարագիծ թռիչքով:

Փորձ կատարել Զարեանի օրագրութիւններում միմեանցից տարանջատել այդ հասկացութիւնները՝ գրեթէ անկարելի է: Պատճառն այն է, որ Զարեանի աշխարհայեացքը խիստ ընդգրկուն է եւ ամբողջական: Որեւէ հարց անպայմանօրէն բազում թելերով շաղկապուած է միւսին, որն էլ որոշակի դժուարութիւններ է ստեղծում քննական վերլուծութեան ընթացքում:

Զարեանի Նաւատոմարներում մի առանձին շերտ են կազմում քաղաքները: Չկայ մի օրագրութիւն, ուր չլիշատակուի եւ չվերլուծուի գէթ մէկ քաղաք: Քաղաքի նկարագրութեան այս հակումը պայմանաւորուած է որոշակի նախասիրութեամբ, իր Ես-ով, աշխարհայեացքով: Իր ճաշակով ու մտածողութեամբ նա ուրբանիստ է եւ միշտ հիացմունքով է խօսում քաղաքի մասին. «Ես սիրում եմ լսել քաղաքների մեծ սիրտը եւ նրանց երակներից վազող աղմկալից կրակի ճարճատուր: Զգալ նրանց կեանքի տեմպը եւ նրանց շնչառութեան խորութիւնը»¹: Քաղաքի հանդէպ իր սէրը Զարեանն արտացոլել է օրագրութիւններում, «Արեւմտեան Քաղաք» արձակ բանաստեղծութեան մէջ (77)². Հայրենիք ամսագրում 1930ին հրատարակած Քաղաքներ խոհագրութիւնում³:

Քաղաքը Ջարեանի համար կենդանի օրգանիզմ է: Այն մարդեղէն է. ծնւում է, երիտասարդանում, մեռնում, ինչպէս ազգը, մշակոյթը, քաղաքակրթութիւնը: Այն տրոփում է մարդկային սրտի եւ զարկերակի նման: Քաղաքի այդ տրոփիւնն ինքնանպատակ չէ: Այն փորձում է հասնել մարդկային կեանքին, մասնակցել հանրային-մշակութային կամ, ինչպէս Ջարեանն է անուանում, «համայնական» կեանքի կշռոյթին: Քաղաքը երկրի զարկերակն է, նրա մշակոյթի, պատմութեան անմիջական արտացոլումը: Նաեւ քաղաքակրթութեան անմիջական արգասիք է եւ ինքնին՝ քաղաքակրթութիւն, քանզի թելադրում եւ ողորդում է քաղաքակրթութեան յետագայ զարգացման տեմպն ու ուղին:

Իր Արեւմուտքի Մայրամուտը աշխատութեան մէջ փիլիսոփայ, քաղաքակրթութիւնների պատմութեան յայտնի տեսարան Օսվալդ Շպենգլէրը՝ թուարկում է ութ քաղաքակրթութիւն, որոնք մասնաւորապէս իրենց արտայայտութիւնն են գտել քաղաքաշինութեամբ ու քաղաքային կեանքում: Նրանով է պայմանաւորուած քաղաքակրթութեան առաջացումը: Ուստի քաղաքը պատմութիւն է, մշակոյթի եւ մտքի կենտրոն, ոգի: Իր օրագրութիւններում նաեւ այս սկզբունքով է առաջնորդուել Ջարեանը՝ փորձելով վեր հանել այն ընդհանուրը, որ բնորոշ է տարբեր մտայնութիւնների եւ քաղաքակրթութիւնների պատկանող քաղաքներին, նաեւ այն իւրօրինակը, որ բնորոշ է օրագրութիւններում որոշակի մատնանշուող երկրի քաղաքներին: Առարկան ճանաչելի է դառնում ընդհանուրի եւ մասնաւորի համատեքստում: Ջարեանական դիտարկման մեթոդն ու սկզբունքը կարելի է համարել համընդգրկուն, իսկ նկարագրութիւններն ու վերլուծութիւնները խորքային են եւ գիտականօրէն պատճառարանուած: Նա մշտապէս համադրում է տարբեր մշակոյթների, ազգերի, երկրների, տարբեր ժամանակների քաղաքներ: Իրար կողքի են յայտնւում Վենետիկը, Հռոմը, Պոլիսը, Ամստերդամը, Հարլէմը, Վոլենդամը, Մաակէն, Պետերբուրգը, ամերիկեան քաղաքը... Միաժամանակ քաղաքի ճարտարապետական իր դիտարկումներում զուգահեռներ է անցկացնում հայ ճարտարապետական մտքի հետ:

Քաղաքը, իր ժամանակաշրջանն է վերլուծում Ջարեանը, յուշում է տիեզերական ողբերգութիւն, քանզի այստեղ յայտնաբերւում են միթոսի անկման ու ոչնչացման արմատները: Այն կլանում է միտքը եւ գայթակղում դիւրին կենսաձեւի խոստումներով: Սակայն քաղաքը չպէտք է լինի «մտացածին»: Որպէս օրինակ գրողը բերում է Պետրոս Մեծի պարտադրանքով կառուցուած ռուսական քաղաքն առհասարակ, եւ

արհեստածին ու կեղծ Պետերբուրգը մասնաւորապէս՝ այն համադրելով հոլանդական քաղաքին: Պետականութեան ու քաղաքաշինութեան կառուցման հարցում ռուս ցարն առաջնորդուել է՝ հոլանդական օրինակն աչքի առաջ ունենալով: Պետերբուրգն իր կենսանիւթն առել է ոչ թէ սեփական պատմութիւնից ու հողից՝ «ռուսական ստեպներից», այլ «քոնի մտցուած նորածնութիւնից» (454): Եւ երբ զարգացումը շեղւում է իր բնականոն ուղուց, զրկւում սեփական դիմագծից ու հոգեկան բովանդակութիւնից, այն վերածւում է ոյժ ու կարողութիւն արտադրող մեքենայի: Ըստ Ջարեանի, այդպիսին է Պետերբուրգը, որն իր արտաքին նկարագրով յուշում է «մեծութեան, ուժի, առաջադիմութեան» մասին, մինչէպէս բնագանցական է, ամուլ եւ կենդանի սոսկ իր «քանակութեամբ»:

Ջարեանի համար կեղծիք է նաեւ Պոլիսը: Բայց այն ուրիշ դրսեւորում ունի, եւ այլ բովանդակութիւն: Այն ներկայանում է իր անկայունութեամբ, անցողիկութեամբ, եւ դա հաւանարար այն պատճառով, որ երկու տարրեր մտայնութիւնների քառսային ձուլումով է՝ երկու աշխարհամասերի խաչմերուկ, թատերայնօրէն դիմակաւորուած, կեղծ, «հրէշային» ու «անիրական» խառնուրդ: Անհիւրընկալ ու մակերեսային այս քաղաքը ցուցադրում է բռնութեան, արեան ու բարբարոսի հոգեբանական գրգիռը, որի ողջ կենսափրկիսոփայութիւնը կենտրոնացած է միայն մէկ ձգտման մէջ՝ «Լինել, ինչ գնով էլ լինի»:

Պոլսում ամէն մի թաղամաս ունի իր դիմագիծը, գոյնը, ձգտումը: Միւս թաղամասերից Սկիւտարն առանձնանում է իր «ուրոյն» մտայնութեան առկայութեամբ: Գաւառներից եկած ու այստեղ բնակութիւն հաստատած հայ համայնքը պահպանել է գեղջկական կենցաղի աւանդավէպը: Նա ներդաշնակել է կենսագագացողութեան իր թրթիռները բանականութեանը, ապրում է «խաղաղ եւ վերասլաց, երկնքի հետ խօսող, աստղերի հետ պլպլող, գաղափարը ընդգրկող»⁵ նուիրական փափաքով: Ու նաեւ Սկիւտարը գրական մթնոլորտի կենտրոնատեղի է՝ Դուրեան, Պէրպէրեան, Ինտրա, Տեմիրճիպաշեան... Նրանց պոէզիան՝ օդի պէս թրթռուն ու թեթեւ, հովի պէս մեղմ, բարձրաձայնում է, թէ «Սկիւտարը վաւաշոտ չէ, այլ սիրահար է»⁶: Բերան Սկիւտարի հակապատկերն է: Այն նիւթապաշտ միջակութիւն է, զուրկ հոգեկան բովանդակութիւնից ու մտքից, բոլոր սրբութիւնները ուրացած, բարոյագուրկ «տենդոտ մի հրէշ, որի ձեռքի մէջ ծածանում է արշաւանքների անողոր դրօշը: Պերան կազմուած է փոքրիկ բաներից: Նա միջակ է եւ

անտանելի, վանքից փախած երիտասարդ վանականի աժան լրբութեան նման: Շնացած ծերունու լորձունք է:

Պոռնկացած Սուսաննայի մսերի վրայ դողդողացող ձեռք»⁷:

Այսպէս առանձին-առանձին ներկայացնելով Պոլսոյ թաղամասերը՝ Ջարեանը եզրակացնում է, թէ «Պոլիսը դժուար ըմբռնելի է, որովհետեւ նա քաղաք չէ, այլ տեսարանների եւ համայնքների հաւաքոյթ:

Աշխարհների խառնուրդ: Տիպերի եւ մտայնութիւնների համապատկեր»⁸: *Խորամանկ ու թատերային այս քաղաքը անցողիկութեան խորհուրդն է: Այն ամրակայւում է յիշողութեան մտածիրում դէպքերի ու դէմքերի «յիշատակի զօրութիւնով ... եւ, լաւագոյն պարագային, հեռաւոր երագանքի դիրք է բռնում»⁹: Ջարեանը փորձում է հասկանալ, ճանաչել Պոլիսը, նրա մտայնութիւնը ոչ միայն թաղամասերի, այլ նաեւ ճարտարապետական լուծումների, աշխարհագրական դիրքի նկարագրութեամբ եւ պատմութեան տարրեր ժամանակների համադրութեամբ: Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքից ոչինչ չի մնացել, բացառութեամբ պատմութեան արնոտ էջերի ու անունների: Հելլենականի, փիլիսոփայականի, բանաստեղծականի ոչ մի յուշ: Ամէն բան այստեղ փոխարինուել է մզկիթների շարանով, բռնակային ուղղուած քճնանքով, չողոքորթ ժպիտով: Ոճը վերածուել է ոճաւորման, միտքը՝ բնագոյի, կեանքը՝ նիւթի համար մղուող պայքարի, անհետացել են դիւցազնականն ու տիպականը: Շուկայ յիշեցնող այս քաղաքում վերացել եւ շարունակում է վերանալ Անձր՝ վերածուելով «ոնմակ» յիշեցնող անկերպարան գանգուածի: Կենդանական իր բնագոյները, արեան իր ծարաւը, ահի ու սարսուռի գագանային իր յագուրդը բաւարարելիս քաղաքը յուշում է «արիւնի կառնաւալ»: Մահուան, վախի մղձաւանջային օրերում մարդիկ քաղաքում քայլում են ստուերի պէս, քանզի «Պոլսոյ ամէն մի բլուրը մի ճիչ է, ամէն մի քաղամասը՝ սառած մի դրամա, ամէն մի փողոցը՝ ոճիրների մի յիշատակ»¹⁰: Նախճիրի այդօրինակ օրերին քաղաքը նմանւում է «բարկացած պոռնիկի», որն իր «մթազմած կոպերի տակ ատելութեամբ լեցուն բիքերը ոլորում է եւ ճակատի սպառնական կնճիռները ժողովում: ... Պոլիսը, չվճարուած, ցասումով լեցուն պոռնիկի է նմանում»¹¹: Հաւանարար այդ պատճառով էլ Ջարեանը գրում, թէ «Պոլսից պիտի փախչել, Պոլիսը պիտի յաղթել»¹²:*

Պոլիսն անկրկնելի է ներկայանում միայն հեռաւորութեան բարձունքներից: Այն իր էութեամբ նմանւում է մի կնոջ, որն իր լայնարաց ժպիտով հրաւիրում է, առինքնում, իսկ երբ ճաշակւում են նրա «հիւ-

րընկալութեան» պտուղները, այլեւս մերկանում է պատրանքը՝ ի յայտ բերելով ձգտումներով ու ապրումներով ստորաքարշ առեւտրականին ու ծախու կնոջը, քանզի այստեղ «Զգացումը սանտիմենտով է չափուում՝ վաւաշոտ մատերի մէջ շոյուելով»։ Այստեղ մարդը, առաւել եւս միտքը բացակայում է. նա ենթակայական է, անբարոյ ու անզգայ։ Հաւանաբար այդ է պատճառը, որ «քոլոր եկեղեցիները պոռնկատներով են շրջապատուած»¹³։ Այն հեշտագրգիւ սարսուռ է, որ շողարձակում է լոյսի, գեխութեան, ոսկու զգլխիչ շռայլութեամբ՝ քողարկելով արեւելեան բնոյթի «ոսկեհիւս սուրը»։ Իր խորքում Պոլիսը գուրկ է ներդաշնակութիւնից, հոգեկան զարգացման ձգտումից, թռիչքից, առհասարակ էութիւնից։ Պարզապէս զարդարուած թատերական մի բեմ է՝ «Էութեան խորհուրդը ամբողջովին դասատրուած է արտաքին ճառագայթումի մէջ։ Ենթագիտակցականը համը է եւ խուլ»¹⁴։

Անբեւեակայելի է Պոլիսն արեւածագին։ «Արեւը՝ մեծ Պարոնը» նախ հրավառում է Սկիւտարի բլուրները, ապա իր ոսկեգօծ նետերը ուղղում Վոսփորին ու «մեղմ սուրումներով Պոլսոյ վարդագոյն մսերը շոյում»¹⁵։ Քաղաքը շրջապատող մզկիթները՝ հրաշէկ լոյսի մէջ ողողուած, ողջոյնի խոնարհումով գլուխները կախում են գիշերային արբունքից արթնացող պչրուհու առջեւ։ Քաղաքն իր սիրեկանին է փրնտուում, եւ տեղի է ունենում նրա ու արեւի մերձեցման միստիկ մի ծէս։ «արեւը առաջանում էր, ոսկէ ձեռքերով քաղաքի ուսերից վեր էր առնում ծիրանէ պատմութեանները, մետաքսէ շապիկները, ու թրթռացող մերկ մարմնի վրայ թափում էր իր ջերմութեան այրող եւ կատաղի յոյզերը»¹⁶։ Ամէն բան ընդգրկւում է կրքի հրդեհի մէջ, այնուհետեւ առօրեան սկսում է վազքի կրկնող իր ռիթմը։ Քաղաքը՝ «ջղերը թոյլ եւ մսերը տարածուն», պառկում է, «թեւերը բաց անում» սիրառատ աչքերը յառում օրուայ իր հերոսին՝ բաժանման համբոյրի ականալիքով, ապա յոգնում... Ու նաեւ անմեկնելի է քաղաքը բնութագրող մի այլ յատկութիւն։ Ինչպէս դա բնորոշ է իր գեղեցկութիւնը գիտակցող թեթեւամիտ ու անբարոյ կնոջը, Պոլիսը գալթակղելու, դէպի իրեն ձգելու անկուհելի հնարքներով է օժտուած։ Դա անբեւեալ երազներից չգրուած հեքիաթներ հիւսելու անիրական հրաշքն է՝ արկածախնդիր, հրապուրիչ, փտանգաւոր... Քաղաքում միակ բացառութիւնը Ղալաթիոյ կամուրջն է, իսկ նրանից դուրս՝ Այա Սոֆիայի ճարտարապետութեան հանճարը՝ որպէս կանթեղ...

Այլ է հոլանդական քաղաքը։ Այն ներկայանում է որպէս հեքիաթային իրականութիւն, քանզի հմտօրէն ու ճաշակով ներդաշնակել է հին

ու նորը, մարդկային ջանքն ու երազանքը: Չնայած ուժգին ձգտումին դէպի նորն ու մոդեռնը, հոլանդական քաղաքի «քնական զարգացումը» խաթարուած չէ բռնազրօսիկ ճիգերով, քանզի քաղաք կառուցելն էլ արուեստ է: Հոլանդական քաղաքն աչքի է ընկնում ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումներով, ճաշակի նրբութեամբ՝ համադրելով ու հաշտեցնելով միմեանց անցեալի ու ներկայի ճարտարապետական մտքի արգասիքները: Հոլանդական քաղաքը, նրա մտայնութիւնը հասկանալու համար չպէտք է մօտենալ նրան՝ ինչպէս այլ երկրների պարագայում է: Այստեղ ոչ թէ մարդն է ցուցադրում-բացատրում երկիրը, այլ վերջինիս բնոյթը ճանաչելու համար մշտապէս պիտի հասկանալ այն արարող էթնոսին: Ուստի հոլանդական քաղաքը երբեք չի ձանձրացնում իր ջրանցքներով, տարրեր ոճերի պատկանող ճարտարապետական շինութիւնների ու դղեակների համաչափ դասաւորութեամբ. չէ՞ որ «Հոլանդացի մարդ է հոտում»... (436):

Անշուշտ, տարրեր են երկրի կենտրոնական-խոշոր եւ ծայրամասային քաղաքները: Վերջիններն ապրում են իրենց ներքին, ինքնուրոյն կեանքով: Մասկէն, Հարլէմը, Չաանդամն առանձնանում են մթնոլորտի պատմականութեամբ: Պահպանուել են ճարտարապետական նախկին շինութիւնները, որոնք, սակայն, ստանձնել են արդի աշխարհի գործառոյթային պարտականութիւնների դեր: Սա ստեղծում է ոճաւորման ու մտայնութեան խեղաթիւրուած, դիմազրկուած խղճայարոյց մի պատկեր: Արդիւնքում «տարօրինակ կերպով խառնուում են իտալական Վերածննդեան մոտիւները տեղական ոճաւորումների հետ» (447): Հարլէմն առանձնանում է Յրանց Հալսի թանգարանով, Վոլենդամը՝ անցեալը շահագործելու եւ կեղծելու թատերայնութեամբ, Չաանդամը՝ Պետրոս Մեծի տնակով, նեղ փողոցներով, ջրաղացներով: Այն խոշոր նաւաշինական-արդիւնաբերական կենտրոն է՝ «գործունեայ կեանքի իդէալը մարմնացնող» (452): Տնտեսական կենտրոն են նաեւ Ռոտերդամը, Ուտրեխտը, Լահէն՝ բազում թելերով կապուած միմեանց ու աշխարհի հետ: Երկրի զարկերակը մայրաքաղաք Ամստերդամն է, որ կենսականութեան, պայքարի ու հաստատունութեան խորհրդանիշ է, բանաստեղծութիւն, կեանք: Ամստէլ գետի ափերին կառուցուած այս քաղաքը գաղտնիքների, ժամանակների, դասերի ոչ-քառսային խառնուրդ է: Այն հրապուրում է իր մտերմիկ էութեամբ, «քնարական բնոյթով», նրբահիւս երկնքով, քողարկուած թախիծով, կենսականութեամբ: Քաղաքն էլ ունի իր հմայքը, կիրքը, ոյժը, սէրը. «Ամստերդամում իրականութիւնը միացած է վառ երեւակայութեանը: ...Ամստեր-

դամը կայուն ներկայութիւն է» (429): Այն մարդուն թելադրում է կենսակերպ ու կենսափոխափայտութիւն, տրամադրում է խորհելու գոյի, յաւերժի, անցողիկի, մարդկայինի շուրջ եւ ականաջ մերկանում է մարդկային միտքը: Իր հրապոյրները մատուցում է ողջ շփոթութեամբ՝ յատկապէս ջրուղիներով նաւարկելու ընթացքում, երբ ցցուն են դառնում տեսարաններն ու շինութիւնները, ամենափոքր մանրամասները, ոճերը՝ «քնարական» ու «խորհրդաւոր»: Միայն թէ Ամստերդամին եւս, ինչպէս մեծ քաղաքներում յաճախ է պատահում, բնորոշ է կրկնուելը: Որոշ նմանատիպ շէնքեր ու հաստատութիւններ քաղաքի տարրեր ծայրամասերում ցցում են ու յուշում իրենց ճնշող ներկայութիւնը: Եւ սա խորապէս զարմացնում է Զարեանին, քանզի հոլանդացուն «ո՛չ ստեղծագործական թռիչք եւ ո՛չ հնարողական թափ է պակասում» (432):

Ամստերդամի՝ ջրի վրայ կառուցուած լինելու փաստը շատերին դրդել է ընդհանրութիւններ գտնելու Վենետիկի հետ: Սակայն Զարեանը հակուած է հակառակ մտքին: Գետի, կամրջի առկայութիւնը բոլորովին էլ ընդհանրութիւններ չի գծում Վենետիկի ու Ամստերդամի միջեւ: Ամստերդամն իր էութեամբ առնական է՝ ջլապինդ, մկանները ձգած, «պնդակազմ», «քռուցքները պատրաստ հարուածելու» (428): Վենետիկը փախչող ու մշտապէս փոփոխուող, յաւերժ հրապուրող կին է, որ գրգիռ, սեռ ու սէր է մարմնաւորում, պատրանքածին է ու խարուսիկ՝ մշտապէս կրկնելով մարդկային երեւակայութեան փառահեղ դրոշմը, մտքի թռիչք է, անցեալի գեղեցկութեամբ ապրող ու այն շահագործող մեռած մի հեքիաթ. «Վենետիկը քար է:

Քանդակուած մարմար, պորֆիր, գրանիտ: Լոյս, շուք, լուսին: Վենետիկը մոգերի աշխարհն է՝ ձեռքերը լեցուած թանկարժէք իրեղէններով, միտքը փախած դէպի հեռուները, սիրտը ծաքաւ, մէջքի գօտին թոյլ: Վենետիկը մեռած միթոս է» (429): Այն գարդարուած հնութիւն է: Այնտեղ ջրանցքներն ու «սապատաւոր կամուրջները», այլեւայլ շինութիւնները այսօր շինծու ժպիտներ են՝ անցեալից աւանդուած: Վենետիկը գոյում է՝ շահարկելով պատմութեանը յանձնած փառքի իր էջերը՝ որպէս «կենդանի տեքոռ»: Այն պահպանել է ձեւը՝ զրկուելով բովանդակութիւնից, ապագայում յոյգեր վառելու երբեմնի կարողութիւնից: Ծերացած է ու անկենդան՝ այլեւս վատնած կենսական գրգիռ ու յոյգ. «Կոթող: Յիշատակ: Մելամաղձոտ ժպիտ» (428):

Այն կենսափորձ ունեցող քմահաճ մի տարփուհի է, որի հմայքն ու ոյժը կենտրոնացած են անցեալից բերած անթարգմանելի խորհուրդներ-

րում. «գեղեցկուհի է՝ օծուղորուած գաղտնիքներով՝ որ մեզի վարդեր կը ներկայացնէ եւ որ մեզ կը դաշունահարէ լոռութեան մէջ» (59): Իրականում Վենետիկը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սնանկացած արիստոկրատիկ կեցողածքով մի քաղաք, որ խնամքով քողարկում է դա, եւ գիտի հրապուրելու բոլոր բանաձեւերը...:

Զարեանը գրեթէ նոյնն է արձանագրում իտալական մէկ այլ քաղաքի՝ Հռոմի պարագայում, սակայն փոքր-ինչ վերապահումներով, քանզի նկատելի է, որ Հռոմ ասելիս գրողն ի նկատի ունի ոչ միայն քաղաքը, այլ միաժամանակ նաեւ կայսերապետութիւնը: Հռոմը անցեալի իր կոթողներով «անվերջ վերադարձ» է, քանզի գալիս է պատմութեան խորքերից: Այն «կայուն ներկայութիւն» է՝ տրոհուած անցեալի եւ ներկայի ժամանակային հոլովոյթում: Ամէն բան, դիտում է գրողը, դարձել է արհեստական, դիւրին կառավարելի, անդէմ, կեանքից հեռու. փոխուել է մարդը, նրա «մտային կարողութիւնների կերպը եւ որակը» (389): Հռոմէական մտայնութիւնը, հետեւելով Շպենգլէրին, Զարեանն անուանում է Սանչօ Պանչօ՝ փիլիսոփայութիւնից, արուեստից, ինքնուրոյնութիւնից, ստեղծագործելու ունակութիւնից զուրկ մի քաղաք՝ վերին աստիճանի շարժուն, գործունեայ, արկածախնդիր, յանդուգն, ամէն միջոցի դիմող՝ իր նպատակին հասնելու համար, ամէն գնով յաջողութիւն փնտռող, կռաւիտ, բիրտ, վայրենի. նա սառը բանականութիւն է եւ հաշիւ՝ «պառկած Մշակոյթի եւ Պարապի մէջտեղը» (391): Նրա անցեալն ամփոփուած է Վատիկանի թանգարանում: Այստեղ ցուցանմոյշները յուշում են սնափառութեան, փառքի, նիւթի համար մղուած ռազմի շունչն ու զէնքերի շաշիւնը, ծերակոյտի ճառերն ու ծափահարութեան արձագանգը, իսկ կենդանի թուացող կիսարձանները՝ վաշխառուին ու առեւտրականին: Հռոմի գաղափարախօսութիւնը կենտրոնացած էր մէկ բառում՝ հարստութիւն: Դա միակ ուղին էր, որ տանում էր «ուժի եւ իշխանութեան»: «Հակազատառ» բնութագրուող այդ «մեզապոլիս»ի անկշտում հայեացքն ու «ազաի ախորժակը նուաճում էր աշխարհի բոլոր շահագործելիք վայրերը» (392):

Հռոմի արտաքին կերպարի վրայ ազդել են ժամանակաշրջաններն ու դրանք բնորոշող մշակութային մտայնութիւնները: Այն ե՛ւ հանրապետական է, ե՛ւ կայսերապետական, ե՛ւ անտիկ, ե՛ւ ժամանակակից, ե՛ւ նախապատերազմական, ե՛ւ պատերազմական, ե՛ւ բարոկկօ, ե՛ւ վերածննդեան: Եւ այդ ամէնը՝ «ամբողջագումարուած միութիւն»: Հռոմում ներկայ են «պատմութեան բոլոր շրջանները», իսկ ինքը՝ քաղաքը, «ներկայ է ժամանակի բոլոր աստիճանների վրայ» (388): Այս հանգա-

մանքը պատրանք է ստեղծում, թէ մարդն ապրել է ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի կեանք, եւ քայլելով Հռոմի փողոցներով՝ հանդիպում-ձուլում է դրանց, անցեալի յիշողութիւններին ու զգացումներին: Դրանք ցուցանում են քաղաքի կենսափոխակերպութիւնը՝ որպէս մշտապէս «յալիտենականութեան» ձգտողի: Միւս կողմից՝ Հռոմն ինքն էլ մեկնաբանում-կերպաւորում է ժամանակների կենսազգացողութեան, քաղաքական շարժերի, անհատական մտեցման համաձայն. «...եօքը բլուրների եօքը խորհուրդները շարունակում են ապրել տարօրինակ ներդաշնակութեան մէջ:

Հակասական, քազմապիսի, այլանդակ եւ մեծղի, ինչպէս մեծ գրքերը, ինչպէս Աստուածաշունչը: Անողոր եւ բարի, անբարոյական եւ խստապահանջ, ահեղ եւ գեղեցիկ, խորաթափանց եւ մակերեսային, հին եւ միշտ նոր, մեծաթռիչք եւ փոքրոգի»¹⁷: Հաւանաբար դա է Հռոմի փոփոխական երեւալու պատճառը: Իրականում, ճշգրտում է Զարեանը, Հռոմի յարատեւութեան գաղտնիքը «իմքն իրեն հաւատարիմ» մնալու մէջ է: Ժամանակներին ու մտայնութիւններին զուգահեռ նա մաներում է, կարողանում փոխել իր կերպը, գոյնը, յառնել իր ողջ փառահեղութեամբ կամ «չքանում է աներեւոյթի վերածուելով» (421): Քաղաքն այդ կերպ ցուցաբերում է զգօնութիւն ու խոհեմութիւն՝ նպաստելով իր լինելութեանը՝ նաեւ պատմութեան դժխեմ պահերին: Այս իրողութիւնը, սակայն, հոգեբանական ընդգծուած սառնութիւն է մտցնում քաղաքի հետ մարդկային շփումներում, որոշակի հեռաւորութիւն սահմանում՝ դրանով իսկ փորձելով թաքցնել իր բովանդակազուրկ էութիւնը, նախանձն ու չարութիւնը: Անշուշտ, զարեանական բնութագրումները խիստ են եւ որոշ իմաստով չափազանցուած, երբեմն՝ ընդգծուած հեզնական, սակայն այս կերպ նա փորձում է ցցուն դարձնել քաղաքի զարգացման եւ մտայնութեան նիւթականացուած ներկան ու անկերպարան թուացող ապագան: Պատճառը, փորձում է բացատրել նա, «քրիստոնէութեան յաջողութիւնն» է, նրա ասկետիկ, բայց «ջերմութիւնով, տաք մարդկային զգացումով, յոյսով, երազով» լի տաճարը (412):

Փոփոխականութեան դրսեւորում չե՞ն արդեօք աշնանային Հռոմի եւ իրիկնային Հռոմի յայտնութիւնները: Ինչպէս մարդիկ են լինում տարբեր՝ ըստ իրենց արտաքին ու հոգեկան նկարագրի, այդպէս եւ քաղաքը կարող է կրել դարաշրջանի իշխող մտայնութեան, պատմաքաղաքական նկրտումների, կրօնահայեցական ձգտումների ու նոյնիսկ գիտատեխնիկական իմացականութեան շունչը, կերպարանափոխուել ու

հանդերձաւորուել, քանզի «քաղաքներն էլ իրենց յատուկ կեանքն ունեն, ինչպէս մարդիկ» (200): Հռոմը վաւաշոտ է, գէր ու ծոյլ, բայց աշնանն աննիւթական է դառնում, բնագանցական, թեթեւ-եթերային՝ ենթակայ մակընթացութիւն-տեղատուութիւնների, բազմերանգ ու անձեւ-անգոյն-անհրապոյր, կամ հսկայական՝ իր ներքին ուժով, ինքնակայ ու «յաւիտենական» (418): Զարեանը գտնում է, որ աշնանային Հռոմը թռիչք է ու լոյս: Այդ զգացողութեամբ պարուրուելով՝ մարդկային հոգին ներդաշնակում է աշխարհի, Ես-ի ու տիեզերքի հետ...

Իրիկնամուտին քաղաքը ներքաշում-ներսուզում է իր մէջ, լուռ, լսում, թէեւ արտաքուստ հակառակ պատկերն է: Հռոմում վերջալոյսը «Քատերական է»: Երկինքը լոյս է ճառագում, թւում է՝ բոցավառում է Ս. Պետրոսի եկեղեցու գմբէթը, ապա մարում են վերջին ձայները, եւ «Հռոմը տխրում է ու մեղաւորի կերպարանք առնում» (418)...

Հռոմը զարեանական խոհերում յաճախ է հակադրւում Աթէնքին, քանզի իր ոճը, էութիւնը, միջը զաւթել է նրանից՝ առանց որոշակի սկզբունքի, անհետեւողականօրէն՝ չգիտակցելով, թէ «աստուածներին պէտք է ստեղծագործել»: Աթէնքը ոգու, մտքի, իմացականութեան մշտական թռիչք է՝ ամենատես, իմաստուն, ազնիւ, հերոսական: Զարեանն Աթէնքը բնութագրում է մէկ բառով՝ «Միջերկրականցի» կամ «Հոմերոս»: Իսկ հոմերոսեան «Առասպելները, միթոսները եւ աստուածները դուրս են ցցում մեր մտքի ամէն մի անկիւնից եւ շրջապատում մեր ներկան» (394)՝ կեանքի ու մահուան, ճշմարտի ու կեղծի, իրականի ու անհաւատալիի հակադրամիասնութեամբ՝ որպէս անփոփոխ իրողութիւն: Դրանք չարունակում են ապրել՝ չնայած «փիլիսոփայական ու կրօնական նորանոր» յայտնութիւնների, «Որովհետեւ մեծաթոյշ բանաստեղծութիւն են, ուստի ճշմարտութիւն:

Միջերկրական աշխարհը հաւասարակշռուած է ոգու բարձրութիւններով:

Ես-ը իր վերացման կէտին է ենթարկում բոլոր հակադրութիւնները», (394-395) նրա շունչը զգալի է, կենդանի, անկեղծ, մեծ: Այդ մտայնութիւնը Զարեանն անուանում է «բանականութիւն»: Այն ի զօրու է ընդունել, հասկանալ կեանքն իր դրսեւորումներով ու քմայքներով՝ հնազանդուելով ամենազօր աստուածներին եւ ամէն բան բացատրել ճակատագրով: Աթենական միտքը մշակել է մի գոյութենականութիւն, որը զարմացնում ու հիացնում է իր կատարելութեամբ: Սա անհատականութիւնը պահպանելու հնարաւորութիւնն է՝ «ապաստանելով միւս կէտի մէջ»: Գրողն այդ գոյափոխութիւնն անուանում է «հո-

լովում»՝ հակադրելով «երկուորութեանը»։ «Հակառակից անցնել միս հակառակին, որ անբաժան կապ է, զարգացում։ Իրականութիւնը համարել իբրեւ բեւեռների միջթափանցում եւ հակոտնեաների անհրաժեշտ լրացում» (396)։ Ժամանակի, մահուան, անէութեան հանդէպ քաղաքի փիլիսոփայական այդ կեցուածքը նպաստեց նրա յարակալութեանը։ Թէեւ նորայայտ գաղափարախօսութիւնների ծանծաղուտում Աթէնքը կորցրել է ինքնութեան իր դեկը՝ խարխափելով անորոշութեան «անհանգիստ մթնոլորտի մէջ», թէեւ փորձում է կեանքը կազմակերպել-գետեղել անցեալի ու նորի միջակայքում՝ ազգայինը չկորցնելու բարի մտադրութեամբ, այնուամենայնիւ, Ջարեանի՝ «երազատեսի» աչքերն արձանագրում են, թէ Աթէնքն անգերազանցելի է, անյաղթահարելի։

Ամերիկեան քաղաքի, նրա իրականութեան ու մտայնութեան արձանագրութիւնն առաջին հայեացքից այն տպաւորութիւնն է թողնում, թէ ժամանակը սուղ է, եւ Ջարեանը նախապէս ուրուագծումներ է կատարում զուտ մեխանիկական կամ ճանաչողական նշանակութեամբ՝ յետագայում միտքն աւելի հանգամանօրէն զարգացնելու համար, սակայն իրականում դա զարեանական ոճն է՝ հակիրճ, բայց որոշակի ու իմաստուն՝ հայողի խորաքնին վերլուծութեամբ, աֆորիստիկ սահմանումներով։ Սա պայմանաւորուած է նաեւ իր *Երկիրներ Եւ Աստուածներ* շարքի երկրորդ գրքում, որ կոչւում է «Ամերիկա», ամերիկեան քաղաքի, քաղաքակրթութեան, մտայնութեան առաւել հանգամանալից անդրադարձներ կատարելով։ Նաւատորմարներից մէկում (1947) Ջարեանը մասնաւորապէս անդրադառնում է Նիւ-Եորքին, որը ներկայանում է իր հակադրութիւնների միասնութեամբ՝ «բարձրութիւն եւ վիհ»։ Այս քաղաքի մտայնութիւնն ու իրականութիւնը «փախչում է ինքն իրենից։ ... Կանգ չի առնում, որպէսզի չվախի, որպէսզի չգիտակցի» (384)։ Այն գետեղուած է «այդ երկու ծայրահեղութիւններից չեզոքացած մի ինչ-որ անորոշում։

... Այդ բարձրութիւնը, շարունակում է մեկնել Ջարեանը,՝ օրգանական զարգացման բնական արդիւնք չէ, ... այլ պարտադրուած կրկնութիւն է, թուաբանական գումարում։

...Վիհը՝ քար է եւ խաւար։ ...Վազող գերեզման» (384)։ Եւ այդ հսկայական տարածումը ներկայանում է որպէս արհեստածին, բնագանցական ու դատարկ «անմարդկային մի երկրաչափութիւն»։ տիրապետում է կենսաբանական միակ այն գրգիռը, որ գրկում էր արարման հաճոյքից՝ թողնելով միայն մի սին պատրանք՝ «Նիւքլ... գնելու ու

վատնելու երջանկութիւնը» (384) Շպենգլէրը գրում է, թէ «Քաղաքի իւրաքանչիւր ձեւ, որ բնոյթ ունի, ունի նաեւ ազգային խառնուածք»¹⁸։ Այս դրոյթին Ջարեանը յաւելում է այն տեսակէտը, թէ այն կրում է նաեւ որեւէ մտածողի փիլիսոփայական հայեցակարգի դրոշմը, օրինակ՝ հոլանդականը՝ Դեկարտի, յունականը՝ Պլաթարխի, հայկականը՝ Դաւիթ Անյաղթի։ Այս խմաստով՝ ամերիկեան քաղաքն առհասարակ գուրկ է փիլիսոփայութիւնից, կենսազգացողութիւնից, գաղափարախօսութիւնից...

Ջարեանի օրագրերում մի առանձին շերտ են կազմում ծովեզրեայ քաղաքները։ Դրանք բոլորն էլ արտաքինապէս գեղեցիկ են, հրապուրիչ, օդը թեթեւ է, մաքուր, շոյող, միջավայրը՝ արկածների ու առասպելական խորհուրդների դիւթանքներով խոստումնայից։ Ուտրեխտը, չնայած նաւաշինական ու արդիւնաբերական կենտրոն լինելուն, ներկայանում է իր մաքրութեամբ, կանաչազարդութեամբ, շինութիւնների համաչափ դասաւորութեամբ, կազմակերպուածութեամբ՝ տարրերուելով Բելգիայի ծովափնեայ քաղաքներից, որոնք նաւթի, մարդկային ճիգի, խառնաշփոթութեան պատկեր են։ Նէապոլը (Նապոլի) տարրերուում է մասնաւորապէս եղանակի փոփոխական բնոյթով։ Յանկարծակի բռնուած տեղատարափը նոյնքան անակնկալ էլ ընդհատուում է, եւ արեւը, ինչպէս «Էլեկտրական արդուկ», սկսում է կիզել՝ մթնոլորտն օծելով տոթահար յոյզերով։ Քաղաքը նմանում է տեսարժան վայրերի գունագեղ ցուցահանդէսի, իսկ երգի, աղմուկի, սրտայոյզ մեղեդիների աններդաշնակ համանուագի մթնոլորտում կեանքը «սէր է, գինի, ուճիր»։ Սակայն Նէապոլը Ջարեանին այնքան էլ հաճոյ չէ, քանզի «ղժմի» խորհուրդներ է քողարկում։ Այն յիշեցնում է արեւելքը՝ «ամենաքաղաքական իմաստով» (290)։ Ստամբուլը, Տրապիզոնը, Իզմիրը արեւելեան հեքիաթների միստիկ խորհուրդների, տիեզերքի թաքնաթաքուն գաղտնիքների վերծանման շունչն են հելում։ Սակայն այդ ամէնը՝ սպասման հեռաւորութիւնից։ Իրականում պատերազմը ամայացրել ու մերկացրել է ծովեզրեայ այդ քաղաքները։ Կեանքը նրանցում մեռած է, ամէն բան յուշում է լքում եւ աւեր։ Իզմիրը (199-200), պատերազմական ցնցումների հոգեվարքի մէջ, բնանկարի իր հանդարտութեամբ յուշում է, թէ նախկինում որքան գեղեցիկ է եղել՝ պարտէզներով, ամառանոցային պալատներով, կանաչազարդ բլուրներով շրջապատուած։ Ամայացած, անհիւրընկալ դարձած ծովափնեայ այս քաղաքը այլեւս «ուրուականի» է նման, որի թշուառութիւնից «մարդ ամաշում» է։ Տրապիզոնը (196) հակասական զգացողութիւններ, յուշեր է արթնացնում։ Քաղաք, որի

հետ Ջարեանը «Խորհրդատու յարաբերութիւններով է կապուած», որի հետ առաջին ծանօթութիւնը արկած, վախ ու հեքիաթ է յիշեցնում: Ջարեանի երեւակայութեան մէջ յառնում է քաղաքի «հեքիաթային տեսիլքի» պատմութիւնը՝ հարստութեան, գեղեցկութեան, իշխանութեան փառահեղ ներդաշնակութեամբ: Քաղաքը պարբերաբար է փոխում իր դէմքը. պատերազմից առաջ այն առասպելական հարստութեան ու ուղեւորութեան մեկնող քարաւանների, մուրացիկների, «կեղտոտ եւ նեղ փողոցների» խառնուրդ է, պատերազմից յետոյ նրանում իշխում է արեան յուշը, վախի լուսթիւնը: Փողոցներն ամայի են, տներն ու հաստատութիւնները՝ դատարկ: Տարիներ անց կրկին այցելելով քաղաք՝ Ջարեանն արձանագրում է քաղաքի վերակենդանացումը: Այն դարձել է նաւահանգստային ու առեւտրի խոշոր կենտրոն, սակայն պահպանել ոճրագործի իր հոգեբանութիւնը:

Անհիւրընկալ, աղքատ, փնթի է Բաթումը: Նրա՝ մարդկային արժանապատուութիւնն անհարկի վիրաւորելու բրտութիւնն ու անհաղորդակից լինելը Ջարեանի լաւատեսութիւնը վերագրում է դեռեւս այստեղ նոր-նոր հաստատուած սովետական կարգերին:

Կան նաեւ քաղաքներ, որոնց հանդէպ զարեանական վերաբերմունքը զերծ է ջերմութիւնից, կապուածութեան զգացումից, կրկին վերադառնալու ցանկութիւնից: Դրանք սառն են, անհասկանալի, զուրկ հրապոյրից, էութիւնից, մտայնութիւնից, ձգտումից: Երուսաղէմը հակասական տպաւորութիւններ ու զգացողութիւններ է առաջացնում, իսկ նրա հայկական եկեղեցին՝ վաճառատան տպաւորութիւն թողնում: Բէյրութը սքոլաստիկ է ու պեղանտ, խեղդող բանտ է՝ միտքը, գործունէութիւնը կաշկանդող. անգամ նրանից հեռանալը բազում արգելքներ յաղթահարելու հետ է կապուած: Այն թողնել-հեռանալու, մոռանալու անյազ ցանկութիւն է ծնում, քանզի իր հետ կապող ոչինչ չունի եւ չի էլ փորձում ձեռնարկել (497):

Իտալական քաղաքները Ջարեանի կենսագրութեան անտրոհելի մասն են կազմում: Իտալիայի քաղաքներին է նուիրուած «Քաղաքներ» խոհագրութիւնը: Ու թէպէտ այս երկիրը ջերմութեամբ է հիւրընկալել նրան, սակայն կան քաղաքներ, որոնց մասին Ջարեանը խօսում է առանց որեւէ հոգեկան յոյզի: Ոչ-խոշոր քաղաքներում ընդհանրական է կեանքի միապաղաղութիւնը, տեսարանի գրաւչութիւնը, տաք եղանակը. այդպէս Նիկոսիան, այդպէս Կանտարան, Միլանը, Ֆլորենցիան... Միակ բացառութիւնը Պոգիտանոն է, որն, ըստ Ջարեանի, հոգու եւ բնութեան իդիլլա է, Իտալիայի գոհարը:

Իր օրագրերում Ջարեանը անդրադառնում է նաեւ Բուլղարիայի, Աւստրիայի, Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Հայաստանի քաղաքներին, բնութագրում, իրեն յատուկ ոճով համեմելով մանկութեան ու պատանութեան նուիրական իր յուշերով, երբեմն ուղեգրութեան ժանրի սահմաններում՝ հակիրճ, ամբողջական, տարողունակ:

Այս քաղաքներում է Ջարեանն զգացել կարօտի, կորստի ու բաժանման թախիժը, սիրոյ, արկածի, վայելքի ու վտանգի արբուները, ճաշակի ու մտքի յայտնութիւնը, ինչու՞ է՝ նաեւ կոտորածի ու վախի սարսափը: Քաղաքը կենսական նշանակութիւն ունի Ջարեանի համար, քանզի այն գրողի անհատականութիւնը կազմող հոգեբանական աշխարհագրութիւնն է. «Քաղաքների երեկոների առջեւ նստած՝ մենք որոնում ենք մեր էութեան գաղտնիքը: Մենք՝ թափառական հոգիներս»:

Քաղաքի վերաբերեալ Ջարեանի խոհերը մի շարք ընդհանրութիւններ են գծում շպենգլէրեան տեսութեան հետ՝ սակայն ուրոյն մեկնաբանումներով: Նաւատոմարներում գրեթէ բոլոր երկրների պարագայում գրողն համադրում է մեծ ու փոքր քաղաքները: Դա կատարւում է որոշակի միտումով, կանխամտածուած: Շպենգլէրն իր աշխատութեան մէջ թափանցիկ ակնարկ է նետում, թէ քաղաքի պատմութիւնը, որոշակի փուլեր անցնելուց յետոյ, զարգացման մի որոշ աստիճանի ծնում է «համաշխարհային մայրաքաղաքը»՝ յուշելով քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի զարգացման գագաթը: Դրանք սահմանում են քաղաքների՝ այսպէս կոչուած հիերարխիա՝ մեզապոլիս, «որում ի վերջոյ կենտրոնանում է համաշխարհային պատմութեան ողջ գործընթացը»¹⁹ եւ գաւառաքաղաք, որ ներառում է ե՛ւ քաղաք, ե՛ւ գիւղ՝ անկախ տարածքային սահմաններից, բնակչութեան քանակից: Մեզապոլիսը ջնջում է մարդկային կեցութեան հասարակարգային, կրօնական պատկանելութեան սահմանները: Նրա առաջացումը պայմանաւորւում է տնտեսական-քաղաքական ուժերի, գիտական-մշակութային մտքի կենտրոնացումով. սկսում է տարածուել ոչ թէ օրգանական աճով՝ դէպի վեր, այլ անօրգանական՝ նուաճելով հորիզոնը եւ տիրելով «գիւղին», ապա սահմանում է «արժէքների» նոր համակարգ, ստանձնում պետութեան եւ ժողովրդի ճակատագիրը վճռելու մենիշխանական իրաւունքը: Որպէս այդպիսին, Շպենգլէրը առանձնացնում է Հռոմը՝ չթաքցնելով իր հիացմունքը վերջինիս որդեգրած գոյափոխոփայութեան հանդէպ: Սա միակ քաղաքն է, որ շարունակում է պահպանել իր երթը քաղաքակրթութիւնների պատմութեան ընթացքում, որովհետեւ «չի ենթարկուել հեղեղների ֆելլաիեան բնագոյներին»²⁰: Այս տեսանկիւնը Ջարեանը

պրոյէկտում է Հայոց պատմութեան համատեքստում. «Արդեօք պէտք է ցաւե՞լ, թէ պէտք է ուրախանալ, որ Հայաստանը, էգէական ծովից մինչեւ Փենջաբ տարածուող, Ալեքսանդր Մեծի կայսրութեան մէջ չմտաւ... Մենք աւելի մօտ եղանք Հռոմէական Կայսրութեան: Սանչօ Պանչօն դարձաւ նաեւ մեր կղզու կառավարիչը» (391):

Շպենգլէրն իր տեսութեան մէջ պարզապէս սահմանում է մեգապոլիսի եւ գաւառի տարբերութեան պատմութիւնը: Ջարեանը դա մատուցում է «գործնականօրէն»՝ ընդհանրացումներ կատարելով անմիջական տպաւորութիւնների, հանգամանալից վերլուծութիւնների արդիւնքում՝ միաժամանակ այն դարձնելով գեղագիտական կատեգորիա, գեղագիտական շարժման առանցք (unanime): Մարկ Նշանեանն իրաւացիօրէն դիտում է, թէ այդ կերպ Ջարեանը փորձում էր «քաղաքը ներկայացնել իբրեւ միասնական ու բազմակի օրկանիզմ մը, որուն տարբեր բջիջները սովորաբար՝ անտեղեակ են իրարմէ ու պէտք ունին համադրուելու, կամ աւելի ճիշդ՝ իրենց համադրական կեանքին գիտակցութեան հասնելու»²¹:

Բնաւ չհակուելով շպենգլէրեան մեգապոլիսային «ազատ ոգու» տեսութեանը՝ գրողը, արձանագրելով երկու պրոբլէմ, հարցադրումով է հանդէս գալիս. ինչպէ՞ս է դրսեւորւում ոգու այդ «ազատութիւնը»: Առաջինը քաղաքի անկման նախնական դրսեւորումն է, որ աղերսներ է արձանագրում Շպենգլէրի՝ քաղաքի ու քաղաքակրթութեան պատմութեան տեսութեան անկման սահմանումից. «Եւ մեր դարը քաղաքների մեծ ողբերգութեան դարն է,- գրում է Ջարեանը:- Մենք մտել ենք պատմութեան աղետալի շրջանը, եւ քաղաքը, որ հանդիսանում է արդի քաղաքակրթութեան համադրական գագաթնակէտը, ընդունում է առաջին հարուածները» (427): Անշուշտ, քաղաքն անյաղթահարելի ոյժ է՝ սեփական կեանք ունեցող: Նրա «ճակատագրին» անխուսափելիօրէն «կապուած են միլիոնաւոր մարդիկ»: Քաղաքաբնակի յետագայ ճակատագիրը Ջարեանի համար երկրորդ պրոբլէմն է: Այստեղ նա, միաժամանակ, յայտնաբերում է «մեծ քաղաքի ազատ ոգու» պարադօքսը: Քաղաքաբնակն այլեւս անվերադարձ կորցրել է իր արմատները, գրկուել ազատութեան եւ ընտրութիւն կատարելու իրաւունքից, մարդկային հաղորդակցման կարողութիւնից, մտերմիկ ջերմութիւնից. «Մեծ քաղաքի կենտրոնաձիգ, խճողուած, մեքենացած կեանքը մարդս ենթարկել է ան-անհատի, անանունի... Մասսայական շարժման մէջ կորած՝ մարդկային անհատն իրեն զգում է մենակ, շղթայուած, ստրկացած: Նա ճանաչում է անհամար անձնատրութիւններ եւ չի

ճանաչում ոչ մի մարդ: Նա անդադար փազում է ու ոչ մի տեղ չի հասնում: Ամեն ինչ պատահական է եւ թուաբանական...»²²: Անէութեան, անսահմանութեան հանդէպ իր փախը վերջինս քողարկում է, ճգնաժամը յաղթահարում «խաղի», «գուարճութեան» մակերեսային գրգիռներում:

Ըստ Շպենգլէրի՝ իւրաքանչիւր քաղաք մշակութային որեւէ դարաշրջանի արգասիք է, հետեւաբար՝ այդ մշակոյթի կրողը: Ըստ այդմ՝ քաղաքն ունի ոգի, ոճ, ազգային խառնուածք, դէմք, նոյնիսկ միմիկա: Զարեանը համաձայն է, սակայն քաղաքն այդքանով չի սահմանափակւում: Նա քաղաքը դիտարկում է պատմամշակութային եւ գոյափոխութեան ոլորտներում՝ յատկանշելով մտայնութեան ձգտումը, գաղափարախօսութեան եւ կենսափոխութեան զգացողութիւնները: Ու նաեւ՝ Զարեանը իւրաքանչիւր քաղաք տարրորոշում է ըստ սեռային պատկանելութեան՝ իգական կամ արական, որ անթաքոյց ցուցադրւում է սեռական բնագոյնները դրսեւորելու ինքնատիպ հնարքներում:

Քաղաքը Զարեանի համար այն դիտակէտն է, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում ճանաչելու եւ համադրելու արտաքին (օտար) եւ ներքին (սեփական) աշխարհները: Դրանց հատման կէտում բացայայտւում է գրողի անհատականութիւնը, աշխարհայեացքը, ապրելու եւ զգալու կերպը: Քաղաքը միջոց է՝ մշակութային, քաղաքակրթական շրջադարձերի վերաբերեալ սեփական մտորումները, տպաւորութիւնները, գաղափարները, մեկնաբանումներն ընդհանրացնելու: Ու նաեւ՝ քաղաքն օրագրելու զարեանական գրական հնարքներից մէկն է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոստան Զարեան, *Նաւատումար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1999, էջ 427: Այսուհետեւ գրքից արուող յղումների էջերը կը նշուեն բնագրին կից՝ փակագծերում:

² *Նաւասարդ* գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա., 1914:

«Անցեալ օրը, Մարգար աղայի սրճարանում, Մոսկուայից նոր եկած փոքրամարմին Չարենցը ոտքերը սեղանի վրայ էր դրել եւ ինձ դիմելով ասում էր՝ Չեկայի լրտեսների առջեւ «Դուք, հակայեղափոխականներդ»... Ստիպուած եղայ, շատ խիստ բառերով, իր աւագակարարոյ կամատրի եւ Դաշնակցական կառավարութեան պաշտօնեայի անցեալը յիշեցնել: Անմիջապէս մեղմացաւ եւ իմ «Արեւմտեան քաղաք»-ս սկսեց արտասանել: Վաղու՜ց մոռացել էի այդ գրուածքս...», Կոստան Զարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 133:

³ Զարեան, *Երկեր*:

⁴ Օսփալդ Շպենգլէրի աշխատութիւնը կոչւում է «Արեւմուտքի Մայրամուտը», սակայն ռուսերէն թարգմանութեամբ «Արեւմուտք»-ը փոխարինուել է «Եւրոպա»-ով, ուստի

անհրաժեշտ է նկատառել, որ Արեւմուտքի եւ Եւրոպայի երկուութիւնը վրիպակի արդիւնք չէ: Այս մասին մանրամասն տես՝ Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան եւ Օսվալդ Շպենգլեր», *Կայք*, 1989, Փարիզ:

⁵ Զարեան, *Երկեր*, էջ 29:

⁶ Նոյն, էջ 28:

⁷ Նոյն, էջ 26:

⁸ Նոյն, էջ 19:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Նոյն, էջ 482:

¹¹ Նոյն, էջ 497:

¹² Նոյն, էջ 39: Այս մասին առաւել հանգամանալից տես՝ Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի Լուսիւթիւնը Կոստան Զարեանի Արձակին Մէջ», *Բազմալէզ*, 1-4, 1995, էջ 370-373:

¹³ Զարեան, *Երկեր*, էջ 27:

¹⁴ Նոյն, էջ 19:

¹⁵ Նոյն, էջ 494:

¹⁶ Նոյն, էջ 495:

¹⁸ Նոյն, էջ 616:

¹⁸ Osvald Shpengler, *Zakat Yevropi* (Եւրոպայի մայրամուտը), Մոսկուա, 2003, էջ 175:

¹⁹ Նոյն, էջ 106:

²⁰ Նոյն, էջ 105:

²¹ Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան. Անկարելի Թատրոնը», *Բազմալէզ*, 1-4, 1994, էջ 183:

²² Կոստան Զարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, 2001, էջ 311:

THE CITY IN THE DIARIES OF COSTAN ZARIAN
(summary)

NARINE PETROSSIAN

"I like hearing the big heart of cities and the cracking of the roaring fire that runs in their veins. I like feeling their life rhythm and the depth of their breathing" claimed Zarian in one of his writings. Zarian was a great urbanist, which is why he paid special attention to analyzing, appreciating and understanding the cities, and world urban centers he visited extensively.

Having said that, the author, Narine Petrossian argues that it is almost impossible to identify any writing of Zarian that touches solely upon the issue of the city and the urban center. In this regard, Petrossian highlights specifically the diaries of Zarian, where she claims it is almost impossible to separate the various philosophical, civilizational, cultural, literary and other categories from each other. They are all intertwined and reflect the broad world perspective Zarian had and used to look at things.

On a thin backdrop of Osvald Schpengler's conceptualization of urban civilizations, the author draws a parallel with what Zarian had to write and think about a number of world urban centers and cities, like St. Petersburg, New York, Venice, Rome, Naples, Athens, Izmir (Smyrna), Batumi, Nicosia, and Beirut, Constantinople and its streets; the cities of Holland (Volendam, Haarlem, Zaandam, Amsterdam); and the cities of Bulgaria, Romania, Austria, France, Belgium, and Armenia.

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆԻ «ԱՀՆԻԶՈՐ» ԱԿՆԱՐԿԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՆԹԻՄԱՍՏԸ

ՎԱԶԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնն աննախադէպ երեւոյթ էր Համաշխարհային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. այն միանգամայն ինքնատիպ ուղի էր պարտադրում Ռուսաստանի զարգացման ընթացքին: Այդ հսկայական երկիրն իր տնտեսական յետամնացութեամբ անկարող էր մրցակցել Արեւմուտքի հետ, նրան անհրաժեշտ էր այնպիսի միջոց, որը գոնէ բարոյական առումով «կը հաւասարակշռէր» հակադիր ուժերի յարաբերակցութիւնը: Եւ դա եղաւ սոցիալիզմը: Այն ստեղծուեց Արեւմուտքում՝ որպէս հասարակական յարաբերութիւններում առկայ մեծագոյն վրիպումների, բարոյական կորուստների, անարդարութեան դէմ պայքարի, հաւասարութեան վերականգնման մղումի հետեւանք: Ռուսաստանն այս անգամ էլ Պետրոս Մեծից երկու հարիւր քառասուն տարի անց գործադրեց արեւմտեան մեթոդները՝ նոյն Արեւմուտքի դէմ պայքարի ընթացքում: Բոլշեւիկները «Ռուսական պատմութեանը տուեցին բացարձակապէս նոր ուղղութիւն, որովհետեւ Ռուսաստանն առաջին անգամ ընդունեց արեւմտեան աշխարհայեացքը»¹:

Համաշխարհային քաղաքակրթութեան ընդհանուր երթին զուգընթաց ձեւաւորուեց հսկայական մի տէրութիւն, որտեղ ականյայտ առաւելութիւնները զուգորդուեցին ականյայտ թերութիւններին. եւ տնտեսութեան, եւ մշակոյթի, եւ քաղաքականութեան մէջ ամէն ինչ ենթակայ դարձաւ գաղափարախօսութեանը: Իհարկէ սոցիալիզմը կատարեց կարեւոր եւ վճռական քայլը՝ ազատեց մարդուն բռնութիւնից, չկատարելով երկրորդ եւ ոչ-պակաս էական քայլը՝ անհատական որակների խրախուսումը: Տնտեսութեան մէջ պետութիւնն իր ձեռքում կենտրոնացրեց ինչպէս յաւելեալ շահոյթը, այնպէս էլ անմիջական մասնակցութիւն ունեցաւ արտադրութեան բուն գործընթացին՝ դրանով իսկ բացառելով ազատ զարգացումը: Նոյնը կատարուեց եւ մշակոյթի բնագաւառում, սոցիալիստական ուսուցումը սահմանափակեց երեւոյթների ընկալման ուրրտը: Ծիշտ է, այն իրականութիւնը խորքով բացայայտելու ճիգերի

արտայայտութիւն էր, բայց սոցիալիստական էր՝ գաղափարական ընդ-
գծուած կողմնապահութեամբ:

Մ. Կրիզէրը, խօսելով արեւմտեան տեսութիւնների մասին, առանձ-
նացրել է երկու կարեւոր մօտեցում, որոնք արտայայտուած են երեւոյթ-
ների արտացոլման համընդհանուր ոլորտում: Առաջինը՝ «ռէալիստա-
կան» մօտեցումը, գրականութիւնն ուղղակիօրէն համադրում է մշա-
կութային, սոցիալական իրականութեանը, երկրորդը՝ «դիդակտիկակա-
ն»ը, գրականութիւնը համադրում է ինչ-որ գաղափարախօսութեան,
այսինքն՝ արժէքների մշակութային «պրոբլեմային», որ պէտք է պաշտ-
պանուի հասարակութեան, սոցիալական խմբերի, անհատների կողմից:
Ամենատարբեր ժամանակներում, ամենատարբեր ու հակադիր քաղա-
քական հայեացքներ ունեցող մարդիկ՝ ե՛ւ Վերածնութեան նէօպլատո-
նականները, ե՛ւ նէօկլասիկները, ե՛ւ վիկտորիանականները, ե՛ւ ամերիկե-
եան նէօհումբոլիստները, ե՛ւ դարասկզբի մարքսիստները, գեղարուես-
տական ստեղծագործութեան մէջ տեսնում էին իրականութեան ակն-
յայտ կամ ոչ-ակնյայտ գաղափարական պատկերացումների ալեգոր-
իան²:

Յեղափոխութիւնից յետոյ խորհրդային գրականութիւնը մինչեւ
1950ականները ընդգծուած գաղափարական ընդթ ունէր: Անհատները,
ովքեր իրենց ստեղծագործութեամբ չէին տեղակայուած սխեմաների եւ
պարտադրանքի տիրոյթում, իրենց կեանքով վճարեցին «վրիպումների»
համար: Դարակէսի գրականութիւնը մաթէոսեանական ընկալմամբ,
բնագրով - իսկ առանձին դէպքերում՝ նաեւ գիտակցաբար - նահանջեց
իր դիրքերից, քանի որ շարունակում էր հին առաքելութիւնը՝ զան-
գուածներին հասցնել նոր գաղափարներ գրականութեան միջոցով³:

Անգա՛մ մեծ կորուստների գնով, հայ գրականութիւնը դարակէսին
ունեցաւ փրկուած հեղինակներ: 1960ականների սերունդը եւ մասնաւո-
րապէս Մաթէոսեանն իր ստեղծագործութեամբ մեծ ծառայութիւն մա-
տուցեց իրականութեանը: Դա գաղափարախօսութեան լուսաբանողի
բաւականաչափ անյարմար դերը նորով փոխարինելն էր, փորձ էր ար-
ւում նուաճել բուն կեանքը:

1980ականներին սկսած վերակառուցումը չփրկեց ընդհանուր կա-
ցութիւնը, քանի որ «վերելից» իջեցուած հրահանգներն իրականում հի-
ւանդ հասարակարգը բուժելու, «ներունակ ոյժն արթնացնելու» նպա-
տակ էին հետապնդում, ինչն իրականում գաղափարական առումով
մնում էր տասնամեակներ շարունակ առաջ քաշուած հարցադրումների
շրջանակներում: Հարկ էր կատարելագործել մեթոդները՝ շուտափոյթ

քայլերով փրկելու հասարակարգը: Տնտեսութեան բնագաւառում բեկում մտցնելը գրեթէ անհնարին կամ խիստ դժուարին գործ էր, առաւել դժուար էր հոգեւոր բնագաւառում:

Եթէ 1980ականներից առաջ առաւել կամ պակաս հետեւողականութեամբ խօսւում էր միայն 1937 թուականի բռնութիւնների մասին, որոնք աւելի շատ սեփական վէրքերի ախտորոշման մտադրութիւններ էին, ապա այլեւս անհնար էր անտեսել ժողովուրդների տեղահանումը, մտաւորականութեան գնդակահարութիւնը, հոգեւորականութեան հետապնդումները, գիւղացիութեան ողբալի կացութիւնը... Հասարակարգն ինքնասպանութիւն գործեց, անտեղի էր միլիոնաւոր մարդկանց, ճակատագրերի կործանումը: Որքան էլ մեծ լինէին գործադրուած ջանքերն ու միջոցները, երեւոյթների զարգացման բնապատմական, գոյարանական օրինաչափութիւնները ենթակայ չդարձան գաղափարական վարդապետութիւններին: «Ամբողջ երկիրը դարձել էր ճնշուած հոգիների, զսպուած կարողութիւնների գերեզմանոց... Գերեզմանոց էր դարձել, մինչեւ որ պայթեց»⁴, ասում էր Մաթէոսեանը: Քանդուեցին հսկայական հաստատութեանական կառոյցները, ժողովուրդները փորձեցին փնտրել ու գտնել գոյակցութեան այլ ձեւ: Զի բացառւում, որ ապագայում անհատական ձեռնարկատիրութիւնը (կապիտալիզմ) ինչ-որ կերպ կը զուգակցուի վերահսկողութեան ձեւերի ու մեթոդների հետ (սոցիալիզմ), եւ հնարաւորութիւն կը ստեղծուի գոյակցութեան առաւել արդիւնաւէտ ձեւերի, եւ մարդկութիւնը կը համատեղի իր անցած ճանապարհների առաւելութիւնները:

Բնական է, որ հասարակական կեանքի վայրիվերումները պէտք է արտացոլուէին գրականութեան մէջ. մեծապետական ինքնագովութեան, «մշտապէս եւ ամէնուր ճշմարիտ կեցուածք դրսեւորող երկրի» փառաբանման համընդհանուր մթնոլորտում ծնւում էր եւ ճշմարիտ խօսքը՝ մարդկային ինքնութեան ներթաքուն ծալքերը բացելն ու ազգային ճակատագրի իմաստաւորումը եղել ու մնում էր գրականութիւնը սնող հիմնական երակը: Այս պարագայում արդէն այնքան էլ կարեւոր չէ, թէ տուեալ արուեստագէտը ինչ ժամանակ է արտացոլում իր ստեղծագործութեան մէջ: Առաւել էական է, թէ ինչ ուժով, ինչ ընդգրկումով ու խորութեամբ է նա թափանցում ժողովրդի ոգուն, նրա էութեան մէջ՝ մշտապէս մնալով նրա պատմութեան, ճակատագրի տէրն ու պատասխանատուն: Տարբեր ժամանակների համզգացողութիւնը գրողին դարձնում է իր իսկ ժողովրդի ոգու հայելին, որի օգնութեամբ մարդը հայում է ինչպէս աշխարհին, այնպէս էլ սեփական հոգուն:

Ամբողջ ժԹ. դարի ու նաեւ Ի. դարասկզբի գրականութիւնը գիւղացիութեան ճակատագիրը, նրա խնդիրների լուծումը տեսնում էր երկրի մշակոյթի, տնտեսութեան զարգացման համատեքստում:

Յեղափոխութիւնից յետոյ ամբողջ խորհրդային գրականութիւնը գերազանցապէս ներկայացնում էր գիւղը դասակարգային պայքարի բովում: 1920ականներին նկատելի երեւոյթ էին Շուրխովի *Դոնի Պատմուածքներ*, *Երկնագոյն Տափաստան* ժողովածուները (1920): Դրանք ռուսաստանեան քաղաքացիական պատերազմի, գիւղում տեղի ունեցած սոցիալական տեղաշարժերի պատկերներ էին:

1920-1930ականների գրականութիւնը յաճախ է անդրադառնում այն հերոսներին, ովքեր եկել էին քաղաքից՝ գիւղում կոլտնտեսութիւն հիմնելու, մարդկանց կենցաղը շուտափոյթ բարելաւելու ցանկութեամբ (Կ. Լորդֆիպանիձէ *Կոյսիդայի Աշալոյսը*, 1931-1951):

1940ականներին խորհրդային գրականութեան մէջ ձեւաւորւում է նոր իրավիճակ: Թէեւ յետագայում «անկոնֆլիկտայնութեան» տեսութիւնը հնարաւորութիւն չէր տալիս երեւոյթների էութեան մէջ խորանալու, այսուհանդերձ գրողներն առնչւում էին միանգամայն նոր երեւոյթի: Յեղափոխական պայքարի բովից, պատերազմից յետոյ գրականութեան մէջ ներկայացւում էին այնպիսի դէպքեր ու իրադարձութիւններ, որոնք այլեւս «դասակարգային» չէին: Սա որոշակիօրէն բարդացնում էր խնդիրը, քանի որ գրողները հարկադրուած էին յաղթահարել «առօրէական նիւթը»: Իսկ սա ինչպէս հոգեբանական, այնպէս էլ կատարման առումով միանգամայն այլ կարգի խնդիր էր առաջադրում: Ամէն պարագայում խօսքը մօտենում էր իրականութեանը, եւ անհրաժեշտ էր անկեղծութեան նոր աստիճան, որին ձգտում էր գրականութիւնը: Եւ դա եղաւ 1950ականների հրապարակախօսութիւնն ու ակնարկը: «Ձնհալից յետոյ» առաւել քան զգալի էր առանց «միջնորդաւորուած» խօսքի իրականութեանը հաղորդակցուելու հասարակական պահանջը:

1950-60ականներին խորհրդային գրականութեան մէջ շատ էին գիւղին, նրա տնտեսութեանը վերաբերող ակնարկները: Բայց դրանց գերակշռող մասում կարելի էր գտնել տեղեկութիւններ այնպիսի նուաճումների մասին, որոնք շարժում էին մարդկանց զարմանքը, ապա նաեւ նախանձը. աննախագէտ ցուցանիշները տեղափոխւում էին ակնարկից ակնարկ: Իրականում այդ ամէնը քողարկում էր երեւոյթների կացութիւնը: Հացահատիկի, մսի, կաթի ինքնարժէքը բարձրանում էր, տնտեսու-

թիւնների վիճակը վատթարանում, բայց մարդիկ չէին «նկատում» այդ ամէնը:

1961ին տպագրւում է Հրանտ Մաթէոսեանի «Ահնիձոր» ակնարկը, որ իր բացառիկ գեղարուեստական ընդհանրացումներով վերածւում էր խորհրդային երկրի տնտեսավարման սկզբունքների լուրջ քննադատութեան: Ամբողջ Միութեան հրապարակախօսութեան ու ակնարկների համատարած գորշութեան մէջ «Ահնիձոր»ը առանձնանում էր հեռահար հարցադրումներով ու մարդկային ներաշխարհը թափանցելու համարձակութեամբ:

Միութենական մամուլի էջերում տպագրուած ակնարկներում առաջադրուած խնդիրները դառնում էին ասելիքի առանցքը՝ մարդն իր բնաւորութեամբ, հոգսերով, մնում էր անյաղթահարելի. ասելիքն իրականում չէր առնչւում իրականութեանը:

Մաթէոսեանի համար առաջադիրը մարդն է՝ քաղաքական երկիմաստութիւններից վեր, սեփական աշխարհի ինքնակայ արտայայտութեամբ, որը յանկարծակի յայտնուել է մի իրադրութեան մէջ, որտեղ պարտադրուող կարգ ու կանոնը հակադիր է երեւոյթների զարգացման բնական ընթացքին:

Այլեւս մէկընդմիջտ յայտնաբերուած է մաթէոսեանական աշխարհը. այդ ժամանակից ի վեր սկսւում էր մեր գրականութեան համար երեւոյթների իմաստաւորման մի նոր ժամանակ՝ մինչ այդ գոյութիւն չուներող գիտակցութեան մի նոր տեսակ, աշխարհընկալման մի նոր կերպ: Եթէ մինչ այդ մարդիկ աւելի «դրսում» էին, քան գրականութեան մէջ, ապա Մաթէոսեանն իր տաղանդի ուժով գրականութիւն բերեց իրական մարդկանց՝ իրական անուններով ու ժամանակների բեռով: Եւ քիչ է ասել, որ դա դժուարին խնդիր էր. խօսքը երբեք էլ իր սիրելի հերոսներին չէր վերաբերւում. պարզապէս միշտ էլ դժուարին է եղել ճշմարտութեան ճանապարհը:

Ակնարկի հրապարակումից յետոյ Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն 1961 Յունիսի 30ին յատուկ որոշում ընդունեց *խորհրդային Գրականութիւն* ամսագրում «թոյլ տրւած գաղափարական կոպիտ սխալների մասին»:

Գաղափարական սալթաքումների վերաբերեալ առանձին որոշումներ ընդունել էր եւ *խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն*՝ կապուած միութենական մամուլի աշխատանքներում տեղ գտած թերութիւնների հետ: Վեհերոտ համարձակութեան դրսեւորումներն իսկ անմիջապէս ճնշւում էին. «Ոչ վաղ

անցեալում առանձին ակնարկագիրներ քիչ էր մնում ակնարկի հիմնական նշանակութիւնը մեր կեանքի բացասական կողմերի ցուցադրումը համարելին»⁵: «Հիմնական պատճառն» այն էր, որ հեղինակները մոռացել են «գրողի գաղափարական կողմնորոշման մասին»⁶: Գաղափարական մեքենան անմիջապէս արձագանգում եւ միանգամից կանխում էր կասկածելի շեղումները:

Այս առումով թերեւս յատկանշական բացառութիւն կարելի է համարել Վալենտին Օվեչկինի «Գրողներ եւ Ընթերցողներ» հրապարակումը: Սա առանձնանում էր ոչ այնքան ընդհանրացուածութեամբ եւ հրապարակախօսական պաթոսով, որքան որոշակիութեամբ. խորհրդային բիւրոկրոտիան հասցէ ունէր. հեղինակը խօսում էր գործարանում ձեւաւորուած բիւրոկրատական յարաբերութիւնների եւ անտարբերութեան մասին: Հարկ է վերջ տալ անտեսեալարութեանը: Զէ՞ որ «Ազովի ծովը, ինչպէս նաեւ այն ամէնը, ինչ կայ մեր երկրում, պատկանում է ժողովրդին: Դա մեր հասարակութեան բարիքն է»⁸: Երկու օր անց կենտրոնական Կոմիտէն արձագանգեց: Որոշում ընդունուեց՝ հեղինակի ոգեւորութիւնը զսպելու համար: Յանձնարարւում էր աւելի ճիշտ ձեւեր գտնել հարցադրումներ անելիս, թոյլ չտալ աւելորդ աղմկարարութիւն կամ աշխատողների նկատմամբ վիրաւորական արտայայտութիւններ, ինչպէս դա արել է ընկեր Օվեչկինը⁹:

Այս հրապարակումը որեւէ կերպ չէր շեղում ընդհանուր գծից, բայց առանձնանում էր բացախօսութեամբ՝ այն որոշակի հասցէ ունէր:

Սա իրապէս կարեւոր խնդիր էր: Ակնարկի ժանրի վերաբերեալ միութենական մամուլում 1950ականների վերջերին եւ 1960ականների կէսերին բանավէճ սկսուեց: Պօսակցութիւնը թէեւ ժանրի բնոյթի մասին էր (գեղարուեստական թէ փաստագրական), բայց իրականում խնդիրը կապուած էր ճշմարտութիւնն ուղղակիօրէն ասելուն կամ չասելուն: Մինչեւ վերջ չասուող խօսք կար: Բացաչք իրականութեանը նայելու համարձակութիւնը դրսեւորւում էր «անվտանգ» ոլորտներում: 1950ականների վերջերից սկսեց աճել «ուղիղ հասցէագրուած» արտասահմանեան ակնարկը, որտեղ արծարծւում էին սոցիալիստական, ինչպէս նաեւ զարգացող երկրների ձեռքբերումները (*Օգոստոկ, Զա Ռուբեժում, Նովոյէ Վրեմյա*):

Նոյնիսկ 1970ականներին դիմանկարային ակնարկներ էին տպագրւում, որտեղ բացակայում էր ուղիղ հասցէն, իսկ եթէ, այնուամենայնիւ, ակնարկային հերոսը գոյութիւն ունէր, ապա որոշակի սոցիալական խմբի առաջաւոր ներկայացուցիչ էր: Դրանք իրականութիւնից

դուրս հրապարակումներ էին, որ կարող էին տպագրուել եւ տասնամեակներ առաջ, դրանք ոչինչ չէին կարող փոխել իրերի կացութեան մէջ¹⁰։

Բնական է, որ ընդունուած որոշումներից յետոյ տպագրուող հրապարակումներում բացասական երեւոյթները դուրս մղուեցին եւ մնաց միայն կարծեցեալ լաւը։

Ծշմարտութիւնը հարկադրում է ասել, որ միութենական մամուլում տպագրուած հրապարակումներն իրենց դրսեւորման ե՛ւ ձեւով, ե՛ւ բովանդակութեամբ քիչ է ասել, թէ գիջում էին «Ահնիձոր»ին։ Ուստի եւ պատահական չէր Համիութենական Կոմունիստական Բուհեւիկեան Կուսակցութեան ընդունած բովանդակութեամբ թոյլ, բայց արտայայտման ձեւով յարձակողական որոշումը¹¹։ Քաղաքական կարճատեսութեան մէջ մեղադրոււմ էին ե՛ւ խմբագիրները, ե՛ւ գրախօսները¹², ովքեր համարձակուել էին գովեստի խօսքեր ասել գրողի մասին։

Ժամանակը ցոյց տուեց, որ ամենաբարձր ատեաններում իսկ ընդունուած մեծադղորդ որոշումները գրոշի արժէք չունէին, եթէ դրանք նպատակադիր կերպով գաղափարախօսութեան վարկը փրկելու միտում ունէին եւ պարզապէս հեռու էին իրականութիւնից։ Այսուհանդերձ Կուսակցական որոշումը Մաթէոսեան-գրողի կենսագրութեան մէջ ուղղակի ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ։ Յետագայում նա խոստովանում էր, որ ինքը պարզապէս տէր կանգնեց ցաւին։ Եթէ հակադարձ ունեցիւն այդքան կոպիտ եւ հետեւողական չլինէր, ամենայն հաւանականութեամբ Մաթէոսեանը նոյնքան հետեւողական չէր լինի գրականութեան իր «աշխարհագրական» տարածքը պաշտպանելու առումով¹³։

Ակնարկագիր Մաթէոսեանը տարբերոււմ էր հարցադրումների ելակէտում։ Խորհրդային երկրի ակնարկագիր-հրապարակախօսները 1960ականներին կրկնում էին այն, ինչ ասուել էր 30 տարի առաջ, երբ հայրենասիրութեան անուան տակ ճակատագրեր էին կործանուում։ Նրանց թւում էր, թէ բիւրոկրատական մեթոդների կատարելագործմամբ եւ մտրակի գործադրմամբ աւելի շուտ կարելի է հասնել երջանկութեան։ Անտեսուեց մարդը՝ իր ամենատարրական իրաւունքներով ու հետաքրքրութիւններով, իսկ դա արագացրեց անտեսութեան քայքայման ընթացքը։ Մաթէոսեանը չէր առաջարկում բարձրացնել միջերբի գները՝ արտադրութիւնը խթանելու համար, ինչպէս դա արւում էր փակուղուց դուրս գալու միտումով։ Նա երեւոյթները տեսնում էր ներսից եւ պահանջում էր առանց լրացուցիչ ներդրումների հնարաւորութիւն

տալ գիւղացուն առաւել տանելի դարձնել իր կեանքը. «թոյլ տալ, որ սովխոզի անդամը տասական ոչխար ունենայ, եթէ կով պահելը չի արգելում, ապա թոյլ տալ նաեւ խոտ ունենալ այդ կովի համար: Խոտհարքների մի մեծ մասը չի հնձում, շատը փտում է: Թողէք հնձեն», «Տնամերձ հողերը վերցրել քչացնում էք: Ախր շատն են քչացնում, դուք քիչը ո՞նց էք քչացնում, այդ ո՞ր կանոնագրութեան մէջ է գրուած, որ երկու-երեք ամիսը մէկ անգամ էք աշխատավարձ տալիս: Չի գրուած, իսկ ստացածն էլ մի հագուստի գին է»¹⁴:

Մաթէոսեանը շօշափում էր ընդհատումներով խփող տնտեսութեան զարկերակը: Ակնյայտ էր, որ առանց մարդու առօրեայ պահանջների հաշուառման, պարզապէս անհնար է առաջընթացը: Մասնաւոր սեփականատէրը ոչ թէ հանրային տնտեսութեան թշնամին է, այլ նեցուկը. «Այդպէս՝ պետականօրէն մտածող մարդու համար էլ լաւ կը լինէր, մասնաւոր կովի մզոցով դէս-դէն ընկնող բանուորի համար էլ» (31):

Ակնարկն իր գաղափարական ուղղութեամբ հակադրում էր համայնավարական տնտեսավարման աղաղակող բացթողումներին: Բայց եթէ ժամանակակիցներն առաջարկում էին յաղթահարել թերութիւնները, կատարելագործել աշխատանքի մեթոդները, կանոնակարգել բիւրոկրատական ապարատը, ուժեղացնել գաղափարական աշխատանքները եւն., եւ այդ ամէնը համայնական տնտեսավարումը կատարելագործելու նպատակով, ապա մաթէոսեանական ընկալումը հեռու էր յայտնի չրջագծում կոյրի նման ամփոփելուց: Անհրաժեշտ էր հնարաւորութիւն ստեղծել մասնաւոր տնտեսութիւնների զարգացման համար, հակառակ դէպքում հանրային տնտեսավարումը տխուր հետեւանքների կը յանգեցնէր: Մաթէոսեանը երեւոյթները տեղափոխում էր այլ հարթութիւն: Գրողն առաջարկում էր կառուցուածքային փոփոխութիւններ իրականացնել տնտեսավարման ոլորտում: Համայնական սեփականութեան կողքին առկայ է եւ մասնաւորը, այն որոշում է գիւղացու գործնական, ամէնօրեայ հետաքրքրութիւնների շրջանակը: Եթէ անտեսւում է արտադրութեան մէջ մասնաւոր ուղղութիւնը, ապա պարզապէս տնտեսութիւնից դուրս է բերւում նրա հոգին: Սա իրրեւ ակնարկի ընդհանուր եզրայանգում, բայց ոչ բովանդակութիւնը սպառող գաղափար:

Հարկ է մաքառել ոչ թէ յանուն գաղափարի, այլ յանուն մարդու: Կարեւորը երկրի բեռն ուսերին առած իրական մարդու կեցութեան խնդիրն է: Եթէ տնտեսավարման մէջ խնդիրները լուծւում են յանուն որեւէ գաղափարի կամ սկզբունքների, նշանակում է գործել ընդդէմ

մարդու: Իսկ դրա հետեւանքներն աղէտալի էին ե՛ւ տնտեսութեան, ե՛ւ ներքին քաղաքականութեան, ե՛ւ ազգային յարաբերութիւնների, ե՛ւ գիտութեան բնագաւառներում: Պարզու՛մ է՝ յանուն երկրի, նրա վարած քաղաքականութեան վարկի կարելի է բազում անօրինութիւններ արդարացնել: Եւ այդ ամէնը մարդու հաշուին՝ հնձուորի, հովիւի հաշուին: Առաջին անգամ Մաթէոսեանը խօսեց ոչ թէ աշխատաւորի մասին կամ նրա անունից, այլ նրա բերանով: Առաջին անգամ աշխատաւորի ներքին խոհը միախառնու՛մ էր համայնական տնտեսավարման սկզբունքներին, որոնք իրենց կարծեցեալ առաջադիմական բնոյթով խորքում բռնապետական սկզբունքներով խոչընդոտում էին երեւոյթների զարգացման ընթացքը: Ոչ-արդիւնաւէտ տնտեսավարումը փորձում էին նուազեցնել ծիծաղելի ձեռնարկումներով («Ինչի՞ է պէտք ամէն հովուի ետեւից հինգ շուն՝ ամէնքը հարիւր ուրբի ծախսով»¹⁵):

Մաթէոսեանն առաւել հեռուն է գնում, նա «շրջում» է երեւոյթների ընկալման տրամաբանութիւնը: Ոչ թէ մարդն է երկրինը, այլ երկիրն է մարդունը: Այս պարագայում արդէն ի յայտ է գալիս անհատն իր որոշակի պահանջներով, գաղափարներով: Մինչդեռ այս ամէնը փակի տակ է, չկա՛յ: Ուրիշները պիտի մտածեն, նրանք պիտի որոշեն քո ապրելու կերպը, քո իղէալը՝ յանուն որի պէտք է ապրել:

«Որեւէ ժուռնալիստի մտքով չի՞ անցել՝ զօտեխնիկի նախաձեռնութիւնը վերագրել նրան՝ աշխատանքի մարդ Չաւենին եւ թխել, թէ ամէն կերպ նա ձգտում է իջեցնել մթերքների ինքնարժէքը: Հնարատր էր, գիտէ՞ք: Չաւենը չէր բողոքի. կը մտածէր, որ խելօքը նրանք են, ինքը չէ, այդ նրա՛նք գիտեն, թէ ինչ է ուզում իր սիրտը» (39):

Առաջին անգամ ականարկ էր գրւում, որտեղ կարեւորւում էր յոգնութիւնից փակուող աչքերով, արեւի տակ այրուած ուսերով հնձուորի ցաւը, նրա ամէնօրեայ, գրեթէ տառապանքի հասնող մաքառումը: Խորհրդային ականարկագիրները սոցիալիզմի կառուցման ընթացքում աւելորդ էին համարել այս ամէնը, քանի որ կարեւորը «պրօբլեմն» է, կարեւորը հսկայական արտադրութիւն կազմակերպելն է, որն ընկալւում է որպէս «բոլորի համար անհրաժեշտ» ձեռնարկում. իրականում ստուերում էր մնացել մարդը՝ իր տարրական խնդիրներով: Երկիրը կոյրի պէս խարխափում է իր համար բացարձակ ճշմարտութիւնների ոլորտում: Վերեւում մտածում են, ներքեւում լուռ հնազանդւում են, վերեւում տնտեսավարման ձեւեր են առաջադրում, ներքեւում մտածելու բան էլ չկայ. «Սովխո՞գն է լաւ, թէ կոլխոգը»: Մտածելու ժամանակ էլ չունեն: Լսել են, որ ինչ-որ տեղ՝ Արարատեան դաշտում, նման ձեւն արդարաց-

նում է: Բայց դէ, Արարատեան դաշտում մարդիկ համեմատաբար լաւ են ապրում արգաւանդ գիւղերի հաշուին: Ոչ ոք ժամանակ չունի մտածելու, որ տարբեր բնակլիմայական պայմաններ ունեցող բնակավայրերին միատեսակ պայմանների առաջադրումը միանգամայն սխալ մօտեցում է: Դրանք չեն կարող շտկել իրավիճակը, եթէ չասենք՝ կարող են վատացնել այն:

«Ահնիձոր»ը սովորական ակնարկ չէ եւ այն իմաստով, որ մաթէոսեանական ժամանակային ընկալումը երեւոյթները ներկայացնում է տեւական ընթացքի մէջ: Սա խիստ կարեւոր հանգամանք է: Հողը, երկիրը երբեք էլ չեն չափւում հնգամեակներով ու տասնամեակներով («Հողը եւ Գիւղը»), խօսքը հարիւրամեակների մասին է: Հետեւապէս անհեթեթ է նման կենսագրութիւն ունեցող երկիրը խցկել այնպիսի պայմանականութիւնների մէջ, որոնք ժամանակաւոր են ու որեւէ կերպ չեն բխում զարգացման ոգուց: Ուստի, Մաթէոսեանի հայեացքը չի սահմանափակւում ներկայով, դա շատ պարզունակ կը լինէր: Ներկան տեղակայւում է մեծ ժամանակի համատեքստում: Սրանով է պայմանաւորուած հեղինակի գուսպ, բայց եւ հեզմանքով լեցուն խօսքը: Բոլոր նրանք, ովքեր կը փորձեն կարգաւորել կեանքը սեփական ցանկութեամբ, կը մնան որպէս խարուած տանտէրեր, դրանք երկրի համար կը դառնան բռն եւ ոչ բռնակիր, նրանք միայն իրենց ունակութեամբ կ'օտարացնեն հողի աշխատաւորին երկրից, իսկ հողը կը սպասի իր տիրոջը այնքան, ինչքան որ պէտք է:

Աշխարհի խուլ անկիւնում, անտառի մէջ մի կտոր երկինք՝ դիմհարուած եօթ ծխի ու Հաղպատից բերուած մի շան հաչոց: Խեղճ մարդիկ են՝ իրենց ունեցածը մի իշարեռ- նրանք առասպելական հերոսներ չեն, ուստի եւ իրենց կարողութեամբ ու բազկի ուժով հիմնում են մի Ահնիձոր՝ աշխարհի ծայրին: Տարածքը դարերի կենսագրութիւն ունի, նոր տէրերը մեծ ու փոքր իշխանիկներից փախած մարդիկ են, որ բնութեան հետ դաշն են ու համերաշխ, բայց քաղաքակրթութեան գոյակցութեան ձեւերը չուտով ներթափանցում են եւ այստեղ՝ «գիւղ էք, հարկ տուէք»: Իսկ հողը նոյն կենսագրութիւնն ունի, ինչ հազար անգամ մոխրացած, հազար ու մէկ անգամ կանաչած հայոց հողը, որ անշուշտ եղել է բերրի ու մարդաշատ: Այստեղ ծփացել են արտերը, արարել են մարդիկ ու թաղուել ժամի ձորում: Ժամանակ ու հնարաւորութիւն չի ունեցել մատենագիրը՝ դարերի համար կեանքի գովքն անելու. ձորերի վրայով անցել է մահը՝ ժանտախտի կամ Լենգ-թեմուրի տեսքով, եւ ձորերում մնացել են միայն կեանքի հետքեր՝ խաչ, կարաս ու գերեզմանոց:

Նորերը վերականգնացրին բնակատեղին: Ժամանակի ընթացքում մարդկանց միջև եղած ներդաշնութիւնն ու համերաշխութիւնը խարխուռեց, կեցութիւնը նոր ձեւեր ընդունեց, եւ դա միանգամայն բնական էր. ամէն մարդ բնութիւնից ստացած որակներով տարրեր է միւսից, հետեւապէս եւ ժամանակի ընթացքում ամէն մէկի ունեցուածքը տարրեր չափեր ընդունեց. «Յետոյ, թէ ինչ է Մուկուշանց Արշակը պախրայի որս շատ է սիրել քան ման բոնելը, նրա տղերքը դարձել են Օհանէս պապի տղերանց հօտաղը: Յետոյ, թէ ինչ է Քառանց տղերքը լաւ անասնապահ են եղել, նրանց ոչխարն ու կովը շատացել է...» (10):

Նոր ժամանակներում Ահնիճորը «նոր սոցիալիզմի» համար կռուողներ տուեց, թէպէտեւ կռուողներ չտուեց հակառակ ծայրի համար: Եւ դա բնական էր, այն, ինչ անբնական էր ու անընդունելի, հարկ է, որ բռնութեամբ արմատաւորուէր: Հակառակ ծայրից կռուողները կեցութեան բնական ձեւերի կրողներն էին: Նրանք աշխատում էին այնքան, որքան իրենց հմտութիւնն ու նաեւ ոյժն էր պատում: Երկար քնողը ծաղրւում էր, աշխատողը հարստանում: Դա «օհանէսմելիքեան կամ մելիքօհանէսեան» սոցիալիզմ էր, որտեղ մարդիկ վաստակում էին այնքան, որքան աշխատում էին՝ իրենց արածի կամ չարածի չափով:

Ժամանակն ընդունակ է փոխելու ամէն ինչ, կեցութեան բնական ձեւերը տեղի տուեցին, մարդիկ հարկադրուած սկսեցին ապրել միանգամայն նոր պայմաններում: Այստեղ թւում է՝ շատ բան ինքնանպատակ է ու անիմաստ՝ անհեթեթութեան աստիճան: Մաթէոսեանական հայեացքը փորձում է կեցութեան բնական ձեւերի տեսանկիւնով հայել երեւոյթներին: Դրանք չգրուած օրէնքի ոյժ ունեն եւ հակասութեան մէջ են մտնում հասարակական կեանքը կարգաբերող ձեւերի հետ:

Սարուորը հնձուորին մածուն է բերում, հնձուորը սարուորին՝ կարտոֆիլ: Նրանք հանրային սեփականութիւնը հարստացնող, պահպանող, գուրգուրող մարդիկ են: Նրանք նոյն հարստութիւնն են ստեղծում, նոյն «սեփականատէրերն» են, նրանք այդ ամէնն ստեղծում են իրենց համար, հետեւաբար՝ արգելքը դառնում է անիմաստ: Այսպէս է մտածում ահնիճորցին: Բայց այդպէս չի «մտածում» երկիրը, որ կեցութեան բնական ձեւերը փորձում է վերաիմաստաւորել այլ կերպ՝ ի հեճուկս այն ամէնի, ինչ գոյութիւն է ունեցել դարեր շարունակ: Երկրի ու մարդու հանդէպ յարգանքը, սէրը, դիմացիւնին օգնելու մղումը վերժամանակային բնոյթ ունեցող որակներ են: Դրանք կորցնելը շատ անբնական կը լինէր: Ու թէեւ սոցիալիզմը տնտեսավարման իր սկզբունքն է պարտադրել, եւ դրան չենթարկուելը պարզապէս անհնար է, բայց միեւ-

նոյն է՝ ահնիձորցին դժուարանում է տրամաբանութիւն գտնել տնտեսութեան կարգաւորման ջանքերի մէջ, ուստի եւ իր կարեցածի չափով «ուղղում» է անհեթեթութեան հետեւանքները. գիւղից շալակով (ձին է փրփուր կաթում) բթաչափ ու դառը կարտոֆիլը սար հասցնելն անխղճութիւն կը լինէր, հետեւապէս նորից ճանապարհին ցանում են կարտոֆիլ, եւ նորից պահակը Ադամ քեռին է: «Եւ՝ անցած, նախանցած, հին տարիների պատմութիւնը» (11):

Այսուհանդերձ, Մաթէոսեանին հետաքրքրում են աւելի հիմնարար խնդիրներ, դրանք արդէն գուտ տեղային բնոյթ չունեն. դրանք դառնում են հոգեբանական կարգի համընդհանուր հարցեր: Մա միանգամայն բնական է այն իմաստով, որ գրողին հետաքրքրում է մարդը, երեւոյթների՝ անհատի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, այն հետեւանքները, որոնք հոգեկան տեղաշարժերի պատճառ են հանդիսանում: Հետեւապէս ակնարկը մարդկային հոգիների պատմութիւն է եւ ոչ թէ իրադարձութիւնների կամ դէպքերի մասին արձանագրութիւն: Գրողն իր հերոսների՝ անհատական վերապրումի շնորհիւ է ստեղծում տուեալ ժամանակաշրջանի պատկերը:

Մարդը բնութեան հետ ունեցած իր անմիջական կապով ամբողջացրել է բնութեան ներդաշնակութիւնն ու իմաստ է տուել այդ յաւերժական, ինքնակալ գոյութեանը: Նա բնութեանն է, իսկ բնութիւնը՝ իրենը: Դաշտը, սարերը, ձորերը իրենն են, ինքը բնութեան շարունակութիւնն է: Բայց յանկարծ եկել է մի ժամանակ, որ «իրենց արջին» սպանելու իրաւունքն այլեւս իրենցը չէ: Եւ որպէսզի, թէկուզեւ ձեւականօրէն, իր եւ ուրիշների համար Գիրիշը պահի տիրոջ զգացողութիւնը, հրացանն ուսած, չափում է սար ու ձոր, «իբր արգելուած որս եմ անում» ու՝ «ես դեռ սարերի տէրն եմ, ինչ ուզեմ, այն էլ կ'անեմ»:

Բայց մարդու եւ բնութեան օտարումն առաւել «կազմակերպուած» ձեւեր է ստանում. նախ հարթեցւում, ապա գցւում է նոր ճանապարհ, բայց դա Ահնիձորն աշխարհի հետ կապելու համար չի արւում, այլ ձրագթաթ ծմակը հեշտութեամբ տեղափոխելու: Տեղադրուեց ճոպանուղի, եւ Մովստական Հայաստանը ուրախութեամբ ազդարարեց, որ Ահնիձորի տեղամասում արտադրողականութիւնն աւելացել է 65-75 տոկոսով: Բնութիւնը դարձել է շահագործման լաւագոյն ու անփոխարինելի առարկայ: Պետական քաղաքականութիւնն այս առումով շատ յստակ է. վերացւում են ամէն կարգի խոչընդոտ ու բարդութիւններ՝ սկսած ձեռնարկումը լայն թափով իրագործելու նպատակով: Մի ժամանակ պահպանող եւ կտրող հիմնարկներն առանձին էին, հիմա կտրիր՝

որն ուզում ես: «Թե պլանի տեսակետից է լաւ հիմա, ախպեր ջան, թէ աշխատավարձի...» ասում է հատող Պաւլէ Արուսեանը (19):

Բայց ինչպէ՞ս է այս ամէնն ընդունում ահնիձորցին: Քիչ է ասել՝ ոգեւորութեամբ: Ով գիտէ՝ գուցէ սոճիների պուրակում առողջարան կառուցուի: Ի՞նչ որ բնութիւնը բարենպաստ է, մաքուր օդ ունի: Մարդն աստիճանաբար կորցնում է ակնածանքը բնութեան նկատմամբ: Եթէ քաղաքում մեքենայի կողմից տապալուած ակացիան շրջապատւում է մարդկանցով, նրանց գուրգուրանքով, ապա այստեղ շառաչելով րոպէն մէկ շուռ է գալիս մի հաճարենի. «Բեռնատարները կիսատ-պոատ ճանապարհներով երկաթուղային կայարան են իջեցնում Երագթաթ ծնակը» (18): Եթէ օրեր առաջ անտառն անձեռնմխելի գեղեցկութիւն էր, եւ այն ստեղծուել էր դարերի ջանքով, հիմա այդ ամէնը վերածեւելն ամիսների հարց է: Դէ եթէ կտրում են, ուրեմն վերեւում լաւ են մտածել, պէտք է, որ կտրում են: Ահնիձորցին այլեւս չունի նախկին տիրոջ սրտացաւութիւնը, ինչ-որ տեղ նոյնիսկ լաւ է, իրենց փոխարէն մտածում են ուրիշները, ինչ կա՞յ որ: Պարզւում է՝ ամէն ինչ կապակցուած է. համընդհանուր տնտեսավարումը համահարթեցնող, միասնական հոսքի մէջ է առնում տնտեսութեան ամենատարբեր ճիւղերը: Ղեկավար մարմիններն աշխատանք կատարողից վերածւում են վերահսկող օրգանների, որոնք անմասն չեն յափշտակութիւնից:

Հումորի նրբին շեշտադրումներով է գրուած «Ճանապարհը, Պոստում» հատուածը: Տեղամասի վարիչը, Ֆերմայի վարիչը, բրիգադիրն ու վարորդը իրար գաղտագողի, կիսախօսքով հասկացրին, որ անտառտնտեսութեան մեքենայ է բարձրացել ձորով՝ սովխոզի հանդից խոտ փախցնելու: Գողութիւնն էլ ասես գողութիւն չի. անտառտնտեսութեան աշխատողները հնձել են սովխոզի խոտհարքը, վարչութիւնն էլ որոշել է սովխոզի դէզի մէջ հաւաքել այդ անօրինական խոտը, եւ այդ որոշումն իրականացնելու է: Իրականում նպատակն այդ չէ, մեքենան նոր բացուած ճանապարհով կարելի է քշել մինչեւ Արտուշ պապի քողտիկը, իսկ այնտեղից մեքենան դատարկ ետ չգալու համար կարելի է փայտ բարձել:

Աստիճանաբար առաւել հետեւողական է դառնում վերելից պարտադրուող քաղաքականութիւնը. «սովխոզացումը» տնտեսութիւնների խոշորացման ձեւով պարզապէս ճակատագրական եղաւ երկրի համար: Եթէ կոլեկտիւ սեփականութեան դէպքում իւրացման սահմանափակ փորձերը զսպւում էին կոլեկտիւի անդամի կողմից, սովխոզների պա-

րագայում հաւաքական սեփականութիւնը դարձաւ հանրային, պետութեան սեփականութիւնը, չէ՞ որ մասնաւորը կապիտալիզմ է ծնում:

Մաթէոսեանն ակնարկը կառուցել է յստակ նպատակադրմամբ: Բոլոր դէպքերն ու իրադարձութիւնները կատարւում են մարդու շուրջ, իսկ վերջինս հասարակական շահագրգռութիւնից զատ ունի եւ անձնական մղումներ: Մասնաւոր սեփականութիւնը հանրային տնտեսութեան ոչ թէ թշնամին է, այլ նրա նեցուկը, եթէ սա չէր ընկալւում, ապա երեք ամիսը մէկ աշխատավարձ ստացող գիւղացին պիտի ձախողէր տնտեսութեան աշխատանքը: Եղած աշխատավարձը չէր բաւարարում նրա տարրական պահանջները, բայց ապրել էր պէտք: Մոռ հաւաքելու գնալը «դառնում» է դաշտային աշխատանքների ձախողում: Նախագահին գրած գեկուցագրերը՝ անբարեխիղճ աշխատողների մասին, գրւում են այնքան ժամանակ, մինչեւ «բոլոր տատերն էին ունենում շաքար եւ կալոշ, բոլոր դպրոցականները՝ քրեզնետից»¹⁶ կօշիկ ու բամազիէ՝¹⁷ շապիկ՝ Սեպտեմբերի մէկի համար»:

Այն ներքին հակասութիւնը, որ կար հանրային ու մասնաւոր տնտեսութիւնների միջեւ, Մաթէոսեանը ներկայացնում է ակնարկային իրադարձութիւնների ծաւալման ողջ ընթացքում, թէեւ բախումն ակնյայտ է երկու պարագայում:

Եուրիկ Աբովեանը որոնում եւ գտնում է տնտեսութեան ետընթացի պատճառները եւ կանգնում է «խեղճ մանր-մասնաւորի գլխին, այդ մասին (փաստերով, ո՛ւ էալ) գրում է շրջանային թերթին: Առաջընթացի դէպքում էլ Եուրիկը որոնում է, թէ ինչն է է՛լ աւելի արագ աճին խանգարողը եւ նորից կանգնում մանր-մասնաւորի խեղճ գլխին»: Նա գիւղի մասին տարեգրութիւնն աւարտելու է հետեւեալ որոտընդոստ եզրաշանգմամբ. «Կեցցէ Ազատարար Նոյեմբերի Քսանինը, որ աշխատատրին տուեց հաց, լուսաւոր կեանք, Արագքաթին՝ գեղեցկութիւն» (20):

Իհարկէ, «բաց նամակն» այս առումով ակնարկի բարձրակէտն է: Այն ամբողջութեան մէջ բացայայտում է այն ներքին հակասութիւնները, որոնք առկայ էին տնտեսավարման ոլորտում: Մաթէոսեանն առաջարկում էր առանց լրացուցիչ ներդրումների զարգացնել գիւղատնտեսութիւնը, թոյլ տալ մարդկանց, որ իրենք հոգան իրենց մասին: Վերելից պարտադրուած աշխատավարձը չի՞ բաւարարում՝ գիւղացին ինքը պէտք է հոգայ իր ամէնօրեայ պահանջները: Թոյլատրել պահելու ձի, խոզ, ոչխար, եթէ կով պահելը թոյլատրւում է, ապա նաեւ խոտ՝ այդ կովի համար: Եւ այս ամէնի արդիւնքում գուցէ կը հարստանա՞ր գիւղացին: Իհարկէ ո՛չ: Նա լաւագոյն դէպքում կը բարելաւէր իր տնտեսական

վիճակը՝ հանրային հարստութիւնը պահպանելու եւ աւելացնելու համար: Զէ՞ որ բանուորին չէր տրուում այնքան աշխատավարձ, որ գնէր ե՛ւ կարտոֆիլ, ե՛ւ կաղամբ, ե՛ւ իւղ, ե՛ւ միս, ե՛ւ հագուստ: «Դուք երկուերեք ամիսը մէկ անգամ էք աշխատավարձ տալիս, տուածներդ էլ միայն հագուստի գին, եւ չէք թողնում, որ մարդիկ ունենան կարտոֆիլ, միս, իւղ, չէք թողնում, փաստօրէն, մարդիկ ուտեն» (32):

Սա իրապէս լուրջ մեղադրանք էր: Սա իրականութեան մասին ճշմարտութիւնն ակնյայտ դարձնելու համարձակ քայլ էր: Այն խնդիրը, որ իր առջեւ դրել էր երկիրը՝ ապահովել աշխատաւորի բարեկեցութիւնը, իրականում չէր լուծուել: Պարզուում է, որ մարդն իր ազատութեան հետ կապուած (մասնաւորապէս տնտեսական) լուրջ խնդիրներ ունի: Մարդը, որ իր ամէնօրեայ, չարքաշ, մէջքը ջարդող աշխատանքով է ստեղծում բարիք, հեռու է այդ ամէնից: Բայց չէ՞ որ անբնական վիճակը մի օր կարգաւորուելու է: Հետեւապէս անհրաժեշտ է նկատի առնել երեւոյթների զարգացման ընթացքը եւ անհրաժեշտ փոփոխութիւններ իրականացնել: Մի ժամանակ մարդիկ դա ցանկացել եւ վերցրել են ուժով: «Հիմա քիչ քան է մնում. այդ էլ պիտի տրուի»: Եւ ուզածն էլ մի մեծ բան չի. սովխոզի դիրեկտորն ունի կարմիր երես ու կլորիկ փոր: «Ես ուզում եմ, որ բոլորն էլ դրանցից ունենան: Այսինքն՝ սիուիտի»¹⁸ տարրերը իրականութեան մէջ» (32):

Աշխատանքի ծանրաբեռնուածութիւնն այնքան մեծ է, որ նման կերպ միայն շարաթօրեակներով կարելի է աշխատել, եւ դա իր ազդեցութիւնն է թողնում մարդկանց հոգեբանութեան վրայ. նրանք պարզապէս չեն կարողանում զգալ գեղեցկութիւնը, մարդասիրութիւնը տեղի է տալիս չարութեան առջեւ: Նման պայմաններում ապրողից դժուար է լաւ բան ակնկալել: Ծանր աշխատանքը նրան դարձնում է դիւրագրգիռ ու մռայլ:

Խորհրդային երկրի ակնարկագիր-հրապարակախօսները տեւական ջանքեր գործադրեցին երկրի եւ նրա քաղաքացու մասին «պաշտօնական տեսակէտն» ամբողջացնելու համար: Պատկերւում էր երջանիկ ժպիտը դէմքին, ֆիզիկապէս ուժեղ ու հպարտ կոյտնտեսականը, որ երկրի ապագան կերտելուց զատ ուրիշ այլ նպատակ չուներ: Մաթէոսեանական խօսքն այդ համածաւալ միֆը քողագերծող նշանակութիւն էր ստանում: Իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող անթաքոյց հակասութիւնները նա բերում էր գրականութիւն:

Գրողը հերոսներին չէր կերտում իր նախասիրութեան համաձայն: Նա պարզապէս վաւերացնում էր տառապանքով լեցուն իրականութիւնը:

Վալոդի սերունդը ծանր ճակատագրով է ապրել, տեսել է պատերազմը թիկունքում, մատուռ գնացող ծնկասող տատին, հինգերորդ դասարանցի եղբորը՝ շալակով կոլխոզի համար խոտ կրելիս, յետոյ եկել է շալակելու իր հերթը: Պատերազմից յետոյ կերել է թեփահաց: Իսկ հա՞յրը, գուցէ նա աւելի լա՞ւ է ապրել: Հայրն ապրել է աշխարհում եղած դժուար տարիներից 55ը: Բայց նա հօ մեղաւոր չէ՞, որ հինգ թուականին է ծնուել: «Ապրելիքը լաւ ապրէր»:

Երկիրն ստեղծուել է բազում տառապանքների գնով, զրկանքներն ուղեկցել են սերունդներին, ստեղծուել է իւրօրինակ կախարդական մի շրջան, որից դուրս գալը պարզապէս դարձել է անհնարին մի բան:

Գրողը տարակերպ պատմութիւնների համադրմամբ ստեղծում է երկրի անտեսանելի, հակառակ երեսը: Դա հզօր, ռազմական միջոցներով հարուստ պետութիւն է, որն ունակ է հսկելու իր անծայրածիր տարածութեան ամէն մի մետրը, հետեւապէս եւ կարողացել է փնասագերծել երկրի օդային տարածքը ներխուժած ռազմական մեքենան: Ամբողջ երկիրն ապրում է ամերիկեան ռազմական հետախոյզ Պաուերսի մասին եղած հրապարակումների մեկնարանութիւններով ու քննարկումներով: Պարզ է, որ այդ ամէնի համար հսկայական միջոցներ են ծախսուում, եւ դա «բնական» է, քանի որ դա կատարւում է յանուն մարդու, իսկ աւելի յաճախ՝ «յանուն մարդկութեան»: Իհարկէ սա բաւականաչափ հեղինակաւոր կեցուածք է՝ «հանուր մարդկութեանը ծառայելու» իմաստով, բայց իրականում շատ կասկածելի է նման մարդասիրական քաղաքականութիւնը, երբ խօսքը վերաբերում է չարքաշ աշխատանքով երկիրն ուսերին պահող աշխատաւորի տարրական իրաւունքներին՝ նրա առողջութեանը, աշխատանքային պայմաններին, կենսամակարդակի բարձրացմանը եւն.:

Նման քաղաքականութեամբ երկիրը գուցէ թէ լուծում էր համաշխարհային խնդիրներ, բայց չէր կարողանում լուծել շատ որոշակի հարցեր, որոնք կապւում էին մարդու կենցաղի, աշխատանքային պայմանների հետ: Էլ չենք խօսում մարդկային էութեան, նրա ներաշխարհի ձեւաւորման մասին: Մարդը բռնութեամբ խցկւում էր գաղափարախօսութեան ճահճի մէջ, նրան հարկադրում էին ասել, խօսել, մտածել այն, ինչ որ անհրաժեշտ էին համարում: Մինչդեռ մարդը սրտի խորքում իր անկիւնն ունի՝ «Անգ չվերաբերող, նոյնիսկ իր կնոջը չվերաբերող, նոյ-

նիսկ իր մտքին չվերաբերող, սրտի՝ անկիւնը: Ինչո՞ւ ենք անպայման ուզում կարմիր անկիւն դարձնել այդ անկիւնը: Գոնէ դարձնէինք: Ախար ոչինչ էլ չենք դարձնում, աւերում թողնում ենք» (40):

Առաջժամէն ինչ ենթակայ էր մնում վերելից պարտադրուած գաղափարախօսութեանն ու տնտեսավարմանը, ինչի հետեւանքով միմեանցից խորթանում էին մարդն ու բնութիւնը: Սա հասկանալի էր ու ակնյայտ:

Ի վերջոյ իր նախնիների բնակատեղին է լքում Գիրիշ քեռին, որն իր արեամբ, բնագոյով, կենսափորձով կապուած է իր բնօրրանին: Հետեւապէս այս աշխարհից պակասում է մարդը՝ իր կենսափորձով, յոյգերով, կենսագրութեամբ: Բայց մի՞թէ այդքան հեշտութեամբ հնարաւոր է բեկանել մարդու եւ հողի դաշինքը:

Մաթէոսեանական ակնարկի ենթիմաստը շատ աւելի կարեւոր է, քան այն քաղաքական մեղադրանքը, որ նա կարդում է տիրող վերնախաւի հասցէին: Ամէն ինչ անցողիկ է, ինչպէս ձորերի վրայով անցած ժանտախտը, Լենկ-թեմուրի աշխարհաւեր արշաւանքը: Հողին պահ տրւած սերմը մշտապէս սպասելու է իր տիրոջը: Բոլոր դժուարութիւնները ժամանակաւոր են այն նախաստեղծ դաշինքի համեմատութեամբ, որ կայ, եղել է հողի եւ նրա տիրոջ միջեւ:

Հասարակութեան ներդաշն գոյակցութիւնը պայմանաւորուած է ոչ թէ ընդունուած օրէնքներով, այլ բնութեան ու մարդու զարգացման բնական օրինաչափութիւնների համադրութեամբ: Բնութիւնը դուրս է մղում այն ամէնը, ինչ օտար է, պահում է այն, ինչ քննութիւն է բրնձում: Բնութեանը չես պարտադրի: «Շուին դիմացել է. ընդունել է Աւետ Գաբրիէլեանի»¹⁹ մրցահրաւերը եւ յաղթել իր սարերն են եղել, իր անդորրը, մակադած ոչխարը՝ հանգիստ մնչալիս. իր լուսինն է եղել, նստած բլրի գլխին, սարուտը պառկած է եղել, աչքը կպցնելիս, ու հանգիստ սուլել է շուին: Շուին յաղթել է» (41): Շուին յաղթել է, քանի որ ճիշտ է վերարտադրել մարդկային հոգու ելելէջները: Շուին յաղթել է՝ առանց պարտադրանքի: Հետեւապէս անխուսափելի է բնականի, հողի տիրոջ եւ նախաստեղծ դաշինքի յաղթանակը: Իսկ առաջժամ մարդիկ անտրտունջ քաշում են իրենց բեռը, նրանք համոզուած են, որ անցողիկ են բոլոր դժուարութիւնները, մարդը չի կարող իր նմանի հանդէպ անտարբեր լինել, նա գտնելու է կեցութեան այնպիսի ձեւեր, որոնք տանելի կը դարձնեն այս կեանքը: չէ՞ որ ինչ-որ տեղ մարդիկ են աշխատում, օվքեր «ունեն եւ լաւ սիրտ, եւ գիտութիւն»:

Մաթէոսեանի «Ահնիճոր» ակնարկը տպագրուեց 1961ին, երբ խորհրդային երկրի գաղափարական հզօր մեքենան ընդունեց կոմունիզմ կառուցելու ծրագիրը: Ակնարկում բարձրացուած հարցերն այնքան հիմնաւոր էին ու համապարփակ, որ դրանք դարձան ոչ միայն երկրի տնտեսավարման քաղաքականութեան հետեւողական քննադատութիւն, այլեւ նախանշեցին գրողի անցնելիք ճանապարհը: Մաթէոսեանը գտել էր իր աշխարհը՝ դրա իմաստաւորումն էլ դառնալու էր նրա ստեղծուող գրականութեան առանցքը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Arnold Toynbi, *Tsivilzatsiya Pered Sudom Istorii* (Քաղաքակրթութիւնը պատմութեան դատաստանի առջեւ), Մոսկուա, 2003, էջ 441:
- ² *Voprosi Literaturi*, Մոսկուա, 1990, թ. 6, էջ 91:
- ³ Հրանտ Մաթէոսեան, *Ես Ես Եմ*, Երեւան, Ոսկան Երեանցի, 2005, էջ 482:
- ⁴ Յովիկ Վարդումեան, *Զրոյցներ Հրանտ Մաթէոսեանի հետ*, Երեւան, 2003, էջ 16:
- ⁵ V. Poltoratskii, "Ocherk Ili Reportazh" (Ակնարկ եւ հաղորդագրութիւն), *Literatura I Jizn*, 1958, 14.11.1958:
- ⁶ "Ideynaya Pozitsiya Pisatelya" (Գրողի գաղափարական դիրքորոշումը), *Literaturnaya Gazeta*, 21.11.1959:
- ⁷ *Literaturnaya Gazeta*, 2.10.1956:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ *Sovetskaya Pechat' V Dokumentakh* (Խորհրդային մամուլը փաստաթղթերում), Մոսկուա, 1961, էջ 287:
- ¹⁰ G. Miloslavova, "Pyatnadtsat' Let I Vsyia Jizn" (Տասնհինգ տարի եւ ողջ կեանքը), *Komunist*, 26.11.1972, նաեւ՝ O. Nosov, "Brigadir" (Բրիգադիրը), *Vecherni Lenigrad*, 13.12.1979:
- ¹¹ Տե՛ս՝ Վազգէն Մնացականեան, «Ահնիճորի Պատմութիւնից», *Գրական Թերթ* 25.08.1989, նոյնի՝ «Ահնիճորի Պատմութիւնից եւ Մի Քանի Հարցադրում Հրանտ Մաթէոսեանին», *Երկիր Նաիրի*, 1994, թ. 21, էջ 8-9:
- ¹² Ակնարկի վերաբերեալ առաջին գրախօսականը գրել են Լեւոն Հախվերդեանը եւ Սուրէն Աղաբաբեանը՝ «Թարմաշունչ խօսք», *Գրական Թերթ*, 21.05.1961:
- ¹³ Մաթէոսեան, *Ես Ես Եմ*, էջ 501:
- ¹⁴ Հրանտ Մաթէոսեան, *Երկեր*, հատոր առաջին, Երեւան, 1985, էջ 32: Յետագայ էջերը նշում են շարադրանքի մէջ:
- ¹⁵ Մաթէոսեան, *Երկեր*, էջ 38:
- ¹⁶ Բրեզնեւտ (ռուս.) - կոշտ, անջրանցիկ կտոր:
- ¹⁷ Բամազիէ (ռուս.) - բամբակեայ կտոր:
- ¹⁸ Suite (ֆրանս.) - երաժշտական ստեղծագործութիւն:
- ¹⁹ Աւետ Գաբրիէլեան (1899-1983), քութակահար:

THE IDEOLOGICAL CONNOTATIONS OF
HRAND MATEVOSIAN'S
"AHNIDZOR" ESSAY
(summary)

VACHAGAN GRIGORIAN

Among the many essays of Hrand Matevosian, including "Ahnidzor", the latter is singled out because it signifies his entry into Armenian literature. With its daring questions and depth "Ahnidzor" may be considered the peak of the the author's first stage of literary work.

The essay is unique, and its generic features are second to none in the Soviet essays of the 1960s. Besides it had an important effect on the writer. Matevossian felt that it was important to take charge of pain, to write on the land laborer, and the village, where he believed the fate of the state was to be decided.

REMEMBERING AND FORGETTING: CINEMA OF THE ARMENIAN DIASPORA

TIM KENNEDY

timkennedy@eggconnect.net

A sequence from Canadian filmmaker Atom Egoyan's first feature film, *Next of Kin* (1983), offers an insight into a number of the profound tensions inherent in Diasporan identity, something that occupied him in various ways over the next two decades. It starts at an airport baggage carousel where Peter, the son of a wealthy Anglo-Saxon Canadian couple, collects his suitcases and leaves. Peter's voice-over explains that for the last year or so, in order to escape from his parents' constant arguments, he has assumed a split personality, fantasised being two people. We already know from earlier scenes that these fantasies have led to sessions at a family therapist, and that while reviewing videotapes of these sessions, Peter also watches those of an immigrant Armenian family, the Deryans, who gave away their baby son to foster parents.

The voice-over, continuing into the next scene, a hotel bedroom, describes Peter's fascination with therapy, how exciting he thinks it would be to get involved with another family – 'to give direction to their lives' – and how he decided he would leave home and take control of his own life. In a slow pan round the room the camera discovers Peter recording these thoughts onto tape, as instructed by the therapist, 'as if ... talking to a stranger'. Having previously stolen a file on the Deryans, Peter now telephones them claiming to be their son. His conversation continues over a cut to the next scene, which shows him riding an escalator up into the lobby of a hotel.

Egoyan, to this point, has given us two transitions: Peter's emphatic exit from the airport, through a double set of glass doors, which signalled leaving his previous life, and the nervous meeting in the hotel lobby which starts his new one. Both settings are archetypal places of transition in the cinema, but now Egoyan also introduces stylistic changes to heighten the sense of rupture. From the conventional tripod-mounted camera of the previous scenes, he moves to a hand-held camera that tracks in with Peter as he meets his 'parents'. The following scenes are tightly-framed, continuous shots, where the camera, like the voice recorder, has become an

intimate third-party, watching and listening to Peter as he takes on the role of Bedros, the missing son. A solo violin, playing an elusive Armenian tune, counterpoints the framing of Peter in close-up, squeezed by Sonia and George, as he stares at the camera. The slight, insinuating melody suggests that Peter is 'recalling', perhaps experiencing internally, a fantasy 'recovered memory', of being Armenian, of being Bedros. For their part, as they drive him to their home, the couple easily convince themselves Peter is their son (though quite evidently he is not). To complete the sequence, Armenian music floods into the next scene at the Deryans' family home, as they sit down to an expansive Armenian meal.

These episodes provide an illustration of the way Egoyan imaginatively addresses the existential question of identity, which commonly troubles people living as a Diaspora. In this paper I examine the extensive cinematic response by Armenians to this question and to the legacy of the genocide, regarded as the defining episode of their recent history. First, I consider the crisis of identity experienced by many in the Diaspora and how the concept of a Diasporan nation emerges. Then, I discuss how the expression of Armenian identity in the cinema ranged from denial, for much of the first half century, to a resurgence of nationalism from the mid-1960s. In the second half, I analyse in detail the approach by contemporary filmmakers to representing the psychological impact of the massacres and their exploration of the relationship between memory and national identity.

A CRISIS OF IDENTITY

In the sequence discussed above, Egoyan introduces the idea of rupture or disjuncture, not only through the narrative (Peter leaving home), or by employing typical sites of transition (airports, exit doors and hotel lobbies), but also through formal means. The knee-height opening shot, taken from the moving baggage conveyor belt, is followed by interleaved scenes from Peter's home life, sessions at the therapy clinic, and more activity in the baggage hall, all accompanied by Peter's voice-over. The logical and temporal order of these scenes is not revealed until finally he collects his bags, and we can piece together the story leading up to his departure from home. The enigmatic, fragmented style associated with Peter's home life, is replaced with a linear series of scenes filmed with a hand-held camera and close framing. Egoyan thus employs a formal transition to denote displacement: in this case displacement from a disintegrating and 'battle-

scarred' home, but with the wider implication of displacement from a *homeland*. In his later films, and in those of Gariné Torossian and Tina Bastajian (discussed below), textural disjunctions of a more radical type achieve the quality of a signature.

Egoyan goes on to denote an instability of identity by the way Peter creates a dual personality, a fantasy of being two people. As his voice-over tells us, 'one part of you would always be the same like an audience – the other part would take on different roles – like an actor'. When he sloughs off one identity to assume another, the camera takes on the position of Peter watching himself, and the soundtrack becomes Peter listening to himself. But Egoyan takes the idea of instability further by showing the camera constantly in search of an authentic image, one that will pin down Peter's identity. We see Peter through the lens of an omniscient observer, through a television camera in the family therapy studio, on monitors as the therapy session is edited, and in the uncertain hand-held camera that closely follows him into his new life. These varying views serve to demonstrate Peter's ambivalence. He withholds and reveals himself, but always *performs* his identity: variously that of "submissive son" to his real parents; confident "doctor" in the clinic where he views the Deryan tapes; the "lost Armenian child", Bedros; and "brother" to Azah, the Deryan's daughter.

Finally, Egoyan expresses a Diasporan fear of the erosion of ethnic identity by assimilation, through the tense relationship between George Deryan and Azah, which results in her leaving home. Azah, who is engaged with the modern world and is at least partially assimilated, refuses to conform to the patriarchal control exercised by George. By contrast, George and Sonia are over-determinedly Armenian. George is a carpet-seller, a tradition handed down from his father, and Sonia prepares elaborate Armenian food. Their home is filled with Armenian artefacts, rugs, symbolic alphabets, religious symbols, and music. They are part of a passionate and lively Armenian community, contrasted cruelly with Peter's anaemic Canadian home in two, parallel, birthday party sequences. The Deryans are presented as actively displaying their identity and trying to fold Peter and Azah into their world.

Concerns over identity, instability, and assimilation may manifest themselves in any community of exiles. But Egoyan also touches on a more specifically Armenian issue – the absence of one or more family members, especially a son, caused by some rupture in the past – and the

effect that has on those who remain. Lorne Shirinian has noted such anxiety over continuity of the family, and by extension, of the race, frequently expressed in Armenian literature.¹ As an example, he cites a poem in which the pollen of a poppy is taken as a symbol of transference, that is, the passing on of culture from one generation to the next. On closer inspection, the poet sees that the poppy is sterile; it has lost its reproductive power. The traumatic effect of the genocide on the Armenian Diaspora thus appears as a figurative emasculation. In *Next of Kin*, Bedros was given up for adoption because the Deryans could not afford to look after him when they migrated, but he takes on a more general meaning as a "ghost" member of the family. He exerts the tyranny of the missing son that the therapist tries to exorcise in their therapy sessions. By taking in Peter, George retrieves his masculinity and can pass on his culture. This is denoted economically by his pride in painting a new sign for his shop, "Deryan and Son".

Shirinian also argues that the genocide caused sexual problems for many of the survivors. Because Armenians had been treated as an undifferentiated collective, one that would be eradicated to solve the "Armenian Question", survivors 'saw themselves as one large family in which [they] became brothers and sisters'.² The tension regarding putative 'incest' (a recurring theme in Egoyan's films) between Peter and Azah may be seen as a surfacing of this phenomenon.

Next of Kin was partly born out of the insecurity Egoyan himself felt on arrival in Toronto at the age of eighteen and his need to explore the Armenian identity which he had previously endeavoured to suppress. He creates in Peter a palimpsest, seemingly devoid of identity, able to assume whatever role people project onto him. Though Peter is not Armenian, he is a Diasporan "figure", re-creating the Diasporan condition. He answers the question, 'Who am I?', with, 'I am what other people see of me'. He experiences the rupture of leaving home. Uncertain of his identity, caught in a conflict between the past and the future, he can only begin to feel at ease when he relinquishes his past (by pretending his foster parents have died in a car crash). In an uncomfortable ending, Azah, who knows by then that Peter is not her long-lost brother, "erases" the real Bedros by replacing his photographs in the family album with new Polaroids of Peter. The choice by Egoyan of instant photographs to take the place of those that have been in the album for 20 years, qualifies Peter's new identity as

ephemeral and emphasises the abruptness of this transition from one life to another.

THE DIASPORAN NATION³

The rupture of dispersal is not new to the Armenian people; they have endured centuries of forced and voluntary migration. However, the greatest dispersals, occurring around the period of the Hamidian massacres and the genocide in Turkey, resulted in significant communities being formed in the Middle East, France, and North America. These diverse and complex populations have held differing views, which have also changed over time, of what it means to be Armenian. Even in the North American community, which is the principal focus of this paper, Armenians have seen themselves in a variety of ways: as 'immigrants, exiles, expatriates, refugees, part of an ethnic minority' or as citizens of their host country.⁴

But what constitutes being Armenian today in the diaspora? To paraphrase Suny: is this a people defined by its language (that many can no longer use); by its unique religion (that few practice); by its sense of history (of which many are unaware); by a shared national consciousness (which is actually fragmented), or simply by a way of life?⁵ These questions about cultural identity are doubly difficult because of the well recorded political, cultural, and religious divisions between the many different communities, and because of the intricate relationships with their respective hostlands and Soviet Armenia. Given such dissonance, what is it that allows Panossian to argue that the different communities developed 'a collective consciousness', sufficient to form 'a *diasporic nation*' – a transnational entity with a will to maintain and project its identity?⁶

In any society, tensions frequently arise between conservative and progressive elements, but in the Armenian Diaspora these have been exacerbated. Conservatives, concerned with preserving language and traditions, rehearsing collective memories of the homeland, and keeping alive the notion of return, have tended to keep separate from their hosts. Progressives, on the other hand, have worked to create cultural institutions, such as schools and community centers, and to construct a sense of identity within the wider host culture; to become "hyphenated Armenians". Panossian observes that these tensions in the Western diaspora have caused the notion of 'Armenianness' to change, and that a 'unique Diasporan identity' is being developed, based on a 'hybrid and hyphenated identity and on dual loyalties' encompassing both the hostland and the homeland.⁷

He argues that, despite the differences, there is a powerful thread, a *subjective feeling* of being Armenian, that persists and binds the fragmented communities into a nation. Can we, then, detect Panossian's subjective feeling of being Armenian in the cinema of the diaspora? Does this cinema support the notion of an Armenian Diasporan nation? And does it reflect changes in national consciousness that have occurred over time?

I will address these questions by considering three broad phases of film-making in the Armenian diaspora. The first period, which lasted some 50 years from the onset of the genocide, is characterised by virtual silence and suppression similar to that in Soviet Armenian cinema. The second, beginning in 1965 with the commemoration of the 50th anniversary in Yerevan, saw the release of a series of documentary and feature films that tried with varying degrees of success to re-awaken Armenian national consciousness and to confront denial of the genocide. Egoyan's *Next of Kin* in 1983 marks the beginning of a transition between these conventional cinematic treatments and a more intellectual and artistic approach that distinguishes the third period.

SUPPRESSION AND CONCEALMENT (1915-65)

A common malaise in intellectual life at the beginning of the 20th century, brought on by a reaction to modernisation, is distinctively overlaid in the Armenian Diaspora by the sense of abandonment, loss, and despair resulting from the Turkish attempt to exterminate the nation.⁸ Among writers in English, this appears as a disposition towards mourning and an overriding sense of futility about the future, and for those writing in Armenian (most often first generation immigrants), as nostalgia for the lost homeland combined with a strong feeling of obligation to preserve language, culture, and traditions. Yet, despite its major influence, directly confronting the genocide appears to be extremely difficult, a state of mind summed up thus by poet Leonardo Alishan, 'We are caught in a yesterday that devours our today and denounces our tomorrow'.⁹

Many artists, faced with a similar paralysing effect, also seem to distance themselves from their recent history in nostalgia and symbolism.¹⁰ A few, however, attempt to make sense of the genocide – something Kristin Platt suggests is 'painting as a process of loss'.¹¹ Of these, Arshile Gorky, who became one of the most influential Armenian artists in North America, provides an important insight into the artistic response.¹² His most significant early painting, *The Artist and His Mother* (1926-36), refers

beyond the genocide to the ancient art of Armenia in its simplified forms. Yet it also carries memories of the trauma forward to the present day, as we shall see in Egoyan's *Ararat* and Torossian's *Garden in Khorkhom* (2003). Furthermore, the fragmented forms of his later style, floating freely in space, seem to cut across historical and geographical boundaries. In this, they epitomise the Diasporan condition, influencing a number of Armenian filmmakers. For example, his painting, *How My Mother's Embroidered Apron Unfolds in My Life* (1944), inspired a film of the same name by Arby Ovanessian (1985), and his abstract, overlapping structures are discernible in the forms adopted by Torossian and Egoyan.

Gorky's abstraction provides an elusive vision of the past. But he also withheld critical information about himself, changed his name on arriving in New York in the 1920s, frequently misdated his paintings, and repeatedly lied to his friends about his life.¹³ It is as if he wished his Armenian identity and his experiences as a survivor of the siege of Van to remain veiled. Cinematic response to the tragic history of the Armenian people by early Diasporan filmmakers seems similarly to have been repressed. For example, one of the most accomplished Armenian directors, Reuben Mamoulian, 'avoided revealing anything of his private life'.¹⁴ Throughout his Hollywood career, typically in such films as *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1931), *Song of Songs* (1933), and *Queen Christina* (1933), he seems obsessed with the idea of double identities; of his characters living a double life. Time after time he employs the mirror as a device to avoid a direct view of his ambiguous characters, offering tantalising glimpses of their internal thoughts.¹⁵ This evasiveness seems to reflect Mamoulian's desire to hide or reject any Armenian identity in his work.

However, Mamoulian's interest in Armenia and in Armenian culture was intense. He certainly saw a number of the early films from Soviet Armenia, including *Namous* and the first sound film, *Pepo*, which he viewed in 1936. He watched the latter 'with surprise and great joy', delighted 'to see the face of my country and hear its voice ... the melody of the Armenian language, as sweet as honey'.¹⁶ Mamoulian also considered making a film about David of Sassoun in Armenia but was prevented from entering the country by the authorities, and was 'sounded out' by MGM to make a film of *The Forty Days of Musa Dagh*. Since he had such strong ties to his homeland, it is even more remarkable that he concealed all references to his identity in his work.

In France, a survivor of the massacres in Turkey, Henri Verneuil, began his directorial career in 1951 and went on to make many successful mainstream, commercial films over the next two to three decades. Like Gorky, Verneuil changed his name and, in his work over this long period, he seems to have suppressed his Armenian identity and all references to the troubles faced by the Armenian people. It was not until 1991, at the end of his career, that he made two films, *Mayrig* and *588 rue Paradis* (discussed below), in which his Armenian identity is revealed.

Thus, though there were many significant literary and artistic contributions to the discourse on Armenian identity in the Western Diaspora over the first half of the 20th century, the prevailing reaction was to repress expression of the horrors of the genocide.¹⁷ In the cinema, with the exception of a few films made in Armenian for the Armenian community in the U.S.,¹⁸ and the Hollywood spectacular, *Ravished Armenia*, filmmakers seem to mirror the trauma and self-inflicted amnesia that affected Armenians worldwide. This resulted in the suppression not only of most references to the genocide but also of virtually all expression of national consciousness.

A NEW AWAKENING (1965-83)

Each Diasporan community, of course, has its own history and particular characteristics ranging from the highly fragmented to the cohesive. At one extreme, assimilation is widespread, at the other, motivation to retain national identity remains strong. In the U.S., first generation Armenian immigrants began conservatively, re-creating a cultural life complete with churches, newspapers, schools, cultural institutions, and political parties. But changes occurred very quickly. The spoken language succumbed to pressure, especially among the children, and the written language also disappeared rapidly.¹⁹ Thus, the second generation found themselves half-way between being Armenian and American. They faced a problem of identity. As Perroomian notes, they became ethnically schizophrenic – ‘American 6 days a week and Armenian for a few hours on Sunday’.²⁰ Similar assimilation also occurred in other Western Diaspora communities, whereas those in the Middle East largely retained strong links to their ethnic origins.

Since WWII, the strength of Armenian national feeling has ebbed and flowed in North America. The war itself, in which Armenians fought on the allied side, and the encouragement of a limited form of Armenian

nationalism by the communist authorities, were also instrumental in partially uniting the diaspora. But the onset of the Cold War re-opened political divisions, splitting the community between those who supported the regime in Soviet Armenia and those who were fiercely anti-communist.²¹ These divisions caused many to reject their community. However, the beginning of détente in the 1960s saw the gradual growth of cultural and religious links between Soviet Armenia and North American Armenian communities. This was followed by a general softening of anti-Soviet attitudes and a corresponding increase in anti-Turkish feelings, all of which had the effect of bringing the Diasporan community together.

The events of 1965 in Soviet Armenia, revolutions in Egypt and then Iran, and civil war in Lebanon further inspired a resurgence of national feeling in the worldwide Diaspora and a growing effort to force the recognition of the genocide to the top of the agenda. Walker asserts that the initial failure of these efforts led to more radical, terrorist action resulting in the murder of about 45 Turkish diplomats and government officials between 1974-83.²² He goes on to argue that it was only when it was accepted that this activity was counter-productive that alternative political means were employed to achieve some recognition of the genocide in the U.N., E.U. and U.S. The revival of nationalism began to have some effect on filmmakers in the diaspora. Documentaries and commercial feature films concerned with Armenian national consciousness all became more evident. The story of the genocide, told from an Armenian perspective, surfaced, and the existence of an Armenian people again started to register more distinctly with Western media.

DOCUMENTING HISTORY

One strand of Diasporan documentary film is clearly polemical and campaigning. It is exemplified by *Where Are My People?* (1965), the first in a series of documentaries produced by genocide survivor Michael J. Hagopian in the U.S. It consists of a grand tour of Armenian history that includes the legend of Noah's Ark beaching on Mt. Ararat; the conversion to Christianity in 301CE; the 'golden centuries' which saw the development of the written language and the flourishing of literature, art, and architecture; the hero Vartan losing the battle of Avarayr but 'preserving the faith'; and the desperate decline under Moslem rule until the 'final martyrdom' of the genocide. Illustrated with maps of Greater and Lesser Armenia, extending from the Caspian to the Mediterranean, it re-

constructs a myth of Armenia as an ancient territorial nation-state. Hagopian represents Armenians as a peaceful, rural people: happy 'maidens' dance, collect apricots, and produce grapes and wine – they are a people with a 'zest for life and happiness'. He evokes affecting images of the perfidious, cruel, and vicious Turks. The beautiful maidens are swept off to serve in harems, and images of mutilated victims and sounds of human pain and violence are used to elicit emotional response to the massacres. The film, made in commemoration of the 50th anniversary of the genocide, for the 'survivors of the great martyrdom', pleads with the older generation not to remain silent 'as new crimes are committed against humanity'.

In their analysis of this and other documentaries, Kassabian and Kazanjian make a useful distinction between *mourning*, which is a normal response to the trauma of loss of a loved one or object, something that may be overcome in time, and *melancholia* which is a pathological response. The latter, the result of ambivalence about the loved object, does not allow the feelings of loss to be resolved.²³ Taking the example of Theodore Boghosian's, *An Armenian Journey* (1988), they argue that it is the mythic nature of the Armenian homeland – the loved one in this case – that induces ambivalence and hence the melancholic response of this film. This interpretation is supported by examination of *Where Are My People?* and several other Hagopian films, most of which display traces of melancholia. By contrast, his last and most autobiographical film, *Voices From the Lake: The Secret Genocide* (2000), could be classified as a work of mourning. In this, the lost object of love is no longer the abstract Armenian nation or the mythical homeland, it is his family and the people of his birthplace, Kharpert, and the surrounding area, who were massacred on the shores of Lake Goeljuk.

A number of other documentary films are also preoccupied with the genocide.²⁴ These invariably endorse a nationalist discourse on identity; affirming ancient Armenian ethnic origins and evoking the unique language and religion, a glorious past, and a rich culture. Most of them are also historically reductive. They construct a generalized and idealized lost past, and at the same time homogenize the Diaspora in a transnational identity, to be shared by all Armenians. Though it would be wrong to dismiss any of this work lightly, it may be faulted on two counts. First, like much documentary history, the films make use of archival footage and stills that are often un-accredited and are open to interpretation; they offer a

single point-of-view, they use witness stories affectively and without interrogation, and they provide only a partial narrative, one that often results in the creation of new myths. Thus, by presenting events selectively and emotionally, they fail to give an entirely convincing historical account. I would except *Voices...* from most of this criticism since it makes reasonable efforts to authenticate the documentary evidence. Secondly, in trying to construct a normative nation, the filmmakers gloss over the complexity of Diasporan society and exclude many sectors of the population.²⁵ For example, *Back to Ararat* (Holmquist, 1988), though applauded by one critic for 'validating' her existence as an Armenian in the diaspora, ultimately failed to answer her question, 'who is us?'.²⁶ More devastating is the criticism of the territorial nationalism in these films. For Veaser, Armenians lack what he calls the 'stupidly sentimental overplus of emotion' that drives such nationalism.²⁷ They are rather a 'non-territorial nation', at home wherever they are and in no need of such nationalist propaganda.

Though these documentaries perform an important function in keeping alive the story of the Armenian nation, the majority are essentialising; they perpetuate a mythical account of ancient Armenian history that supports the notion of a territorial nation. At the same time, they exploit the genocide and the need for restitution as unifying forces with which to construct a homogenous Diasporan nation. Thus, if these films failed both to represent the complexity of the Armenian Diaspora and authentically to relate the genocide, have other cinematic forms fared better?

DRAMATISING HISTORY

There have been a few attempts by commercial feature filmmakers to engage with the issue of Armenian identity and the recent history of the people. The earliest of these was the plan by MGM to make a major film of Werfel's *The Forty Days of Musa Dagh*. The screen rights were acquired in 1934, but apparently due to intense diplomatic pressure from the Turkish government, the project was dropped soon after.²⁸ It was not until nearly 50 years later that an independent filmmaker, Sarky Mouradian, who had previously directed a series of films in Armenian, completed the film, now called *Forty Days of Musa Dagh* (1982). Though his earlier films enjoyed popular success, this film, even in its extended 'director's cut' version, is surprisingly inept.

The novel is a sweeping dramatisation of the history of Armenian communities in an area of southern Anatolia who resist the Turkish clearances on the mountains of Musa Dag and are put under siege for fifty-three days before being rescued by the French navy. Mouradian's rendition of the novel, which contains many intensely dramatic episodes, is banal. Consider the sequences of Armenian civilians being herded by Turkish soldiers to their certain deaths. Mouradian's attempt to dramatise the vicious cruelty of the death marches has little of the horror of Werfel's prose, and cannot compare with Wajda's chilling, silent march of the Jews in *Holy Week* (1995), or even with the dream-like marches of Malyan's *Nahapet* (1977). Consider also the crude stereotyping of Turkish soldiers and their leaders, and the stilted re-enactments of meetings between Morgenthau, Lepsius, and the Young Turk leadership. And, though Werfel creates a heroic central figure who leads the Armenian resistance, the film fails to use this personalisation to express effectively the ideas of sacrifice and the determination to survive, which are embedded in the novel.

Another film made in the U.S., *Assignment Berlin* (Hrayr Toukhanian, 1982), tells the story of the assassination in 1921 of Talaat Pasha, the Ottoman minister of the interior, accused with other Turkish leaders of planning and carrying out the genocide, and the subsequent trial and acquittal of the assassin. The first three-quarters of the film deals with the build-up to the killing, interleaved with chunks of 'history' to fill in the story. Again, it contains a crude representation of the Turks and lacks any dramatic tension, even in the assassination. The last quarter is devoted to the trial of the assassin, in which evidence of the genocide from European and American sources is presented. However, the film fails almost entirely in its attempts to humanize the protagonists, and thus exhibits failings similar to most of those in the documentaries discussed earlier.

As the Soviet Union began to crumble in the late 1980s, cinema in Soviet Armenia began to lose its former constraints, and this may have provided the release necessary for filmmakers elsewhere to open up the issue of the genocide. For example, Verneuil made two films in France, based on his autobiography, that attempt to articulate "the Armenian experience". The first of these, *Mayrig* (1991), covers familiar ground: ancient Armenian history, the genocide, and the plight of the exile. In contrast to the other feature films, Verneuil's evocation of history is poetic and symbolic: a sequence of iconic images of Armenia – Mt. Ararat, an ancient church, shepherds and their sheep, the grottoes of Christian

ancestors, *khachkars*, and sounds of the flute – accompanied by the commentary, ‘for a long-time I called myself Armenian without knowing where to find that land’, and continuing with a compact description of the ‘agony of a people’. The absence of maps or references to specific territory, inducing the audience to imagine a pastoral idyll, greatly strengthen the effect.

The genocide is invoked first by a taut dramatisation of the assassination in Berlin of Talaat Pasha and the courtroom scenes that follow, and then by the story told by Apkar, one of the immigrants, of his survival of a massacre. It is difficult to detect any authorial commentary on these scenes. Filmed efficiently, and graphically rendering the cruelty and heartlessness of the perpetrators, the film nonetheless maintains a distance and seems to invite the audience to decide for themselves on the truth of the events. In this way, *Mayrig* avoids the pitfalls of an over-emotional nationalist discourse. After Apkar tells his story, he is seen to limp away down a dark, cobbled street, following tramlines which converge into the distance – an image that suggests that however badly they have been mutilated the Armenian people will survive. This scene marks an important transition. From this point on Verneuil does not refer to the genocide again, concentrating instead on the classical immigrant story centred on the boy child Azad Zakarian. The penniless family suffers hardship and persecution after arriving in Marseille, but through sacrifice the second generation becomes assimilated and “makes good”.

588 rue Paradis (1992), continues the story of the Zakarian family and is the more interesting of the two films since it engages with issues of assimilation and Diasporan identity. The obvious similarities between the character Azad and Verneuil – both trained as engineers and both changed their Armenian names to a more acceptable French name (Azad becomes Pierre Zakar) – is deliberately obscured. Azad is now a theatre director with a string of successful productions carrying such titles as ‘The Stateless Person’ and ‘The Signet Ring’, referring to episodes in his past, whereas Verneuil, of course, became a film-director with an equally successful series of bland commercial comedies and thrillers. The urge towards concealment is compounded in a flashback to Azad as a child, seeing a cinema hoarding for Mamoulian’s *Queen Christina*. He proudly proclaims to his friend that Mamoulian is an Armenian, but goes on to say he has not seen the film because he never goes to the cinema. Nonetheless, this

moment is a *coup de foudre* which supposedly makes Azad want to become a theater director.

In a complex scene at the start of the film, Verneuil focuses on these differences. Pierre has just completed a rehearsal in the theater where he very obviously *directs* his cast in a scene that mirrors one from *Mayrig*. The correspondence between the scenes is made clear by means of cross-cutting between the two and by Pierre wishing for 'the fluidity of film', for its ability to express emotion through the artefact of slow-motion. He is then interviewed for television, sitting in the stalls of the theater. During the course of the interview, filmed images and television images repeatedly displace each other. Verneuil uses this sequence not only to make the commonplace point that the image is a construct, but also to argue that storytelling is a series of *indirections* or mediations. Theater, film, television, and even the biography are, in his view, just different forms of artifice, each dependent on the other. When asked by the interviewer if the play is autobiographical, Pierre replies 'I hope not'; when pressed on his determination to 'erase' himself from his work, he offers 'I am just the story-teller who remembers and who recounts'.

Thus, the condition of being Armenian in the Diaspora has elicited cinematic responses ranging over repression; a tendency to celebrate assimilation; and a celebration of Armenian identity through repetition of myths and traditions and, perhaps above all, by memorialising the genocide. Verneuil, who would appear to epitomize these responses, begins, however, to touch on the deeper question of what sustains identity in the diaspora. It is true that in his last two films he displays his immeasurable pride in being Armenian, recalls memories of rupture and displacement from an idealised homeland, and recounts the sacrifice by one generation for the next and the fight for survival in an alien culture. But, in *Pierre Zakar*, Verneuil also appears to argue that one can be intensely Armenian and at the same time an internationalist. The character seems to confirm Veaser's view of Diasporan Armenians as being beyond nationalism, that while they see themselves as a nation or 'tribe', it is in 'a worldly, cosmopolitan, sophisticated way'.²⁹

For Veaser, the process of identifying with the nation is *merely* a reaction to the condition of being an otherwise anonymous part of international society. Does this imply that Panossian's 'subjective feeling' of being Armenian is nothing more than the need for a people to articulate their uniqueness in the face of globalisation? If so, why is such a fear of

assimilation and fragmentation expressed in many parts of the Armenian community? Verneuil and Egoyan hint at the instability and insecurity induced by the Diasporan condition, but these questions seem to require a more detailed exploration of the psychology of belonging and displacement.

MEMORY AND IDENTITY (1983 TO THE PRESENT)

The term "collective memory" is regularly used as a metaphor to denote memories which are held in common by a people and which function to articulate the nation. There is, of course, no single entity that possesses this memory; it has to be preserved and retold through stories of heroes, maps, flags, monuments, and so on. The canonical national stories favored by nationalists are constructed by a selective process of remembering and forgetting and, where necessary, by invention. Armenian cinema in the Diaspora plays an important but frequently problematic part in the construction of this collective memory. As we have seen, documentary and commercial feature films, with a few exceptions, are selective, highlighting the dramatic and omitting detail. They appeal to emotion rather than logic, and they invent that which they cannot reliably demonstrate.

The artist, on the other hand, has an obligation not to be easily persuaded by nationalist rhetoric, but to find a genuine "voice" in which to contribute to the memories that articulate the nation. Gorky, for example, believed 'man speaks most authentically when he does so in *his own speech*', and his abstract forms derive from being Armenian.³⁰ Egoyan accepts this obligation, beginning, with his second film, *Family Viewing* (1987), to develop thematic and formal strategies that enable him to examine the relationship between memory and identity.

The film is a web of stories centered on a young man, Van, who lives with his non-Armenian father, Stan, and his father's lover, Sandra, in a modern block of flats in Toronto. Van's Armenian mother has disappeared some time in the past, and his maternal grandmother, Armen, has been confined by Stan in a nursing home. These fictional names, as in many of Egoyan's films, are significant. Van is a reference to the city where major resistance to the genocide occurred, and Armen, which is not a woman's name, situates Van's grandmother as standing in for the nation. Lisa Siraganian even finds a sinister allusion to the genocide in the name Stan; referring to historic Armenia bereft of Armenians.³¹

For sexual stimulation, Stan needs to video himself making love with Sandra and to engage in telephone sex with a young woman, Aline. Van discovers these activities and also that Stan is recording over old tapes he made of Van as a child, playing with his mother and grandmother. The Armenian language, such a critical marker of identity in the diaspora, which these three use together, is challenged by Stan. The erasure of these sounds and images seems to be necessary for Stan's sexual potency. Van replaces the tapes with blanks, to preserve the only record of his Armenian childhood. Meanwhile, Aline's mother, who is in the same nursing home as Armen, commits suicide while Aline is away. Van takes this as an opportunity to spirit away Armen by swapping her identity with that of the dead woman.

Thus, one undercurrent is the story of Armen, who epitomises the first generation refugee, separated from her family by the callous Stan, and placed in a home. Van moves her to Aline's flat, then to a hotel, then disguises her and moves her to a women's hostel. In Armen's frequent displacement, she embodies the Diasporan condition induced by rupture from her family and home. Armen also is constructed as an individual traumatised by the past; she is passive, unable to communicate, and has apparently repressed all her memories. She lives in a cocoon of television images of the natural world, which affect her behaviour and which are her only 'reality'. Van tries to cure her trauma by showing her the family videos he saved, but her reactions are ambiguous. At first she responds positively, but then she is tortured by her memories (illustrated in flashbacks taken from the videos). Later still, she cannot or will not watch further images of her daughter literally in bondage to Stan's sexual desires. In this oblique but powerful way, Egoyan shows the difficulty for the survivor to come to terms with trauma or to give an account of her history.

Van's unnamed and silent mother represents the second-generation immigrant in the diaspora, invisible and subject to, but part of, the dominant host culture. Van, himself, is the third generation whose links to his Armenian identity, in the form of family and language, have been severed by Stan. Like Peter in *Next of Kin* (and Egoyan himself), Van has lived his early life seemingly without concern for his past. At the start of the film, as illustrated in a scene shot as a soap opera, Van's present reality is mediated entirely by television. At the end of the scene between himself and Sandra, Van simply picks up the remote control and rewinds. It is only through visiting his grandmother and his discovery of the video tapes, that

Van begins to question his real identity. He starts to resist the assimilation forced on him by Stan. He tries to recover his past by 'saving' Armen and preserving his heritage in the form of the videos he salvages from his father's destruction. Van's quest for self-discovery and recovery of his national identity seems to be fulfilled by the end of the film.

However, Van is also guilty of creating a false image of the past. In Aline's absence, he arranges for the burial of her mother, with a full graveyard ceremony by an Armenian priest, and records it on video. But the record is flawed – the sound does not quite work – and the burial is false since it is supposed to be that of Armen. When Van shows Aline the video, ironically filmed by Egoyan in a video store surrounded by boxes of the most lurid fiction films, she rejects this artefact of memory. She has no wish to preserve a false vision of the past. Instead, she clings to the real symbol, her mother's grave with its stone left unmarked, unmediated by Van.

Stan's role is primarily to raise the spectre of assimilation and consequent erasure of Armenian identity. In the early videos he is positioned as trying to remove Van from the grasp of his mother and grandmother and to suppress his use of the language. In a later sequence, filmed through a window, where the pane acts as a barrier, Stan on one side and Van and his mother on the other, Stan insists Van comes over to his 'side'. But Stan seems additionally to be haunted by memories. His need to erase them is not simply a part of his effort to assimilate Van, but also an increasingly desperate act of denial. It is a denial that eventually will fail as, towards the end, his power gone, he collapses and is confronted with the serene, smiling, and seemingly forgiving image of his wife. Here, Egoyan conflates the host country's assimilation of a minority with its denial or forgetting of the causes of their presence.

Thus, Aline and Van, in different ways, recover their individual identity and resist assimilation. In the final sequence, they come together with Armen and Van's mother in a women's refuge. Egoyan groups the four together in a master shot, cutting in clips from the videos, which in a sense may be taken as memories constructing the Armenian collective identity. But the question remains, can they maintain this fragile identity, set as they are on the fringes of the host society? This is a question Egoyan leaves unanswered, and to which he returns in his later films, especially *Calendar* (1993).

PARTIAL DISCLOSURE

Egoyan, however, is not simply satisfied with this thematic approach to questioning memory and identity. He employs a number of formal elements that, I will argue, are characteristic of his work and that of other Armenian filmmakers in the Diaspora over the last 20 years.

There is always something hidden or only partially revealed in Egoyan's films. For example, the photographs of Bedros in the family album – images that contain the Deryan family's memories – are never seen. In *Family Viewing*, the opening sequence that uncovers Van and the television screen that will be the mediator of all his memories is gradual and incomplete. The Photographer in *Calendar* is never visible in the landscape of his homeland.

This reticence is not confined to Egoyan's work. Tina Bastajian uses a mirror propped on a table to confine the image we see in *Pinched Cheeks and Slurs in a Language That Avoids Her* (1994). A small white girl skips in and out of view; a black woman (perhaps an Ethiopian-Armenian) appears and disappears, seated at the table; and a group of chattering Armenians is never visible. Above the sounds of conversation in the background, the girl and the woman tell stories of exclusion from the community: the girl because she does not speak the language and the woman because of her color.³² Torossian's films, *The Girl From Moush* (1993) and *My Own Obsession* (1996), play with the idea of the elusiveness of memory. Torossian herself appears mysteriously against a background of iconic Armenian images, sometimes as a shadowy face superimposed like a ghost, sometimes as a disembodied figure moving across the frame. She seems to be exploring her relationship to her Armenian heritage, trying to imagine how she fits into this culture.

Partial disclosure or the fear of disclosure that seemed to infect Mamoulian, Verneuil, and Gorky, seems also to be a factor in the work of these contemporary Armenian filmmakers. Each of them represents the instability of Armenian identity in the Diaspora through fragments of memory, hidden and partially revealed. This trope of incomplete disclosure results in a representation of memory that, like Gorky's later work, is abstract and expressionist. And, affirming his view that authenticity derives from 'speaking' in their own language, the contemporary filmmakers possess the common feature of being autobiographical.

In other instances of Egoyan's work critical scenes are absent altogether, scenes that by his own admission become more "visible" by virtue of their absence. For example, an explanation for the disappearance of Van's mother in *Family Viewing* is avoided, and in *Calendar*, the point at which the Translator discovers her affinity with the Driver (and thus with her homeland) is carefully elided. Given Egoyan's interest in psychology, it is not unreasonable to apply Freudian analysis to the deliberate fissures in these and other narratives. Siraganian, indeed, relates them to the 'primal scene' of trauma described by Freud. She notes such scenes, observed in early life, contain a 'shocking, frightening, or arousing event [that can] neither be articulated nor forgotten'.³³ For her, it is not a long jump to explain elisions in these three films as a reference to one such primal scene, the genocide. Whether or not it is Egoyan's intention to draw this parallel, a core element in his films is the difficulty for members of the Armenian Diaspora to reveal their experiences or memory of the genocide. He contends that this collective memory remains an unhealed wound in the community.

DISJUNCTURE OF THE VISUAL AND VERBAL

The second characteristic that is evident in Diasporan art cinema is the frequent disjuncture between the visual and the verbal. In Egoyan's work this has become a structural device: the dream form of *Next of Kin* where Peter's audio diary is frequently unrelated to the images we see, where a phrase is repeated in a different context, or where the voice-over may anticipate an event from another sequence; the abstract form, such as the photographs of Bedros in *Next of Kin* or the inside of a chapel in *Calendar*, where images are discussed but never revealed; or the partial or damaged form embodied in the use of untranslated foreign language in *Calendar* or the silent grandmother in *Family Viewing*.

Torossian creates a multi-layered narrative in *The Girl From Moush* where images that may be associated with Armenian identity – churches, architecture, the Armenian script and religious artefacts – are structured in a series of 'chapters' denoted by different musical forms, and are set against a soundtrack of untranslated Armenian poetry which then metamorphoses into an English text. The visual and verbal elements rarely intersect. An even more comprehensive set of disjunctions occurs in Bastajian's *Jagadakeer ...between the near and east* (2001). Several different, disembodied speech tracks weave in and out of the soundtrack:

an oral history account of an Armenian woman survivor of the genocide; competitors in a radio quiz show devoted to "Near East trivia"; an Armenian voice-over, sometimes translated in sub-titles and sometimes not; and a Turkish voice-over, translated in sub-titles. The material on the soundtrack is usually set in opposition to images that range from shots of the desert, a family group photograph, and women in traditional Armenian costume to belly dancers and home movie footage of children playing games.

Following Deleuze, Laura Marks argues that the visual and the verbal are different forms of truth about events that reflect different aspects of the way we remember.³⁴ In art film, gaps between what we experience visually and what the film "tells" us are not uncommon, but they acquire a particular meaning in Diasporan film. It seems as if the gap represents an indeterminate space between two "truths" or between two worlds: a space that the exile inhabits, belonging nowhere. Naficy has coined the term 'accented' to describe filmmakers in the Diaspora 'who work in the interstices of social formations and cinematic practices'.³⁵ In *My Own Obsession*, Torossian creates an archetypal interstice by having a set of cameras that are triggered by movement. As she tries to step from one "space" to another, she disappears and re-appears, evoking the notion of trying to travel from exile to "home". Bastajian moves between different oral and visual representations of recent Armenian history, exposing the complex emotions of a people living with the knowledge of loss. In a simple but effective sequence of children playing musical chairs, she expresses this fear of living in an unstable world.

TIME PAST AND TIME FUTURE

Separation of the visual and the verbal in cinema is sometimes accompanied by bifurcation of both into the "virtual" (the past that is preserved) and the "actual" (the present that passes).³⁶ The actual is the film we are watching and the virtual may be represented by photographs, still images, or inserts of different media, such as video. Similarly the soundtrack may be synchronous with the image or, as we have seen, may contain recordings, voices, or sounds from different times. Just as the visual/verbal separation is prevalent in Armenian cinema from the Diaspora, so too is the division of time. But what can we derive from an analysis of the points at which such divisions occur?

First, there is the noticeable effect of denoting a separation between the continuous present, the life lived in the hostland, and a frozen past. As in the work of Armenian filmmaker Henrik Malyan, Diaspora filmmakers also use the still image or photograph to represent the past. In *Next of Kin*, photographs play a prominent part: not just the images of Bedros that constitute the family's memory of the past, but also the instant pictures of events involving Peter, taken to create a new set of memories. Bastajian uses a group photograph of her family as a central element of *Jagadakeer* ... She animates the image by scanning it and focusing on individual faces, and re-constructs on the sound track the moment at which it was made. Then, she "updates" the history contained in the photograph, projecting a negative image to indicate that most of the family members were lost in the genocide. Finally, in a repeated sequence (sometimes shown in reverse), a woman in traditional Armenian costume receives the picture and passes it on to someone else out of the frame. She appears to be the custodian of this history, passing it from one generation to the next.

With *Family Viewing* and *Calendar*, Egoyan continues to develop the notion of the division of time, with videotape representing a preserved past. The videos taken by Stan are a family history, and the separation of past and present is rather obvious. However, by *Calendar* this formal trope has become more complex. Video now represents the fragmented memories of an assimilated Canadian-Armenian of a trip to the Armenian homeland: images and sounds loaded with significance to a Diasporan Armenian; Mt Ararat, churches, the Armenian script, shepherds, a flock of sheep, voices on a radio, bells and songs. But personal memory constantly intrudes. The video is fast-forwarded or reversed as if the Photographer is searching for a particular image.³⁷ Sometimes he questions the image, sometimes he lingers on the body of his wife, sometimes he painfully re-constructs her gradual estrangement from him. But always, the film suggests that time past is not permanent, memory is not immutable. Thus, though a concrete national history seems to be embedded in the stones of churches and temples that the Photographer is precisely recording for a calendar, their "meaning" has to be explained by the Armenian Driver, and "interpreted" by the Translator. Shepherds on the hills and a flock of sheep that endlessly passes by the car window seem to be an evocation of unchanging rural Armenian life, traditions that stretch back into the historical past, yet in the Photographer's memory these images denote the points at which he is alienated from his wife and from his "homeland". If collective memory

defines a nation, the projection of canonical images of that nation, such as those of a calendar, can have, as Egoyan acknowledges, an 'overwhelming effect on the intensity of nationalism' (director's commentary on the DVD). But, by juxtaposing points at which these images are recorded with video memories of the process, he questions the relationship between the historical nation that is recalled by the images and modern Diasporan Armenians.

A second effect of this division of time is the way it augments the idea of the instability of memory and, thus, the transience of the past. I have already noted Azah's replacement of photographs of Bedros with Polaroids of Peter as an index of transience, and Stan's attempt to erase the videos of Van and his Armenian origins. Egoyan explained his attachment to video thus:

Video can be changed, one can transform it, it is a flexible thing, transient, transitory like memory, like consciousness. For me, video in film is a metaphor for the way in which thought works, that consciousness works.³⁸

Finally, there is the 'intrusion' of the past into the present: still or video images of events or people replace their actual 'presence' in the film, and this has the effect of emphasising their 'absence'. Naficy observes a common feature of 'accented' filmmakers is the way one medium seems to '[take] up residence within another', just as the past haunts the present.³⁹ We can see the development of this idea in Egoyan's work from its earliest manifestation as a photograph album in *Next of Kin*, and through the videos in *Family Viewing*, where Van's past directly confronts him. Here, a repeated sequence that also concludes the film shows Van looking intently at a television screen where an image of Van, as a young boy, approaches him and stares uncertainly into his unknown future. Van present and Van past are joined by this impossible connection. The past, captured on video, assumes even greater importance in *Calendar*. It nearly overwhelms the Photographer with its potent images as he tries to exorcise the trauma of his loss. By *Ararat*, the subject seems to require an even more definitive separation of the past from the present; the historical story of the defence of Van and the genocide is told as a film-within-a-film. The actual, the story of a Diasporan Armenian community living in Canada, is separated from but intimately bound up with the virtual, to the extent that, at times, they almost merge.

In *Jagadakeer*..., Bastajian not only embeds photographs and still images, which she animates to give them a new history; she also includes projected "home movies". The latter have the effect of 'sediments', like grounds left in a cup of Armenian coffee, that have to be 'read'. The present in her film is subjugated to the past in a melancholic response to Armenian history. But this trope of weaving the past into the present is, perhaps, taken to its limit by Torossian in *The Girl From Moush*, where she pastes 8mm strips of film over a 16mm master. Here, the effect is complex. At first the stills provide routine images of Armenia: the landscape, a peasant, Mt. Ararat, a woman in traditional costume, portraits, a carpet design, and an ancient manuscript. Then, as if trying to relate herself to the culture of Armenia and to peer into the past, Torossian manipulates strips of the 8mm film that contain architectural images, portraits of Paradjanov, musical instruments. Sometimes these slip out of synchronisation with the master frame; sometimes they dance in time to the music; sometimes they are filtered expressively.

The approach to memory in these works by Bastajian and Torossian is almost obsessive. The virtual and the actual merge. In Torossian's words 'wherever I go ... I am always an Armenian'. By contrast, I would argue, however fascinated Egoyan is with representations of the past, he emphasizes the importance of living in the present, of rejecting 'frozen images' of the past. As we shall see, he questions the integrity of this type of imagery in his later films.

REMEMBERING AND FORGETTING

Ernest Renan first articulated the idea of the nation as a set of memories that constitute a narrative of the past, held somehow in common, and perpetuated into the present by various means – the 'collective memory'.⁴⁰ If we admit this concept, then we must be aware that these memories may be contested; people may see things in different ways deliberately or unconsciously. Whose memory, therefore, do we take as representing the truth? And, since the collective memory has to be preserved over time, maybe over long spans of time, who do we entrust to decide what is retained and what is left out as memory is passed forward?

Thus far, I have shown how some Diasporan Armenian filmmakers instinctively propagate only certain aspects of the national narrative. The majority of documentarists and many feature filmmakers fall into this category. Others challenge the truthfulness of the collective memory and

question how it is transmitted. For example, we have seen the process of selective recollection revealed in *588 rue Paradis*, an ambiguous and partial disclosure of truth in *Family Viewing*, and the different truths contained in the same event, according to the manner of its viewing, in *Pinched Cheeks*.... The mutability of memory and the distorting effects of its mediation are central concerns of Egoyan's early works. He, in particular, is concerned with the problems of 'transmission errors'; how memories may be deformed as they are passed on from one generation to the next.⁴¹

However, there is also an ethical and moral dimension to the preservation of memory. Margalit recalls his parents' argument about how the Holocaust should be remembered. His mother suggested the remaining Jews should form 'communities of memory' in honour of the dead, whereas his father insisted that this would repeat the 'terrible mistake' of the Armenians – to live 'just for the sake of retaining the memory of the dead'. Better, he said, to think about the future and not become a community 'governed from mass graves'.⁴² An implication of this debate is that, while there is a general obligation on society to maintain the memories of its past, there is a point at which it is right to forget. Margalit goes on to argue that those who are involved in the transmission of memory, who tell stories of the past, have a moral duty to consider what they do and how they do it.⁴³

Those who have been traumatised – who exhibit a pathological response to trauma – seem incapable of separating the need to preserve memories of the past from the need for renewal and healing. Some though, such as Malyan in Soviet Armenia with *Nahapet*, Verneuil in his last films, and Bastajian with *Jagadakeer* ..., find ways of using film to show how to work through trauma to a resolution. Malyan's explicit shots of murder and rape, shown in flash-back, and the image of the assassination of Armenians, symbolised by apple-trees, perpetuate the story of the genocide. But rather than calling for retribution, he suggests a new beginning is possible. Verneuil even more explicitly recounts the horrors and suffering of the genocide in *Mayrig*, and also includes and applauds the revenge killing of Talaat Pasha. However, the final images of his mother installed in 588 rue Paradis, the house and garden replicating her former life in Armenia, seem to argue for a kind of acceptance. His Armenians will survive and their culture will be maintained even though forced into exile. Bastajian has a more mixed message. *Jagadakeer* ...

keeps the trauma in the present through the quiz show and oral history that talk of extermination, forced exile, and the denial of genocide. Her metaphor of musical chairs, with its accompanying text 'if you see an empty chair in your dream you will never be content wherever you are', seems to preclude healing. Even the pre-genocide family photograph, with its implication of inestimable loss, is the memory she seems to want passed from one generation to the next. Yet, there is a form of apology for 'this calamity, this crime', delivered in Turkish, that hints at potential reconciliation.

However, Egoyan remains the Armenian filmmaker most troubled by the ethics of the representation of memory. In his second decade of filmmaking, from *Calendar* to *Ararat*, he deals with the Diasporan condition, identity, the trauma of loss, and our access to the past. It has been frequently noted elsewhere that the three main characters of *Calendar* represent three aspects of Armenian identity: the Driver, an Armenian living in Armenia; the Photographer, a second-generation, assimilated Canadian-Armenian; and the Translator, his wife, a first-generation, Armenian-speaking Canadian-Armenian. The couple are both visiting the country for the first time after the founding of the newly formed Third Republic. Through the central character of the Photographer – it is his point-of-view that we most often see – Egoyan explores the relationship of a Diasporan Armenian to the newly available homeland. This relationship is uncertain: the Photographer lacks understanding about what he observes; he has no 'natural' feeling for the land and its history; he is alienated and retreats behind the comforting barrier of his camera. We are given to understand that he suffers the loss of his wife, not only to the other man but also to this foreign country.

Told retrospectively, *Calendar* proceeds programmatically to show how, by working through his personal memories in a series of meetings with women from an escort agency, piecing together the events that led to this rupture, the Photographer comes to comprehend his grief. Fixed photographic images from a calendar, which punctuate the scenes, correspond not only to real places and real things in Armenian history, but also to places where events occur in the lives of the fictional characters. The film of the Photographer, making images of real places that are part of Armenian historical memory, is interleaved with film of 'false' events, denoted by the different escorts (false relationships), performing an erotic service (the falsity of pornography), in languages he doesn't understand.

As he creates the true images, the Driver provides him with a history, a set of stories about each place, mediated through the Translator. These stories intrude upon the simple reality of the place, and the Photographer is always trying to suppress them.

The false events are also interspersed with 'memories', captured on video tape, that may or may not be true. Some are typical Diasporan views of the homeland – churches, Mt. Ararat, *khatchkars*, the rural idyl; some are more personal reactions to what he observes. He focuses on the body of his wife in the countryside, notes how she becomes closer to the Driver (their shadows cross, they sing together), and shows her becoming more distant and torn between himself and the Driver. The Photographer is able to relinquish his need for myths and lies when he finally uncovers the truth of his complicity in the loss of his wife and their eventual separation.

Margalit argues that the personal use of 'remember' is akin to 'know', whereas the collective use is closer to 'believe'.⁴⁴ But Egoyan shows that personal memories can be manipulated, reversed, replayed, and suppressed. It is only when the Photographer confronts his loss, that the memories fall into place and he can be reconciled; it is only then that he 'knows' what really happened. On the other hand, collective memories, constructed in this film from images of historical ruins set in their physical context, should gain additional authenticity by being displayed in a calendar, one of the canonical forms for conveying belief in a common history. But Egoyan challenges this belief, arguing that 'all that's bound to protect us', that is, all that's bound to protect the Armenian identity in the Diaspora, is 'bound to isolate' Armenians and is 'bound to hurt'. These explorations of the nature of memory seem to be a call, not to relinquish Armenian identity, but neither to let it become a barrier to successful integration in the host nation.

Nearly a decade later, Egoyan released *Ararat*, a film that also has excited much critical and academic attention, and in which he has continued to elaborate his formal and thematic concerns with identity and memory. The fragmented stories, disjointed image and sound, non-linear time sequences, and variety of media, which are characteristic of his previous essays, serve their purpose in depicting the main protagonists' search for truth about themselves and their pasts. But, central to this work is an exploration of the *ethical* issue of the transmission of collective memory, in particular memory of massacres and the genocide, which

Egoyan chooses to do through two artfully linked stories: 'his' film, and a film-within-the-film, both called *Ararat*.

The elements of his method are carefully laid out in the opening sequence. The camera focuses, and lingers, on a coat button hanging by a thread from a pin on a wall, then tracks slowly across an old, torn, black-and-white photograph of a boy standing next to a seated woman, and on to an image of the photo, transferred in pencil onto squared paper. The title in Armenian flows into the English *Ararat* (a hint at the 'interpretations' we will witness). Still tracking, the lens picks out a model carved *khatchkar*, brushes, oils and paints, before settling momentarily on different painted versions of the sketch. Finally, we see the back of a man's head, to the right of the frame, staring out of a misted window. A blur of moving shapes resolves slowly into people walking through an airport lobby and then a matching shot of the character, Edward Saroyan, in full face to the left of the frame. The two could be staring at each other across time.

The meaning of the sequence is only slowly revealed, though we learn quite quickly that the artist is Gorky and the photograph is the basis of *The Artist and His Mother*. However, the notion of transfer and multiple mediations of memory is deeply embedded in the opening. An event (the photographic sitting in Van around 1912) has been transformed into an image on paper by a camera, then into a large sketch using squared paper and pencil, then into different representations with brushes and paint, and finally into the recreation of Gorky's studio in Egoyan's film. The collage, behind the artist as he stares out of the window, is a complex representation of his memory of loss transformed into art. On the other hand, Saroyan, whom we learn later is a film-director visiting Canada to make an epic film about the defence of Van, is framed by highly symbolic representations of Armenia – Mt. Ararat and the pomegranate. Thus, we are introduced to Egoyan's way of representing memory and Saroyan's, linked not only by the suture across the opening scenes, but also by the figure of Gorky and the button that appears prominently in both films and ends Saroyan's film.

Saroyan and Rouben, his writer, make much of the 'truth' of their story. Perhaps in a reference to *Mayrig*, Saroyan claims the film is his mother's story and reproduces everything she told him, while Rouben asserts that his script is the result of 'five years research', that every scene is based on the contemporary journals of Clarence Ussher. Yet, they are both unashamed to distort the truth, to use 'poetic licence', to exaggerate young Gorky's role in the defence of Van, and to imply at least that he took

part in the death march after withdrawal. Saroyan's motivation becomes clear halfway through shooting, when he explains:

Do you know what causes so much pain? Not the people we lost, not the land, but to know we could be so hated. Who *are* these people who could hate us so much? How can they still deny their hatred ... and so hate us even more?

For him, it is not so much truth that matters as a representation of this hatred and a challenge to the denial of the genocide. His version of the truth, rendered in vivid colour and appalling detail, leaves no room for doubt, no space for detachment, and no scope for reconciliation.

Where Saroyan's film is a one-dimensional recreation (as far as we are allowed to view it) of events at Van and the massacre of refugees, Egoyan's is a multi-layered inquiry into the transmission of memory, told mainly through the historic character of the adult Gorky and the fictional characters of an Armenian art-historian, Ani, her son, Raffi, and her step-daughter (and Raffi's lover) Celia. A series of scenes links Gorky and his painting *The Artist* ... to the fictional characters and to Saroyan's film. First, Egoyan creates a highly-charged vision of Gorky's studio through close framing and misty filtering. As the artist reverently paints the face of his mother, Armenia is recalled on the soundtrack, and the camera tracks in to the photograph that is his model. There is a cut to Saroyan's film, where young Gorky and his mother walk through what is plainly a studio set of Van and pose together for a photographer. Another cut takes us to a hall where Ani is giving a lecture, next to the projected image of the photograph. This sequence, containing three changes of time and space, from 1930s New York, to 1912 Van, to the present day in Toronto, raises questions of interpretation. Egoyan interprets Gorky interpreting the photograph, the taking of which is interpreted by Saroyan. Finally, the photograph is interpreted by the art historian: the flowers the young Gorky holds are 'a fragrant gift to his absent father'; he is 'prematurely solemn'; and his mother, Shushan, 'looks bravely at the camera, challenging her absent husband'.

Celia, in the audience, contests Ani's speculative explanation, arguing she is confusing history with her personal story. After a pause for thought, Ani continues her lecture with a slide of the painting which she emphasises is not just a reproduction but a 'work of art' with which 'Gorky had saved his mother from oblivion – snatching her out of a pile of corpses to place her on a pedestal of life'.⁴⁵ Back in his studio, Gorky stands back from his

painting and picks up the button, an action that takes us back to the photographer. The button missing from young Gorky's coat causes them to pose for a second photo.

Egoyan presents us with an animation of the circumstances of the taking of a photograph, something we have seen earlier in Bastajian's *Jagadakeer* In that film, it is designed to give a new 'history' to an evocative artefact. Here, it stands in as a critique of the type of film Saroyan is making – heartfelt, but 'crippled' by memories passed on to him by his mother. Egoyan contrasts this with 'his own' animation of the circumstances of making the painting, which he continues in a subsequent scene where Gorky, in a highly emotional state, erases the hands of his mother. Though this is also a speculative interpretation,⁴⁶ by its very indirection, it says more about the pain of loss and the horror of the genocide than all of Saroyan's film. Egoyan seems to argue that this work of art, like the genocide memorial in Yerevan, is a way of remembering *and* forgetting. The importance of this becomes apparent in the stories of Celia and Raffi.

Celia tries to discover the cause of her father's suicide – to 'make it matter'. Her method is disruptive, manic, and ultimately destructive as she attempts to slash Gorky's painting in a gallery. In terms of my earlier discussion, her response is melancholic or pathological, she cannot let go this loss of the unavailable loved one. More significant is Raffi's quest, to uncover the reason behind his father's death while attempting to assassinate a Turkish diplomat. Was he a terrorist or a freedom-fighter? What was his cause and why did it matter? In an attempt to answer these questions, he travels to Eastern Anatolia and returns with sealed cans of film (a hidden story) and videos (a visible one). As Raffi explains the history of the Armenian people while being interrogated by David, a customs officer, we realise he has imbibed his facts and opinions through observing the making of Saroyan's film and its historical sources. His is an unquestioning account. The videos, however, show ancient ruined sites and not much else. They prove nothing and, at first, provide no explanation of his father's anger. As David's probings continue and more of the video is revealed, Raffi, like Saroyan before him, provides an explanation for his pain

When I see these places, I realise how much we've lost, not just the land, and the lives, but the loss of any way to remember it – there is nothing here to prove that anything ever happened.

It is then that he discovers the carvings at Aghtamar of a Madonna and child, making a link to Gorky's painting. Finally, he understands the lineage from ancient Armenian religious carvings, to the photograph, to the sketch, to the painting. What is hidden in the cans of film is no longer relevant. David's interrogation has revealed the truth embodied in Gorky's art, allowing Raffi to put aside the painful history knowing it will never be forgotten.

Torossian uses the Gorky studio scenes from *Ararat* in her film, *Garden in Khorkhom* (2004), together with readings from his letters and Matossian's book, to recreate this 'sinew of identity' between his painting and ancient Armenian history. This, and Egoyan's resolution to *Ararat*, suggests there is a way to remember the past without being incapacitated by those memories.

CONCLUSIONS

When Renan argued that national memory – the collective memory – is at the heart of national identity, he was, of course, writing in the context of the nation-state. He had in mind a canonical memorialisation of the past embedded in monuments, flags, national heroes, histories, and so on. Many Diasporan communities organise institutions to serve similar functions in a trans-national context, that is, they try to preserve common language, religion, and traditions, separate from those of their respective host nations. In these circumstances it is more appropriate to think in terms of what Margalit calls, 'communities of memory' (akin to Panossian's 'Diasporan nation') rather than nation-states.

This paper has focused on Armenian cinema in the Diaspora, a cinema which operates across national boundaries and which finds an audience wherever there are Armenians. I have concentrated on the way this cinema contributes to the survival of an Armenian community of memory. I have argued that the documentaries, and many of the feature films examined, are largely nationalist and aim to convey a homogenous Armenian identity. While highlighting the glory and importance of Armenian culture, they remain vaguely uneasy in the knowledge that it is essentially irretrievable and unsustainable. Their representation of the homeland is flecked with ambiguity, given the possibility that homeland might have different meanings for different parts of the community. The question, 'Where is my homeland?', is never addressed satisfactorily. The exception is Verneuil,

who appears reconciled to preserving facets of his Armenian identity in his adopted country.

Art cinema, on the other hand, challenges the concept of a fixed, unchangeable Armenian identity. It has tried to avoid the calcification of old ideas and old symbols in addressing the question, 'Who am I?' Instead, the work of Egoyan, and to a lesser extent, Bastajian and Torossian, is filled with notions of rupture and displacement, instability, and fear of the erosion of identity. They have all exploited the use of different media to explore the relationship between false and true representations of events. Egoyan features video as a mutable and fragile record of the past, something that can be altered or overlaid with false images (pornography) as in *Family Viewing*, or that exposes what he calls 'the selective process of memory', as in *Calendar*.⁴⁷ Torossian and Bastajian, in addition to Egoyan, highlight the participation of media in the narrative. Film-within-film, superimposed film, video, home movies, and still images provide a questioning counterpoint to their examinations of memory and identity.

Above all these concerns, however, the genocide and its associated repression and denial shape much of the Diasporan cinema. There is a sense of timelessness, almost the paralysis of trauma, where past events continue to infect the present. Egoyan in particular seems to have noted the danger raised by Margalit of living always in memory of the dead. Tentatively, in *Calendar* and then more forcefully in *Ararat*, he advocates constructing a memorial to take the burden of remembering the past. In this he seems to argue that not to forget, but to forgive, is the way to create a new national narrative that avoids always looking to the past.

ENDNOTES

¹ Lorne Shirinian, "The Representation of Armenia in Armenian-American Poetry," *Journal of the Society for Armenian Studies* 9 (1999), pp. 79-80.

² Ibid., p. 80.

³ My contextual discussion on the Armenian Diaspora is mainly drawn from Razmik Panossian, "Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia-Diaspora Relations," *Diaspora* 7, no. 2 (1998); George A. Bournoutian, *A History of the Armenian People. Volume II 1500 A.D. To the Present*. Costa Mesa, Ca: Mazda Publications, 1994; Ronald Grigor Suny, *Looking Towards Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington, IL: Indiana University Press, 1993; and Richard G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume 2)*, New York, St. Martin's Press, 2004.

⁴ Lorne Shirinian, *The Republic of Armenia and the Re-Thinking of the North-American Diaspora in Literature*. Lampeter, Wales: Edwin Mellen Press, 1992, p. 3.

- ⁵ Suny, op.cit., p. 3.
- ⁶ Panossian, op.cit., pp. 156-7.
- ⁷ Ibid., p. 162.
- ⁸ Margaret Bedrosian, "Expressions of Cultural Marginality in Armenian American Literature." *Journal of the Society for Armenian Studies* 5 (1990/91), p. 125.
- ⁹ Lisa Siraganian, "'Is This My Mother's Grave?' Genocide and Diaspora in Atom Egoyan's Family Viewing." *Diaspora* 6, no. 2 (1997), p. 133.
- ¹⁰ Nora N. Nercessian, "Beyond the Armenian Self-Image: The Art of Minas Avetisian and Arshile Gorky." In *The Armenian Image in History and Literature*. Malibu, Ca: Udena Publications, 1981, pp. 222-4.
- ¹¹ Kristin Platt, "Zeichen Des Überlebens." In *Armenien: 5000 Jahre Kunst Und Kultur*. Tübingen, Germany: Ernst Wasmuth, 1995, pp. 440-43.
- ¹² For discussion of Gorky's life and work see William C. Seitz, 1972, *Arshile Gorky: Paintings, Drawings, Studies*, 1972; John Golding, *Arshile Gorky*, and Arts Council of Great Britain. *Arshile Gorky: Paintings and Drawings*, 1975; Harry Rand, "Arshile Gorky's Armenian Sources." *Journal of Armenian Studies* III, no. 1 and 2 (1986-87); Nercessian, op.cit.; Jim M. Jordan and Robert Goldwater, *The Paintings of Arshile Gorky: A Critical Catalogue*, New York: New York University Press, 1982; and Nouritza Matossian, *Black Angel: A Life of Arshile Gorky*. London: Pimlico, 2001.
- ¹³ Rand, op.cit., p. 1.
- ¹⁴ Mark Spergel, *Reinventing Reality: The Art and Life of Rouben Mamoulian*. Metuchen, NJ: The Scarecrow Press, Inc., 1993, p. 1.
- ¹⁵ Ibid., p. 139.
- ¹⁶ Artsvi Bakhchinyan, "Ruben Mamulyan i Armyanskoe Kino." *Kino* 10 (1995), p. 5.
- ¹⁷ Leonardo P. Alishan, "Crucifixion without 'the Cross': The Impact of the Genocide on Armenian Literature." *Armenian Review* 38, no. 1-149 (1985), pp. 48-50.
- ¹⁸ Another immigrant to America, Setrag Vartian, also started in the theatre, but, unlike Mamoulian, he made no secret of his Armenian origins. His first film, a musical in Armenian, *Archin Mal Alan* (1937), was based on one of his stage productions. He later completed two full-length films, also in Armenian: the first, a film of the opera, *Anoush* (1945), and the second, a drama-documentary, *The Life and Songs of Gomidas Vartabed* (1946). See Dickran Kouymjian, "Les Arméniens Et Le Cinéma Américain." In *Le Cinéma Arménien*. Paris: Centre Georges Pompidou, 1993, p. 2.
- ¹⁹ Robert Mirak, "The Armenians in America." In *Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume 2)*. New York: St Martin's Press, 2004, pp. 406-7.
- ²⁰ Rubina Peroomian, "Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and Jewish Experience." *Studies in Near Eastern Culture and Society*, 1993, p. 139.
- ²¹ Richard Hrair Dekmejian, "The Armenian Diaspora." In *The Armenian People from Ancient to Modern Times (Volume 2)*. New York: St Martin's Press, 2004, pp. 418-9.
- ²² Christopher Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*. New York: St Martin's Press, 1990, pp. 379-80.
- ²³ Anahid Kassabian and David Kazanjian, "Melancholic Memories and Manic Politics: Feminism, Documentary, and the Armenian Diaspora." In *Feminism and Documentary*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999, pp. 207-210.
- ²⁴ These include a series of films by Hagopian; Theodore Boghosian, *An Armenian Journey* (1988); PeA Holmquist, *Back to Ararat* (1988); Thomas Ohanian, *The Armenian*

- Genocide 1894-1896, 1915-1919* (1982), Razmik Grigorian, *Missing One* (1984); and Harpik Avedian, *The Armenian Genocide* (1987).
- ²⁵ Anahid Kassabian and David Kazanjian, "You Have to Want to Be Armenian Here." *Armenian Forum* 1, no. 1 (1998 Spring), pp. 19-36.
- ²⁶ Arlene Voski Avakian, "Validated and Back to Ararat." *Armenian Forum* 1, no. 1 (1998), p. 62.
- ²⁷ H. Aram Veesser, "International Nationalism: Living Lack, Muzzled Cohort: Most at Home When Farthest Abroad." *Armenian Forum* 1, no. 1 (1998), p. 55.
- ²⁸ See the detailed description of the production history of this film and the attempts by Turkish authorities to have it suppressed in Edward Minasian, "The Forty Years of Musa Dagħ: The Film That Was Denied." *Journal of Armenian Studies* II, no. 2 (1985-6), pp. 63-73..
- ²⁹ Veesser, op.cit., p. 55.
- ³⁰ Letter to his sister, Vartoosh, quoted in Rand, op. cit., p. 188.
- ³¹ Siraganian, op. cit., p. 147.
- ³² The composition is based on photographer Florence Henri's *Self Portrait* (1928) in a mirror. <http://dsc.gc.cuny.edu/part/part8/articles/davis.html>
- ³³ Siraganian, op.cit., pp. 127-8.
- ³⁴ Laura Marks, "A Deleuzian Politics of Hybrid Cinema." *Screen* 35, no. 3 (1994), p. 247-249.
- ³⁵ Hamid Naficy, *An Accented Cinema: Exilic and Diasporic Filmmaking*. Princeton: Princeton University Press, 2001, p. 10.
- ³⁶ Deleuze draws on Bergson's philosophy to create the notion of bifurcation of time. At the moment an image is made (and this includes photographic images), time splits: reality continues and the past can never be re-lived, but the image remains an 'institutionalized representation of the moment' (see Marks, op. cit., p. 251).
- ³⁷ Naficy likens this scrutiny of the image to a lover's scrutiny of letters, looking for a clue to the loved one's state of mind, op. cit., p. 137.
- ³⁸ Quoted in an interview with François Ramasse, *Ciné Bulle*, 1990, p. 14.
- ³⁹ Naficy, op. cit., p. 4.
- ⁴⁰ Ernest Renan, "What Is a Nation?" In *Becoming National*, edited by Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- ⁴¹ Richard Porton, "Family Romances: An Interview with Atom Egoyan." *Cineaste* 23, no. 2 (1997), p. 8.
- ⁴² Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2002, pp. viii-ix.
- ⁴³ Ibid., pp. 104-6.
- ⁴⁴ Ibid., p. 59.
- ⁴⁵ Matossian, op. cit., pp. 217-8.
- ⁴⁶ Gorky frequently left the hands unfinished or unresolved in his paintings (including a self-portrait, c.1937). Some art historians argue this was an indirect reference to his uncertainty as an artist, others to his desire not to finish a painting completely. I have not seen any references to deliberate erasure as suggested by this film.
- ⁴⁷ Carole Desbarats, Danièle Rivière, Jacinto Lageira, and Paul Virilio. *Atom Egoyan*. Paris: Editions Dis Voir, 1993, p. 22.

ՅԻՇԵԼ ՈՒ ՄՈՌՆԱԼ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓԻՒՌՔԻ ՍԻՆԵՄԱՆ
(Ամփոփում)

ԹԻՄ ՔԵՆԸՏԻ

Հեղինակը կը քննարկէ ինքնութեան եւ ցեղասպանութեան ժառանգումի հարցերուն հայոց պատասխանը՝ սենեմարուեստի միջոցով:

Յօդուածին մէջ Հեղինակը նախ կը ներկայացնէ ինքնութեան այն տագնապը, զոր կ'ապրին շատերը Սփիւռքի մէջ: Քենըտի այդ ելակէտով կը բացատրէ թէ ինչպէս կը յառաջանայ սփիւռքացած ազգի մը հասկացութիւնը:

Հաւատելով որ ցեղասպանութիւնն ու անոր առնչուած ճնշումն ու ժխտումը կը ձեւաւորեն Սփիւռքի սինեմային մեծ մասը, Հեղինակը ընդհանուր մատնանշումներու ծիրին մէջ, կը հաստատէ որ սփիւռքահայ սինեման կը գործէ պետութեան սահմաններէն ներս, եւ ակնդիրներ կ'ունենայ ուր որ հայ կայ (այլ խօսքով՝ պետութեան սահմաններէն ներս եւ դուրս):

Հեղինակը կ'ընէ չրջանաբաժանում-պատմութիւնը սփիւռքահայ սինեմային՝ հայ ինքնութեան արտայայտումի հայեցակարգի ելակէտով: Այսպէս, 1915-1965 յիսնամեակը ան կը նկատէ թաքուցում-ժխտումի հանգրուան, 1965-1983 չրջանը՝ զարթնումի, ազգայնականութեան վերածլումի հանգրուան, իսկ 1983ը յաջորդող չրջանը՝ վերարժարծումի հանգրուան:

Յօդուածի երկրորդ բաժնով, Հեղինակը մանրամասնօրէն կը վերլուծէ թէ ինչպէս ժամանակակից սփիւռքահայ ֆիլմաբեմադրիչները մօտեցած են ջարդին՝ հայոց վրայ ունեցած հոգեբանական ներգործութեան: Հեղինակը կը ներկայացնէ նաեւ այդ բեմադրիչներուն պրպտումները՝ ազգային ինքնութեան եւ յիշողութեան մէջ:

Ան կ'անդրադառնայ նաեւ սփիւռքահայ սինեմային վարած դերին՝ հայութեան գոյատեւման գործին մէջ եւ տարբերակում մը կը դնէ մէկ կողմէն փաստագրական ու նկարագրողական ֆիլմերու եւ միւս կողմէն՝ զեղարուեստական բնոյթի ֆիլմերուն միջեւ: Եւ եթէ, ըստ Հեղինակին, առաջինները մեծ մասամբ ազգայնական են եւ կը ձգտին փոխանցել միատարր հայկական ինքնութեան մը հասկացութիւնը, ուր չենք գտներ "Ո՛ր է իմ տունս" հարցումին բաւարարող պատասխանը, ապա զեղարուեստական ֆիլմերը հարցականի տակ կ'առնեն անփոփոխ հայ ինքնութեան հասկացութիւնը մեկնելով "Ո՛վ եմ ես" հարցումէն: Այս առումով, Քենըտի կը ներկայացնէ բեմադրիչներ Եկոյեանի, Պասթաճեանի ու Թորոսեանի տարբեր պատասխան-մօտեցումները այդ հարցումին:

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐ.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՏԱՐԵԹՈՒԵՐՈՒՄ ՈՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(ԸՍՏ ՂԱՐԱԲԱՂԵԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՒԹԵՐԻ)**

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ
hmarout@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Մեր նախորդ մի շարք հրապարակումներում¹ նշուել է, որ հայ հասարակութեան աշօրուայ գիմագիծը մեծապէս ձեւաւորուել է հենց Ղարաբաղեան Շարժման երկուսեկէս տարիների ընթացքում: Շարժումը բերեց արմատական փոփոխութիւններ հայաստանցիների՝ խորհրդային իշխանութեան եօթ տասնամեակների ընթացքում ձեւաւորուած մտածելակերպում, պատկերացումների համակարգում, ու այդպիսով՝ ամբողջութեան մէջ վերցրած, հայոց ազգային ինքնութեան մէջ:

Ուսումնասիրութեամբ փաստուում է, որ հայերի ցեղասպանութեան թեման, ի հետեւանս Ի. դարասկզբի Մեծ Եղեռնի եւ Ի. դարավերջում հայերի նոր կոտորածների ու ջարդերի, Ղարաբաղեան Շարժման տարիների շարունակում էր մնալ հայոց պատմական եւ հաւաքական յիշողութեան կարեւորագոյն դրսեւորումը:

Շարժման պատկերագրութեան եւ, մասնաւորապէս, ցուցապատառների դիտարկումը միաժամանակ այն համոզմունքն առաջացրեց, որ այդ յիշողութիւնը ձեւափոխման գործընթաց է ապրում: Ի. դարավերջի ճգնաժամից դուրս գալու փորձը զուգակցւում է Ի. դարասկզբի ճգնաժամի յաղթահարման համար մղուող պայքարով, որի դրսեւորումներից մէկն էլ այն է լինում, որ արդարութիւն եւ կարեկցանք հայցող զոհի խորհրդանշը իր տեղը զիջում է մարտիկի կերպարին: Յառաջացել է նոր գիտակցութիւն՝ թէ ազգային նպատակների իրագործմանը կարելի է հասնել միայն պայքարի ճանապարհով²:

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄԱ. ՏԱՐԵԹՈՒԵՐ ԵՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐ**

Ղարաբաղեան Շարժման պատկերագրութեան եւ, մասնաւորապէս, ցուցապատառների պատկերագրական լեզուի ստեղծման ժամանակ

յաճախակի կիրառուող մեթոդներից են պատկերագրական մէջբերումները, նշաններն ու, յատկապէս, խորհրդային ու ազգային խորհրդանիշերի օգտագործումը, այլարանութիւնները, այսպէս կոչուած «կոնցեպտուալ արուեստի սկզբունքը» եւն³։ Խորհրդանիշերի գործառոյթ էին իրականացնում նաեւ որոշակի տարեթուեր եւ տեղանուններ, որոնց լոկ նշումը, թուարկումը՝ կատարելով իւրայատուկ «բանալի բառ»ի (keyword) դեր, յաճախ լիուլի բաւարար էր լինում փոխանցելու պատմական մէկ կամ մի քանի ժամանակաշրջանների առնչուող հսկայական տեղեկատուութիւն։

*

Ղարաբաղեան Շարժման մէջ ցեղասպանութեան թեման առաջին պլան եկաւ 1988 Փետրուարի հայերի սումգայիթեան ջարդերից յետոյ, որոնք միանշանակօրէն համադրուեցին 1915ի Հայոց Յեղասպանութեան հետ։ Ի թիւս այդ համադրութիւնն ուղղակիօրէն մատնանշող պատկերագրական ձեւակերպումների, յայտնուեցին ցուցապաստառներ, որոնք կազմուած էին տեղանունների ու տարեթուերի օգտագործմամբ։

Այսպէս, ցուցապաստառների վերոնշեալ սկզբունքով ստեղծուած մի խմբի մէջ իմաստային բովանդակութիւնը արտածուած է ենթատեքստից, եւ Սումգայիթ տեղանունը կամ այդտեղ կատարուած իրադարձութիւնների տարեթիւը՝ 1988, տեղադրուած է արդէն իսկ յայտնի ցեղասպանութիւնների շարքում։ Այդպիսին է, օրինակ, «Տէր-Զօր - Սումգայիթ/ոճիլի համար վճիռ»⁴ 1988 ապրիլքսանչորսեան ցուցապաստառը։ Տէր-Զօրը Սիրիայի հիւսիսում, Եփրատի աջ ափին գտնուող Դէյր-էլ-Զօր քաղաքի անուան ձեւափոխուած տարբերակն է։ Այդ շրջանի տօթակէզ անապատները երիտթուրքական կառավարութեան կողմից ընտրուեցին որպէս Արեւմտեան Հայաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ վայրերից տեղահանուող հայութեան մնացորդացի համակենտրոնացման հիմնական վայր։ Այստեղ կենտրոնացուած հայերը մահանում էին ոչ միայն թուրք դահիճների ձեռքից, այլ նաեւ սովից ու համաճարակներից⁵։ 1915-16 այստեղ ոչնչացուեց շուրջ 200.000 հայութիւն։ Թուրքական իշխանութիւնների համար Միջագետքի անապատները խաղացին նոյն դերը, ինչ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Մայդանէկ, Օսվենցիմ, Բուխենվալդ եւ միւս համակենտրոնացման ճամբարները գերմանական ֆաշիստների համար։ Այսպիսով, միանգամայն օրինաչափ է, որ «Տէր-Զօր» անուանումը դարձաւ Մեծ Եղեռնի հոմանիշներից մէկը։ Ուստի պատահական չէ, որ Ղարաբաղեան Շարժ-

ման ցուցադաստառներում, երբ անհրաժեշտ է լինում տեղանքի ձեւով ն.ե. 1915 Մեծ Եղեռնի մասին, օգտագործւում է «Տէր-Զօր» տեղանունը:

Նկար 1

ԴԵՐ-ԶՕՐ...ՍՈՒՄԳԱՅԻԹ

Զարմանալի է, որ այդ նոյն օրը երեւան եկաւ այս նոյն խմբի մէկ այլ, ուստիեղու ցուցադաստառ, որտեղ ցեղասպանութիւնների շարք ընդգրկուած էր նաեւ Բուխենվալդը՝ "Deyr-Zor Bukhenvald⁶ Sumgait"⁷ («Տէր-Զօր, Բուխենվալդ, Սումգայիթ») (նկ. 1) ինչով, թե-
րեւս, փորձ էր արւում ցուցել, որ աղբիւրներին կողմից Սումգայիթում իրականացուած ջարդերը հայերը դիտում են նոյն հարթութեան վրայ, ինչ թուրքերի կողմից 1915ին իրականացուած հայերի ցեղասպանութիւնը եւ գերմանական Փաշխտների կողմից համակենտրոնացման

ճամբարներում կազմակերպած տարրեր ազգութեան միլիոնաւոր մարդկանց ոչնչացումը:

Ցուցապաստառների այս «ցեղասպանութիւնների շարք» պայմանականօրէն առանձնացուող խումբը, թերեւս առաւել ընդգրկուն ձեւով փոխանցւում է 1989 Ապրիլի 24ի տրանսպարանտային հետեւեալ տեքստի միջոցով՝ «... 1915 ... 1988 ... Մինչեւ երբ» (նկ. 2): Այս բանաձեւը մինչեւ 1915ը, ինչպէս նաեւ 1915ի եւ 1988ի, այսինքն՝ Մեծ Եղեռնի եւ սուլճալիթեան եղեռնի միջեւ, եւ այնուհետեւ՝ «միջանցք» է թողնում, այդպիսով արձանագրելով հայերի ցեղասպանութիւնները անցեալում եւ սպասուող՝ ապագայում: Այդ «միջանցք»ը ժամանակային իմաստով գրեթէ ամբողջութեամբ համընկնում է նաեւ խորհրդային իշխանութեան տարիներին, որը, ինչպէս մատնացոյց են անում բազմակէտերը, նոյնպէս զուրկ չէր Շարժման տարիներին իրեւ ցեղասպանութիւն ընկալուող երեւոյթներից: Այդ մասին ամենատարրեր ձեւերով նշում են այս դասի միւս ցուցապաստառները:

Նկար 2

«Ցեղասպանութիւնների շարք»ի գաղափարը պատկերային (համակցուած թուայինի հետ) առումով ընդհանրապէս փոխանցւում է երկու ձեւերով՝ ցեղասպանութեան զոհերի սխեմատիկ պատկերներով եւ քարտէզների միջոցով: Օրինակ, Օպերայի հրապարակում գտնուող Ալեքսանդր Սպենդիարեանի արձանի պատուանդանին (որը Շարժման առա-

ջին իսկ օրերից Թատերական հրապարակի «պլակատակերտ» անձանց սիրած տեղն էր) 1988 Յունիսին ամրացուած պլակատում պատկերուած էին եաթաղանով առանձնացած երկու խումբ մարդկանց ուրուանկարներ (նկ. 3): Խմբերն իրենցից ներկայացնում էին թերեւս ողջ հայ բնակչութիւնը՝ ուրուապատկերներով կարելի է ճանաչել բոլոր տարիքի տղամարդկանց եւ կանանց, իսկ հագուստի ձեւուածքը համապատասխանում է տարեթուերին՝ «1915» եւ «1988», որոնք գրուած են խմբերի վերեւում, իսկ ներքեւում պատկերուած են համապատասխանաբար Թուրքիայի եւ Ադրբեջանական ԽՍՀի դրօշները: Մարդկանց խմբերի վերեւում գրուած է համապատասխանաբար «1500000» եւ դրուած է հարցական նշան, իրրեւ 1915ի ցեղասպանութեան զոհերի թիւ եւ Սում-գայիթում զոհուածների անյայտ թիւ:

Նկար 3

Այս պլակատին կից ամրացուած էր մէկ այլ պլակատ, որը փոխանցում էր շարունակուող ցեղասպանութիւնների նոյն գաղափարը, սակայն ի տարբերութիւն նախորդի, 1915 եւ 1988 թուերի միջեւ նշուած էր 1937 տարեթիւը (նկ. 3): Տարեթուերի այս նոյն եռեակով մի տրանսպարանտ արձանագրուել է Եղեռնի զոհերի յուշարձանի մերձակայքում նոյնպէս 1988ին, սակայն Ապրիլի 24ին (նկ. 4):

1937 տարեթիւը միլիոնաւոր մարդկային կեանքեր (վերջին տուեալներով՝ 1937-38ին բռնադատուել է 1,4-1,6 մլն. մարդ, որոնցից շուրջ 700000ը գնդակահարուել են⁸⁾ տարած ստալինեան բռնութիւնների գաղաթնակէտի տարեթիւն էր եւ, այդպիսով, Խորհրդային Միութեան բոլոր ժողովուրդների (եւ ոչ միայն հայերի) մեծագոյն մարդկային կորուստների խորհրդանիշ: Վերջին շրջանի ուսումնասիրութիւնները ցոյց

են տալիս⁹, որ ըստ ՀՀ Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան տուեալների, միայն 1937-38ին Հայաստանում բռնադատուել է 8104 մարդ, որոնցից գնդակահարութեան է դատապարտուել աւելի քան կէսը՝ 4530 մարդ¹⁰: Սակայն Խորհրդային Միութեան մասշտաբով բռնադատուած հայերի թիւը, ամենայն հաւանականութեամբ, աւելի շատ է եղել, քանզի որոշ բանաւոր տուեալների համաձայն, Հայաստանի հարեւան հանրապետութիւններում «պլանը» կատարում էին հայերի հաշուին: Միւս կողմից, ըստ Արմենակ Մանուկեանի՝ «1930-1940 թթ. ստալինեան բռնաճնշումների զոհ են դարձել Հայաստանի մօտ 18 հազար բնակիչներ: Եթէ դրան աւելացնենք վերջիններիս ընտանիքների անդամներին, ընկերներին, հարազատներին հասցուած բարոյաւորական եւ այլ վնասները, ապա կարելի է պատկերացնել, թէ դա ինչպիսի աղետ էր բաւականին փոքրաթիւ ազգաբնակչութիւն ունեցող հանրապետութեան համար»¹¹:

նկար 4

1988 յունիսեան վերոնշեալ պլակատում (նկ. 3) ցեղասպանութիւնների տարեթուերը գրուած են վահանների վրայ, որոնք իրենց առջեւ պահում են զինուորական համազգեստով մարդիկ, ընդ որում, ինչպէս եւ նախորդ պլակատումն էր, այստեղ եւս հագուստը (տուեալ դէպքում՝ գլխի յարդարանքը) համապատասխանում է վահանի վրայ նշուած ժամանակաշրջանին՝ 1988 գրութեամբ վահանի ետեւում կանգնած զինուորը կրում է Խորհրդային սաղաւարտ աստղով, իսկ նրա 1937 գրութեամբ վահանի ետեւում գտնուող հարեւանին կարելի է ճանաչել տանկիստի այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ գլխարկի ձեւուածքով: 1915 գրու-

Թեամբ վահանի ետեւում գլխի անորոշ յարդարանք է երեւում, որում սիրող նկարիչը, դատելով պլակատի տրամաբանութիւնից, ցանկացել էր պատկերել օսմանեան ժամանակաշրջանի զինուորական գլխարկ, սակայն նրան կա՛մ յայտնի չէր այդպիսի գլխարկի նախատիպը, կա՛մ այդ նկարելը պարզապէս չէր յաջողուել։ Բնութագրական է, որ 1988 գրութեամբ վահանին յաջորդում է մէկ այլ վահան, որի վրայ գրուած չէ որեւէ տարեթիւ, սակայն դրա ետեւում նոյնպէս խորհրդային զինուորի սաղաւարտ է երեւում։ Այդպիսով այս պլակատը իւրովի է ներկայացնում ապագայում հնարաւոր ցեղասպանութիւնների շարունակութիւնը, իսկ առանց թուականի վահանը փաստօրէն գրաֆիկօրէն իրականացնում է մեզ արդէն ծանօթ «... 1915 ... 1988 ...» տրանսպարանտային բանաձեւի վերջին բազմակէտի գործառոյթը։ Վահանների շարքի պատի դիմաց մի տղամարդ է պատկերուած, որի դէպի դիտողը շրջուած կիսադէմը արտացոլում է ցաւ եւ տխրութիւն։ Նրա մէջքին պատկերուած են մուրճ ու մանգաղ, այսինքն նկարիչը շեշտում է, որ բռնի ճնշումների ենթարկուած տխուր հայ մարդը հանդիսանում է ԽՍՀՄ օրինապահ քաղաքացի։ Այն, որ այդ մարդը հայազգի է, հասկացւում է ողջ պլակատի հենքին իրականացուած Հայաստանի եւ Ղարաբաղի քարտէզների ուրուանկարից։

Քարտէզները ոչ միայն հենք էին ծառայում, այլեւ յաճախ իրենք էին կրում հիմնական իմաստային ծանրաբեռնուածութիւնը, մասնաւորապէս, հետեւողականօրէն իրականացուող ցեղասպանութիւնների գաղափարը ներկայացնելու համար։ Օրինակ, 1988 Յունիսի սկզբին յայտնուած եւ Օպերային թատրոնի պատին երկար ժամանակ ամրացուած պլակատն իրենից ներկայացնում էր Անդրկովկասի քարտէզը՝ կից տարածքներով (նկ. 5)։ Բնութագրական է պլակատի գունային լուծումը։ Հայաստանն ու Ղարաբաղը ներկուած են կարմիր գոյնով (որը արեան եւ տառապանքի գոյնն է), Ադրբեջանն ու Թուրքիան՝ սեւ, որի մռայլ գոյնը պերճախօս ձեւով բացատրւում է Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի տարածքներում առկայ մէկական դեղին գոյնի գանգերով ու ռսկորներով ու դրանց ուղեկցող տարեթուերով՝ համապատասխանաբար «1915» եւ «1988»։ Ընդ որում, առաւել պարզութեան համար Ադրբեջանի քարտէզում նշուած են երկու դեղին շրջանակներ՝ մեծ եւ փոքր, որոնք, դատելով նրանց տեղադրումից, մատնանշում են մայրաքաղաք Բաքուն եւ մօտակաքում գտնուող Սումգայիթը։ Ռուսաստանն ու Վրաստանը ներկուած են չէզոք գորշ գոյնով։ Է՛լ աւելի չէզոք՝ սպիտակ գոյնով է ներկուած Իրանի տարածքը։ Նախիջեւանի ինքնավար Խորհրդային

Նկար 5

Սոցիալիստական Հանրապետութիւնն ու Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը չնայած ներկուած են «Հայկական» կարմիր գոյնով, սակայն «բանտարկուած են», քանի որ նրանց տարածքները վանդակների մէջ են վերցուած, եւ յիշեցնում են բանտային ճաղեր:

Նմանատիպ մէկ այլ, 1988 աշնանային ռուսալեզու քարտէզ-պլակատում (նկ. 6) զոհերի խորհրդանիշ հանդիսացող զանգերի դերը կատարում է սպանութիւնների իրականացման գործիքը՝ կացինը, որից արին է ծորում: Յեղասպանութեան տարեթուերն այստեղ լրացուած են զոհերի քանակը նշող թուերով. Թուրքիայի տարածքի վրայ գրուած է «1915» եւ «1500000», իսկ Ադրբեջանի տարածքի վրայ յայտնւում են նոր ջեղասպանութիւնների վայրերը դրանց իրականացման տարեթուերով ու զոհերի քանակով՝ «Բաքու 1918 30.000», «Շուշի 1920 20.000», «Սումգայիթ 1988 ?», «Ճոջալու 1988 ?»¹²:

*

նկար 6

Յեղասպանութիւնների շարքի «դասական» ցուցապատառի օրինակ է 1988 Յունիսի 15ին օգտագործուած պլակատը: Այդ օրը գումարուած էր Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի նստաշրջանը, նուիրուած ԼՂԻՄը Հայաստանին վերամիաւորելու հարցին: Երեւանի Բաղրամեան պողոտայում առկայ մարդկանց բազմահազար բազմութիւնը պահանջում էր ոչ միայն դրական որոշման ընդունում ԼՂԻՄի հարցի մասին, այլեւ Սումգայիթում կատարուածը որակել որպէս ցեղասպանութիւն¹³: Առկայ պլակատների, տրանսպարանտների, սումգայիթեան եղեռնագործութեան զոհերի մեծադիր լուսանկարների շարքում կար մի ռուսարեգու պլակատ (նկ. 7) հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ «... Obezglavili turki tseliy narod. Khoteli ostavit odnogo armyanina, i to ... dlya muzeya ...» (...թուրքերը գլխատեցին ողջ ժողովուրդը. ցանկացան թողնել մէկ հայ, եւ այն էլ...թանգարանի համար...)»¹⁴: Տեքստայինից զատ, այս պլակատն ունի շարունակութիւն, որը կարծես ասուածի պատկերային եւ թուային-տեղանքային հաստատումն է եւ այդ պատճառով էլ մենք որակում ենք «դասական»՝ դիտարկուող թեմայի համար. տեքստի տակ առկայ մասը բաժանուած է երեք հատուածի, որոնցից մէկում նշուած են հայկական կոտորածների իրականացման տարեթուեր, այնուհետեւ թուրքական եաթաղան է պատկերուած ու նշուած է այդ եաթաղանի զոհ մարդկանց քանակը եւ ա՛յն բնակավայրի ռուսերէն անունը (համապատասխանաբար՝ Բաքու, Շուշի, Սումգայիթ), որտեղ իրականացուել է ցեղասպանութիւնը՝ «1895-96 500000, 1915

1500000, 1918 (Baku) 30000, 1920 (Shushi) 35000, 1988 (Sumgait)
26...?»:

Նկար 7

ՆԱԽՕՐԻՆԱԿ ՄԻ ՊԼԱԿԱՏ

Նկատենք, որ ինչպէս այս, այնպէս էլ վերը յիշուած «Յեղասպանութիւնների շարք»-ի նմանատիպ պլակատները ունեցել են իրենց նախօրինակը (կամ նախորինակները) գուցէ հեռաւոր 1920ականներին: Այսպէս, ԱՄՆում հրատարակուած մի պլակատ¹⁵ (նկ. 8) ունի հետեւեալ վերնագիրը՝ «The Armenian Massacres from Sultan Abdul Hamid to Mustafa Kemal Pasha», որի տակը շարադրուած է կոտորածների տխուր «ցուցակը»՝ «1895 - 300.000 - In Turkish Armenia; 1909 - 30.000 - In Cilicia; 1915 - 1.500.000 - In Turkish Armenia, Kars, Alexandrapol; 1918 - 30.000 - In Baku; 1919 - 10.000 - In Kunjular; 1921 - 20.000 - In Hajun; 1922 - 10.000 - In Izmir»: Ցուցակի ներքոյ պատկերուած է թուրք ոճրագործը, ում ձեռքի եաթաղանից արիւն է կաթում: Սրան ձեռքի շարժումով կանգնեցնում է «USSR (Russia)» գրութեամբ հագուստ կրող եւ նորաստեղծ ԽՍՀՄը խորհրդանշող կինը, որն իր պաշտպանութեան տակ է վերցրել հայ որրուկին, որը կրում է «Armenia» մականագրութեամբ ցնցոտիներ: Այս ամէնի տակը մականագրուած է՝ «A Friend at Last»: Այս պլակատի եւ Ղարաբաղեան Շարժման տարիների համանման պլակատների միջեւ թերեւս մէկ սկզբունքային տարբերութիւն կայ միայն, այն է՝ Շարժման ցուցապաստառներում բացակայում է օտարազգի փրկարարի, ազատարարի կերպարը, նրան փոխարինելու է գալիս հայ ազատամարտիկը, զինուորը:

Այս պլակատը վստահաբար յայտնի է հայաստանեան հասարակութեանը 1965ից ի վեր՝ Արամայիս Մնացականեանի Հայ Ժողովրդի Ողբերգութիւնը Ռուս Եւ Համաշխարհային Հասարակական Մտքի Գնահատմամբ աշխատութեան տպագրութեան շնորհիւ (տպաքանակը՝ 15000): Այստեղ էջ 161ին նախորդող էջում տեղադրուած է յիշատակուող պլակատի վերարտադրութիւնը, եւ լուսանկարի ներքեւում մականագրուած է. «Ամերիկայում առաջադէմ գործիչների հրատարակած պլակատ, որում անգլերէն տպուած են 1895-1922 թթ. հայկական ջարդերի մասին տուեալները եւ նկար՝ ՍՍՌՄ-ը ետ է մղում բուրքական կիսալուսինն ու եաթաղանը եւ պաշտպանում բզկտուած Հայաստանին»:

Գրքի հեղինակը չի գրում, թէ ե՛րբ է հրատարակուած պլակատը կամ որտեղի՛ց է վերցուած դրա արտատպութիւնը: Մեզ մնում է ենթադրել, որ պլակատը ծագումնաբանօրէն առնչութիւն ունի Մնացականեանի յիշատակած (էջ 64-65) մէկ այլ տեղեկագրի (գրքի) հետ՝ Թուրքական Բռնակալներ, լոյս տեսած Նիւ Եորքում, անգլերէն ու հայերէն, 1963ին: Նման ենթադրութեան համար հենք է ծառայում այն փաստը, որ այդ

THE ARMENIAN MASSACRES FROM SULTAN ABDUL HAMID TO MUSTAFA KEMAL PASHA

1895 - 300,000 - In Turkish Armenia
1909 - 30,000 - In Cilicia
1915 - 1,500,000 - In Turkish Armenia, Kara.

Alexandrapol

1918 - 30,000 - In Baku
1919 - 10,000 - In Kunjuler
1921 - 20,000 - In Hajun
1922 - 10,000 - In Izmir

A FRIEND AT LAST

նկար 8

գրքում բերուած (եւ Մնացականեանի կողմից մէջբերուած) ԺԹ.-ի. դա-
րերում թուրքերի կողմից պարբերաբար կազմակերպուած կոտորածնե-
րի զոհերի թուաքանակների, նաեւ բնակավայրերի (տարածաշրջաննե-
րի) անուանումներից եւ կոտորածների իրականացման տարեթուերից
մի քանիսը նոյնութեամբ տեղ են գտել դիտարկուող պլակատում: Խօս-
քը վերաբերում է Բաքուի, Քուէջուլարի, Հանքնի եւ Զմիւռնիայի կո-
տորածների տարեթուերին եւ զոհերի թուերին: Մեզ այնպէս էլ չյաջող-
ուեց գտնել *Թուրքական Բռնակալներ* գիրքը, որպէսզի փորձէինք
ստուգել մեր ենթադրութեան ճշմարտացի լինելը:

Ինչեւիցէ, առկա է պլակատ, այն արտայայտում է հայութեան որո-
շակի պատկերացումներն իր ոչ-հեռաւոր անցեալի արիւնոտ դրուագնե-
րի շուրջ: Այն, ըստ երեւոյթին, նախօրինակ է ծառայել նման կառուց-
ուածք ունեցող այլ պլակատների համար, ուստի եւ կարիք է զգում
մանրամասն դիտարկման, ինչն էլ փորձ է արուելու ներկայացնել ստո-
րեւ:

Պլակատում առկա են մի շարք անճշտութիւններ, որոնց կ'անդրա-
դառնանք ստորեւ՝ պլակատի առանձին մասեր հատ-հատ քննարկելուց:

*

1877-78 ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ առաջացած «հայկա-
կան հարց»ը յետագայ տարիներին դադարել էր Օսմանեան տէրութեան
ներքին հարց լինելուց եւ վեր էր ածուել եւրոպական պետութիւնների
կողմից տնտեսական ու քաղաքական նպատակներով օսմանեան կառա-
վարութեան վրայ ճնշում գործադրելու միջոցի: Օգտուելով Թուրքիայի
հարցում մեծ տէրութիւնների միջեւ առկա հակասութիւններից եւ
ձգտելով հասնել երկրի ներքին համախմբմանը՝ այդ թւում մահմեդա-
կան մոլեռանդութեան բորբոքման միջոցով, սուլթան Աբդուլ Համիդ
Բ.-ը որոշում է պարտադրուող բարեկարգումների փոխարէն երկրի ներ-
քին թշնամիների՝ հայերի զանգուածային կոտորածներ կազմակերպել:
Նկատենք, որ 1890ականների կոտորածների շարքի համար հայ պատմա-
գրութեան մէջ օգտագործւում են 1893-97, 1895-96 եւ, առաւել ընդուն-
ուած, 1894-96 ժամանակային շրջանակները, բայց ոչ հենց միայն 1895
թիւր: Ինչեւիցէ, որոշուեց այդ քաղաքականութեան կիրառումը սկսել
Սասունից: Այստեղ մղուող կռիւների ընթացքում, 1894 Օգոստոսից
մինչեւ 1895 սպանուեցին շուրջ 10 հազար հայեր: Թուրքական իշխանու-
թիւնները որոշում են հայերի ջարդեր կազմակերպել ոչ միայն Արեւմտ-
եան Հայաստանում, այլեւ Կասթրութեան գրեթէ բոլոր հայաշատ
շրջաններում ու նաեւ այդ կերպ փորձել լուծել Հայկական Հարցը,

գրկել հայերին երկրում ունեցած տնտեսական հզօր լծակներից, կանգնեցնել յեղափոխական կազմակերպութիւնների գործունէութեան աշխուժացումը: 1895 Սեպտեմբերին, օգտագործելով Կ. Պոլսում հայերի խաղաղ ցոյցի փաստը, քաղաքում կոտորուեց շուրջ 2 հազար մարդ, Հոկտեմբերից-Նոյեմբեր կոտորածները շարունակուեցին Տրապիզոնում, Բիթլիսում, Երզնկայում, Արարկիրում, Գիւմրիւշխանէում, Կարինում, Տիգրանակերտում, Բալուում, Ակնում, Շապին-Գարահիսարում, Խարբերդում, Ուրֆայում եւ այլուր: Պոլսի Հայոց Պատրիարք Մ. Իգմիրլեանի խօսքերով, «ամբողջ հայ ժողովուրդը սուլում է արեան մէջ»:

Զինուած պայքարով յաղթանակի հասան զէյթունցիները, սակայն անյաջողութեամբ աւարտուեցին ինքնապաշտպանական կռիւները Վան-Վասպուրականում, Մալաթիայում, Ջարսանջակում: 1896ին կրկին կոտորուեցին Պոլսի հայերը: 1894-96ին կոտորուածները սովորաբար հաշւում են 300 հազար մարդ (որոշ հետազօտողներ՝ 500 հազար, 200 հազար, 250 հազար), բռնի մահմեդականացուածների թիւը՝ 100 հազար: Կոտորածներին ուղեկցեց ու յաջորդեց զանգուածային արտագաղթը՝ շուրջ 100 հազար հայեր տարագրուեցին այլ երկրներ¹⁶:

*

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին Կիլիկիայում կար մօտ 205 հազար հայութիւն: Քաղաքներից ամենանշանաւորը Ադանան էր, որն ունէր 66 հազար բնակիչ, որոնցից 22 հազարը հայեր էին¹⁷:

1908 Յուլիսին տեղի ունեցաւ երիտթուրքական յեղաշրջումը, որը մեծ յոյսեր եւ պատրանքներ առաջացրեց թուրքիայի բնակչութեան, այդ թւում՝ հայերի շրջանում: Գերազանցապէս հայաբնակ Կիլիկիան, որ համեմատաբար զերծ էր մնացել 1894-96ի համիդեան կոտորածներից, ազգային կեանքի աշխուժացմամբ, հայերի նիւթական բարեկեցութեան աճի եւ առեւտրի ու արհեստագործութեան բնագաւառում հայերի գերազանցութեան շնորհիւ դեռեւս 1906-1907ին իր վրայ է գրաւում թուրքական կառավարութեան ուշադրութիւնը: Մահմանադրութեան վերահաստատումից դժգոհ ուժերը արդէն 1908ին Ադանայում սկսեցին բորբոքել կրօնամոլ, մոլեռանդ թուրք յետադիմական տարրերին, ինչը բերում է հայկական ջարդերի սպառնալիքի աճ¹⁸:

Ադանայի առաջին ջարդը սկսւում է 1909 Ապրիլի 1ին, Արդուլ Համիդ Բ-ի կողմից իշխանութիւնը վերագրաւելու (այսպէս կոչուած «յետադիմական շարժման») յաջորդ օրը: Թուրքերը շուկայում յարձակւում են հայերի վրայ, թալանում նրանց խանութները, ապա եւ կոտորում: Ջարդերը շարունակւում են քաղաքի հայկական թաղամասերում, որին հետեւում է դրանց հրդե-

հումբը: Առաջին կոտորածներն աւարտուում են երեք օր անց եւ բաւականին անսպասելի. «Չինուորները՝ որ ջարդէն առաջ իբր թէ փոքրաթիւ խուժանը չէին կրցած զսպել, ջարդէն ետքը անոր տասնապատիկը աւելի եղող ահագին խուժանը զսպեցին կէս ժամուան մէջ...»¹⁹: Այս հանգամանքն էլ թոյլ է տալիս հայերին եզրակացնել, որ ամէն ինչ տեղի էր ունենում կառավարութեան գիտութեամբ²⁰: Ապրիլի 12ի երեկոյեան, երիտթուրքերի կողմից Կարմիր Սուլթանին զահրնկեց անելու նախորդ օրը, արդէն երիտթուրքական բանակային զնդերի մասնակցութեամբ, հայկական ջարդերը վերսկսուում են: Իր մասշտաբով («հազարաւոր դիւակներու կոյտերով լեցուած փողոցներ»²¹), սպանդի դաժանութեամբ, աւարի ու կողոպուտի սաստկութեամբ այս երկրորդ փուլն աւելի ահաւոր ու սահմուկեցուցիչ էր: Աղանայի կոտորածներին զուգընթաց, ջարդեր տեղի ունեցան նաեւ վիլայէթի հայաբնակ այլ վայրերում, մասնաւորապէս Տարսոնում, Մամեստիայում, Համիդիէում, Օսմանիէում, Մերսինում: Աւերածութիւնների, թալանի ու կոտորածների ենթարկուեցին նաեւ Հասան Բէյլին, Լաթաքիան, Այասը, Այնթապը, Անտիոքը եւն.: Տեղ-տեղ հայերը դիմում էին ինքնապաշտպանութեան, որը երբեմն պսակւում էր լիակատար յաղթանակով: Դիմադրութիւն կազմակերպուեց ինչպէս Աղանայի մի քանի թաղերում, նոյնպէս եւ Դէօրթ-Շուում, Շէյխ-Մուրադում, Սիսում, Հաճընում, Հասան-Բէյլիում եւ այլուր:

Աղանայի կոտորածներն իրենց ձեւերով, իրագործման վայրերի եղանակներով, ահաւոր մեթոդներով ցնցեցին ողջ աշխարհը. «Հարուածը՝ ծանր, արիւնը՝ յորդահոս, եղեռնը՝ քստմնելի ու տառապանքը անհանդուրժելի: - Ահա ա՛յն վիճակը, որուն ենթարկուեցաւ Ատանա, իր շրջակայքով ...»²²: Ականատեսների վկայութեամբ, «Որոշ զոհեր ենթարկուում են մի ամբողջ շարք կտտանքների, որոնք կատարուում են յոյժ անբասիր արուեստով, որպէսզի աւելի երկարացնեն նահատակի կեանքը եւ դրանով իսկ երկարացնեն իրենց բաւականութիւնը. նրանց խեղում են դանդաղօրէն, չափաւոր, քաշելով եղունգները, կտորելով նրանց մատները, շիկացած երկաթով դաջելով նրանց մարմինները, գանգից քերքում են նրանց գլխամաշկը, ի վերջոյ նրանց վերածում են խիւսի, որ նետում են շներին ի կեր: Ոմանց ոսկորներն են մի քիչ կտորում, ոմանց խաչում են կամ վառում որպէս ջահ: Չոհի շուրջը հաւաքում է ամբոխը, որը զուարճանում է՝ նայելով այդ տեսարանին եւ ծափահարում խոշտանգուողի ամէն մի շարժման հետ»²³:

Կիլիկեհայութեան մարդկային կորուստները, ըստ տարրեր աղբիւրների, եղել են աւելի քան 20 հազար, շուրջ 30 հազար, կամ 35 հազարից աւելի²⁴ : Յակոբ Թերզեանը, վկայակոչելով «Կիլիկիոյ աղետին մէջ զոհուածներու» Ազգային Քննիչ Մասնախմբի հաշուումները, բերում է 18839 թիւը²⁵ : Եթէ սրան գումարւում են Կիլիկիայի թուրքաբնակ գիւղերում կոտորուած շուրջ 10300 հայազգի արտագնաց մշակները, ապա «անվերապահօրէն պիտի համաձայնուել այն եզրակացութեան հետ, որ Կիլիկիայում 1909 թ. թուրքական ոճրագործների կողմից կոտորուել է շուրջ 30 հազար հայ»²⁶ : Կիլիկիայի հայերի կոտորածները համիդեան եւ երիտթուրքական կառավարութիւնների կողմից որոշակիօրէն մշակուած հայաջինջ ծրագրի կոնկրէտ իրագործումն էին, հայոց Մեծ Եղեռնի նախերգանքը²⁷ :

*

Ըստ ցուցապաստառի տրամաբանութեան, ստացւում է, որ 1915ին հայերի կոտորածներ են եղել նաեւ Կարսում ու Ալեքսանդրապոլում : Իրականում այս քաղաքներում ու նրանց շրջակայքում կոտորածներ եղել են 1918ին եւ 1920ին : Անդրադառնանք փաստերին :

1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում գտնուող ռուսական բանակի մեծագոյն մասը վերադարձաւ հայրենիք : Նրանց փաստօրէն փոխարինեցին 1918 Յունուարին ձեւաւորուած, սակայն դեռ ոչ լրիւ համալրուած, հանդերձաւորուած եւ զինուած լոկ հայկական առանձին բանակային կորպուսի զօրամասերը : Ռազմաճակատի մի շարք հատուածներում մէկ գնդին որպէս պաշտպանութեան բնագիծ տրուած էր մօտ 300 կմ. ճակատ : Այդպիսի անբարենպաստ պայմանները թուրքերն օգտագործեցին իրենց պանիսլամական եւ պանթուրքական ծրագրերի իրականացման համար : 1918 Փետրուարի 10ին, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, թուրքական զօրքերն անցան յարձակման եւ ամսուայ վերջին գրաւեցին էրզրումը, իսկ Ապրիլի 10ին՝ Սարիղամիշը : Հայկական զօրքերի բարոյական թուլութեանը եւ կանխորոշուած նահանջելու անկումային տրամագրութիւններին նպաստում էր նաեւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի, ապա եւ Մէյմի դաւաճանական քաղաքականութիւնը : Արդիւնքում Կարսը Ապրիլի 26ին, առանց լուրջ դիմադրութեան, յանձնւում է թուրքերին²⁸ : Կարսի ու շրջակայքի ամբողջ բրիտանական ազգաբնակչութիւնը (188 հազար մարդ), որը հիմնականում բաղկացած էր հայերից, վախենալով նոր ջարդից, զօրքերի հետ միասին թողնում է քաղաքը²⁹ : Ա. Յարութիւնեանի համաձայն, «Կարսում թուրքերը պահել էին հայ

սպաներին, զինուորներին ու մի քանի հազար այլ մարդ եւ բոլորին ոչնչացրել»³⁰։ Կարսի անկումով Ալեքսանդրապոլի պաշտպանութեան հարցը շատ էր բարդացել։ Հայկական զօրքերի ղեկավարներն այն սխալ մտայնութիւնն ունէին, թէ թուրքերը Արփաշայր չէին անցնի։ Արդիւնքում՝ կարգին պաշտպանութիւն չկազմակերպուեց եւ Մայիսի 15ին, անսպասելի յարձակմամբ, թուրքական զօրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը, ապա եւ շրջակայքի գիւղերը։ Փաստաթղթերից մէկում վկայուած է, որ գաւառի Մեծ Ղարաքիլիսա գիւղի «ձորերում եւ անտառներում սրածուրեան եւ գնդակահարութեան են ենթարկուել մօտ 20 հազար տղամարդ ...։ Առհասարակ, Ալեքսանդրապոլի շրջանի 120ից ատելի հայաբնակ գիւղերից ... եւ ոչ մէկը գերծ չի մնացել տաճկական ատերիչ ու կործանիչ սրից ու եաթաղանից։ ... Երկիրը լի է այրիներով, անհայր ու անմայր քաղցած որբերով»³¹։ Մէկ այլ փաստաթղթում նշուած է, որ Ալեքսանդրապոլի գաւառում «թուրքական կանոնաւոր զօրամասերը, իրենց դաշնակիցների՝ մուսուլմանական հրոսակների հետ, անասելի վայրագութիւններ կատարեցին. կանանց բռնաբարում ու երեխաների պղծում, տղամարդկանց մեթողաբար զանգուածային բնաջնջում միմեանց կապկպած հարիւրաւոր խաղաղ բնակիչների գնդակահարութիւն, սարսափներ, որոնք անհնար է նկարագրել։ ... Ջրհորները, փոսերը, ձորերը, գետերն առ այսօր էլ լի են սպանուածների նեխած դիակներով։ Ալեքսանդրապոլի գաւառի տեղերում մնացած բնակչութիւնից, որը չէր հասցրել փախչել, ատելի քան 10 հազար երիտասարդներ քշուեցին Թուրքահայաստանի խորքը՝ դէպի Էրզրում, որտեղ նրանք զոհուեցին ասկեարների գնդակներից, սովից, ցրտից ու հիւանդութիւններից ...»³²։

1920 Մեպտեմբերին քեմալական Թուրքիայի արեւելեան զօրաբանակը, զգալիօրէն ուժեղացած Ռուսաստանի տրամադրած մեծ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերքով, պատերազմ սկսեց Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ, խնդիր ունենալով ոչ միայն ոչնչացնել երկրի պետականութիւնը, այլեւ իրագործել արեւելահայութեան ցեղասպանութիւնը։ Թուրքական աւելի քան 50 հազարանոց զինուժի դէմ կանգնած 35-40 հազարանոց հայկական բանակն՝ այդ ժամանակ ոչ-մարտունակ էր, բարոյալքուած, դասալքութեամբ թուլացած, ինչում որոշակի դեր ունէր նաեւ հայ բոլշեւիկների քարոզչութիւնը, որը Քեմալական Շարժումը համարում էր «ազատագրական», իսկ թուրքերին ներկայացնում էր որպէս «բոլշեւիկների դաշնակիցներ, սովետական իշխանութեան կողմնակիցներ», որոնք պաշարում են ոչ թէ հայ ժողովրդի, այլ Ան-

տանտի հաւատարիմ գործակալների՝ դաշնակ պարագլուխների դէմ³⁴։ Այս սխալ քարոզչութեան հետեւանքով Ալեքսանդրապոլի գաւառի գիւղացիները աղ ու հացով էին դիմաւորում թուրք ասկեարներին³⁵։ Որպէս բոլշեւիկներ էին ներկայանում նաեւ թուրքերը³⁶։ Անտանտի երկրները մերժեցին որեւէ օգնութիւն ցուցաբերելու Հայաստանի խնդրանքը³⁷։ Գրաւելով Սարիղամիշն ու Կադգուանը, Հոկտեմբերի 30ին թուրքերը՝ առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, մտան Կարս, Նոյեմբերի 7ին՝ Ալեքսանդրապոլ։

Կարսում, ականատեսների վկայութեամբ, թուրքերը երեք օր շարունակ սպանում էին բացառապէս հայերի՝ բազմաթիւ հայուհիներ իրենց նետում էին Կարս գետը թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար։ Թալանուել էին հայերի խանութները, տները, գոյքը։ Քաղաքում ընդհանուր առմամբ կոտորուել է շուրջ 10-12 հազար մարդ (այլ տուեալներով՝ 4 հազար)։ Կալանաւորուած հայ տղամարդկանց՝ շուրջ 3 հազար հոգի, ամբողջովին մերկացնելուց յետոյ, մի մասին ուղարկել են Սարիղամիշ, միւսին՝ էրզրում, պարտադիր աշխատանքների յետագայում ստացուած տուեալների համաձայն, նրանց մեծ մասը զոհուել էր։ Ալեքսանդրապոլում եւ գաւառի գիւղերում³⁸ (որտեղից թուրքերը հեռացան միայն 1921 Ապրիլին) համաձայն քաղաքի Յեղկոմի Յատուկ Յանձնաժողովի հետազօտութեան, հայերի զոհերը կազմել են շուրջ 60 հազար մարդ, եւս շուրջ 25 հազարը մահացել են սովից, վիրաւորների թիւը կազմել է շուրջ 40 հազար, աւելի քան 20 հազար հոգի քշուել է գերութեան։ Ալեքսանդրապոլից մինչեւ Նալբանդ կայարանը ընկած հատուածում ոչնչացուել է 140 հայկական գիւղ, գլխովին սրի են քաշուել 18-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ³⁹։ Այլ տուեալներով, 1920-21ին Արեւելեան Հայաստանում թուրքերը ոչնչացրել են շուրջ 198 հազար հայ⁴⁰։

*

Յուցապաստառում անգլերէնով նշուած է Կուլնջուլար բնակավայրը, ուր 1919ին տեղ գտած կոտորածներին, ըստ պլակատի, զոհ են գնացել շուրջ 10 հազար հայեր։ Նման անուամբ բնակավայր մեզ յայտնի չէ։ Սակայն, եթէ առաջնորդուենք այն ենթադրութեամբ, որ *թուրքական Բռնակալներ* գրքի Քընջիվլարը նոյն Կուլնջուլարն է, ապա կ'ուենենանք գոնէ դիտարկուող բնակավայրի հայերէն համարժէքը։ Հնչողութեամբ սրան բաւականին մօտիկ է (թուրքերէնում «ու»ն եւ «ը»ն յաճախ գրեթէ նոյն ձեւով են հնչում) Մարմարա ծովի ափին տարածուած Նիկոմիդիայի կամ Իզմիթի գաւառի Գընճըլար⁴¹ (անունն աստիճանաբար է ձեւա-

փոխուել՝ Կրնճրլու, Գանճալար, Խանճալար, Խրնճրլար: Անուանումը համարւում է աղաւաղում «Գանճաճրլար» ձեւի) հայարնակ բնակավայրը, որի գլխաւոր հիմնադիրներն են համարւում 1577ին Կարնոյ Դէնիկ գիւղից, ապա եւ Ակնից ներգաղթածները: Բնակավայրը մաս է կազմում Կէյվէյի գաւառակին (կազա): 1909-10ին բնակչութեան թիւը կազմել է 2665 մարդ, ունեցել է 450 տուն (որից աւելի քան 410ը՝ առաքելական դաւանանքի, 15-20ը՝ բողոքական), երկսեռ դպրոց 200 աշակերտներով, զբաղուել են խաղողագործութեամբ եւ շերամապահութեամբ (գիւղում գործել է մետաքսի երկու մանարան 200 աշխատողներով), համարուել է շրջանի «ամենէն յառաջադէմ գիւղն կրթական ու զարգացական եւ մասամբ տնտեսական տեսակէտէ. բնակչութեան աճման հետեւանքով բնակիչներու տեղափոխութիւններ անպակաս են»⁴²: Գաւառի գիւղերի միջից Գրնճրլարն ամէնից շատ հարկեր վճարողն է եղել: Այսպիսին էր իրավիճակը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրէին: Ինչեւիցէ, գիւղի բնակչութեան թիւը երբեք էլ 10 հազարի չի հասել: Կարող ենք, սակայն, առաջնորդուել այն ենթադրութեամբ, որ պլակատի հեղինակը նկատի է ունեցել Կէյվէյի շրջանի ողջ հայութեանն ընդհանրապէս, քանի որ միւս ամենահին գիւղը Գրնճրլարից կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Գուրտպէլէնն (Գայլարլուր) է 780 տնով եւ 3900 մարդով⁴³, իսկ երրորդ եւ ամենամեծ գիւղը՝ Միջագիւղը (Օրթաքէօյ), որն ունեցել է 8-900 տուն հայութիւն, որից 200ը առաքելական էին, մնացածը՝ կաթոլիկներ: Ամբողջութեան մէջ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին Կէյվէյի գաւառակի հայութեան թիւը 8730 մարդ էր⁴⁴:

Բնակավայրին անդրադարձ է կատարուած նաեւ յետեղեռնեան տարիներին: Նրա մասին նշուում է. «... 500 տնուոր (3000 անձ) զուտ հայաբնակ գիւղ՝ հիմա քարուքանդ: ...Ժողովուրդն իր քահանաներուն հետ, 21 Յուլիս 1915ին, Կիրակի օր, մէկ անգամէն դէպի Բաքքա եւ Տէր Զօր արտորուած: Վերադարձող հազիւ քանի մը տասնեակ հոգի, իսկ բնակելի տուն՝ 5 հատ միայն մնացած: Եկեղեցին Ս. Սարգիս (նոյնպէս քանդաւեր)»⁴⁵: Ս. Ծոցիկեանը նոյնպէս նշում է 1915ը որպէս ժամանակ, երբ Նիկոմիդիայի գաւառի հայարնակ գիւղերը «իրենց շինարար եւ յառաջադէմ Հայ բնակիչներէն զրկուեցան եւ ամայի ու աւերակ վիճակի մը մատնուեցան..., եւ որոնք, ներկայիս, կը պարունակեն շատ աննշան թուով Հայեր միայն, արտորավայրերէն վերադարձած, խեղճուկրակ վիճակով, ամէն իրաւունք կորսնցուցած»⁴⁶:

Ստեփան Պօղոսեանը նշում է, որ 1919ի աշնանը, երբ յոյների պարտութիւնից յետոյ թուրքերի հետ կնքուեց Մուդանիայի պայմանագիրը

եւ յունական զօրքերը հեռացան Ձմիւռնիայից, Նիկոմիդիայից, Արեւելեան Թրակիայից, իսկ դաշնակիցները՝ Կ. Պոլսից, Նիկոմիդիայում տեղի ունեցան բախումներ հայերի ու թուրքական բանակի եւ բնակչութեան միջեւ. «Սակայն, ի վերջոյ, այս շրջանի հայերը նոյնպէս հարկադրուած եղան հեռանալ հայրենի վայրերից. նրանց զգալի մասը ոչնչացուեց թուրքական բանակի կողմից Մուղանիայի ճանապարհին»⁴⁷։ Գուցէ ա՛յս իրողութիւնները նկատի ունի պլակատի հեղինակը, երբ գրում է, որ Կունջուլարից կոտորուել են 10 հազար մարդ։

*

Այն փաստը, որ խորհրդային իշխանութեան տարիներին ազգային-ազատագրական պայքարի, ֆիդայական կռիւների հերոսների թեմայի ազատ արժարժումը գաղափարախօսական առումով շարունակում էր մնալ չյայտարարուած արգելանք, դրսեւորուեց նաեւ Ղարաբաղեան շարժման տարիներին, երբ, թերեւս նաեւ սումգայիթեան ողբերգութեան ազդեցութեան ներքոյ, եղեռնի թեման շօշափելուց խօսւում էր գերազանցապէս հայկական կողմի մարդկային կորուստների մասին միայն։ Մասնաւորապէս, երկրորդական պլան էր մղուել 1894-1920ին տեղ գտած հերոսական ինքնապաշտպանութիւնների թեման։

Այդպէս է եւ դիտարկուող ցուցապատառում յիշատակուած Հաճընի պարագայում։

Հաճընը Լեւոնային Կիլիկիայի հինաւուրց քաղաքներից է, ԺԲ.-ԺԴ. դդ. եղել է Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան կազմում։ Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ քաղաքն, ըստ տարբեր հեղինակների, ունէր 25-35000 հայազգի բնակչութիւն, որոնք 1915ին աքսորուեցին Դէր-Զօրի անապատները, ուր նրանց մեծ մասը ոչնչացաւ։ Պատերազմի աւարտից յետոյ, հաւատալով դաշնակիցների ու, մասնաւորապէս, Կիլիկիայում Ֆրանսիական գրաւող զօրքերի հրամանատարութեան հայերի կեանքի ապահովութեան մասին խոստումներին, շուրջ 6-8000 հայեր վերադարձան Հաճըն։ Սակայն աւերուած քաղաքի վերաշինումը կարճ է տեւում, քանի որ տեղեկութիւն է ստացւում, որ քեմալականները 1920ի սկզբներին յարձակում են նախապատրաստում Հաճընի վրայ։ Հաճընցիները որոշում են պաշտպանել իրենց քաղաքը՝ յոյս ունենալով օժանդակութիւն ստանալ Ֆրանսիական իշխանութիւններից։ Ստեղծւում է ինքնապաշտպանութեան Խորհուրդ, զօրավար Անդրանիկի գինակից Սարգիս Զեպէճեանի գինուորական ընդհանուր հրամանատարութեամբ, զօրակոչի են ենթարկւում 16-50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, ձեւաւորւում են չորս վաշտեր, առաջապահ եւ պահեստի խմբեր։ 1920

Ապրիլի 1ից սկսում է քեմալական զորքի յարձակումը: Հաճընցիների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը տեւում է ամբողջ 8 ամիս՝ մինչեւ Հոկտեմբերի 15ը: Այդ ընթացքում հայերը մի քանի անգամ ետ են չալրտում թուրքական գերազանցող ուժերին, գրաւում են մեծ քանակութեամբ գէնք ու զինամթերք, պարէն, սակայն ուժերն անհաւասար էին: Հոկտեմբերի 15ին աւելի քան 15 հազարանոց թուրքական զորքին յաջողւում է ճեղքել մի քանի հարիւր հոգուց բաղկացած հայկական հրացանակիր վաշտերի պաշտպանութիւնը, ներխուժել քաղաք եւ գազանաբար ոչնչացնել նրա բնակչութեանը՝ շուրջ 6 հազար մարդու (որոշ տուեալներով՝ 8 հազար զոհ, այլ տուեալներով՝ շուրջ 9600 սպանուած կամ գերի տարուած⁴⁸, բայց ոչ՝ 20 հազար, ինչպէս նշուած է ցուցապատաւում): Միայն մօտ 400 հոգուց բաղկացած մի ջոկատի է յաջողւում ճեղքել թուրքերի պաշարման գիծը եւ փրկուել⁴⁹:

*

Եգէական Մովի ափին գտնուող վաճառաշահ Զմիւռնիա քաղաքում հայերը բնակւում էին ԺԴ դարի վերջին քառորդից⁵⁰: Քաղաքի բնակչութիւնը 1922ին հասնում էր գրեթէ կէս միլիոնի: Բնակիչների մեծ մասը յոյներ էին, ապա թուրքեր, հրեաներ, հայեր եւն: Հայերի թիւը հասնում էր 25 հազարի⁵¹ (քաղաքի մերձակայ չրջանների հետ միասին՝ 30 հազարի): Հայերը գերազանցապէս բնակւում էին հայկական թաղամասում՝ Հայնոցում, որն ունէր երկու կիլոմետր երկարութիւն: Այստեղ էին տեղաւորուած հայկական հոգեւոր-կրթական հաստատութիւնները՝ չորս եկեղեցիները, դպրոցները, գրադարանը, ծերանոցը, թանգարանը, տպարանները: Հայերը նշանակալի դեր ունէին քաղաքի եւ վիլայէթի ոչ միայն մշակութային, այլ նաեւ տնտեսական կեանքում: Մասնաւորապէս, հայերի ձեռքին էր քաղաքի վաճառականութեան եւ արհեստների գլխաւոր մի մասը: Նրանք յաջողութեամբ զբաղւում էին գորգագործութեամբ ու գորգի վաճառքով, նաեւ այգեգործութեամբ, պտղամշակութեամբ:

Արեւմտահայութեան ընդհանուր տեղահանութեան ժամանակ՝ 1915ին, Զմիւռնիայի հայերը, շնորհիւ քաղաքի աշխարհագրական դիրքի՝ Եւրոպայի հետ անմիջական շփումների, չտարագրուեցին: Դեռ աւելին, պատերազմի տարիներին այստեղ ապաստան գտան թուրքիայի միւս չրջաններում ջարդից փրկուած հայեր⁵²:

1919 Մայիսին սկսուեց թուրք-յունական պատերազմը, որը փոխնիփոխ յաջողութիւններով շարունակուեց մինչեւ 1922: Ի վերջոյ, նաեւ շնորհիւ Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական աջակցութեան եւ եւրոպա-

կան տէրութիւնների անուղղակի օժանդակութեան, թուրքերին յաջող-
 ուեց յունական զօրքերին պարտութեան մատնել Անկարայի մատոյցնե-
 րում եւ հասնել մինչեւ Եգէականի ափերը: Սեպտեմբերի 9ին թուրքա-
 կան զօրքերը մտան Ջմիւռնիա: Կանոնաւոր բանակի զօրամասերը երեք
 օր շարունակ դաժան հաշուեյարդար տեսան քաղաքի յոյն եւ հայ բնակ-
 չութեան հետ: Ջմիւռնիայում ԱՄՆ հիւպատոսի վկայութեամբ, Մուս-
 տաֆա Քեմալը «սկսել է հայերի նոր հալածանք, կանանց ու երեխա-
 ներին լցնել էր տալիս երկաթուղային վագոններն ու ապա հրամայում
 նրանց վրայ ամուլիս լցնել ու վառել... Անշուշտ Քեմալի նպատակը ոչն-
 չացումն էր»⁵³: Ականատեսների հաղորդումներով, հայկական թաղա-
 մասի փողոցները լցուած էին կանանց ու տղամարդկանց դիակներով
 այնպէս, որ անցնել անգամ չէր լինում⁵⁴: Ֆրանսիացի Ռենէ Պյուսոն
 պատմում է, որ «Սեպտեմբեր 9էն ի վեր դիակները փողոցներուն մէջ
 նետուած էւ գարշահոտութիւն տարածած էին ամենուրեք, թուրքերը
 ամէն բան կողոպտել էւ Հայոց թաղի բնակչութեան բաւականին մէկ
 մասը ջարդել էր յետոյ, բոլորը անհետացնելու համար դիմած էին կրակի
 օգնութեան»⁵⁵: Ծոցիկեանի բնութագրմամբ, «Հրդեհը մէկ կողմէ, կոտո-
 րածը միւս կողմէ, Չմիւռնիոյ մէջ Հայութեան բնաջնջումի ահազանգը
 հնչեցուցին: Վերջին դատաստանի օր մըն էր կարծես, վրայ հասած»⁵⁶:
 Հայերի եւ յոյների ջարդերը շարունակուեցին եւրոպական մարտանա-
 ւերի անձնակազմերի աչքի առաջ, նաւահանգստում: Շատ նաւեր հրա-
 ժարւում էին հայերին ընդունել: Թուրքերը ծակել էին ափին գտնուող
 նաւակների յատակները, այնպէս որ փախչել փորձողների նաւակները՝
 ափից քիչ հեռանալուց յետոյ, չըջւում էին: Թուրքերը ջրասոյգ արեցին
 նաեւ փախստականներ տեղափոխող մի քանի նաւեր, բնակչութեան մի
 մասին էլ քչեցին Թուրքիայի խորքերը եւ հիմնականում ոչնչացրին⁵⁷:
 Քաղաքի բնակչութեան որոշ մասին յունական կառավարութիւնը նա-
 ւերով տեղափոխեց Յունաստան:

Մօտաւոր տուեալներով, Ջմիւռնիայի կոտորածներին զոհ գնաց
 շուրջ 100 հազար յոյն եւ հայ բնակչութիւն⁵⁸: Ինչպէս նկատում է ժամա-
 նակակիցը, Ջմիւռնիայի աղէտով վերջացաւ արեւմտահայութեան հաշ-
 ուեյարդարը⁵⁹:

*

Արդ, փորձենք անել որոշ եզրակացութիւններ:

Ա.- Պլակատի ստեղծման ժամանակը այնքան էլ պարզ չէ: Բոլոր
 դէպքերում, այստեղ տեղ գտած տարեթուերը, տարածաշրջանների ու
 բնակավայրերի անուանումներն, ինչպէս եւ զոհերի քանակն ուղղակի

աղերսներ ունեն 1963ին ԱՄՆում հրատարակուած *Թուրքական Բռնակալներ* գրքի էջ 12-13ում տեղակայուած Թուրքական կոտորածների ցուցակ-տեղեկագրի հետ: Մեզ հասանելի չեղաւ այս աշխատութիւնը, ուստի չենք կարող յստակօրէն պնդել, թէ այդ ցուցակ-տեղեկագիրը ե՞ւս ստեղծուած է 1960ականներին, թէ՞ մէջբերուած է աւելի վաղ լոյս տեսած աշխատութիւնից: Ցուցակ-տեղեկագրում առկայ անճշտութիւնները նոյնութեամբ մուտք են գործել պլակատ: Իր հերթին, պլակատում առկայ են «սեփական» սխալներ:

Բ.- Պլակատի հեղինակները նկատուած են իրրեւ «առաջագէմ գործիչներ»: Խորհրդային տարիներին այդպէս էին որակուում հակախորհրդային ուղղուածութիւն չունեցող հասարակական-քաղաքական ուժերը: Դատելով պլակատի բովանդակութիւնից, ներկայ պարագայում դրանք հայկական սփիւռքը ներկայացնող գործիչներ են: Ուրեմն, միանշանակ կարող ենք ասել, որ կուսակցական հեղինակներ ունենալու պարագայում, պլակատը ստեղծողների մէջ բացակայում են Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները:

Գ.- Պլակատը բովանդակային առումով բաժանուած է երկու մասի: Տեղեկատու հատուածը նշում է հայկական կոտորածների զոհերի հսկայական լինելը: Գաղափարախօսական հատուածը ցուցում է այն փաստը, որ կոտորածների արդիւնքում Հայաստանը վեր էր ածուել որբերի երկրի⁶⁰, որին վերջնական ոչնչացումից փրկում է Խորհրդային Միութիւնը (Ռուսաստանը): Նկատենք, որ այս մտայնութիւնը միակն էր խորհրդային շրջանի հայ պատմագրութեան մէջ եւ գաղափարախօսական նոր կլիշէներով շարունակում էր հայութեան աւելի քան երկուհարիւրամեայ ընկալումները օտարների լծից ազատագրման հարցում Ռուսաստանի դերի շուրջ: Վիճակն սկսեց աստիճանաբար փոխուել Ղարաբաղեան Շարժման ձեւաւորումից ի վեր, ինչի դրսեւորումներից մէկն էլ այն է, որ Հայաստանում Շարժման պատկերագրութեան մէջ բացակայում է օտարազգի փրկարարի, ազատարարի կերպարը, իսկ նման հարց ծագելու պարագայում այդ գործառոյթը վերագրւում է հենց հայ ժողովրդին:

Դ.- Ինչպէս այս, նոյնպէս եւ կառուցուածքային այս սկզբունքով ստեղծուած Ղարաբաղեան Շարժման պատկերագրութեան մէջ չեղտւում է հայերի տուած զոհերի թեման: Այս տիպի լուծմամբ պլակատներում բնաւ առաջ չի քաշուում ազգային-ազատագրական պայքարի թեմատիկան:

Ե.- Ամենայն հաւանականութեամբ, հենց այս պրակատի տեղեկատուական եւ գաղափարախօսական լուծումները հենք ծառայեցին Շարժման նմանատիպ պատկերագրութեան առաջացման, ձեւաւորման եւ զարգացման համար:

Նկար 9

ԲԱՔՈՒ ԵՒ ՇՈՒՇԻ

Վերը դիտարկուած վերջին երկու պլակատների (նկ. 6 եւ 7) առաջին երկու բաղադրիչներին հանդիպում են «ցեղասպանութիւնների շարք»ի սկզբունքով կառուցուած բազմաթիւ ցուցապաստառներում, ինչպէս օրինակ՝ «սումգաիքը շարունակութիւնն է 1915 թ. եղեռնի, 1920 թ. Բաքուի⁶¹ եւ Շուշիի կոտորածների» (1988 Նոյեմբերի 8) (նկ. 9) եւ «Բաքու - 1918, Շուշի - 1920, Սումգաիք - 1988» (1988 Նոյեմբերի 18) (նկ. 10): Դրանք վերաբերում են 1918 Սեպտեմբերին՝ թուրքական զօրքերի կողմից գաւթուելուց յետոյ՝ Բաքուում իրականացուած հայերի կոտորածներին⁶² եւ 1920 Մարտին այն ժամանակների Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոն Շուշիի հայութեան կոտորածներին:

*

Նախախորհրդային շրջանում Բաքուի ծաղկման, բարեկեցութեան գործում իր անուրանալի ներդրումն ունէր հայ համայնքը: Նա ամուր դիրքեր էր գրաւել առեւտրի եւ նաւթարդիւնաբերութեան բնագաւառներում, լուրջ առաւելութեան հասել հասարակական հաստատութիւններում՝ դումայում, դրամատներում: Միաժամանակ, հայ համայնքը աւանդաբար իր նկատելի նպաստն էր բերում մշակոյթի բնագաւառում: Մասնաւորապէս, հայ ճարտարապետները նախագծում եւ կառուցում էին բնակելի տներ, ամբողջ թաղամասեր, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, թատրոններ եւն.⁶³: 1918ին Բաքուի շուրջ 250000 բնակչութեան մօտ 88000ը կամ 35,7 տոկոսը հայեր էին:

1918ին թուրքական զօրքերը գրաւեցին Բաքուն: Երեք օր շարունակ, Սեպտեմբերի 15-17ը, քաղաքը յանձնուած էր ջարդարարների ողորմածութեանը, որի արդիւնքում «միայն անպաշտպան եւ անզէն հայ ժողովուրդը...մինչեւ վերջին շապիկը թալանուեց եւ սնանկացուեց, ենթարկուեց բռնութիւնների, ոտնահարուեցին, անարգուեցին նրա տարական մարդկային իրատւոյթները եւ ընտանեկան սրբութիւնները, գերուեցին եւ անյայտութեան մէջ կորան հազարաւոր մարդիկ: Հայերի ողբերգութիւնը չաւարտուեց կոտորածի եւ ջարդի երեք օրերով: Այդ ողբերգութիւնը անընդմէջ շարունակուեց ամբողջ երկու ամիս, քանի դեռ թուրքական հրամանատարութիւնը գտնուում էր Բաքուում»⁶⁴: Մէկ այլ ժամանակակցի վկայմամբ, «ամէն հայկականը եւ բացառապէս հայկականը թալանուած, յափշտակուած, ոչնչացուած է:...Սանձագերծ զինուորականութիւնը եւ գազազած ամբոխը ներխուժում էին հայերի տները, սպանում էին, բռնաբարում...»⁶⁵: Բախշի Իշխանեանի հաւաստմամբ Բաքուի հայութեան համար կրկնուեցին բռնութեան ու հա-

լածանքի այն անօրինական պատմական էջերը որ դարեր շարունակ
կրել է հայութիւնը Օսմանեան իշխանութեան ստրկական լծի տակ:

նկար 10

Տարբեր, բայց իրար շատ մօտ տուեալներ կան Բաքուի հայութեան տուած զոհերի թուաքանակի վերաբերեալ: Այսպէս, Բաքուի Հայ Ազգային Խորհրդին կից Հարցման Յանձնաժողովի տուեալներով, ջարդերի ընթացքում սպանուել է եւ ստեղծուած մահացու պայմանների հետեւանքով մահացել 25286 մարդ, բռնութիւնների զոհ դարձել եւս 3598 մարդ (ընդհանուր առմամբ՝ 28884 մարդ կամ Բաքուի հայութեան գրեթէ $1/3$)⁶⁶, այլ տուեալների համաձայն՝ շուրջ 20-25000⁶⁷ կամ 30000 մարդ⁶⁸:

*

ԺԹ.-ի. դարերում նախախորհրդային շրջանում Շուշին առեւտրի, արհեստագործութեան ու հայկական մշակոյթի խոշոր կենտրոն էր, իսկ նրա հայկական մասը իրաւամբ կրում էր «Հայոց փոքրիկ Փարիզ» անունը:

Անդրկովկասի ամենաբարեկարգ ու աշխույժ մշակութային կեանքով ապրող քաղաքներից մէկը լինելով, Շուշին մեծմասամբ հայաբնակ էր. հայերը կազմում էին բնակչութեան 52-56%օր, թաթարները՝ 41-47%օր⁶⁹: 1914ի սկզբի դրութեամբ քաղաքի բնակչութեան թիւը հասել էր 42000 մարդու⁷⁰:

1918-20 խառը ժամանակներ էին ողջ Անդրկովկասի ու նաեւ Ղարաբաղի համար⁷¹: Մասնաւորապէս, Ղարաբաղի կենտրոն Շուշիում տեղաւորուած էր ադրբեջանական լաւ սպառազինուած մի զօրամաս 200-500 զինուորներով: 1920 Մարտի 23ին, Նովրուզի⁷² տօնին, հայկական փոքրաթիւ մի ջոկատ (50-60 հոգի), փորձելով առկախել ադրբեջանական սպասուելիք բռնութիւնները Շուշուայ հայութեան դէմ, յարձակում է գործում քաղաքի զօրանոցի վրայ: Յարձակումը ձախողւում է⁷³: Չինուորները դուրս են գալիս զօրանոցից ու փոքր խմբերով սկսում են սպանել ու թալանել հայերին, ապա նաֆթով հրկիզել նրանց տները: Քաղաքի ադրբեջանական մասի խուժանը իր հերթին մտնում է հայկական թաղերը եւ շարունակում անպատիժ աւերածութիւնները. «աղամարդկանց սպանում էին, կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին բռնաբարում, գեղեցկուհիներին իրենց տները տանում... բոլոր նշանատր հայերին սպանելուց յետոյ գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս»⁷⁴: Այնուամենայնիւ, բնակչութեան մի մասին յաջողւում է փախչել:

Տարբեր տուեալներ կան Շուշուայ հայութեան եռօրեայ ցեղասպանութեան զոհերի թուաքանակի վերաբերեալ: Այսպէս, որոշ աղբիւրների համաձայն, «ոչնչացուած է Շուշիի ողջ [հայազգի] բնակչութիւ-

նը»⁷⁵, «Շուշիի հայ բնակիչների կեսը ոչնչացաւ ամբողջ ընտանիքներով»⁷⁶, հայազգի զոհերի թիւը կազմում է ընդամենը 6000⁷⁷, 7000⁷⁸, 8000 մարդ⁷⁹, «երեք օրուայ ընթացքում ւաւերուել եւ հրդեհուել են 7000 տներ եւ մօրթուել են, - տարբեր թուեր են ասում, - ոմանք ասում են՝ երեք-չորս հազար հայեր, ուրիշները՝ ւաւիլի քան տասներկու հազար: Իրողութիւնն այն է, որ երեսունհինգ հազար հայերից Շուշիում չի մնացել ոչ մէկը»⁸⁰: Իրօք, Ղարաբաղում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ՝ 1921ին, Շուշին ունէր ընդամենը 9200 բնակիչ, որից միայն 3%-ն էին կազմում հայերը⁸¹:

Այսպիսով, պատմագրութեան մէջ առկայ որոշ տարակարծութիւնները 1918ի Բաքուի եւ 1920ի Շուշիի հայութեան կոտորածների զոհերի թուաքանակի մասին իրենց կնիքն էին թողել նաեւ ցուցապատառների միջոցով հաղորդուող թուական տուեալների վրայ: Նոյն կերպով, սումգայիթեան ջարդերի զոհերի պաշտօնապէս յայտարարուած քանակն առաջին իսկ օրուանից բուռն քննարկումների առարկայ էր՝ յայտարարուած հայազգի 26 զոհերի թիւը Հայաստանում ընդունուեց որպէս արհեստականօրէն իջեցուած թուաքանակ: Այդ պատճառով էլ պլակատներում երբեմն թուաքանակի փոխարէն հարցական նշան էր դրւում: Մէկ այլ ցուցապատառում Սումգայիթ բառը ուղեկցւում է 26 թուով եւ դրան յաջորդող բազմակէտով ու հարցական նշանով⁸²:

ԽՈՉԱԼՈՒ...ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ...ՄԱՍԻՍ

Ցուցապատառներում Խոջալուի յիշատակութիւնը պայմանաւորուած է ԼՂԻՄում՝ մայրաքաղաք Ստեփանակերտին մերձակայ աղբրեջանաբնակ Խոջալու գիւղում, գերազանցապէս հայաբնակ Ստեփանակերտում եւ մեծմասամբ աղբրեջանցիներով բնակեցուած Շուշիում 1988 Սեպտեմբերի 18-20ին տեղի ունեցած բռնութիւնների ալիքով⁸³: Առիթը խոջալուեցի աղբրեջանցիների յարձակումն էր Ստեփանակերտ հայ ուղեւորներ փոխադրող մեքենաների վրայ եւ դրան յաջորդած Ստեփանակերտի հայազգի բնակիչների մի խմբի ընդհարումը խոջալուեցիների հետ:

Սեպտեմբերեան բախումների պատճառը, սակայն, չատ աւելի խոր հիմքեր ունէր: Բանն այն է, որ 1988 Մարտի 24ի ԽՄԿԿ ԿԿի ու ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի ընդունած «Աղբրեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Սոցիալ-տնտեսական Չարգացումը 1988-1995թթ. Արագացնելու Միջոցառումների Մասին» որոշման համաձայն ԼՂԻՄին յատկացւում էր 400 միլիոն ռուբլի: Սակայն այդ գու-

մարները Ադրբեջանը սկզբից եւեթ օգտագործում էր ԼՂԻՄի ադրբեջանաբնակ բնակավայրերի բարեկեցութիւնը բարելաւելու նպատակով: Մասնաւորապէս, վիթխարի շինարարութիւն էր կատարւում ռազմավարական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող ադրբեջանաբնակ Խոջալու գիւղում. նպատակը յստակ էր՝ Հնարաւորութիւն ստեղծել հայկական քաղաքների շրջափակման ու ճանապարհների արգելափակման եւ, հետեւապէս, նրանց միջեւ կապը խափանելու համար⁸⁴: Այդ տարուայ ամռանը, ձգտելով խոչընդոտել Հայաստանի եւ ԼՂԻՄի միջեւ տնտեսական կապի աշխուժացման գործընթացը, Ադրբեջանի տարածքներով անցնող ճանապարհներին յարձակումներ սկսուեցին երթուղային աւտոբուսների վրայ. սկսուեց «Քարային պատերազմ», որը տեղափոխուեց նաեւ Ինքնավար Մարզի տարածք: Արդիւնքում Սեպտեմբերի 18ին Խոջալու գիւղով անցնող Ասկերան-Ստեփանակերտ ճանապարհին՝ սկզբում քարկոծուեց եւ ջարդուեց գիւղատնտեսական աշխատանքներից վերադարձող ուսանողական աւտոբուսը, այնուհետեւ յաջորդեցին յարձակումներ հայ ուղեւորներով բոլոր մեքենաների վրայ: Յարձակուողներն օգտագործում էին ոչ միայն քարեր, այլեւ հրազէն: Յատկանշական է, որ ջարդարարութեան համար ժամանակն ամէնեւին էլ պատահական չէր ընտրուած, քանզի այդ օրը Ստեփանակերտում անց էր կացւում սգոյ հանրահաւաք Բաքուում հայերի ցեղասպանութեան եօթանասունամեակի կապակցութեամբ: Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ ոստիկանութիւնը միջամտեց այն ժամանակ միայն, երբ Ստեփանակերտի հանրահաւաքի մասնակիցների մի մասը օգնութեան գնաց հայրենակիցներին: Ընդհարումների արդիւնքում զոհուեց մէկ մարդ, «25 մարդ տարբեր ծանրութեան վէրքեր ստացան, 17ը հոսպիտալացուեց»⁸⁵:

Նոյն օրը երեկոյեան Ստեփանակերտի Կրկեան թաղամասում (որը հիմնականում ադրբեջանաբնակ էր) սկսուեցին հակահայկական բռնութիւններ: Լուրեր հասան այն մասին, որ Շուշիի հայկական թաղամասում հրդեհի ճարակ են դառնում բնակելի տները: Դրան հայերը պատասխանեցին հրդեհի մատնելով ադրբեջանցիների տները Ստեփանակերտում: Այդ օրերին Շուշին լքեցին նրա վերջին հայ բնակիչները: Դրան ի պատասխան ստեփանակերտցիներն էլ քաղաքից դուրս քշեցին ադրբեջանցիներին⁸⁶:

Խոջալուի դէպքերը պատրուակ եղան, որ ներքին զօրքեր մտցուեն Ստեփանակերտ, այնուհետեւ յատուկ դրութիւն եւ պարետային ժամ յայտարարուի ԼՂԻՄի ողջ տարածքում: Խոջալուեցի յանցագործների մի մասը ձերբակալուեց, սակայն միառժամանակ անց նրանց նկատ-

մամբ յարուցուած քրէական գործերը դադարեցին: Աղբրեջանը ցուցադրեց, որ պետական մակարդակով փաստօրէն խրախուսուած է հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուող բռնութիւնները:

Թէեւ Խոջալուում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները համեմատելի չէին սումգայիթեան ջարդերի հետ, շատերն ընկալեցին այդ իրադարձութիւնները որպէս հայերի նկատմամբ վարուող ցեղասպանութեան քաղաքականութեան դրսեւորում: Այդ մասին էր վկայում Խոջալուի ընդգրկումը «ցեղասպանութիւնների շարք»ում⁸⁷: Նոյնն է վկայում մէկ այլ տրանսպարանտ, որը յայտնուեց, ինչպէս եւ նախորդը, 1988 Նոյեմբերին՝ «Ցեղասպանութիւն. Բաքու, Շուշի, Նախիջեւան, Արցախ, Սումգայիթ, Մասիս, Խոջալու»:

Տկար 11

Իսկ ինչո՞վ է պայմանաւորուած Նախիջեւանի յայտնուելը «Ցեղասպանութիւնների շարք»ում:

Նախիջեւանի տարածքը Մեծ Հայքի կենտրոնական շրջաններից էր եւ դարեր շարունակ զգալի դեր էր խաղում հայ ժողովրդի պատմական,

քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կեանքում: Սակայն պատերազմների ու բռնի տեղահանումների թատերարեմ լինելը իր հետեւանքն էր ունենում տարածաշրջանի բնակչութեան էթնիկ կառուցուածքի վրայ:

Այսպէս, ԺԷ-ԺԸ դարերում տարածքը բնակեցւում է մահմեդական ցեղերով, հայազգի բնակչութեան մի զգալի մաս ընդունում է կաթոլիկութիւն, մի ստուար հատուած էլ՝ ստեղծուած պայմանների բերումով՝ մահմեդականանում⁸⁸: Արդիւնքում, Նախիջեւանի շրջանի բնակչութեան մէջ ԺԹ դարի սկզբում հայերի տեսակարար կշիռն իջնում է մինչեւ 15-20%օր: ԺԹ դարի ընթացքում հայութեան թիւն աւելանում է եւ 1916ի դրութեամբ նրանք արդէն կազմում էին Նախիջեւանի գաւառի բնակչութեան 40%օր: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եւ դրան յաջորդող ազգամիջեան բախումների ընթացքում հայութեան մի զգալի մասը լքում է Նախիջեւանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ Նախիջեւանի տարածքի փախստականութիւնը փորձում է վերադառնալ երկրամաս: Սակայն Նախիջեւանի ինքնավար Հանրապետութեան եւ Ադրբեջանի ղեկավարութեան 1922-26ի որոշումներով անյաղթահարելի արգելքներ են յարուցւում հայազգի փախստականութեան առջեւ:

Արդիւնքում, ըստ 1926ի մարդահամարի տուեալների, Նախիջեւանի տարածքի հայութեան թիւը նախայեղափոխական ժամանակաշրջանի համեմատութեամբ իջնում է գրեթէ 5 անգամ, կազմելով ընդամէնը 11300 մարդ: Յետագայում եւս Նախիջեւանի իշխանութիւնների սոցիալ-տնտեսական, մշակութային եւ ազգային քաղաքականութիւնը նպատակաւորուած էր ինքնավար Հանրապետութիւնում մնացած հայութեան համար անտանելի կենսապայմանների ստեղծմանն ու տեղահանմանը: Արդիւնքում 1970ին հայերի տեսակարար կշիռն իջաւ մինչեւ 2,9%, իսկ 1979ին՝ 1,6%օր (3400 մարդ): Եթէ Նախիջեւանի ԻԽՍՀ ադրբեջանական բնակչութիւնը 1926-1979ին աճեց 2,6 անգամ, ապա հայերի թիւը նուազեց 3,3 անգամ: Նախայեղափոխական շրջանի 44 հայկական գիւղերի փոխարէն 1988ին գոյութիւն ունէին ընդամէնը 2 գիւղ⁸⁹: Հայ բնակչութեան դուրսմղմանն ուղղուած քաղաքականութիւնն ուղեկցւում էր հայ ժողովրդի պատմամշակութային յուշարձանների ոչնչացումով, նպատակ ունենալով վերացնել հայերի երբեմնի առկայութեան վերջին վկայութիւնները:

Նախիջեւանի օրինակը, որպէս, այսպէս կոչուած «սպիտակ ցեղասպանութեան» դրսեւորում⁹⁰, հայերի կողմից մշտապէս բերւում էր եւ

շարունակւում է բերուել իբրեւ ԼՂԻՄի համար ակնյայտ, անվիճելի ապագայ այն դէպքում, եթէ նա շարունակէր գտնուել Ադրբեջանի կազմում: Սպիտակ ցեղասպանութեանը դիմակայելու անհրաժեշտութեան գաղափարն արտացոլուած էր նաեւ 1988 Նոյեմբերի 7ի մէկ այլ ցուցապաստառում՝ «Չենք Հանդուրժի Նոր Նախիջեւան», իսկ տաս օր անց, ի շարս սումգայիթեան դատավարութիւնը միջազգային ատեաններին յանձնելու անհրաժեշտութեան, հայալեզու եւ ռուսալեզու ցուցապաստառներով նման պահանջ էր առաջ քաշուում նաեւ նախիջեւանեան ցեղասպանութեան համար՝ «Նոր Նիւրնբերգ Սումգայիթի, Նախիջեւանի Համար», այսինքն կարծես թէ ակնարկւում էր, որ ցեղասպանութիւնը ցեղասպանութիւն է՝ լինի այն «կարմիր» ինչպէս որ էր Սումգայիթում, թէ «սպիտակ» ինչպէս ժամանակին տեղի ունեցաւ Նախիջեւանում:

*

Մասիս բնակավայրը յայտնուեց ցեղասպանութիւնների շարքում ի հետեւանս «Գարուն» կարի արտադրական միաւորման Մասիսի մասնաճիւղի 51 բանուորուհիների միաժամանակեայ թունաւորման, որն առաջացել էր շնչառական ուղիներով օրգանիզմ ներթափանցած քիմիական թունաւոր նիւթի գործողութեամբ, որին բնորոշ էին վերին շնչուղիներին, նեարդային համակարգի եւ մաշկի ախտահանման կլինիկական համախտանիշեր:

Ինչպէս պարզել էր Հայաստանի եւ ԽՍՀՄ Առողջապահութեան Մինիստրութեան մասնագէտներից կազմուած բաւականին ներկայացուցչական յանձնաժողովը, «սուր թունաւորման առաջացումը կապուած է օրգանիզմի վրայ քիմիական թունաւոր նիւթի ներգործութեան հետ»⁹¹: Յանձնաժողովի աշխատանքի արդիւնքում «արժարժուած հարցերի վերաբերեալ սպառնիչ ու վերջնական եզրակացութիւններ չէին ստացուել: Այս կապակցութեամբ նշանակուել է նոր կոմպլեքսային յանձնաժողովային փորձաքննութիւն...»⁹²:

Թունաւորման գործի կապակցութեամբ յարուցուած քրէական գործը, բազմաթիւ քննչական միջոցառումները այնպէս էլ չբացայայտեցին մեղաւորներին: Շատերի կարծիքով այս գանգուածային թունաւորումը իրականացուել էր Փարրիկայում աշխատող ադրբեջանցի բանուորուհիների կողմից իրենց հայազգի գործընկերուհիների խալաթները քիմիական նիւթով մշակելու ճանապարհով, ուստի եւ այն ժամանակներում ժողովրդի մէջ յայնօրէն քննարկւում էր ցեղասպանութեան համատեքստում: Նկատենք, որ այս առիթով ստեղծուած լարուածութեան մթնոլորտն երբեմն այնքան մեծ էր լինում, որ որոշ դէպքերում կենցա-

դային հողի վրայ տեղ գտած սովորական թունաւորումներն անգամ ընկալւում էին որպէս միտումնաւոր գործողութիւնների հետեւանք⁹³ :

Մասիսի դէպքերին յաջորդող մէկ տարուայ ընթացքում, Երեւանի, Եղեգնաձորի, Աշտարակի, Բուժականի, Ստեփանաւանի, Ղափանի մանուածքային մի շարք ձեռնարկութիւններում եւս, ի հետեւանս Սումգայիթից ուղարկուած գործուածքաթելի, տեղի են ունեցել զանգուածային հիւանդութիւններ յիշեցնող պատահարներ, որոնց արդիւնքում շուրջ 150 բանուորներ զիմել էին բուժօգնութեան⁹⁴ :

Յկար 12

1949-ԱԼԹԱՅ

Յեղասպանութիւնների շարքերը կողաւորող տարեթուերի մէջ երրեմն յայտնւում է 1949 թիւը, ինչպէս օրինակ «1915 ... 1937 ... 1949 ... 1988» տրանսպարանտում, որը տանում էին դէպի Յեղասպանութեան զոհերի յուշարձան, 1988 Ապրիլի 24ին: Այդ տարեթիւը նոյնքան չարագոյթ է հայերի համար, որքան՝ 1937 թիւը, քանի որ 1949 Յուճիսին, ըստ ոչ-պաշտօնական տուեալների, Անդրկովկասի տարածքից շուրջ

100000 Հայութիւն աքսորուեց, որոնց մեծ մասը՝ Ալթայի երկրամաս⁹⁵։ Այս տրանսպարանտի թուային կողաւորումը «վերծանուած» է Համանման մէկ այլ տրանսպարանտում՝ «Դէր-Չոր, Ալթայ, Սումգայիթ...» (նկ- 11), որը դէպի յուշարձան էին տանում մէկ տարի անց նոյն օրը։ Սակայն այս եւս կողաւորում է, այս անգամ՝ տեղագրական, որի իմաստային վերծանումն առկայ է 1988ի «խորհրդային» վերջին նոյեմբերեան շքերթի ժամանակ օգտագործուած հետեւեալ տրանսպարանտում (նկ- 12)։

«Պանթուրքիզմ	Դէր-էլ-Չոր
Ստալինիզմ	Ալթայ
???	Սումգայիթ»:

Այս տրանսպարանտում ցեղասպանութիւնների շարքի իւրաքանչիւր ցեղասպանութիւն բացատրւում է Համապատասխան պետական գաղափարախօսութեամբ, բաց թողնելով Սումգայիթում կատարուածի պարզաբանումը։

Չնայած ստալինիզմն առաջին Հայեացքից թւում է վերագրւելին երեւոյթ եւ նրանից տուժել է ԽՍՀՄ ողջ բնակչութիւնը, սակայն ժողովրդներին պատժելու ստալինեան պրակտիկան, երբ տեղահան էր արւում եւ աքսորւում ոչ թէ տուեալ վայրում բնակուող ժողովրդի մի մասը, այլ տուեալ ժողովուրդն ամբողջութեամբ (Ղրիմի թաթարները, թուրք-մէսխերը, չեչէնները, ինգուլները, դարաչայները, բալկարները, կալմիկները եւ այլօք⁹⁶), խօսում է այն մասին, որ ստալինեան գենոցիդը յաճախ վերածւում է էթնոցիդի։ Հենց դրան է ակնարկում տուեալ տրանսպարանտը։ Արդարեւ, 1949 Յունիսի 13ի լոյս 14ի գիշերը Հայաստանում զանգուածային արտաքսումների ենթարկուեց շուրջ 13300 մարդ։ Ինչպէս հետեւում է 1949 Մայիսի 29ի ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի «Արացական, Հայկական Եւ Ադրբեջանական ՍՍՀներից, Ինչպէս Նաեւ Սեւ Ծովի Առափնեայ Տարածքներից Արտաքսուածների Տեղափոխութեան, Տարաբնակեցման Եւ Աշխատանքի Տեղաւորման Ապահովման Մասին» որոշումից (ստորագրուած Ստալինի կողմից), աքսորեալների թւում պէտք է իրօք որ զգալի լինէր Հայերի թիւը, քանի որ նրանք էին Համապատասխանում որոշման մէջ տեղ գտած «դաշնակցականներ», իսկ, մասնաւորապէս, յետեղեռնեան արեւմտահայ գաղթականութեան ներկայացուցիչները՝ «խորհրդային քաղաքացիութիւն ընդունած նախկին թուրքական քաղաքացիներ» բնորոշումներին։ Ընդ որում, որպէս տարարնակեցման վայր «դաշնակցականներ»ի համար նախատեսւում էր Ալթայի երկրամասը, թուրքերի եւ նախկին

Թուրքահայատականների համար՝ Տոմսկի մարզը⁹⁷։ Հետաքրքիր է, որ «1949 թ.»-ը տեղագրական սկզբունքով բնորոշելու դէպքում ցուցապատառներում չէր օգտագործվում Սիրիոյ տեղանունը, այլ միայն Ալթայանունը։ Թերեւս նման ընտրութիւնը պայմանաւորուած էր մի քանի գործօններով (մասնաւորապէս, թարմ էր յիշողութիւնն այն մասին, որ մէկ օրում, միաժամանակ Ալթայի երկրամաս աքսորուեցին տասնեակ հազարաւոր հայեր), որոնց թւում այն՝ որ ժողովրդի մէջ լայնօրէն տարածուած էր գրոյցն այն մասին, որ Հայրենական Մեծ Պատերազմի ավարտի մօտ, 1945 Ապրիլին, հանդիպելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տեղապահ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Չօրեքչեանի հետ, Ստալինը՝ ի պատասխան Արքեպիսկոպոսի խնդրանքի արեւմտահայ հոգերի վերադարձի մասին, իբր առաջարկել է Կաթողիկոսին հայութեան համար բնակութեան նոր տարածքներ՝ հենց Ալթայի երկրամասում, որն ապագայում պէտք է դառնար հայութեան նոր հայրենիքը⁹⁸։ Մինչդեռ Սիրիոյ տեղանունը շատ աւելի մեծ տարածքներ էր մատնանշում, աքսորավայր էր ծառայում Խորհրդային Միութեան «ժողովրդի թշնամի» միլիոնաւոր քաղաքացիների համար եւ որպէս այդպիսին յայտնի էր ողջ աշխարհին, ինչը չի կարելի ասել Ալթայի մասին, որը տուեալ պարագայում իբրեւ աքսորավայր էր նախատեսուած միայն հայազգի եղող դաշնակցականների համար։

Յատկանշական է, որ տրանսպարանտի առաջին երկու գոյգերը նման են ոչ միայն իրենց բնոյթով, այլեւ գտնւում են գեներտիկ կապի մէջ։ Այսպէս, իմ մօր ծնողները իրենց երեխաների հետ 1949ին աքսորուել էին Թրքիսիից (որտեղ նրանք հանգրուանել էին Վանի 1915ի գաղթից յետոյ) Տոմսկի մարզ, Սիրիոյ որպէս «նախկին թուրքահայատական» պատճառարանութեամբ։ Նոյն բախտին էին արժանացել եւս մի քանի տասնեակ «նախկին թուրքահայատակ» հայեր, ում մերոնք հանդիպել էին թէ՛ գնացքում, թէ՛ յետագայում՝ Սիրիոյում⁹⁹։ Իսկ քանի՛-քանի՛ տասնեակների եւ հարիւրների մասին իմ ազգականները տեղեկացան միայն աքսորավայրից վերադառնալուց յետոյ։ Այսինքն ստալինեան ցեղասպանութիւնը (վրաստանեան կատարմամբ) հանդիսացաւ Թուրքիայում իրականացուած պանթուրքական էթնոցիդի անմիջական հետեւանքը։ Այս օրինակը եւս ցուցում է, որ անհիմն չի ժողովրդի մէջ առայսօր լայն տարածում ունեցող այն համոզմունքը, որ հարեւան «եղբայրական» խորհրդային հանրապետութիւնների ղեկավարութիւնը չէր խորշում «ժողովրդի թշնամիների» վերելից իջեցուած պլանը ինչպէս

1937ին, նոյնպէս եւ 1949ին կատարել ի հաշիւ բազմահազարանոց հայկական գաղութի ներկայացուցիչներին:

Նկար 13

Վերջին տրանսպարանտում աւելի է որոշակի դրա հակախորհրդային ուղղութիւններ: Բանն այն է, որ, եթէ «ցեղասպանութիւնների շարք»ի ցայժմ դիտարկուած ցուցապաստառներում դրանք կարելի էր առաջին հերթին ընկալել իբրեւ հայ-թուրքական (ադրբեջանական) «հակամարտութեան» դրսեւորում, ապա վերջին դէպքում «ձեռք է բարձրացւում» պետական գաղափարախօսութեան վրայ: Ի՞նչ որ «Սունգալիք»ի կողքի հարցական նշանները տրամաբանօրէն վերծանւում են իբրեւ «վերակառուցում» կամ դրան հոմանիշ մէկ այլ տերմին: Իսկ «վերակառուցում, հրապարակայնութիւն, դեմոկրատացում»ը **ԽՍՀՄ ԿԿԻ Գլխաւոր Քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովի** հռչակած, **Խորհրդային Միութեան թէ՛ Կոմունիստական Կուսակցութեան, թէ՛ պետութեան որդեգրած ներքին քաղաքականութեան հիմնական ուղենիշն էր:** Այն, որ գաղափարախօսութեան նկատմամբ նման «ոտնձգութիւնները» ոչ այլ

էին, վկայում է երեք ամիս անց, 1989 Փետրուարի 28ին յայտնուած մէկ այլ տրանսպարանտ, որտեղ 1915ի եւ 1988ի միջեւ գրուած էր «Վերակառուցում», աւելի ցածր՝ «Սումգայիթ»:

ԿԻՐՈՎԱԲԱԴ-ԳԱՆՁԱԿ, 1990

Ցեղասպանութիւնների շարքն օգտագործող ցուցասպաստաններում երբեմն կարող է բացակայել 1915ի ցեղասպանութեան յիշատակութիւնը, ինչպէս օրինակ «Սումգայիթ, Մասիս, Շուշի, Խոջալու... Մինչեւ Եօրք» 1988 Նոյեմբերի 7ի տրանսպարանտում (նկ. 13), որտեղ փաստօրէն չեղտուած են հայերի նկատմամբ միայն 1990ի ընթացքում տեղի ունեցած բռնութիւնների դէպքերը:

Յիշեալ շարքը 1990 ապրիլքսանչորսեան երկլեզու յիշեցում-պլակատում հերթական լրացում ստացաւ՝ «Վան... Բիթլիս... Էրզրում... 1915 Van ... Bitlis ... Erzerum ... 75 - Մեծ Եղեռն - Սումգայիթ... Գանձակ... Բաքու... 1990 Sumgait ... Gandzak ... Baku...» (հայերէն եւ ռուսերէն) (նկ. 14): Այս շարքում առաջին եռեակը կազմում են Օսմանեան Թուրքիայի հայկական վիլայէթների անուանումներով խորհրդանշուող 1915ի ցեղասպանութիւնը, իսկ վերջին եռեակը՝ Ադրբեջանի այն քաղաքներն են, որոնց հայազգի բնակչութիւնը կոտորուեց եւ արտաքսուեց 1988-90ի ընթացքում: Այնպէս, ինչպէս 1915-23ին իրականացուած հայերի ցեղասպանութիւնը պայմանականօրէն կողաւորւում է «1915» թուականով, վերջին տարիների հայկական ջարդերը միաւորուած են ընդհանուր «1990» տարեթուով, չնայած սումգայիթեան եւ գանձակեան (կիրովաբադեան) իրադարձութիւնները տեղի էին ունեցել 1988 Փետրուարին եւ աշնանը, իսկ Բաքուի հայերի նկատմամբ բռնութիւնները տեղի էին ունեցել թէ՛ 1988 Նոյեմբերին եւ թէ՛ 1990 Յունուարին:

*

1988ի սկզբի տուեալներով Ադրբեջանի բնակչութեան քանակով երկրորդ խոշորագոյն քաղաք Կիրովաբադի շուրջ 270000 բնակիչներից աւելի քան 45000ը հայեր էին, որոնցից մօտ 32000ն էր խիտ ձեւով բնակւում հայկական թաղերում: Հայերը քաղաքում (եւ մերձակայ գիւղերում), որն հայկական սկզբնաղբիւրներում յիշուում է Գանձակ ձեւով, բնակւում էին հնագոյն ժամանակներից եւ որոշակի դեր էին խաղում բնակավայրի առեւտրատնտեսական եւ մշակութային կեանքում նրա գոյութեան շուրջ հազար տարիների ընթացքում: Ի. դարասկզբին հայերը բնակւում էին Քիլիսաքեանդ, ինչպէս նաեւ աւելի փոքր Նորաշէն

եւ Երեւանցոց թաղերում ու կազմում էին քաղաքի 33 հազարանոց բնակչութեան մէկ-երրորդը¹⁰⁰ :

Նկար 14

Ջանգուաժային բռնութիւնները գանձակահայութեան նկատմամբ (ինչպէս նաեւ Ադրբեջանի հայաբնակ այլ, հանրապետական ենթակայութեան քաղաքներում) սկսուեցին 1988 Նոյեմբերի 21ին¹⁰¹։ Արդէն յաջորդ օրը հայկական թաղերի բնակիչները դիմեցին ինքնապաշտպանութեան, իսկ եւս մէկ օր անց քաղաք մտան խորհրդային զօրամիաւորումներ «հասարակական կարգի պահպանութեան համար»։ Նրանց նպատակներից էր՝ ինչպէս ցոյց տուեցին յետագայ իրադարձութիւնները, նպաստել հայերի բռնազաղթին՝ քաղաքից։ Ինքնապաշտպանական կռիւների ընթացքում հայերը յաջողութեամբ դիմակայում էին ադրբեջանցիների յարձակումներին, որոնք ամէն անգամ նահանջում էին զոհեր տալով։ Սակայն աստիճանաբար սկսւում եւ գնալով մեծ ծաւալների է հասնում (յատկապէս Դեկտեմբերի 7ի Սպիտակի աւերիչ երկրաշարժից յետոյ) բնակչութեան արտագաղթը եւ մէկ տարի անց, 1989 Նոյեմ-

բերի կէսերին Կիրովաբադում այլեւս հայեր չկային¹⁰²։ Բնորոշ է, որ «Յաւերժ Յիշատակ Գանձակի Անմեղ Չոհերին» գրութեամբ տրանսպարանտը մարդիկ տանում էին դէպի Յեղասպանութեան զոհերի յուշարձան 1989 Փետրուարի 28ին, այսինքն Սումգայիթի հայութեան ցեղասպանութեան տարեդարձին, որի ճակատագիրը կիսեց Կիրովաբադի հայութիւնը 9 ամիս անց։

Նկար 15

ԲԱՔՈՒ

Խորհրդային Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքուի շուրջ 1,7 միլիոն բնակիչների աւելի քան 200 հազարը հայեր էին։ Բնորոշ է, որ Ղարաբաղեան Շարժման առաջին իսկ օրերից նրանց անվտանգութեան, յետագայ ճակատագրի հարցը կապւում էր ԼՂԻՄի հարցի ընթացքի հետ ոչ միայն ադրբեջանական ղեկավարութեան, այլ անգամ խորհրդային բարձրագոյն ղեկավարութեան կողմից։ Զօրի Բալայեանին եւ Սիլվա Կապուտիկեանին՝ 1988 Փետրուարի 25ի հանդիպման ժամանակ¹⁰³, Միխայիլ Գորբաչովը հարցադրել էր. «Իսկ դուք մտածե՞լ եք Բաքուում ապրող 207 հազար հայերի ճակատագրի մասին»։ Այս նշանակում է, որ սկզբից եւեթ հայերին հասկացւում էր, որ Բաքուի հայազգի բնակչութիւնը պատանդի կարգավիճակում է գտնւում եւ խորհրդային իշխանութիւնները ոչինչ չեն կարող (կամ չեն ցանկանալ) ձեռնարկել «յարաբերութիւնների սրման» դէպքում¹⁰⁴։

Այդպէս էլ եղաւ։ Բաքուի հայութեան 1905 փետրուարեան, 1918 սեպտեմբերեան ջարդերին յաջորդեցին 1990ի յունուարեան կոտորածները, որոնց արդիւնքում Բաքուն իսպառ դատարկուեց հայերից։ Բաքուի

Հայութեան ջարդերն իրականացուեցին Ադրբեջանի իշխանութիւնների եւ ժողովրդական ծակատի¹⁰⁰ սերտ համագործակցութեամբ: Հայերին ծեծում էին, կողոպտում էին, թալանում էին գոյքը, բռնաբարում էին, սպանում էին հրազենով, դանակներով, մետաղեայ ձողերով, դուրս էին չարտում շէնքերի պատուհաններից, կենդանի թէ մեռած մարդկանց այրում էին խարոյկներում, մի խօսքով գործի էին դրւում 1915ին եւ յաջորդող ցեղասպանութիւնների մեթոդները: Այս հանգամանքը շեշտում է նաեւ 1990ի տեղանուանա-տարեթուային սկզբունքով ստեղծուած ապրիլքսանչորսեան մէկ այլ տրանսպարանտում՝ «Ապրիլի 24, Սումգայիթ, Բաքու. Նոյն Ձեռագիրն է» (նկ. 15), այսինքն, ժողովրդական ընկալմամբ «Բաքու» տեղանունը՝ «Սումգայիթ»ի նմանողութեամբ, եւս ստացաւ ցեղասպանութեան հոմանիշի կարգավիճակ:

Խորհրդային զօրամիաւորումները մտան Բաքու միայն այն ժամանակ, երբ վտանգի ենթարկուեց խորհրդային կարգերի գոյութիւնը: Բաքուում հայկական կոտորածների գոհերի թիւը գերազանցում է 400ից, սակայն հայ ընակչութեան ջարդերի վերաբերեալ գործի քննութիւն այնպէս էլ չկատարուեց: Հերթական ցեղասպանութիւնը հերթական անգամ չղատապարտուեց¹⁰⁰:

*

Մէկ ուրիշ պլակատ եւս ցոյց է տալիս, որ Օսմանեան Թուրքիայի տարածքում կատարուած Ի. դարի առաջին ցեղասպանութիւնը, յառաջ բերելով ցեղասպանութիւնների շարքերով ցուցապաստառներ, 1980ականների վերջերին կարող է ընդհանրապէս չյիշատակուել: Նման պարագայում ուշադրութիւն է հրաւիրւում գլխաւորապէս Ադրբեջանի տարածքում եւ ադրբեջանցիների ձեռքով իրականացուած ցեղասպանութիւններին, ինչպէս օրինակ, 1988 նոյեմբերեան «Յեղասպանութիւն. Բաքու, Շուշի, Նախիջեւան, Արցախ, Սումգայիթ, Մասիս, Խոջալու» տրանսպարանտում¹⁰⁷:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ղարաբաղեան Շարժման տարիներին, սումգայիթեան ջարդերից յետոյ, հայ ժողովրդի կամ նրա առանձին հատուածների, մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի գոյութեանը սպառնացող կամ որպէս այդպիսին ընկալուող ցանկացած վտանգ դիտւում-գնահատւում էր ցեղասպանութեան լոյսի ներքոյ: Արդիւնքում «ցեղասպանութիւն» եզրի գործածմամբ առաջին պլան մղուեցին մի շարք հասկացութիւններ, որոնք, եթէ մինչ այդ անգամ օգտագործւում էին մասնագիտական համեմատաբար

նեղ շրջանակներում, սակայն երբեք չէին ունեցել այդքան ծաւալուն ընդգրկում: Այսպէս, Ղարաբաղեան Շարժման տարիներին «ցեղասպանութիւն» հասկացութիւնը՝ ժողովրդական ընկալմամբ, իր մէջ ներառեց «սպիտակ եղեռն» (Նախիջեւանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հայաթաւման օրինակով), «Էկոլոգիական ցեղասպանութիւն», «կենսաքանակական, քիմիական եղեռն» (հայկական ատոմակայանի, քիմիական հսկայ «Նայիրիտ»ի օրինակով), «մշակութային, հոգեւոր եղեռն» (հայոց լեզուի դերի նուազման, Հայաստանի սահմաններից դուրս հայկական յուշարձանների ոչնչացման օրինակով) հասկացութիւնները¹⁰⁸: Յանձին ստալինիզմի՝ խորհրդային ամբողջատիրութեան որոշ ցայտուն դրսեւորումներ, իսկ որոշ քաղաքական ուժերի կողմից խորհրդային կարգերն ընդհանրապէս¹⁰⁹ դիտարկւում էին ցեղասպանութեան լոյսի ներքոյ:

Այս գործընթացը չաւարտուեց Ղարաբաղեան Շարժմամբ:

Անկախութեան կայացման ոչ-հեշտ տարիներն ուղեկցւում էին աղքատութեան աճով ու հարիւրհազարաւոր մարդկանց արտագաղթով, ինչը շատ-շատերի կողմից գրոյցներում, երբեմն եւ մամուլում, համեմատուում էր ցեղասպանութեան հետ:

Այսօր եւս այս գործընթացը շարունակւում է: Այսպէս, 2004ի դարնանը «սպիտակ եղեռն» էր որակւում բակալաուրիատն աւարտած ուսանողներին, ասպիրանտներին, անգամ երիտասարդ գիտութեան թեկնածուներին բանակային պարտադիր ծառայութիւն անցնելու օրէնքի նախագիծը («Սպիտակ եղեռնը Սկսել Եմ Գիտութիւնից»)¹¹⁰: Նոյն ոճով, «Մշակութային եղեռն» էր որակւում Երեւանի կենտրոնում քաղաքի դիմագիծը բնորոշող նախայեղափոխական շրջանի շինութիւնների աւերումը¹¹¹ եւ՝ 2005 Յունիսին «Հոգեւոր եղեռն» էր դիտուում սոցիալական քարտերի համակարգի ներդրման գործընթացը («Համարակալումը Հոգեւոր եղեռն է») եւն.:

Այսպիսով մենք տեսանք, որ Ղարաբաղեան Շարժման տարիների ցուցապաստառներում արտացոլուած է ԺԹ- դարավերջ-ի- դարի հայերի ցեղասպանութեան, կոտորածների ու ջարդերի գրեթէ ողջ ներկայնակը, ինչը վկայում է նաեւ, որ դրանք Ի- դարավերջի հայութեան հաւաքական եւ պատմական, տրամադրիկ երանգներ ունեցող յիշողութեան նկատելի մասն են կազմում:

ԺԹ- դարավերջ-ի- դարասկզբի ցեղասպանութեան ու կոտորածների թեմայի նշանակալի առկայութիւնը հայոց հաւաքական եւ պատմական յիշողութեան մէջ պատճառաբանուած է նաեւ սուլճայիթեան ջարդերի փաստով եւ ցուցում է հայերի նկատմամբ արիւնալի բռնութիւն-

ների շարունակականութեան, դրանց միջեւ ասես գենետիկ կապի առկայութեան գաղափարը: Ուստի պատահական չէ, որ սումգայիթեան ոճրագործութիւնները հեշտութեամբ ընկալոււմ էին իբրեւ Օսմանեան կայսրութեան ժամանակներից սկսած հայերի նկատմամբ կիրառուող ցեղասպանութեան քաղաքականութեան ընդհանուր շղթայի օղակներից մէկը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ "Iconography of Gharabagh Movement: An Index of the Transformation of Armenian Identity," *Armenian Forum. A Journal of Contemporary Affairs*, volume 2, number 4, Winter 2000, էջ 39-55, նաեւ՝ «Հայ ինքնութեան Ձեւափոխման Հիմնական Ուղղութիւնները Ղարաբաղեան Ծարժման Տարիներին», «Հայագիտական Արդի Վիճակը Եւ Նրա Զարգացման Հեռանկարները» Հայագիտական Միջազգային Առաջին Համաժողով, Չեկուցումների Դրոշմներ, Երեւան, 2003, էջ 55-56, նաեւ՝ «Ցեղասպանութեան Յիշողութիւնը Որպէս Նոր Ինքնութեան Ձեւաւորիչ (1980ական Թուականների Վերջ-1990ական Թուականների Սկիզբ)», *Պատմաքաղաքական Հանդէս*, 2005, թիւ 1, էջ 55-66:
- ² Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Յարութիւն Մարութեան, «Մենք Պէտք է Կուենք Եւ Ոչ Լաց Լինենք...»: Անցեալի Եւ Ներկայի Վերագնահատման Գործընթացը Ղարաբաղեան Ծարժման Համատեքստում», *Հանդէս Ամսօրեայ Հայագիտական Ուսումնասիրթ*, Վրեննա, 2003, էջ 411-468:
- ³ Այն՝ երբ կոնցեպտուալ արուեստին բնորոշ միտքը պարզաբանոււմ է խորհրդանշական եւ անսպասելի լուծումներով: Մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Արրահամեան, Յ. Մարութեան, «Քաղաքական Ելույթների Պատկերազրական Լեզուի Ծուրջ (Ղարաբաղեան Ծարժման Ցուցադաստառների Օրինակով)», *Հայ Արուեստին Նուիրում Հանրապետական VIII Գիտական Կոնֆերանս: Չեկուցումների Թեգիսներ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 5-6:
- ⁴ Տրանսպարանտի հեղինակները օգտագործել են «ոճիր» եւ «վճիռ» բառերի հնչողութեան մօտիկութիւնը, մի մեթոդ, որը բառախաղի, լանգաւորման եւ ակրոստիկի օգտագործման մեթոդների հետ լայնօրէն կիրառոււմ էր ցուցադաստառների ստեղծման գործընթացում:
- ⁵ Տէր Զօրի մասին տե՛ս, օրինակ՝ Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը: Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէադ Փաշա, Պոսթըն*, 1921, երրորդ գլուխ («Տէր Զօրի Զարդերը»), էջ 78-88, 109-112, նաեւ՝ Տէր-Զօր, *Հեղինակ Աղէտէն Վերապրողներ* (Հաւաքեց Լեւոն Մեսրոպ), Փարիզ, տպարան Պ. Էլէկեան, 1955, էջ 228-239 («Զարդարար (Չեչէն Մահմուտ Պէկի Պատմածները)», նաեւ՝ Երուանդ Տէրենց, *Ես Տեսայ Տէր-Զօրի Դժոխքը*, Պէյրութ, տպարան Սեւան, 1966, նաեւ՝ Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 2000:
- ⁶ Թուրքական եւ ֆալստական համակենտրոնացման ճամբարների կապին է անդրադարձել նաեւ Պարոյր Սեւակը «Եռաձայն Պատարագ» պոէմում:
Հիմ Չանգըրըից իր սկիզբն առաւ Բուխենվալդը նոր,
Օսվենցիմների սկիզբը դրուեց Դէր-Զօրում միայն,

Մայրաքաղաքները Չիարեթներում հիմնադրուեցին,

Դախաունները՝ Էնկիւրիներում, Ռաքքաում, Բարում... (Պ. Սեւակ, *Եղիցի* Լոյս, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1969, էջ 273, ընդգծումներն իմն են - Յ.Մ.):

⁷ «Sumgait» ռուսերէն բառի առջեւը նկարուած էր արեան կաթիլ: Հմմտ.՝ 1988ի մարտի-ուրեմբերան պլակատի հետ, որտեղ նոյնպէս պատկերուած է կոտորած, ջարդ խորհրդանշող արեան կաթիլ: Այս եւ միւս լուսանկարների հեղինակը տողերիս գրողն է, բացառութեամբ սիրայօժար մեզ տրամադրուած թիւ 5ի (հեղինակ՝ Լեւոն Աբրահամեան) եւ թիւ 7ի (հեղինակ՝ Զաւէն Խաչիկեան):

⁸ Տե՛ս՝ Արմենակ Մանուկեան, *Քաղաքական Բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-53թթ.*, Երեւան, «Առեւտրական»-Անի Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 19:

⁹ Ճիշտ է, հաշուարկները կատարուած են միայն Հայաստանեան արխիւային նիւթի հիմամբ, քանի որ 1991ի ԽՍՀՄ փլուզումից յետոյ այդ երեւոյթի մասին փաստաթղթեր պահպանող նախկին ՊԱԿի արխիւները դարձել են անկախ հանրապետութիւնների սեփականութիւնները: Մասնաւորապէս հայկական բազմաքանակ գաղութներ ունեցող Ռուսաստանում դրանք գտնուում են առանձին տարածքային միաւորումների մէջ, Վրաստանում՝ հրդեհի հետեւանքով այրուել են, Ադրբեջանի հետ կան յայտնի դժուարութիւններ եւն. (Մանուկեան, էջ 6):

¹⁰ Մանուկեան, էջ 20:

¹¹ Մանուկեան, էջ 25:

¹² Յիշեալ քարտէզների մասին տե՛ս, նաեւ՝ Յարութիւն Մարութեան, «Քարտէզը Որպէս Ինքնութեան Խորհրդանշիչ», *Հանդէս Ամսօրեայ Հայագիտական Ուսումնաթերթ*, Վիեննա, 2006, էջ 454-455:

¹³ Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի ընդունած համապատասխան որոշման մէջ սումգայիթեան իրադարձութիւնները զնահատուեցին որպէս «ոճրագործութիւններ», այլ ոչ ցեղասպանութիւն (*Մովսէսեան Հայաստան*, 16 Յունիսի 1988):

¹⁴ Պլակատի մանրամասն դիտարկումը, ինչպէս նաեւ ցուցապատառներում փոքրատառերի օգտագործման բացատրութիւնը տե՛ս՝ Յարութիւն Մարութեան, «Հայ Պօէզիան Որպէս Ինքնութեան Պատկերագրութիւն (Ըստ Ղարաբաղեան Շարժման Ցեղասպանութեանը Նուիրուած Ցուցապատառների)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հատոր Ի., Պէյրութ, 2000, էջ 276-79, նաեւ՝ «Սումգայիթեան Ջարդեր. Իրողութիւն, Գնահատում եւ Պատմական Յիշողութիւն», *Հանդէս Ամսօրեայ Հայագիտական Ուսումնաթերթ*, Վիեննա, 2002, էջ 182-183:

¹⁵ Տե՛ս՝ Ա. Ն. Մնացականեան, *Հայ Ժողովրդի Ողբերգութիւնը Ռուս եւ Համաշխարհային Հասարակական Մտքի Գնահատմամբ*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 161ին նախորդող լուսանկարը:

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ "Bratskaya Pomosh Postradavshim V Turtsii Armyanam" (Եղբայրական օգնութիւն Թուրքիոյ մէջ տուած հայերին) "Vvedenie, Otdel II," *Literaturno-nauchiny Sbornik*, ("Ներածութիւն, Երկրորդ Բաժին," Գրականագիտական ժողովածու), Մոսկուա, Ալեքսանտրով Տպարան, 1897, նաեւ՝ Մնացականեան, *Հայ Ժողովրդի Ողբերգութիւնը*, էջ 26-28, նաեւ՝ Կ. Զ. Թառնեան, *Արեւմտահայերի Ազատագրական Պայքարը XIX Դարի Վերջերին եւ XX Դարի Սկզբներին*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 106-121, նաեւ՝ Զ. Կիրակոսեան, *Երիտթուրքերը Պատմութեան Դատաստանի Առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.-1914թ.)*, գիրք առաջին, Երե-

- ւան, «Հայաստան» Հրատարակչություն, 1982, էջ 52-63, նաեւ՝ Մ. Կ. Պողոսեան, Գոյատեւման Պայքարի Քառուղիներում (Փաստեր, Վկայություններ Եւ Մեկնարանություններ), Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչություն, 1988, էջ 214-259, նաեւ՝ Հայերի Յեղասպանությունը Օսմանեան Կայսրությունում: Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու (Կազմ.՝ Մ. Գ. Ներսիսեան, Ռ. Գ. Սահակեան՝ Մ. Գ. Ներսիսեանի խմբագրություն), Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչություն, 1991, էջ 30-197, նաեւ՝ Ա. Ս. Համբարեան, «Վան-Վասպուրականի 1896թ. Ինքնապաշտպանական Մարտերը», Պատմաքանասիրական Հանդէս, 1997, թիւ 1, էջ 25-32:
- ¹⁷ Ա. Ս. Համբարեան, «Կիլիկիայի 1909թ. Հայկական Կոտորածները», Պատմաքանասիրական Հանդէս, 1988, թիւ 4, էջ 13:
- ¹⁸ Տե՛ս՝ Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ատանայի Զարդը Եւ Պատասխանատուները (Նախընթաց Պարագաներ), Գաշիկ, տպարան Արարատ-Ս. Դարբինեան, 1909, էջ 9, 20-25, 29-30, 37-39, 44-47:
- ¹⁹ Յակոբ Բ. Թերզեան, Կիլիկիոյ Աղէտը. Ականատեսի Նկարագրություններ, Վաւերաթուղթեր, Պաշտօնական Տեղեկագիրներ, Թղթակցություններ, Վիճակագրություններ Եւ Այլն, Կարեւոր Պատկերներով, Կ. Պոլիս, տպագր.՝ Բ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1912, էջ 55:
- ²⁰ Հմմտ.՝ Ժամանակակցի հետեւեալ դիտարկման հետ. «Հոս ծիծ ուտող երախան անգամ կրնայ այսօր ապացուցանել թէ Ատանայի կոտորածը, թալանն ու հրկիզումը վալիին գիտութեամբը եւ կարգ մը իսլամ պաշտօնեաներու եւ երեսփոխաններու ձեռքովը երկարօրէն պատրաստուած դժոխսային քլանի մը գործադրութիւնն եղաւ» (Մուրէն Պարթեւեան, Կիլիկեան Արհաւիրքը, Կ. Պոլիս, Գրատուն Նշան-Պապիկեան, 1909, էջ 38), նաեւ՝ Մուշեղ Եպիսկոպոս, էջ 51-52, 58-59, 61-63:
- ²¹ Թերզեան, էջ 110:
- ²² Մուշեղ Եպիսկոպոս, էջ 3:
- ²³ Հայերի Յեղասպանությունը, էջ 252-253:
- ²⁴ Մանրամասն տե՛ս՝ Զապէլ Եսայեան, Աւերակներուն Մէջ, թիւ 1, Կ. Պոլիս, ՀՀԸ, 1911, նաեւ՝ Ե. Թ. Թորոսեան, Կիլիկիայի Հայերի Ազգային-ազատագրական Շարժումները 1919-1920թթ., Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1987, էջ 25-37, նաեւ՝ Ռ. Հ. Գասպարեան, «Ադանայի 1909թ. Կոտորածները», Հրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1990, թիւ 4, էջ 24-35, նաեւ՝ Հայերի Յեղասպանությունը, էջ 230-266:
- ²⁵ Թերզեան, էջ 278-281:
- ²⁶ Համբարեան, Կիլիկիայի ..., էջ 24-25:
- ²⁷ Նոյն, էջ 29:
- ²⁸ Հարցի շուրջ մանրամասն տես՝ Ե. Ղ. Սարգսեան, Թուրքիան Եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչություն, 1964, էջ 365-366, 372, նաեւ՝ Iz Istarii Inostrannoi Interventsii V Armenii V 1918 Godu (Dokumente i Materiali) (Հայաստանում 1918ին օտար ինտերվենցիայի պատմությունից՝ փաստաթղթեր եւ նիւթեր), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1970, էջ 49-114, նաեւ՝ Ա. Հ. Յարութիւնեան, Թուրքական Ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. Եւ Ինքնապաշտպանական Կռիւները, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1984, էջ 112-174:
- ²⁹ Սարգսեան, Թուրքիան, էջ 366-367:

- ³⁰ Ծարութիւնեան, Թուրքական, էջ 163:
- ³¹ Հայերի Ցեղասպանութիւնը, էջ 638-639:
- ³² Նոյն, էջ 644:
- ³³ Է. Ա. Զոհրաբեան, 1920թ. Թուրք-հայկական Պատերազմը Եւ Տէրութիւնները, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 167-173:
- ³⁴ Մանրամասն տե՛ս՝ Ս. Խ. Կարապետեան, 1920 թ. Հայ-թուրքական Պատերազմը Եւ Սովետական Ռուսաստանը, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 31, նաեւ՝ Ե. Ղ. Սարգսեան, «Քեմալականների 1920-21թթ. Արշաւանքն Անդրկովկաս Եւ 1921թ. Մարտի 16ի Մոսկովեան Պայմանագիրը», Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 1992, թիւ 1, էջ 24, նաեւ՝ Զոհրաբեան, էջ 210:
- ³⁵ Կարապետեան, էջ 32:
- ³⁶ A. B. Kadishev, Interventsya I Grajdanskaya Voyna V Zakavkaze (Ինտերվենցիան եւ քաղաքացիական պատերազմը Անդրկովկասում), Մոսկուա, ՍՍՀՄ Պաշտպանութեան Նախարարութեան Ռազմական Հրատարակչութիւն, 1960, էջ 321, նաեւ՝ Սարգսեան, Քեմալականների, էջ 23:
- ³⁷ Տես՝ A. N. Khayfets, Sovetskaya Rossiya I Sopredelniye Stranii V Godii Grajdanskoy Voyni (1918-1920) (Սովետական Ռուսաստանը եւ սահմանակից երկրները քաղաքացիական պատերազմի տարիներին. 1918-1920), Մոսկուա, «Նաուքա» Հրատարակչութիւն, 1964, էջ 138-139, 142, նաեւ՝ Զոհրաբեան, էջ 187-193:
- ³⁸ Ամերիկացի ականատեսը վկայում է, որ թուրքերի՝ Ալեքսանդրապոլից հեռանալուց յետոյ այցելելով Զաջուռի լեռնանցքի գագաթ, նա տեսել է շուրջ 1200-1500 դիակներ, մեծմասամբ՝ մանկանց: Նա եզրակացրել է, որ զոհերին սպանել են հիմնականում սուրիներով կամ այլ սառը զէնքով, ինչը հաստատուում է նաեւ բազմաթիւ բնորոշ վէրքերով՝ կտրուած ստինքներ, յղի կանանց ճղած որովայններ եւն: Ամենաբնութագրականն եղել է այն, որ բացակայել են տղամարդկանց դիակները: տարիքով ամենամեծը եղել է հազիւ 14 տարեկան տղայի դի (Մ. Գ. Ներսիսեան, «Քեմալական Զորքերի Բարբարոսութիւնները Արեւելեան Հայաստանում 1920թ. Վերջին Եւ 1921թ. Սկզբներին», Պատմարանասիրական Հանդէս, 1998, թիւ 1-2, էջ 254-55):
- ³⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ Սարգսեան, Թուրքիան, էջ 497-500, նաեւ՝ Կարապետեան, էջ 47-48, 50, նաեւ՝ Ա. Ալեքսանդրեան, Կարս. 1920-21, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 31-35, 45, 50-51, նաեւ՝ Զոհրաբեան, էջ 261-262, նաեւ՝ Ներսիսեան, Քեմալական, էջ 247-256: Խորհրդահայ պատմարան-արեւելագէտ Դ. Զաւրիեւի տուեալներով (յենուած հայաստանեան արխիւային նիւթերին), թուրքական զօրքերի կողմից 1920ին գրաւուած տարածքներում սպանուել է 60 հազար մարդ, վիրաւորուել՝ 56 հազար, սովից մահացել՝ 32 հազար, բռնաբարուել 50 հազար եւն: (D. S. Zavriyev, K noveyshei istorii severovostochnikh vilayetov Turtsii (Թուրքիայի հիւսիս-արեւելեան վիլայէթների նորագոյն պատմութիւն), Թբիլիսի, Թբիլիսի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1947, էջ 96):
- ⁴⁰ Sovetskaya Istoricheskaya Entsiklopediya (Սովետական պատմական հանրագիտարան), հատոր 1, Մոսկուա, Պետական Գիտական Հրատարակչութիւն «Սովետական էնցիկլոպեդիա», 1961, էջ 753:
- ⁴¹ Այս բնակավայրի տեղադրութեան մասին առաջին տեղեկատուութեամբ պարտական եմ Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի նախկին գիտաշխատող, ազգագրագէտ Լուսինէ Խաչատրեանին:

- ⁴² Մանրամասն տե՛ս՝ Մինաս Գասպարեան (Ֆարհատ), Հայերը Նիկոմիդիոյ Գաւառին Մէջ. Ուսումնասիրութիւն Հիմնադրական Ցուցակներով Եւ Քարտէսով, Պարտիզակ, տպագր. «Ազատամարտ»-ի, 1913:
- ⁴³ Մէկ այլ հեղինակ նշում է. «Ընդդէմ լեռնային մեծ Հայ գիւղ մը, անառիկ դիրքով օժտուած: Տեղւոյն Հայք, մօտ 8000, յեղափոխական, քաջ մարդիկ էին» (Մ. Մոցիկեան, Արեւմտահայ Աշխարհ, Նիւ-Եորք, տպագր. Ա. Յ. Լէյլէկեան, 1943, էջ 481):
- ⁴⁴ Նոյն, էջ 44-45, 242-244:
- ⁴⁵ Թէոդիկ, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարիին, Նիւ Եորք, տպ. Սր. Վարդան, 1985, էջ 375-376:
- ⁴⁶ Մոցիկեան, էջ 478:
- ⁴⁷ Ստ. Պողոսեան, Կ. Պողոսեան, Հայկական Հարցի Եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն, Հատոր երրորդ (Տարածքային Եւ Քաղաքական Կորուստներ. Քեմալիզմ), գիրք երրորդ, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 215:
- ⁴⁸ Գնել եպիսկոպոս Ճէրէճեան, «Հաճընի Դիւցազնական Ինքնապաշտպանութիւնը», 1915-1965, Ցուչամատեան Մեծ Եղեռնի Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1965, էջ 887:
- ⁴⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ Յ. Պ. Պողոսեան, Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ Գրիգորի, Լոս Անճելըս, Պոզանեան տպագրութիւն, 1942, էջ 619-717, նաեւ՝ Սոկրատ Յ. Թերզեան, Հաճընի Ութամսեայ Դիւցազնամարտը (Պատկերազարդ), Աթէնք, 1937, էջ 130-392, նաեւ՝ Արամ Ասպետ, Դրուագներ Հաճընի Հերոսամարտին Եւ Հերոսին Ոգիսականը, Պէյրութ, տպարան Տօնիկեան, 1961, էջ 75-247, նաեւ՝ Ռ. Գ. Սահակեան, Թուրք-Փրանսիական Յարաբերութիւնները Եւ Կրիկիան 1919-1921/թթ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 166-189, նաեւ՝ Թորոսեան, էջ 177-213, նաեւ՝ Հ. Ե. Ղազարոսեան, «Հաճընի Հերոսամարտը», Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 1990, թիւ 11, էջ 21-33:
- ⁵⁰ Տե՛ս՝ Ա. Խառատեան, «Հայ Գաղթականութիւնը Էգէյանի Մերձափնեայ Շրջանում (XIV-XVIII դդ.)», Պատմարանասիրական Հանդէս, 1988, թիւ 4, էջ 30-43:
- ⁵¹ ԺԹ. դարավերջին, քաղաքի 340 հազար բնակչութեան պայմաններում, Հայերի թիւը կազմում էր շուրջ 11 հազար (Հ. Յակոբ Վ. Քօսեան, Հայք Ի Զմիռնա Եւ Ի Շրջակայս, հատոր Ա., Վիեննա, Միտթարեան տպարան, 1899, էջ 43):
- ⁵² Մոցիկեան, էջ 207-216, նաեւ՝ Ստ. Պողոսեան, Կ. Պողոսեան, էջ 200-201:
- ⁵³ Ստ. Պողոսեան, Կ. Պողոսեան, էջ 203, 209:
- ⁵⁴ Տե՛ս՝ Մ. Գ. Ներսիսեան, «Մի Բանավէճ Զմիռնիայի 1922 Թուականի Ողբերգութեան Մասին (Զմիռնիայի Հայ Եւ Յոյն Բնակչութեան Զարգերի 70ամեակի Առթիւ)», Պատմարանասիրական Հանդէս, 1992, թիւ 2-3, էջ 89-90:
- ⁵⁵ Զմիռնահայ Կեանքը Զինադադարէն Յետոյ. Ահաւոր Փլուզումը, Աթենք, տպարան «Նոր Օր», 1924, էջ 36:
- ⁵⁶ Մոցիկեան, էջ 216:
- ⁵⁷ Ստ. Պողոսեան, Կ. Պողոսեան, էջ 202-203:
- ⁵⁸ Տե՛ս՝ Ներսիսեան, «Մի Բանավէճ», էջ 87-92, նաեւ՝ Ստ. Պողոսեան, Կ. Պողոսեան, էջ 212:
- ⁵⁹ Մինաս Ճիհանեան, «Զմիռնոյ Աղէտը, Գրգ-Աղաճի Հայոց Ազատումը (1922 Սեպտեմբեր)», 1915-1965 Ցուչամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 893:
- ⁶⁰ Հմմտ.՝ Հմայեակ Գրանեան, «Հայ Որբութիւնը», 1915-1965 Ցուչամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 926-952:

- ⁶¹ Այստեղ սխալ է նշուած Բաքուում իրականացուած Հայերի կոտորածի տարեթիւը՝ պէտք է լինի 1918, ինչպէս որ է նախորդ եւ յաջորդ ցուցապատումներում:
- ⁶² Յատկանշական է, որ այդ ցեղասպանութեան տարեդարձի առթիւ յայտնուեց մի պակատ՝ «1918-1988 Սեպտ. 15 Այսօր Լրանում է Բաքուի Հայերի Արիմտտ Յեղասպանութեան 70 Տարին» գրութեամբ եւ անկիւնում՝ Եղեռնի զոհերի յուշարձանի ուրուանկարով:
- ⁶³ Մանրամասն տե՛ս՝ Վ. Ա. Միքայէլեան, Ս. Ս. Միրզոյեան, «Հայերի Մասնակցութիւնը Արեւելեան Անդրկովկասի Տնտեսական Կեանքում (19րդ Դարի Երկրորդ Կէսին-20րդ Դարի Առաջին Տասնամեակին)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1990, թիւ 2, էջ 74-81:
- ⁶⁴ Տե՛ս՝ Bakhshi Ishkhanyan, *Velikie Uzhasi V Gorode Baku. Anketnoye Issledovanie Sentyabrskikh Sobitiiy 1918 Goda* (Մեծ սարսափներ Բաքու քաղաքում. 1918 թուականի սեպտեմբերեան դէպքերի անկետային ուսումնասիրութիւններ), Թիֆլիս, Բաքուի Հայկական Ազգային Խորհրդին Կից Անկետային Յանձնաժողովի Հրատարակչութիւն, 1920, էջ 7:
- ⁶⁵ Տե՛ս՝ G. Chalkhushyan, *Krasnaya Kniga* (Կարմիր գիրքը), Թիֆլիս, 1919, էջ 153, 157:
- ⁶⁶ Ishkhanyan, էջ 99-100:
- ⁶⁷ Տե՛ս՝ A. A. Zakaryan, "Sergey Rafailovich Ob Armenii I Armyanakh" (Սերգէյ Ռաֆայելովիչը Հայաստանի եւ Հայերի մասին), *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1990, թիւ 2, էջ 90:
- ⁶⁸ Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Հայերի Ցեղասպանութիւնը, էջ 620, նաեւ՝ Chalkhushyan, էջ 153, 159, նաեւ՝ Ա. Լ. Մանուշարեան, «1918 թ. Բաքուի Հայկական Ջարդերը (ԳԾՀի Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերը)» *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1990, թիւ 6, էջ 79:
- ⁶⁹ Վերջիններիս առկայութիւնը գլխաւորապէս պայմանաւորուած էր ի հետեւանս այն հանգամանքի, որ ԺԸ՝ դարի կէսերին բնակավայր էր ներթափանցել ու հաստատուել թուրքական Ջեւանշիր վաչկատուն ցեղը, որի առաջնորդ Փանահ խանը Շուշին դարձրել էր իր նստավայրը ու պարբերաբար այստեղ էր փոխադրում իր ցեղակիցներին:
- ⁷⁰ Տե՛ս՝ Հ. Գ. Սարգսեան, «Շուշի Քաղաքի Բնակչութեան Էթնիկ Կազմը Եւ Նրա Եարժեքն ընթացք (XIXդ.-XXդ. Սկիզբ)», Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան. 1986-1988թթ. Ազգաբանական Եւ Բանագիտական Դաշտային Հետազոտութիւնների Հիմնական Արդիւնքները. Չեկուցումների Հիմնադրոյթներ, Երեւան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 56-58, հմտ.՝ Ռ. Հ. Տէր-Գասպարեան, «Շուշու Բնակչութիւնը 18րդ Դարից Մինչեւ Մեր Օրերը», Հայկական ՍՍՏ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեղեկագիր, 1963, թիւ 9, էջ 67-76, որտեղ հեղինակն այն համոզմունքն է յայտնում, որ ԺԹ՝ դարավերջում ֆիքսուած 33000ից Շուշուայ բնակչութիւնը մինչեւ 1920ի իրադարձութիւնները շատ չի աճել:
- ⁷¹ Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Գ. Ա. Յովհաննիսեան, *Սովետական Իշխանութեան Հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1971, նաեւ՝ Nagorniy Karabakh V 1918-1923 Godakh. Sbornik Dokumentov I Materialov (Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1923 թուականներին. փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր՝ Վ. Ա. Միքայէլեան, Երեւան, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1992, նաեւ՝ Բագրատ Ուլուբաբեան,

Արցախեան Գոյապայքարը, Ա., Երևան, «Գիր Գրոց» Հրատարակչություն, 1994, մասն Ա., էջ 3-163:

⁷² Մանգեղական Նոր տարուայ օրը:

⁷³ Լէօ, Անցեալից-Յուշեր, Թղթեր, Դատումներ, Թիֆլիս, Հրատարակչութիւն «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 1925, էջ 437-439, նաեւ՝ Բազրատ Ուլուբաբեան, Արցախեան Գոյապայքար, Ա., էջ 78-79, նաեւ՝ Բակուր, Շուշի Բերդաքաղաքը (Պատմութիւնը Մինչեւ 1920թ.), Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 276-280:

⁷⁴ Տե՛ս՝ Բակուր, էջ 279-280:

⁷⁵ Տե՛ս՝ Nagorniy Karabakh, էջ 393, 395, 396:

⁷⁶ Բակուր, էջ 281:

⁷⁷ «Շուշուայ Կոտորածը», Գրական Թերթ, 11 Նոյեմբերի 1988, թիւ 46 (2314):

⁷⁸ Լէօ, Անցեալից, էջ 438: Հայականաւոր պատմարանը 1918ից ի վեր Թիֆլիսում գործող Ղարաբաղի Եւ Զանգեզուրի Հայերի Հայրենակցական Միութեան վարչութեան նախագահն էր եւ ի մօտոյ էր առնչուում Ղարաբաղում զարգացող իրադարձութիւններին: Նշուած գրքում մէկ էջ յետոյ նա սրտի ցաւով արձանագրում է, որ «Իմ դժբախտ, սրտիս սիրելի ծննդավայրը խորովուեց բոցերի մէջ»:

⁷⁹ Տե՛ս՝ Nagorniy, էջ 416:

⁸⁰ Տե՛ս՝ Marietta Shahinyan, Sovetskoye Zakavkazy. Ocherki (Սովետական Անդրկովկասը-ականարկներ), Երևան, Հայպետհրատ, 1946, 254:

⁸¹ Տե՛ս՝ Ե. Սարգսեան, էջ 57:

⁸² Մէկ այլ լուսանկարչի (°) Հեղինակած նմանատիպ լուսանկարը տե՛ս՝ Նպատակ, 1994, Ապրիլ, թիւ 8 (27):

⁸³ Տե՛ս՝ V. B. Harutyunyan, Sobitiya V Nagornom Karabakhe: Khronika. Chast 1 (Fevral 1988 g.-Yanvar 1989 g.) (Դէպքեր Լեռնային Ղարաբաղում- ժամանակագրութիւն, մաս Ա., Փետրուար 1988-Յունուար 1989), Երևան, 1990, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, էջ 139-141, նաեւ՝ Լեւոն Մելիք-Շահնազարեան, Աղբրեջանի Ռազմական Յանցագործութիւնները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Խաղաղ Բնակչութեան Դէմ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1998, էջ 48-50:

⁸⁴ Իսկ դրա ուէալ հնարաւորութիւնը կար, քանի որ ԼՂԻՄում աւտոմոբիլային հաղորդակցութեան բոլոր ուղիներն անց էին կացուած այն հաշուով, որ չըջկենտրոնները զուրկ լինեն ուղիղ կապից: մարզի մի չըջկենտրոնից միւսը մուտք գործելն անհնար էր առանց ինքնաւար Մարզի սահմաններից դուրս գալու, այսինքն՝ առանց աղբրեջանարնակ տարածքներ մտնելու (Մելիք-Շահնազարեան, էջ 46):

⁸⁵ Տե՛ս՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Իրադարձութիւնների Շուրջ», Սովետական Հայաստան, 20 Սեպտեմբերի 1988, նաեւ՝ Վահագն Դաւթեան, «Բողոքում ենք», Սովետական Հայաստան, 21 Սեպտեմբերի 1988, նաեւ՝ Sumgait ... Genotsid ... Glasnost? (Սումգայիթ ... Ցեղասպանութիւն... վերակառուցում), կազմողներ՝ Ն. Ուլուբաբեան, Ս. Զոյեան, Ա. Արշակեան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերութիւն, 1989, էջ 49:

⁸⁶ Տե՛ս՝ V. B. Harutyunyan, Sobitiya (Իրադարձութիւններ), էջ 140-141, նաեւ՝ Բազրատ Ուլուբաբեան, Արցախեան Գոյապայքարի Տարեգրութիւն, Երևան, 1997, էջ 87:

⁸⁷ Տե՛ս՝ Harutyunyan, Sobitiya, էջ 140-141: Այստեղ կարծիք է յայտնուում Խոջալուի դէպքերի նախօրօք կազմակերպուած լինելու մասին:

- ⁸⁸ Տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Մերութան Կարապետեան, «Հայ Կաթողիկէ Թեմը Եւ Էթնօղաւանական Գործընթացները Նախիջեւանում XVII-XVIII Դարերում», Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Նախիջեւանի Հայոց Վարժարանը Եւ Հոռմը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, Մխիթարեան Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 6-21:
- ⁸⁹ Տե՛ս՝ Vladimir Khodzhabekyan, Bagrat Asatryan, "Iz Istorii Armyanskogo Naseleniya Nakhijevana," (Նախիջեւանի Հայ բնակչութեան պատմութիւնից) *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1988, թիւ 6, էջ 26-27, նաեւ՝ Համլէտ Սարգսեան, «Նախիջեւանի Գաւառի Բնակչութեան Էթնիկ Կազմը Եւ Շարժընթացը Վերջին 200 Տարում», *Միջազգային Գիտաժողով, Նուիրուած Հր. Աճառեանի Գիտական Ժառանգութեանը Զեկուցումներէ Հիմնադրութենէ, Երեւան, 1994, էջ 54:*
- ⁹⁰ Այս առումով տե՛ս, մասնաւորապէս՝ Yuri G. Barseghov, *Genotsid Armyan – Prestupleniye Po Mezhdunarodnomu Pravu* (Հայերի ցեղասպանութիւնը – ոճրագործութիւն՝ ըստ միջազգային իրաւունքի), Մոսկուա, «ԻԱ- դար – Համաձայնութիւն» Հրատարակչութիւն, 2000: Այս աշխատութեան մի հատուածը (էջ 226-232) վերնագրուած է «Tseli "Belogo Genotsida" Armyan V Sovetskom Azerbaidzhanе» (Սովետական Ազրբեջանի մէջ՝ «Սպիտակ Ցեղասպանութեան» նպատակները), ուր անդրադարձ կայ նաեւ Նախիջեւանի ԻԽՍՀում իրականացուած «սպիտակ» ցեղասպանութեանը (էջ 226-228):
- ⁹¹ Տե՛ս՝ «Հայկական ՍՍՀ Առողջապահութեան Մինիստրութիւնում», *Սովետական Հայաստան*, 9 Յուլիսի 1988, նաեւ հմտ.՝ "Masis: Lyudi Obretayut Spokoystviye" (Մասիս՝ մարդիկ ձեռք են բերում հանդարտութիւն), *Communist*, 3 Յուլիս, 1988:
- ⁹² Տե՛ս՝ «Հաղորդում», *Սովետական Հայաստան*, 30 Սեպտեմբերի 1988, թիւ 237 (20558):
- ⁹³ Հմտ.՝ S. Oganyan, "V Masise Zharko" (Մասիսում շոգ է) *Pravda*, 16 Յուլիս 1988:
- ⁹⁴ Տե՛ս՝ Վրադիմիր Ամատունի, «Սովձգայիթը Շարունակուում է ...», *Գարուն*, 1989, թիւ 6, էջ 46-47, նաեւ՝ "Spravka Po Chrezvichaynim Proisshestviyam Na Predpriyatiyakh Armyanskoy SSR, Svyazannikh S Massovimi Zabolevaniyami Rabochikh" (Տեղեկանք Հայկական ՍՍՀ ձեռնարկութիւններում արտակարգ պատահարների վերաբերել, կապուած աշխատաւորների զանգուածային հիւանդութիւնների հետ) (անտիպ):
- ⁹⁵ Ղարաբաղեան շարժման տարիներին 1949ի աքսորի անդրադարձի մասին տե՛ս, օրինակ՝ Սերօ Խանգաղեան, «Արիւնտ Վարագոյրը Դեռ Զի Պատուել», *Գրական Թերթ*, 17 Փետրուարի 1989, թիւ 8 (2328), նաեւ՝ Անտոն Քոչինեան, «Հայրենիքի Փշաւարի Մէջ», *Գարուն*, 1989, թիւ 3, էջ 49-50, նաեւ՝ Ռուբէն Քամալեան, «Աքսորի՝ Տարբերակը», *Գրական Թերթ*, 16 Յունիսի 1989, թիւ 25 (2345), որտեղ հեղինակը 1949ի զանգուածային տեղահանութիւն-աքսորը համեմատում է ցեղասպանութեան հետ, նշելով, որ այն իրականացուել է ցեղասպանութեան կանխման եւ դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի ընդունումից կէս տարի անց եւ Խորհրդային Միութեան այդ կոնվենցիային միանալուց կէս տարի առաջ, նաեւ հմտ.՝ Գրիգոր Թարութիւնեան, *Կեանքը Եւ Գործունէութիւնը* (կազմողներ՝ Ն. Միկոյեան, Հ. Աւետիսեան), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 10-12, 125:
- ⁹⁶ Ուսումնասիրութիւնների համաձայն, 1943ին զանգուածային աքսորի են ենթարկուել աւելի քան 93000 կալմիկներ եւ 68000 դարաշայներ, 1944ին՝ մօտ կէս միլիոն չեչէններ եւ ինգուչներ, 37000 բալկարներ, 183000 Ղրիմի թաթարներ եւն. (Մանուկեան, էջ 218-219):
- ⁹⁷ Տե՛ս՝ Մանուկեան, էջ 229-231:

⁹⁸ Այս հանդիպման մանրամասների շուրջ ժողովրդի մէջ շրջում էին զանազան, արդէն ժողովրդական երանգ ստացած տարրերակներ (Ստեփան Ստեփանեանց, Հայ Առաքելական Եկեղեցին Ստալինեան Բռնապետութեան Օրօք, Երեւան, «Ապոլոն» Հրատարակչութիւն, 1993 (1994), էջ 163):

⁹⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ A. Aleksanyan, "Dnevnik: 1949-1954" (Օրագրեր. 1949-1954), Սիրիր (անտիպ, 440 էջ):

¹⁰⁰ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ե. Լալայեան, «Փանձակի Գաւառ. Նիւթեր Ապագայ Ուսումնասիրութեան Համար», Ազգագրական Հանդէս, Ե. գիրք, 1899, թիւ 1, էջ 213-353:

¹⁰¹ Կիրովարդի Հայրնակ թաղամասը աղբրեջանցի շուրջ հազարանոց ամբոխի առաջին յարձակմանը ենթարկուել էր դեռեւս 1988 Փետրուարի 28ին (Levon Melik-Shahnazaryan, Gandzak: Neutraechenniy Mir (Vospominaniya Ochevidtza) (Փանձակ. անմխիթար աշխարհ (ականատեսի յուշերը), Ստեփանակերտ, 1996, էջ 12, նաեւ՝ Ս. Կապուտիկեան, Էջեր Փակ Գորոցներից, Երեւան, «Ապոլոն» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 334):

¹⁰² Մանրամասն տե՛ս՝ Melik-Shahnazaryan, Gandzak ..., էջ 63:

¹⁰³ Հանդիպման ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Կապուտիկեան, էջ 275-293, նաեւ՝ Ուլուբաբեան, Արցախեան Գոյապայքարի, էջ 30-32:

¹⁰⁴ Տե՛ս՝ Ուլուբաբեան, Արցախեան Գոյապայքարի, էջ 30, նաեւ՝ Զօրի Բալայեան, «Միայն Չյատուցուած Չարագործութիւնն է Չարիք Մնում», Ազգ, 27 Փետրուարի 1998, թիւ 33 (1536): Իր այս լրագրային յօդուածում Բալայեանը շարունակում է. «Ես մտածեցի, որ աշխատասենեակի տէրը բնաւ պատահաբար չէ, որ նշեց ոչ թէ ինչ-որ կողմի, ասեմք, 200 հազար, այլ հենց 207 հազար: ...Անկասկած, Բաքուից ստացուած զեկուցագրերում, ի թիւս այլ բաների, ընդգծուել էր նաեւ այն ահաբեկիչ միտքը, որ Ադրբեջանի մայրաքաղաքում բնակում է 207 հազար հայ, որոնց կը մորթեն աղբրեջանցիները»: Բաքուի հայութեանը սպասուելիք ճակատագրի մասին բաւականին թափանցիկ ակնարկներ կան նաեւ Գորբաչովի 1988 Յուլիսի 18ի ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահութեան նիստի ժամանակ Հայաստանի Գրողների Միութեան նախագահ Վարդգէս Պետրոսեանի ունեցած ելոյթի առթիւ տեղ գտած բանավէճում ("Zasedaniye Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR" (ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահութեան նիստը), Izvestiya, 20 Յուլիս 1988, էջ 4:

¹⁰⁵ Աղբրեջանում ծաւալուած ժողովրդական շարժումը ղեկավարող մարմինը, որ Հայաստանի ու ԼՂԻՄի շարաքղեան Շարժմանը հակադրուելուց զատ առաջ էր քաշում նաեւ այդ տարիների ԽՍՀՄում ծաւալուած ազգային-դեմոկրատական շարժումներին բնորոշ պահանջներ:

¹⁰⁶ Բաքուի հայութեան 1990ի կոտորածների մասին տե՛ս՝ Մոսեսովա, Ա. Յովնանեան, Բաքուի Զարդերը. Պաշտօնական Փաստաթղթեր, Ականատեսների Վկայութիւններ Եւ Այլ Նիւթեր 1990 թ. Յունուարի 13-19ի Ողբերգական Իրադարձութիւնների Վերաբերեալ՝ Անհրաժեշտ Մեկնաբանութիւններով, Երեւան, «Նարեկացի» Հրատարակչութիւն, 1992, նաեւ՝ Ուլուբաբեան, Արցախեան Գոյապայքարի, էջ 139-147, հմմտ.՝ L. H. Abramian, H. T. Marutyan, H. L. Petrosyan, Z. V. Kharatyan, "Misli Po Povodu Situatsii V Azerbajjane I Armenii (Yanvar 1990 g.)" (Մտքեր՝ Աղբրեջանի եւ Հայաստանի իրադրութեան առիթով (Յունուար 1990), Literaturnaya Armenia, 1990, N 4, էջ 106-108:

¹⁰⁷ Հմմտ.՝ «Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Զոհարեանը 1988 թուականին Ադրբեյջանի Սումգայիթ քաղաքում ոճրագործության զոհերի յիշատակի կապակցությամբ այսօր ուղերձ է յղել, որում ասում է, որ այդ իրադարձություններն իրենց վայրագությամբ ցնցեցին միջազգային հանրությունը: «Միս կողմից արժանացան խորհրդային իշխանությունների ուշացած եւ ոչ համարժէք արձագանգին: Դրանք նաեւ դարձան սկիզբ Արցախի, Գարդմանքի, Գանձակի եւ Բաքուի խաղաղ հայ բնակչության դէմ ուղղուած բռնությունների մոր ալիքների, - ասուած է ուղերձում: - Ըստ Նախագահի՝ ազգային պատկանելութեան սկզբունքով իրականացուած սպանությունների եւ տեղահանությունների շղթան, որի ականատեսն են եղել շատ-շատերը, «ցեղասպանութիւն է» (ընդգծումներն իմն են - Յ.Մ.)», *Երկիր*, 27 Փետրուարի 2005:

¹⁰⁸ Մանրաման տե՛ս՝ Յ. Մարութեան, «Տէր-Զօր ... Սումգայիթ ... Ատոմակայան ... Նաիրիտ»- «Յեղասպանութիւն» Հասկացութեան Սահմանների Ընդլայնումը Ղարաբաղեան Շարժման Տարիներին (1988-1990 թթ.)», *Նոր Ազգագրական Հանդէս. Գիտական Աշխատութիւններ*, 2005, թիւ Ա., էջ 78-88:

¹⁰⁹ Մանրաման տե՛ս՝ Յ. Մարութեան, «Մենք Պէտք է Կռուենք», էջ 416-423, 433-434:

¹¹⁰ «Դասադուլը Շարունակոււմ է», *Հայկական Ժամանակ*, 21 Փետրուարի 2004, նաեւ՝ Tamara Ovnatanyan, "Nauku Zabirayut V Armiyu" (Գիտութեանը տանում են բանակ), *Novoye Vremya*, 24 Փետրուար 2005: Բնութագրական է, որ նման որակումներ գործածոււմ են նաեւ սփիւռքահայ ուսանողների կողմից: Այսպէս, Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան փակման պլանների առիթով բարձրացած բողոքի ալիքի ժամանակ, Նիկոսիայում անցկացուած հերթական ցույցերից մէկին, ի թիւս այլ ցուցապատառների, կար նաեւ հետեւեալը. "This is a second genocide" ("Community Outraged as AGBU Announces Closure of Melkonian School in Cyprus", *The Armenian Weekly*, March 27, 2004 (Volume 70, Number 13).

¹¹¹ Յ. Մարութեան, «Մշակութային Եղեռն, Որն Ընթանում է Մեր Աչքի Առջեւ», *Ազգ.* 26 Փետրուարի 2005:

GENOCIDE SERIES: HISTORICAL MEMORY AND IDENTITY
AS REFLECTED IN THE DATES AND PLACES
OF THE PLACARDS RAISED DURING THE KARABAGH VIGILS
(summary)

HARUTYUN MARUTYAN

The author argues that the current mindset of the Armenians in most of Armenia was formed during the two and a half year period of the Karabagh Movement (1988-1990). Indeed, the Karabagh movement brought big changes to the Armenian mindset that had been formed during the seven decades of Soviet rule and to national Armenian identity.

It has been established that the theme of the genocide of the Armenians, that is the early twentieth century Armenian genocide as well as new massacres and pogroms that took place in the late 20th century, persisted as the most important expression of Armenian historic and collective memory during the Karabagh movement years. However, the expression of the theme underwent changes including the fact that the symbol of the victim that called for justice and sympathy was replaced by the fighter. Indeed, a new perception developed according to which the attainment of national goals can be achieved only through struggle. After these general observations the author analyses and decodes the dates and places that were used on the placards during the Karabagh movement vigils, the symbolism they represented and the concepts they bore.

Marutyan notes that both dates and names of places were used as keywords in order to fully express and convey the corresponding message and information. In this regard, the author states that the genocide theme was given first place after the Sumgait pogroms of February 1988, which were identified unequivocally with the 1915 massacres.

Thus, 1988 was put next to 1915 and the name of Sumgait next to Deir Zor, alongside the names of the other non-Armenian concentration camps of Bukhenwald and Auswich.

If Deir Zor had become synonymous with the Armenian genocide perpetrated by the Turks, Sumgait became synonymous with the late 20th century pogroms committed by the Azerbaijani Turks.

Marutyan analyzed fifteen placards that he called Genocide series placards. These depicted dates with generic messages intertwined with place names as further elaboration of the message transmitted.

Marutyan notes that certain dates went beyond a particular massacre and symbolized a whole series of killings and massacres.

In this regard, Marutyan highlights a number of dates and places with broader values, like Deir Zor, Bekhenvalt, Sumgait, Shushi, Baku, Khodjalu, Izmir, Hajun, Kunjular, Alexandropole, Cilicia, 1915, 1895, 1909, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1937, and 1988. Some of these dates and places were registered on the placards with numbers or figures or maps, providing further elucidation to the reader. In certain cases a triad of date, place and number has been depicted.

The author underlines the fact that in the post-Sumgait era, any danger that threatened the existence of any Armenian group, or any danger that the Armenians faced, was seen and perceived in the light of genocide. This meant a wider usage of the word genocide than was technically correct. For instance, certain environmental, social, or cultural conditions were dubbed as ecological genocide, biological and chemical genocide, cultural and spiritual genocide, etc.

THE CONTESTED GROUND OF A TRANSITION NEODEMOCRACY FROM THE PERSPECTIVE OF GLOBALIZATION

VLADIMIR OSIPOV
vosipov@yahoo.com

As neodemocracies, some post-communist countries face formidable and multiple challenges during the transition period. They have to build viable Nation States, the rule of law, efficient and competitive free-market economies and vibrant civil societies. They also have to strengthen democratic institutions and consolidate democracy in order to ensure sustainable human development and a decent life for the people. And they are short of time, both in terms of catching up with advanced democracies and of meeting their commitments and obligations as new members of (primarily) European entities. Widespread poverty and rampant corruption, growing social polarization, an increasing burden of foreign debt, fraudulent elections, flagrant violations of human rights that go unpunished, real danger of regression to authoritarian practices, lack of social justice and of due respect for law and for democratic traditions and practices (including proper separation of powers and a system of checks and balances), an enormous segment of apathetic and alienated citizenry - these are factors (to name but a few) that not merely impede those countries' progress and undermine their development prospects but also call into question the ambitious project of democratization and modernization of post-Soviet states.

External factors, too, are important. One of the most crucial ones is globalization, which definitely cannot be bracketed out from that uneasy equation. The analysis of the impact of globalization, in particular on neodemocracies, is complicated by the fact that consensus on how this phenomenon should be construed and interpreted has yet to be reached. Often seen as the "last grand narrative of the 20th century",¹ globalization attracts much attention from the research community, media, international organizations, NGOs, etc. However, even though it is difficult to find a more fashionable and controversial theme than globalization, V. Kuvaldin rightly points out that "abundance of opinions, approaches and judgments

does not ensure, in and of itself, thorough scrutiny of the issue. Globalization has proved to be a nut too hard for the general public and for scholarly analysis to crack".² The attempts to give clear-cut, unequivocal definitions (beyond mere listing of some features and/or sources, manifestations and consequences) have not so far met with success. Besides, the fact that the concept of globalization is extremely politicized and ideologized is counterproductive. Not infrequently, depending on ideological preferences, globalization is perceived either as a *panacea* for all problems or as the *only and irreversible way* to socioeconomic and political development or else as a *form of neocolonialism* and *neo-imperialism*.

For fairness' sake, it should be pointed out that sometimes the opinion is voiced that in fact there is nothing new in globalization. Such (sometimes designated as "skeptical")³ views are popular, for instance, among a group of Russian social and political scientists.⁴ Such an approach, however, especially an extravagant interpretation of globalization as an illusion or a socio-political myth, has not gained wide currency.

Since there is no single scenario or strategy, some scholars and politicians tend to speak about several parallel processes of globalization (information, drugs, epidemics, finances, etc.). That view is at least productive in highlighting the fact that the dynamics of individual components of globalization are different.

There is a simplistic, albeit quite popular, view that defines globalization as the formation of a common financial and economic space on the basis of new, primarily computer technologies (M. Deliagin)⁵ or as integration of capital as well as of commodity and services markets (IMF).⁶ Such attempts to reduce globalization to its economic component (or, even worse, to a financial component) disregard crucial political, social and cultural dimensions.

Globalization is an increasing involvement of all nations and countries in the worldwide processes (even though to a different extent and at varying speed); it is a process of rapid erosion of State frontiers for the movement of capital, information, technologies, ideas, etc. (although to a significantly smaller extent for people). Thus, globalization can be seen as a new stage in internationalization and integration. A special role belongs to the information revolution, i.e. to radically new information and

communication technologies. H.-P. Martin and H. Schumann made a very subtle observation that for the first time humanity is united by a common image of reality.⁷

Globalization has increased the dynamism of all processes, enhanced polarization of the world into the "rich" and the "poor", including "info-rich" and "info-poor", and has intensified asymmetry as regards power, influence, civic and political participation, access to resources, etc., thus contributing to greater inequality between countries on a global scale. At the same time it would be short-sighted to disregard the huge positive potential of globalization,⁸ which provides new technical, economic, political, social, cultural and other opportunities.

Therefore, I believe it is more productive and advisable, firstly, not to demonize globalization; secondly, to pay more attention to the idea of French scholars Y. Brunsvick and A. Danzin⁹ that globalization is a sign of the advent of a new civilization and, thirdly, to discuss the formulation of rational and effective strategies of globalization.

Hot debates about globalization have somehow overshadowed the fact that long before the subject became popular up the attention of social and political scientists and of civic movement activists was attracted to *global problems of contemporary civilization*. It is important that those issues were rightly seen as a natural outgrowth of contemporary civilization but by no means as plots or machinations of some individuals, social groups, countries or blocs (even though an ideological aspect figured prominently in the quest for solutions). These problems furnished convincing proof that humanity had for the first time come to have a common destiny and had become a single whole despite state frontiers, military blocs and regional and other dividing groups. The solution of any of these problems (whether environmental, man-made or military-political) is far beyond the capacity of any single State or even of a group of States. They must and can be solved only by united humanity.

For fairness' sake, it should further be stressed that it is not globalization in and of itself that underlies the numerous existing problems (both domestic and international). It is quite another matter that, by creating new conditions for and realities of communication and interaction, globalization highlighted strong as well as weak aspects of various socio-political and economic, axiological, ideological systems, cultures, etc. Not everyone is particularly happy about the situation,

especially those who found themselves (or believe themselves to be) at a disadvantage. However, to put the blame solely on globalization would amount to blaming a physician who has made a correct diagnosis.

A growing number of social and political scientists beg to differ when globalization is declared inevitable and/or when it is put forth as a normative goal for a contemporary society. For example, a group of prominent social and political scientists took issue with those views in their monograph, which characterizes globalization exclusively as a negative phenomenon because of its destructive impact on human society, citing the new profound and large-scale conflicts that it has generated.¹⁰

Efforts are also made to distinguish globalization from quasi-globalizations that simulate globalization. V. Oshero, for example, contends that "globalization as a natural process of the international economic and cultural exchange that has been going on for many centuries should be distinguished from a systematic, conscious and multilateral *policy of active globalism*, which we encounter today."¹¹

For some political philosophers, political scientists and economists this distinction is merely a first step in a full-fledged criticism¹² of globalism, globalization and their movers and shakers as well as advocates (such as, e.g., Thomas Friedman).¹³

The confusion between *phenomenon* and *policy* is far from being a rare occurrence, especially in the case of anti-globalists. They actually have nothing to offer (except a protest) instead of globalization. It is not incidental that comparison with Luddites, who engaged in indiscriminate and irrational destruction of machinery at the onset of the Industrial Revolution, suggests itself. On January 31, 2002, the day the *Davos* Forum opened, the Anti-Globalist Forum was launched in Brazil. The outcome of the latter demonstrated again (as did many other actions and documents) that there is no positive program. It is ironic that anti-globalists should actively use the latest communication and other technologies provided by globalization.

The criticism of globalization has gradually become more systemic and methodical in nature. Prominent Russian philosopher Alexander Zinoviev's book *Global super-society and Russia* is an illustrative example. In his view, globalization marks a beginning of an evolutionary yet radical (societal) transformation, in the course of which the super-society of the "Westernist" kind emerges. The idea of a "global society",

he contends, is in fact an ideologically camouflaged aspiration of the US-led Western society to "conquer the entire planet and to establish its rule over all other nations." Zinoviev believes that a unified humanity is possible but "not as a peaceful coexistence of equal countries and nations but as a structured social whole with a hierarchy of countries and nations." He names that process "Westernization", i.e. imposition of the "social order, economy, political system, ideology, culture and way of life... of Western countries." Thus, for him globalization is another name for Westernization, which is a peculiar form of "colonization, in the result of which a socio-political order of colonial democracy is coerced on a colonized country."¹⁴

French specialist J.-M. Guéhenno¹⁵ points out a prevalence of the view that an apolitical world of globalization can allegedly thrive only under the aegis of the United States as its guarantor. Therefore, globalization is increasingly seen as a synonym for Americanization. Globalization, thus, is a euphemism for a unipolar world, with Washington as its capital.

Neither of those views, however radical, is entirely unfounded. The point is that, as Z. Brzezinski aptly pointed out, due to efforts of the US elites, globalization has become a fashionable ideology of the postindustrial epoch. In his view, this version of globalization has all the features of an ideology: historically it was timely, appealed to key power elites with common interests, included criticism of what needed to be repudiated and contained a promise of a better future. In a word, as a natural doctrine of global hegemony of the US, globalization bridged the main gap in America's new status as the only global superpower by furnishing it with doctrinal legitimacy.¹⁶

It is small wonder, therefore, that a critical stance on globalization is not uncommon in many countries, in particular in Russia and some other CIS countries, where quite a few political scientists identify globalization with Americanization and criticize globalization for promoting a "global open society" and totalitarian practices imposing global unification and universalization with the United States (as the only *hyperpower*) sponsoring and organizing that process.¹⁷

Some of these ideas that reduce the multiplicity of globalization to "*mondialism*" and a "new world disorder" were uncritically adopted in Armenia. Any discourse in Armenia on globalization came, as a rule, to the following formula (which has already become traditional):

*globalization is a camouflaged doctrine for information support for justifying the expansion of the Anglo-Saxon world and for establishing its hegemony over others.*¹⁸ Cultural anthropologist Arusiak Sahakian seconds unreservedly a quite widespread view that globalization is a "cultural genocide" and that "it tends ... to eliminate differences between nations and to bring them and national territories under a single strong fist.The national way of life ... gets the first blow of that fist."¹⁹

However, an understanding is emerging, albeit slowly, that the actual content of globalization should be distinguished from its concrete models and conceptual frameworks. Therefore, "criticism of a selfish American conceptual framework should be undertaken in search of a democratic model of globalization but not from the positions of primitive anti-Americanism or, even worse, of absolutely antiglobalistic political reaction."²⁰

Also encouraging is a realization that the actual tendencies of globalization and of the emerging post-industrial society "generate ... new opportunities for a progressive reconstruction of the world order."²¹

Many serious politicians and experts in the West are aware that the prevalence of the current version of capitalism on a global scale poses an extreme and deadly danger. Under the conditions of "turbo-capitalism" the "corporate International" or "International of big money"²² we enter a historical arena against the background of growing irresponsibility and egoism of transnational companies.

In order to avoid a collapse (as well as a slipping down into totalitarianism or into "hegemonic democracy" as an attempt to keep the situation under control) consistent efforts should be made to move to another type of global civilization. The most important question is "What will this united world look like?" The only answer to challenges of pessimistic scenarios and of the control of the world by the "golden billion" is globalization of true democracy. Only that democracy can put an end to the privileged globalism, which thrives, as A. Panarin put it, "at the expense of *de-modernization* and *primitivization* of the life of the majority".²³

Back in the 1960s the renowned American social philosopher and historian Lewis Mumford warned against the danger of the emergence of a totally organized social system ("*megamachine*") and of a myth of its unsurpassed effectiveness.²⁴ Based on those ideas, over 30 years ago Erich

Fromm envisaged the advent of a technotronic, dehumanized society, which "is not Hobbes' Leviathan, but a Moloch, the all-destructive idol."²⁵ In other words, all these phenomena were predicted; nevertheless, the reality has once again caught humanity unaware.

Therefore, most people would subscribe to the statement in the Millennium Declaration (adopted by the UN General Assembly in September 2000) to the effect that "the central challenge we face today is to ensure that globalization becomes a positive force for all the world's people."²⁶ However, despite all the efforts of the UN, there has so far been no tangible progress in that respect, while tension between those who win and those who lose because of globalization is building up and threatens to turn into a direct confrontation. An interesting aspect has been highlighted in a seemingly paradoxical aphorism by influential philosopher Zygmunt Bauman, "*Globalization divides as much as it unites*."²⁷ Also, alongside "the emerging planetary dimensions of business, finance, trade and information flow, a 'localizing', space-fixing process is set in motion. ... [T]he freedom to move, perpetually a scarce and unequally distributed commodity, fast becomes the main stratifying factor of our ... postmodern times." Therefore, being "local" is a "sign of social deprivation and degradation."²⁸

In 1989 F. Fukuyama formulated an idea²⁹ (later to be thoroughly explored in his best-selling book)³⁰ about the "end of history" in the sense that liberal democracy (based, it should be added, on free-market economy) is "an end point of the ideological evolution of humanity" as well as the highest form of government. Euphoria caused by victory in the Cold War and by the downfall of the "socialist" system led him to the conclusion that liberal democracy had won as a predominant (and, in fact, the only) model of socioeconomic and political order. It was contended in earnest that ideological and political evolution has basically come to an end in liberal democracy, at least as regards fundamental principles and institutions. Other forms of socio-political and economic order were seen as temporary aberrations, which will either die out or be transformed into the above-mentioned model. An inference suggests itself that global socio-political evolution will be taking exclusively a unification track.

Fukuyama's forecast, however, does not fit well into the realities of the present-day world, including globalization. Even though humanity is

on the threshold of a new civilization, it is far from clear what principles, values and relations will underlie the planetary civilization.

The ideological models that contest liberal democracy not only still have potential and viability but they also vie for supremacy. A critical in-depth analysis of various aspects of those challenges has been made by Benjamin Barber,³¹ Ernest Gellner,³² Samuel Huntington,³³ Zbigniew Brzezinski³⁴ and many others.³⁵

The competition from the "outside" is only a part of the problem.³⁶ It turns out that when the free market becomes global, it threatens to deal a more shattering blow to democracy and to open society than does a totalitarian ideology. This idea has been examined closely by George Soros,³⁷ who, undoubtedly, is one of the best experts on both the market economy and liberalism. A number of other interesting studies³⁸ have addressed this issue. A. Neklessa speaks about the emergence of a new, "*neodemocratic hierarchy*" and about the replacement of the lost ideal of global citizenship, freedom, equality and brotherhood by the Great Immigration Wall.³⁹ He also writes that "globalization ... does not lead automatically to the evolution of a planetary democracy" and that "under cover of democratic phraseology ... a silhouette of an international oligarchic regime is appearing" and the organically undemocratic essence and the caste nature of a "global universe" are revealed.⁴⁰

H.-P. Martin and H. Schumann see globalization as a trap for democracy since a dictatorship of the proletariat is replaced by a dictatorship of the market, and while politics loses its supremacy over economy, the State is coming apart and the middle class is quitting the historical stage.⁴¹

It may well be the case, though, that many negative traits and consequences of globalization could be accounted for by the fact that globalization is not yet a single, homogenous process. Economic, technological, information, political, cultural, social and other "globalizations" can easily be distinguished, and they have yet to integrate as components of a single process of globalization. Regardless of their interdependence and mutual influence, these processes have so far been unfolding at varying speed and separately. Therefore, while speaking about integration of humanity into a single super- or meta-, or mega-society, we should bear in mind that integration and establishment of global networks and relations in various areas are at different levels. Mass media and

means of communication (that have indeed become global) are unquestionably in the lead, closely followed by information and communication technologies. Financial and market elements of the economic component are the next. In social and political fields the globalization processes advance more slowly, while the dynamic of cultural globalization, spurred by mass culture, is unprecedented.

Thus, in a sense there is a multi-vector model with tensions and strains at junctures and facets. Those tensions and strains, however, stimulate further development and mobilization of the creative potential of humanity.

To better understand the essence of the "conflict" triggered by the varying speeds of the evolution of various components, let us turn to a well-known model of three sectors of a society (State, business and "civil society", or the third sector).

Before our very eyes there emerges an interconnected global economy with a common global market, free flow of capital and, most importantly, TNCs becoming predominant. Besides, the influence of the so-called Bretton Woods Institutions (World Bank, IMF, GATT and its offspring WTO) has grown considerably. They now set the rules in the global economy and act as players and referees and as strict "schoolteachers" who initiate post-communist neodemocracies almost like first-grade students into the serious world of economic *Realpolitik*. The existing economic world order, which rouses so much censure for good reasons, has come about due to their efforts. A. Zinoviev brings to the attention of the post-communist countries the fact that "globalization of economy allows the Western world to exploit the entire planet through methods that in their form look like economic, ... but in fact are not such."⁴²

Some political scientists, on the other hand, believe that "the worst blow to globalization was dealt not by demonstrators or by some obstinate persons who insisted on their own, non-Western, non-American model of development ... but by those who adhered strictly to all the recommendations of the [WB, IMF, etc. – V.O.] experts and who ... tried to squeeze their very different cultural, political and economic traditions into the Procrustean bed of neoliberalism."⁴³

Globalization enhances financial liberalization, opens up existing markets and creates new markets, ensures free flow of capitals, direct investments, offers unprecedented opportunities for free trade, etc.

Depending on the arrangements, those processes can be beneficial or otherwise, both for an individual country and for humanity as a whole. In principle, in most cases objections are raised not against globalization as such but against injustices, inequality and other socially significant and sensitive shortcomings.

Political "unification" is progressing very slowly. It would be premature to speak about a "World Government". The events of the past few years have demonstrated that hopes pinned on the UN are illusory. This once quite respected international (and so far the only genuinely global) organization managed to discredit itself and can hardly serve as a prototype or a model for a body of political and economic governance of a planetary, global society (or, more precisely, meta-society). The global society (or, rather, community) loses much because of the absence of effective institutionalized forms of global governance since only such entities would be in a position to subdue and to restrain TNCs and to bring to reason those who, euphoric from the illusions of the emergence of a truly unipolar world, are in a hurry to impose their views, values and ways.

*Thus, there are grounds to believe that humanity will benefit from the establishment of effective supranational bodies of governance, provided, of course, that those bodies will not share the fate of the UN, which has become a hostage and a tool for manipulation in the hands of a group of States.*⁴⁴

The situation, however, is worse in the third sector – the sphere of voluntary association of free citizens for public good, for containing and balancing the actions and influence of politically and economically dominant entities. The emergence of a global civil society is an unlikely prospect even for the relatively distant future since civic movements are of quite a limited nature and are far from true consolidation in terms of their goals, objectives, membership and orientations. Despite the clichéd incantations that in a contemporary postindustrial liberal-democratic society horizontal ties come to the fore and push aside the vertical, hierarchical power structure and asymmetric relations of domination and submission, in reality vertical-hierarchical relations both within and between societies not only do not disappear but are quite enthusiastically reproduced in an emerging global society, which has its own "winners" and "losers."

It would probably be unfair to suspect "civil society" (or, rather, that part of it, which is designated as civic movements) in advanced postindustrial countries of deliberate participation in neocolonial and neo-imperialistic policies. One cannot help, however, criticizing them for inadequate actions and focus. Noisy street protests and mass disturbances that abound in acts of vandalism committed by some "opponents of globalization" (e.g. in Seattle, Washington, Prague, Davos or Genoa) are counter-productive for more reasons than one. They damage the prospect of the creation of a global civil society, diminish the possibility of an adequate understanding of globalization and of using its positive potential, disorient the general public and channel its energy into an obvious deadlock or turn it entirely away from civic activism. Anyway, these strategies by no means impede the emergence of new, more subtle and camouflaged form of neocolonialism (which is designated as globalism), overexploitation, violence and oppression with the observance of all subtleties of quasi-egalitarian etiquette and of rhetoric of political correctness.

The development, nature and consequences of globalization will to a large extent depend on consolidation of the third sector and on its leadership potential. That is all the more important since what George Soros called a "global open society" has yet to materialize.

Thus, a principal task is to orient the strategies and policies of globalization towards positive societal goals, including sustainable development and environmental protection, and more equitable distribution of the advantages provided by globalization. The idea that the main focus is still on the expansion of market, while enthusiasm concerning a social goal is lacking, was stressed time and again at the Millennium Summit.

There is also another argument in defense of globalization. One might put a rhetorical question about what should be preferred to globalization. Are autarky, isolationism, regionalism and localism, particularly as a fundamentalist reaction to globalization preferable? Before passing judgment it would be appropriate to understand the ideologies hidden behind the "acceptance" or "refusal" of globalization as well as to calculate the costs (especially the opportunity costs) to be incurred in selecting a given option in societal development.

Globalization has highlighted a number of essential flaws and negative aspects of contemporary world society and of modern civilization in general, but not many of them have been brought about by globalization.

It should be stressed that the interests of each nation dictate urgently the necessity of *transformation from passive objects into active actors of globalization*. Globalization is an objective process that puts societal evolution in high gear and generates new opportunities. It is necessary to make use of new technological, communication, political, economic and other opportunities *for becoming an agent for social action* and a partner, even if a junior partner at first.

To be viable, any society has to be anchored in shared cultural, ideological, political and other values, ideas, norms and views. If globalization is indeed giving rise to a new, genuinely global civilization, the question arises as to what ideology, philosophy and value system should be placed at its foundation.

Some experts believe that the following four key ideas make up the ideological foundation of globalization: 1. Human rights assume paramount importance; 2. Democracy is stronger than tyranny; 3. Market is more effective than command economy and 4. Openness is better than isolation.⁴⁵ It can be argued whether those or other values and ideas are basic and unifying or not, what matters is that "for the first time in history the absolute majority of those living on the Earth gradually develops a common understanding of the basic principles of the organization of societal life."⁴⁶

The idea that globalization should serve the interests of people and not merely increased profits was unequivocally formulated in the 1999 UNDP *Global Human Development Report*. The Report stressed that globalization should be based on the human rights ethic, equity, inclusion, security, sustainability and development.⁴⁷

Jagdish Bhagwati makes a strong case for globalization showing that it is a very, if not the most, powerful source for social good in today's world.⁴⁸

Much concern is caused by cultural globalization. The first wave of globalization carries a huge charge of homogenization of cultures, first of all through ideological, value and world-outlook attitudes and ideas.

In her report about Armenia's integration into the globalization processes, Amalia Saribekian underscored the controversial nature of the

globalization of culture, "On the one hand, it enriches people's knowledge and contributes to the formation of a global mentality, allows communicating to new lifestyles, to re-consider values. On the other hand, it seems to contribute to a process, which will inevitably turn culture into goods or services, and in that process national diversity, values, peculiarities and traditions would be lost."⁴⁹

Similar concern and anxiety are shared by many scholars and politicians in various countries. The existing asymmetry in the relations between the developed and developing (including transition) countries has led to a certain cultural expansionism. The problem, however, is more complex than that. Particular concern is aroused not by the abundance of "Western" culture but rather by the lack of genuine culture, instead of which an aggressive, zombying pseudo-culture is dumped into Third World countries. It corrupts its user (regardless of geographical location), profanes and commodifies genuine culture and destroys the existing local cultures that have so far failed to exhibit immunity against the "aggressor."

Domination of mass-(or pop-)culture is so comprehensive and constant and has touched such deep layers of national mentalities and cultures of the recipient countries that it has already brought about the 'secondary genesis' of mass-culture in those countries, i.e. the emergence of mass-culture on the cultural basis of those countries. And that ends up not only in the ousting but also in deformation and internal disintegration of national cultures.

These processes arouse justified anxiety and concern and the desire to counteract there. But how? Withdrawal into one's closed cultural identity, self-isolation and total refusal of contacts are hardly possible, rational or effective. The initiative of the Dialogue among Civilizations seems to be a more productive alternative. Its enormous positive potential can provide a foundation for well-targeted, efficient and balanced strategies that will allow achieving "globalization with a human face."⁵⁰

The Dialogue asserts multiculturalism and cultural diversity as natural and priority norms for the emerging global civilization; at the same time they provide an opportunity for acquiring multiple identities.

By enhancing the interaction between cultures and intensifying cultural contacts, globalization enhances, undoubtedly, tensions and conflicts between cultures. The question of choice becomes more acute. It is not incidental that there has been an on-going debate in Armenia on

whether Armenian culture and the Armenian nation belong to the West (Europe) or the East (Asia) and which values are kindred and which are hardly acceptable to the Armenian mentality and will therefore be rejected by Armenian culture, which will not be able or willing to integrate them. The overwhelming majority of present-day Armenian society seem to share a view that the origins and essence of Armenian culture are Western (European) and for that reason they also support the political course towards integration into Europe.

In terms of balanced interaction of cultures, "cultural hybridization"⁵¹ is of certain interest as it allows avoiding the extremes of undermining cultural uniqueness and of leaving cultures of small nations on the sidelines of the evolving global society, of pushing them into self-isolationism, etc. It is, in a sense, a "middle" course, which promotes openness, exchanges and partnerships, thus empowering actors and enabling them to have more leverage and say.

The Dialogue among Civilizations will obviously lead to a situation in which neoliberalism will no longer claim to have the status of the only philosophical and ideological foundation and justification of globalization (and will not be seen as such) but will be complemented by other conceptual and axiological models and frameworks.

Sustainable social development requires a transition to a new paradigm of social organization, the necessity of which has significantly grown as a result of globalization. The social component of sustainable development is based on certain principles. And even though this paradigm has not yet emerged in its final form, the principal features of a new society are basically clear. Economically advanced Western democracies have, in many parameters, come closest to that paradigm. Therefore, their experience and models deserve close attention, provided it is realized that they cannot serve as blueprints. It should be stressed that the paradigm that secures sustainable development, including human and social sustainable development, is not the present-day Western society writ large. The flaws of the consumer society, unreasonable social and national egoism, neocolonialist and neo-imperialist aspirations and practices have brought forth opposition, resistance and the idea of a search for a "third way".

At the same time, many social, economic and political models and elements of Western democracies can and should be used by those societies that deliberate seriously about their future and that have come to

realize the fact that the achievement of a decent future is predicated on sustainable social development.

It would be a gross overstatement to say that decision-makers, governmental structures, politicians and the political class as a whole are aware of that fact and have come to accept it. The situation in the third sector is, with rare exceptions, not better, let alone the society at large, whose entire energies and attention are focused on the search for survival and adaptation strategies. At the same time, it has become apparent that the model of a "transition period" has been almost exhausted without having brought about the results anticipated, in line with quite simplistic speculative ideas of "transitologists," that held sway in the minds of the Armenian political establishment over the past ten years or so.

The bewilderment is evident and understandable. The model of neoliberal democracy was uncritically accepted (actually more lip-service was paid than action taken in practical terms) and the policy of "structural adjustment" economic reforms was pursued obediently as dictated by the World Bank and IMF. Old ideological dogmas were discarded as were – in the process – many social, moral and cultural values; however, so far the efforts (if any) to create a stable and functional society that provides at least relatively decent living standards for its members have failed.

The situation is not limited only to Armenia. The structural adjustment paradigm ended in unrestrained de-nationalization, in the course of which, as M. Ould-Mey aptly put it, the Nation State is actually deprived of sovereignty through the development policy.⁵²

As indicated above, a number of Western and CIS political and social scientists see more profound processes (and deliberate policies) behind these phenomena. Thus, M. Hardt and A. Negri contend that the diminishing sovereignty of Nation States and their growing incapacity to regulate economic and cultural exchange is, in fact, one of the symptoms of the emerging Empire.⁵³

But prior to (or, rather, instead of) being lured by authoritarianism or even totalitarianism and finally disillusioned with the institutions and practices of democracy, it would not be inappropriate to look behind our "homegrown democracy".

The situation in Armenia is further complicated by the fact that while, on the one hand, it is experiencing a strong impact from the globalization processes, on the other hand, the country is stuck in the transition period. It

should be pointed out that Armenia still lacks openness and stability, the two *sine qua nons* in Ian Bremmer's view, for a successful modern State. If we apply his theory to Armenia, we can see that this country is indeed going through a transitional period of dangerous instability.⁵⁴

The failure of socio-political experiments in Armenia in the past 10-15 years visibly confirms the simple truth: democracy is first of all not power *per se* but participation and involvement of most citizens in the affairs of the State and society, from which they are at present effectively excluded.

There are visible indications of a growing crisis of political participation in Armenia. The State does not encourage citizen participation and does not exercise self-restraint as regards tolerance of civic initiatives. It seems that the ruling elite favors a moderately authoritarian scenario for resolving the crisis. In other words, it is not ready yet to integrate new impulses for political participation and resorts to creating illusionary forms of that participation.⁵⁵ As is the case in some other post-Soviet countries, that scenario leads in Armenia to forms of coercive mobilizational or imitational participation.

Nothing reveals the superficial nature of democratic institutions so obviously as alienation of citizens from decision-making, particularly as regards the decisions that affect their basic interests and prospects. Because of all these factors Armenian society, not having managed to become open, has started again to degenerate into a closed, non-meritocratic society with a progressively stronger and more rigid bureaucratic hierarchy and to lose the prerequisites for the rule of law (because, *inter alia*, of the lack of public control over the functioning of the State apparatus and over all branches of government). Power becomes a closed corporation; a new *nomenklatura* class is emerging, and the formation of new elites is occurring in undemocratic and non-meritocratic ways, thus increasing social polarization and social stratification. It is because of monopolization by these "elites" of political power, State governance, and public policies and because of leaving ordinary citizens on the sidelines of public life that such vital changes as privatization, market reforms in general, conducting free elections, introducing political and ideological pluralism and promoting independent media, etc. are taking place with serious distortions and have yielded results sometimes opposite to the anticipated ones.⁵⁶

These conclusions are strongly supported by the findings of four sociological surveys that our team from the AAWUE Center for Democracy & Peace conducted in 2002-2006 targeting individuals with a university-level education and engaged in civic activism.⁵⁷

In fact, Armenia in the transition period is for the most part imitating democratic reforms and sliding into what Larry Diamond aptly called the "twilight zone." The country demonstrates the two syndromes identified by him, *viz.* "feckless pluralism" and "dominant-power politics". There are good grounds to contend that it is not democracy that is being consolidated in today's Armenia but rather what Philippe C. Schmitter dubbed "democradura"⁵⁸ (i.e. democratization without liberalization).

A so-called "hybrid" regime (one that combines elements of authoritarianism and democracy) has emerged in Armenia in recent years. It is also evidenced by the findings of our surveys. When asked, "What political regime has become consolidated in Armenia?", the single largest percentage of the respondents in 3 surveys (conducted in 2003-2006) indicated the "hybrid" regime (36.0%, 42.5% and 41.9% respectively in March-April 2003, December 2003-January 2004 and November 2005-January 2006).⁵⁹

The elements are in a delicate balance, and it remains to be seen whether political developments will tip the latter in favor of democracy or authoritarianism. The upcoming parliamentary elections (scheduled for May 2007) and presidential elections in 2008 will show almost conclusively the preferences of the Armenian political class. They will be an ultimate test whether Armenia becomes a stable democracy or regresses into authoritarianism.

A democratic transition is brought to a successful completion through the so-called "two-turnover test"⁶⁰ (i.e. a peaceful transfer of power in two consecutive free and fair elections). Post-Soviet Armenia has not so far experienced such a transfer even once.

It is symptomatic that economic liberalization reforms in fact did not lead to the creation of a free-market economy in Armenia, as the following four key elements are missing: equal conditions, absence of monopoly, fair competition and enforceability of contracts. It is a commonplace truth that modern democracy cannot exist without a free-market economy.

But political and economic reforms will not suffice to make democracy (based on a market economy) "work" in Armenia and to push the country towards sustainable social development.

For the transition to democracy to succeed in Armenia, the society needs a democratic political culture. However, this is a challenge also because, as leading Armenian sociologist Gevorg Poghosyan pointed out, reforms are superimposed on the cultural "matrix" of society and undergo changes in line with the societal practices, customs and traditions. He believes this to be one of the reasons why a "transition model" of Armenian modernization did not get sufficiently broad public support and failed to attract the required social resources. Poghosyan emphasizes that "what we have as a result of a decade of modernization is a semireformed society that has only partially adapted to or internalized the modernization ideology, i.e. to the extent that the cultural-historical patterns deeply seated in its mentality have allowed it to do so."⁶¹

Also, a vibrant civil society has to be factored in. It is no exaggeration to say that any strategy of consolidation of democracy, of successful completion of the transition period and of the solution of such important tasks as combating corruption, overcoming nihilism as regards law, developing a democratic legal and political culture and designing consensus-based policy- and decision-making, etc. requires a mature and active civil society.

A viable civil society is a prerequisite and a tool that contributes to the solution of many problems. This conclusion may seem trivial, particularly because an excessive and thoughtless abuse of the concept – in the worst traditions of Communist propaganda – undermined public trust in it and made it much less attractive. But modern history plainly demonstrates that the demise of the States where modernization and democratization attempts failed (the so-called "failed States") and of the States captured by mafia-style and other criminal entities ("captured States") was brought about by the absence or disintegration of civil society.

Civil society can ensure policies of social inclusion, thus of active civic and political participation, of reproduction of "social capital", of overcoming violence (which has become a norm of social and political life) and oppression and suppression of individuals and social groups, including various minorities. By creating societal space for dialogue, social action, cooperation of efforts and the search for consensus, civil

society contributes to the creation of checks and balances and of consensus (consociational) democracy. It also contributes to strengthening the democratic nature of political institutions and leads to the reduction of behind-the-scenes politics and of social and political marginalization.

First of all, the appropriate legislation that would contribute to the evolution of civil society institutions should be enacted so that Armenian citizens can master the difficult art of association and so that self-organization of citizens can occur on a mass scale and take stable forms. Such legislation, however, has not been enacted. Rather, state policies lead to serious distortions. For example, as a result of economic (including tax) pressures, the mass media has not become more independent; on the contrary, it has become more partisan and biased. Politicization, commercialization and ideologization are observed in the third sector (which is the backbone of civil society), thus resulting in the emergence of pseudo-NGOs and in predictable loss of legitimacy by the sector in the eyes of a significant section of the public. Democratic deficit within the third sector also arouses concern.

Unless the present day tendencies are reversed, civil society as such will not become a reality and such a situation is fraught with ruptures in the social fabric, with erosion of solidarity, with growing social atomization and anomie and with adulteration of social capital. Without conscious and targeted support of civil society, the social paradox will become more prominent, i.e. what is functional in terms of an individual strategy of survival and adaptation to social conditions increases societal maladjustment and undermines the foundations of society.

Consistent efforts are required to prove in practice that civil society is not merely an exotic flower not viable in the harsh social and political climate of Armenia.

Only the cooperation of all three sectors can make active citizen participation a reality, bring about consolidation of democracy and the use of the resources of civil society and the conducting of social reforms and of human-centered social policies. Thus, preconditions will be created for a transition to sustainable social development and for the rejection of borrowing unsustainable models of development (including consumption) and of social self-organization.

It is only civil society, particularly global civil society, that can put forth another model of globalization, which is an *alternative* to the

deregulated globalization that tyrannically tramples on the rights of Nation States and local communities and which is radically *restructuring* them.⁶² Therefore, instead of simply joining the swelling ranks of anti-globalists, third sector activists should espouse a more productive strategy; they should discard the imposed views and “negative” theoretical models of globalization and confront them with their own, positive model of globalization. The stress should be on “globalization from below”,⁶³ which is based on the power of solidarity and which mobilizes the potential of civil society. And here crucially important are the “new voices”⁶⁴ of the emerging transnational civil society, first of all of new civic movements, such as the women’s movement and environmental protection movement.

ENDNOTES

- ¹ D. Drache, *Globalization: Is There Anything to Fear?* CSGR Working Paper No. 23/99, February 1999, p. 5.
- ² V. Kuvaldin, “Rojdenie Megaobshestva” (The birth of mega-society) *Postindustrialnii Mir I Rosia* (Postindustrial world and Russia), Moscow: Editorial URSS Publishers, 2001, p. 105.
- ³ D. Held, et al. *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1999, pp. 5-7.
- ⁴ A. Utkin contends that the very term “globalization” is but a metaphor (A. Utkin, *Globalizatsia: Protses I Osmislenie* (Globalization: process and its comprehension) Moscow: Logos, 2001, p. 9). A. Panarin, for example, holds the same view as regards technological and economic aspects of globalization (A. Panarin, *Iskushenie Globalizmom* (The enticement of globalism), Moscow: Russian National Fund, 2000, pp. 5-6). V. Inozemtsev urges researchers not to view globalization of a contemporary society as an incontestable fact (V. Inozemtsev, *Raskolotaia Tsivilizatsia* (Split civilization), Internet version, Moscow, 2000, pp. 346-352).
- ⁵ “Globalizatsia – Eto Kolonizatsia?” (Globalization is colonization?), Round Table # 19, *Russian Journal*, 12 February 2002 [www_russ_ru](http://www.russ.ru)
- ⁶ Quoted in Utkin, p. 9.
- ⁷ H.-P. Martin and H. Schumann, *Zapadnia Globalizatsii. Ataka Na Protsvetanie I Demokratii* (Globalization Trap. An attack on prosperity and democracy), Moscow: Alpina Publishers, 2001, p. 33.
- ⁸ The well-known Indian expert Surjit S. Bhalla concludes that due to globalization “inequality actually decreased in the 1980s and 1990s”, that “world inequality today, with a Gini index of 65.1, is at its lowest ever, or at least since 1910” and that “globalization has been a force for higher growth and prosperity for most – especially for those in the

- bottom economic half of the world's population," (S. Bhalla, *Imagine There's No Country. Poverty, Inequality, and Growth In The Era Of Globalization*, Washington, D.C.: Institute for International Economics, 2002, pp. 10-11 & 173-206).
- ⁹ Y. Brunsvik, and A. Danzin, *Birth of a Civilization. The Shock of Globalization*, Paris: Unesco, 1999, p. 15 et ff.
- ¹⁰ *Globalization and Social Change*, J. D. Schmidt and J. Hersh (editors), London: Routledge, 2001.
- ¹¹ V. Osherov, "Globalizatsia i/ili Globalizatorstvo?" (Globalization and/or globalism?) *Novyi Mir*, Moscow, 2001, # 1 (http://novosti.online.ru/magazine/novyi_mi/n1-01/osher.htm, p. 2).
- ¹² J. R. Saul, *The Collapse of Globalism and the Reinvention of the World*, Woodstock & N.Y.: The Overlook Press, 2005; *Alternatives to Economic Globalization [A Better World Is Possible]* A Report of the International Forum on Globalization, San Francisco (CA): BK Publishers, 2002; R. Aronica, and M. Ramdoo, *The World is Flat?* Tampa (FL): MK Press, 2006.
- ¹³ Th. L. Friedman, *The Lexus and the Olive Tree*, N.Y.: Anchor Books, 2000 and *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*, N.Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2005.
- ¹⁴ A. Zinoviev, *Globalnoe Sverkhobshestvo i Rosia* (Global super-society and Russia), Minsk, Harvest Publishers, 2000, pp. 68-69, 72, 74, 78; see also pp. 31-36, 28, etc.
- ¹⁵ J.-M. Guéhenno, "Globalization and Fragmentation" *Globalization, Power, and Democracy*, Baltimore (MD) and London: The Johns Hopkins Univ. Press, 2001, p. 16 and ff.
- ¹⁶ Z. Brzezinski, *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, Moscow: International Relations Publishers, 2004, pp. 188-189 (Russian-language edition).
- ¹⁷ A. Panarin, especially pp. 90-132; A. Dugin, *Yevraziiskii Put Kak Natsionalnaia Udeia* (The Eurasian path as a national idea), Moscow: Arktogetya Center Publishers, 2002, pp. 53-55; V. Lisichkin and L. Shelepin, *Globalnaia Imperia Zla* (The global empire of evil), Moscow: STN, 2001.
- ¹⁸ G. Ter-Arutiunians, "Poniatia Novoi Epokhi" (Concepts of the new epoch), *Golos Armenii*, Yerevan, 9 August 2001, p. 6.
- ¹⁹ A. Sahakian, "To Chto Obediniaet, To i Razvediniet: Obshechelovecheskoe i Natsionalnoe. Vzgliad Iznutri i Izvne" (What is uniting is at the same time disuniting: things common to all humanity and things specific to the nation. A look from the inside and from the outside) *Jenshini S Universitetskimi Obrazovaniem* (Women with University Education), Yerevan, March-June 2001. Negative attitude towards globalization is voiced also by Karinch Markarian (K. Markarian, "Globalizatsia – Za i Protiv" (Globalization: pro et con)) *Ibid.*, pp. 13-15.
- ²⁰ N. Kosolapov, "Globalizatsia, Miroporiadok Nachala XXI Veka i Rosia" (Globalization, world order in the early 21st century and Russia), *Postindustrialnii Mir i Rosia* (Postindustrial world and Russia), Moscow: Editorial URSS Publishers, 2001, p. 244.
- ²¹ V. Khoros, "Predislovie," (Foreword) *Postindustrialnii Mir i Rosia*, p. 6.
- ²² H.-P. Martin and H. Schumann, p. 133.
- ²³ Panarin, p. 26.

- ²⁴ L. Mumford, *The Myth of the Machine. Technics and Human Development*, Moscow: Logos, (Russian-language edition), 2001.
- ²⁵ E. Fromm, *The Revolution of Hope. Towards a Humanized Technology*, N.Y.: Harper & Row, 1968, pp. 30-31.
- ²⁶ *Millennium Declaration*. (UN). N.Y.: UN, 2000, p. 2.
- ²⁷ Z. Bauman, *Globalization. The Human Consequences*, N.Y.: Columbia Univ. Press, 1998, p. 2.
- ²⁸ *Ibid.*, p. 2.
- ²⁹ F. Fukuyama, "The End of History?" *The National Interest* 16 (Summer 1989), pp. 3-18.
- ³⁰ F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, N.Y.: Avon Books, 1993.
- ³¹ B. Barber, *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*, N.Y.: Ballantine Books, 1996.
- ³² E. Gellner, *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*, London: Penguin Books, 1996; E. Gellner, *Nationalism*, N.Y.: New York Univ. Press, 1997.
- ³³ S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, N.Y.: Touchstone, 1997.
- ³⁴ Z. Brzezinski, *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, N.Y.: Basic Books, 1997.
- ³⁵ *Disaffected Democracies*, Ed. by S. Pharr and R. Putnam, Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press, 2000.
- ³⁶ By "outside" I mean the ideologies that compete with liberal democracy, like Communism, Islamic fundamentalism, tribalism, etc. which create problems within the philosophy and practices of liberal democracy.
- ³⁷ G. Soros, *The Crisis of Global Capitalism [Open Society Endangered]*, N.Y.: Public Affairs, 1998.
- ³⁸ J. Gray, *False Dawn. The Delusions of Global Capitalism*, N.Y.: The New Press, 1998; S. Amir, *Spectres of Capitalism. A Critique of Current Intellectual Fashions*, N.Y.: Monthly Review Press, 1998; D. Korten, *Globalizing Civil Society. Reclaiming Our Right to Power*, N.Y.: Seven Stories Press, 1998; J. McMurtry, *The Cancer Stage of Capitalism*, London: Pluto Press, 1999; *Global Capitalism*, Ed. by W. Hutton & A. Giddens, N.Y.: The New Press, 2000; R. Gilpin, and J. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism*, Princeton, N.J.: Princeton Univ. Pr., 2000; Th. Frank, *One Market Under God. Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy*, N.Y.: Anchor Books, 2001; N. Chomsky, *Profit over People. Neoliberalism and Global Order*, N.Y., Toronto and London: Seven Stories Press, 2001.
- ³⁹ A. Neklessa, "Konets Epokhi Bolshogo Moderna" (The end of the grand modern epoch), *Postindustrialnii Mir i Rossiia*, p. 53.
- ⁴⁰ A. Neklessa, "Konets Tsivilizatsii, Ili Zigzag Istarii" (The end of the civilization or a zigzag of History) *Znaniya*, 1998, # 1 (<http://novosti.online.ru/magazine/znamia/nl-98/nekles.htm>).
- ⁴¹ H.-P. Martin and H. Schumann, pp. 18-21, 26-30.
- ⁴² Zinoviev, pp. 48-49.
- ⁴³ Osherov, p. 3.

- ⁴⁴ Daniel Mandel, "The U.N. at 60 - What a disappointment!" *Philadelphia Daily News*, April 26, 2005; Ian Williams, "Reform or Counterrevolution at the UN?", *Foreign Policy in Focus Comment*, August 7, 2006; George P. Fletcher, "Did the UN Security Council Violate Its Own Rules in Passing the Iraq Resolution?", *CounterPunch*, 16 November 2002; Eugene Kontorovich, "Serbia's Territorial Integrity and the Limits of UN Power", *Opinio Juris*, February 6, 2007; Stephen Parsley, "No more U.N.", *Cavalier Daily*, September 27, 2006.
- ⁴⁵ Kuvaldin, pp. 105, 107.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ *Human Development Report. 1999*. N.Y. & Oxford: Oxford Univ. Press, 1999, p. 2.
- ⁴⁸ J. Bhagwati, *In Defense of Globalization*, Oxford, N.Y., etc.: Oxford Univ. Press, 2005.
- ⁴⁹ A. Saribekian, "Armenia on the way to integrating to globalization processes: Human development within globalization (overview)" *Human Development Report 1999. Globalization with a human face (summary)*, Yerevan: UNDP, 2000, p. 52.
- ⁵⁰ N. Gordimer, "The human face of globalization," *Letters to Future Generations*, Paris: Unesco, 1999, p. 72.
- ⁵¹ For an interesting discussion of "cultural hybridization" see A. Brunsvik, and A. Danzin, pp. 100-102 and J. N. Pieterse, "Globalizatsia i Kultura: Tri Paradigmei" (Globalization and culture: three paradigms), *Etnos i Politika* (Ethnos & politics), Moscow: URAO Publishers, 2000, pp. 319-326).
- ⁵² M. Ould-Mey, "Denationalisation of the Mauritanian State," *Theorising Transition. The Political Economy of Post-Communist Transformations*, London & N.Y.: Routledge, 1998, pp. 404-405; Walden Bello and Shalmali Guttal, "Programmed to fail", *Multinational Monitor*, July/August 2005, v. 26, No. 7&8; Bello, "Is the 'structural adjustment' approach really and truly dead?", *BusinessWorld* (Internet Edition), November 8, 1999; Russel Mokhiber and Robert Weissman, "Reagan the Paradigm Shifter", *ZNET*, June 12, 2004; Juliet A. Melville, "The Impact Of Structural Adjustment On The Poor", 7th Annual Development Conference (November 2002); the *Pan-African Declaration on PRSPs*, May 2001 (Poverty Reduction Strategy Papers), *Economic Justice News Online*, Vol. 4, No. 2, August, 2001; Nader Fergany, "Arab Economies are Failing the Test: Poverty is Growing", the *ERF Newsletter Forum*, Vol. 5, No.1, May 1998; Frédéric Lapeyre, "Globalization and structural adjustment as a development tool", the ILO (Geneva) *Working Paper* No. 31 (July 2004).
- ⁵³ M. Hardt, and A. Negri, *Empire*, Cambridge (MA) and London: Harvard Univ. Press, 2000, p. XII.
- ⁵⁴ I. Bremmer, *The J-Curve: A New Way to Understand Why Nations Rise and Fall*, New York: Simon & Schuster, 2006, pp. 4-8.
- ⁵⁵ For a more detailed treatment of the moderately authoritarian way of resolving the crisis of political participation as well as of the other two ways, viz. "institutional adaptation" and "authoritarian way out," see *The World of Political Science. Book I. Categories of Political Science* / A. Melville et al., Moscow: Prosveshcheniye Publishers, 2004, p. 501 (in Russian).
- ⁵⁶ For a more detailed treatment of this issue see V. Osipov, "Globalization and the dialogue among civilizations: Prospects for civil society in Armenia." *Globalization and*

Democracy: Rivals or Allies? Yerevan, 2002, pp. 59-60 (in Russian) and "Transition period: Essence and assessment. Prospects for democratic development." *Transition Period: Civil Society & Issues of Democracy Building*, Yerevan: AAWUE, 2006, pp. 40-41 (in Russian).

⁵⁷ *Elections and Democracy: A civil society factor*, Yerevan: AAWUE, 2003 (in Russian). *Electoral Democracy: Is there an alternative to it in Armenia?* Yerevan: AAWUE, 2003 (in Armenian and in Russian); *Democratization of the Armenian Society: Realities & Trends*, Yerevan: AAWUE, 2004 (in Armenian and in Russian); *Political Participation in the Transition Society: Gender Equality Dimension*, Yerevan: AAWUE, 2006.

⁵⁸ Ph. Schmitter, "Dangers and Dilemmas of Democracy," *The Global Resurgence of Democracy*, 2nd edition / Ed. by L. Diamond and M. Plattner, Baltimore (MD) and London: The Johns Hopkins Univ. Press, 1996, pp. 78-79.

⁵⁹ The percentage of the respondents that believed that the regime is democratic is significantly lower (16.8%, 5.2% and 10.5% respectively), while the option "undemocratic regime" was second highest (21.6%, 38.0% and 31.0% respectively).

⁶⁰ S. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman (OK) & London: Univ. of Oklahoma Press, 1991, pp.266-267; L. Diamond, *Developing Democracy: Towards Consolidation*, Baltimore (MD) and London: The Johns Hopkins Univ. Press, 1999, p. 73.

⁶¹ G. Poghosyan, *Armianskoe Obshestvo V Transformatsii* (Armenian Society in Transformation), Yerevan: IPSL, 2003, pp. 414-415.

⁶² W. Ellwood, *The No-nonsense Guide to Globalization*, London: NI & Verso Publishers, 2000, p.106.

⁶³ J. Brecher, Tim Costello and Brendan Smith, *Globalization from Below*, Cambridge (MA): South End Press, 2000.

⁶⁴ D. Held et al. *Global Transformations*, p. 452.

**ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՆՈՐԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱՐԿՈՒՄԸ
ՀԱՄԱՇԽԱՐ ՀԱՅՆԱՑՄԱՆ ՏԵՍԱԴԱՇՏԷՆ
(Ամփոփում)**

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՕՍԻՓՈՎ

Հեղինակը կ'անդրադառնայ համայնավարութենէն նորոգողութեան անցնող երկիրներու անցումային հանգրուանի դիմադրաւած բազմապիսի մարտահրաւէրներուն: Ան կը ծանրանայ մանաւանդ՝ թէ ինչպէս կարելի է գոյատեւող, օրէնքի, արդիւնաւէտ եւ մրցունակ շուկայական տնտեսութեամբ եւ քաղաքացիական հասարակութեամբ երկիր-պետութիւն մը կայացնել: Հեղինակը կ'անդրադառնայ նաեւ նման երկրի մը կայացման մէջ արտաքին ազդակներուն, մանաւանդ՝ համաշխարհայնացման ազդեցութեան: Ըստ իրեն հարցը աւելի կը բարդանայ ի տես համաշխարհայնացման շուրջ միատարր տեսակէտի եւ մօտեցումի բացակայութեան, որ հետեւանք է անոր ծայրայեղ քաղաքականացման եւ գաղափարախօսականացման:

Հեղինակը այս ընդհանրական պատկերին կը ջանայ բաղդատել Հայաստանի իրականութիւնը, կ'անդրադառնայ համաշխարհայնացման խնդրով Հայաստանի դիմադրաւած մարտահրաւէրներուն, կը նշէ առօրէական մշակոյթի արձանագրած յաջողութիւնները՝ ազգային մշակոյթներու հաշուին:

Հեղինակը սպառած կը նկատէ “անցումային շրջանի” տեսութիւնները առանց որ անոնք ակնկալուած արդիւնքները տուած ըլլան Հայաստանին: Ասոր պատճառը ան կը վերագրէ առանց քննադատական մօտեցումի նորազատական տեսութեան որդեգրումին: Ան կը մատնանշէ նաեւ, որ տնտեսական բարեփոխումներու ծրագիրը որդեգրուեցաւ հնազանդօրէն, այնպէս՝ ինչպէս ան հրամցուեցաւ Միջազգային Հիմնադրամին եւ Համաշխարհային Դրամատան կողմէ:

Ասոնց հետեւանքով, անցեալի բազում գաղափարախօսական ըմբռումներ ինչպէս եւ բազմաթիւ ընկերային, մշակութային եւ բարոյական արժէքներ թաղուեցան՝ առանց նորերու յառաջացման:

Ի յայտ եկան քաղաքական մասնակցութեան սնամէջ, մակերեսային ժողովրդավարական հաստատութիւններ, իշխանութիւնը մտաւ փակ շրջանակի մէջ: Հեղինակը հիւանդագին կը գտնէ այն երեւոյթը, որ Հայաստանի մէջ տնտեսական բարեկարգումները ո՛չ շուկայական ազատ տնտեսութիւն, ո՛չ համապատասխան քաղաքական մշակոյթ, ո՛չ ալ քաղաքացիական հասարակութիւն յառաջացոյցին: Հոսակ, Հեղինակը կը բերէ 2003-2006 տարիներու հարցախոյզներու պատասխանները, որոնք կը հաւաստեն իր մտահոգութիւնները:

Հեղինակը այն կարծիքը կը յայտնէ, որ Մայիս 2007ի խորհրդարանական եւ 2008ի նախագահական ընտրութիւնները պիտի յստակացնեն հայ քաղաքական խաւի նախասիրութիւնները դէպի կայուն ժողովրդավարութիւն կամ՝ մենատիրութեան:

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF ELIAS HRAOUI (1989-1998)

(Part I)¹

ZAVEN MESSERLIAN

INTRODUCTION:

After three years of the legislative elections of 1972, the Lebanese crisis erupted in what some termed the Lebanese Civil War and others the war of foreigners on the soil of Lebanon. It lasted from 1975 to 1990. The war involved opposing Lebanese sides and Palestinians. Unlike most of the Moslems who supported the Palestinians, most of the Christians did not want the armed presence of the Palestinians and rejected the Cairo Agreement of 1969, which compromised Lebanese sovereignty. However, there were some Moslems who supported the Christian stand, as well as Christians, mostly leftists, who supported the Moslems' political stand. The Armenian political parties opted for positive neutrality and dialogue.

The first phase of the war was over when, on November 15, 1976, the Arab Deterrent Forces entered Beirut and the environs. The Syrians constituted the bulk of these troops. After the Egyptian-Israeli peace negotiations, the war was rekindled in July 1978. Israel invaded Lebanon in June 1982 and forced the Palestinian militia and their leader, Yasser Arafat, out of Beirut. The Syrian forces also withdrew from West Beirut. Multinational forces led by American, French, British, and Italian troops came. But within a short period they were, in a way, forced out or decided to withdraw. The country was not pacified and Beirut was virtually divided by a green line. The Lebanese Forces, a Christian militia, dominated East Beirut, and Moslem militias controlled West Beirut. Between factions of each area, also, armed conflicts took place.

The Shiite Amal Movement, the Druze Progressive Socialist Party (PSP) and the Sunnite Mourabitoun militia fought bloody fights against each other. Syrian forces entered West Beirut once again to stop the fighting. Political meetings to put an end to the war between the so-called East and West continued, but no agreement was reached, until November

1989. More than 150,000 lost their lives during the war; thousands left Lebanon for good.

Due to the impossibility of holding elections, the MPs elected in 1972 extended their mandate several times. Nevertheless, despite the war conditions, parliament elected three presidents. As the term of president Suleyman Frangieh (1970-1976) was coming to its end, Elias Sarkis was elected president (1976-1982). Before the latter's term was over, during the Israeli occupation, Bechir Gemayel was elected as president, but he was assassinated before taking office. His brother Amin was elected as president (1982-1988). During the latter's term of office PM Rashid Karame was killed by a bomb, and a government was formed by Dr. Selim Hoss. The Armenian deputies had voted for each elected president and PM.

On the last day of his presidential mandate President Gemayel appointed Army Commander in Chief, General Michel Aoun, as PM, as no successor had been elected to Gemayel because of disagreements. West Beirut refused this appointment. All Moslem ministers resigned from this government. They considered Hoss as the legitimate PM of the country. East Beirut considered Hoss's term as over along with Gemayel, who had the right to appoint a PM of his choice.

The 1988-1990s were troubled years. The Lebanese Army led by Aoun fought the Lebanese Forces for control of East Beirut. In 1989, after a bloody war between Syrians and the Lebanese Army led by Aoun, Arab and major powers intervened and called the MPs to Taef, in Saudi-Arabia, where, after lengthy discussions, an agreement was reached. On this basis, Rene Moawad was elected as President of the republic, but he was assassinated by a roadside car bomb. Parliament soon elected Elias Hraoui as President. He served from 1989 to 1998. Aoun who had dissolved the parliament rejected this election. Eventually, with the help of Syrian troops Aoun was ousted from the Baabda presidential palace on October 13, 1990. He took refuge in the French Embassy and the Lebanese War came to a close.

The war of 1975-1990 had a serious demographic impact particularly on two communities, the Armenian and the Jewish. The Jews of Lebanon, some of whom had already been leaving Lebanon as of 1975, left their Jewish quarter, Wadi Abou Jamil en masse, some time after the Israeli invasion of 1982 and their withdrawal from Beirut. There were 6326 Jewish voters on the voting lists of 1992, but no one voted as they had left Lebanon. Only a few opted to remain in East Beirut.

Thousands of Armenians left Lebanon for the USA and other countries. *L'Orient-Le Jour*, on August 17, 1992, based on information from two deputies from Soviet Armenia, wrote that half of the 200,000-strong Armenian community had migrated to safer countries.

Armenian inter-party meetings that had started in September 1974 and had concluded in an agreement regarding the joint commemoration of the 60th anniversary of the Armenian Genocide went on.² The Armenian Communists too participated in these meetings.³ Benefiting from a lull and ceasefire in the initial days of the Lebanese war, on May 6, 1975, the parties organized a 100,000-strong march from Bourj Hammoud to the Martyrs' Square.

Despite the pressures of attacks, killings and kidnappings (by Christian militias in September 1979 and by unknown Moslem elements in May 1986), Armenians maintained positive neutrality and stressed dialogue as the means of resolving differences between warring sides. Armenian MPs served as intermediaries between the warring factions. Nevertheless, it is estimated that more than 500 Armenians lost their lives to bombardments, killings and stray bullets. Many lost their livelihood; they saw their factories or shops, especially in downtown Beirut or the industrial sector, burned to ashes or robbed. The Armenians of West Beirut, who were estimated at 42,000 before the war, were reduced to 2,000. Gradually most Armenian schools in West Beirut either closed or were moved to the eastern sector, except for the Armenian Evangelical College and the Neshan Palanjian School. Haigazian University, the only Armenian University in the Diaspora, was also relocated to East Beirut. Some Armenian theatres, clubs, and offices were closed or moved too. The Orthodox Armenian Prelacy was transferred to the eastern section as well.

The Armenian community also witnessed the emergence of a non-partisan, paramilitary organization, the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA). Soon other armed groups like the "Fighters for the Armenian Genocide" and later the "Armenian Revolutionary Army" was formed, supported by the Tashnag Party. They all targeted Turkish diplomats and interests. These armed groups were active within Lebanon and the West, between 1975 and 1986, though with less intensity at the later years. In addition the ASALA acted in Turkey as well. Their acts contributed to the recognition of the Armenian Genocide.

The ASALA and the Tashnag-supported groups' antagonism led to mutual assassinations in the Armenian Diaspora, particularly in Lebanon which peaked in January 1986, when several Tashnag leaders were killed.

During 1975-1990, there were also changes in the religious hierarchy of the Armenian communities. Catholicos Khoren I (1963-1983), due to his poor health, asked for the election of a coadjutor Catholicos in 1977. Archbishop Karekin Sarkissian was elected to the position and served as Catholicos Karekin II (1977-1995). All Armenian political parties welcomed his election. Likewise, Rev. Hovhanness Aharonian was replaced by Rev. Hovhanes Kardjian as President of the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East in 1979. Hovhanness Bedros XVIII Kasparian was elected to replace Hmayag Bedros XVII Gedigian as the Armenian Catholic Patriarch. He was enthroned in 1982.

With the disintegration of the Soviet Union, the people of Soviet Armenia voted in a referendum on September 21, 1991 and proclaimed the independence of Armenia. The Republic of Armenia was recognized as an independent country after the break-up of the Soviet Union. In March 1992, Armenia joined the United Nations and restored the national anthem, flag, and coat of arms of the independent Republic of Armenia of 1918-1920. In the presidential elections Levon Der Bedrossian of the Armenian National Movement was elected. He got 82% percent of the popular votes. Among his opponents was the candidate of the Tashnag party, who got 4% of the votes.

With the reemergence of independent Armenia, a major point of discord between the Armenian political parties of the Diaspora disappeared.

THE NOMINATION OF DEPUTIES IN 1991

The Taef agreement, in whose formulation the Armenian deputies had had a role, considered the Armenian Orthodox community as the seventh most important community of Lebanon and promised them two seats in any cabinet of 30 members and one seat in any cabinet of 24 or fewer members. The Agreement had stipulated that until parliamentary elections were conducted, the government would nominate deputies to replace those who had passed away or resigned. This nomination was rendered possible after the ousting of Aoun.

Within the Armenian community Joseph Chader, the Armenian Catholic MP, had passed away in 1977 and Ara Yerevanian, the Armenian

Orthodox MP from Metn, had resigned on September 7, 1990, when there was increased talk of forthcoming nominations.⁴ He had sent his resignation from Toronto, Canada, where he was residing, having left Lebanon years before.⁵ According to Dr. Yeghia Djeredjian,⁶ Tashnag Bureau representative Hrair Maroukhian had persuaded Yerevenian, in Canada, to resign.

Zartonk criticized his belated resignation, and said that he had left Lebanon without anyone forcing him to do so and without any explanation⁷.

All the Armenian political parties that had maintained close contact and held more or less regular meetings with each other, tried to benefit from the new opportunity created by the vacant seats. They submitted separate candidates for the Armenian Orthodox seat. The Tashnag Party nominated a candidate for the Armenian Catholic seat as well. The parties contacted the leaders of the country in order to secure their support for their nominee.

In the government of PM Omar Karame, the Armenians had two ministers, Khatchig Babikian (Armenian Orthodox) and Hagop (Jacques) Joukhadarian (Armenian Catholic), both Tashnag sympathizers. Naturally, their voice would have its role within the authorities, who were to approve on the nominations.

The deadline to submit candidacies was June 2, 1991. On May 24, 1991 MPs Dr. Melkon Eblighatian and Babikian visited PM Karame and presented to him the name of the Party candidate for Metn, Shahe Barsoumian, a young lawyer and Tashnag Party member.⁸ Barsoumian was born in Beirut in 1952, had graduated as a lawyer from St. Joseph University in 1978, and held various committee positions in the Armenian Orthodox community.⁹

Joukhadarian on the other hand, submitted his candidacy for the Armenian Catholic seat. The Tashnag Party Lebanon Central Committee (TPLCC) supported Joukhadarian who was an active lawyer in his community.¹⁰

The Hunchag Party, which had welcomed the election of Ara Yerevanian, whose father was a prominent Hunchag and who had been nominated by the Tashnag Party, adopted the candidacy of the former vice-governor of the Central Bank of Lebanon, Meguerditch Bouldoukian.¹¹ The latter was a graduate of the AGBU Hovagimian-Manougian Secondary School for Boys, a former member of the University Students Association

of the AGBU Armenian Youth Association (AYA), and a graduate of AUB in Business Administration. He had been appointed to the Central Bank post through the efforts of the Tashnag Party.

The Hunchag Party had informed President Hraoui, PM Karame and Speaker Hussein Husseini, ministers Nabih Berry and Ali Khalil and political circles of their nominee.¹² The Hunchag Party declared it based its nomination on the grounds that:

a) Bouldoukian was not a party member and could be a candidate of concord for all Armenian factions, as was MP Ara Yerevanian.

b) The Party believed in the pacification of Lebanon based on the Taef agreement, according to which all sides would have the possibility of participating in the political life of the country.

c) Participation is not limited to political life. The reconstruction and the recovery of the economy of the country would demand long time and effort. During this period of recovery and pacification, Bouldoukian could make useful contribution, bearing in mind that for five difficult years (1985-1990) he had held the post of the vice-governor of the Central Bank. Besides, in the field of economics he had broad Arab and international connections and had represented Lebanon in a number of conferences.¹³

The Ramgavar Party presented the candidacy of Dr. Prof. Krikor Krikorian, a party member, for the Metn seat on June 1, 1991. Dr. Krikorian had been a teacher of Arabic in the AGBU Hovagimian-Manougian Secondary School and later professor of Arab history in the Lebanese University. He had been in the sphere of education for 30 years.¹⁴

The Ramgavar Party Lebanon District Committee (RPLCC) visited president Hraoui, Speaker Husseini, PM Karame, Minister Berry, Walid Jumlat, Mohsen Dalloul, George Saade, Michel Sassin, Abdallah Amin, Marwan Hamade, Emir Talal Arslan, other ministers and political organizations requesting their support for their candidate.¹⁵

However, everything was decided beforehand and outside the Cabinet, the body that was supposed to select future MPs from the 348 candidates officially registered. The decision-makers convened at the residence of the Syrian Brigadier Ghazi Kenaan, in Shtora, on June 5. Present alongside Kenaan were President Hraoui, PM Karame and the chief of staff of the Syrian Army, General Hikmat Shehabi. The nominations were agreed upon, preference was given to former militiamen or candidates of parties, which had militias.¹⁶

The Tashnag Party tried in vain to have their candidate, Joukhadarian appointed as Armenian Catholic MP. They sent the Armenian MPs to raise the issue with President Hraoui. Ministers Babikian and Joukhadarian delayed for an hour their entry into the Council of Ministers meeting of June 7, 1991, which was dedicated to the nominations.

In accordance with article 24 of the constitution, the Cabinet appointed 40 deputies. Of these 31 replaced the deceased or resigned MPs, and 9 new were added to establish fifty-fifty parity between Christians and Moslems in the 108-seat parliament. Voting during the nomination was by raising hands, and not by secret ballot. The President of the Republic read the names of the appointed MPs and the ministers voted.¹⁷

Shahe Barsoumian was appointed unanimously as Armenian Orthodox MP.¹⁸ Antoine Chader was appointed as the Armenian Catholic MP, thus succeeding his father.¹⁹ Ministers Babikian, Elie Hobeika and Asaad Hardane voted against Chader.

The Hunchags were displeased.²⁰ A high-ranking authority in the party, Bebo Simonian, complained that the spirit of the 1972 elections, which had created a sort of national concord (despite some reservations), was not maintained. He said what had been gained should have been maintained and the national interest should have been given preference over partisan interests. The Hunchag leader added "the state with the friendly neighbor state [i.e. Syria] could not implement the democratic principle and fair equilibrium for the Armenian community by disregarding the Armenian candidate [i.e. Bouldoukian] who could have been a national concord MP who was out of the circle of one party..." Simonian also blamed, the Tashnag Party without naming it, claiming that the nonpartisan candidate was not adopted due to a lack of spirit of tolerance. He concluded that the defense of the rights of the Armenian community would be overtaken by an unhealthy totalitarian trend.²¹

THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF 1992

The Taef agreement of 1989 stipulated that the *Mohafazas* (provinces) were to be the base of the electoral districts, unlike the 1960-1972 era, when each *Mohafaza* was subdivided into several electoral districts, most of them based on *cazas*. However, in line with the deliberations on the elections, due to various considerations, there was a lot of speculation about changes to the electoral law as of March 1992.

In view of the forthcoming elections, the President charged former PM Rashid Solh to form a new government, after PM Hoss resigned.

The Electoral Law of April 26, 1960 was changed. Some important elements of the Taef agreement were disregarded. On July 22, 1992 President Hraoui published the new electoral law 154, after it had been approved by the parliament. It stipulated that the parliament elected in 1972 and completed by nominations in 1991, would end its term on October 15, 1992 instead of December 31, 1994, as was decreed on December 7, 1989.²² Besides, it raised the number of MPs from 108 to 128. Beirut was to become one electoral district, while the *Muhafazas* of Mount Lebanon and the Beka were to be based on smaller districts, the *cazas*. The 10 million Lebanese pound registration fee was to be refunded if the candidate received ten percent of the votes. Exceptionally, voters could vote with their identity cards.²³ The elections in the Beka were to be held on August 23, and those of Beirut and Mount Lebanon on August 30.

The new electoral law granted the Armenian communities six seats, 3 Orthodox and one Catholic seat in Beirut, and one Orthodox seat in each of Metn (Mount Lebanon) and Zahle (the Beka). Nothing was changed regarding the Armenian Evangelicals who, as usual, could contest the Protestant seat in Beirut.²⁴

Practically speaking, however, thousands of Armenians had migrated from Lebanon during the Lebanese War of 1975-1990. Yet, according to a list issued by the Ministry of the Interior, the number of eligible Armenian voters was as follows:

	Orthodox	Catholic	Evangelicals ²⁵
Beirut	46726	9523	2786 ²⁶
Northern Metn	19694	5615	----- ²⁷
Beka	8877	1916	1815 ²⁸
Total	82655	18659	

No sooner was the new electoral law promulgated than a general strike was materialized on July 23 in the Christian areas of Lebanon. The Christian parties, the Lebanese Forces, the National Bloc, the National Liberal Party, and the Kataeb Party (KP), demanded the postponement of the elections and threatened to boycott it. The Assembly of Maronite Bishops was against holding elections in the prevailing circumstances and doubted the legitimacy of the forthcoming parliament.²⁹

President Hraoui promised a "free, fair and safe" atmosphere. He stressed that holding legislative elections had become possible after

restoring security in the country and declared that the Lebanese army was at the service of all, both opposition and loyalists. Hraoui reminded the Lebanese that during the 1991 nominations many had requested proper elections, and he implied that now was the time for such an election and reiterated his promise to work for a free electoral process.³⁰

The US ambassador, Ryan Crocker, met with PM Solh and reminded him that Washington had not given its green light for holding elections. Crocker said the elections should be conducted in the spirit of Taef, in a climate of consensual agreement between all Lebanese factions.³¹

Earlier James Baker, the US Secretary of State, had met President Hraoui, PM Solh, and minister of foreign affairs, Fares Boueiz. According to newspaper reports, he had threatened not to recognize the forthcoming parliament.³²

Greek Orthodox Patriarch, Ignace IV Hazim, criticized the government's rush in holding the elections. The Greek Catholic Superior Council demanded the postponement of the election. The Armenian Catholic Patriarch, Hovhanness Bedros XVIII Kasparian, supported the position of the Maronite Patriarch and the Assembly of Maronite Bishops, who opposed the holding of elections.³³

Sheikh Akl Bahjat Ghaith of the Druze community criticized the electoral law. Former speaker Kamel el-Asaad and former PM Hoss expressed reservations.³⁴ Former PM Saeb Salam requested the postponement of the elections. However, the large majority of the Moslem community were in favor of the elections.

A meeting of Christian political leaders, ministers and MPs took place in Bkerke, seat of the Maronite Patriarchate, on August 10, 1992. Among those present were MPs Souren Khanamirian and Chader.³⁵ The Christian opposition spokesman, former Director of the Ministry of Foreign Affairs Farouk Abillama, announced that the gathering had decided to abstain from the electoral process both as candidates and as voters. It blamed the government for undermining national unity by insisting on the elections despite their refusal by a crushing majority of the population.³⁶

The Cabinet disapproved the attitude of the opposition and adopted a series of measures to guarantee the fair running of the electoral process. The President reaffirmed his commitment to free and honest elections.³⁷

Former President Gemayel, who returned to Beirut for a short visit, declared that KP leader Georges Saade's view of postponing the elections was not enough and that the electoral law should be changed.³⁸ The KP

MPs had voted against the electoral law in parliament. In a joint declaration, all the opposition parties and currents called for a three-day general strike on August 21, 22 and 23.³⁹ Saade's trip to Damascus to dissuade the Syrian leaders did not succeed and consequently the KP decided not to participate in the elections and called on party members to withdraw their candidacies. The declarations of the opposition had not yet escalated to calls for a boycott.⁴⁰

The National Bloc leader, Raymond Edde, declared from Paris that President Hafiz Assad of Syria would gain the sympathy of the Lebanese if he advised President Hraoui to postpone the elections until the term of the parliament originally fixed at December 31, 1994 was over, particularly since the Taef Accord did not call for early elections.⁴¹

Berry, leader of the Amal Movement, warned that the postponement of the elections was a danger to the Taef Accord and national concord.⁴² Jumblat, leader of the PSP, noted that boycotting the elections could lead the Lebanese into the unknown.⁴³ Hezbollah announced its opposition to the postponement.⁴⁴ The Lebanese Communist Party (LCP) criticized the repressive attitude of the government and the "negative positions of the opposition."⁴⁵

Within this political context the Armenian political parties had to decide on their participation to the elections.

The intention of the Tashnag Party to submit the candidacy of Minister Joukhadarian for the Armenian Catholic seat held by Chader was known as early as August 1991. Chader warned, however, that this act "would put the old alliance between them and the Phalangists [Kataebs] in question."⁴⁶

During the 1975-1990 Lebanese War, Armenian inter-party meetings were held regularly, and the positive neutrality policy was more or less maintained. However, as of November 1990, the meetings had stopped.⁴⁷ In early-1992, the Hunchag and Tashnag Parties supreme bodies met and discussed the prospects of cooperation in certain areas.⁴⁸ Consequently, contacts between the local party authorities resumed.

Both the Tashnag and the Hunchag Party local authorities had decided to participate in the elections. The Ramgavars met the Hunchags but did not join in the Tashnag-Hunchag consultations. The parties intensified their meetings with political leaders as the election dates got closer.

In an article entitled "The Armenian parties are in favor of elections and wait for the publication of the law to nominate their candidates," the Lebanese daily *Al-Diar* in its July 5, 1992 issue highlighted the views of

the Armenian parties. The Tashnag representative stressed that the Party was in favor of the Lebanese state and its legality and that if the elections were for the benefit of the country, then the party would participate. The final decision was to be based on the final assessment of the benefits of the elections. The source added that the elections were to take place and that the party would participate. The Hunchag party representative, Dr. Yeghia Djeredjian, said that in recent years the Lebanese Armenian Community had had a unified point of view, and that the party was trying to create a united point of view regarding the elections, which have become a sensitive issue and needed studying. He concluded, "If elections are held, we shall participate." RPLDC chairman, Aram Djerahian, said, "As a democratic party we are in favor of democratic elections held in a free atmosphere. However, without a national concord we cannot have positive results. At this stage we can not decide whether we are with or against elections." He concluded that the prevailing conditions in the country were unsuitable for elections and that the Ramgavars were against holding elections before late 1993 or spring 1994, when conditions would be more suitable.⁴⁹

However, once the electoral law was promulgated, the political consultation of the Armenian political parties increased. Minister Barsoumian and a TPLCC delegation met PM Solh on August 13, 1992 and discussed the preparation of the Beirut list of candidates.⁵⁰ The Minorities' candidate, Habib Afram, visited the Tashnag Party Sardarabad club in Bourdj Hammoud and requested their support for his candidacy.⁵¹ An LPC delegation composed of Party chairperson Georges Haoui, Barouyr Yeretsian and Maurice Nohra discussed the forthcoming Zahle, Metn and Beirut elections with the Tashnag Party leaders.⁵² Later on a Syrian Social Nationalist Party (SSNP) delegation led by Inaam Raad, studied the possibility of electoral cooperation with the Tashnag Party leaders.⁵³

The process of selecting the candidates was set in motion ahead of time.

On August 11, 1992, the Tashnag Party announced the candidacy of Vartkes Khoshian for the Armenian Orthodox seat in the Zahle constituency.

Khoshian was born in Anjar in 1958, had studied in the local Armenian schools and had succeeded in the Baccalaureate part II official examinations. Since 1982, he had been a teacher and active member in the

Tashnag Party. After getting onto the "Popular Front" List of Elias Skaff⁵⁴ Khoshian visited Bar Elias and Majdal Anjar and met with political figures.⁵⁵ Khoshian and the Zahle Greek Orthodox seat candidate, Nicolas Fattoush visited the Zahle Greek Catholic Prelate, Bishop Antoine Haddad. Later on, along with the other six members of the List he visited Karak, Ferzol, Ablah, Kfar Zabit, Deir Ghazal, Koussaya, Delhaunie, Terbol, Rayak, Nasriyeh and other villages⁵⁶ for electoral campaigns.⁵⁷

On August 16, 1992, all seven candidates of the "Popular Front" visited Anjar. A public gathering was held in the presence of Minister of Petroleum and Industry, Barsoumian, representatives of the TPLCC, Skaff, and Khoshian. The President's son, Roy Hraoui, gave a speech.

The Tashnag Party Beka District Electoral Committee (TPBDEL) appealed to Armenian voters to vote for Khoshian and the "Popular Front" List. The Party called on the voters to head for the courtyard of the Armenian church of Zahle and the Hamazkayin club of Anjar for assistance in reaching the polling stations to vote.⁵⁸

George Raymond Kassardji, a native of Zahle, born of a Chaldean Catholic father and an Armenian mother, officially a member of the Chaldean denomination, contested the Armenian Orthodox seat in Zahle. He converted to the Armenian Orthodox denomination and applied to the Armenian Prelacy of Lebanon. Rev. Father Varoujan Hergelian baptised him as an Armenian Orthodox.⁵⁹ Kassardji's brother was a Tashnag Party member while he was a sympathizer of the same party and an active member of its affiliate sports organization, Homenetmen.⁶⁰ He was born in Zahle in 1938, to a family originally from Dikranagerd, in south east Turkey. He attended the Zahle Armenian Catholic School, later on the Armenian Orthodox School, and eventually a local school. After completing his studies, he started working in 1957 in the private sector and ran his own business. Kassardji was well known in the region of Zahle and had the support of the Syrians.⁶¹

Kassardji applied to the TPLCC in Beirut and proposed his candidacy, as a native of the Beka. The Committee, however, noted that they had already decided in favor of a candidate from Beirut.⁶²

As an electoral opponent of Khoshian, Kassardji got the unofficial support of the members of the Zahle AGBU and AYA.⁶³

A second independent candidate, Vartkes Chaparian contested the same seat. He, however, did not have any significant support from the Armenians.

While *Aztag* campaigned for Khoshian, *Ararad*, as an electoral ally, mentioned Khoshian, giving his name in capital letters alongside the other Armenian candidates of the Tashnag-Hunchag electoral agreement, without mentioning their political affiliation. *Zartouk* did not mention at all.

The elections of the Beka were held in a peaceful atmosphere.

The "Popular Front" List was composed of Elias Skaff (Greek Catholic), Roy Hraoui (Maronite), Nicolas Fattoush (Greek Catholic), Shawky Fakhoury (Greek Orthodox), Mohsen Dalloul (Shiite), Mohammad El-Meiss (Sunnite) and Vartkes Khoshian (Armenian Orthodox). The rival list⁶⁴ was headed by Khalil Hraoui (Maronite) and included Elias Skaff, Ali Mita (Sunnite), Ahmad El-Mazbouh (Shiite), Georges Kassardji (Armenian Orthodox), Walid Shoueiry (Greek Catholic) and Youssef Maalouf (Greek Orthodox) who were running independently. Thus, Skaff was on both lists and was not contested.⁶⁵

Out of 118986 registered voters, 41886 voted, which constituted 35.2% of the total.⁶⁶ The official results were as follows:⁶⁷

Elias Skaff	32749
Georges Kassardji	21387
Youssef Maalouf	20432
Khalil Hraoui	19375
Nicolas Fattoush	17741
Roy Hraoui	17602
Walid Shoueiry	17390
Shawky Fakhoury	16175
Ali Mita	14900
Mohsen Dalloul	14761
Ibrahim Shahin	13625
Mohammad El-Meiss	13197
Vartkes Khoshian	13127
Ahmad El-Mazbouh	9539
Najah Kazoun	5574
Omar Araj	2066
Khalil El-Harati	1799
Zahmoul El-Meiss	1309
Joseph Chamoun	1124
Vartkes Chaparian	670

Skaiff, Fattoush, Dalloul from the "Popular Front" List, and Khalil Hraoui, Kassardji, Maalouf and Mita from the independently running but allied candidates, were elected.

Roy Hraoui was defeated. His presence on the list of Skaiff had given strong hopes to the TPBDEC, for the success of their candidate Khoshian.

Kassardji claimed 80 percent of the Armenians of Zahle voted for him.⁶⁸ Naturally the bloc vote of Armenians of Anjar was in favor of their native son, Khoshian.

Under the title "Georges Kassardji gets elected by 23748 votes", *Zartouk* wrote that, despite his being an independent candidate, Kassardji registered "a resounding victory against the Tashnag candidate Khoshian". The paper added, "Kassardji is well known in the business circles of Zahle and enjoys good credit. His victory is significant as he got the highest number of votes after Skaiff."⁶⁹

Only 8 days after the elections of the Beka, on September 2, 1992, under the title of "The Armenian community representatives in the new parliament", *Aztag* wrote, "Let us remind you that George Kassardji has won the newly created Armenian seat of the the Zahle constituency." The newspaper added, "The Zahle elections raised a big outcry due to news of corruption and cases of fraud."⁷⁰

Later on *Spurk*, the monthly of the Armenian Popular Movement (APM) and *Khosnag*, the monthly of AGBU Lebanon Chapter, had interviews with Kassardji.⁷¹ The AGBU-AYA leadership of Lebanon congratulated Kassardji on September 14, 1992 through its Zahle branch, and gave a Dinner-Ball under his auspices on October 30, 1992. Kassardji and his brothers Hanna, Joseph and Edward were present as well as deputies Adib Ferzli and Maalouf and the AYA Central Committee chairman Garbis Markarian.⁷² Much later, on April 27, 1993, the Ramgavar Party, in their headquarters of Tekeyan Center, in Beirut, invited Kassardji to a public Q & A session.⁷³

As for the elections of Beirut and Mount Lebanon, on August 14 Najah Wakim, Hussein Yetim, Bassam Abou Fadel and a delegation of the Supreme Council of the Evangelical Community visited the TPLCC separately.⁷⁴ Minister Barsoumian and a TPLCC representative visited Albert Moukheiber and Michel Murr.⁷⁵ MP Khanamirian, and representatives of the Tashnag and Hunchag parties visited former PM Hoss.⁷⁶ At night, before submitting the names of their candidates, Minister

Barsoumian, MP Babikian and a representative of the TPLCC visited President Hraoui to discuss on the situation.⁷⁷

Outgoing Evangelical MP Dr. Antranig Manougian declined running for the seat again. He was requested to submit candidates' names to the TPLCC, which would select one. Dr. Manougian submitted the names of Haygaz Yardemian, Jacques Ekmekdjian, Apraham Dedeyan and Col. Dr. Nourijeane Demirdjian. Unlike the first, all the others were in Beirut. Of these only Dr. Demirdjian agreed to run for the seat.⁷⁸ The TPLCC previously had conveyed the list to the Hunchags, who agreed upon Dr. Demirdjian.⁷⁹

Dr. Demirdjian was born in 1952; after his graduation from the Armenian Evangelical College of Beirut, he studied medicine in AUB between 1972 and 1974. He graduated from the State Medical Institute of Yerevan (Soviet Armenia) in 1980 as a physician and specialized as a radiologist in 1982. He served in the Lebanese Army from 1983-1991, as a physician with the rank of Colonel. In 1992 he was elected chairman of the Lebanese Armenian Physicians' Union. He was a member of the Armenian Evangelical Community Council, advisor to its Religious Court of family law, the chairman of the Union of the Armenian Evangelical Youth and member of the Board of Managers of Shamlian-Tatigian Evangelical School.⁸⁰

In a joint communiqué, the Tashnag and Hunchag Party leadership of Lebanon, represented by their respective committees, announced that on August 14, 1992, in a joint meeting they had taken into consideration the positions of various Lebanese factions and decided to submit the names of their candidates for the Armenian MP seats of Beirut and Metn. The communiqué noted that both parties believed that peace should be consolidated, and that they should share in building the destiny of the country. Furthermore, they appealed to the state authorities to take measures to dissuade the factions that declined participating in the elections. They suggested that an acceptable solution could be the extension of some deadlines, which could facilitate the participation of all, satisfy all factions and strengthen national unity.⁸¹

Under the headline "6 Armenian candidates for Beirut and Metn", *Aztag* announced that after several visits and negotiations, the names of the three Armenian denomination candidates were submitted to the Ministry of the Interior, before the deadline of midnight August 14, 1992.⁸² *Ararad* announced the news under the title "Six Armenian Candidates."⁸³

The candidates for the Armenian Orthodox seats in Beirut were MPs Babikian and Khanamirian, Dr. Djeredjian, Joukhadarian, and Dr. Demirdjian. Minister Barsoumian's name was submitted for the Metn Armenian Orthodox seat.⁸⁴

Dr. Djeredjian was born in 1957 in Beirut. He graduated from the AGBU Hovagimian–Manougian Secondary School for Boys in 1975. He graduated as a dentist from the State Medical Institute of Yerevan. He joined the Hunchag Party in his youth and held responsible posts. At the time of his candidacy he was the chairman of the Lebanon Executive Body of the party.

On August 15, 1992 the Hunchag Party Lebanon District Executive Body representatives met a delegation of LCP led by Haoui. That same day they also met PM Solh,⁸⁵ while an RPLDC delegation met the Armenian Orthodox Community Prelate, Archbishop Aram Keshishian on August 5, 1992,⁸⁶ Patriarch Nasrallah Sfeir of the Maronite community⁸⁷ on August 10, and on August 11, Archbishop Elias Audé of the Greek Orthodox community⁸⁸ to discuss economic, political and electoral issues. That same day the delegation met former PM Hoss for the same purpose, after meeting his councilor Mohammad Kabbani.⁸⁹

Members of the RPLDC, who lived or worked in West Beirut, decided to participate in the elections. Dr. Hoss agreed to include them on his list. The proposed candidates were Dr. Krikorian, Barouyr Aghbashian, and Haroutiune Magarian for the Armenian Orthodox seats, Dr. Haroutiune Yozgatlian for the Armenian Catholic seat and Arthur Vayejian for the Protestant seat.⁹⁰

However the Party chairman Djerahian, who lived in East Beirut and had wide connections with Lebanese political circles, especially the Lebanese Forces, along with others, decided, and announced through a communiqué published in *Zartonk* in the name of the RPLDC, that the Party was not going to adopt candidates of its own and was not going to participate in their electoral campaign.⁹¹ Eventually, their candidacies were not registered, nor were they mentioned in the press after this decision. The communiqué argued that, although in principle the Party favored democratic elections, unlike others it had decided that it was out of place to take a clear stand. Taking into consideration the interests of the Lebanese Armenian Community the Party avoided committing itself at the expense of securing parliamentary seats. It tried to maintain a balance and to keep the community away from blame for taking sides. The Party was convinced

that the Lebanese crisis was not over yet and that the united Armenian position of the last 15 years should be maintained.⁹²

With no other independent Armenian candidates running for the seats in Beirut and Metn,⁹³ the candidates proposed by the Tashnag-Hunchag alliance were unopposed, except for that of the Protestant seat. Several candidates contested the latter, however, including Dr. Demirdjian, Minister Samir Makdissi, Pastor Fadi Dagher, and Emile Shehadeh.

On August 14, 1992, by the time of the registration deadline, all in all there were 98 candidates for the 19 parliamentary seats of Beirut and 108 candidates for the 35 seats of Mt. Lebanon.⁹⁴ On August 19, the deadline for the withdrawal of candidates, only a few withdrew from the race. 97 candidates in Beirut and 101 candidates in Mt. Lebanon continued the electoral race.⁹⁵

As the Armenian candidates, except for Dr. Demirdjian were unopposed, there was no serious Armenian campaign, and the whole election was presented in a low-key manner. Only *Zartouk*, in a series of editorials severely criticized the decision to participate in the elections, without mentioning the names of the parties. The paper noted that there was not a united and collective front and that the candidates absolutely did not represent the Lebanese Armenian Community. The Ramgavars were undisputedly with the legislative elections, yet, in view of the conflicting situation, they could not disregard the view of the crushing majority of the community and acted accordingly.⁹⁶ In a later editorial *Zartouk* commented that cheap advice on unanimity should be given to those who broke it.⁹⁷

Nevertheless, two articles in *Zartouk* were more explicit. In an article entitled "Can a mouse be born from the mountain?" the newspaper said: What is noteworthy in the Tashnag-Hunchag joint list is that the first has tied the second to its carriage. The latter knows neither who will move the carriage nor when nor its destination. The Hunchags seem like a tail, as they are in the margin, while the name of the Tashnags is given everywhere.⁹⁸ The second article argued that there was not an Armenian Bloc of deputies but a Tashnag Bloc and that the Armenian Evangelical candidate had signed a document that within the parliament he would obey the directives given by the TPLCC.⁹⁹

L'Orient-Le Jour noted that the Syrian leaders reiterated that the elections were purely a Lebanese matter, never mind the fact that all official or non-official, satisfied or dissatisfied personalities paid visits to

Damascus. The paper was alluding to the Syrian leaders' intervention or influence.¹⁰⁰

On August 18, in a joint communiqué, the Tashnag and Hunchag parties Lebanon leadership appealed to Lebanese official and political circles to opt for a tolerant and circumspect approach, and to avoid extremist steps, which would not help the supreme interest of Lebanon. They demanded that the Lebanese government find a dignified solution and seriously think of extending certain deadlines, to guarantee the participatory right of all the Lebanese in deciding the fate of Lebanon. The parties did not see any obstacles in postponing the elections if the government saw this act as a means to strengthen the internal situation and national concord. They reminded that the situation was delicate and warned of extremist steps. In conclusion, the parties noted that no matter what their position on the elections, the opposing sides had to take peaceful steps and opt for the path of national concord, in order to retain whatever had been achieved so far.¹⁰¹

After his father's call, Tamam Salam, son of former PM Salam, suspended his candidacy, on the grounds that most of the Christians were not participating in the elections. He warned of the repetition of the 1957 experience, when leading Moslem figures were left out of parliament, which led to the 1958 civil strife.¹⁰² MP Moukheiber, who had demanded the postponement of the elections, called for the resignation of the government,¹⁰³ while Edde threatened to lead a political campaign against president Hraoui if he did not postpone the elections.¹⁰⁴ The LCP asked for the postponement of the elections too.¹⁰⁵ MP Boutros Harb called on the government to postpone the elections, which would be beneficial for national concord.¹⁰⁶

Berry said, "the demand of postponement is a pretext. The opposition wants to undermine the Taef Accord, to achieve a Syrian withdrawal and to undermine the government."¹⁰⁷

In Beirut efforts were made to convince Hoss to join the list, but to no avail.¹⁰⁸ Hoss faced difficulties in completing his list and thought of withdrawing his candidacy.¹⁰⁹ It was speculated that many of the Armenian voters might abstain due to the fact that the Armenian MPs, except for the Protestant candidate, were de facto elected.¹¹⁰ Armenian abstention could benefit Hoss.¹¹¹ This apparently led him to maintain his candidacy.

On August 20, 1992, before the official proclamation of the list, Minister Barsoumian and a TPLCC delegation visited President Hraoui and

PM Solh. They assessed the results of political contacts and the likelihood of bringing together differing views for a consensus.¹¹² On August 25 Babikian and a TPLCC representative met Solh for a final consultation prior to the announcement of the list.¹¹³

On August 24 Hoss announced his list for Beirut, called "The Constructive Opposition". It was headed by himself and included Oussama Fakhoury and Mohammad Kabbani (Sunnites), Mohammad Yousef Beydoun (Shiite), Najah Wakim and Robert Debbas (Greek Orthodox), Isam Naaman (Druze) and Joseph Moghaizel (Greek Orthodox).¹¹⁴

Hoss left 3 Sunnite, 1 Shiite, 3 Armenian Orthodox, the Armenian Catholic, the Maronite, the Protestant and the Minorities' seats vacant on his list.

On August 25 PM Solh, announced his list for Beirut headed by himself. It included Zaki Mazboudi, Mohammad Amin Daouk, Adnan Arakji and Bahaeddin Itani (Sunnites), Babikian, Khanamirian, Dr. Djeredjian (Armenian Orthodox), Dr. Demirdjian (Protestant), Joukhadarian (Armenian Catholic), Abdel Majid Zein and Ali Jammal (Shiite), Michel Sassin and Beshara Merhej (Greek Orthodox), Raymond Naccashe (Maronite), Nasri Maalouf (Greek Catholic) and Habib Afram (Minorities).¹¹⁵

Solh left one Sunnite and the Druze seat vacant on his list.

There was a third list led by Adnan Traboulsi that included Habib Zeidan, Wahaj Moussa, Hussein Yatim, Raja Wahab and Georges Kazan. SSNP candidate Ghassan Matar ran for the Maronite seat independently.¹¹⁶

As the Beirut Election Day approached, Minister of Foreign Affairs and son-in-law of President Hraoui Fares Bouiez resigned. KP leader, Minister Saade, followed suit. By then the Christians in general had decided to boycott the elections.

The opponents of the legislative elections called for a meeting on August 27 in Parliament. 45 deputies, including Dr. Manougian and Chader attended this meeting which was presided by vice-speaker Michel Maalouli. 42 of the MPs withdrew their confidence vote from PM Solh and demanded a suspension of the electoral process, however at least 53 votes were needed for the motion to pass.¹¹⁷

On the eve of the elections Tamam Salam, president of the Makassed Association, and Mohammad Mashnouk, a member of the Makassed Board of Managers, asked Beirut inhabitants to remain united and abstain from voting.¹¹⁸

An agreement was reached after consultations with Hoss to add Dr. Demirdjian's name on his list.¹¹⁹ Hoss apparently agreed to this inclusion in the hope of neutralizing the effects of a massive Armenian vote in favor of Solh or to motivate the Armenian voters to vote also in favor of his list or a part of it.

Prior to Election Day there was speculation whether the Armenians would vote massively, or would vote in a mixed manner or would vote for individuals on both lists. Many thought Armenians might abstain from voting, as the Armenian candidates, except Dr. Demirdjian, were de facto elected. Newspapers claimed many of the candidates on the Hoss list were more popular than those on Solh's list, and the extra votes they would get in the Western sectors of Beirut would compensate for the Armenian votes, especially if the latter voted massively for Solh's list.¹²⁰

Aztag and *Ararad* called upon their followers to vote. Both published the picture of Solh's list on the front page and the biographies of the Armenian candidates of Beirut and Metn. *Aztag* published the electoral program of Hoss, while *Ararad* published that of Solh, in their issues of August 29, 1992.¹²¹ *Zartonk* was indifferent; the Ramgavars had boycotted the election. The Armenian Communist mouthpiece *Azkayin Mshagouyt* said Armenians, while maintaining their independent position should not provoke other sides by avoiding demonstrative acts, such as a low turn out, and should avoid concentrating their votes on candidates of one list in order to avoid any blame that the failed candidates might place on them because of massive Armenian votes. The newspaper said it was preferable that Armenians voted for members on both lists. It suggested voting for democrats and friends of the Armenians too. In any case, the paper concluded, Armenians had to be very cautious in East Beirut where an atmosphere of general strike prevailed.¹²² The APM distributed a statement in Armenian that said: "If you have decided to vote, alongside the Armenian and Evangelical seats, vote also for the seats of the other denominations." The Movement called upon its sympathizers to vote for Matar, Wakim, Jebran, Mohammad Ali El-Tell and Mohammad Al-Berjawi. Later on they added Hoss as well to their list.¹²³

In the Metn constituency Michel Murr, who headed the only list, announced it on March 27. It included Murr, Riad Abou Fadel (Greek Orthodox), Habib Hakim, Ghassan Ashkar, Auguste Bakhos, Nasib Lahoud (Maronite), Michel Samaha (Greek Catholic) and Barsoumian (Armenian Orthodox).¹²⁴

All the other candidates withdrew and on Election Day Murr's list was not contested.

On the eve of the election at Bkerke, Ernest Karam of the Maronite League appealed to the Armenian candidate to withdraw and for the Armenians not to vote.

Elections in Beirut and Mount Lebanon took place in a calm atmosphere. There was intense electoral activity in West Beirut, compared to the calmness in the East, where the great majority of voters abstained.

PM Solh declared the elections were free and fair but the turnout was excessively low.¹²⁵

L'Orient-Le Jour headlined "The 2nd stage confirms the phenomenon of rejection." *Aztag's* headline was "The Armenian candidates elected,¹²⁶ the success of the lists is sure."¹²⁷ *Ararad's* title was more reserved "In Beirut and Mt. Lebanon, the second stage of the legislative elections was held in general security."¹²⁸ *Zartonk's* headline was "The second stage of the elections also signified large popular abstention".¹²⁹ *Azkayin Mshagouyt's* headline was "The Ups and Downs" of the Beirut Elections...Money, Power, Change, Absentees and Abstainers. The Lebanese Armenian Voters Knew to Maintain their Particular Stance."¹³⁰

Out of 343362 voters only 55913 voted, a mere 16.28%.¹³¹ Most of the voters were residents of West Beirut. The official results of those elected were as follows:

Selim Hoss 30990 (Sunnite)
Zouheir Obeidy 12570 (Sunnite)
Mohammad Kabbani 12285 (Sunnite)
Ousama Fakhoury 12122 (Sunnite)
Adnan Traboulsi 11819 (Sunnite)
Rashid Solh 11438 (Sunnite)
Mohammad Youssef Beydoun 23559 (Shiite)
Mohammad Berjaoui 12666 (Shiite)
Issam Naaman 13725 (Druze)
Ghassan Matar 9720 (Maronite)
Najah Wakim 22952 (Greek Orthodox)
Beshara Merhej 10576 (Greek Orthodox)
Khachig Babikian 7015 (Armenian Orthodox)
Souren Khanamirian 6392 (Armenian Orthodox)
Yeghia Djeredjian 5941 (Armenian Orthodox)
Joseph Moghaizel 10734 (Greek Orthodox)

Hagop Joukhadarian 6051 (Armenian Catholic)

Nourijeane Demirdjian 12313 (Protestant)

Asmar Asmar 8645 (Minorities)¹³²

The results of the defeated candidates were as follows:

Zaki Mazboudi 11210, Saadedin Khaled 10859, Bahaeddin Itani 10432, Nasri Maalouf 9953, Robert Debbas 9573, Abdel Majid Zein 9547, Michel Sassin 9308, Adnan Arakji 8028, Ali Jammal 7394, Chafik Wazzan 6675, Mohieddin Doughan 6093, Saab Matraji 6043, Nader El Jammal 5976, Raymond Naccashe 5746, Habib Afram 5383, Hasan Sabra 4824, Wahaj Moussa 4598, Georges Kazan 4590, Kamal Shatila 4278, Adnan Shaaban 4156, Nabil Senno 4014, Raja Wahab 2958, Jihaz Zheiry 2757, Mohammad Tell 2712, Hussein Yatim 2487, Habib Zeidan 2115, Mohammad Rez 2098, Emile Shehade 2074, Mohammad Rifai 2023, Fakhri Allame 1899, Samir Traboulsi 1766, Hamze Shatila 1744, Imad Akkaoui 1736, Samir Sabbagh 1676, Farid Jebran 1631, Toufic Yamout 1557, Mounir Sayyad 1528, Akram Oud 1147, Yassine Moussalli 1145, Sinan Barrage 1115, Fady Dagher 1088, Assaad Zebiane 1072, Moustapha Beydoun 939, Abdel Kader Kabbani 915, Hussein Kouatly 891, Hisham Baba 862, Omar Omran 732, Abdel Razzak Doughan 677, Moustapha Hakim 677, Ali Yetim 530, Nassim Khoury 384, Ali Hassan 311, Ryad Abdel Jalil 277, Bedri Abdel Dayem 266, Khairuddin Tabbara 252, Moyassar Hamouch 154, Samir Makdissi 147, Ahmad Yassin 138, Kamel Mehanna 135, Asaad Sharafeddin 93, Antoine Bechara 48, Kamal Rebeiz 37, Ibrahim Abou Ayashe 31, Rashid Kadi 26, Maroun Feghali 17, Asaad Shaftari 16, Jamil Kebbe 16, Abbas Hamiye 12, Ismet Saab 7, Osman Dana 5, Mohammad Matar 5, Asef Yafi 4, Farouk Jaber 3, Nabil Imad 1, and Tamam Salam 1.¹³³

Hoss, Kabbani, Fakhoury, Beydoun, Wakim, Moghaizel, and Naaman from Hoss's list, Solh, Merhej, Babikian, Khanamirian, Dr. Djeredjian, Joukhadarian, and Dr. Demirdjian from Solh's list, Traboulsi and independents Berjaoui, Obeid, Asmar, and Matar were elected as MPs.

The defeat of Solh was crushing, as the Armenian Orthodox and Armenian Catholic candidates were not contested and were de facto considered elected. Dr. Demirdjian was elected, while 7 out of the 8 candidates of Hoss's incomplete list were elected.

All observers noted that the Armenian electorate's participation was timid. Armenians did not participate en masse as they used to.¹³⁴

There was no electoral contest in the Metn constituency. The list headed by Murr was unopposed.¹³⁵ The boycott led by Albert Moukheiber and others was in full swing.

Out of 132650 voters 18927 voted, a mere 14.26%.¹³⁶ Those elected received the following number of votes.¹³⁷

Michel Murr 17029

Michel Samaha 15567

Nassib Lahoud 15465

Ghassan Ashkar 15049

Habib Hakim 14715

Riad Abou Fadel 14594

Shahe Barsoumian 14538

Auguste Bakhos 13711

It was estimated that more than 3000 Armenians voted in the Metn constituency, particularly in Bourdj Hammoud.¹³⁸ This number was less than that of the 1972 elections.

Given the very low turnout of the elections, on August 30, Sami Khatib, the Minister of Interior, declared, "if the rate of participation does not exceed 50%, the next parliament may not be legitimate but remains legal".¹³⁹ However, after the second round of the elections, he reversed his earlier position and announced on September 4, 1992 that the newly elected "Parliament is legitimate and legal 100 per cent".¹⁴⁰ The Minister also pointed out the neutrality of the authorities, citing the defeat of the President's son, and the lists of the Speaker Hussein and PM Solh.¹⁴¹

L'Orient-Le Jour, however, considered the newly elected parliament illegitimate, due to the very low turnout.¹⁴²

Recriminations started among politicians and newspapers concerning Armenian participation.

Zartouk wrote the Armenian deputies received less than 2.5% of the registered votes. The newspaper added that the Armenian allies of Solh, instead of providing the expected 10000 votes, had given 3000 votes.¹⁴³ In later editorials the *Ramgavar* daily said, Armenians are being blamed for benefiting from the votes of others, but they were not able to respect their promises as only 2 percent of the Armenians had voted. However, their candidates were considered elected as they were not contested.¹⁴⁴ The newspaper complained that these accusations were being addressed to all Armenians, while it would have been correct to address them to the parties concerned (i.e. the Tashnags and Hunchags).¹⁴⁵ The paper's editor,

Aghbashian, said in an article, "the elected Armenian MPs represent themselves and their organizations and not all the Lebanese Armenian Community."¹⁴⁶

PM Solh bitterly declared, "We were wrong in our calculations. We relied on the Armenians and their leaders, but their leaders failed for the first time. They promised to give the Beirut list more than 5000 votes, but the surprise was that only 950 Armenians voted."¹⁴⁷

The failures of Sassin and Maalouf particularly, were attributed to the Armenian allies of Solh. They were considered to be the two "victims of the Armenians."

Newly elected Hunchag MP Dr. Djeredjian, who was on Solh's list, replied in an interview that the PM was the victim of a misunderstanding in claiming that the number of Armenian voters in Beirut was 2400. He ascribed the low turnout to the absence of an electoral atmosphere in the Armenian quarters, the de facto election of the Armenian candidates, the cautious atmosphere that was created (in East Beirut) and the influence of the Christian opposition's propaganda.¹⁴⁸

Later on, it was mentioned that out of the 2500 Armenians who had voted in Beirut, 900 had voted for Hoss.¹⁴⁹

Zartouk replied to Solh that instead of blaming his electoral allies (i.e. the Tashnags- and the Hunchags), he was ascribing blame to all Armenians and their leaders in general. The PM should call to account those with whom he allied. The newspaper added that the Lebanese Armenian Community was not related to this agreement and with those who made promises in its name.¹⁵⁰

The Armenian Communist weekly noted the failure of the Tashnag candidate Khoshian, the first such failure in the post-war period. Furthermore, it rejected the blame addressed to all the Lebanese Armenians "in a factional and non-friendly manner", especially by *Al-Shark* newspaper.¹⁵¹

L'Orient-Le Jour wrote that out of 344350 voters, only 34700 had voted, a mere 10.1%. According to the newspaper, Hoss had received the votes of 9% of the total eligible voters, Beydoun had received 6.8%, Wakim 6.6%. The Armenian MPs had received even less: Dr. Demirdjian had received 3.6%, Babikian 2%, Khanamirian 1.8%, Joukhadarian 1.7%, and Dr. Djeredjian 1.7%.¹⁵²

The difference in votes between the Armenian candidates was explained by *Spurk* as the mutual obliteration of names by Armenian party

members. Hunchag Party members had deleted the name of Babikian, while Tashnag Party members had deleted that of Dr. Djeredjian.¹⁵³ The same source mentioned that Sunnite and Shiite voters deleted Babikian's name. It added that the Armenian Communists voted for Dr. Djeredjian, Dr. Demirdjian, Hoss, Tell, Wakim, Zeidan, and Jebran. However the crushing majority of the Armenians had not voted.¹⁵⁴

In a press communiqué released on September 15, 1992, the TPLCC replied to the comments made by personalities, candidates and mass media regarding the Tashnag Party attitude and the turnout of the Armenians in the elections. It stated that, as always, it considered the legal authorities as the base of a unified state and necessary to consolidate peace in Lebanon. It supported the legislative elections based on this approach. It reminded people that their parliamentary bloc had tried to extend the deadline to secure the participation of all sides. It added that every citizen had the right to vote without any pressure. The propaganda of the opposition had influenced the attitude of some Armenians. It suggested that those who had lost their electoral campaign should look for the causes of their failure outside the Armenian and Tashnag circles and should not consider the reason of their failure the low turnout of the Armenians. The communiqué hinted that the published numbers of Armenian participation were not accurate.¹⁵⁵

The RPLDC visited Hoss,¹⁵⁶ Speaker Hussein¹⁵⁷ and Sheikh Mohammad Hussein Fadlallah¹⁵⁸ and searched for ways of solutions to the crisis in the post-election period in order to create national concord.

On October 31, 1992, after the new parliament assumed its task, the wellknown philanthropist Rafik Hariri formed a new government. The Armenian Bloc proposed two ministers, but Hariri partly disregarded the proposal¹⁵⁹ and included Hagop Demirdjian (AGBU active member) and Barsoumian in his cabinet of 30 ministers.¹⁶⁰

ENDNOTES

¹ This study is the sixth in a series of articles by the author on Armenian participation in successive Lebanese legislative elections since 1943. The first five previous articles were published in volumes 22, 23, 24, and 26 of the *Haigazian Armenological Review*. Part II of this current article which will cover the elections of 1996 during the presidency of Elias Hraoui shall be given in volume 27.

² These interparty meetings went on more or less regularly at each other's clubs until November 1990.

- ³ The Armenian Communists are part of the Lebanese Communist Party (LCP) and do not form a separate party. However, during the Lebanese war, Haroutioun (Artin) Madeyan, Karnig Attarian and Barouyr Yeretsian, on behalf of the Armenian Communists, participated in the meetings of Armenian political parties held, alternatively in the Yerevanian and Alec Manougian Centers (according to *Gantch* weekly, 23 April 2005).
- ⁴ *Zartonk*, Beirut, 53rd year, №120 (15774), 13 September 1990. However, there was talk that Yerevanian had submitted his resignation after the Tashnag Party demanded it, to pave way for a new Party nominee.
- ⁵ According to Dr. Yeghia Djeredjian (correspondence August 2006), TheTashnag Party Bureau representative Hrair Maroukhian had persuaded Yerevanian, in Canada to resign.
- ⁶ Correspondence, August 2006.
- ⁷ *Ibid*, №121 (15775), September 14, 1990.
- ⁸ *Aztag*, Beirut, 65th year, №64 (17882), May 25, 1991.
- ⁹ *Ibid*, 65th year, №75 (17893), June 8, 1991.
- ¹⁰ *Ibid*, 65th year, №67 (17885), May 30, 1991.
- ¹¹ *Ararad*, Beirut, 54th year, №14346 (92), June 5, 1991.
- ¹² *L'Orient-Le Jour*, Beirut, № 7178, June 5, 1991.
- ¹³ *Ararad*, 54th year, № 14340 (86), May 29, 1991.
- ¹⁴ *Zartonk*, 54th year, № , June 2, 1991.
- ¹⁵ *Ibid*.
- ¹⁶ *L'Orient-Le Jour*, Bierut, № 7180, June 7, 1991.
- ¹⁷ *Ibid*.
- ¹⁸ *Ibid*.
- ¹⁹ Joukhadarian had withdrawn his candidacy at the last moment.
- ²⁰ According to the correspondence of Dr. Yeghia Djeredjian, August 2006, the Hunchag Party Lebanon District Administrative Body chairman, who participated in the inter-party meetings, he met Tashnag Party Lebanon Central Committee (TPLCC) representative Yervant Monofarian in the latter's office. Dr. Djeredjian proposed, in order to retain Armenian concord, that the three Armenian political parties announce the candidate of the nominated Armenian Orthodox seat. Monofarian replied that the proposal was a sound one and he would put it on the TPLCC agenda, but he added the candidate had to be proficient in Arabic. The Hunchag proposal did not materialize.
- ²¹ *Ararad*, 54th year, № , July 18, 1991.
- ²² Majed Khaled Majed, *Intikhabat Lubnanniyya 1861-1992: Qawanin-Nata'ij* (Lebanese elections 1861-1992: Legislation-results), (Beirut, 1992), pp. 203-4.
- ²³ *Ibid*.
- ²⁴ *Ibid*, pp. 204-205.
- ²⁵ The Armenian Evangelicals were counted as part of the Protestant community (which numbered 8377); their voter's number was not given (*Ibid*, p. 208).
- ²⁶ Most of them were Armenian Evangelicals (*Ibid*, p. 210).
- ²⁷ The number of the Protestants (including Armenian Evangelicals) was not indicated as such (*Ibid*, p. 212).
- ²⁸ It included all the Protestants (*Ibid*, p. 209).
- ²⁹ *L'Orient-Le Jour*, № 7514, August 6, 1992.
- ³⁰ *Ibid*.
- ³¹ *Ibid*, №7515, August 7, 1992.

- ³² Ibid.
- ³³ Ibid, №7516, August 8, 1992.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Ibid, №7519, August 11, 1992.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ Ibid.
- ³⁸ *Aztag*, 66th year, №126 (18242), August 14, 1992.
- ³⁹ Ibid.
- ⁴⁰ *L'Orient-Le Jour*, № 7523, August 15, 1992.
- ⁴¹ Ibid, №7524, August 17, 1992.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ *Monday Morning*, weekly, Beirut, №1804, August 26-September 1, 1991, p. 13.
- ⁴⁷ *Ararad*, 55th year, №14828 (252), October 11, 1992. According to *Zartok*, 55th year, №235 (16392), October 27, 1992, p. 2. In the early months of 1992, a meeting was held between the Hunchag Central Council and the Tashnag Bureau. The meeting discussed the likelihood of a certain "cooperation". It ushered in the resumption of contacts between the Lebanon chapters of the said parties, as stated in *Al-Diar*.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ *Ararad*, 55th year, №14661 (181), July 10, 1992.
- ⁵⁰ *Aztag*, 66th year, №126 (18242), August 14, 1992.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ *Aztag*, 66th year, №123 (18239), August 11, 1992.
- ⁵⁵ Ibid, №126 (18242), August 14, 1992.
- ⁵⁶ Ibid, №128 (18244), August 17, 1992.
- ⁵⁷ Ibid, №127 (18243), August 15, 1992.
- ⁵⁸ Ibid, №132 (18248), August 21, 1992.
- ⁵⁹ *Spurk*, №8, August 1992, p. 4.
- ⁶⁰ Ibid, №9, September 1992, p. 10.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² It was rumored that the seat was aspired by Hagop Pakradouni; however in the end Khoshian was selected (*Khosnag*, monthly, Beirut, November 1992, p. 32).
- ⁶³ *Spurk*, № 9, September 1992, p. 7.
- ⁶⁴ The 1992 Beka 2nd list was composed of individual candidates. The list had no name.
- ⁶⁵ *L'Orient-Le Jour*, № 7530, August 24, 1992.
- ⁶⁶ Majed, p. 214.
- ⁶⁷ Ibid, pp. 214-215.
- ⁶⁸ *Khosnag*, November 1992, p. 33.
- ⁶⁹ *Zartok*, 55th year, №188 (16343), August 28, 1992.
- ⁷⁰ *Aztag*, 66th year, №142 (18258), September 2, 1992.
- ⁷¹ *Spurk*, №9, September 1992; *Khosnag*, November 1992.
- ⁷² *Zartok*, 55th year, №201 (16357), September 15, 1992; *Khosnag*, December 1992, p. 43.

- ⁷³ *Zartong*, 56th year, №92 (16536), April 29, 1993.
- ⁷⁴ *Ibid*, №127 (18243), August 15, 1992.
- ⁷⁵ *Ibid*.
- ⁷⁶ *Ibid*; *Ararad*, 55th year, №14691 (211), August 16, 1992.
- ⁷⁷ *Aztag*, №127 (18243), August 15, 1992.
- ⁷⁸ Telephone conversation with Dr. Nourijeane Demirdjian, November 9, 2006. Haygaz Yardemian, in a brief talk on February 2, 2006 told the present writer that the list comprised three names: his name, Ekmekdjian and Dedeyan and, when they refused, Dr. Demirdjian's name emerged.
- ⁷⁹ According to Dr. Djeredjian (correspondence August 2006) the sympathy of the Hunchag Lebanon District Administrative Body went to Dr. Demirdjian, as he had graduated from the State Medical Institute of Yerevan and, therefore, many in the Administrative Body knew him on a personal basis. However, Dr. Djeredjian and Sebouh Kalpakian had earlier met Dedeyan, with whom they had friendly relations, and had proposed that he submit his candidacy. He informed them that the Tashnag Party had proposed the same and he had had a family meeting and the family members were not in favour, which was the reason to decline from running for the seat.
- ⁸⁰ *Aztag*, 66th year, №139 (18255), 29 August 1992. Shahe Aharonian informed the present writer and later made covert allusions in his articles in *Zartong* (August 22, 1992 and October 10, 1992) that the TPLCC had originally decided to submit the name of Committee member Yessayi Yessayan, principal of the Armenian Evangelical Shamlian-Tatigian Secondary School in Bourdj Hammoud, as Protestant candidate. However, his candidacy was dropped and MP Dr. Manougian submitted four names, Yardemian, Ekmekdjian, Dedeyan and Demirdjian.
- ⁸¹ *Aztag*, 66th year, №127 (18243), August 15, 1992; *Ararad*, 55th year, №14691 (211) August 16, 1992.
- ⁸² *Aztag*, 66th year, №127 (18243), August 15, 1992.
- ⁸³ *Ararad*, 55th year, №14691 (211), August 16, 1992.
- ⁸⁴ *L'Orient-Le Jour*, №7523, August 15, 1992.
- ⁸⁵ *Ararad*, 55th year, №14691 (211), August 16, 1992.
- ⁸⁶ *Zartong*, 66th year, №173 (16329), August 11, 1992.
- ⁸⁷ *Ibid*.
- ⁸⁸ *Ibid*, 55th year, №174 (16330), August 12, 1992.
- ⁸⁹ *Ibid*, 55th year, №173 (16329), August 11, 1992.
- ⁹⁰ Discussion with Aghbashian, editor of *Zartong*, on January 20, 2006.
- ⁹¹ *Ibid*; *Zartong*, 55th year, №178 (16334), August 16, 1992.
- ⁹² *Zartong*, 55th year, №178 (16334), August 16, 1992; *L'Orient-Le Jour*, №7524, August 17, 1992.
- ⁹³ On August 13, 1992, after the withdrawal of the Ramgavar Party candidates, Dr. Krikorian approached me, and inquired about the possibility of my candidacy as an independent on Dr. Hoss's list, to whom he would introduce me. My reply was that as an educator (Principal of the Armenian Evangelical College since 1967), I was not interested in active politics. In my latter capacity I had already met Dr. Hoss on 23 March, 1988 in his residence.
- ⁹⁴ *L'Orient-Le Jour*, №7523, August 15, 1992.
- ⁹⁵ *Ibid*, № 7527, August 20, 1992.

- ⁹⁶ *Zartonk*, 55th year, №179 (16335), August 18, 1992.
- ⁹⁷ *Ibid.*, 55th year, №185 (16340), August 25, 1992.
- ⁹⁸ *Zartonk*, 55th year, №213 (16369), August 29, 1992.
- ⁹⁹ *Ibid.*, 55th year, №182 (16338), August 22, 1992.
- ¹⁰⁰ *L'Orient-Le Jour*, №7527, August 20, 1992.
- ¹⁰¹ *Aztag*, 66th year, №130 (18246), August 19, 1992.
- ¹⁰² *Ararad*, 55th year, №14693 (213), August 19, 1992.
- ¹⁰³ *L'Orient-Le Jour*, Jan №. 7528, August 21, 1992.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*
- ¹⁰⁵ *Ibid.*
- ¹⁰⁶ *Ibid.*
- ¹⁰⁷ *Ibid.*
- ¹⁰⁸ *Ibid.*
- ¹⁰⁹ *Ibid.*
- ¹¹⁰ *Ibid.*
- ¹¹¹ Dr. Djeredjian (correspondence August 2006) said a meeting took place between Hoss and a delegation including himself, Pakradouni and MP Khanamirian. They proposed him not to include any Armenian or Evangelical candidate on his list; otherwise the Tashnag-Hunchag front would lead a fierce electoral campaign and bring Hoss's rival list large numbers of votes. They said Armenians who joined him couldn't bring more than 10% of their Front's votes. If the Armenian candidates were unrivaled, the campaign would be soft and his opponent's list will not get a lot of Armenian votes which would benefit him by default.
- ¹¹² *Aztag*, 66th year, №132 (18248), August 21, 1992.
- ¹¹³ *Ibid.*, 66th year, №. 136 (18252), August 26, 1992.
- ¹¹⁴ *L'Orient-Le Jour*, №7531, August 25, 1992.
- ¹¹⁵ *Aztag* 66th year №. 136 (18252), August 26, 1992.
- ¹¹⁶ *L'Orient-Le Jour* №.7534, August 28, 1992.
- ¹¹⁷ *Ibid.*
- ¹¹⁸ *Ibid.*, №.7535, August 29, 1992.
- ¹¹⁹ *Aztag*, 66th year №.138 (18253), August 28, 1992. Telephone conversation with Dr. Demirdjian, November 9, 2006. The TPLCC met Dr. Hoss and proposed including Dr. Demirdjian on his list, to which he agreed. In return they would vote for Dr. Hoss, as one Sunnite seat was left vacant in Solh's list.
- ¹²⁰ *L'Orient-Le Jour*, №.7535, August 29, 1992.
- ¹²¹ *Aztag* 66th year №139 (18254), August 29, 1992; *Ararad* 55th year №.14702 (222) August 29, 1992.
- ¹²² *Azkayin Mshagouyt* weekly, Beirut, №.455, August 29, 1992.
- ¹²³ *Spurk* monthly, Beirut, №.8, August 1992, p. 5.
- ¹²⁴ *Aztag*, 66th year, №.138 (18254), August 28, 1992.
- ¹²⁵ *L'Orient-Le Jour*, № 7537, September 1, 1992.
- ¹²⁶ *Ibid.*, №7536, 31 August 1992.
- ¹²⁷ *Aztag*, 66th year, №.140 (18256), August 31, 1992.
- ¹²⁸ *Ararad*, 55th year, №14704 (224), August 31, 1992.
- ¹²⁹ *Zartonk*, 55th year, №.191 (16346).
- ¹³⁰ *Azkayin Mshagouyt*, №. 456, September 5, 1992.

- ¹³¹ Majed, p. 222.
- ¹³² Ibid, pp. 222-223; *L'Orient-Le Jour*, №7537, September 1, 1992; *Aztag* 66th year, №141 (18257) September 1, 1992; *Zartouk*, 55th year, №. (16 347), September 2, 1992.
- ¹³³ Majed, pp. 222-223; *L'Orient-Le Jour*, №. 7537, September 1, 1992.
- ¹³⁴ *L'Orient-Le Jour*, №.7536, August 31, 1992.
- ¹³⁵ Ibid, №.7537, September 1, 1992.
- ¹³⁶ Majed, p. 225.
- ¹³⁷ Ibid. Some candidates, who did not withdraw by the deadline, had their names on the candidates list, like Antoine Dagher who received 138 votes, Fadi Gemayel 63, Massoud Al-Hijal 32, Mounir Moukarzel 13, Mitri Bitar 6, Antoine Haddad 3, Wadih El-Hajj 2.
- ¹³⁸ *Ararad*, 55th year, №.14828(258), September 11, 1992.
- ¹³⁹ *L'Orient-Le Jour*, № 7536, August 31, 1992.
- ¹⁴⁰ Ibid, №7541, September 5, 1992.
- ¹⁴¹ Ibid.
- ¹⁴² Ibid, №7547, September 12, 1992.
- ¹⁴³ *Zartouk*, 55th year №.192 (16347), September 2, 1992.
- ¹⁴⁴ Ibid, 55th year, №. 194 (16349), September 5, 1992.
- ¹⁴⁵ Ibid.
- ¹⁴⁶ Ibid 66th year, №195 (16350), September 6, 1992.
- ¹⁴⁷ *Nahar*, 60th year, №.18322, September 5, 1992; *Zartouk*, 66th year, №. 194 (16349), September 5, 1992.
- ¹⁴⁸ *Ararad*, 55th year, №.14828(258), September 11, 1992.
- ¹⁴⁹ *Aztag*, 71th year №139 (19449), August 21, 1996. p.3.
- ¹⁵⁰ *Zartouk*, 55th year, №. 194 (16349), September 5, 1992.
- ¹⁵¹ *Azkayin Mshagouyt*, №. 457, September 12, 1992. *Al-Shark* wrote under the title "Ayb ya Baron," (shame o baron) that the Armenian parties had cashed \$200000 to give 5000 votes to Solh and had not held to their promise.
- ¹⁵² *L'Orient-Le Jour*, №. 7547, September 12, 1992.
- ¹⁵³ *Spurk*, №8, August 1992, p. 5.
- ¹⁵⁴ Ibid.
- ¹⁵⁵ *Aztag*, 66th year, №. 154 (18270), September 16, 1992.
- ¹⁵⁶ *Zartouk*, 55th year, №.205 (16361), September 29, 1992.
- ¹⁵⁷ Ibid, 55th year, №. 213 (16369), September 29, 1992.
- ¹⁵⁸ Ibid, 55th year №.215 (16371), October 1, 1992.
- ¹⁵⁹ According to Dr. Djeredjian (correspondence August 2006) during the Armenian Bloc meeting it was decided to inform the appointed PM, Rafik Hariri, that any two names from the Bloc were acceptable. Later on the names of Babikian and Barsoumian were proposed, outside the Bloc meeting. The Bloc, after the appointment of Minister Demirdjian, had one Hunchag member, one newly elected MP (Kasardji) who did not join the Bloc, and a new minister who was not a Bloc member, nor was he proposed by them.
- ¹⁶⁰ The Armenian Bloc had designated Babikian and Barsoumian as its candidates for the new government (*L'Orient-Le Jour*, №.7587, October 30, 1992).

**ՀԱՅՈՑ ՄԱՄԼԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՔԱՆԱՆԻ
ԷԼԻԱՍ ՀՐԱՌԻԻԻ (1989-1998)
ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՆ (Ա.)
(Ամփոփում)**

ԶԱԽԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հեղինակը՝ հիմնուելով ժամանակակից լիբանանահայ, առաւել՝ Լիբանանի մէջ յոյս տեսնող մի քանի արարատառ ու ֆրանսատառ լրագիրներու նիւթերուն, լիբանանահայ քաղաքական գործիչներու յատուկ ասուլիսներու ընթացքին հաղորդած բանաւոր վկայութիւններու, ինչպէս նաեւ անձնական հաղորդակցութեամբ կուտակած տեղեկութիւններու վրայ, հանգամանօրէն կը ներկայացնէ լիբանահայ քաղաքական տարրեր խմբաւորումներու կեցուածքը 1991ին կատարուած նշանակումներուն եւ 1992ին կայացած երկրի խորհրդարանական ընտրութիւններուն ընթացքին Հայ Առաքելական ու Հայ Կաթողիկէ համայնքներուն յատկացուած երեսփոխանական աթոռներուն, ինչպէս նաեւ Լիբանանի Աւետարանական համայնքի երեսփոխանական աթոռին շուրջ ծաւալած պայքարին: Այս կապակցութեամբ, կը քննուին նաեւ Լիբանանի միւս համայնքները ներկայացնող թեկնածուներու հետ հայ քաղաքական հակամարտ հոսանքներուն հաստատած ընտրական դաշինքները՝ տիրող քաղաքական վիճակի տուեալներու յոյսին տակ:

Հեղինակը կ'անդրադառնայ 1975-1989 երկարած Լիբանանի Պատերազմին եւ հայ կուսակցութեանց Դրական Ձէգոթութեան քաղաքականութեան որդեգրումին եւ անոր շուրջ միասնական կեցուածքին, որ զարկ տուաւ հայ միջ-կուսակցական կանոնաւոր եւ արդիւնաշատ գործունէութեան: Սակայն, այս գործակցութիւնը իր ամբողջական վիճակով չի շարունակուիր 1989ին Թաէֆի Ազգային Ուխտով կայացած Լիբանանի Բ. Հանրապետութեան չրջանին: Արդարեւ, հայ կուսակցութիւններէն իւրաքանչիւրը կը փորձէ երեսփոխանական առաւելագոյն աթոռներու տիրանալ: Սակայն, եթէ 1991ին կայացած նշանակումներուն հայ քաղաքական երեք կուսակցութիւնները չեն յանգիր համաձայնութեան, ապա 1992ի ընտրութեանց ՀԵԴ եւ ՄԴՀԿ ընտրութեանց կը ներկայանան միասնական ճակատով մինչ ՌԱԿ չի մասնակցիր ընտրութեանց՝ ընդառաջելով Քրիստոնեայ մեծամասնութեան՝ ընտրութիւններուն չմասնակցելու կոչներուն:

Յօդուածը շարունակութիւնն է Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԱ., ԻԲ., ԻԳ., ԻԴ., ԻԵ. հատորներուն մէջ, նոյն հեղինակէն յոյս տեսած ուսումնասիրութեան:

THE ENCYCLICAL FROM EPHREM,
CATHOLICOS OF ARMENIA TO
SIR GORE OUSELEY, 3 AUGUST 1813
(THE BRITISH LIBRARY MS. OR. 15,957)
AND SIR OUSLEY'S VISIT TO ECHMIADZIN
AND AN IMPORTANT LITERARY OBSERVATION

FR. VREJ NERSESSIAN
Vrej.Nersessian@bl.uk

DESCRIPTION

Large single leaf; white paper watermarked "C. Willmott 1804" measuring 40.5x23.5cm. (written surface 27x17.2cm.). Double lined margins in fine gold on the left (4.5cm.) and on the right (2cm.). The text is written in clear **bolorgir** in red and black ink consisting of thirty lines. The first five lines are written in red ink, and the rest of the text is in black ink, except the name Edjmiatsin, which is filled in red. The letter is signed and sealed: "In the year of the Lord 1813, in the month of August on the 3rd: Hararatian See Holy Edjmiatsin" (in red ink). Below the signature of the Catholicos is placed his seal in purple ink inscribed with his monogram "E [Eutun] Yeprem Katoghikos, 1259".

Above the page in the top right corner is the accession no. 13 and seal "India Office Library, 1 May 1919". The English abstract by A. G. Ellis dated 26.5.1919 was attached to the manuscript at this stage (see *Contents*). With the manuscript there is also the original preliminary catalogue entry form with the heading:

"Language: Armenian Mss.

1. Loc no. I.O.2936 . Bib. Leydeniana Armenian LVI.
2. Armenian document dated 3rd August 1813. Letter from Ephrem, Catholicos of Armenia, to Sir Gore Ouseley. Located in I.O. 4551 (Guard - book)".

On 16.2.1993 the document was discovered in the India Office collections by Dr. Vrej Nersessian and transferred to the Armenian section and placed under no. Or. 15,957.

CONDITION

The manuscript is in excellent condition except for a few holes that are just visible in the lower half of the page. The left margin has the remains of the paper which

fastened the document to a guard book.

ILLUMINATIONS

In the top margin there is a richly decorated floral pattern in gold. The initial letters ՅԻ [Յիսուսի], i.e. Jesus, is made up of an elaborate design of poppy buds and leaves continued in red. In the left margin is a very precisely drawn dome of the Holy Altar in Edjmiatsin cathedral, with the chandelier hanging from the ceiling supporting four candles. The whole picture is painted in gold.

A HISTORIC NARRATIVE OF THE EVENTS OF THE TIME

The Encyclical is an important document relating to two significant figures of the first half of the nineteenth century and their diplomatic interventions in the First Russo-Persian War of 1804-1813, namely Yeprem Catholicos of All Armenians and Sir Gore Ouseley.

Yeprem I Dzorageghtsi (Ter Hovhannisian) was born in 1748 and died in 1835.¹ He was elected Catholicos of All Armenians in 1809 to succeed Davit' V Enegetsi (1801-1807) and Daniel I Surmaretsi (1807-1808). Yeprem, before his election to the Armenian catholicate, had been the primate of the Armenian diocese in Russia from 1801 to 1809, and hence played a crucial role in the rapprochement between Russia and Persia that concluded with the Treaty of Golestan on October 1813. In 1822 Catholicos Yeprem fled from Edjmiatsin and took refuge in the Monastery of Haghbat, until which time, as a result of the defeat of Persia in the Second Russo-Persian War and the Treaty of Turkmenchay of 1828, signed by the two parties, the greater part of Eastern Armenia was annexed to the Russian Empire in 1828.

Sir Gore Ouseley (1770-1844) is considered to be one of the finest British diplomats. He started his diplomatic career at the Court of Oude (1798-1804), and subsequently served in Persia and Russia (1810-15), where he negotiated the Definitive Treaty between Britain and Persia, and then by his intervention put an end to the Russo-Persian war.

In 1809 considerable interest was stimulated by the arrival in London of an envoy from the Shah of Persia, Fath Ali, who had come via Baghdad in company with James Morier. Mirza Abul Hasan, (later Abul Hasan Khan) had brought with him a Preliminary Treaty drawn up between the Shah and the British Envoy to Persia, Sir Harford Jones, for which he sought ratification. The Foreign Secretary, Lord Wellesley, appointed Sir Gore Ouseley as "the person in England best qualified for that situation" to succeed Sir Harford Jones at the court of Persia in order to negotiate the Definitive Treaty. Sir Gore Ouseley was given the high rank and office of Ambassador Extraordinary and Minister Plenipotentiary, thus becoming the highest-ranking Ambassador ever accredited from Britain to Persia.

His primary objective was to negotiate the Definitive Treaty, confirming and

amplifying the terms of Jone's Preliminary Treaty, which he had brought from London. After protracted and difficult discussions lasting almost the entire winter, the Definitive Treaty was finally agreed by the Shah and signed on March 14, 1812. To mark the occasion Ouseley was decorated by the Shah with the Royal Persian Order of the Lion and the Sun, set in diamonds. The Ambassador dispatched his brother, William Ouseley, to have the treaty ratified. But matters were soon complicated by renewed hostilities between Russia and Persia on the one hand, and between France and Russia on the other.

In June 1812 Napoleon invaded Russia, making Russia and Britain allies once again. Britain was thus obliged to steer a course between antagonizing Russia and violating its commitments to Persia, with its best option being brokering a settlement of the conflict between Russia and Persia. The Russians had been periodically interested in finding a negotiated settlement since the setback of 1805-06 and 1810, when Alexander Tomasov and Mirza Bozorg had sought to arrange an armistice. Yet the Russians were unwilling to make serious concessions in order to end the war, and the Persians were also less than eager to settle since, from their point of view, the war was not going all that badly. Ouseley, however, realised the awkwardness of having Britain's resources deployed against its Russian ally and that the situation for Persia was likely to worsen once Russia was freed from the struggle with Napoleon. He proposed revisions to the Definitive Treaty, scaled down British military involvement, and threatened to withhold payment of the subsidy promised to the Qajars. In February 1812, N. R. Ritschev assumed command of the Russian forces and started peace negotiations with the Persians.

The Persian Crown Prince and the Prime Minister were both for continuing the war, but Gore Ouseley contended that although it was possible that Napoleon might subdue Russia, it was inconceivable that he could retain the country, and that when Russia was restored to Alexander, he would undoubtedly avenge himself on the Shah for refusing his present offers of peace; whereas, by acceding to Alexander's offers at this time, the Shah would secure a grateful ally in the Russian Czar. His advice, reinforced by the defeats of the army of 'Abbas Mirza by the Russian general Peter Kotliarevski on October 31, 1812 followed by the fall of the Persian fortress at Lankaran in early 1813, was accepted, and they finally resolved to make peace. Through Ouseley's good offices the Russo-Persian Treaty of Golestan was signed on October 13, 1813 at the village of Golestan in Karabagh, with Ritschev representing Russia and Abul Hasan Khan and Ouseley as representatives of Persia.

CONTENT

This is the complete text of the Encyclical

Բարձր գերաշուք և մեծ դեսպան յաղթող Տերութեան Բրիթանիոյ Տէր
Գօթովի.

Ողորմած տէր աղօթարար ձեր եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եփրեմ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք արարատեան Աթոռոյս սրբոյն Էջմիածնի: Բազում յարգութեամբ եւ ամենաջերմ եռանդ սիրով մատուցանեմ գողջոյն Քրիստոսական եւ ցանկամ յամենայն սրտէ զի լինիջիք միշտ ի ցանկալի առողջութեան յուրախութեան եւ յամենայն երջանկութեան ի յուրախութիւն եւ ի մխիթարութիւն մեր եւ ի հովանաւորութիւն ամենայն մերազնէից մերոց եղելոց յայդ կողմանս:

Իրաւի՛ մեծ բախտաւորութիւն համարեցայ եւ համարիմ վասն սրբոյն Աթոռոյս արարատեան եւ ամենայն Աթոռայնոցն այժմ եւ յապայն, որ ի յընկալնուլն ձեր զխնդիր մեր եւ սուրբ ժողովոյն մերոյ ի ձեռն պատուելի Վրբանէս Արք Եպս յատուկ հարազատին մեր արարեալ էիք փութով զսկիզբն հոգատարութեան վասն այնր եւ յանձն առեալ ողորմածաբար զի մինչս ցվախճանն ունիջիք շնորհ օգնականութեան յամենայն կողմանէ առ ի արդիւնաւորութիւն բանին զոր մեծ շնորհակալութեամբ գրեալ ծանուցեալ էր մեզ ինքն Վրբանէս Արք Եպսն եւ յատուկ հարազատն ձեր եւ մեր ազնիւ Յարութիւն Օշինովն վասն որոյ եւ մեր ի ձեռն այսու յատուկ գրութեամբ մատուցանեմք ձեզ զմեծ շնորհակալութիւն եւ խնդրեմք դարձեալ զայդպիսի շնորհ բարերարութեան եւ քաղցր ակնարկութեան ձերոյ անսպառ առնել ի մենջ եւ ի սրբոյ Աթոռոյս արարատեան եւ ամենայն Աթոռայնոցն մերոց որով յիշատակութիւն բարի անուան ձերոյ մնալոց է աստ ի սուրբ տաճար Յիսուսեան իբր արձան պարծանաց մշտնջենաւոր օրհնութեամբ գովութեամբ եւ շնորհակալութեամբ:

Ոմանց թղթոց թարգմանութիւն Ֆարսերէն զոր հրամայեալ էիք առաքել ահա առաքեցաք ըստ այսմ զոր ունիք տեսանել եւ ըստ այնմ շնորհ ունել:

Ողջ լէր եւ ես եմ եւ մնամ յամենայն սրտէ եւ հոգւոյ

ձերդ մեծանձնութեան
խոնարհ ծառայ եւ Աղօթարար
Եփրեմ

յամի տեառն 1813 յամսեանն
Օգոստոսի 3 յարարատեան Աթոռոս
Սուրբ Էջմիածին

Է
Եփրեմ կաթողիկոս
ՌՄԾԹ

ENGLISH TRANSLATION

High Eminence and Great Ambassador of the victorious Empire of Britain, Sir Gorozli [i.e. Gore Ouseley],

Merciful Lord, yours prayerfully and the servant of Jesus Christ, Yeprem Catholicos of All Armenians and Supreme Patriarch of the Araratian See of Holy Edjmiatsin, with enormous respect and the most sincere affection, I offer you our Christian greetings, and wish with all my heart that you enjoy continuing good

health, happiness and every prosperity, for the joy and solace of ourself, as protector over all our compatriots living in those regions.

Truly, I consider it a great privilege, on behalf of the Araratian sees and all the dioceses of the present and future, that you accepted sympathetically our petition and that of the holy Synod, delivered by the respected Archbishop Vrtanes, our special envoy, and that you acted promptly and graciously in its fulfillment by offering protection. For this success, (of which I was informed by Archbishop Vrtanes and our dear colleague, the honorable Harutiun Oshinov), you will forever enjoy gratitude from all quarters. We hereby, with this special letter, offer to you our great thanks and request, once again, your grace's benevolence and protection. In the Holy Araratian see and all our dioceses, your good name will be remembered in our holy church of Christ as a memorial of pride with eternal blessing, praise, and gratitude.

The translation into Persian of some of the documents, which you had asked to be sent, we are now forwarding for you to see and have.

Blessings on you. I am and remain, with all my heart and spirit, your eminence's humble servant.

Yeprem

In the year of the Lord 1813: in the month of

August on the 3rd Araratian See

Holy Edjmiatsin

Inscription on the seal: "E (= God – V.N.) Yeprem Katoghikos, RMCT"
(Armenian era 1259=AD 1810 - V².N.).

Abstract of Armenian document³

[Top left corner - India Office stamp].

"A letter dated Echmiadzin, 3rd August, 1813, from Ephrem, Catholicos of Armenia, to Sir Gore Ouseley, Ambassador of Great Britain to the court of Persia, thanking him for his sympathetic reception of a petition on behalf of the Armenian Church, which had been forwarded by the hand of the Archbishop Vrtanes, and for his prompt action in connection therewith in fulfillment of his promise communicated to the Catholicos in writing through the intermediary of the above mentioned Archbishop and Haruthiun Oshinov. The Catholicos further informs Sir Gore Ouseley that the Persian translations of certain letters, which he had asked for, have been sent".

(initialed) A.G.E.

26.5.19.

COMMENTARY

The death of Catholicos Simeon Erevantsi (1763-1780) coincided with the beginning of active Russian and Persian intervention in the affairs of the Armenian Church. By 1800 Persia had consolidated under the Qajar dynasty and begun to strengthen its position in Transcaucasia. In the meantime, Russia, following its

involvement in the affairs of Georgia, was committed to southward penetration into Eastern Armenia. The Persians, who had considered all of Transcaucasia as part of Persia since the Safavid dynasty, sought the cooperation of Armenians and the Armenian Church against Russian expansion. The Russians also considered an alliance with Edjmiatsin crucial for their plan to dominate the same region. However, the Armenian leadership, which during the seventeenth century had been generally pro-Persian and during the eighteenth century pro-Russian, emerged in the nineteenth century as essentially undecided. Both powers, therefore, began to intervene in the election of a new Catholicos, hoping that the victorious candidate would favor their cause.

The election of the Catholicos on the eve of the nineteenth century was one of the most hotly contested in the history of the Armenian Church. The main candidates were Archbishops Yeprem Dzorageghtsi, Davit Enegetsi, Daniel Surmaretsi and Hovsep Arghutants. The conservative faction of the Synod, which favored a church unburdened by political considerations, supported Yeprem. Davit was favored by the Persians, Daniel, who was the newly elected patriarch of Constantinople, was a popular choice but few thought that he would exchange the glamour of being patriarch of Constantinople for Edjmiatsin. The Russians supported Hovsep, who was the primate of Armenians in Russia.

The conservative branch of the Church Synod succeeded when Daniel and Yeprem were voted as the main nominees; but the Russians continued their campaign on behalf of Hovsep and the Persians for Davit. With considerable pressure from outside Daniel and Yeprem were persuaded to drop out of the election in favor of Hovsep', who was elected Catholicos in 1801. However, on his way to Edjmiatsin he fell ill and died in Tiflis before being consecrated. Although most Armenians favored Daniel, the Persians - and to some extent the Russians - both felt Davit' would serve their cause. Thus, when Daniel was elected Catholicos in 1801, Davit, with the support of the two powers, assumed the seat before Daniel could reach Edjmiatsin. For the next six years there were two Catholicoses - a state of affairs which fostered corruption, bribery and loss of Church property.

The Persian role in the Davit-Danielian controversy and the bad policy of several khans in Eastern Armenia combined to alienate Armenians from Persia. At this point Russia began to support Daniel in an attempt to gain Armenian support. This renewed interest in the Armenians was a result of the First Russo-Persian War, which Russia began in 1804. Armenian volunteers in Karabagh aided the swift Russian penetration into the khanate of Ganje and Karabagh by 1807; the Persian losses in the war with Russia reawakened the need for Armenian support. Under the guidance of heir-apparent Prince 'Abbas Mirza, the Persians now tried to shift or at least neutralize Armenian sympathies toward Russia. Khan Hosein Qoli Qajar was sent by the shah to govern Eastern Armenia. In his first act he ejected the usurper Davit and installed Daniel as the rightful Catholicos. When Daniel died

in 1808, the khan accepted the choice of the Armenians, Yeprem, as Catholicos. Although Yeprem was the prelate of Russian Armenians, he had been neutral. 'Abbas Mirza and Hosein Khan then moved to put the affairs of the Church in order and help the Armenians of Eastern Armenia. Erevan became the center of Persian defenses against Russia. Based on this benevolent policy Persia solicited Armenian aid against the Russian might. The policy seems to have worked, because unlike the campaign of 1804, Armenians did not aid the Russian invasion of Erevan in 1808. In return, Armenian Church debts were lowered and creditors were told to be lenient.⁴ The Persians reinstated the Armenian endowments and privileges gained during the time of the Safavids, and the Armenian Church began a period of economic reconstruction.⁵

Unfortunately for Armenians, the eventual Persian defeat and the humiliating Treaty of Golestan (concluded on 24 October, 1813 and ratified in Tiflis in September 1814)⁶ began a period of cooling in Armeno-Persian relations. Persians who were anti-Armenian, such as Hasan Khan, brother of the governor, and rivals of 'Abbas Mirza used the Persian defeat as well as the pro-Russian activities of the Armenians of Karabagh and Ganje as a pretext to withdraw from Eastern Armenia. The situation worsened in 1814, when Archbishop Nerses Ashtaraketsi (Yeprem's assistant) became the primate of the Armenian Church in Tiflis and openly began anti-Persian activities there. Although the official benevolent policy of the Persian government did not cease altogether, this marked the beginning of a period of strained relations with the Armenians and particularly the Armenian Church. As a result Persians prompted the swift collection of debts by the state and individuals.

The period from 1814 to 1824 was a low point in Armeno-Persian relations. This ebb forced Catholicos Yeprem to leave Edjmiatsin and seek refuge in the monastery of Haghbat in 1822, which at that time was under Russian control on the Armenian-Georgian border. He did not resign, however, and while he was alive no other Catholicos could be elected. Without the Catholicos in Edjmiatsin, the Church's debts and troubled finances were left in limbo. Thus, the Persians could not legally claim Church property in lieu of debts.

The unsatisfactory terms of the Treaty of Golestan precipitated the Second Russo-Persian War of 1826-28, which, when concluded by the Treaty of Turkmenchay in 1828, paved the path for the annexation of Eastern Armenia by the Russian Empire.⁷ The dream of Armenian secular and religious leaders to create an autonomous Armenia under benevolent Russia disappeared. Catholicos Yeprem found Russian control too burdensome and resigned in 1830.

The date of the Encyclical is August 3, 1813, prior to the signing of the Treaty of Golestan. The letter of thanks by the Catholicos suggests that he had petitioned Sir Gore Ouseley to have in his mind the affairs of the Armenian Church when negotiating the treaty. Sir William Gore Ouseley, brother and private secretary of the Ambassador records in his memoirs: "Friday, January 13, 1815. Had a visit

from the Armenian Archbishop, who came to wish me many happy new years, and thank me in the name of his nation for the protection and immunities I had obtained for the Armenians in Persia".⁸ Another source confirming the relations of Catholicos Yeprem and Sir Gore Ouseley on the question of securing 'protection' for the Armenians in Persia is manuscript No. 581 of the Four Gospels (AD 1668) now in the Chester Beatty Library, Ireland. On the second unnumbered folio, at the beginning, there is in modern hand the following inscription -

"His High Excellency Sir Gorozli (i.e. Sir Gore Ouseley), the Ambassador of the English, who had come to be ambassador to the Shah of Persia Fatali (i.e. Fath 'Ali-Shah, 1797-1834 - V.N.), while returning to his country with his family, passed by this Holy See of Ararat. He showed much solicitude for us and all our congregation. Because of this, as a token of unforgettable love and perpetual memorial, and as an occasion for blessings on the victorious kingdom of Britain, we offered this small Gospel to His High Excellency June 14, 1814, at Holy Etchmiadsin. (Signed) Ep'rem Patriarch and Catholicos of all the Armenians'. His seal with the date 1259 (= 1810) is affixed".⁹

We have two accounts of this embassy, one written by Sir William Ouseley, the other by James Morier, the Secretary of the Embassy. William Gore Ouseley's entry for 14th July, 1812 reads:

"...we passed near Ashtarak, the beautiful village before mentioned, and alighted at the monastery of Armenian Christians, where we were received by the Monks with much hospitality, after a ride of sixteen miles, and nearly as much from Iravan (i.e. Erevan - V.N.). It is styled by the Armenians Edshmiashin, and constitutes, with two others in its vicinity, what the Turks have long called Utch or Outch Kelisia, the "Three Churches"; for this name occurs in the history of Taimur, composed nearly four hundred years ago by Sheikh Ali Yezdi. This monastery has been already well described by ingenious travelers; the view and plan given by Chardin render it unnecessary for me to offer any minute account. We were lodged in commodious apartments furnished with chairs and tables, which now seemed articles of considerable luxury; close to the windows of my room were three very large willow trees growing in the garden, through which flowed a rivulet of limpid water. We were fortunate in meeting here the Padre Serafino, who had been educated at Rome and spoke Italian and French; he had also learned a little English whilst living at Baghdad with Mr. Rich,¹⁰ there resident on the part of our East India Company. At one o'clock, the worthy monks served up an abundant collation. The dishes and plates were of China, and we were feasted with delicious cream, fine bread, butter, cheese and caviar, and profusely regaled with wine. Soon after this repast, it was intimated that the Supreme Bishop, generally entitled

Catholicos or Patriarch, intended to honor me with a visit. I had previously heard that he was in a very infirm state of health, and therefore expressed my wish of saving this venerable prelate any trouble concerning a matter of ceremony, and proposed to wait upon him at his own apartments. This offer proved acceptable; and, in the evening at seven o'clock, I was introduced to the Patriarch in a long and handsome room, at the upper end of which a high arm-chair was placed for me; near this were some other chairs, lower and smaller, but the Patriarch himself and three of his bishops sat on nammeds in the Persian manner, whilst several inferior clergy and monks stood in respectful silence. During this interview, Father Serafino acted as interpreter, for the Patriarch did not understand any language but Armenian although he had traveled in Russia, and passed some time in India. He mentioned Lord Cornwallis¹¹ with much respect. Lemonade having been presented in beautiful porcelain cups, I returned to my chamber, where, at eight o'clock, our reverend hosts fully evinced their persevering hospitality in a sumptuous dinner, the table being covered with a white cloth of very fine texture and amply furnished with china plates and dishes, napkins, forks, and silver spoons..." William Ouseley concludes the account of his two day visit to Edjmiatsin "I had been induced almost to fancy in some European monastery or college, from the appearance of crucifixes, fat old priests walking in the square, hooded Monks, students in their black gowns, boys reciting their lessons, the singing of psalms, the chiming of bells, and other circumstances".¹²

Sir William Ouseley gave an account of the Ambassador's meeting with Catholicos Yeprem on June, 1814 in equally vivid detail: "After the most honorable reception at Erivan (i.e. Erevan – V.N.) by the almost independent Chief, Hasan Khan Kajar, the Governor of that province, the Ambassador proceeded towards Mount Ararat, and arrived on June 15th, 1814, at the celebrated Armenian convent of Uch Kalisia...or Ich Miazzin (Descent of the Only Begotten). Here the Embassy was met by the Patriarch, attended by his bishops, priests, and laymen (he being a temporal Chief as well as a spiritual ruler), in robes of gold and silver brocade, with silver enameled tiaras, coriers, crosses, censers, flags (banners), candlesticks, &c. Padre Serafino acted as interpreter, and the procession, after meeting and saluting Sir Gore, went on amidst chanting and peals of bells to the principal church, where the Patriarch offered prayers, and gave his benediction to Lady Ouseley and her children. The party having viewed the splendid ornaments of the church were indulged with a sight of the relics enshrined there, consisting of the spear with which they alleged our Saviour was pierced, to which they attributed miraculous virtue; a finger of St. Kayanne (St. Keyna, or St. Kinnia), a hand of the Armenian apostle, St. Gregory, and the scalp of St. Repsime. In the midst

of the church is a raised space, paved with mosaic, said to be the place where our Lord appeared to St. Gregory. The Ambassador and suite then ascended to the Patriarch's apartment and drank tea. His Holiness was invited to dine with the Ambassador, but as it was a fast-day he was unable to accept the invitation. He however joined the party after dinner, 'and drank claret, port, and madeira, in a very liberal manner'. He has been a great traveler and had been in Calcutta during the Government of Warren Hastings".¹³

The second account of the embassy is provided by James Morier: "On the 15th, we pitched our camp at Utch Klisseh, or the three churches, as it is called in Turkish, although there are four in number. The principal church is called by the Armenians Etchmiatzin, which one of the monks explained to us as "the descent of the only begotten son"; a name given because they believe that Jesus Christ here appeared to St. Gregory, who was the first Armenian patriarch.

As we approached the place, the Ambassador was met by the Patriarch, who headed a long procession of fat and rosy monks, all dressed in black hoods, making an exhibition completely novel to us. The Patriarch's state consisted of three red horses, covered with velvet housings, embroidered in gold à la Turque; of three Shatirs or tuning footmen; of a man bearing a flag; of a monk carrying a long silver-mounted stick; and of a small crowd of hooded servants. He exhibited a fine florid face that wore all the marks of good living; and there was a frankness and benignity of expression about it which was prepossessing. His manners and general appearance were those of a perfect gentleman; and this was not to be wondered at, for he was a great traveler and had long frequented the court of Russia, where he was held in high estimation. Of this, indeed, he exhibited a proof; for one of the first things that stuck us in his appearance was a large star of the Russian order of St. Anne, with which he had been decorated by the Emperor, and which now glittered on his purple robe.

As we approached his church, long rows of bishops, priests, deacons, and chaunters were prepared for the procession to pass through; and then they set themselves in motion, with their flags, crucifixes, large candles, and all their superb dresses, singing à gorge-deployé, parts of their service, which we could not understand. The church was then opened, and we all entered en masse. The Ambassador and Patriarch, women and children, Armenians and Englishmen, Turks and Persians, all jostling one another, whilst the bells commenced a dreadful din, and the priests and chaunters continued their chorus as before. A short service was sung, when the Patriarch with a golden cross in his hand, waved it at the Ambassador and his party, and gave us his benediction".¹⁴

On their second visit to Holy Edjmiatsin James Morier recounts that: "My principal object in this excursion was to inspect the library of the monastery, where I heard that treasures of literature lay buried, which no stranger had yet explored. ... I found no difficulty in gaining the Patriarch's permission to inspect the library. As for himself, he seemed completely ignorant of its contents, and all that he knew about the books was that formerly there were a great many more. He conducted me to it himself through a dark narrow passage, contiguous to his own apartment. The books were ranged in thick rows along the sides of a small dark chamber, abundantly covered with dust, and apparently not much disturbed by their present possessors. I asked in vain for a catalogue; the majority of the books were treatises on religion, lives of saints, and copies of the Evangelists. As a scarce book, they produced to me an old volume of Pope's Homer. They had several Armenian manuscripts of the gospel, but none worthy of remark. It was difficult, from the extreme ignorance and indifference of my guides, to extract the smallest information about the books, how, when, and by whom collected, and what were their particular subjects. It is more than probable that the library contains nothing valuable to any but Armenian priests, and from the specimen of that class which I had before me, it appeared to be a matter of little consequence whether the books existed, or whether they were sent to light the baths of the Mussulmans".¹⁵

For reasons not explained clearly, the friendly relationship between the Patriarch and the visitors seems to have deteriorated. This is implied by this passage:

"A day or two after, by way of apology, he sent me a superb letter, gilded and ornamented, to accompany a small tin box full of what he was pleased to call antiquities, in the pursuit of which, he had heard that all Englishmen were mad. These consisted of 1st, a figure riding on fish, cut upon coral, which he was pleased to call the portrait of an ancient king of Armenia, Samson by name, which however happened to be a Neptune; 2nd, a snuff-box of composition stone, mounted with gold rims and hinges, worth about ten shillings, and about as old as his Eminency himself; 3rd three Sassanian coins, and one large silver Spanish dollar, well worn down in the pocket of some Armenian priest. Of course my acknowledgments were equal to the value of the present, and we were all great friends again".¹⁶

Prior to his departure from the Holy See on 30th October 1819, Sir Porter puts into his diary this final entry:

"October 30th. - Yesterday being a fast to all within the walls excepting myself, this morning I breakfasted most substantially with the patriarch himself; but "the salt and the seasoning" were certainly his discourse, intelligent, mild, and full of urbanity. I left a little memorandum with him, of the English traveler's gratitude, and he presented me with a few curious old

coins picked up in the neighbourhood, and a ring, which I value particularly for the sake of the venerable donor. His blessing accompanied the last gift, his blessing to my child, for I told him I had one; and good authority tells us that the "prayer of the righteous man availeth much". I took my leave of the brotherhood at noon, and mounting my horse, was again on our way".¹⁷

In 1985 I catalogued for Sotheby's an Encyclical of Catholicos Yeprem addressed to Sir Porter. The letter is a reply to one received by the Catholicos Yeprem dated 20 January 1820 and received in Constantinople on 22 March 1820. The reply of the Catholicos is dated 15th April 1820.¹⁸

THE EDJMIATSIN SCRIPTORIUM AND AN IMPORTANT LITERARY OBSERVATION

The picture presented by James Morier of the library is unfortunately a true picture of the sad neglect at that time, deplored also by Armenian writers, and his severe comments on the ignorance and indifference of the monks are also justified.

The Armenian historian Arakel Davrizhetsi (d. 1670) in his *History*,¹⁹ published during his lifetime in Amsterdam, in 1669 recorded the pillage of the Edjmiatsin scriptorium. The library was ravaged for the last time in 1804, and its manuscripts and other relics were put on sale, and auctioned off in the markets of neighboring countries. During the catholicate of Yeprem, Nerses Ashtaraketsi (1770-1857) ran the affairs of the See of Edjmiatsin, as attested by Rev. Henry Martyn in his Memoir. "The monastery, and consequently the whole of the Armenians, are under the direction of Nestus (i.e. Nerses – V.N.), one of the Bishops, for the Patriarch Ephraim is a mere cipher, and most of his time is in bed".²⁰ Rev. Martyn also wrote of those sad events in a letter to Count Nikolai Petrovich Rumyantsev: "We are unfortunate...for in our life time the very rich library of the Araratian See of Holy Ejmiac'in...has been pillaged". In 1821, when Yeprem he had taken refuge in Haghbat monastery, on the advice of Nerses Ashtaraketsi, thousands of precious documents were transferred to Haghbat for preservation. The 'evaluation' and 'classification' of these valuable documents were entrusted to three young deacons (among them Mesrop Taghiadian). They were instructed to select and preserve only those documents which had economic/financial contents (deeds, wills, contracts, privileges) and the rest, as recorded years later with regret and sorrow by Taghiadian were "collected and set fire".²¹

The situation improved soon after the annexation of Eastern Armenia by Russia in 1828. In 1837, by the decree of the Synod Bishop Hovhannes Shahkhatunian prepared the first list of the manuscripts and books in the Edjmiatsin collection, which in Russian and French translation was published by M. Brosset in 1840. This catalogue lists the descriptions of 312 manuscripts. The second catalogue, 'Grand Catalogue of manuscripts of the library of the Holy See',

compiled by Bishop Daniel Sahnazarian and published in 1863 and known by the name of its publisher Karinian, contains descriptions of 2340 manuscripts. In order to better ensure the safety and subsequent research of the manuscripts, the collection was moved from Edjmiatsin to Erevan in 1939. It was first housed in the Alexander Miasnikyan National Library in 1957, and from there it was moved to its present location in 1959. According to 1981 statistics, the Matenadaran had 16,089 manuscripts, of which 13,623 were in Armenian, and 2,466 in other languages. This was a spectacular recovery from the time of Morier in spite of the ravages of time.²²

But Morier's statement that there were several manuscripts of the Gospel, but none worthy of remark, would be seriously questioned by all students of medieval art, for some of the finest illuminated manuscripts were preserved in Edjmiatsin. The willingness of the monks to show their visitors the treasures of the monastery, which included the Spearhead, a fragment of the Ark, and a relic of St. Gregory but not the valuable manuscripts could be explained by their desire to protect these from theft.

The next traveler who had the opportunity to see Catholicos Yeprem is Sir Robert Ker Porter. On his first visit to the Holy See on 17th November 1817, he gives an account of his audience with the Catholicos in these terms:

"The patriarch Ephreme is a venerable man, about seventy years of age, but unimpaired health and a serene countenance, give him a much younger appearance. He has a high reputation for learning and piety and enhances the value of both, by much of the useful sort of knowledge, which can only be gained in the world at large. He has traveled over the chief countries of Asia and passed some time at Calcutta, during the government of Earl Cornwallis. The situation he fills is that of head over all the religious institutions of the Armenian Church, in whatever parts of the globe they may be found. He is elected by convocation of monks from the different monasteries: their assembly is called the Synod of Cardinals, and they select the demanded patriarch, from among the most venerated bishops of the church. He holds this supreme dignity till death, the intrigues of envy, or his own misconduct, displaces him: the two latter modes of translation, I trust, seldom happen".²³

Sir Porter revisited Edjmiatsin in October 29th, 1819. He described his meeting with the Catholicos in these terms: "*October 29th* - Ephreme, the venerable patriarch, received me with every kindness I had anticipated, a sort of parental welcome, no doubt belonging to the sacred character when so secluded from the world at large, which, from that circumstance, inclines him to consider all who approach him with the feelings of a hospitable man and a Christian father. It being Friday, he was obliged to allow me to dine alone. But he gave orders to the steward of his household, who was also a monk, to make me a suitable repast, and to do its honour".²⁴

At this point in his account Porter makes a very important literary observation, which has gone unnoticed. He remarks that one of the monks "volunteered a psalm; the words of which, he told me, were his own, but the music English. Of course I accepted as graciously as it was offered; and *when sung, it turned out to be our national air of "God save the King", but most woefully mutilated in its long journey.* However, the good-humoured benevolence of the smiling monk, who evidently only sought to amuse me, sweetened his notes; and I enjoyed the simple, and often very sensible remarks of both brothers, during a conversation which occasionally referred to subjects of my late travels" (italics added – V.N.).²⁵

My suggestion is that the song which the monk volunteered to perform is no other than the song called in Armenian «Տէր կեցո ղու զհայս», regarding the authorship of which there has been considerable debate, and this casual observation of Sir Porter will assist in solving the problem once and for all. The Armenian writer Mikayel Nalbandian (1829-1866) in one article called «Մեռելահարցունկ» (Merelahartsuk, 1859) ascribes the poem to Taghiadian (1803-1858).²⁶ This wrong attribution was made on the basis that the song, which had first appeared in 1820 in the journal Հայելի Կալկաթեան (Hayeli Kalkatian), was twenty-seven years later, in 1847, reprinted by Taghiadian in the journal he founded called Ազգատէր (Azgaser, 1845, 1848; later renamed Ազգատէր Արարաւան, 1848-1852).²⁷ In his reprint Taghiadian places the initials Հ.Կ. (H.K., i.e. Hayeli Kalkatian) indicating his original source Հայելի Կալկաթեան. Nalbandian has totally ignored this annotation and attributed its authorship to Taghiadian calling it "a true national song". Ever since this error has been repeated, beginning with Minasarian in his edited Քնար Հայկական (Knar Haykakan, St. Petersburg 1868).

In 1947 Grigor Harutyunian published an article on the literary career of Taghiadian, in which he repeats the same attribution regarding which the literary critic Arshak Alpoyatjian (1879-1962) also published his "Letter to the Editor" pointing out the error of Nalbandian.²⁸ A decade earlier Alpoyatjian had published a substantial article²⁹ presenting his case as to why Taghiadian could not have been the author of "Տէր կեցո" and also observing that the wording of the song bears close resemblance to the British anthem 'God Save the King'. In the same article he suggests that the author of the Armenian song is probably the English speaking editor of the Հայելի Կալկաթեան, Hovhannes Ter Hakobian. The observation of Alpoyatjian is confirmed by Sir Porter in 1820, who, when hearing it being performed, commented it has "our national air of "God save the King", but most woefully mutilated in its long journey".

Here are the texts of the two anthems

God save the King Տէր կեցո³⁰

Տէր, պահէ մեր Արքան

Տէր կեցո ղու զհայս

Արի՛ մեր մեծ Արքան,
 Պահէ Արքան
 Տուր անոր յաղթանակ,
 Երջանկութիւն եւ փառք
 Իշխել շատ ժամանակ
 Պահէ Արքան

Ելի՛ր Տէր Աստուած մեր,
 Յրբուել իր ոստիաներ
 Ամօթահար
 Դաւերն անոնց քրքրէ
 Պահէ վատ հնարքներէ
 Այս կը յուսանք Քեզմէ
 Պահէ՛ մեզ յար:

Պարգեւէ՛, Տէր Անոր
 Քու գերընտիր շնորհ,
 Ապրի թող Ան
 Պաշտպանել մեր օրէնք,
 Արդարութիւնն՝ իր գէնք
 Որ սրտագին երգենք
 Պահէ՛ Արքան:

Եւ առա զնոսա սլայծառս,
 Կեցո ըզՀայս
 Չողորմութիւն վերին
 Հաճեա՛ ձօնել նոցին,
 Չի նովիմք մարթացոր
 Ապրիլ յատիս

Ո՛վ Տէր մեր, Տէր փութա՛,
 Չազգ մեր համայն փրկեա՛
 Ի քըշնամեաց.
 Կափո՛ զաշրս նոցուն,
 Հա՛տ զարմատոյն ըզբուն,
 Եւ զազգ մեր սարտասուն
 Արա՛ հրգօր:

Ի քո իջեալ տեղի
 Չաթոռ Հայրապետի
 Մեր հաստատեա՛
 Չերկայնութիւն կենաց
 Հօր մեր աստուածազգեաց
 Շնորհեա՛ պետին մեր հարց
 Որ զմեզ հովուէ,

Աջովդ համատարած
 Չազգ մեր արտահալած
 Փոյթ գումարեա՛
 Յաշխարհի Արարատեան
 Ի վայր մեր ծընընդեան
 Որ այժմ է սեպիական
 Օտար ազգաց

Առաքեա՛ ի բարձրանց
 Չհամակցութիւն կամաց
 Ի մերազնեացս
 Չոմըն ի մէնջ յարո
 Պաշտպան ազգի մերոյ,
 Տուր նրմա ցուպ հուժկու
 Հովուել ըզմեզ:

The conclusions to draw are

(a) In 1820, when this song was published in Calcutta, Taghiadian was 17 years old and was in Edjmiatsin. He went to Calcutta in 1824, four years after the

song's appearance.

(b) This song without any doubt, as Sir Porter had also recognized, was an adaptation of the English national anthem 'God save the King'.

(c) Taghiadian could not have authored this song. The adaptor of the song into Armenian is most probably Ter Hakobian, the editor of the journal Հայկիկ Կաթարական.

ENDNOTES

¹ The date 1853 given in *Azgapatum* is a misprint.

² 1810, the date on the seal, is the date of his election to the catholicate.

³ Alexander George Ellis, Curator for Arabic manuscripts and books in the British Museum, made the abstract. The Encyclical entered the collections of the India Office Library on 1 May 1919.

⁴ Persian hostility towards Ejmiatsin for its pro-Russian orientation became increasingly apparent during the catholicate of Davit V and Daniel I when Persia thrust the catholicate into enormous debts due to the increased burden of taxation.

⁵ George Bournoutian, *Eastern Armenia in The Last Decades of Persian Rule 1807-1828*, Malibu, California, 1982, pp. 27-50; "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia," *Armenian Review*, 26, 3 (1983), pp. 7-17; Robert Hewsen, *Russian-Armenian Relations, 1700-1828*, Cambridge, Mass., 1984.

⁶ Ehsan Yarshater, ed. *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI, fasc. I, see "Golestan Treaty," pp. 86-89.

⁷ George Bournoutian, *The Khanate of Erevan under Qajr Rule, 1795-1828*, Costa Mesa, Calif. 1992; Hewsen.

⁸ James Reynolds, *Biographical Notices of Persian Poets: With Critical and Explanatory Remarks by the Late Right Honourable Sir Gore Ouseley to Which Is Prefixed a Memoir of the Late R. H. Sir Gore Ouseley*, London, 1846, ccxii-ccxiii.

⁹ S. Der Nersessian, *The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Armenian Manuscripts, with an Introduction on the History of Armenian Art*, Dublin, 1958, vol. I, pp. 103, 105-106.

¹⁰ Claudius James Rich, 1786-1809, was a diplomat, archaeologist and collector.

¹¹ Earl of Cornwallis, 1738-1805.

¹² Daniel Edward Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa. Part I: Russia, Tartary and Turkey*, London, 1810, p. 444; Vrej Nersessian, "Claudius James Rich: Diplomat, Archaeologist and Collector", *Exhibition Notes*, London, 1986.

¹³ Reynolds, pp. cviii-cix.

¹⁴ James Morier, *A Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople between the Years 1810 and 1816*, London, 1818, pp. 323-324.

¹⁵ Morier, pp. 332-333.

¹⁶ Morier, p. 334.

¹⁷ Porter, vol. II, p. 638.

¹⁸ Vrej Nersessian, *Sotheby's Catalogue*, Tuesday 26th November, 1985, lot. 169.

¹⁹ Xanlaryan ed., *Arakel Davrizhetsi, Patmutiun (History)*, Erevan 1990, XXIV, pp. 251-255.

- ²⁰ John Sargent, *Memoir of the Rev. Henry Martyn, B. D. Late Fellow of St. John's College Cambridge*, 2nd edition, London, 1919, p. 47S; S. Hananyan, "Հենրի Մարտինը Էջմիածնում 1812 թվին" (Henry Martyn in Ejmiac'in in 1812), *Edjmiatsin* 3-4 (1948), pp. 58-6.
- ²¹ Mesrop T'aliadian, *Ճանապարհորդություն Ի Հայս* (Travels in Armenia), Calcutta, 1847, pp. 333-334; Hovhannes Mkrian, *Կենսագրություն Մեսրոպայ Դավթեան Թաղիադեանց* (Biography of Mesrop Davit Taghiadians), Tiflis, 1886; Ruzan Nanumyan ed., *Մեսրոպ Թաղիադեան, Գեղարուեստական Երկեր* (Mesrop Taghiadian, literary works), ed. by Erevan, 1965.
- ²² Levon Khatchikyan, "Մատենադարանը Անցելալում Եւ Սովետական Իշխանութեան Տարիներին" [The Matenadaran in the past and during the Soviet years], *Banber Matenadaran* 4 (1958), pp. 7-23.
- ²³ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*, vol. I, London, 1821, pp. 186-194.
- ²⁴ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*, Vol. II, London, 1822, pp. 634-35.
- ²⁵ Porter, vol. II, p. 635.
- ²⁶ Mikayel Nalbandian, "Մեռելահարցուկ," *Հիսիսափայլ* (1859), pp. 681-688.
- ²⁷ A. Kirakosyan, ed. *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտություն (1794-1967)* (Bibliography of the Armenian press, 1794-1967), Erevan, 1970, no. 681.
- ²⁸ Grigor Harutyunian, "Նորայայտ Նիւթեր Մեսրոպ Թաղիադեանի Մասին" (Newly discovered materials on Mesrop Taghiadian), *Edjmiatsin* 3-4 (1947), pp. 55-58; Arshak Alpoyatjian, "Նամակ Խմբագրութեան" (Letter to the editor), *Էջմիածին* 9-10 (1947), p. 95.
- ²⁹ Arshak Alpoyatjian, "Կրկնուած Սխալներ. 'Տէր Կեցո Դու Զհայս' Երգին Հեղինակը" [Repeated errors: the author of the song "Ter Ketso Du Zhays"], *Արմաիր Տարեգիրք*, 1st year (Cairo 1937-1938), pp. 117-121.
- ³⁰ Մոխակ Հայաստանի Ազգային Լիակատար Երգարան, Բաքու, 1912, էջ 264-265:

**ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ԵՒ
ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՆ ՆԿԱՏԵՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
(Ամփոփում)**

ՎՐԷԺ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Հեղինակը լոյսին կը բերէ Եփրեմ Կաթողիկոսի Սրբ Կոր Ուզլիի յղած 30 Օգոստոս 1813ի կոնդակը, որով էջմիածնի Կաթողիկոսը՝ ԺԹ. դարասկիզբի ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի աւարտին, կը դիմէր Բրիտանիոյ դիւանագէտին՝ շնորհակալութիւն յայտնելով անոր՝ Հայ Եկեղեցւոյ դիմումին ընդառաջելուն համար: Բրիտանացի դիւանագէտը միջնորդած էր պարսից պալատին եւ Հայ Եկեղեցւոյ առնչուող խնդրի մը:

Կոնդակը կարեւոր փաստաթուղթ մըն է Հայ-բրիտանական քաղաքական յարաբերութիւններու առումով:

Հեղինակը սակայն, կը կատարէ նաեւ գրական նկատողութիւն մը՝ մեկնելով ճանապարհորդ Սրբ Ռոպրթ Քրդ Փորթրի ճեպագրութեան 29 Հոկտեմբեր 1819ի դրուագէն: Այնտեղ, Փորթրը կը խօսի Եփրեմ Կաթողիկոսին իր այցելութեան ընթացքին դպիր/արեղայի մը երգած երգին մասին, որուն բառերը կը պատկանէին արեղային, իսկ երաժշտութիւնը՝ անգլիական էր: Փորթրը կը նշէ որ երաժշտութիւնը աղաւաղուած տարրերակն էր God Save the Kingի երաժշտութեան:

Ներսէսեան հաւանական կը նկատէ որ երգուածը “Տէր Կեցո”ն ըլլայ, որով ապացոյց մը եւս կ’աւելնայ այդ օրհներգին Հեղինակին ինքնութեան յստակացման առնչութեամբ: Ըստ Ներսէսեանի, այդ օրհներգին Հեղինակը չէր կրնար Թաղիադեանն ըլլալ, այլ՝ Յովհաննէս Տէր Յակոբեանը:

ԴԻԱՆԱ ԱՐԳԱՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ Ս. ԷԶՍԻԱԾՆԻ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Արծուի Բախչինեան
mala@freenet.am

Անցեալի հայ կանանց մէջ ուրոյն տեղ է գրաւում անգլիագիր գրող, հրապարակախօս, դիւանագէտ Դիանա Արգարը (Apcar, 1854-1937):

Նրա ծննդեան անունն էր Անահիտ, օրիորդական ազգանունը՝ Աղարէկեան²: Նախնիները եղել են նորջուղայեցիներ: Ծնունդ է Արեւելեան Հնդկաստանի բրիտանական գաղութ Բիրմայի (այժմ՝ Միանմար) մայրաքաղաք Ռանգունում³ (այժմ՝ Եմանգոն), բարեկեցիկ ընտանիքում: Նա առեւտրական Յովհաննէս Աղարէկի եօթերորդ զաւակն էր: Մայրը՝ Զմրուխտ, եղել է Հնդկահայ ճանաչուած վաճառական, գրող, թարգմանիչ, Ազգասէրի եւ Ազգասէր Արարատեանի հիմնադիր-անդամ եւ աշխատակից, Մեսրոպ Թաղիադեանի մտերիմ եւ նրա առաջին կենսագիր՝ Թադէոս Խաչիկ Աւետումեանի (1810-1863) դուստրը⁴:

Ծնողները յաջողապէս գրաղուել են կաթնամթերքների արտադրութեամբ: Յետագայում Աղարէկները տեղափոխուել են Կալկաթա, որտեղ էլ Անահիտը անգլիական կրթութիւն է ստացել կանանց մենաստանում: 1890ին նա ամուսնացել է ծնունդով նորջուղայեցի վաճառական Միքայէլ Արգարեանի (Մայքլ Արգար) հետ, որը մետաքսի վաճառքով է գրաղուել Հնդկաստանի եւ Ճապոնիայի միջեւ: Այսպիսով, Անահիտ Աղարէկը դարձել է Ծայրագոյն Արեւելքում գործարարութեամբ եւ առեւտրով գրաղուող Արգար գերդաստանի անդամը:

Նորապսակ գոյգն ամուսնական ճանապարհորդութեան է մեկնել Հոնկոնգ, Չինաստան, Ճապոնիա: Այստեղ էլ նրանք որոշել են մշտական բնակութիւն հաստատել, եւ բնակութեան վայր են ընտրել Կորէ քաղաքը, որտեղ նրանք գրաղուել են Հնդկաստանից Ճապոնիա եւ Ճապոնիայից Հնդկաստան տարրեր ապրանքների ներածման եւ արտածման գործով: Ունեցել են երեք զաւակ՝ Ռոզ (1890, Ռանգուն), Միքայէլ կրտսեր (1891, Կորէ) եւ Ռութ (1896): Միքայէլ Արգարը Կորէ քաղաքում հիմնել է առեւտրական ձեռնարկութիւն եւ Great Eastern հիւրանոցը: 1906ին ամուսնու անակնկալ մահից յետոյ Դիանա Արգարը շարունակել է ընտանեկան գործը, մինչեւ որդու չափահաս դառնալը: Այնուհետեւ նրանք տեղափոխուել են Ճապոնիայի ամենաբանուկ նաւահանգիստներից մէկը՝ Եոկոհամա, Տոկիոյից 30 կիլոմետր հեռու եւ բացել ընդարձակ մի վաճառատուն, որ առեւտուր է կատարել Չինաստանի, ԱՄՆի եւ Եւրոպայի հետ: Նրանք մի մեծ առանձնատուն են ունեցել Եոկոհամայի Եամատէ թաղամասում (չէնք թիւ 220), որի հիւրընկալ դռները բաց են եղել ինչպէս օտար բարձրաստիճան անձանց, այնպէս էլ խոնարհ հայ գաղթականների առաջ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին եւ նրա տարիներին Դիանա Արգարը հանդէս է եկել հայ ժողովրդի մասին դասախօսութիւններով,

յօղուածներով, աշխատակցել Եոկոհամայի *The Japan Gazette* անգլերէն պարբերականին: Այդ թերթի հրատարակչութիւնում հրատարակած նրա անգլերէն գրքերից են՝ *The Truth About the Armenian Massacres*⁵ (1910), *The Case of the Armenians* (անթուակիր), *Betrayed Armenia* (1912), *In His Name* (1911), *The Peace of Europe* (անթուակիր), *The Peace Problem* (1912), *Peace and No Peace* (1912), «What the German Foreign Minister Has Said»; «The Powers, the Christians of the East, and the Turk»; «Russian Occupation of Armenia»; «Open Letter to the Right Honorable H.H. Asquith» (1913. Հորս յօղուած պարունակող փոքրիկ հաւաքածոյ, որոնցից երկուսն արտատպուած են *The Far East*-ից (Մայիս-Յուլիս 1913), իսկ երրորդը՝ *The Japan Gazette*-ից, (Յունիս 1913), *The Great Evil* (1914), *On the Cross of Europe's Imperialism: Armenia Crucified* (1918):

Արդարի գրութիւններն ի յայտ են բերում քաղաքական իրազեկութիւն եւ պատմական մեծ արժէք ունեն: Արդարը ստանում եւ կարդում էր ոչ միայն հայկական եւ ճապոնական, այլեւ անգլիական, ամերիկեան եւ հնդկական մամուլ, նամակագրութիւն ունէր աշխարհի քաղաքական, հոգեւոր եւ այլ բնագաւառների երեւելի գործիչների հետ: Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է ճապոնացի ուսումնասիրող Հիդեհարու Նակաձիման, «Դիւանա Արգարը, որը 46 տարի ապրել էր հեռու Ճապոնիայում, մեր կարծիքով, միակ հայ կինն էր, որ լիովին տիրապետում էր միջազգային իրավիճակին»⁶:

Այս գործերից բացի նա անգլերէնով հրատարակել է նաեւ *The Lonely Crusador* վէպը, *Կայսերապաշտութիւնը եւ Օրէնքը* աշխատութիւնը⁷, յօղուածներ ակադեմիական, քաղաքական եւ առեւտրական պարբերականներում, ինչպէս նաեւ մի շարք բանաստեղծութիւններ, որոնք լոյս են տեսել եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլում, ի թիւս որոնց՝ «Մի Ամերիկա, Առ Քեզ Գոչ է Արմենիա» բանաստեղծութիւնը⁸: 1921ին նամակով դիմել է Մարտէյում հրատարակող *Արմենիայի* խմբագրութեանը, խնդրելով թերթի ճակատին տպագրել իր աղօթքը, որպէսզի ամէն հայ կարողանայ ձայնակցել իրեն:

«Որ Հայ ազգն ապրի,

Որ Հայաստան ազատուի,

Որ Հայոց Հանրապետութիւնն հաստատ մնայ,

Շնորհեա Տէր եւ ողորմեա»⁹:

Իսկ «Աստուած Պահպանեա Հայաստան» բանաստեղծութիւնը նա ուղարկել է Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարներին՝ խնդրելով ամէն օր ընթերցել հայոց եկեղեցիներում¹⁰:

Դիւանա Արգարը Եոկոհամայում հրատարակել է նաեւ պամֆլետներ՝ *The Armenian Massacres* (1910), *The Anguish of the Near East* (1912), *The Murder of Armenia* (1916), *The American Mandate for Armenia; Armenia's Needs; The Armenian Republic*: Նրա վերջին գործը եղել է *From the Book of One Thousand Tales, Stories of Armenia and its People, 1892-1922* պատմուածքների ժողովածուն, որ 2004ին ԱՄՆում հրատարակել է նրա թոռնուհին՝ Լիւսիլ Արգարը¹¹: Դրանք թէեւ գեղարուեստական գրուածքներ են, սակայն բոլորն էլ իրական

Հիմք ունեն, ներկայացնում են Հայ ժողովրդի կեանքն իր Հայրենիքում, որոնք Արգարը յսել եւ գրի է առել Ճապոնիա հասած Հայ փախստականներից:

Տեղեակ լինելով Հնդկաստանում բրիտանական կայսերապաշտութեան գործունէութեանը՝ Արգարը յստակօրէն նկատել է Օսմանեան Կայսրութիւնում ապրող Հայերի Հանդէպ եւրոպական օգնութեան պակասը: Նա ցանկանում էր, որ ԱՄՆը մանդատաւոր (այսպէս կոչուած՝ խնամակալ պետութիւն) Հանդիսանայ Հայաստանի համար, որը տեղի չունեցաւ: Կատարուեց ամէնից ահաւորը, Արգարի միլիոնաւոր Հայրենակիցներ զոհ գնացին թուրքական եաթաղանին: Այդժամ իր կրթութեամբ, հարստութեամբ եւ Հայրենասիրութեամբ թէ՛ Հայերի, թէ՛ օտարների մէջ մեծ համբաւ վայելած Դիանա Արգարը փորձել է գործնականում օգտակար լինել ազգակիցներին եւ Հայաստանին, որտեղ նա երբեք չէր եղել: Հայրենի ժողովրդի Հանդէպ ունեցած պարտքի զգացումից ելնելով՝ Դիանա Արգարն ամէն կերպ օգնել է բազմաթիւ Հայ գաղթականների, որոնք Սիրիոյ եւ Ճապոնիայի վրայով ցանկացել են տեղափոխուել ԱՄՆ¹²: Միայն Վլադիվոստոկում 1910ականների վերջին 500 Հայ է եղել, որոնց մի մասը մեկնել է Ճապոնիա՝ այնտեղից ԱՄՆ անցնելու համար: Վաւերական անձնագրից բացի երկիր մուտք գործող իւրաքանչիւր անձից ճապոնական իշխանութիւնները պահանջել են ունենալ նաեւ առնուազն 1500 եէն դրամ՝ մուրացկանութեամբ չգրադուելու եւ պետութեան վրայ բեռ չդառնալու մտահոգութեամբ¹³:

Ժամանակակցի վկայութեամբ, Ճապոնիայում «Ընդհանրապէս դէպի հայերը լաւ վերաբերմունք կայ, մինչ դէպի ռուսները միայն ատելութիւն է նկատուում»¹⁴: Այդ բարեհաճ վերաբերմունքի մէջ, անշուշտ, իր դերն է ունեցել նաեւ Դիանա Արգարը: Թողնելով իր ընդարձակ վաճառատան տնօրէնութիւնը՝ նա անձամբ է գնացել ճապոնական իշխանութիւնների եւ Հիւպատոսների մօտ՝ կամաւոր կամ փախստական Հայերի անցաթղթի խնդիրները կարգադրելու եւ նրանց ճանապարհորդութիւնը դիւրացնելու համար: Իր առեւտրական գործակալութիւնը նա օգտագործել է որպէս Հայ գաղթականների դիւանագիտական առաքելութեան գրասենեակ, իսկ իր տունը՝ որպէս նրանց ժամանակաւոր ապաստարան: Նրա վկայութիւնների հիման վրայ թէ՛ ճապոնական իշխանութիւնները, թէ՛ եւրոպական Հիւպատոսները անցաթուղթ են տուել Հայ փախստականներին¹⁵: Ըստ 1919ին Արգարին այցելած ծնունդով ազուլիսցի վաճառական Թովմաս Եարդուլեանի վկայութեան, «տեղական ոստիկանութեան մօտ նրա մի խօսքը ատելի արժէ, քան որեւէ պաշտօնական անցագիր: Հայերի հետ որեւէ բիրիւնացութեան դէպքում տիկին Արգարին են դիմում, եւ նա անմիջապէս իր խօսքով, բարոյական ազդեցութեամբ, իր նիւթական միջոցներով օգնութեան է հասնում պատահաբար այդ կողմերն ընկած որեւէ հայի եւ նեղ դրութիւնից հանելով, խորհուրդներ է տալիս ու ճանապարհում ուղած ուղղութեամբ: Հեռաւոր Արեւելքի այս բախիղի մէջ տիկին Արգարը ներկայանում է որպէս մի մխիթարական դէմք նեղն ընկած, լեզուից եւ տեղական բարքերից անտեղեակ եւ ճանապարհը կորցրած պատահական հայի: Այնքան է նպաս-

տել նիւթապէս անցող դարձող հայերի, որ որդիքը սկսել են լրջօրէն բողոքել այդ անհաշիւ նպաստների դէմ: Շատ անգամ ամերիկեան կամ անգլիական ներկայացուցիչները տիկին Արգարի վկայութեան վրայ հիմնուած նպաստներ են տալիս եւ յարմարութիւն, որ այս կամ այն ճամբորդը կարողանայ հասնել Ամերիկա կամ Անգլիա: Յաճախ տիկին Արգարի դիմումի վրայ նաւային ընկերութիւնները այս կամ այն հայի ճամբորդութեան մեծ գեղջով (sic) տոմսակ են րաց քողնում: Տիկին Արգարը հայերէն լրագրեր է ստանում եւ մայրական հոգածութեամբ ամէն մի ճամբորդի դիրութիւններ ընձեռելու հետ չի մոռանում եւ լրագրեր տալ, որպէսզի ճանապարհին ուրիշ լեզու չիմացող հայր զբաղի հայերէն լրագիր կարդալով»¹⁶:

1919ի Մայիսին Դիանա Արզարը մասնակցել է Խարրինում (Զինաստան) կայացած Սիրիոյ եւ Մայրագոյն Արեւելքի Հայերի Համաժողովին, որտեղ նրան բնորոշ են պատուաւոր նախագահ: Համագումարի օրակարգի գլխաւոր եւ կարեւորագոյն հարցը եղել է Հայաստանին շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելը: Այդ նպատակով կատարուել է հանգանակութիւն եւ յատուկ պատուիրակութեան միջոցով ուղարկուել Հայաստան¹⁷: Պատուիրակ Գրիգոր Զամոյեանը երբ Ճապոնիայով վերադարձել է Հայաստան՝ հիւրընկալուել է Դիանա Արզարի մօտ, որը նրան է յանձնել մետաքսից պատրաստուած 300 հատ եռագոյն դրօշ՝ Հայաստանի կառավարութեանը յանձնելու համար¹⁸:

1920ի Յուլիսին Դիանա Արզարը նշանակուել է Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ գլխաւոր հիւպատոս Մայրագոյն Արեւելքում: Այսպիսով, նա դարձել է աշխարհում դիւանագիտական պաշտօն զբաղեցրած առաջին կինը¹⁹: Պահպանուել է 1922ի Յուլիսի 22ին Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի Նախարար Համօ Օհանջանեանի նամակը Դիանա Արզարին՝ վերջինիս պատուոյ հիւպատոս նշանակելու մասին:

«Յարգելի Տիկին,

Ինձ լաւ յայտնի է, որ Մայրագոյն Արեւելքում ոչ որ չի գործել այնքան, ինչքան Դուք, մեր նորածին Հայրենիքի շահերը պաշտպանելու եւ մեր հայրենակիցների ծանր վիճակը բերնացնելու համար: Նոյնպէս ինձ յայտնի է, որ այդ հեռու վայրերում ոչ մի հայ յունի այնքան մեծ հեղինակութիւն տեղացիների եւ մեր հայրենակիցների մօտ, ինչպէս Դուք, ուստի ես Չեզ նշանակում եմ Հայաստանի պատուաւոր հիւպատոս ճապօնում եւ յուսով եմ, որ չէք մերժիլ ստանձնել այդ ծանր պաշտօնը յօգուտ մեր երիտասարդ հայրենիքին:

Սորա հետ միասին ուղարկում է Չեզ համապատասխան հաւատարմագիր. վստահ եմ, որ ճապոնական կառավարութեան կողմից ոչ մի արգելքի չէք հանդիպիլ ստանալու անհրաժեշտ "exequator" (դիւանագիտական փաստաթուղթ - Ա.Բ.-)»²⁰: Այս նամակի հետ մէկտեղ Արզարին ուղարկուել է նաեւ Ֆրանսերէն մի հաւաստագիր՝ վերջինիս պատուաւոր հիւպատոս լինելու վերաբերեալ²¹: Երեւանի Թառաջօրաթերթին արդէն Յուլիսի 24ին հրատարակել է Արզարի՝ հիւպատոս նշանակուելու լուրը²²: Ճապոնիան de facto ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետութեան՝ հեշտացնելով Դիանա Արզարի մարդասիրական գործունէութիւնը եւ փախստականներին տրուող օգնութիւնը²³:

Դիանա Արզարի հոգածութիւնը տարածուել է նաեւ Մայրագոյն Արեւելքի այլ երկրներում բնակուող հայութեան վրայ: Նրա հովանաւորութիւնն է վայելել Սինգապուրի հայ գաղութը եւ 1835ին կառուցուած Սուրբ Գրիգոր հայկական եկեղեցին: Նա օգնութեան ձեռք է մեկնել նաեւ Ինդոնեզիայի հայերին²⁴:

Ժամանակակիցների վկայութեամբ՝ Դիանա Արզարը եղել է զարգացած, կրօնասէր, քաղաքականապէս տեղեկացուած, գթառատ, յստակ գործող անձնաւորութիւն: Այնքան տպաւորիչ արտաքին է ունեցել, որ երբ մուտք է գործել

դահլիճներ՝ բոլոր ազգերի ներկայ դիւանագէտները ոտքի են կանգնել: Հայերէնից եւ անգլերէնից բացի տիրապետել է հինդի լեզուին եւ ճապոներէնին:

Այս ականաւոր կին գործչի դիմանկարն ամբողջանում է 1925ին Ճապոն-իայում նրան այցելած Էջմիածնի պատուիրակ Ռուբէն Ծ. Վրդ. Մանասեանի Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին (Գէորգ Ե. Տփիսիսեցի, գահակալել է 1911-1930ին) 1925ի Դեկտեմբերի 30ին գրած նամակով, որտեղ ի միջի այլոց գրուած է.

«Ճանապարհորդութեանս ընթացքում Հայ համայնքների մէջ, հանդիպեցի այնպիսի անհատների, որոնք բացառիկ դիրք ունեն եւ խաշոր դեր են կատարում մեր գաղութային-ազգային հասարակական կեանքում:

Այդ անհատներից է Ջափոնիայի Կորէ քաղաքում ապրող Տիկ. Դիանա Աղաբէկ Արզարը, որը աչքի ընկնող դիրք է գրաւել, ոչ միայն Հայ շրջաններում, այլ եւ Ջափոնական քաղաքական եւ հասարակական ասպարէզում:

Տիկին Արզարը եղել է Հայաստանի հանրապետութեան դեսպանը Ջափոնիայում, որպիսի պաշտօնով նա ամենալայն չափով աջակցութիւն է ցոյց տուել այդ շրջաններում բնակութիւն հաստատած Հայերին, անկախ դրանց բոլոր ճանապարհորդներին, որոնք Ջափոնիայի վրայով անցել են Ամերիկա կամ դէպի Հայաստան, տուել է ամէն դիւրութիւն եւ յարմարութիւն, իսկ չքաւորներին օժանդակելով դրամով, որով մեծ դիւրութիւններ է ստեղծել շատ ու շատ գաղթականների Ամերիկա անցնելու:

Տիկ. Դիանա Արզարը չէ եղել հարուստ, երկար տարիներ ապրելով Ջափոնիայում, մի երկրում, որտեղ օտարների համար փակուած է ամէն մի ապրուստի աղբիւր, շնորհիւ իր լեզուագիտութեան եւ մտաւոր ընդունակութիւնների կարողացել է ապրուստի միջոց ստեղծել, հասարակական աչքի ընկնող դիրք գրաւել:

Նա Հեռաւոր Արեւելքի իշխանուիւն է, որին դիմում են ամէնը թէ՛ անձամբ եւ թէ՛ գրաւոր եւ բաւարարում նրա խորհուրդներից:

1923 թի Ջափոնիային հասած մեծ աղէտի՝ երկրաշարժի ժամանակ, երբ կրակի ճարակ դառնալով կործանում է Եակոհամա (sic) քաղաքը, կոտորում է հարիւր հազարաւոր խաղաղ ազգաբնակչութիւն²⁵, Տիկ. Արզարը նախախնամութեան շնորհիւ անփորձ ազատում է իր ամբողջ գերդաստանով, սակայն կորցնում է իր ունեցածքը եւ միանգամայն ընչազուրկ փախչում է Կորէ իր ամբողջ գերդաստանով, ուր եւ ապրում է այժմ:

Չնայած իր պատկառելի հասակին, Տիկ. Արզարը առոյգ է եւ առողջ դատողութեան տէր, հետաքրքրութեամբ հետեւում է Հայաստանի այժմեան շինարարութեան²⁶ եւ առանձին սիրով յիշում է Ս. Էջմիածինը, ցաւում էր Հեռու Արեւելքի կրօնական անմխիթար վիճակի վրայ, եւ խնդրում էր, որ Էջմիածինը յատուկ ուշադրութիւն դարձնի Հեռու Արեւելքի կրօնական կեանքին:

Տիկ. Արզարը ունի երկու դուստր եւ մէկ որդի, որոնցից մեծ դուստրը ամուսնացել է Նոր-Ջուղայեցի Պ. Սամուէլ Գալստեանի հետ, ունի երեք թոռ, իսկ որդուն ամուսնացրել է հայ օրիորդի հետ եւ ունի մէկ թոռ տղայ, որին մկրտեցի Ջափոնիայում եղած ժամանակ:

Տիկ. Աբգարը իր բարի սրտով, ոչ միայն գորովագութ մայր է իր գերդաստանի, այլ եւ մայրն է Հեռու Արեւելքի ամբողջ Հայութեան, մասնատրապէս դէպի ինձ, որպէս Ս. Էջմիածնի ներկայացուցչի ոչ միայն Ջափոնիայում առանձին ուշադրութեան արժանացրեց, այլ եւ իր նամակներով, հեռագրերով եւ բարի խորհուրդներով նպաստեց իմ գործի յաջողութեան:

....Վերոյիշեալի մասին ամենախոնարհաբար գեկուցանելով, համարձակում եմ Ձերդ Ս. Օծութեան ուշադրութեանը արժանացնել Տիկ. Դիանա Աղաբէկ Աբգարին եւ խնդրել նրան շնորհելու յիշեալ Տիկնոջ Օրինութեան Կոնդակ, որով իր կեանքի վերջին տարիներում հոգեպէս մխիթարուած կը զգայ, ի վարձատրութիւն այն բարութեան, որ Տիկ. Դիանա Աբգարը արել է եւ անում է հանդէպ Հայ ժողովրդի»²⁷:

*Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը, ըստ արժանւոյն գնահատելով Աբգարի գործունէութիւնը, 1928ին նրան արժանացրել է յատուկ կոնդակի*²⁸:

Ստորեւ այն.-

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի

Մեծարգոյ եւ համեստափայլ Տիկին Դիանա Ա. Աբգարի,

Հարազատ դատեր Մայր Աթոռոյս

ողջոյն եւ օրհնութիւն Հայրապետական

Քաջայայտ էր մեզ յանցելում, եւ յայժմիս եւս գոհունակութեամբ սրտի իրագեկ եղաք ի գրութենէ Տ. Ռուբէն ծայրագոյն վարդապետի, զի Դուք ի Հեռաւոր Արեւելս ոչ երբեք մոռանայք զհայրենիքս մեր՝ զՀայաստան աշխարհ եւ զՄայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, այլ եւ համապագ ցուցանէք բանիւ եւ գործով գտէր եւ զհամակրանս Ձեր՝ առ ազգային հաստատութիւնս մեր եւ մասնակից լինէք ազգային եւ հասարակական գործոց մերոց: Մխիթարութիւն է Հայրապետիս հանուրց Հայոց՝ տեսանել զհոգեւոր սիրելի դատերս մեր՝ զարդարեալս գործովք բարութեան եւ շողկապետալս հոգեւոր սիրով եւ զգացմամբ առ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, յորոց եւ Դուք հանդիսանայք յայդմ հեռաւոր աշխարհի: Գոհունակութեամբ իրագեկ եղաք նաեւ, զի Դուք, գոր բնածին բարի բարուց Ձերոյ եւ ըստ ջերմեռանդութեան, օժանդակ եւ սատար լեալ էք խորհրդովք եւ գործովք Ձերովք ներկայացուցչի Մայր Աթոռոյս Տ. Ռուբէն ծ. վարդապետի, զոր առաքեսցաք Հայրս տիրական կոնդակաւ մերով առ զաւակունս մեր, բնակեալս ի Հեռաւոր Արեւելս, ի հոգեւոր այցելութիւն եւ ի կրօնական մխիթարութիւն:

Արդ, ի նկատ առեալ Ձեր զօգտաւէտ գործունէութիւնն եւ զկենդանի հաւատս եւ զտէրն Ձեր առ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, այսու հայրապետական կոնդակաւս օրհնենք զՁեզ ի բոլոր սրտէ մերմէ, օրհնենք զգերդաստանն Ձեր՝ զսիրասուն զաւակունս եւ զբոռունս Ձեր, մաղբելով ի Տեառնէ պարգեւել ամենեցունդ կեանս բարեբաստիկս եւ երջանիկս:

Յորդորենք զՁեզ, հոգեւոր դուստր Մայր Աթոռոյս, այսպէս եւս ընթանալ ընդ նոյն ճանապարհ բարութեան եւ քրիստոնէական սիրոյ եւ դաստիարակել

գսիրելի գաւակունս եւ գրոտունս Չեր ի նոյն ոգի հայրենասիրութեան, ազգասիրութեան եւ կրօնասիրութեան:

Տէր Աստուած օրհնեացէ զամենեսեանդ եւ պահպանեացէ զձեզ ի փորձանաց, ամէն:

24 Ապրիլի 1926 թ.

Ս. Էջմիածին»²⁹:

Դիանա Աղարէկ Արզարը վախճանուել է 1937 Յուլիսի 8ին, Եոկոհամայում: Թաղուած է տեղի օտարերկրացիների գերեզմանատանը³⁰, ամուսնու չիրիմի կողքին: Նրա մարմարեայ տապանաքարին հայերէն եւ անգլերէն գրուած է հանգուցեալի անունը.

"DIANA AGABEG APCAR.

October 17th 1859 – July 8th 1937.

Out of Earth's Shadows unto Heaven's Glorious Day.

We Loved Her, but God Loved Her Best"³¹:

Այսօր Արզարի շիրիմը գտնուում է Տոկիոյում գործող Ճապոնա-Հայկական բարեկամութեան ընկերութեան հոգածութեան ներքոյ:

Դիանա Արզարի սերունդներն ապրել են ԱՄՆում: 1929ին Սան Ֆրանսիսքո եւն տեղափոխուել Ռոզ դուստրը՝ ամուսնու՝ Սամուէլ Գալստեանի եւ որդու՝ Կորիւնի հետ: Վերջինս յայտնի էր Լայոնէլ Գալստոն անունով որպէս փիլիսոփայ եւ քիմիկոս³²: Միւս դուստրը՝ Ռութը, ԱՄՆ է տեղափոխուել 1939ին, իսկ Միքայէլ Արզար-կրտսերը՝ 1945ին³³: Հայկական ոգով մեծացած Դիանա Արզարի գաւակները յետագայում աշխոյժ գործունէութիւն են ծաւալել Ամերիկահայ Օգնութեան Խաչի եւ եկեղեցական շրջանակներում:

Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահուող Դիանա Արզարի սոյն նամակները թէեւ մեծ մասամբ մաղթանքներ եւ էջմիածնին ուղղուած շնորհակալագրեր են՝ հիմնականում օրացոյցներ ստանալու վերաբերեալ, սակայն նկատի ունենալով, որ շատ քիչ մասունքներ են պահպանուել Դիանա Աղարէկ Արզարից՝ նպատակաւարմար գտանք դրանք հրատարակել: Ուրոյն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ նամակների լեզուն՝ ԺԹ. դարում հեռաւոր Արեւելքում ծնուած Հայուհու գրաւոր գրաբարախառն աշխարհաբարը: Նամակների շարադրանքի մէջ կատարել ենք ուղղագրական եւ կէտադրական անհրաժեշտ շտկումներ:

Ա.³⁴

Կօթ. Մայիս 9–1925

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Էջմիածին

Հայ Ազգի Հոգեւոր Հայր,

Մեծ պատիւ համարեմ, որ այս նամակն Ձեր վեհափառոս գրեմ եւ յայտնեմ իմ սրտի եռանդն դէպի Էջմիածին եւ Ձեր արքունին, որն Աստուած պահապանի եւ հաստատուն պահի Հայ ազգի համար:

Տեղոյցս որով միջոց չունենալով պարտաւորեալ Հարքինէն պարոն Կարապետ Ասպետեանի միջոցաւ ուղարկեցի մի փոքրիկ նուէր Էջմիածնի նորոգման 80 ոսկի ուրբիւ. ցաւեմ ի սրտէ, որ իմ նիւթական կարողութիւնն էվել չի խոստանում, ինչպէս արդէն Ռուբէն վարդապետին յայտնի է:

Ռուբէն վարդապետն եկաւ տեղս եւ իւրն շատ սիրով ստացանք, անպատճառ որ Հայ գաղութն որ այցելի, պիտի իւրն նոյն սիրով եւ յարգանքով ստանան:

Հայ գաղութներին շատ պէտք է, որ Էջմիածնի հետ կապացոյցութիւն ունենան, որ այդպիսով ազգային զգայուն ջերմ մնայ ցրուած հայերի հոգու մէջ:

Խոնարհութիւն մատուցանելով իմ եւ իմ զաւակաց
Դիանա Ա. Արզար³⁵

Բ.³⁶

Մեծապատիւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդ
ի՛ Սուրբ Էջմիածին

Բազում շնորհակալութեամբ ստացայ Հինգ հատ օրացոյց, մի հատ ինձ համար պահեցի եւ չորս հատ բաժանեցի:

Կրկին բազում շնորհակալութիւն:

Մնամ խոնարհութեամբ

Դիանա Ա. Արզար

Եօկօհամա, Մարտ 25-1926³⁷

Գ.³⁸

Սրբազան Բարձրագոյն Պատրիարք Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ՚ի Սուրբ Էջմիածին:

Խորին խոնարհութեամբ այս նամակն գրեմ Ձեր Սրբազնութեան եւ Հայրապետութեան, խնդրելով, որ Ձեր Հայրապետական խնամքն չպակասի Ձեր տառապեալ վշտեալ եւ տաքակուսեալ հօտի վերայ, որ Հայաստանէն, Սիրիի վերնով հասել են Ջապոնիա, որ գնան Ամերիկա եւ անդ միանան իւրեանց մերձաւոր ազգականների հետ, բայց տեղս մնացած են տառապեալ եւ տաքակուսեալ:

Սրբազան Հայ ազգի Հայրապետ, Ձեր հօտն շատ տանջուած է այս օտար արքայութեամբ:

Ամերիկեան հիւպատոսն պահանջի ծննդեան վկայականք եւ սորա ծնուած լինելով հանրապետութեան սահմանի մէջն, որ հողն, Ամերիկեան տէ-

րութիւնն ճանաչի որպէս «Արմէնիա», կուգեմ սոցա ծննդի վկայական Մայր եկեղեցու արքովց, Սուրբ Էջմիածնի չաքն (ինչ որ կասեն Անգլերէն seal) լինի քուղթի վերա, եւ Ձեր ձեռագրութիւն որպէս Հայրապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կամ ում որ Ձեր Սրբազնութիւնն կընտրի որպէս փոխարէն, այսինքն «Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդ» այնքան լինի, որ Մայր եկեղեցուց վկայականը ունենամ, որ ցոյց տամ Հիւպատոսին: Ներփակեմ օրինակներ ինչպէս վկայականը ուզեմ եւ կրկին խնդրեմ, որ Ձեր հայրապետական խնամքն լինի Ձեր յուսահատ հօտի վերայ:

Մնամ խորին խոնարհութեամբ
Դիանա Ա. Արզար

Եօկօհամա, Մարտ 25-1926³⁹

Դ.⁴⁰

Վեհափառն Եպիսկոպոսապետ, Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս
Ամենայն Հայոց ՚ի Սուրբ Էջմիածնի

Ձեր Վեհափառութեան աջն համբոյրելով յայտնեմ խորին շնորհակալութիւնս վասն օրհնութիւնով եւ ողջոյն, որ Ձեր վեհափառութիւնն շնորհել է ինձ պարգեւել եւ որն ստացայ ուրախութեամբ եւ գոհութեամբ⁴¹:

Որդիս եւ երկու դստերս (sic), հարսս, փեսես եւ թոռներս ընդ զիս համբոյրեն Ձեր Վեհափառութեան աջն:

Խորին խոնարհութեամբ
Դիանա Ա. Արզար

՚ի Եօկօհամա
Յունիս 8-1926

ակնկալ սպասեմ վասն ծննդական վկայականը գորն խնդրուած եմ:

Ե.⁴²

՚ի Եօկօհամա, Ջապոն
Փետրուար 24-1929

Վեհափառ Հայրապետ Ամենայն Հայոց եւ Սրբազան Գերագոյն Հոգեւոր
Խորհուրդ
Սուրբ Էջմիածին:

Յոյժ շնորհակալութեամբ ստացայ երկու օրինակ 1929 թուի օրացոյցի եւ մեծապէս գոհ եմ, որ ինձ մտաց պահէք, եւ միշտ Ձեր բարձր շնորհն ինձ վրայ է:

Ամենայն աւուրս աղօթեմ առ Աստուած, որ Տէր ինքն պահապանի Սուրբ Էջմիածին, մեր Վեհափառ Հայրապետ եւ Ս. Էջմիածինի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը:

Մնամ խորին խոնարհութեամբ
Դիանա Ա. Արզար

Զ.⁴³

Մեծապատիւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդ Սուրբ Էջմածինի

Պատիւ համարեմ այս նամակն գրել եւ մատուցանել իմ խորին շնորհակալութիւնը վասն օրացոյցն եւ նամակի պարունակուած մաղբանքն, որ ինձ համար շատ պատուական է:

Աղօթում եմ ամենայն աւուր կենաց իմոյ վասն Սուրբ Էջմիածինի հաստատուն պահպանութեան. ոչ թէ միայն ես եմ աղօթում, բայց անշուշտ հազարաւոր արտասահմանի հայեր, աշխարհիս որ անկիւնում որ տարածուած են, պիտի աղօթեն:

Մնամ խոնարհութեամբ
Դիանա Ա. Արզար

՝ի Եօկօհամա
Յունիս 6-1932

Է.⁴⁴

՝ի Եօկօհամա
Մայիս 14-1935

Վեհափառն Հայրապետ Ամենայն Հայոց եւ Մեծապատիւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդն Ս. Էջմիածին:

Մատուցանեմ իմ խոնարհութիւն եւ շնորհակալութիւն:

Գոհ եմ, որ ինձ չէք մոռանում այս հեռու եւ օտար արփում:

Կարօտ մնացած եմ իմ եկեղեցու ժամերգութիւններից եւ Սուրբ Պատարագի հաղորդութեան:

Հոգովս սիրել եմ իմ եկեղեցին, բայց կարօտ մնացել եմ:

Շնորհակալ եմ վասն օրացոյցն, որ ինձ ուղարկել էք:

Ուշացաւ այս նամակս գրելս հիւանդութեան պատճառի:

Մնամ հաւատարիմ դուստր Հայաստանի եկեղեցոյ:

Դիանա Ա. Արզար

Վեհափառն Հայրապետ Ամենայն Հայոց եւ Մեծապատիւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդն Ս. Էջմիածին:

Պատիւ ունեմ ընդունել ստանալ Մեծապէս շնորհակալութեամբ Ձեր յարգելի նամակն 24 Փետրուարի, եւ գոհութեամբ յայտնեմ իմ գնահատութիւնս վասն հայրապետական օրհնութեան, որն թանկագին է ինձ համար:

Ամենայն առաօտ աղօթեմ առ Աստուած, որ աջ Տեառն պահապան լինի Սուրբ Էջմիածնին եւ Հայրապետական արքովի վերայ:

Աշխարհ դատարկ է եւ ունայնութիւն: Մնաց մեզ միայն Հաւատ, Յոյս, Սէր: Եկեղեցին է մեր հաստատութիւնը:

Շնորհակալութեամբ եւս ստացայ երեք օրինակ օրացոյց. մի օրինակ ուղարկեցի Ամերիկա, մի Կօթէ եւ միւսն պահեմ ինձ համար:

Մնամ խոնարհութեամբ

Դիանա Ա. Արգար

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Մենք ընդհանրապէս Արգարի անունը գրում ենք Դայանա, սակայն այս անգամ ընդունեցինք Դիանա ձեւը, քանի որ Արգարն ինքը իր անունը հայերէն գրել է այդպէս:
- ² Արգարի կենսագրական տուեալները մեծ մասամբ վերցրած են հետեւեալ աղբիւրից՝ Isabel Kaprielian, Chad Krikorian, "Diana Apcar – Writer, Diplomat, Humanitarian," *Hye Sharzhum*, May, 1999:
- ³ Վերջին հրատարակութիւններում Դիանա Արգարի ծննդավայր միշտ նշում է Ռանգունը, սակայն նախկինում մեծ մասամբ նշուել է Նոր Զուղան (տե՛ս՝ Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան - Ա.Բ.), «Տիկ. Տիանա Արգար», *Հայրենիք Տարեգիրք*, 1945, էջ 150, նաեւ՝ Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, հատոր Ա., Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 9, նաեւ՝ Սոնա Զէյթեան, *Հայ Կնոջ Դերը Հայ Յեղափոխական Շարժման Մէջ*, Լոս Անճելոս, Քալիֆորնիա, 1992, էջ 200):
- ⁴ *Դիան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեանի*, խմբ. Մեսրոպ եպս. Աշճեան, Նոր Զուղա, 1979, էջ 585:
- ⁵ Տե՛ս՝ այս գրքի մի հատուած հայերէն թարգմանութեամբ՝ Տայանա Արգար, «Կոտորածներ եւ Հայոց Ապագան», *Կոչմակ*, 23.10.1910, ք. 17, էջ 396-397:
- ⁶ Հիղեհարու Նակաձիմա, «Մտորումներ Եոկոհամայի Արտասահմանցիների Գերեզմանատանը՝ Դայանա Արգարի Շիրմաքարի Մօտ», Ն. Հ. Յովհաննիսեան եւ ուրիշ. (խմբ.), *Հայաստան-Ճապոնիա Ժողովածու, Քաղաքական, Տնտեսական, Մշակութային, եւ Գիտական Ցարաբերութիւններ*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2005, էջ 175: Արգարի աշխատութիւններում արտայայտուած նկատառումների մասին տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 175-178: Արգարի գրութիւններն, անշուշտ, կատարել են իրենց դերը՝ ճապոնական հասարակութեանն իրազեկ են դարձրել հայոց ցեղասպանութեան մա-

սին: Այս իրողութեան մի ապացոյց կարող է լինել հետեւեալ փաստը: 1919ին բուրքական *Թասֆիր* թերթն աշխարհի չորս կողմից ի վնաս հայոց փաստեր է հաւարել, նաեւ հարցրել է Կ. Պոլսում գտնուող մի ճապոնացու: Վերջինս պատասխանել է. «Շատ պատմութիւններ հասկցուցին Հայկական Զարդերու մասին: Ձեռն կրնար պնդել թէ Թուրքերը անմեղ են: Իր պատմութիւնը ունենալու է այդ. Հարկաւ դուք ալ կեցած տեղերնիդ չջարդեցիք եւ: Խառն ցեղերով երկիր մը վարելը դժուար է: Միայն ձեզի խրատ մը տամ: Եթէ չէք ուզեր որ ասկէջ վերջ Եւրոպայի առջեւ ամբաստանութեան տեղի տաք, Զանացէք կարելի եղածի չափ յարմարիլ ոչ-խալամ տարրերուն հետ» («Ճապոն, Թասֆիր եւ Հայերը», *Վերջին Լուր*, 30.04.1919):

⁷ Յատը, այս մէկի անգլերէն վերնագիրը մեր տրամադրութեան տակ չկայ. *Imperialism and Law* գոյգէ՞:

⁸ Լոյս է տեսել *The Seattle Sunday Times* պարբերականում (19.01.1919, արտատպուել Նիւ Եորքի *Կոչնակ*ում, 20.12.1919, էջ 1537): Հայերէն կրճատ տարբերակը լոյս է տեսել ժամանակի հայ մամուլում.

Ի մէջ հզօրին եւ անզօրին,

Աստուած կայ յօգն եւ ի նպաստ.

Յարեւելից մինչ ի մուտս իշխէ Աստուած:

Ո՛հ, ո՛վ Արեւմուտք, ուր ժողովուրդն է իշխան,

Թերեւս Աստուած գոչէ զքեզ յօգնել փութով

Երկրին Արեւելեայց, ուր արհաւիրքն իշխան:

Ո՛հ, երկիր Արեւմտեայց, ո՛հ ազա՛տ աշխարհ,

Ո՛վ Ամերիկա, առ գոչէ Արմենիա: (Հայ Կին, ք. 3, 1.12.1919, էջ 39, նաեւ՝

Տարոս, 1919, էջ 427):

⁹ «Հայ Կնոջ Աղօթքը Հեռաւոր Դափոնի Մէջ», *Արմենիա*, 18.05.1921:

¹⁰ Բանաստեղծութիւնը լոյս է տեսել 1919ին, *Տարոս* հանդէսում (էջ 645), 1921ին՝ Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի օրացոյցում եւ վերահրատարակուել 1979ին (տես՝ Լեւոն Գ. Մինասեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Հիպատոս Տկն. Դիանա Արգար», *Նոր Զուլա Տեղեկատու*, 1979, Յուլիս, էջ 29: Նոյն յօդուածում (էջ 28) նշուած է, որ Ամենափրկիչ վանքի արխիւում պահուած են Դիանա Արգարից մի շարք նամակներ՝ ուղղուած ժամանակի բնակալ առաջնորդին, Համայնական Խորհրդին եւ Եզնիկ վարդապետին: Մենք նամակով խնդրեցինք Լեւոն Մինասեանին՝ մեզ տրամադրել այդ նամակների պատճենները. մեծարգոյ բանասէրը տեղեկացրեց, որ առայժմ անհնար է դրանք գտնել:

¹¹ Տես՝ Sarah Soghomonian, "Lucille Apar Introduces New Book", *Hye Sharzhum*, December 2004: Տես՝ գրքի գրախօսականը՝ Edward Alexander, "Diana Agabeg Apar's "From the Book of 1000 Tales," *The Armenian Reporter Int'l*, 30.04.2005:

¹² Այդ հայերի մէջ է եղել Յովհաննէս Տէր-Յովհաննիսեանը՝ ամերիկահայ անգլիագիր բանաստեղծուհի Դայանա Տէր-Յովհաննիսեանի հայրը, որին Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ուղարկել է Դապոնիա՝ գիտատնտեսութիւն ուսանելու: Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ չկամենալով վերադառնալ Հայաստան՝ Տէր-Յովհաննիսեանը տեղափոխուել է ԱՄՆ (անձնական ելմակ Դայանա Տէր-Յովհաննիսեանի հետ, 17.11.2006): Յետագայում նա իր դստերն անուանել է Դայանա՝ ի պատիւ Դայանա Արգարի: Այս իրողութիւնը յիշատակուած է Դայանա Տէր-Յովհաննիսեանի երկու բանաստեղծութեան մէջ (տես՝ Diana Der Hovanesian, "My Name," *Any Day Now*, Sheep Meadow Press, New York, 1999, էջ 67):

¹³ Տե՛ս՝ «Կեանքը Հեռու Վլադիվոստոկում», *Յառաջ*, 18.07.1920:

¹⁴ Նոյն:

¹⁵ Տե՛ս՝ «Հայաստանի Հիպատոստիին Ծառնի Մեջ», *Արմենիա*, 18.08.1920: Մեծ Եղեռնից մազապուրծ ԱՄՆի քաղաքացի Յարութիւն Թաշճեանը կնոջ եւ դստեր հետ 1915ին Խարբերդից փախել է Ռուսաստան, ապա հասել Սիբիր եւ Վլադիվոստոկ, որտեղից նրանց ուղարկել են Ճապոնիա՝ Տոկիո եւ Եոկոհամա: Այստեղ նրանք յայտնուել են ճապոնական ոստիկանութեան կասկածի ներքոյ, որոնք Ռուսաստանից եկած հայերին կասկածել են, թէ բոլշեւիկեան լրտեսներ են: Այդժամ նրանց գտել է Դիանա Արզարը, որը Սանքոյեան ազգանունով շանհայցի մի հայ օրիորդի եւ Ճապոնիայում ամերիկեան հիպատոսի ընկերակցութեամբ անձամբ գնացել է Թաշճեանների մօտ եւ նրանց յայտնել, որ իրենց կ'ուղարկեն Կանադա, որտեղից էլ նրանց երկաթուղու ճանապարհով կը ճանապարհեն Միացեալ Նահանգներ: Թաշճեանների մեկնելուց յետոյ էլ Արզարը հետաքրքրուել է նրանց ճակատագրով (տե՛ս՝ James H. Tashjian, "A Scant Codicil to the Diana Apar Exhibit," *Armenian Weekly Online*: July 2004):

¹⁶ «Կեանքը Հեռու Վլադիվոստոկում»:

¹⁷ «Համբարձում Պսակեան, Հանդիպումներ Եւ Պատահարներ», *Հայրենիք*, 1963, թիւ 1, էջ 77-78:

¹⁸ «Հայաստանի Ներկայացուցիչը Սիբիրում», *Յառաջ*, 31.08.1920:

¹⁹ 1922ին Լոնդոնից տեղեկացրել են, որ առաջին կինը, որ դիւանագիտական պաշտօնի է նշանակուել, Լոնդոնում Բուլղարիայի դեսպանի 28ամեայ դուստրն է, որը որպէս թարգման աշխատել է տարբեր երկրներում եւ նշանակուել է բուլղարական կառավարութեան առաջին քարտուղար Վաշինգտոնի բուլղարական պատուիրակութեան մէջ (տե՛ս՝ *Հայ Կին*, 16.07.1922, էջ 1065): Յաջորդ տարի՝ 1923ին Ալեքսանդրա Կոլոնտայը (1872–1952) նշանակուել է Նորվեգիայում ԽՍՀՄի մշտական ներկայացուցչութեան ղեկավար՝ դառնալով աշխարհում առաջին կին դեսպանը:

²⁰ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ՊՖոնդ 200, ցուցակ I, գործ 610:

²¹ Այդ փաստաթղթերը պատրաստուել եւ ուղարկել են Երեսնից Ծապոնիա մեկնող Գորոյեան ազգանունով մէկի ձեռքով, ինչպէս վկայել է Համօ Օհանջանեանը 1920ի Յուլիսի 21ին (տե՛ս՝ ՀԱԱ, նոյն տեղում): Դրանից մէկ օր առաջ արդէն Հայաստանի Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը Դիանա Արզարին գրել է մէկ այլ նամակ, որտեղ նշուել է. «Ժապօնը միշտ եղել է այն պետութիւնների շարքում, որոնք ցոյց են տուել մեզ իրանց ջերմ համակրանքը եւ աջակցութիւնը եւ անմիջապէս ճանաչել է մեր Հանրապետութեան անկախութիւնը: Ուստի Մինիստրութիւնս պատիւ ունի խնդրելու Ձեզ, համաձայն Պ. Վարդապետի կարգադրութեան, Հայաստանի կառավարութեան անունից ուղղել ջերմ շնորհակալութիւններ Նորին Կայսերական Մեծութեան Միկադոյի Կառավարութեանը: Սորա հետ միասին ուղարկոււմ է Ձեզ Հայկական Պետական Զինանշանի օրինակը» (ՀԱԱ, նոյն տեղում):

²² «Ծապօնիայում, Իօզա Համա (sic) քաղաքում, Հայաստանի Պատւաւոր Հիպատոս նշանակուել է յայտնի կին գործիչ Դիանա Աղարէկ Արզարը: Դիանա Աղարէկ Արզարն Ծապօնում, թէ պետական դէմքերի շրջանում եւ թէ հայ գաղութի մէջ համակրանք է վայելում» (Լրատու, *Յառաջ*, 24.07.1920):

²³ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III, University of California Press, 1996, էջ 439:

²⁴ Զէյթլեան, էջ 202:

- ²⁵ 1923ի Սեպտեմբերին գրուել է, որ Եոկոհամայի մի քանի հարիւր հազար բնակիչներից մնացել է միայն 40 հազարը, մնացածը կամ փախել է, կամ զոհուել («Ճափոնի Աղետը Կը Մեծնայ», *Հայրենիք*, 6.09.1923):
- ²⁶ Այս վկայութիւնը հակասում է Ձէյթլեանի պնդումին, որ «Համայնավար իշխանութեան Հաստատումը խոր վիշտ պատճառեց Հայրենասէր Հայուհիին» (Ձէյթլեան, էջ 202):
- ²⁷ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4668:
- ²⁸ քնօրինակը տես՝ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4671:
- ²⁹ Տես՝ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4671:
- ³⁰ Եոկոհամայի օտարերկրացիների գերեզմանատան վերաբերեալ մանրամասն տես՝ Evgeny Steiner, *Bez Fudziyami: Yaponskie Obrazi I Voobrazhenia* (Առանց Ֆուձիամայի. ճապոնական կերպարներ եւ պատկերացումներ), Մոսկուա, 2006, էջ 107-118, 179-181, 311-313:
- ³¹ Նակաձիմա, էջ 170:
- ³² Փիլիսոփայ եւ քիմիկոս Լայոնէլ Գալստոնը (Կորիւն Գալուստեան, Galstaun) ծնուել է 1914ին, Ճաալում, մահացել 2002ին, Նիւ Եորքում: Սամուէլ եւ Ռոզ Գալստեանների որդին մանկուց բնակուել է Եոկոհամայում, որտեղ ստացել է նախնական կրթութիւնը, սովորել անգլերէն, ֆրանսերէն, ճապոներէն: Որոշ ժամանակ ուսանել է Ճապոնիայի Ամերիկեան Երկրորդական Դպրոցում: 1929ին հաստատուել է ԱՄՆում, ուսումը շարունակել Դէյթոնի Օհայօ Համալսարանում, որտեղ ստացել է Փիլիսոփայութեան Դոկտորի աստիճան: Յետագայում մասնագիտացել է նաեւ քիմիայի մէջ՝ արժանանալով Քիմիագիտութեան Դոկտորի աստիճանի: Ամուսնացած է եղել ամերիկահայ դաշնակահարուհի Մարօ Աճեմեանի (1922-1978) հետ: Եղել է *Ararat* գրական եռամսեայ հանդէսի խմբագրական խորհրդի երկարամեայ անդամ:
- ³³ Երբ 1941ին սկսուել է ամերիկա-ճապոնական պատերազմը, ճապոնացիները Միքայէլ Արզար-կրտսերին համարել են թշնամի եւ բանտարկել են: Նոյն թուականին մահացել է նրա դուստրը՝ Դորոթին: 1942ին ընտանիքն արտորուել է Կարուիձասա, որտեղ էլ մնացել է մինչեւ 1945ը: Նոյն թուականին ԱՄՆից Ճապոնիա է գործուղուել Լայոնէլ Գալստոնը, որն աշխատել է ամերիկեան ռմբակոծութիւնների հասցրած վնասը ուսումնասիրող խմբում: Նա գտել է մօրեղբօրը եւ նախապատրաստել նրանց տեղափոխումը ԱՄՆ (Նակաձիմա, էջ 174):
- ³⁴ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4667, վաւերագիր 1:
- ³⁵ Սոյն մամակի պատասխան շնորհակալագիրը, գրուած էջմիածնում 1925ի Յունիսի 23ին, Ճապոնիա է ուղարկուել խարբինցի Կարապետ Ասպետեանի միջոցով: Տես այդ գրութիւնը՝ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4708, վաւերագիր քիւ 20:
- ³⁶ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4670:
- ³⁷ Նոյն գործում պահպանում է այս մամակի երկրորդ օրինակը. թերեւս Դիանա Արզարն անհանգստացել է, որ մի մամակը կարող է տեղ չհասնել եւ ուղարկել է երկրորդը:
- ³⁸ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4669:
- ³⁹ Սոյն մամակից նոյնպէս գրուել է երկու օրինակ: Ուղարկուել է, ինչպէս ծրարի վրայ է նշուած, «via Siberia, Registered, Etch Miatzin, Armenia, SSSR»: Գործին կցուած են նաեւ երկուական օրինակ անուամաթերթիկներ՝ Ճապոնիա հասած հայերի տուեալներով, հայերէն եւ անգլերէն: Նրանք են՝ Աննա Տէր-Լազարը (ծն. 1862, Երեւան),

Անբառամ Մարգարեանը (ծն. 1870, Երեւան), Նունօ Դաիթեանը (ծն. 1882, Էջմիածին), Սամուէլ Փալաստանեանը (ծն. 1883, Երեւան), Սամուէլ Գալստեանը (ծն. 1883, Երեւան), Վարդանոյշ Թորոսեանը (ծն. 1890, Էջմիածին), Փայլածու Սիմիկեանը (ծն. 1905, Երեւան), Ազիզուլ Հայրապետեանը (ծն. 1907, Էջմիածին), Հմայեակ Հայրապետեանը (ծն. 1912, Էջմիածին), Արիստակէս, Արփենիկ եւ Կարապետ Հայրապետեանները (ծն. 1911, 1912, 1913): Ինչպէս տեսնում ենք, բոլորի ծննդավայր նշուած է Երեւանը կամ Էջմիածինը: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդպէս արուել է՝ որպէս Հայաստանի ամենից յայտնի բնակավայրեր: Այս ցանկում նշուած է նաեւ Դիանա Աբգարի փեսան՝ Սամուէլ Գալստեանը, որն իրականում եղել է նորջողայեցի, սակայն նրան նոյնպէս պէտք է եղել վկայական Հայաստանում ծնուած լինելու վերաբերեալ, որի շնորհիւ էլ նա 1929ին կարողացել է տեղափոխուել ԱՄՆ:

⁴⁰ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4667, վաւերագիր 2:

⁴¹ Նկատի ունի Վեհափառի իրեն ուղարկած կոնդակը:

⁴² ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4672, վաւերագիր 1:

⁴³ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4672, վաւերագիր 2:

⁴⁴ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4672, վաւերագիր 3:

⁴⁵ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4672, վաւերագիր 4-5:

DIANA APCAR'S LETTERS TO THE SUPREME COUNCIL OF ST. ECHMIADZIN (summary)

ARTSVI BAKHCHINIAN

Diana Apcar (1854-1937) was one of the outstanding figures of the early twentieth century Armenians of the Far East.

Apcar was born in Rangun, Myanmar, then relocated with her family to Calcutta, where she married Michael Apcar in 1890; they settled in Japan. Apcar was an outspoken figure in the Armenian community of the Far East. She wrote a number of articles, published books and essays on the Armenian question, and campaigned for Armenians' rights under Ottoman oppression.

In 1920 Apcar was appointed diplomatic representative of the Republic of Armenia and maintained good relations with St. Echmiadzin.

Apcar was supportive and helpful to Armenian migrants. During and after the Armenian Genocide, in the late 1910s, a number of refugees had reached Vladivostok and wanted to cross to the USA. They referred to her for help. The local Japanese authorities sought her advice in such cases too. Apcar helped these refugees and intervened with the local Japanese authorities to grant them exit permits.

The author, Artsvi Bakhchinian, presents 8 letters/notes Diana Apcar sent to St. Echmiadzin between March 25, 1926 and May 14, 1935. These letters have to do with requests regarding church calendars and birth certificates, which were necessary for the granting of exit visas to the refugee Armenians.

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՍՏԱԿՆԵՐԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varnyl@yahoo.com

Ըստ «Տեղի, ժամանակի Եւ Գրողի Մասին»՝ Կոստան Զարեանի կեանքի վերջին տարիներուն գրուած ու յետմահու հրատարակուած կարճառօտ ինքնակենսագրութեան տուեալներուն, Արշակ Զօպանեանի եւ Զարեանի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցած է վերջինիս պատանեկութեան՝ փարիզեան ուսանողութեան տարիներուն (1895-1901)¹: Այդ ժամանակ, Զօպանեան նոր սկսած էր Ֆրանսայի հայասիրական շարժումին մէջ իր դերակատարութիւնը, իսկ Զարեան «փոքրիկ ռուս»ն էր, որ փարիզեան լիկէոնի մէջ կ'ուսանէր: Դէպի հայութիւն իր «վերադարձ»ի շրջանը ապագայի գործ էր դեռ:

1914ի Հոկտեմբերին Պոլիսէն խոյս տալով, Զարեան իր առաջին կնոջ՝ Թագուհի Շահնազարեանի, եւ նորածին երկու զաւակներուն՝ Վահէին եւ Արմէնին հետ, տարի մը Պուլկարիա մնացած է: Այնուհետեւ, մեկնած է Իտալիա, ուր անցուցած է հիմնականին մէջ 1915-1921 տարիները, դէպի Ֆրանսա ու Կովկաս կատարած երկու ճամբորդութիւններու ընդմիջումով: 1917-1919ին, երբ Զարեան ինքզինք նուիրած էր Հայ Դատի հետապնդման հարցերուն, սկսած է նամակցիլ Զօպանեանին հետ, որուն բազմաբնոյթ գործունէութիւնը այդ շրջանին բաւականին ծանօթ է²: Այս թղթակցութիւնը շարունակուած է, ընդմիջումներով, մինչեւ 1950: Զօպանեան իր վերջին նամակին մէջ կ'ակնարկէ Զարեանի բաղձանքին՝ Փարիզ այցելելու եւ վերստին հանդիպելու: Ասիկա հաւանաբար տեղի ունեցած չէ, գոնէ մինչեւ փարիզահայ գրագէտին արկածահար մահը 1952ին:

Այստեղ կը ներկայացնենք ցարդ տրամադրելի երկկողմանի նամակագրութիւնը (1917-1919, 1945-1946 եւ 1950): Այլ առիթի կը թողուենք 1922-1931ին Զարեանի գրած նամակներուն առանձին հրատարակութիւնը, քանի որ Զօպանեանին պատասխանները ցարդ յայտնաբերած չենք (հնարաւոր է, որ Զարեանի հարազատներուն մօտ գտնուող անձնական արխիւին մէջ ըլլան): Անոնցմէ քանի մը նմոշներ լոյս ընծայած էինք ատենին՝ Զարեանի «Երեք Երգ Ասելու Համար Վիշտը Երկրի Եւ Վիշտը Երկինքների» վիպերգի հրատարակութեան կապակցութեամբ³:

Նամակները ամբողջութեամբ պահպանուած են Զարենցի Անուան Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին (ԳԱԹ) մէջ: Նոյնութեամբ կը հրատարակենք զանոնք, յարգելով երկու նամակագիրներուն լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Զարեանի: Նամակները օժտած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր պայմանները թոյլատրած են մեզի: Այս առիթով, կ'ուզենք մեր շնորհակալութիւնը

յայտնել բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Արծուի Բախչինեանին (Երեւան) իր թանկագին օժանդակութեան համար:

Ա.⁴

Սիրելի Կ. Չարեան,

Երեկ ստացայ պ. G. Ferrero-ի⁵ ստորագրութեամբ՝ պատճենը այն մամակին, զոր Ֆիլեմոսի հայասեր իտալական քոմիթեն⁶ ուղղած է դաշնակից պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն: Այդ պատճենը ցոյց պիտի տամ Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան⁷ ընկերներուն եւ պ. Ferrero-ին պիտի դրկենք շնորհակալութեան մամակ մը մեր Միութեան կողմէն:

Պ. Տէր-Ստեփանեանէն⁸ խնդրած էի որ ձեզ յայտնէ իմ շնորհատրութիւններս՝ այդ գեղեցիկ եւ կարեւոր ցոյցին⁹ դրդիչն եղած ըլլալնուդ համար: Պարտք կը համարիմ անձամբ եւս ձեզ յայտնել շնորհատրութիւններս եւ շնորհակալութիւններս:

Résolutionը գրուած է շատ լաւ ձեւով, իմ զգացմանցս բոլորովին համապատասխան: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ Temps-ին եւ ուրիշ ֆրանսական լրագրաց մէջ անոր բանաձեւը փոխուած եւ կրճատուած էր (հայ combattants-ներուն յիշատակունը ջնջուած, անկախութիւնը ինքնավարութեան վերածուած, եւն): շատ ուրախ եղայ կարդալով բուն résolution-ը¹⁰: Ռուս յեղափոխութենէն առաջ, մենք ինքնավարութեան խօսք կրնայինք միայն ընել (թելտ եւ այն ձեւը որով գոնէ ես ինքնավարութիւն կ'ուզէի, անկախութեան համարժէք էր գրեթէ). բայց այժմ անկախութիւն պէտք է ուզենք բացէ ի բաց:

Այդ ցոյցին նկարագրութիւնը հրատարակող իտալական լրագիրներէն մէկ մէկ օրինակ եթէ հաճիք դրկել ինձի, շատ շնորհակալ կ'ըլլամ:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս,

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 17 Rue La Bruyère
23 Յունիս 1917

Բ.¹¹

Via della Robbia 54
Firenze
28-VI-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ժամանակին ստացանք ձեր հեռագիրը ցոյցէն օր մը [յ]ետոյ եւ այժմ ձեր մամակը: Comité-ն մտադիր է շարք մը ուրիշ ցոյցեր սարքելու Իտալիոյ ուրիշ մեծ քաղաքներու մէջ որպէսզի résolution-ին միանայ միահամուտ կերպով ամբողջ իտալացի ժողովուրդը:

Կը զարմանամ որ ֆրանսական թերթերը այդքան աղաւաղած են résolution-ը: Անհրաժեշտ է անմիջապէս մեծ թերթերու մէջ հրատարակել իր ամբողջ բովանդակութեամբ իսկական *facte*-ը: Կը դրկեմ ձեզի առ այն թերթերը որոնք խօսած են մանրամասնութեամբ ցոյցի մասին¹²:

Ըստ իմ համեստ կարծիքի, արտասահմանի հայութիւնը չի ընել այն ամենը ինչ որ կրնար եւ պէտք էր ընել: Օրինակի համար delegation-ի¹³ ծերութիւնների¹⁴ ձայնը չի լսուիր, հայութեան միահամուտ կամքը չէ յայտարարւած: Չէ՞ք կարծեր որ հայկական congrès-ի մը անհրաժեշտութիւնը կը զգացի, որ պէսզի Եւրոպան միացած հայ ժողովուրդի կամքը ճանչնայ: Բարի կ'ըլլար այդ մասին ձեր կարծիքը [1 բառ անընթ.] եւ կարծիքը ձեր բարեկամներու:

Ռուս յեղափոխութեան վրայ ես մեծ յոյսեր չ'ունիմ. ժողովուրդ մը որ[ուն] ազգային ինքնագիտակցութիւն կը պակսի չի կարող հասկնալ մեր դատը: Այն ու ամենայնիւ այժմ է որ պէտք է աշխատիլ եւ բարձր ձայնով պահանջել մեր սուրբ իրաւունքներու իրագործումը:

Առիթէն կ'օգտուիմ յայտնելու համար ձեզի այն համակրութիւնն ու հիացմունքը որ տաժած եմ միշտ ձեր գրական գործունէութեան համար եւ կը խնդրեմ ընդունիք իմ եղբայրական զգացումներուս ամենայ բարձր արտայայտութիւնը:

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Գ.¹⁵

Սիրելի պ. Զարեան,

Ձեր նամակը վաղուց ստացած եմ: Ներեցէք որ չափազանց զբաղած ըլլալով՝ չկրցայ անելի շուտ պատասխանել:

Ձեր գործունէութիւնը Իտալիոյ մէջ շատ գովելի է: Տոքթ. Պազարճեանէն¹⁶ կ'իմանամ թէ գալ ծմեռ մտադիր էք կրկնել եւ ընդլայնել ձեր ջանքերը: Մեծապէս կը գնահատեմ ձեր եռանդը, բոլոր պահանջներուն ըմբռնումը, եւ կը մաղթեմ լիատակար յաջողութիւն ձեր բոլոր ձեռնարկներուն:

Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ՝ հայերը շատ բան կ'ընեն, բայց համաձայն եմ որ կարելի է եւ պէտք է անելին ընել: Օր մը թերեւս իրարու հանդիպինք. կը խօսինք այդ մասին:

Եւրոպական քաղաքի մը մէջ՝ Փարիզ օրինակի համար, հայ համագգային Congrès-ի մը գաղափարին, որու մասին կը գրէք, վաղուց համամիտ եմ: Բիշ օրէն պիտի ստանաք *Վերածնունդի*¹⁷ երկրորդ թիւը, որու մէջ պիտի տեսնէք այդ մասին իմ յօդուածս՝ 3-4 ամիս առաջ գրուած¹⁸ (անելի առաջ ալ գրած եմ այլ եւ այլ թերթերու մէջ, եւ նորէն պիտի գրեմ, մինչեւ որ իրականանայ այդ ծրագիրը):

Հաճեցէք փոքրիկ յօդուածներ դրկել *Վերածնունդին*, տնօրէնն ալ՝ տոքթ. Համբարձումեան¹⁹ բարեկամս, ես ալ շատ գոհ կ'ըլլանք:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս:

Ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 15 օգոստ. 1917

17 Rue de Bruyère

Սիրելի պ. Զաքեան,

Իտալիոյ վրայ խուժող աղետին առթիւ²² եւ սրտակցութեան մամակ մը դրկեցի պ. G. Ferrero-ին՝ մեր Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան կողմէ, թերեւս ցոյց տուաւ ձեզի²³:

Նամակը դրկելէս քիչ յետոյ ստացայ մամակ մը Ligue Franco-Italienne-ի նախագահէն, այդ ճգնաժամային օրերուն մէջ՝ չեմ գիտեր թէ տեղի կրցաւ ունենալ ծրագրուած հայասիրական ցոյցը. չեմ կարծեր: Բայց եւս դրկեցի պատասխան մը՝ մեր ընկերներու հաւանութեամբ: Արդեօք այդ ցոյցը տեղի ունեցա՞ւ թէ ոչ, մամակս հասա՞ւ ատենին, շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ հաճիք երկտողով մը տեղեկութիւն տալ ինձի այս մասին:

Շատ գոհ կ'ըլլամ նաեւ եթէ հաճիք քերթուած մը կամ գրութիւն մը դրկել *«Արածնունդի»* Կադանդի թիւին որ մասնաւորապէս ճոխ պիտի ըլլայ: Եթէ դրկէք երկու շաբաթէն կը հասնի:

Կը սպասեմ ձեր մամակին²⁴, եւ մաղթելով մեր սիրելի գեղեցիկ Իտալիային վանել բարբարոսներու հրոսը, կը խնդրեմ որ ընդունիք սիրալիր բարեմներ:

Ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Ե.²⁵

29-XI-17

Via Robbia, 54, Firenze

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ձեր մամակը ստանալուս Ferrero-ն մօտս էր. ըսաւ որ չը նայած իր արդէն դրկած պատասխանին նորէն բան մը կը դրկէ տպելու համար:

Այստեղ դրութիւնը շատ անորոշ է եւ ո՛վ գիտէ ինչով կրնայ վերջանալ. կը զարմանամ ինչո՞ւ մերոնք Կովկաս եւ Հայաստանի գրաւած մասերի մէջ անկախութիւն չեն յայտարարեր: Ferrero-ն եւ մեր բարեկամները առհասարակ՝ ինձի նման կը մտածեն: Արդեօ՞ք Թուրքիայէն կը վախնան թէ նորէն ազգը միջակութիւնների ձեռքն է: Սոսկալի է լուր չ'ունենալ ոչ մի տեղէ...

Ուրախ եմ որ սիրած էք քանաստեղծութիւններս: Տպեցէք երբ կուգէք եւ ինչպէս կուգէք²⁶:

Մնամ սիրով եւ յարգանք
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Զ.²⁷

15-XI[I]-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Երուսաղեմի առման օրը²⁸ Ֆիօրենցիայի քաղաքապետութիւնը ուզեց որ հայ բանաստեղծ մը գրէ առ ժողովուրդ ուղ[ղ]ւած յայտարարութիւնը. ուզելով ատով, անշուշտ, պատել մեր ազգը որուն հանդէպ համակրութիւնը շատ մեծ

է հոս: Կը դրկեմ ձեզ հատ մը այդ իմ manifestէն «Վերածնունդ»ի համար²⁹ եւ կը մնամ միշտ ձեր

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Է.³⁰

[Դեկտեմբեր 1917]³¹

Սիրելի Պ. Զօպանեան,

Ահաասիկ այն ճառը³² որ արտասանեցի Հայկական Կոմիտէի պատուաւոր նախագահ, Ֆիօրենցիայի քաղաքագլուխ, Orazio Bacci-ի վրայ³³, այն հսկայ եւ պատմական սրահի մէջ ուր տեղի ունեցաւ ցոյցը ի նպաստ մեզի:

Տպաւորութիւնը շատ մեծ եղաւ: Քաղաքի իշխանութիւնը, ծերակուտականներ[,] député-ներ, prefet-ն, ամենքն ալ շրջապատեցին զիս ըսելով որ «վստահ եղէք[] հայկական դատը մեր դատն է եւ երբ պէտք ունենաք մեր աջակցութեան, ձեր տրամադրութեան տակն ենք»:

Եթէ հարմար [sic] գտնաք՝ հրատարակեցէք:

Ուրախութեամբ պիտի կատարեմ ձեր խնդիրքը դրկելով հանդէսին այն ամենը ինչ որ կարող է նշանակութիւն մը ունենալ մեր դատի համար: Դժբախտաբար, մենք ինքներս այստեղ ոչ մի լուր չ'ունինք մայր երկրէն եւ չը գիտենք ինչ դիրք բռնել: Ի՞նչ կ'ընեն մեր «փաշաները»...

Կաղանդի թիւը չը ստացայ: Կը շնորհաւորեմ ձեր տօները յուսալով որ գոնէ այս տարին քիչ մը լոյս բերէ ազգին եւ մեզ ամենուս:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ը.³⁴

Սիրելի պ. Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը եւ ձեր գեղեցիկ դամբանականը ողբացեալ Bacciի մասին. անոր թարգմանութիւնը պիտի հրատարակեմ *Վերածնունդի* յաջորդ թիւով³⁵:

Դուք ալ այժմ ստացած էք *Վերածնունդի* Կաղանդի թիւը:

Մեր օտար բարեկամներուն հայ ազգին ուղղեալ Կաղանդի բարեմադրութիւններուն մէջ կ'ուզե՞ք քանի մը իտալացիներու ալ գրուածքներէն ունենալ: Հաճեցէք խնդրեմ Ֆրանսացոց, Ամերիկացոց, Անգլիացոց գրածները ցոյց տալ Ferreroին եւ խնդրել որ ինք ալ քան մը գրէ, Իտալիայէն, եւ դրկէ շուտով՝ եթէ կարելի է: Խնդրեցէք իմ կողմէ, *Վերածնունդի* կողմէ: Շատ լաւ կ'ըլլայ, որ այդ շարքին մէջ մէկ երկու իտալական մեծ անուններէն երեւան: Ferreroէն զատ՝ եթէ ուրիշ կարեւոր քաղաքական կամ գրական անձնաւորութենէ մը եւս ստանաք message մը, շատ գոհ կ'ըլլամ: Հարկ չկայ որ երկար գրեն, քանի մը տող քաւական է:

D'Annunzioին³⁶ ուղղուած մեր նամակին ո եւ է պատասխան չստացանք:

Ես ինքս ալ տարօրինակ կը գտնեմ որ Կովկասի մէջ մերինները չեն հռչակեր Հայաստանի անկախութիւն կամ գէթ բացարձակ ինքնավարութիւն: Այդ պէտք է ընեն, *համաձայնելով Վրացոց հետ*: Վրացիք մենէ աւելի խելացի կը վարուին:

Փարիզ, 23 յունուար 1918

Թ.³⁷

2-II-18

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Ժամանակին ստացայ «Վերածնունդի» վերջին շքեղ թիւը եւ այսօր ձեր նամակը: Յուսամ քան մը պիտի կարողանամ յաջողցնել, քայց չեմ ծածկեր որ ասոնց հետ գործ ունենալը՝ մանաւանդ երբ անոնք անմիջական շահ չ'ունին՝ շատ դժուար է: Նիւթապաշտ եւ փոքրահոգի ժողովուրդ մըն է [իտալացին] որ ինքզինքը վախկոտ կը զգայ եւ վեհանձնութիւնը զոհաբերութիւն կը համարէ: Կրնամ վստահեցնել ձեզ որ եթէ մեր անձնական ազդեցութիւնը չ'ըլլար եւ մերժելու ամօթը եւս, ասոնք քան մըն ալ չը պիտի ուզէին ընել: Աւելցնեմ նաեւ որ իոս հայերս ոչ մի կազմակերպութիւն չ'ունինք. կը գործենք զատ զատ առանց գիտնալու որ մերոնք ի՞նչ կը խորհին, ի՞նչ քաղաքականութիւն գործ կը դնեն, եւ այլն...

Կովկասէն եւս ոչ մի լուր չ'ունիմ: «Բօլշեւիկների» Հայաստանի մասին հռչակած Decret-ն³⁸ վերին աստիճանի կարեւոր է եւ պէտք էր անմիջապէս օգտուիլ կառավարութիւն մը կազմելով եւ երկրի անկախութիւնը յայտարարելով ամբողջ Եւրոպայ[յ]ին: Վախճամ որ ազգի բախտը միջակութիւններու ձեռքն է եւ պատրաստ ու ուժեղ մարդիկ Կովկասի մէջ կը պակսին: Meda-ին³⁹ ուղ[ղ]ւած Պօղոս Նուպարի նամակը անհասկնալի է ինծի. ամբողջ աշխարհը Հայաստանի անկախութեան մասին կը խօսի, իսկ այն ինքնավարութեան վրայ կը պնդէ, չը կարողանալով հասկնալ որ Meda-ն կը գործէ Վատիկանէն ներշնչւած, որը զանազան միտումներէ դուրս անկախութիւնէ կը վախճայ: Տեսէք Ս. Ղազարի վանքի հետ խաղեր կ'ընեն. ներփակ կը դրկեն ձեզի վարդապետի մը նամակը որը շատ քան կը պարզէ⁴⁰:

Մնամ սիրով
Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Այսօր պիտի խօսիմ Ferrero-ի եւ senateur Isidoro Del Lungo-ի հետ ձեր ուրաւ նամակներու մասին. յուսամ պիտի յաջողիմ:

Ժ.⁴¹

8-II-18

Via Robbia, 54

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Ահա Is[idoro] Del Lungo-ի գրածքը «Վերածնունդի» համար⁴²: Del Lungo-ն իտալական Accademia della Crusca-ին նախագահն է եւ Իտալիոյ ամենամեծ գրագէտներէն մէկն է: Հայաստէր մըն է եւ ամեն անգամ որ զիս կը տեսնէ կուլայ -- ծեր է:

Յուսամ Ferrero-ն բան մը դրկած պիտի ըլլայ, շատ հաւանական է եւ ուրիշներ ալ դրկեն⁴³:

Մնամ ձեր
Կ. ՋԱՐԵԱՆ

ԺԱ.⁴⁴

14-II-18

Սիրելի պ. Զօպանեան,

Vecchi-ի գրածքը կրնաք եւ չտպել⁴⁵: Աղէկ կ'ըլլար նամակ մը գրելք F. Meda-ին – Ministro del Tesoro⁴⁶ – Roma. մեր հազուագիտ բարեկամներէն մէկն է⁴⁷: Եթէ Կովկաս մերոնք [1 բառ անընթ.] չկազմակերպին եւ անկախութեան հիմը չդնեն պիտի կորչինք: Բօլշեւիկները հետ շատ զգոյշ վարուելու է եւ անմիջապէս օգտի դնելու է անոնց «թուղթը»⁴⁸: Ի՞նչ եղաւ մեր համազգային ժողովը Եւրոպայ:

Մնամ սիրով
Կ. ՋԱՐԵԱՆ

ԺԲ.⁴⁹

25 Մարտ 1918
Ֆիօրենցիա

Սիրելի բարեկամ,

Քիչ մը ուշացայ ձեզի պատասխանելու: Միլան էի, ուր վերջապէս կարողացայ հայերը համախմբել, նոր կոմիտէ մը կազմել, budget մը ստեղծել եւ այլն: Մեծ յաջողութիւն է Իտալիոյ մէջ propagand-ի համար եւ հայերուս անհրաժեշտ միութեան համար⁵⁰: Եթէ պարագաները ներեն, ըստ ժողովի որոշման, ստիպւած Փարիզ պիտի գամ քանի մը օրուան համար: Կը տեսնուինք եւ երկարօրէն կը խօսինք Միսիթարեան հարցի մասին եւս⁵¹: Առ այժմէն համաձայնիմ ձեզի հետ. շատ խոհեմ կերպով գործելու է եւ սպասելու է մինչեւ որ քաղաքական այս սոսկալի անորոշ ժամերը անցնին:

Կը սիրեմ, սիրելի եղբայր, ձեր քաջասրտութիւնը: Չը պիտի վիատինք եւ եթէ մեռնելու ենք զոնէ գեղեցկութեամբ եւ արիօրէն մեռնինք: Բայց չը պիտի մեռնինք, այդ մասին վստահ եմ: Հայ ազգի գոյութեան մէջ խորհուրդ մը կայ որ ողբերգութիւնէն իսկ աւելի ուժեղ է եւ իր պատմական դերը դեռ պիտի կատարի [sic], բաւական է գիտակցութիւնը ունենանք այդ խորհուրդի եւ [1 բառ անընթ.] կու գայ:

Մնամ սիրով
Կ. ՋԱՐԵԱՆ

ԺԳ.⁵²

Milano, 22/4/18
Via Carducci 17

Comitato Armeno
d'Italia

Սիրելի բարեկամ,

Շատ կը ցախիմ որ շուտով չպիտի կարողանանք տեսնուիլ. այնքան կարելի
որ հարցեր կան որոնց մասին կ'ուզէի ձեզ հետ խօսիլ: Երեկ գրեցի Նուբար
փաշային⁵³ հասցէն գիտնալու. կարելի է Թուլուզ երթամ:

Հոս որոշեցի մեծ գիրք մը հրատարակել Հայաստանին վերաբերեալ. տե-
սակ մը ժողովածու ուր ընթերցողը կրնայ գտնալ յօդուածներ բոլոր այն հար-
ցերու շուրջ որ կրնայ զինքը հետաքրքրել: Գրականութիւնը եւ արուեստը եւս
մեծ տեղ բռնելով պիտի խնդրէի ձեզմէ երկու կարելիոր յօդուածներ տայիք մե-
զի. մէկը հայ գրականութեան ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ, միւսն
ալ արուեստի՝ հին եւ նոր՝ եւ ճարտարապետութեան վերաբերեալ: Գիրքը
շատ շքեղ պիտի լինի, ուստի պէտք ունինք մեծ քանակութեամբ
reproductionներու նորէն թէ հին եւ թէ՛ նոր արուեստի գործերէն: Սակայն
պէտք չէ որ շապլոն ըլլան. եւ իրաւամբ նոր եւ հետաքրքրական: Կ'ուզէի՞ք
այդ մասին ձեր կարծիքը յայտնել:

Սիրալիք բարեկեցութեամբ
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ԺԴ.⁵⁴

11-5-18

Via Robbia, 54

Firenze

Սիրելի բարեկամ,

Միլանի օդը օրէ ի օր անշնչելի դառնալով ինձի համար ստիպւած եղայ
նորէն Ֆի[ո]րենցիա վերադառնալ: Մեր վաճառականները գործին շուրջ այն-
պիսի բարոյական մթնոլորտ մը ստեղծած էին որ քիչ մը ազնութիւն ունեցող
մարդ մը անկարող պիտի ըլլար հաշտեցնել ուղղամտութեան ամենատարա-
կան սկզբունքները ինչ ինչ անձնասէր եւ անվայել միտումներու հետ: Ուստի
որպէսզի գործը չվիժէ եւ միութիւնը մնայ՝ պարտքս համարեցայ հրաժարա-
կանս տալ:

Նորէն, ինչպէս միշտ, պիտի համեստօրէն ընեմ այն ինչ որ ձեռքես կուգայ
ազգիս համար: Կը ցախիմ միայն որ այնքան փայփայած ցանկութիւնս՝ տես-
նուիլ ձեզի հետ՝ չպիտի իրականանայ առայժմ:

Գիրքի հրատարակութիւնը, որու մասին ձեզի գրած էի, ես պիտի բողոքեմ,
յուսալով որ մասնախումբի միւս անդամները պիտի իրականացնեն⁵⁵:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԵ.⁵⁶

Սիրելի Զարեան,

Ձեր նամակը ստացայ Մարսէլ, ուր եկայ հայկական հարցի վրայ բանա-
խօսութիւն մը արտասանելու: Aixի մէջ ալ կրկնեցի այդ բանախօսութիւնը, յե-
տոյ պիտի երթամ Bordeaux, եւ 6-7 օրէն կը դառնամ Փարիզ: Տխուր են լուրե-
րը. մեր ազգը հիմայ ամբողջապէս մեծ ճիրանին մէջն է...⁵⁷

Չյուսահատինք, եւ աշխատինք մինչեւ վերջը, բայց շատ սեւ է եղեր մեր
ազգին բախտը:

Չեր համերաշխութեան քայքայումը շատ ցաւ պատճառեց ինձի:

Մեր բախտը սեւ է, բայց մենք ալ տարօրինակ ազգ ենք, պատակտումի
հիւանդութիւնը ունինք: Ամէն տեղ նոյնն ենք: Հոս ալ հայերը երկու մասի բաժ-
նուած կը կռուին: Ամէն ջանք ըրի հաշտեցնելու, չյաջողեցայ:

Աստուած ողորմի մեզի:

Սիրով ձեր
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Մարտի, 30 մայիս 1918

ԺԶ.⁵⁸

Monsieur C. Zarian

Granina

Florence

(Italie)

Pernie, 21 օգոստ. 1918

Սիրելի պ. Զարեան,

Հոս, ուր քիչ մը հանգչելու եկած եմ, ստացայ ձեր սիրուն poésiesները:
Շնորհակալ եմ: Մէկը դրկեցի Փարիզ, որ հրատարակուի ելլելիք թիւին մէջ.
միւսներն ալ յաջորդ թիւերուն մէջ⁵⁹: Ամսու գլխուն Փարիզ կը դառնամ:

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԷ.⁶⁰

8-XI-18

2, Croix de Marbre, Nice

Սիրելի Զօպանեան,

Տխուր սիրտով ստացայ ձեր նամակը...⁶¹ Մինչեւ հիմայ ոչ մի լուրջ
document հայերու մասին բան մը չ'ըստ: Ո՞ւր կ'երթանք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ
մեր վերջը: Սիրտս կ'այրի երբ կ'յիշեմ տխմարութեամբ դրոշմուած մեր «մեր-
կայացուցիչներու» դէմքերը, դիւանագիտական այդ փոքրահոգի մուկերը:
Ի՞նչ կարող ենք անոնցմէ սպասել: Խեղճ հայ ազգ -- եւ սակայն ինչքան գե-
ղեցիկ է մեր դատը եւ ինչքան դիւրին է պաշտպանել զայն --

Ընտրութիւնները որոնց մասին կը խօսիք նշանակութիւն[ն]ին կորսնցու-
ցած են: Անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնելու է Կովկասահայութեան
հետ եւ վաղն իսկ պոլսահայութեան հետ:

Եթէ ճամբաները բաց են նամակ մը գրեցէք կաթողիկոսին պարզելով
հարցի բուն դրութիւնը եւ solution-եր պահանջելով: Ուրիշ միջոց չկայ:

Ի՞նչ եղաւ ֆրանսական թերթի հարցը:

Մնամ սիրով ձեր
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԸ.⁶²

Սիրելի պ. Զարեան,

Իմ բարեկամուիս՝ կոմսուի տը Վիլնէով գեղեցիկ գաղափարը յղացած
էր Նիսի մէջ հանդէս մը սարքել ի նպաստ հայ կարօտեալներուն, աջակցու-

քեանք abbé de Goudinի, ստացած էր gouverneur militaireին, maireին եւ préfetին հովանաւորութիւնը, եւ ապրած պանդոկը հաճած էր իր խնդրանքով սրահը տալ. maire du jardintն նամակ ստացայ եւ երկու տողով պատասխանիս մէջ Մախօխեաններուն⁶³ եւ ձեր հասցէն տուի, առաջարկելով որ օգնէք իրեն եւ կոմսուհիին այս գործին մէջ: Ինձմէ խնդրած են գալ conférence մը ընել այդ matinéeին (կամ soiréeին). ընդունած են քեպտ այժմ շափազանց շատ բան կայ հոս ընելու, մտադիր էի գալ երկու օրուան համար:

Արդ, երէկ նամակ մը ստացայ կոմսուհիէն: Կը գրէ քէ ձեր եղբայրը⁶⁴ գացեր եւ իրեն ըսեր քէ հայ քօմիթէ մը կազմուեր է, որուն նախագահը ինք է, եւ այդ քօմիթէն որոշեր է եղեր միեւնոյն բանը ընել նոյն սրահին մէջ, նոյն անձնաւորութեանց հովանաւորութեամբ... ca n'est ni sérieux, ni correct: Պէտք է դարմանել այս սխալը: Նախաձեռնութիւնը առնող Ֆրանսացոց պէտք է թողուլ գործադրեն իրենց ծրագիրը, եւ դուք բոլորդ, Մախօխեանները եւ դուք պէտք է օգնէք իրենց: Այս է իմ կարծիքս, համոզուած եմ որ դուք ալ ինձի պէս կը մտածէք, եւ հարկ եղածը պիտի ընէք ձեր եղբայրը շիտակ ճամբուն մէջ դնելու համար:

Հազար բան կայ գրելիք՝ մեր դատին կացութեան մասին: Անհնար է նմակով: Մաշափն ըսեմ որ ça va mieux, Պոլիս՝ հրաշալի շարժում կայ Հայոց մէջ, հոս ալ՝ աւելի աղէկ կ'երթայ գործը:

Սիրով ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԹ.⁶⁵

[Նիս], 29-1-19

Սիրելի Չօպանեան,

Այստեղի հայերը ատենէ մը ի վեր կօմիտէ մը կազմած են, մեր որբերուն օգնութեան գալու համար եւ տալիք պարահանդէսի պատրաստութիւնները այսպէս տեսնուած էր, երբ, բոլորովին պատահմամբ, իմացան որ դուք մտադրութիւն ունիք հոս գալու, դասախօսութիւն մը ընելու համար:

Ուստի, կ'ըսէ եղբայրս, համաձայնեցան ձեր բարեկամներու հետ, որ պարահանդէսէն [յ]ետոյ, շքեղ երեկոյթ մը սարքեն ձեր մասնակցութեամբ:

Կօմիտէի անդամները կը զարմանան, որ ձեր բարեկամ տիկինը այդպիսի նամակ մը գրած է, չը նայած որ իրեն բացատրած են գործի իսկական դրութիւնը: Չը մոռնանք նաեւ որ նպատակը նոյն[ն] է:

Ես Կօմիտէի անդամ չեմ եւ իմ մասնակցութիւնս բացարձակապէս մերժած եմ, սկզբունքով դէմ ուլալով --մեզի համար այդպիսի վճռական բոլելին--այդ տեսակ ձեռնարկներով զբաղիլը:

Ձեր բարեկամուհին ինձի դիմած չէ, այլ դիմած է պ. Մախօխեանին:

Այն ու ամենայնիւ, եթէ բանով [մը] ձեզ կարող են օգնել, ձեր տրամադրութեան տակն են: Եղբայրս պիտի գրէ ձեզի:

Մնամ սիրով

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Սիրելի բարեկամ,

Ներեցէք որ մինչեւ հիմա չը կարողացայ պատասխանել ձեր նամակին⁶⁷.
հիւանդ էի եւ գրադամ:

Կ'երեւայ նախախնամութիւնը կ'ուզէ որ բոլոր տանջանքներէն ընպենք
ազատութեան պայծառ օրին հասնել առաջ: Ի՞նչ ըրած. կազմակերպիւնք եւ
յուսանք: Կովկասահայաստանի անկախութիւնը արդէն մեծ բայլ մըն է դէպի
լաւագոյնը եւ ես վստահ եմ որ Տաճկահայաստանի մէկ մասն ալ պիտի մեզի
անցնի: Կը մնայ *բարոյապէս* պատրաստիլ ազատութիւնը վայելելու համար:
Ազգը աշխարհագրական կամ տեղային կամ լեզուական քանակութիւն չէ,
այլ բարոյական խորհուրդաստեղծ կապակցութիւն մըն է գոր պետք է ստեղծել
աշխատելով անդադար: Հայ ազգը բանաստեղծները եւ բարոյագետները
պիտի ստեղծեն, թէ չէ ի գուր պիտի կորչի դարաւոր գոհաբերութիւնը: Այդ մասին
եթէ ժամանակ ունենամ պիտի յօդած մը գրեմ ձեր հանդէսին համար⁶⁸:
Բայց կարելի է դեռ ժամանակը չէ...

Մնամ սիրով միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԱ.⁶⁹

[1945]⁷⁰

Սիրելի բարեկամ,

Շատոնց է որ ստացեր եմ ձեր նամակը⁷¹, ինչպէս եւ ձեր նոր գործը, *Նար
լերան վրայ* ստուար վէպը⁷²: Ներեցէք այսքան ծայրայեղօրէն ուշ պատաս-
խանելուս: Ուշանալուս պատճառներէն մէկը,-- եւ գլխաւորը-- բազմակերպ
աշխատանքներով անվերջօրէն ծանրաբեռնուած ըլլալս է. ուրիշ պատճառ մը
իմ փափաքս էր՝ արագ ու չոր նամակի մը տեղ՝ քիչ մը ուշ գրել, վերջը երկար
նամակ մը գրել ձեզի (ա՛յնքան ատեն է որ իրարմէ հեռու ենք, ինչե՛ր անցան
անկից ի վեր, ի՛նչքան բաներ ունինք իրարու ըսելու). երրորդ պատճառ մը,
այն է որ կ'ուզէի նամակիս հետ յօդուած մը դրկել ձեր *Armenian Quarterly*ին⁷³
համար:

Այսօր, կը նկատեմ որ լռութիւնս աններելի չափով երկարած է եւ կը խոր-
հիմ որ լաւագոյն է մտերմական երկար նամակները աւելի խաղաղ ու նորմալ
ապագայ օրերու յետաձգել եւ գէթ հակիրճ պատասխան մը փութացնել ձեր
սիրուն նամակին: Նոր յօդուած մը ձեր թերթին համար չկրցայ գրել, բայց կը
դրկեմ ձեզի գրութիւն մը որուն անգլիերէն թարգմանութիւնը ձեր թերթին մէջ
հրատարակելնիդ մեծ հաճոյք պիտի պատճառէր ինծի: Ատիկա այն ճառն է
գոր ես արտասանեցի Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ՝ հանգուցեալ Ռուզվելթ
նախագահի յիշատակին նուիրուած հոգեհանգստեան պատարագէն յետոյ⁷⁴:
Ներկայ էին բազմաթիւ հայրենակիցներ եւ ամերիկեան, խորհրդային դես-
պանատուներու, ֆրանսական կառավարութեան, իրէից *Grand Rabbi*ին ներ-

կայացուցիչներ: Յետմեալ օրը այդ ճառին պատճենը դրկեցի ամերիկեան դեսպանին եւ իրմէ ստացայ նամակ մը որով իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ, Ամերիկայի հանդէպ այդ ճառով արտայայտուած համակրութեան համար: Ինչպէս պիտի տեսնէք այդ ճառին մէջ միայն Ռուզվելթի մեծ դերին չէ որ *homage* ըրած եմ, այլ եւ հայասէր Ամերիկացիներու ամբողջ փառանգին: Ամերիկեան կառավարութիւնը Հայաստանի հոգատարութիւնը չստանձնելով մեծ վնաս հասցուց մեր ազգին բայց Նիւ Իսթ Բիլիֆի⁷⁵ ղեկավարները ահագին շնորհք ըրին մեզի, տասնեակ հազարաւոր հայ երիտասարդներ փճացումէ ազատեցին: Կ'ուզէի որ Ամերիկացիք ձեր հանդէսին շնորհիւ ծանօթանային այդ գրութեանս, ուր ոչ միայն երախտագիտութիւն կը յայտնեմ հայասէր Ամերիկացիներուն, այլ եւ ներկայ բաղդորոշ բոլէին Ամերիկեան Ազգին մեր մոռացումն ալ կը զգացնեմ: Երանի թէ ժամանակին ձեր ձեռքը հասներ այս նամակս եւ կարենայիք ձեր հանդէսի առաջին թիւին մէջ դնել զայն:

Երկրորդ թիւին համար պիտի գտնեմ ուրիշ գրութիւն մը՝ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ուժ[ն ու] արժէքը ցոյց տուող. ֆրանսերէն բնագիրը հոս *brochure*ով մը պիտի հրատարակուի:

Վերջերս Մարտլլէն գիս հրաւիրած էին թրքահայ դատի մասին հոն սարքուած միթինկին բանախօսելու. ձեր վեպը հետս տարի (հոս այս խճողեալ կեանքիս մէջ անհնար է կարդալ այդպիսի խոշոր գործ մը) եւ կ'եսէն աւելին կարդացի շոգեկառքին մէջ: Մեծարժէք գործ մըն է. մնացեալն ալ անշուշտ պիտի կարդամ ի մօտոյ:

Մեծագոյն բաղձանքս է՝ անմիջապէս որ լաւագոյն կացութեան մը առջեւ գտնուինք՝ հանրային գործունէութեան ախտէն ազատել գիս եւ ամբողջութեամբ նուիրուիլ գրականութեան. բայց ե՞րբ պիտի գայ այդ երանելի օրը:

Սիրալիր բարեմերս մատուցէք *prof. Grégoire*ին⁷⁶, որուն հետ սրտագին բարեկամական կապեր ունիմ:

Ձերն բարեմերով

ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԲ.⁷⁷

14-1-46

11 West 42nd St.

New York, NY

Սիրելի բարեկամ,

Նամակս ուշացաւ. այստեղ ամէն մարդ հիւանդացել է կամ հիւանդանալու վրայ [է] եւ ես էլ իմ տուրքս վճարեցի համաճարակին, մօտ 20 օր անկողին մնալով: Այդ եւ ուրիշ պատճառներով *Quarterly*-ին ուշացաւ եւ միայն այս ամսի վերջը պիտի կարողանայ լոյս տեսնել⁷⁸:

Quarterly-ի մասին, վախում եմ, դուք դուրիմացութեան [sic] մէջ եք: Այն պիտի լինի *La Revue des Et[udes] Arm[é]niennes*⁷⁹ [ի] նման, գուտ գիտական, առանց քաղաքական որեւէ ձգտումի: Ուսումնասիրութիւնները եւս չպիտի ժո-

ղովրդական, պրոպագանդային ձեռով գրեն, այլ խիստ կերպով պիտի նւիրեն այն գիտերին, որ գիտնականները անում են մեր լեզուի եւ արեւմտի մարզում: Այդպիսի պատճառներով խմբագիրների ժողովը անյարմար դատեց ձեր այնքան գեղեցիկ ճառը Բուզվելտի մասին (այդ մասին կարծիքները տարբեր են այստեղ) տպել: Այդ պարագան խնդրեմ աչքի առաջ ունենաք ձեր յաջորդ գրութիւնների ժամանակ: Շատ լաւ պիտի անէք եթէ մի երկու յօդած նւիրէիք մեր միջնադարեան բանաստեղծներին, ինչպէս արած էք անցեալում կամ քննական տեղեկութիւն տալիք հայ մշակոյթին նւիրած նոր օտար գրքերի մասին: Արդէն, երբ առաջի քիւր ստանաք, պիտի տեսնէք հանդէսի բնոյթը: Երկրորդ քիւր պիտի լոյս տեսնի երեք ամսից, բայց նիւթերը պէտք է ձեռքիս մէջ լինեն Փետրուարի վերջերը⁸⁰:

Յուսամ առողջ էք եւ արդի ֆրանսական պայմանները տանում էք [1 բառ. անընթ.]...

Մնամ շատ սիրով

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸¹

9-1-50

Forio d'Ischia (Napoli)

Italia

Սիրելի Զօպանեան,

Վերջերս «Հայրենիք» օրաթերքի մէջ կարդացի Իսրայէլ Օրիի շուրջը տեղի ունեցող բանավեճը եւ այնտեղից իմացայ, որ Պր. Քիւրտեանը⁸² յօդածներ է գրել այդ անձնատրուքեան շուրջը «Անահիտի» մէջ: Արդ Իսրայէլ Օրին ինձ էլ է հետաքրքրում⁸³ եւ պիտի ուզէի, եթէ կարելի լինէր, այդ յօդածները ունենալ: Պիտի ուզէի, բնականաբար, անհրաժեշտ ծախքերը վճարել:

Երեւակայեցէք որ մինչեւ հիմա չգիտէի իսկ, որ «Անահիտը» սկսել էք վերահրատարակել⁸⁴, ինչ որ ցոյց է տալիս ինչքան կողմացած եմք ամենքս ապրում: Իսկ ես՝ բառին բուն նշանակութեամբ. Իսկիայում ոչ հայ կայ եւ ոչ թերթ կամ գրականութիւն: Ներկայ է ամբողջ Միջերկրականը իր յուշերով եւ իր արկածներով: Ինչ որ քիչ բան չէ:

Եթէ պայմանները ներեն, կարող է պատահել, որ այս գարնան մի քանի շաբաթով գամ Պարիզ եւ այդ պարագային ուրախ պիտի լինեմ ձեր ձեռքը բարեկամաբար սեղմելու:

Ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸⁵

Փարիզ, 23 Յունուար 1950

Սիրելի Զարեան,

Ձեր նամակը ստացել եմ բաւական օր առաջ: Ներեցէք ուշ պատասխանելուս: Վերջերս չափազանց բեռնատրուած էի (ու եմ տակաւին) այլազան ստիպողական աշխատանքներով, ինչպէս եւ նիւթական դժուարութիւններով

(որոնց հետեւանքով *Անահիտի* 1949ի երկրորդ քիւր չկրցայ հրատարակել ու որոշած եմ հրատարակել Ապրիլին՝ 1950ի առաջին քիւին հետ)⁸⁶: Այս է պատասխանին ուշանալուն պատճառը: Այս նամակիս հետ կը դրկեմ *Անահիտի* վերջին երկու քիւերը, որոնց մէկուն մէջ երեցաւ Քիւրտեանի յօդուածը Իսրայէլ Օրիի մասին: Չեմ ծածկեր որ դժկամակութեամբ հրատարակեցի Քիւրտեանի յօդուածը, ուր իբր հասարակ խաչագող մը կը ներկայացուի հայ մը գորցարդ կը համարէինք մեր Ազգային Դատի նոր ժամանակներու մեր առաջին ծառայողներէն մին, բայց փաստեր կան Քիւրտեանի յօդուածին մէջ: Հաւանական է ըստ իս որ Օրի եղած է ազգասէր գործիչ մը, որ խաչագողական միջոցներու ալ դիմած է իր ազգասիրական խտելն իրականացնելու համար. այդ մասին երկտող մը պիտի դնեմ *Անահիտի* յառաջիկայ քիւի քրօնիկիս մէջ⁸⁷:

Եթէ Փարիզ գաք ի մօտոյ, ինչպէս կը յուսադրէք ձեր նամակով, շատ ուրախ պիտի ըլլամ ձեզ տեսնելով մեր երկուքին ալ սիրելի հարցերու վրայ ձեզի հետ շաղակրատելով:

Երբ ինձի տաք ձեր որոշ հասցէն, հաճոյքով *Անահիտը* ձեզի պիտի դրկեմ բարեկամութեամբ:

Ջերմ սիրով

Չերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԵ.⁸⁸

4-2-50

Ֆորիօ

Սիրելի Չօպանեան,

Եթէ, Հոռմից վերադարձիս, գտայ ձեր սիրալիր նամակը եւ երկու քիւ *Անահիտները*: Շատ եւ շատ շնորհակալ եմ, սակայն Քիւրտեանի առաջի գրածքը «Կղեմէս ԺԱ պապը եւ Իսրայէլ Օրին», տալիս Անահիտի Յուլիս-Դեկտեմբեր քիւ մէջ (1947) մոռացել էք դրկել: Ցաւում եմ, որ ձեզ այսքան ծանօթոյք եմ տալիս, բայց այստեղ եւ կամ Հոռմում ոչ մի կարելիութիւն կայ հայ հրատարակութիւններ ձեռք բերելու: Երեւակայեցէք այնտեղի մեր երանելի փարդապետները ինձանից է որ հայ թերթեր են խնդրում եւ Լիբանանում ինչ-որ հրատարակող խեղճ կրօնական թերթից գատ⁸⁹ ուրիշ տեղեկութիւն չունեն հայ կեանքի եւ հայ գրականութեան մասին:

Ահա մէկ տարի է որ ապրում եմ այս կղզու վրայ --միջոցներս չեն ներում մեծ քաղաքում ապրելու-- եւ ինչպէս երեւում է դեռ պիտի մնամ բաւականի երկայն ժամանակ: Ուստի հասցէս մնայուն է եւ ինձ կարող էք միշտ գրել այստեղ:

Եթէ զարման պահին կարողանամ գալ Պարիզ, ինչպէս իմ ցանկութիւնս է, ձեզ հետ տեսնիլը եւ շատ բաների մասին խօսելը առաջին նախապայմաններէս մէկը պիտի լինի: Առայժմ դրկում եմ ձեզ իմ ջերմ բարեւներս եւ բարեկամական զգացմունքներիս արտայայտութիւնը:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Փարիզ, 16 Փետրուար 1950

Սիրելի Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը: Ներեցեք *Անահիտի* ձեր ուզած թիւը ուշ դրկելու: Պէտք էր փնտռել հին թիւերու շեղակոյտին մէջ. ընելիք շատ ունէի այս վերջերս. գէշ հարբուխ մըն ալ զիս տկարացուց. այդ պատճառով կը բացատրուի յապաղումս:

Այս առտու կատարեցի հարկ եղած փնտռութիւնը: Գտայ ձեր ուզած թիւը եւ այսօր գայն կ'ուղարկեմ ձեզի:

Երբ Փարիզ գաք -- ինչպէս կը գրէք ձեր նամակին մէջ, մեծապէս ուրախ պիտի ըլլամ ձեր այցելութիւնը ընդունելով եւ ձեզի պէս մտաւորական բանկագին եղբօր մը եւ վաղեմի սիրելի բարեկամի մը հետ օրուան հարցերուն շուրջ շաղակրատելով:

Ձերն սիրով
Չերդ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԷ.⁹¹

26-5-50

Ֆօրիօ

Սիրելի Զօպանեան,

Երեւակայեցեք որ ձեր յօքելեան[ի] հրաւերը միայն երէկ ստացայ...⁹² Թէ չէ անպատճառ մի հեռագիր կը դրկէի. շատ ցաւում եմ, որ Պարիզ գալս այս զարման ջուրը ընկաւ. չափազանց շատ զբաղումներ եւ, ինչպէս միշտ, նիւթական դժուարութիւններ արգելք եղան: Ո՞վ է իմանում. կարելի է աշնան մնա[յ]... Chi lo sa?⁹³

Ամենայն դէպս ջերմ մաղթանքներ եւ դեռ երկայն երկայն կեանք եմ ձեզ ցանկանում: Չեր պարագան եզակի է մեր գրականութեան պատմութեան մէջ եւ քաջալերիչ:

Ձերն բարեկեցութեամբ
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԻԸ.⁹⁴

Փարիզ, 30 Մայիս 1950

Սիրելի Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը, որուն մէկ երրորդը հազիւ կրցայ «զուծել». կ'ենթադրեմ որ յօքելեանիս առթիւ բարեկամական զգացումներ յայտնած էք, բայց ձեր գիրը որ ատենով շատ յստակ էր, հիմայ կը մնայ *élégant* եւ խորհրդաւոր, դժուարընթեռնի, հանելուկային: Ընդհակառակութիւններ յայտնելու համար լաւագոյն ձեր կը նկատեմ ձեզի իբր նուէր դրկել բանաստեղծութեանցս լիատակար հաւաքածուն որ նոր լոյս տեսաւ⁹⁵: Առաջին անգամն է որ այդ բոլոր քերթուածներն ու տաղերը մէկ հատորի մէջ ամփոփուած լոյս կը տեսնեն: Գոհ պիտի ըլլամ թէ հաճիք ձեր տպաւորութիւնը հաղորդել ինծի, բայց ճիշդ մը ընելով որ ձեր գիրը աւելի դիւրընթեռնի ըլլայ:

Ձերն սիրով

Սիրելի Ջարեան,

Մասնաւոր հաճոյքով կարդացի բանաստեղծութեանցս հաւաքածուին նուիրուած ձեր նամակը⁹⁷։ Գիտեմ որ դուք բժախնդիր խստապահանջ գրական քննադատ մըն էք, ինչպէս որ պէտք է ըլլալ, ինչպէս եւ եմ ինքս ալ։ Գնահատման ձեր ջերմ տողերը իմ քերթումներուս մասին ատով աւելի եւս արժէքաւոր կը դառնան ինձի համար։ Գրական քննադատը որ կայ իմ մէջս կը խորհի ինքն ալ ձեզի պէս թէ իմ այլազան արտադրութեանցս դէզին մէջ բանաստեղծութիւններս են որ կեանքիս էական գործը կը կազմեն։

Յաւալի է որ այս տարի չալիտի կարենաք Փարիզ երեւում մ'ընել։ Ուրեմն «ցտեսութիւն» ըսենք զալիք տարուան համար։ Եկէք, եթէ կարելի է, աշնան, վասն զի զարնան 2-3 ամսուան թերեւս հեռանամ Փարիզէն, ու եթէ զաք հոս, անպատճառ պիտի ուզեմ ձեզ տեսնել։ շատոնց [է] որ իրար չենք տեսներ եւ կարօտցած եմ ձեզ։ Մտիկ մի՛ ընէք անոնց որ կ'ըսեն թէ Փարիզը առաջուան Փարիզը չէ. ան մտաւորական նուրբ եւ ջերմ մթնոլորտով անգուգական քաղաքն է միշտ։

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կոստան Ջարեան, «Տեղի, Ժամանակի եւ Գրողի Մասին», *Սովետական Գրականութիւն*, 6, 1970, էջ 102-103, հմմտ.՝ նոյն, *Նաւատոմար*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 582-583։
- ² Այս շրջանի թղթակցութեան հիմամբ հրատարակած ենք յօդուած մը (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեան՝ “Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս”», *Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Դեկտեմբեր 1990), որ ընդլայնուած ու վերամշակուած կերպով յետագային մաս կազմած է մեր *Կոստան Ջարեանի Շուրջ* հատորին (Անթիլիաս, 1998, էջ 88-125)։
- ³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի Նամակները “Երեք Երգեր”ու Առիթով», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-12, 1993, էջ 245-247։
- ⁴ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, ք. 83։
- ⁵ Կուլիեյմօ Ֆեռերօ (1871-1942), իտալացի պատմաբան եւ հրապարակագիր։
- ⁶ Ֆլորանսի «Փրօ-Արմենիա» կոմիտէն Ջարեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած է 1916ի վերջերը։
- ⁷ Հայ Մտաւորական Միութիւնը Չօպանեանի եւ այլոց նախաձեռնութեամբ կազմուած էր Փարիզի մէջ 1916ին։
- ⁸ Նշան Տէր-Ստեփանեան (1879-1958), իտալահայ հանրային գործիչ։
- ⁹ Կ'ակնարկէ Ֆլորանսի հայասիրական մեծ հանրահաւաքին, որ տեղի ունեցած է Յունիս 9, 1917ին եւ ուր կարդացուած է յիշեալ հոշակագիրը։
- ¹⁰ Հոշակագրին մէջ «հինգ մեծ ժողովրդավարութիւններէն» պահանջուած է, որ «*Լեհաստանի նման, աշխատին Հայաստանը վերականգնել իր բն. ազատ եւ անկախ ազգը*»։

- ¹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2117:
- ¹² Թերթերուն կտրօնները տե՛ս մամակին կից՝ "La grande manifestazione 'Pro Armenia' nel Salone dei Cinquecento in Palazzo Vecchio", *La Nazione*, 11 Giugno 1917; "Dimostrazione pro-Armenia nel Salone del Cinquecento", *Il Nuovo Giornale*, 11 Giugno 1917; "Un meeting imposant en faveur de l'Arménie", *L'Italie*, 14 Juin 1917: Հմմտ.՝ «Հայասիրական Շարժումը Երոսայի Մէջ», *Վերածնունդ*, 14 Յուլիս 1917, էջ 15-27:
- ¹³ Կ'ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան:
- ¹⁴ Կ'ակնարկէ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներուն, որոնցմէ Պօղոս Նուպարը (1852-1930) օրինակ, արդէն 65 տարեկան էր:
- ¹⁵ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ¹⁶ Ռաֆայէլ Պազարճեան (1879-1922), իտալահայ բժիշկ, փիլիսոփայ, հանրային գործիչ:
- ¹⁷ *Վերածնունդ* (Փարիզ, 1917-1921), հասարակական-գրական երկշաբաթաբեր, որ 1918-1919ին լոյս տեսած է Չօպանեանի խմբագրութեամբ:
- ¹⁸ Արշակ Չօպանեան, «Բուն Խնդիրը», *Վերածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1917, էջ 38-42:
- ¹⁹ Լեւոն Համբարձումեան, *Վերածնունդի* արտօնատէրը:
- ²⁰ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ²¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ²² Կ'ակնարկէ հիւսիսային ճակատին վրայ իտալական բանակին ջախջախումին՝ Աւստրիոյ կողմէ, որուն յաջորդած է աստրիական ներխուժումը:
- ²³ Նոյեմբեր 6, 1917 թուակիր մամակը եւ Ֆետերոյի պատասխանը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Վերածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 42, հմմտ.՝ Արշակ Չօպանեան, *Նամականի*, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1980, էջ 132 եւ 415:
- ²⁴ Տե՛ս՝ Զարեանի Նոյեմբեր 23, 1917ի մամակը Չօպանեանին (ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2119), որ գրուած է պատռուած թուղթի վրայ. բնագրի վնասուած վիճակին հետեւանքով կարելի չէ զայն հրատարակել: Հոն Զարեան կը խօսի Միլանի ցոյցի յետաձգումին, իր Ֆրանսա երթալու ծրագրին, *Վերածնունդին* ողարկած իր բանաստեղծութիւններուն եւ Ֆետերոյին դրկած Չօպանեանի մամակին մասին:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120:
- ²⁶ Տե՛ս՝ Կոստան Զարեան, «Մանրանկարներ», *Վերածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 18-19, «Աղօթք», *Վերածնունդ*, I Մարտ 1918, էջ 106, «Չմեռային», *Վերածնունդ*, 15 Մարտ-I Ապրիլ 1918, էջ 133, «Սուգի Երգ», *Վերածնունդ*, 14 Ապրիլ 1918, էջ 180-181: *Վերածնունդի* մէջ լոյս տեսած Զարեանի բանաստեղծութիւնները յետագային մաս կազմած են *Օրերի Պսակը* հատորին (Պոլիս, 1922):
- ²⁷ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2118:
- ²⁸ Ամենայն հաւանականութեամբ, կ'ակնարկէ Դաշնակից Ուժերուն կողմէ Երուսաղէմի գրաւումին՝ Առաջին Աշխարհամարտին (Դեկտեմբեր 11, 1917): Այս տեղեկութեան հիմամբ, ճշգրտած ենք մամակին թուագրութիւնը:
- ²⁹ Ուղերձը լոյս տեսած չէ:
- ³⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120: Այս մամակին առաջին հրատարակութիւնը, որոշ անճշդութիւններով, տե՛ս՝ Կոստան Զարեան, *Նաւատոմար*, Երեւան, 1999, էջ 607:
- ³¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ³² Նամակին կից պահպանուած է ճառի իտալերէն ձեռագիրը, որ նոյնպէս լոյս տեսած է տե՛ս "Orazio Bacci, Sindaco di Firenze, e Morto", *Armenia*, dicembre 1917, էջ 61:

- ³³ Օրացիո Պաշխի (1865-1917), գրականագետ, Ֆլորանսի քաղաքապետ եւ «Փրօ-Արմենիա» Կոմիտէի անդամ:
- ³⁴ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ³⁵ Տե՛ս՝ «Հայ Դամբանական Մը Օ. Պաշխի Վրայ (Կ. Զարեան)», *Վերածնունդ*, 14 Փետրուար 1918, էջ 84-85 (իտալերէնէ բարգմանութիւնը՝ Միհրան Տամատեանի): Վերահրատարակութիւնը տե՛ս՝ Զարեան, *Նաւատոմար*, էջ 117-118: Սխալմամբ նշած էինք որ այս բարգմանութիւնը ֆրանսերէնէ կատարուած էր (Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 129):
- ³⁶ Կապրիէլէ Տ'Անունցիօ (1863-1938), իտալացի նշանաւոր գրագետ, հանրային գործիչ:
- ³⁷ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2121:
- ³⁸ Կ'ականարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին, որ Ռուսաստանի Սովնարկոմի (Ժողովուրդի Կոմիսարներու Խորհուրդի) կողմէ որդեգրուած է Յունուար 11, 1918ին, Լենինի ու Ստալինի ստորագրութեամբ: Այդ հրովարտակը, որուն նախագիծը պատրաստած էր Վահան Տէրեանը, կը հռչակէր Արեւմտեան Հայաստանի ինքնորոշման իրաւունքը, բայց միաժամանակ կը հրահանգէր ռուսական զօրքերուն պարպումը անոր հողային տարածքէն եւ հայկական զինեալ զօրամասերու կազմակերպումը անոր ինքնապաշտպանութեան համար:
- ³⁹ Ֆիլիփօ Մետա՝ Իտալիոյ Ելենտից նախարար:
- ⁴⁰ Նամակը գրած էր Հ. Գաբրիէլ Նահապետեանը, որուն մասին Զարեան ականարկած է Զօպանեանին ուղղուած Յունուար 23, 1929 նամակով (տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի Նամակները», էջ 246):
- ⁴¹ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122:
- ⁴² Զեռագիրը պահպանուած է: Գրութեան իտալերէն բնագիրը եւ հայերէն բարգմանութիւնը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Վերածնունդ*, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 144:
- ⁴³ Իգիտորօ Տէլ Լունկոյի գրութեան կողքին, հրատարակուած է նաեւ Պոլոնիայի Համալսարանի դասախօս Ալֆրետօ Կալլեթթիի իտալերէն գրութիւնը՝ հայերէն բարգմանութեամբ («Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 144-145):
- ⁴⁴ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2123:
- ⁴⁵ Գրութիւնը հրատարակուած չէ: Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122: Զարեանի ներածական տողերուն («Vecchi-ն որդին է Garibaldi-ի ազատագրական շարժման մէջ մեծ դեր ունեցած Օ. Vecchi-ին: Իտալական Loti-ն է եւ ծովային խնդիրներու մէջ ամենահեղինակաւոր գրագետը») կը հետեւի գրութիւնը՝ Զարեանի ձեռագրով ու հեղինակի ստորագրութեամբ՝ Jack La Bolina գրչանունով (Զարեան գրութիւնը հաւանաբար բարգմանած է իտալերէնէ) .- «Les relations entre l'Italie et l'Arménie sont si anciennes, que dans un des nos patois, le patois piémontais, l'abricot s'appelle "armugnan", dans le patois venitien "armenini". Au temps de la première croisade les rapports furent très suivis. Bo[h]jemont de Tarente, normand de Sicile, en fondant le principauté d'Antioche qui dura à peu près 150 ans, ouvrit aux italiens les routes commerciales de la petite Arménie. De Constantinople les marchands genois se lancèrent sur d'autres routes, qui vinrent à la Grande Arménie, et un des principaux entrepôts du commerce genois dans le mer Noir étant Trébisonde, port naturel des hautes plateaux arméniens. Le voeu de l'Italie est que ces vieilles relations que la domination turque a interrompu se reprennent. Jack la Bolina»:
- ⁴⁶ Ելենտից Նախարար (իտալերէն):

- ⁴⁷ Մետալի հայանապատ յօդուածներուն մասին, տե՛ս՝ «*Revue et Journaux*», *La Voix de l'Arménie*, 1 Janvier 1918, p. 29-30:
- ⁴⁸ Կ'ակնարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին. տե՛ս՝ ծնթ. 38:
- ⁴⁹ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2124:
- ⁵⁰ Այս մասին, տե՛ս «Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 166:
- ⁵¹ 1910ականներէն Մխիթարեան միաբանութեան ապրած տազնապին մասին, տե՛ս՝ Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 94-99:
- ⁵² ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2125:
- ⁵³ Կ'ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին:
- ⁵⁴ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2126:
- ⁵⁵ Այս գիրքը լոյս տեսած չէ:
- ⁵⁶ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- ⁵⁷ Կ'ակնարկէ բրբական յառաջխաղացքին եւ Մայիս 1918ին՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկախութիւնը կանխող քառսային ու անորոշ վիճակին:
- ⁵⁸ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- ⁵⁹ Կոստան Զարեան, «“Գիշերը Տունն Պատել Է...”», *Վերածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1918, էջ 360, «Մոռյ Այս Միգուն», *Վերածնունդ*, 14 Հոկտեմբեր 1918, էջ 403, «Պատկեր», «Ջինջ Օդումը», *Վերածնունդ*, 1-14 Նոյեմբեր 1918, էջ 424:
- ⁶⁰ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2127:
- ⁶¹ Զօպանեանի այդ նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- ⁶² ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- ⁶³ Կ'ակնարկէ ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեանին (1869-1937):
- ⁶⁴ Կ'ակնարկէ երաժիշտ Լեւոն Եղիազարեանին (?-1927):
- ⁶⁵ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2129:
- ⁶⁶ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2130:
- ⁶⁷ Զօպանեանի նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- ⁶⁸ Նման յօդուած գրուած չէ:
- ⁶⁹ ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- ⁷⁰ Նամակը անթուակիր է, գրուած է 22 Օգոստոս 1945էն ետք:
- ⁷¹ Կոստան Զարեանի 22 Օգոստոս 1945ի նամակը (ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2165) կէս պատուած վիճակի մէջ պահպանուած է. անկէ միայն կարելի է հասկնալ, թէ ան գրած է Զօպանեանին *Armenian Quarterly*ին աշխատակցութեան հրաւիրելու նպատակով:
- ⁷² Կոստան Զարեան, *Նաւը Լեւան Վրայ*, Պոստըն, 1943:
- ⁷³ *Armenian Quarterly*, ԱՄՆի առաջին անգլերէն հայագիտական հանդէսը, որ լոյս տեսած է 1946ին Նիւ Եորքի մէջ, Զարեանի խմբագրութեամբ (ընդամենը երկու քիւ):
- ⁷⁴ Ճառին հայերէն բարձրանութիւնը տե՛ս՝ Արշակ Զօպանեան, «Ամերիկեան Ազգն Ու Հայ Ժողովուրդը (Ճառ արտասանուած Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, Մայիս 6-ին)», *Հայաստանի Կոչմակ*, 30 Յունիս 1945, էջ 605-608:
- ⁷⁵ Near East Relief (Մերձաւոր Արեւելի Նպաստամատոյց)՝ 1915-1930ին հայ որբախնամութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցած կազմակերպութիւն: Ներկայիս կը կոչուի Near East Foundation:
- ⁷⁶ Անրի Կրեկուար (1881-1964), պեղծիքացի քիւզանդագէտ, որ պատերազմի Նիւ Եորք ապաստանած էր եւ մաս կը կազմէր *Armenian Quarterly*ի խմբագրութեան:
- ⁷⁷ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2166:
- ⁷⁸ Առաջին քիւր լոյս տեսած է Ապրիլ 1946ին:

- ⁷⁹ *Revue des Etudes Arméniennes*, Փարիզի մեջ 1964-ին լոյս տեսնող հայագիտական հանդես, որ առաջին շրջանով լոյս տեսած էր 1920-1933-ին:
- ⁸⁰ Չօպանեանէն որեւէ նիւթ լոյս տեսած չէ հանդեսին մէջ:
- ⁸¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I քաժին, ք. 2167 (մեքենագիր):
- ⁸² Յարութիւն Զիրտեան, «Նոր Նիւթեր Իսրայէլ Օրիի Մասին», *Անահիտ*, Յունուար-Յունիս 1949, էջ 11-22:
- ⁸³ Ջարեան ծրագրած է Իսրայէլ Օրիին նուիրում վէպ մը գրել, որ իրականացած չէ:
- ⁸⁴ Բ. Աշխարհամարտին պատճառով 1940-ին ընդհատուել էտք, *Անահիտի* հրատարակութիւնը վերսկսած է 1946-ին:
- ⁸⁵ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, I քաժին, ք. 83:
- ⁸⁶ *Անահիտը* դադրած է 1949-ին:
- ⁸⁷ Չօպանեան չէ անդրադարձած Իսրայէլ Օրիի հարցին *Անահիտի* վերջին Յուլիս-Դեկտեմբեր 1950 թիւին մէջ:
- ⁸⁸ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I քաժին, ք. 2168 (մեքենագիր):
- ⁸⁹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ 1947-ին Պէյրութ լոյս տեսնող *Մասիս* պարբերականին:
- ⁹⁰ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I քաժին, ք. 2169:
- ⁹² Չօպանեանի գրական գործունէութեան 65ամեայ յոբելեանը տօնուած է Մայիս 14, 1950-ին Փարիզի մէջ:
- ⁹³ Ռ՝վ գիտէ (իտալերէն):
- ⁹⁴ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹⁵ Արշակ Չօպանեան, *Բանաստեղծութիւններ*, Փարիզ, 1950:
- ⁹⁶ ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի ֆոնտ, ք. 83 (առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Ջարեանական Նամականի», *Յառաջ - Միտք եւ Արունատ*, Յունուար 1995): Նամակին սեւագրութիւնը (Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, IV քաժին, ք. 97) տե՛ս՝ Չօպանեան, *Նամականի*, էջ 338. Կան որոշ կասկածելի վերծանումներ, նաեւ տարբերութիւններ՝ վերջնական բնագրին հետ:
- ⁹⁷ Նամակը ԳԱԹի Ա. Չօպանեանի ֆոնտին մէջ չկայ:

FROM THE LETTERS EXCHANGED
BY KOSTAN ZARIAN AND ARSHAG TCHOBANIAN
(summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Kostan Zarian (1885-1969) and Arshag Tchobanian (1872-1950), two important names of twentieth-century Armenian literature, maintained a literary friendship for almost half a century. Although their correspondence has not reached us in its entirety, the letters available give us a useful and, at times, revealing insight into their relationship, as well as into political and literary issues of the time. Some excerpts have been published by the author, who now presents an annotated edition of twenty-nine letters exchanged by the two literati (seventeen by Zarian and twelve by Tchobanian) during three periods (1917-1919, 1945-1946 and 1950) and currently kept in the Museum of Literature and Arts (Yerevan). A series of letters written by Zarian from 1922-1931 remains unpublished, since the whereabouts of Tchobanian's answers for that period are not known yet.

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻՆ

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
mayrenipublishing@comcast.net

Վահէ-Վահեան (1908-1998), աւագանի անունով՝ Սարգիս Ապտալեան, մէկն է շա՛տ շատերէն, որոնք իրենց բանաստեղծական փորձերը կատարած են ներշնչուելով Վահան Թէքէեանէն (1878-1945)։ Միաժամանակ, ան մէկն է այն շա՛տ քիչերէն, որոնք կրցած են հայ գրականութեան անդաստանին մէջ արմատ նետել՝ անկախանալով սկզբնական ազդեցութենէն եւ ինքնահաստատուիլ շնորհիւ բնատուր տաղանդի մը։

Իր 12 Սեպտեմբեր թուակիր նամակով Վահեան այդ ազդեցութիւնը կ'ընծայէ պարզ ու մեկին, բայելով. «Իմ պատանի օրերէս՝ հոսած է ձեր հոգիին նուազը՝ իմ դեռ անկազմ մտածումիս ու երազներուս պարտէզին մէջ...» եւ դեռ աւելցնելով թէ իր «պզտիկ երգեր»ուն մէջ ի՛նք ամէն մարդէ առաջ ճանչցած է «հեռաւոր արծազանգը շատ ծանօթ ու տրտմօրէն անոյշ երաժշտութեան», որ Վահան Թէքէեանինն էր։

Մեզի ծանօթ են Թէքէեանէն Վահեանին ուղղուած 15 նամակներ, ընդգրկող 28 Ապրիլ 1933էն 15 Դեկտեմբեր 1944 թուականները իբրեւ սահմանագիծ։ Այդ նամակները Վահեան ինք արտագրած եւ յանձնած է Աւետիս Սանճեանին, որ իր հերթին զանոնք ամրափակած է Թէքէեանի հարիւրամեակին առիթով լոյս ընծայուած *Նամականիին* մէջ¹։ Այդ նամակները, սակայն, չեն ներկայացներ Թէքէեանէն Վահեանին ուղղուած բոլոր նամակները կամ բացիկները։ Յստակ է թէ առնուազն մէկ բացիկ դուրս մնացած է յիշեալ *Նամականիին*, որովհետեւ Վահեան կը հաստատէ 1935ի Յուլիսին կամ Օգոստոսին Թէքէեանի Երուսաղէմէն ղրկած բացիկը ստացած ըլլալը, բայց անոր վերադարձութիւնը կը բացակայի *Նամականիին*։

Իր հերթին, Վահեանէն Թէքէեանին ուղղուած բոլոր նամակներու պատճենները չէ որ ունինք մեր տրամադրութեան ներքեւ։ Պատճենները ձեռք անցուցած ենք Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ պահպանուող Թէքէեանի արխիւէն։ Տրամադրութեան տակ ունինք նաեւ նոյներուն պատճենները՝ մեզի վստահուած երկրորդ աղբիւրէ մը։ 1989ին, Փարիզ հերթական այցելութեան մը շրջանին, հանգուցեալ Արթօ Համբարձումեան, որ կը վարէր ՀԲԸՄի Փարիզի գրասենեակի տնօրէնի պաշտօնը, մեզի յանձնած էր պատճենները Թէքէեանի նոյն այդ արխիւային նիւթերուն, զորս 1981ին հանգուցեալ մեթր Շաւարշ Սեւօնքեան Հոգանէն բերելով յանձնած էր Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի տնօրէնութեան։ Յիշեալ երկու աղբիւրներէն ալ կը բացակային քանի մը նամակներ, թերեւս անոր համար որ Թէքէեան զանոնք չէ կրցած ամփոփել պահպանելներու կողքին՝ թափառական կեանքի մը պար-

տաղրանքներուն բերումով, թերեւս ալ այն պատճառով որ անոնք փճացուած ու կորսուած են անհետ:

Կարելի է ըսել թէ նամակագրական կապին առիթ տուած է Վահեանի բանաստեղծական առաջին հատորը՝ *Արեւ-անձրեւ*, որ լոյս աշխարհ եկած է 1933ին: Վահեան մտածումը ունեցեր է անկէ օրինակ մը մակագրելու եւ առաքելու թէքէեանին, - նամակի մը հետ կամ առանց նամակի: Թէքէեան 28 Ապրիլ 1933 թուակիրով շնորհակալագիր մը դրկած է Վահեանին, զնահատելով քերթուածներուն «վարակի» յուզումը» եւ այլ իրազործումներ, միաժամանակ դիտել տալով զգացումներու նմանութիւնը անոնց եւ իր գործերուն միջեւ²:

22 Յունիս 1933ին, թէքէեան կը գրէ Վահեանին. «Ստացած էի ձեր նամակը եւ ստացայ նաեւ՝ Երուսաղէմէն՝ ձեր դասախօսութեան քննազիրը»³: Այս ակնարկուած նամակը կ'ըլլայ թիւով առաջին կամ երկրորդ բացական թէքէեանի արխիւէն, ինչ կը վերաբերի Վահեանի նամակներուն, եւ հետեւաբար՝ անծանօթ մեզի:

Այս անծանօթ նամակին կը յաջորդէ առնուազն ուրիշ անյայտ նամակ մըն ալ Վահեանէն, որովհետեւ թէքէեան իր 14 Հոկտեմբեր 1933 թուակիրին մէջ կը գրէ. «չկրցայ... շնորհակալութիւն յայտնել ձեզի՝ ձեր նամակին ու լուսանկարին համար»⁴: Այդ լուսանկարով Վահեան վստահաբար ուզած էր փոխադարձութիւն մը կատարած ըլլալ, որովհետեւ վերը ակնարկուած երկրորդ նամակով թէքէեան իր լուսանկարը դրկած էր Վահեանին: Շատ հաւանաբար, այդ նամակին մէջ Վահեան նաեւ ներկայացուցած էր կենսագրական կարգ մը տուեալներ, ի միջի այլոց նշելով Անդրանիկ Մառուկեանի եւ իր ազգականական կապը, որուն իրրեւ հետեւանք թէքէեան իր յաջորդ նամակին մէջ ուզած է լուսաբանութիւն ստանալ Մառուկեանի անձնասպանական փորձին մասին:

Այս նամակէն ետք է որ կարելի կ'ըլլայ հոս հրատարակուող եւ Սանճեանի *Նամականքին* մէջ արդէն լոյս տեսած նամակներուն ընդմէջէն հետեւիլ թէքէեան Վահեան զրոյցին, թէեւ անկէ ալ կը բացակային կարգ մը օղակներ:

17 Ապրիլ 1934 թուակիրին մէջ, թէքէեան կը յայտնէ թէ իր գրպանը կը պտրտցնէ Վահեանէն երկու նամակներ, որոնցմէ մէկը բաղդատաբար նոր, իսկ միւսը՝ հինցած: Եթէ այդ հինցած նամակը Վահեանի 14 Օգոստոս թուակիրն է, ուրեմն գործ ունինք դարձեալ առաջմ անյայտ մէկ նամակի հետ. այլապէս՝ երկուքի պէտք պիտի ըլլայ բարձրացնել անյայտներուն թիւը ա'յս պարագային:

Ուրիշ: Յարդ անծանօթ կը մնան նաեւ Վահեանէն թէքէեանին ուղղուած 30 Մայիս 1935, 5 Յուլիս 1935, եւ 12 ու 21 Օգոստոս 1939 թուակիրները⁵:

Հոս հանրութեան ներկայացուող նամակները կը կազմեն արժէքաւոր աղբիւր մը Վահեան բանաստեղծին եւ մարդուն տաղանդն ու նկարագիրը չափելու տեսանկիւնով: Անոնք նաեւ կ'օգնեն աւելի լաւ հասկնալու թէքէեանն ու թափանցելու անոր կեանքին եւ գրականութեան կարգ մը շերտերուն մէջ: Եւ դեռ, անշուշտ, անոնք նիւթ կը հայթայթեն 1930-40 ականներու հայ սփիւռքի պատմութիւնը հետազօտողներուն:

Վահեանի բանաստեղծական շունչը առկայ է նամակներուն մէջ առաւել կամ նուազ չափով: Ներկայ է ան իր նամակներուն մէջ իրրեւ ճկիլ չգիտցող ու չուզող Թէքէեանին հոգեկիցը, որովհետեւ իր հայու եւ մարդու արժանապատ-
ուութիւնն ալ թոյլ չի տար որ սակարկութեան հանէ իր համոզումները:

Հոս պիտի ուզէինք, սակայն, ընդգծել երկու յատկանշական գիծեր, որոնք, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, կարմիր թելի նման կ'անցնին զանազան նամակ-
ներու ընդմէջէն՝ զանոնք չաղախելով իրարու եւ լուսաւորելով Վահեանի դէմ-
քը:

Առաջինը՝ ոչ անպայման կարեւորութեան կարգով՝ պարտքի գիտակցու-
թիւնն է հանդէպ Թէքէեանին: Ինքնախարանումի եւ ինքնադատապարտումի
հասնող արտայայտութիւններ կան հոն, եւ հաստատումներ, թէ պիտի ուզէր
հրատարակուած տեսնել Թէքէեանի ամբողջական քերթուածներու ժողովա-
ծուն (4 Յունուար 1944), կամ կը յուսար կուտակուած պարտքը վճարել լայն օ-
րերու մէջ (20 Նոյեմբեր 1944):

Պէտք է ըսել թէ Վահեան հատուցեց իր պարտքը: Ան ամէն պատեհ առիթով
արտայայտուեցաւ Թէքէեանի մասին բեմերէ եւ ամսագրերէ, ուսումնասիրեց
անոր անձն ու գործը, անոր քերթուածներուն հանդէպ իր հիացումը փոխան-
ցեց իր դաստիարակի շունչով սնած պատանիներու, հրատարակեց անոր չքեղ
Հատընտիրը⁶, երբ Սփիւռքով եւ Հայրենիքով հայութիւնը կը նշէր Թէքէեանի
ծննդեան հարիւրամեակը, եւ մինչեւ անգամ դասաւորեց որ Միացեալ Արաբա-
կան Էմիրութիւններու մէջ իքնաշարժի արկածի զոհ գացած իր Վահրամին ա-
նունով հիմնուած ՀԲԸՄի Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամին
յատկացումով հրատարակուի Յակոբ Օշականի Վահան Թէքէեան աշխատու-
թիւնը⁷: Մեծ եղաւ Վահեանի ներդրումը «քիչ եւ գէշ ճանչցում» Թէքէեանը
ժողովրդականացնելու, «լաւ ճանչցնելու» ուղղութեամբ:

Երկրորդը, դա՛րձեալ պարտքի գիտակցութիւն մը, այս անգամ հանդէպ իր
ժողովուրդին եւ... բանաստեղծական շնորհին: Կը խօսի ան «անվճար մնացած
մտքիակներու» սպառնալիքէն, բարեկամներ յուսախար ընելու սարսափէն,
դասալիք հռչակուելու վախէն: Ու թէեւ մերթ ընդ մերթ կը սողոսկի իր մէջ
կասկածը՝ թէ արդեօք պիտի կարենա՞յ արդարացնել իր վրայ դրուած յոյսերը,
տիրականը կը մնայ իր մէջ արեւոտ օրերու յոյսը, հաստատապէս համոզուած՝
թէ հպարտ ճակատով պիտի կարենայ ներկայանալ աշխարհին:

Այդպէ՛ս ալ եղաւ: Վահեան յումպէտս չվատնեց իր շնորհը, դասալիք չեղաւ
իր ժողովուրդին առջեւ, եւ արեւ ու անձրեւի խառնուրդ իր կեանքին ընթաց-
քին, իր գրականութեամբ փորձեց արեւ բերել շուրջիններուն:

Առաջին անգամ է որ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը հրատա-
րակէ լիբանանահայ ժամանակակից գրողի մը նամակներէն խումբ մը, որոնք
ունին անձնական վերագրումներ եւ որակումներ, զորս կը պահպանենք ան-

խաբար՝ ժամանակի շունչն ու մտայնութիւնները հարազատօրէն արտացոլացնելու:

Այս առթիւ խմբագրութիւնս կը վերահաստատէ որ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* մէջ տեղ գտած կարծիքները կը պատկանին համապատասխան հեղինակներուն: Այս մէկը առաւելաբար նկատառելի պէտք է դառնայ նամակներու հրապարակումներու բաժնին մէջ, որովհետեւ մանաւանդ անոնք կրնան ունենալ խիստ անձնական բնոյթ եւ սահմանուած չլլալ ընթերցող լայն շրջանակի համար - Խմբ.:

Ա.

Ֆետիւղա, 14 Օգոստ. 1934

Շատ սիրելի

Պրն. Վահան Թեքեան,

Ձեր այս վերջին նամակովը⁸, գրելով Ծառուկեանի⁹ անձնասպանութեան փորձին շուրջ, եւ իր քայլը լուսաբանող մանրամասնութիւններ ուղեւով, կը դնէք զիս շատ դժուար կացութեան մը մէջ: Շատ աւելի դժուար, իրապէս, քան կ'երեւակայէիք: Ատկէ՝ վարանքը ամէն օր, ու ուրեմն՝ յապաղումը այս տողերուն:

Եւ դարձեալ, այսօր իսկ, առանց ներքին մեծ ճիգի մը չէ որ մատներս կը բռնեն սա գրիչը՝ ճերմակին վրայ սետեր նետելու: Միշտ ատելութիւնով խառն արգահատանք ունեցած եմ հանդէպ այն հաւատափոխներուն, որոնք նախատինքով խօսած են իրենց պաշտամունքի նախկին առարկային շուրջ, աստուածութիւն մը, գաղափար մը թէ անձ մը ըլլայ անիկա: Այս պահուս, քիչ մը նոյն այդ զգացումը կ'ունենամ իրեն հանդէպ, երբ կը հարկադրուիմ գրել ձեզի հոգեկան անդարմանելի փլուզումին մասին, զոր յառաջացուց իմ մէջ անձն ու գործը այդ տղուն (որ բարեկամս էր երբեմն), իր նկարագրին արտակէտրոն ու պարսաւելի խոտորումներովը: Կը գրեմ ուրեմն՝ վստահ ըլլալով թէ ազնիւ բարեկամ մըն էք եւ հասկցող հոգի մը:

Կանուխէն արդէն ճանչցած ու սիրած եմ իր մէջ կարգ մը արժէքաւոր ընդունակութիւններ, մասնաւորաբար, յարմարութիւն մը արուեստի: Եւ հարկ եղած տեղը, գրաւոր թէ բերանացի, արտայայտուած եմ այդ մասին¹⁰: Բայց, նոյնքան կանուխէն, իմ համակրանքս վարանած է միշտ մութ կէտի մը առջեւ, որ դժբախտաբար լայնցած ու խորացած է՝ մեր միջեւ ամէն օր քիչ մը սեղմուող մօտիկութեամբ մը, ու վերածուած է վերջապէս անյատակ անդունդի մը՝ իր այս վերջին ժեպը պայմանաւորող վիճակին յայտնաբերած հոգեկան ու ֆիզիքական ախտաւորութեամբը:

Եւ ըսեմ անմիջապէս, մեծ հիասթափութեան մը պատճառած բոլոր ցաւովը, թէ դէպի մութ անծանօթ փորձուած այդ ճամբորդութիւնը, փոխանակ շրջանակելու իր երիտասարդ դէմքը «տժգոյն լուսապսակով» մը¹¹, որ այնքան բնական պիտի ըլլար, նետեց իր անունին շուրջ միայն կեղծ պատմուճան մը

անարժան փառքի, որմէ բաւարարութիւն գտած կը թուի իր ունայնամտութիւնը:

Ինք, անշուշտ, չափով մը զոհն է իր շրջապատին ու անկէ ծծած գաղափարական վատառողջ սնունդին, բայց շատ աւելի՝ զոհն է իր խառնուածքին ախտաւոր համեմատութիւններու հասնող զարտոյդութիւններուն: Եւ բացառելու համար զանոնք, հարկ պիտի ըլլար երթալ մինչեւ ընտանեկան բարդութիւններու, արքայի սարսափին, կանխահաս տառապանքներու եւ նոյնքան կանխահաս վայելքներու ճախճախտութիւն ու սխալ ըմբռնուած մայրական սիրոյ մը անխտհեմ արտայայտութեան, հասնելու համար մինչեւ հոգեկան այն արգահատելի սնանկութեան զոր ցուցադրեց իր քաւութեան կասկածելի փորձէն առաջ, ու նաեւ վերջը, դժբախտաբար:

Օժտուած անվիճելի արժանիքներով՝ ունէր սակայն միշտ չափազանցուած ունայնամտութիւններ: Շատ բերի մշակոյթով շարք մը ընկերներ, որ կը շրջապատէին զինք, միշտ սնունդ կու տային իր այդ տկարութեան: Աւելցուցէք նաեւ Պոտրլէռի¹² մման հանճարաւոր ախտաւորներու կեանքին ընթերցումը, եւ անոնց մմանելու սնափառ ճիգը, շատ մման այն ճիգին որ առակի գորտին¹³ եղաւ, ու դուք կ'ունենաք հոգի մը ամէն շեղումի ենթակայ:

Փորձեց, ու յաջողեցաւ շատ անգամ, հիացնել մարդիկ իր փոխ առնուած տարօրինակութիւններուն վրայ: Ջեխութիւնն ըրաւ կեանքի պայման ու գլխիվայր մխրճուեցաւ առարկելի հանոյքներու մէջ: Միայն գնահատանքներ հովաւարեցին իր փառասիրութիւնը, եւ ինք, մեծ անմտութեամբ մը, վազեց աժան ծափերու, առանց ըմբռնելու սակայն թէ շատ սուղ կը վճարէր անոնց, խաթարումովն իր հոգիին: Իր մեծամոլութիւնը հետզհետէ արհամարհել տուաւ իրեն ամէն իշխանութիւն իր անձին վրայ, եւ ամէն սրբութիւն՝ մարդերու հոգիին մէջ: Այդ մտայնութեան բերած առաջին գայթակղութիւնը եղաւ բախումը իր եւ հայ ճեմարանին¹⁴ միջեւ, ուր ինք կ'ուսանէր նպաստով, ու վերջացաւ իր փտարումովը: (Պատասխանատուութեան մեծ բաժին մըն ալ՝ ճեմարանի այդ համբաւուած իմաստուններուն վզին: Իրենց ներարկած պատուաստը տարբեր պտուղ չի կրնար տալ): Պատահեցաւ նաեւ որ այդ տղան հանդիպի իր ճամբուն վրայ սէրերու, մէկը մանաւանդ՝ փարթամ, որ շլացուց իր աչքերը, եւ իր շտեմ հոգին չսեղմուեցաւ ինք իր մէջ, ու անմեկնելի թեթեամտութեամբ մը ուզեց պոռալ աշխարհի որ յաղթանակներ արձանագրուին իր անունին: Սէրը, որ շատ անգամ արիւնի հիւանդ բորբոքում մը եղաւ իր մէջ, մղեց զինք ահաւոր անկումներու զորս կը զգուշանամ յիշատակել անգամ: Եւ ինք, արդարացնելու համար իր արատաւոր անձը, տղամարդու կաթիլ մը արիւն ունեցող ռեւէ մէկու մը անվայել տմարդութեամբ, չխնայեց նոյնիսկ սիրոյ նուիրականութեան, եւ իր սիրածին անունը, աներեւակայելի զրպարտութիւններով, դարձուց նշաւակ հանրային պարսաւին ու անջնջուելի արատաւորումին: Միայն խելագարութիւնը պիտի կրնար բացատրել ատիկա: Եւ ամէն ծայրայեղ կիրք տեսակ մը խելագարութիւն չէ՞ ինքնին:

Երեւակայեցէք յուսախաբութիւնը իր մտերիմներուն, որոնց բարեացակամութիւնը սպառեց չարաչար՝ իր գեխութիւններովը, եւ յետոյ վարձատրեց

անոնցմէ մէկը (որ իր կեանքին կէսը չէր խնայած իրեն) «վատ» պատուանու-
նով: Ի՞նչ հարկ մանրամասնութիւններու: Չե՞ն բաւեր նկարագրի այս քանի
մը գիծերը պարզելու բարոյական ու նիւթական սնանկութիւնն իր անձին, որ
իբրեւ միակ ելք յղացաւ թատերական զգայացումն այդ տեսարանը. ո՛չ իբրեւ
վախճան (որովհետեւ շատ երկշոտ էր ինք ատոր համար) այլ իբրեւ միջոց վե-
րագտնելու կորստածը: Կամ, ո՞վ գիտէ, գուցէ անդրադարձումի եւ զգայական
արթնութեան հագուադէպ վայրկեանի մը, ծանր կշռեց մեղքն իր բռնադատ-
ուած խիղճին վրայ, եւ ինք կատարեց այդ շարժումը իբրեւ փրկութիւն: Երանի
այս վերջինն ըլլար, դժբախտաբար սակայն աւելի հաւանական կը թուի վեր-
ջինը¹⁵: Եւ եթէ ա՛յդ էր շարժառիթը, ինչու չէ, յաջողեցաւ չափով մը, քանի որ
իր ընկերները շահագործեցին կատակերգութիւնը, ի նպաստ իրենց ծանօթ
տեսակետներուն, նոյն ատեն շոյելով միշտ ենթակային սնամտութիւնը: Ի-
մաստութիւնը կեանքին....:

Կը տեսնէք ուրեմն, սիրելի Թէքէեան, թէ «սեւին ու ճերմակին վեհութիւնո-
վը լեցուն» աչքերու եւ «մեծ իմաստութիւն մը գրկած» վերադարձողի խօսքն
անգամ կարելի չէ ընել¹⁶: Քանի մը օրէն կ'ելլէ հիւանդանոցէն (թէւ ծախ ոտ-
քը շատ տկար է տակաւին) հոգին գեղուն նոյն ունայնամտութիւններով եւ ա-
ժան փառքի նոյն տենչերով, երթալ խառնուելու իրեններուն երամակին, Եռա-
գոյնն իրեն պատանք կտակած ըլլալուն հերոսութիւնը զարդանշանի մը պէս
կախած իր կուրծքէն: Ու մտածե՛լ այն *եռագոյնին* որ փառք պիտի սեպէր ամ-
փովիել իր մէջ մարմինը մէկուն որ օր մը օրանց իր հպարտ ծածանումին հա-
մար կաթիլ մը արին իսկ չէր թափած... Մտածե՛լ այդ հոգեբանութիւնը խո-
րացնող խմբակին վրայ, ու... չա՛լ....:

Այսքան՝ իբրեւ սկիզբ ու վախճան:

Բայց այդ բոլորը պատճառ մը չէին անշուշտ որ փորձին առաջին լուրը
չսարսռացնէր զիս զիտիս առանձնութեանը մէջ, ու ես չվազէի իրեն՝ թարթիչ-
ներս ծանրացած խոշոր կաթիլներով: Եւ դարձեալ, պատճառ մը չեն ատոնք
որ այնքան յուսախաբութիւններէ վերջ չունենամ սիրոյ եւ արգահատանքի
խորունկ զգացում մը իրեն համար, եւ մարդկային տկարութիւններուն ու զա-
նոնք պայմանաւորող առեղծուածին առջեւ՝ ակնածանք մը անդիմադրելի:

Գրեցի այս բոլորը, զգալով միշտ թէ ուրիշ ո՛չ ոքի կրնայի գրել, ու հաւա-
տալով նաեւ թէ ուրիշ ո՛չ որ պիտի գիտնայ զանոնք: Կ'անցնին անշուշտ այս
յիմարութեան օրերը, եւ այդ տղան կը գիտակցի անոնց ցաւալիօրէն ծիծաղե-
լի էութեանը: Կու գայ հասունութեան ու լրջութեան շրջանը եւ ինք կը թօթափէ
իր հոգիէն հմայքը ունայն փառքին, նուիրուելու համար միակ իրական ու յա-
ւերժական սիրուիին որ բանաստեղծութիւնն է:

o o o

Հազիւ երկու շաբաթ առաջ վերջացուցի աշխատանքս դպրոցին մէջ¹⁷, ու
հիմա, իմիսներուս հետ, կը գտնուիմ Լիբանանի ուրիշ մէկ գիւղը, որուն ցերեկ-
ները գով են՝ շոճիներու ստուերով, ու զիշերները՝ երգեցիկ, սօսափիւնովը
բարտիներուն:

Երկար ատեն է ո՛չ մէկ լուրջ աշխատանքի կրցած են լծուիլ: Այս բոլոր ցնցումները, իրենց պարտադրած ջիղերու երկարատեւ լարումով, անդրադարձան առողջութեանս վրայ եւ ըրին զայն պահ մը լքօթէն մտահոգիչ: Հիմա լաւ եմ: Կը սարսափիմ անմակընթաց կեանքի մը տափարակ առօրեայէն, բայց տեսակ մը՝ կը ցանկամ զայն, քիչ մը խաղաղութիւն ու հանգիստ սպասելով անկէ իմ յոգնած գոյութեանս:

Դպրոցական գալ շրջանին համար, Անթիլիասի դպրեմանքէն կը հրաւիրեն զիս իբրեւ գրականութեան ուսուցիչ, բայց կը վարանիմ ընդունիլ, նաեւ՝ գործին նորութեան ներշնչած անվստահութենէն, ու յետոյ՝ շրջանակէն¹⁸: Հայկական է վերջապէս, իր բոլոր խանդավառիչ հանգամանքներովը միատեղ իր շատ յայտնի անպատեհութիւններովը:

Շատ երկարեցաւ արդէն ու ես տակաւին ոչինչ գրեցի ձեր մասին: Տիկ. Սեզան¹⁹ ըսած էր ժամանակին թէ կը մտածէիք այս ամառ Սուրիա²⁰ հանդիպիլ անգամ մը: Այնքա՛ն ոգեւորիչ ու հաճելի պիտի ըլլար ատիկա՝ ձեր անձին հանդէպ՝ սէր ու արուեստին՝ հիացում ունեցող բոլոր երիտասարդներուն որ կան հոս: Չեկա՛ք: Եւ թերեւս միջավայրն ալ արժանի չէր այդ պատիւին, միջավայրը որ (բացառութիւն է Հալէպը) այնքան դատապարտելիօրէն անտարբեր ու ապերախտ գտնուեցաւ իր արժանատորին հանդէպ, երբ անոր տաժանքին ու տաղանդին տօնը կը կատարուէր ամէն կողմ²¹:

Սիրեցի ձեր հնչեակը²²: Անոր ձեռագիրը ինծի դրկելու գաղափարը հպարտացուց զիս: Կան հոն անմահ տողեր—

«Ճրպո՛տ՝ հրաշագործ գօրութեան մը ձեռք»...

«Հայկական երգին աւագանն անհուն»...

յետոյ՝ «Ճրպոտը ընդմիշտ ճաքած կը մընայ...»:

Բայց ներեցէք ընել արուեստի քանի մը պզտիկ դիտողութիւններ: Յայտնի է քիչ մը որ ձեր խստապահանջ բժախնդրութիւնը տակաւին վերջնական մշակումի չէ տարած զայն: Առաջին տողին «կարծր, եփենաշող»ը ի՞նչ մասնաւոր հանգամանք կ'աւելցնէ «ճրպոտ»ին վրայ, բացի տաղաչափական պահանջի մը գոհացում տուող տանելի որակում մը ըլլալէ, որուն չափն իսկ քիչ մը ծանր կ'արտաբերուի: 13րդ տողին «ակերն ընդերկրեայ»ին տեղ, նորէն ծանրաբեռնուած հատուած մըն է, աւելի լաւ չէ՞ «ակերն ընդհողեայ»: Վերջին տողին մէջ «ը» ձայնաւորին խճողումէն (ճրպոտը ընդմիշտ) գերծ մնալու համար կարելի չէ՞ ըսել «է՛ր ճրպոտն ընդմիշտ ճաքած կը մնայ»: Ասոնք, արդար ըլլալու պարագային իսկ, աննշան քիծեր են միայն, անկարող՝ եղծելու վսեմ դէմքը վարպետին, որ տրուած է հոն ներշնչումով ու երաժշտական յղացքով:

o o o

Քանի մը անգամ երբ մտադրած եմ ձեզի գրել, ուզած եմ հարցնել ձեր պաշտպանեալն ու արժանաւոր աշակերտը՝ Չ. Սիւրմէլեանի²³ մասին, ու միշտ աճապարանքիս մէջ մոռցած եմ: Գիտեմ միայն թէ գացած է Միացեալ Նահանգներ (կարծեմ 1924-ին)²⁴ գիւղատնտեսութիւն ուսանելու, բայց չեմ գիտեր թէ ո՛ր է հիմա եւ ինչ կ'ընէ: Սիրած եմ իր պատանիի ներշնչեալ քնարը, որ այնքան վաղահասօրէն լռեց դժբախտաբար, ինծի անծանօթ պատճառնե-

րով: Շատ ուրախ կ'ըլլամ եթէ հաճիք հաղորդել ինձի իր մասին ունեցած ձեր տեղեկութիւնները:

Թոյլ տուէք շնորհակալ ըլլալ ձեզի, իմ անձիս ու աշխատանքիս հանդէպ ցոյց տուած ձեր անկեղծ շահագրգռութեանը համար:

Հիացումով ու սիրով՝

Վահէ-Վահեան

Հասցէ՝ Boite Postale No 631
Beyrouth, Liban

Բ.

Անթիլիաս, 27 Օգոստ. 1935

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Կը ներէք որ առիթ չունեցայ Երուսաղէմէն²⁵ գրած ձեր բացիկին²⁶ անմիջապէս պատասխանելու: Ըսեմ միայն թէ մեծ յուսախաբութիւն մը եղաւ ձեր բոլոր բարեկամներուն ու հիացողներուն համար: Տիկ. Սեզան կ'ըսէ թէ վերջին պահուն գրեթէ որոշած էր Պաղտատէն չվերադառնալ, բայց Լիբանանի մէջ, քանի մը ուրիշ մտերիմներու հետ ձեզի հանդիպելու գաղափարը հրապուրեց զինք ու եկաւ... լսելու համար թէ...:

Այս քանի մը տողերը կը գրեմ քիչ մը շատ անփօրէն, աճապարանքով: Նախ կ'ուզեմ ջերմօրէն յանձնարարել ուսուցչանոցի այս տարուան թեկնածուներէն երկու հոգի, Պրն. Սարգիս Եւփուճեան²⁷ եւ Պրն. Վահէ Մարտ[ի]րեան²⁸: Առաջինը իմ անցեալ տարուան աշակերտներէս է, ու թէս մաթեմատիքի եւ գիտութեան մէջ քիչ մը տկար, լեզուի եւ գրականութեան մէջ ցոյց տուած է լաւ ընդունակութիւն: Երկրորդին մտաւորական կարողութիւնները շատ ծանօթ չեն ինձի, բայց ճանչցած եմ զինքը իբրեւ ազնիւ նկարագրով եւ աշխատելու եռանդ ունեցող պատանի մը: Երկուքն ալ արժանի են միջնակարգ կրթութեան մը եւ կարող են տանիլ մման կրթութեան մը հարկադրած պատասխանատուութիւնը:

Այս տողերուս հետ կը գրեմ նաեւ Տնօրէն Պրն. Կիրակոսեանին²⁹, պատասխանելով իր 8 Օգոստ. թուակիր նամակին: Անկեղծօրէն շնորհակալ եմ որ ջանացած էք իմ թեկնածութիւնս ընդունիլ տալ: Հա՞րկ է ըսել թէ վաղուան պայքարին համար պատրաստուող մեր մատաղ սերունդին կազմութեան ի խնդիր տարուած աշխատանքին իմ բաժինս բերելու համար տրուած այս առիթը եւ ձեր ազնիւ ու խելացի մտերմութեան մօտիկ վայելքը կը խանդավառեն զիս: Կէտ մը միայն, չափազանց խեղճ է նշանակուած թոշակը, անբաւական՝ իմիներուս քիչ մը պատուաբեր կեանք մը ապահովելու: Բացատրեցի այդ կէտը Պրն. Կիրակոսեանին, եւ խնդրեցի որ եթէ հնարաւոր է յաւելում մը ընէ: Կը խնդրեմ ձեզմէ եւս որ չխնայէք ձեր ազդեցութիւնը ի նպաստ ինձի: Ամէն պարագայի, պատրաստ եմ գալ: Ի գո՛ւր է աւաղել կորսուած առիթներուն համար:

Չունի՞ք նոր աշխատանքներ: Կը յուսամ թէ նոր միջավայրները բերին ձեզի նոր ներշնչումներ: Ես գրեթէ ամբողջ տարի մը ամուլ անց[ը]նելէ վերջ, կրցայ քանի մը պզտիկ բաներ պատրաստել այս արձակուրդին:

Շուտով ձեզ տեսնելու յոյսով³⁰ ու մտերմական սիրով՝

Ձերդ

Վահէ-Վահեան

Գ.

Նիկոսիա, 27 Դեկ. 1935

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Շատ աճապարանքով կը գրեմ այս քանի մը տողերը, ոչ այնքան՝ ուշացած պարտք մը հատուցանելու փութկոտութեամբ, այլ՝ ըսելու մանաւանդ թէ ձեր ինձի հանդէպ ցոյց տուած ազնիւ հետաքրքրութիւնը կը լեցնէ զիս հաճոյքով ու հպարտութեամբ:

Պրն. Կիրակոսեանին գրած ձեր նամակով ուզած էիք որ կադանդի թիւին համար ես ալ բան մը դրկեմ ձեր թերթին³¹: Այդ հրաւերը կ'ընդունիմ իբրեւ պատիւ մը, բայց կը ցաւիմ որ հնարաւորութիւնը պիտի չունենամ ներկայանալի գործով մը օգտուելու այդ ընծայուած առիթէն: Անհանդարտ քափառումներու ամուլ շրջան մը եղաւ այս ամառուան արձակուրդս: Իսկ անոր յաջորդող ամիսները երբեք թոյլատու չեղան վայրկեան մը անգամ յատկացնելու մտերիմ աշխատանքի: Քրքրեցի հին թուղթերս ու գտայ այս տողերը, առաջին երգը՝ ծրագրուած երկար շարքի մը որ ընդհատուեցաւ, գուցէ վերջնականապէս³²: Եթէ չհամիք, կրնաք դատապարտել զայն օրհնեալ զամբիւղին, առանց խղճահարութեան: Ինչ որ կը ցաւցնէ զիս այնքան՝ մտքի այս յանցաւոր ծուլութենէն աւելի՝ իմ վրայ ի գուր վատնուած յոյսն է իմ բարեկամներուս: Անվճար մնացած մտրիակներու սպառնանքը կ'ընէ իմ հոգիս՝ թեաքե՛կ...: Միակ միսիքարութիւնս այն է թէ երակներս չեն պաղած, կը կրեն տակաւին իրենց մէջ ջերմութիւնը բարի կրակին: Կը սպասեմ օրերուն, արեւոտ օրերուն, որ բանան իմ մէջ նոր ծաղիկներ, նո՛ր բոյրերով: Այն ատեն միայն պիտի կրնամ հպարտ ճակատով ներկայանալ բարեկամներուս: Հիմա՝ կ'ապաւինիմ անոնց բարի ներողամտութեան:

Լաւ մաղթանքներ Նոր Տարիի ու Ծնունդի առթիւ:

Մտերմական սիրով՝

Վահէ-Վահեան

Գ.

Նիկոսիա, 12 Սեպտեմբեր 1936

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Եթէ ժամանակն ըլլար միակ չափանիշը վայելքի, անկասկած՝ կարճ տեւեց մեր հանդիպումը³³: Երկու օր միայն՝ բոլ իմաստուններն հաշուեն անոր վայրկեանները: Ես խուզարկուն եմ կեանքի հանքերուն, կը համբեմ անանուն գոհարներն անոր, որոնք կ'իյնան հոգիին մէջ, արեւի բիւրեղ շիթերու նման:

Իմ պատանի օրերես՝ հոսած էր ձեր հոգիին նուագը՝ իմ դեռ անկազմ մտածումիս ու երազներուս պարտեզին մեջ։ Երբ հասունցաւ քիչ առ քիչ, զգայարանքներու եւ միտքի իմ կեանքս, եւ ունեցայ իմ պզտիկ երգերս, ե՛ս, ամէն մարդէ առաջ, ճանչցայ անոնց մեջ հեռաւոր արձագանգը շատ ծանօթ ու տրտմօրէն անոյշ երաժշտութեան մը։ Այս խոստովանութիւնը, սակայն, որ առաջինը չէ, բոլոր երբեք ենթադրել չտայ խորքի եւ դաշնակութեան նմանութեան մը սնամիտ յաւակնութիւնը։ Մեծութիւնները միշտ անջատ ու անկրկնելի գոյութիւններ են։ Կրնան անոնց շուրջին մէջ ուռճանալ նոր գեղեցկութիւններ, որոնք սակայն կը տարբերին անսպայման՝ գոյնովն ու ձեւովը իրենց կառոյցին։ Եթէ ստոյգ է հաղորդութիւնը հոգիներու, իմս է պատիւը, որովհետեւ դիմած եմ վճիտ ակի մը։

Ճանչցած էի ձեզ իբրեւ խորհրդախոյզ արուեստագէտ մը, որ զիտէ այնքան խոհականօրէն ու այնքան ճարտարութեամբ քրթոացնել լարերն արմենական բարբառին։ Կը ճանչնամ ձեզ հիմա իբրեւ բարեկամ նաեւ, ծիածանի մը պէս բազմերանգ ու տրտմօրէն զուարթ՝ իր խառնուածքովը, ու եկեղեցիի մը դուռին պէս բաց՝ իր հոգիովը։ Հիմա նուագ յոգնաջան եւ աւելի բազմարդիւն պիտի ըլլայ վերձանումը ձեր արուեստին, որովհետեւ այնքա՛ն հասկնալի է դարձած խորունկ ու քեթեւ հեզմանքը, որ գրեթէ անբացակայ է ձեր տողերէն, զուարթախոսութիւնը՝ որուն արմատները կը ծծեն իրենց սնունդը՝ կեանքի հարուածներէն դառնացած հոգիի մը աւագանէն։

Քիչ են իմ բարեկամներս. մէկ ձեռքիս մատներն անգամ շատ պիտի գային անոնց բուռմին։ Բայց ես հարուստ եմ անոնցմով. այնքան՝ որքան շատ քիչերը անոնց, որոնք, երազ մը իրենց աչքերուն, անցան ու դեռ պիտի անցնին այս խելագար հողագունդէն։

Դպրո՞ցը։ Վերադարձիս, առաջին փորձառութիւնս եղաւ ճակատում մը սաղայելին հետ որ Մահտեսեան³⁴ կ'անուանուի։ Շատ վաղահաս է ինծի համար՝ տեսնել այսքան աղտեղութիւն։ Որոշեցի թօթուել իր ճակատին դէմ՝ փոշին իմ ոտքերուս, ու հեռանալ, բայց գտայ որ կակուղ էր անիկա, փքուոռոյց ու նեխած գորտի մը նման, ու չէր գար հարուածի։ Մեծ տխրոսաւոր մը կը շահագործէ հիմա «բարեկամ» բառը ու կը կաշկանդէ զիս։ Տէրը բարին կատարէ, ամէ՛ն։

Շատ սէր ու յարգանք ձեզի եւ Պրն. Կիւրճեանին³⁵։ Բարեւներ թովմասեանին³⁶, եթէ հող է։

Ս. Ապտալեան

Եթէ կարելի ըլլայ «Հրաշալի Յարութիւն»էն³⁷ քանի մը օրինակ ձեռք անցընել, շատ երախտապարտ կը մնամ։ Կ'ուզե՞ք որ գրեմ թէօլէօլեանին³⁸։

Ս.Ա.

Ե.

Բրուսրոմօ, 29 Յուլիս 1939

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,
Գահիրէ

Երկար ատեն է չեմ գրած ձեզի. եւ հիմա, առանց վարանումի չէ որ կը փորձեմ վերսկսիլ միտքի ու սիրտի հաղորդակցութիւն մը, որուն ընդհատումը, ինծի համար, կամաւոր բայց գրեթէ անխուսափելի գրկանքի մը ցաւէն գերծ չէ եղած երբեք:

Պիտի ուզէի, սակայն, որ այս տողերը այսօր՝ աւելի՛ բախտաւոր շարժառիթ մը ունենային քան ա՛յն որ տուն կու տայ անոնց: Բայց կեանքը ե՞րբ է խորհուրդ հարցուցեր մեզի՝ իր տնօրինումներուն մէջ:

Գիտէք թէ չորս տարիէ ի վեր կը պաշտօնավարեմ Մելգ. Կրթ. Հաստատութեան³⁹ մէջ, իբրեւ հայ լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ: Անշուշտ կը յիշէք նաեւ թէ ընդունեցի այս պաշտօնը՝ ձեր եւ ուրիշ բարեկամներու խորհուրդովը: Արդ, այս չորս տարուան իմ պաշտօնավարութիւնս երբեք գերծ չեղաւ տազնապներէ՝ հոգեկան, գաղափարական ու նիւթական: Ու ես կրեցի այդ տազնապները ո՛չ միշտ համակերպութեամբ, բայց մեծ համբերութեամբ մը ամէն ատեն, պատճառներով՝ որոնք պիտի անկասկած զարմացնեն «գործնական» միտքով մարդերը, սակայն պիտի ըլլան հասկնալի՝ գոնէ ձեզի: Ո՛վ պիտի ուզէր հաւատալ թէ ինչո՞ւ հրաժարեր էի Պրումմանայի ապահով ու հանգիստ պաշտօնէս⁴⁰, իջնելու համար Անթիլիաս: Ու դարձեալ, ո՛վ պիտի հասկնար թէ ինչո՞ւ կը մնայի Հաստատութեան մէջ, ի զին բացայայտ գոհողութիւններու, երբ Սուրիոյ օտար վարժարաններէն եւ Իրաքի պետական դպրոցներէն պաշտօնի հրաւերներ կը ստանայի, որոնցմէ ոմանք՝ շատ հրապուրիչ իրենց պայմաններով: Չհասկցան, ու ես ճիգ չրի որ հասկնային: Այնքան անյուսալի են անոնք:

Բայց, վերջապէս, կեանքը՝ երազ, զգացում ու գաղափար չէ միայն: Այդպէս՝ ուզենք կամ ոչ: Ունինք մարմին մըն ալ, զոր պէտք է պահել, անհիծեալ այդ մարմինը: Չեմ խօսիր հոգիին մասին, որուն ի հաշիւ ամէն մտահոգութիւն կրնայ մեր դասին համար նկատուիլ անթոյլատրելի շռայլութիւն: Բայց մարմինը պէ՛տք է սնուցանել, պահել ու խնամել: Այլապէս, ան կը դառնայ իր պահանջներուն մէջ բռնակալ ու վրիժառու: Ես ճանչցայ այդ վրիժառութիւնը, շատ սուր կերպով, անցեալ տարի, եւ արհամարհանքիս մեղքը քաւեցի Թրոտսի⁴¹ բարձունքին վրայ, բացարձակ անգործութեան եւ մարմինի պահանջներուն հլու հպատակումի մը դատապարտելով ինքզինքս: Այս վերջինը՝ միջանկեալ:

Կարեւորը այն է որ չորս տարիէ ի վեր հոս եմ, ու չեմ ունեցած տանելի կեանքի մը համար նիւթական ապահովութեան հանգիստը գոնէ: Եւ ո՛չ միայն մաշած է նախորդ տարիներէն մնացած պզտիկ խնայողութիւնս, այլ եւ ճանչցած եմ պարտատիրոջ՝ պահանջող աչքերուն նայելու տառապանքը: Պարագանքնուս հանդէպ իմ պարտականութիւններս, ո՛չ թեթեւ արդէն, կը ծանրանան հետզհետէ: Հասկնալի է, կարծեմ, որ այս պայմաններուն տակ նիւթական նկատումը տեղ մը գրաւէ հաշիւներուս մէջ:

Անցեալ ամառ, բարեկամի մը յանձնարարութեամբ, Երուսաղէմի Terra Santa College-ի⁴² տնօրէնութենէն հրաւեր մը ստացայ, շատ գոհացուցիչ պայ-

մաններով, պաշտօնավարելու համար իբրեւ ուսողութեան ու գիտութիւններու ուսուցիչ: Հարկադրուեցայ մերժել, որովհետեւ, բացի ուրիշ նկատումներէ, կար այն իրողութիւնը թէ արդէն պայմանաւորուած էի Հաստատութեան հետ: Իմացուցի իրենց (Հաստատութեան մարդոց) այս պարագան, եւ խնդրեցի որ այս տարի գոնէ յաւելում մը ընեն բոշակիս վրայ: Ուզեցին մերժել այդ յաւելումը, ու ես չստորագրեցի պաշտօնավարութեան յանձնառագիրը: Այս ամառ ես ինքս դիմում կատարեցի Երուսաղէմ, բայց տակաւին պատասխան չեմ ստացած: Պատասխանին դրական ըլլալու պարագային, պիտի չկարենամ հեռանալ Հաստատութենէն, առանց՝ դասալիք եղած ըլլալու ցաւցնող գիտակցութեան. բայց, կը մտածեմ թէ, պիտի հարկադրուիմ ընել այդ ընտրութիւնը, եթէ չունենամ շատ սիրուած ու յարգուած քանի մը բարեկամներու համարումին մէջ իմ տեղս կորսնցնելու վախը:

Ահաւասիկ այս մտահոգութիւնն է որ ինծի գրիչ բռնել կու տայ հիմա, ձեզի գրելու համար: Շա՞տ եմ մեղադրելի, եթէ նիւթական նկատումներով հեռանամ Հաստատութենէն, որուն պաշտօնական մթնոլորտը ոչինչ ունի գրաւիչ ինծի համար, բայց որուն մէջ ունեցած իմ գործս ստեղծած է հոգեկան ու մտաւոր կապեր, գորս պիտի չկարենամ թօրափել, առանց էութենէս քանկագին մաս մը կորսնցուցած ըլլալու վիշտին:

Կը խնդրեմ որ գրէք ինծի այս մասին, անկեղծօրէն ու սրտաբաց, նկատի ունենալով միշտ թէ համեստ է պահանջըր գոր կը մերժեն, մինչ նոյն Հաստատութեան մէջ ուրիշներ, չարաչար ու աղիտալիօրէն անարժան, կը յղփանան: Նիւթականը պատրուակ մըն է իրենց համար: Անբաղձալին՝ անճկելի իմ նկարագիրս է, անդրդուելի այն արդարամտութիւնը, որ յաճախ լուռ բայց ցաւցնող յանդիմանութիւն մըն է իրենց մեղապարտ շարժումներուն դէմ:

Ներեցէք նամակիս այս բովանդակութեան եւ հաճեցէք ընդունիլ, կնոջս⁴³ եւ իմ կողմէ, հիացումի ու յարգանքի մեր անաշխալ զգացումները:

Ջերմ սիրով՝

Վահէ-Վահեան

Զ.

Բրուքլին, 9 Սեպտ. 1939⁴⁴

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Երէկ ստացայ ձեր 29 Օգոստոս քուականով նամակը: Խորապէս շնորհակալ եմ ձեզի՝ քերթուածիս մասին գրած ձեր ոգեւորիչ խօսքերուն եւ կարգ մը տողերու նկատմամբ ըրած օգտակար դիտողութիւններուն համար:

Սիրով նկատի պիտի առնեմ այդ տողերը եւ սրբագրեմ զանոնք՝ քերթուածը հրատարակութեան տալէ առաջ, եթէ շատ գէշ ու ծանր այս օրերուն ներելի է տակաւին որ մտածենք քերթուածի ու հրատարակութեան մասին: «Ճէպէլ Մուսան», կ'ըսէք, «վստահօրէն ձեր լաւագոյն քերթուածն է եւ կը յայտնէ յաւելում մը ուժի, շունչի»: Եթէ ժամանակն ու պարագաները ներեն, պիտի ջանամ որ չմնայ անիկա իմ լաւագոյն քերթուածս:

Չօնն ալ կը փոխեն, ինչպէս կը փափաքիք⁴⁵: Միայն, գիտցէք թէ ձեր շափէն քալող եւ ձեզմէ ներշնչողներուն համար երբեք խրախուսիչ չէ, երբ, ակնարկելով մեր posterité-ին ձեր մասին կատարելիք դատաստանին, կ'ըսէք՝ «հիմա բոլորովին անտարբեր կը թողու զիս, սիրտս բնաւ չի տաքցներ այլեւս...»⁴⁶: Որքա՛ն աւելի իրաւացի պիտի ըլլար նման զգացում մը մեզի՝ սեւ օրերու զաւակ ու ապաժառանգ նորերուս համար, բայց եւ որքա՛ն աղետալի՛ նոյն ատեն: Դուք պէտք է եւ իրաւունք ունիք որ նայիք վաղուան, զալիք սերունդներու դատաստանին, հանդարտ ու ապահով գոհունակութեամբ մը եւ վայելէք երանութիւնը՝ տաղանդով բայց նաեւ տաժանքով շահուած այդ ապահովութեան: Ո՛չ ժամանակն է եւ ոչ ալ տեղին է հիմա խօսելու այդ մասին աւելի երկար: Եթէ այսօր ցաւալիօրէն ստուերածուած միտքի ու սիրտի գեղեցկութիւնները օր մը վերստին հաստատեն մարդկային կեանքին մէջ իրենց իրաւունքը, ապահովաբար, դուք պիտի ըլլաք մէկը մեր ամենէն աւելի իրաւացի պարտապահանջներէն:

Վստահ եմ, ուրախ պիտի ըլլաք լսելով թէ յառաջիկայ տարուան իմ պաշտօնավարութեանս խնդիրը կարգադրուեցաւ ինծի համար գոհացուցիչ ու պատուաբեր կերպով մը: Մօտաւորապէս երկու շաբաթ առաջ, դիմեցի Տնօրէնութեան որ չորս տարուան պաշտօնավարութեանս մասին հաճի վկայագիր մը տալ, քանի որ կը պահանջուէր դուրսէն: Իբրեւ պատասխան, [Կիրակոսեանը] գրեց թէ կ'ուզէր տեսակցիլ ինծի հետ: Տեսակցեցանք, եւ համաձայնեցայ որ նախորդ տարուան թոշակիս վրայ ամսական երկու ոսկիի «յատկացում» մը ըլլայ: «Յաւելում»ը կրնայ շփացնել եւ մեծերուն ու պարզ ուսուցիչի մը միջեւ յարգալիր անջրպետը փտանգելու բնոյթ ունենալ: Ինծի համար ձեր չէր կարեւորը, կը բաւէր որ նիւթական հոգս նուազէր:

Երէկ, նոյն խնդրին մասին Պրն. Չօպանեանէն⁴⁷ ալ ստացայ նամակ մը: Անոր ալ գրեր են որ թեկնածուներ յանձնարարէ, եւ ան ալ ձեզի պէս թելադրեր է Տնօրէնութեան եւ Պրն. Մալեգեանին⁴⁸ ալ գրեր է որ համաձայնին ինծի հետ: Կը տեսնէք թէ շատ պատճառներ ունիմ շնորհակալ ըլլալու բարեկամներուս: Ուրախ եմ այսպէս կարգադրուելուն համար: Կրնայի Պաղտատ երթալ, հակառակ փափաքիս ու բոլոր նախասիրութիւններուս:

Յարգալիր բարեւներ ձեզի՝ կնոջս եւ իմ կողմէ:

Ջերմ զգացումներով,

Չերդ՝

Ս. Ապտալեան

Է.

Նիկոսիա, 29 Մարտ 1940

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,
Գահիրէ

Ստացած եմ Տիկ. Աւետիսեանի միջոցով դրկած ձեր նամակը⁴⁹: Կնոջս եւ իմ կողմէ կը յայտնեմ սրտագին շնորհակալութիւններ՝ մեր Յովակիմ⁵⁰ ծննդեան առթիւ ձեր շնորհատրութիւններուն եւ մաղթանքներուն համար: Կը

մեծնայ Յոլակը, եւ իրեն հետ կը մեծնայ մեր յոյսը՝ այլապէս այս տխուր ու ժլատ կեանքին վրայ ու կեանքէն:

Այս բաները ըսելու համար չէր, սակայն, որ սկսայ գրել այս տողերը: Աճապարանոտ այս նամակը՝ մասնաւորաբար «Շահան Շահնուրի համար»⁵¹: Կարդացի ձեր խմբագրականները. կարդացինք քանի մը բարեկամներ միասին: Հաստատութեան մէջ ձեռնարկեցինք նուիրահաւաքութեան մը, եւ գոյացած արդիւնքէն Ա[նգլիական] Ո[սկի] տասը (£10-0-0) երէկ իսկ տնօրէնութեան միջոցով դրկեցինք Հ.Բ.Ը. Միութեան տեղւոյդ Շրջանակային Կեդր. Վարչութեան, ձեզի յանձնելու խնդրանքով: Նուիրահաւաքութեան սկսանք նաեւ Նիկոսիոյ քաղաքին մէջ: Արդիւնքը տակաւին յայտնի չէ: Յաջորդ նամակովս կը հասցնեմ գոյացած գումարին մնացած մասը եւ նուիրատուներու ցանկը:

Աճապարանքս չ'արտօներ անդրադառնալ Շահնուրի կացութեան առջեւ ունեցած զգացումներու: Եւ արդէն աւելորդ է գրեթէ: Ձեր խմբագրականները ըսած են այդ առիթով ըսուելիք ամէն բան, եւ լա՛ւ ըսած են: Կ'ուզեմ, սակայն, գրել Շահնուրին, եւ կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք իր հասցէն դրկել ինծի: Կրնամ իր գիրքերէն առ նուագն երեսունական օրինակ սպառել այստեղ: Դիւրութիւն ունի՞ հիմա ուզուած այդ գիրքերը դրկելու:

Եթէ իր մասին նոր տեղեկութիւններ ունենաք, մանաւանդ յուսադրիչ լուրեր, հաճեցէք թերթով կամ այլապէս տեղեակ պահել մեզ⁵²:

Շատ բան ունիմ ձեզի գրելիք, բայց կը թողում յարմար առիթի մը: Վերջերս ես ալ երկու շաբաթ անկողին մնացի: Բ. եռամսեայ քննութիւններու թուրքերը դիզուած են ու կը մնան: Արդիւնքները հաղորդելու համար նշանակուած ժամանակը անցաւ, բայց ես հազիւ կէսն եմ սրբագրած իմ թուրքերուս:

Սիրոյ եւ յարգանքի զգացումներով,

Ձերդ

Ս. Ապտալեան

Ը.

S. Abdalian
P.O.Box 407
Nicosia

Նիկոսիա, 19 Ապրիլ 1940

Սիրելի Պրն. Վ. Թէքէեան

Ստացայ ձեր 3 Ապրիլ թուակիր նամակը եւ «Արեւ»ի մէջ կարդացի նամակիս առիթով գրածնիդ⁵³:

Կը ցաւիմ որ խոստացած նամակս ստիպուեցայ ուշացնել: Այսօր ալ թերի է անոր բովանդակութիւնը: Կրնամ դրկել միայն Հաստատութեան մէջ կատարուած նուիրահաւաքութեան մասնակցողներու անուանացանկը: Քաղաքին մէջ ձեռնարկը կ'ընթանայ դանդաղ. նկատի առնուած բոլոր անուններուն չէ ներկայացուած տակաւին պատրաստուած թուրքը: Կը խոստովանիմ թէ ես

ինքս ալ չկրցայ հարկ եղած ժամանակը տրամադրել գործին: Անտանելիօրէն զբաղած եմ դպրոցական ընթացիկ գործերովս:

Հաստատութեան մէջ գոյացած է £11-15-0, որուն տասը ոսկին դրկած ենք, իսկ մնացած՝ £1-15-0-ին կը միացնենք քաղաքէն գոյացած գումարէն £ 5-5-0, եւ ընդամենը եօթը անգլ. ոսկի կը դրկենք ձեզի՝ նախորդ ձեռովը: Պիտի ջանամ յառաջիկայ քղթատարով դրկել քաղաքէն մասնակցողներուն անուանացանկը եւ գոյացած արդիւնքին մնացած մասը: Ներեցէք այս յապաղումին համար:

Շահնուրին չկրցայ գրել տակաւին, բայց պիտի գրեմ: Երանի թէ բանի մը ծառայէր՝ ուշացած այս համակրութիւնը: Պիտի ջանամ իր գիրքերէն ստանալ, կրնամ բաւական մեծ քիով սպառել այստեղ: Տեղեկութիւն մը ունի՞ք իր մասին: «Արեւ»ի ընթերցողները կը սպասեն լուրի:

«Արեւ»էն տեղեկացայ թէ նորէն անհանգստութիւն մը ունեցեր էք⁵⁴: Կը յուսամ թեթեւ բան մըն էր եւ անցուցած էք արդէն: Հոգ տարէք դուք ձեզի՝ ձեզի համար ու մեզի, ձեզ ճանչցողներուն ու սիրողներուն համար:

Ուրախ եմ որ հաւներ էք քերթուածիս, «Սիւն»ի մէջ հրատարակուած⁵⁵:

Գէշ նամակ մը եղաւ: Ներեցէք որ վերջացնեմ: Կնոջս եւ իմ կողմէ սիրալիւր բարեւներ: Պաշտօնակիցներս ալ փոխադարձաբար կը բարեւեն ձեզի:

Առողջութեան սրտագին մաղթանքներով,

Չերդ՝

Ս. Ապտալեան

Թ.

Նիկոսիա, 24 Մայիս 1940

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Աններելիօրէն ուշացուցի նամակս: Կ'ամչնամ յանցանքի մը համար որ սակայն իմս չէ:

Շահնուրի համար ժամանակին խօսեցայ Նիկոսիոյ քաղաքէն մէկ երկու բարեկամներու, եւ ուզեցի հետաքրքրել զիրենք: Ոմանք խանդավառութեամբ եւ յօժարեցան իրենք ալ սկսիլ նուիրահաւաքութեան: Պրն. Միւրեանը⁵⁶ շատ օգտակար եղաւ սկիզբները, բայց յետոյ ցանկը յանձներ էր մէկու մը որ առատաձեռն ու ջրարբի խօսքեր շատ շռայլեց, բայց տակաւին ո՛րեւէ արդիւնք չտեսանք իրմէ, զանազան պատրուակներով ցանկը մէկ ամիս քովը պահելէն ետքն անգամ: Եթէ ժամանակ եւ յարմարութիւն ունենայի զբաղելու, զիտեմ թէ աւելի ներկայանալի արդիւնք մը կարելի կ'ըլլար ապահովել: Հիմա քաղաքէն հաւաքուած գումարը հասած է վեց ոսկի 13 շիլինգի, եւ ստիպուած ենք վերջացնել ցանկը: Այդ գումարէն հինգ ոսկի հինգ շիլինգ դրկեցի ձեզի նախորդ նամակովս. մնացած մէկ ոսկի ութ շիլինգ ալ նախկին միջոցով կը դրկեմ եւ նուիրատուներու ցանկն ալ կը ներփակեմ, փակելով այստեղի նուիրահաւաքութիւնը, որ չտուաւ յուսացած արդիւնքս:

Չեր խմբագրականները, ազգային խնդիրներու մասին մանաւանդ, կը կարդամ հիացումով: Արդիւնքին մասին կարելի չէ գուշակութիւններ ընել,

քայց գիտեմք թէ պէտք էր շաշեցնել խարազանը՝ այն ձեռով ու ոգիով որ ձերն է։ Մտածողներ ըլլան թերեւս թէ աշխարհը յուզող մեծ հարցերուն քով՝ չափազանց պզտիկ են մեր ներքին ցաւերը, եւ անժամանակ է անոնցմով զբաղիլ։ Համաձայն են ձեզի, երբ դուք տարբեր կը տեսնէք ու կը խորհիք։

Յառաջիկայ տարուան պաշտօնավարութեանս մասին ցարդ ոչինչ գիտեմ յստակ։ Եւ այս անորոշութիւնը կը մտահոգէ զիս։ Բաւական բազմանդամ ընտանիքի մը ամբողջ հոգը կը ծանրանայ վրաս։ Անցնէ՛ր սա փոթորիկը՝⁵⁷ եւ գիտնայինք թէ ո՛ր ենք եւ ինչ կրնանք ընել։

Կնոջս եւ իմ կողմէ սրտագին բարեւներ։

Յարգանքով ու սիրով,

Ս. Ապտալեան

Յանկ

Նիկոսիոյ քաղաքէն՝ Շահան Շահնուրի համար կատարուած
նուիրահաւարութեան մասնակցողներու.-

1. Տիար Տիգրան Ուզունեան	£1-0-0
2. Տիար Գեորգ Միքելեան	£1-0-0
3. Տիար Հայկ Ուզունեան	£0-10-0
4. Տիար Վահրամ Լեւոնեան	£0-15-0
5. Տիար Սեդրակ Կեպէնջեան	£0-10-0
6. Տիար Մուշեղ Պետելեան	£0-10-0
7. Տիար Պերճ Սամսորունի	£0-10-0
8. Տիար Մ. Շաքարեան	£0-10-0
9. Ոմն	£0-10-0
10. Ոմն	£0-7-0
11. Տիար Մանուկ Բարիքեան	£0-5-0
12. Ոմն	£0-3-0
13. Ոմն	£0-3-0
Գումար	£6-13-0

Ժ.

4 Յունուար 1944

Սիրելի Պրն. Վահան Թեքեան

Աններելիօրէն ուշացայ գրելու ձեզի թէ ստացած եմ «Հայերգութիւն»էն⁵⁸ ձեր ինծի նուիրած օրինակը, եւ վերանորոգուող ու խորունկ հիացումով մը կարդացած եմ զայն լեցնող՝ ինծի արդէն մտերիմ կամ բոլորովին անծանօթ քերթուածները։

Ընծայական ձեր համակրալիր ու գնահատական բառերը եթէ կը լեցնեն զիս անմեղ հպարտութեամբ մը, կ'առաջնորդեն նոյն ատեն այն ցաւալի մտածումին թէ արժանի՞ եմ անոնց, պիտի կարենա՞մ արդարացնել անոնցմով թե-

լաղրուած յոյսերը, կամ հաստատել այն պարտքը գոր անոնք կը դնեն իմ վրաս:

Իմաստակութիւն թող չհամարուի եթէ ըսեմ թէ ձեր այս հատորին հրատարակումովը՝ ձեր ամբողջական քերթուածներուն վերահրատարակման մասին ունեցած իմ ծրագիր փափաքիս մէկ մասին իրականացումը կը տեսնեմ:

Առանց տաղանդի որակի կամ մեծութեան ու պզտիկութեան անհարկի հարցեր յարուցանելու, ինծի համար ամէն վերապահումն ու տարակարծութենէ վեր իրողութիւն մըն է, թէ ո՛չ մէկ բանաստեղծ, մեր հին ու նոր ամբողջ գրականութեան մէջ, տուած է գործ մը այնքան համապարփակ ու լրիւ, որքան ձերինն է: Եւ հունձքին այս նկարագիրը արդիւնքն է ո՛չ միայն «ազնիւ սերմին», այլ՝ գուրգուրացող մատներով խղճամիտ պարտիզպանին՝ լայն ժամանակի մը վրայ երկարող յարատեւ ու ներշնչեալ ջանքերուն: Անհատական կեանքի մասնաւոր շրջաններէն, հոգեկան կամ զգացական ապրումներու առանձնացուած պահերէն, նոյնիսկ հին ու նոր մեր պատմութեանց դրուագներէն ու տազնապներէն կամ մեր հաւաքական յուզումներէն եւ խտւայներէն՝ կան սքանչելի սեւեռումներ մեր գրականութեն մէջ: Եւ, ինչպէս ամէն մարդ գիտէ, անոնք կը կազմեն ինքնայատուկ նկարագիրը՝ այլապէս վիրաւոր ու բշուալ՝ բայց գեղեցիկ շնորհներով փայլուն մեր գրականութեան: Կ'ան, եւ մեր հայրտութիւնն ու հարստութիւնն են անոնք: Բայց իմ համոզումս է թէ ո՛չ մէկ անհատ հայ բանաստեղծի երկերուն մէջ ներկայ են *մարդը*, մանկութենէն մինչեւ իմաստութեամբ բեռնաւոր տարիքի լիութիւն, եւ մեր *ժողովուրդը*՝ զոնէ անոր յառաջաւոր տարրը՝ ժամանակի նոյն տեւողութեան մէջ ինկող զգացական եւ իմացական իրենց բոլոր դիմայեղումներովը, այնպէս հարազատ ու բաբախուն, ինչպէս են անոնք ձեր բանաստեղծութիւններուն մէջ: Տեղը չէ ծաւալելու եւ զոնէ ինծի համար անվիճելի ճշմարտութեան մը համագօր այս երեւոյթին պատճառները որոնելու կամ բանաձեւելու: Երջանիկ այն իրողութիւնը թէ թոյլատրուեցաւ ձեզի ապրիլ զոնէ տեւողութեամբ լրիւ եւ մարդկային բնական հանգրուանները ընդգրկող կեանք մը, եւ այն միւս անուրանալի իրողութիւնը թէ այդ կեանքը տեսաւ, զգաց ու ապրեցաւ, մեր ժողովուրդին եւ ամբողջ մարդկութեան հետ, մեծ յոյսերու եւ յուսախաբութիւններու, անկումներու եւ փլուզումներու եւ վերստին յոյսերու իրերայաջորդ խռովքները, կրնան երեւոյթը լուսաբանող բացատրութիւններ ըլլալ, բայց ո՛րեւէ կերպով չեն ազդեր անոր արժէքին եւ ո՛չ ալ կը մեկնեն զայն ամբողջութեամբ: Իրողութիւնը կը մնայ իրողութիւն: Եւ որովհետեւ այդպէս է, ձեր ամբողջական քերթուածները, երջանիկ օր մը, պէտք է որ հրատարակուին նիւթի, հոգեյատակի, մարդկային կեանքի մասնաւոր շրջաններէն ու խռովքներէն նուաճումներու հիման վրայ կատարուած նոր եւ բազմախնամ դասաւորումով մը: Ժամանակագրական կարգը եւ կամ հրատարակուած ձեր հատորներուն մէջ արդէն որդեգրուած՝ հասկնալիօրէն շատ թոյլատու ընդհանրացում ենթադրող խմբաւորումները անբաւական են անոնց լիակատար ըմբռնումին ու ըմբռնչմանին: Կը վախ-

նամ թէ չկրցայ յստակ ըլլալ: Բայց կը կրկնեն թէ «Հայերգութիւն»ը որպէս յղացում կը համապատասխանէ իմ ծրագիր փափաքիս մէկ մասին:

Շատեր գրեցին ձեր այս նոր հատորին մասին, շատ արժեքաւոր եւ իրաւ, գուցէ նաեւ հասարակ ու անտեղի բաներ: Նպատակս չէ հիմա իմ հասկցած ձեւովս վերլուծումը ընել անոր բովանդակութեան, եւ ո՛չ ալ նոյնիսկ սեղմ տողերու մէջ տալ իմ տպատրութիւնս անկէ: Կ'ուզեմ միայն ըսել թէ, ինչ որ մինչեւ հիմա խօսած ու գրած եմ ձեր գրականութեան մասին, կը ներկայացնէ միայն աննշան մէկ կոտորակը զգացածիս ու մտածածիս, եւ այդքանն իսկ ո՛չ բոլորովին հարազատօրէն: Չեմ յաւակնիր թէ օր մը կրնամ ներկայացնել ձեր գրականութիւնը՝ նիւթը սպառելու չափ ամբողջականօրէն: Բայց կը հաւատամ թէ ունիմ ըսելիքներ որոնք կրնան առնուազն աւելորդ չըլլալ, եւ յոյս ունիմ թէ պիտի կարենամ ըսել զանոնք օր մը, գրականութեան դասերուս նեղ շրջանակէն դուրս, աւելի մեծ թիով հետաքրքիրներու համար:

«Արեւ»ի մէջ լոյս տեսած թղթակցութենէ մը իմացայ թէ «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ» անունով խմբակը⁵⁹, ձեր նախագահութեամբ, իր հարցոյթներէն մէկը յատկացուցեր է անձիս եւ հրատարակութիւններուս քննութեան: Յայտնուած կարծիքներէն անկախաբար, ձեռնարկը, զայն ընդունելով ընծայուած ուշադրութեան մը ապացոյցը պարզապէս, շատ կը համարեմ ինձի համար, ու կը տառապիմ՝ ստեղծուած համարումին չկարենալ հաւասարելու տարակոյտէ մը: Այս զգացումը, սակայն, չ'արգիլեր ինձի որ Պրն. Հ. Ժամկոչեանին⁶⁰ այդ առիթով յայտնած գաղափարներուն հիմնովին անճիշդ ըլլալը ըսեմ այստեղ: Ընդհանրապէս արժանի կամ անարժան՝ երեւան բերուած համակրանքին, անկեղծ շնորհակալութեան զգացում մը ունիմ բոլոր անոնց հանդէպ որ այդ իրիկուն մտածեր ու խօսեր են իմ մասին:

Ինձմէ շատ վերջը սկսողներ տուին իրենց երկրորդ ու երրորդ հատորները, մինչ ես կը մնամ տակաւին իմ առաջինիս վրայ⁶¹: Դիշդ է թէ ունիմ ներկայանալի հատոր մը լեցնելու չափ պատրաստ քերթուած, բայց ո՛չ միջոցը ունիմ հրատարակելու, եւ ոչ ալ՝ համարձակութիւնը՝ այս օրերուն: Կ'երեւի պէտք է սպասել աւելի բախտաւոր ժամանակի մը⁶²:

Նոր հրատարակութիւններու մասին մտածելու առիթով, ներեցէք որ ըսեմ ձեզի իմ ուրիշ մէկ փափաքս: Շատ պիտի ուզէի, որքան որ կարելի է մօտիկ ժամանակի մը մէջ, հատորի վերածուած տեսնել մեր գրական կարգ մը դէմքերը ոգեկոչող ձեր յուշերը⁶³, որոնց մէջ անոնք կ'երեւին շատ աւելի իրական գոյներով ու ձեւերով, կը ներկայացուին շատ աւելի հարազատօրէն, քան կ'ըլլան յաճախ հանդիսաւոր կենսագրութիւններու մէջ:

Կ'նոջս եւ իմ կողմէ սրտագին շնորհատրութիւններ Նոր Տարիի եւ Ծնունդի առթիւ, եւ ձեր գլխաւորութեամբ Հայրենիք վերադարձի մաղթանքներ՝ բոլոր անոնց համար՝ որ կը սիրեն մեր մշակոյթը, մեր Երկիրը եւ անոր հերոսական ժողովուրդը իր մարդկայնական խտէլներով ու շքեղ մաքառումներով:

Եթէ տեսնէք Պրն. Ա. Պատրիկը⁶⁴, կը խնդրեմ որ իմ բարեւմբես հաղորդէք իրեն եւ ըսէք թէ այս օրերուս պիտի գրեմ նաեւ իրեն:

Բարեկամական զգացումներով եւ հիացումով

Յ.Գ. Եթէ կարենամ արտօնութիւն ստանալ, պիտի ներփակեմ մէկ Անգլոսկիի postal order մը, խնդրելով որ հաճիք հասցէիս ողարկել երեք օրինակ «Հայերգութիւն»։ Եթէ ներփակ չգտնէք postal order-ը, հաճեցէք նկատի չառնել ապսպրանքը։

Վ.Վ.

ԺԱ.

Նիկոսիա, 20 Նոյ. 1944

Սիրելի Պրն. Վահան Թեքեան,

Չեր վերջին նամակը, գրուած Մարտ 7-ին, քանի մը անգամ ձեռք առած եմ պատասխանելու համար, բայց անբացատրելի վարանք մը կեցուցած է զիս։ Թերեւս, ձեզի, ձեր գրականութեան հանդէպ ունեցած պարտքս հատուցած չլլալու դատապարտիչ գիտակցութիւնն էր ատիկա։ Բայց ես յոյս ունիմ թէ կուտակուած պարտքս պիտի կարենամ լիովին վճարել լայն օրերու մէջ։

Չեր այդ նամակին մէջ կայ փշրուած տրամադրութիւն մը որ կը տրտմեցնէ, կը մտահոգէ զիս։ «Սիրտս կոտրած ու եռանդս մարած է ատենն մը ի վեր» կը գրէք։ Չեմ կրնար գուշակել, բնականաբար, իսկական պատճառը ձեր վրդովումին, նոյնիսկ Պրն. Շ. Սեյօնքնեանին⁶⁵ տուած կարգ մը տեղեկութիւններէն վերջ⁶⁶։ Բայց գիտեմ թէ իմացական կեանքով ապրող մարդուն համար՝ ջլատիչ մեծագոյն վիշտերէն մէկն է գէշ կամ սխալ հասկցումիւն ու դատուիլը։ Բայց հանրային ու գերագոյն հոգերով տառապող մարդուն անխուսափելի ճակատագիրն է ատիկա, որմէ չեն կրնար զերծ մնալ հագուածիւ ընտրեալներն անգամ։ Ու դուք լա՛ւ գիտէք այդ իրականութիւնը, եւ պէտք չունիք գայն ինձմէ լսելու։ Ուրեմն, հոգիի ու միտքի բանկազին բարեկամ, բոքափեցէ՛ք այդ կործանարար յուսալքումը եւ աշխատեցէ՛ք ձեզի ու մեզի համար, ազգին ու մարդկութեան համար, հայ գրականութեան ու հայ գաղափարին համար, որոնց արի ու արժանատի զինուորը եղաք միշտ։

Առանց ձեր եւ իմ միջեւ բաղդատութիւն թելադրելու սնափառութեան, ըսեմ թէ, կը հասկնամ ձեր ցաւը, որովհետեւ իմ ցաւն ալ է ան։ Ո՛չ մէկ ատեն լիովին ըմբռնուած եմ, բայց եւ ո՛չ մէկ ատեն այնքան գէշ ու սխալ մեկնած եմ գաղափարներս, խօսքերս ու գործերս, եւ այնքան անսրտօրէն դատափետած եմ զիս, որքան այս օրերուս, ուր ճշմարիտ հալածանք մը շղթայագերծուած է ինձի հանդէպ, նոյնիսկ ամէնէն անսպասելի անկիւններէ։ Սակայն կան որ կը հասկնան զիս ու կը համակրին ինձի, եւ մխիթարութիւն մըն է ատիկա։ Բայց ես իմ սնուցիչ ոյժս կ'առնեմ մանաւանդ այն համոզումէն թէ առողջ, օգտակար ու բարի են դառանանքս ու դիտաւորութիւններս, եթէ նոյնիսկ վրիպանքներէ զերծ չլլամ իբրեւ սահմանաւոր էակ։ Մարդերու փոքրութիւնը, եսակեդրոն նեղմտութիւնը կը տառապեցնեն զիս։ Բայց ա՛յդքան միայն, չեն կրնար բնաւ յուսալքել զիս ու ձեռնբափ ընել։ Կատաղօրէն կը սիրեմ մարդը, նոյնիսկ իր անկումներուն մէջ, եւ հաւատք ունիմ իր վաղուան վրայ։ Յնորատեսութիւն

չէ այդ հաւատքը, ներշնչուած ըլլալով յուսադրիչ երեւոյթներէ, որոնց լոյսը կը հասներ ինծի, զանոնք պատող քանձը մշուշին փարատիլ սկսելէն ալ առաջ:

Այս ամառ, իմիններուս վեհանձն գոհողութեամբ, կրցի ամսուան մը արձակուրդ առնել եւ առանձնանալ Բրտրոմօ: Կը ներփակեմ հոն գրած քերթուածներէս մէկը⁶⁷, ուր ջանացած եմ դնել մաս մը հոգիիս խռովքներէն ու հաւատքիս լոյսէն: Կը խնդրեմ որ խստասիրտ ոգիով մը կարդաք զայն ու գրէք ինծի ձեր տպատրութիւնները, որոնց ամէնէն աւելի կշիռ կու տամ:

Թերեւս մամուլէն կամ ուրիշ աղբիւրներէ իմացած էք թէ քանի մը գաղափարակից բարեկամներու հետ հիմնած ենք «Հայաստանի Բարեկամներու Միութիւն» անունով կազմակերպութիւն մը⁶⁸: Այդ Միութեան շուրջ պատրաստուած թղթակցութենէն մեկական օրինակ, Սեպտեմբեր 11 թուակիր բացատրողական նամակներով, դրկեցինք «Արեւ»ին⁶⁹, «Յուսաբեր»ին⁷⁰, «Չարթօն»ին⁷¹, «Ժողովուրդի Չայն»ին⁷²: Բացի «Արեւ»էն, բոլորն ալ հրատարակեցին զայն: Չեմ փորձեր, առանց ստոյգ տեղեկութեան, կանխակալ դատումով մը մեկնութիւն տալ այդ երեւոյթին, սակայն հետեւութիւնը որ անխուսափելիօրէն հանեցին շատեր, եւ ամէնէն բարեմիտները անգամ, ո՛չ «Արեւ»ին եւ իր շրջանակին եւ ո՛չ ալ մեր Միութեան համար նախատար է: Հոկտ. 29 թուակիր երկրորդ թղթակցութենէ մը եւս դրկած ենք օրինակ մը «Արեւ»ին, եւ կը յուսանք թէ այս անգամ լոյս պիտի ընծայուի ան, եթէ գոյութիւն չունի մասնաւոր նկատում մը՝ հիմնուած՝ անճիշդ ու մոլորեցնող ցուցմունքներու վրայ: Ներփակ կը դրկեմ օրինակ մը՝ հոս մեր անդամներուն համար հանուած շրջաբերականէ մը, ուր կան բացատրողական տողեր Միութեան ոգիին ու ձգտումներուն մասին: «Արեւ»էն քաջալերանք միայն կը յուսանք մենք:

Կինս կը փափաքի որ հաղորդեմ ձեզ իր ջերմ համակրանքն ու յարգանքը:

Չեր անձին ու տաղանդին հանդէպ հիացումով ու միշտ սիրալիք զգացումներով,

Չերդ՝

Վահէ-Վահեան

1.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒՒ 1

28 Սեպտեմբեր, 1944

Փոստարկղ 413, Նիկոսիա

Հայաստանի Բարեկամներու Միութեան Անդամներուն

Սիրելի Բարեկամներ,

Յարդ կարելի չեղաւ ապահովել մեր Միութեան յատուկ հաւաքավայր մը, ուր, պարբերաբար գումարուած հաւաքոյթներու ընթացքին, Գործադիր Վար-

շութիւնը առիքն ունենար անդամները տեղեակ պահելու իր գործունէութեան, թելադրութիւններ լսելու եւ ընելու, եւ լուսաբանութիւններ տալու Միութեան էութեան ու ձգտումներուն, ուղեգիծին ու ոգիին, կամ յարակից ա՛յլ հարցերու շուրջ:

Այդ պակասը լրացնելու մտահոգութեամբ, Գործ[աղիք] Վարչութիւնը որոշած է Միութեան անդամներուն ուղղել պարբերական շրջաբերականներ: Մեր ներկայ շրջաբերականը, առաջինը իր տեսակին մէջ, նպատակ ունի՝ ա) Ներկայացնել Միութիւնը գոյութեան կանչող պատճառները, անոր էութիւնն ու ոգին, բ) Բացատրել անոր անունին տարողութիւնն ու թելադրութիւնները, գ) Ներկայացնել համառօտ տեղեկատուութիւնը Վարչութեան ցարդ ունեցած գործունէութեան:

Ա. Մեր Միութիւնը ծնունդն է կենսական պէտքի մը, որ մինչեւ վերջերս եթէ կը զգացուէր տարտամօրէն միայն, գրեթէ բնագոյականօրէն, ներկայ ժամանակներու ընթացքին տեղի ունեցած մեծ դէպքերու ու անոնց հետեւանքով՝ ժողովուրդներու եւ ազգերու փոխ-յարաբերութիւններուն մէջ առաջ եկած շրջափոխութեան լոյսին տակ, հետզհետէ դարձաւ գիտակից ու անյետաձգելի պահանջք մը: Մեր Մայր Երկիրը, իոն ապրող եւ ստեղծագործող ժողովուրդը, անոր իտէալներն ու նուաճումները ճանչնալու պէտքն է ատիկա: Այդ Երկիրէն, անոր պետական ու ռազմական, տնտեսական ու մշակութային կեանքէն ծաւալող մեր գորութենէն հաղորդուելու եւ անով մեր պանդուխտի կեանքը յուսալից ձգտումներով ոգեւորելու կարիքը: Ու դարձեալ, նոյն այդ Երկրի մեր եղբայրներուն ու քոյրերուն հերոսական ճիգերուն հանդէպ մեր հեռաւոր բայց հարազատ համակրութիւնը յայտնելու, եւ անոնց հսկայական նուիրաբերումին մէջ մեր շատ համեստ սակայն սրտագին մասնակցութիւնն ունենալու իրաւունքն ու պարտականութիւնն են այս Միութիւնը գոյութեան կանչող պատճառները:

Մեր Միութիւնը չէ՛ ու չի կրնար ըլլալ երբեք աւելորդ յաւելում մը՝ կղզիիս մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող հայ կազմակերպութիւններու թիւին վրայ: Այդ կազմակերպութիւնները ունին իրենց ուրոյն նպատակներն ու գործունէութեան ուղեգիծերը, շատ բնականօրէն տարբեր մերիւնէն, որովհետեւ կոչուած են վերը պարզուած կէտերէն տարբեր պահանջքներու գոհացում տալու: Ուրեմն, որեւէ ուրիշ կազմակերպութեան գործունէութիւնը խաչածելու եւ ուժերու ջլատում առաջացնելու մտավախութիւն մը մեր Միութեան հաշուոյն՝ անտեղի է ու կանխակալ: Անիկա չի սնուցաներ մրցակցութիւն կամ հակամարտութիւն՝ ուրիշ հաւաքական ձեռնարկներու հանդէպ, ընդհակառակը, եղբայրօրէն կը գործակցի անոնց [հետ], երբ իր առաջադրութիւններէն մաս մը գոնէ նոյնացած տեսնէ անոնց մէջ: Իր մասնաւոր սահմաններուն մէջ, գերազանցօրէն հայրենասիրական բնոյթով կազմակերպութիւն մըն է մերինը, որ իր հաւատաւոր անդամ-անդամուհիներէն կը պահանջէ սէր, նուիրում, եւ աշխատանք: Կը փափաքինք որ ա՛յդպէս ըմբռնուին իր էութիւնն ու ոգին, որովհետեւ ա՛յդ է միայն ճշմարտութիւնը:

Բ. ա) «Հայաստանի Բարեկամներու Միութիւն» կոչուած է մեր Միութիւնը, որովհետեւ իրաւականօրէն պատշաճագոյն բնորոշումը նկատուած է *բարեկամ* բացատրութիւնը: Եւ ատիկա՝ նկատի առնելով այն իրողութիւնը թէ անոր անդամակցելու իրաւունք ունին ծնունդով ու հոգիով հայ ու ներկայ Հայաստանը անվերապահօրէն սիրող բոլոր անհատները, թէեւ անոնք կրնան ա՛յլ երկիրներու հպատակութիւն ունենալ: Այդ հպատակութիւնները, շատ իրաւացիօրէն, կը պահանջեն օրինապահութիւն եւ պարտաճանաչութիւն՝ իրենց պատկանեալ երկիրներուն հանդէպ, բայց չեն արգիլեր որ ենթակաները ունենան իրենց ցեղային ու զգացական համակրութիւնները (բարեկամութիւնները), եւ այդ համակրութիւնները գործնականօրէն արտայայտելու համար՝ քաղաքական բնոյթ չկողո՞ղ կազմակերպութիւնները: Այս իրողութեան ամենէն պերճախօս ապացոյցը՝ այն բարեացակամութիւնն է որով մեր Միութեան կազմութիւնն ու գործունէութիւնը արտօնեց տեղական իշխանութիւնը: Այս հարցին շուրջ այլ կերպ մտածել պիտի նշանակէր կասկածի տակ դնել ժողովրդավար ու ազատամիտ ոգին այն մեծ պետութեան որուն հովանին կը վայելենք այս կողմին մէջ:

բ) *Բարեկամ* բառը գործածուած է անկասկած իր *բարիք կամեցող* իմաստովը, առանց սակայն անտեղի այն թելադրանքին թէ Միութեան շրջանակէն դուրս մնացող հայերը անպատճառ անբարեացակամ են ներկայ Հայաստանին հանդէպ: Կ'ենթադրուի որ ամէն հայ, առաւել կամ նուազ գիտակցօրէն, *բարեկամ* եղած ըլլայ ներկայ Հայաստանին. բայց այս Միութիւնը միջոց մը պիտի հանդիսանայ որ քիւրեղացած նպատակներու իրագործման ի հաշիւ ոյժ մը գոյացնեն այդ ցան ու ցրիւ, անկազմակերպ *բարեկամները*, աւելի գիտակցօրէն խորացնեն իրենց բարեկամութիւնը եւ գործնականօրէն արտայայտեն զայն: Այս Միութիւնը՝ *ճերմակը սեւէն*, բարեկամը անբարեկամէն զատորոշելու անօգուտ ձեռնարկ մը չէ բնաւ, ինչպէս կրնան թեթեամտօրէն ենթադրել ոմանք: Չէ, որովհետեւ անիկա իր հաշիւները հիմնած է բարեկամներու գոյութեան վրայ միայն, եւ իր նպատակն է օգտակար արդիւնքներ իրագործել անոնցմով: Եթէ իրապէս կան *սեւեր*, անոնք կրնան չվրդովիլ, քանզի իրենք հաշիւի չեն առնուած: Միութիւնը կ'անգիտանայ իրենց գոյութիւնը:

Աւելի ծանրանալ այս հարցին վրայ, պիտի նշանակէր շատ օգտակար ժամանակ ու կորով վատնել կէտի մը շուրջ, որ կը սպառնայ ապարդիւն վէճի բնոյթ ստանալ, մինչդեռ անդին անյետաձգելի գործ կայ կատարելիք: Ո՞վ որ բառով մը կը սակարկէ հայրենիքին հանդէպ իր սէրն ու նուիրումը՝ արժանի չէ մեր նկատառման: Բաւական է այսքանը որպէս լուսաբանութիւն:

Գ. Գործադիր Վարչութիւնը, ընտրուած այս Յուլիսի 20-ին, տակաւին չկրցաւ ունենալ շօշափելի գործունէութիւն մը, որովհետեւ անցած երկու ամիսները, ամառնային շրջան ըլլալով, կը ներկայացնէին մեռեալ եղանակ մը հրապարակային գործունէութեան համար, բայց կատարուեցան կարգ մը նախապատրաստական աշխատանքներ. - 1) Կազմութիւն Վարչութեան Դիւանի. Ատենապետ՝ Բարեկամ Ս. Ապտալեան, փոխ-Ատենապետ՝ Բրկմ. Տօքթ. Մ. Քրիշչեան, Ատենադպիր՝ Բրկմ. Գ. Միսերեան, փոխ-Ատենադպիր՝ Բրկմ. Ս.

Տեօվլէթեան, Գանձապահ՝ Բրկմ. Յովհ. Վերիլեան, Խորհրդականներ՝ Բրկմ. Մ. Բարիքեան, Բրկմ. Լ. Գոնսուլեան եւ Բրկմ. Դ. Պալեան. 2) Պատկան իշխանութեան տեղեկագրում Վարչութեան ընտրութեան եւ Դիւանի կազմին. 3) Վարձում փոստարկդի, պատրաստում եւ գնում Միութեան կնիքի, նամակագլուխով բուրքի ու պահարանի, ստացագիրի, ատենագրութեան, գանձապահի եւ այլ տետրակներու, անդամակցութեան դիմումագիրի տպագրեալ օրինակներու եւ ուրիշ գրեմական պիտոյքներու. 4) Միութեան կազմութիւնը հաղորդող հեռագիրի առաքում ՎՈԿՍ-ի⁷³ Հայաստանի լիազօրին. 5) Առաքում երկու նամակներու, Հայաստան, մէկը՝ բանաստեղծ Ա. Իսահակեանին⁷⁴, եւ միւսը՝ ՎՈԿՍ-ի Հայաստանի լիազօր Մարիա Պետրոսեանին⁷⁵, մշակութային բովանդակութեամբ բազմազան ապսպրանքներով. 6) Հեռագրով հրաւեր՝ ուղղուած՝ Էջմիածնի ազգընտիր Տեղակալի⁷⁶ Պատուիրակ՝ Բրոֆ. Աշոտ Աբրահամեանին⁷⁷, որ եթէ հնարատրութիւն ունենայ այցելէ նաեւ կղզիիս հայ համայնքը (հեռագրով ստացուած պատասխանը յուսադրիչ է). 7) Միութեան տեղեկատու մարմինին կողմէ պատրաստուած թղթակցութեան մը առաքումը Մերձ. Արեւելքի մէջ լոյս տեսնող չորս հայ թերթերու («Արեւ», «Յուսարեր», «Զարթօնք» եւ «Ժողովուրդի Չայն») հրատարակութեան խնդրանքով. 8) Արձանագրուած մուտքի տուրքերու գանձում. 9) Նախնական պատրաստութիւններ՝ Միութեանս բացման հանդէսը կատարելու յառաջիկայ Հոկտեմբերի կէսին:

Շատ համեստ աշխատանքներ են ասոնք, սակայն Վարչութիւնը ունի այն հաւատքը, թէ Միութեան խանդավառ անդամ-անդամուհիներու քաջալերանքով եւ օժանդակութեամբ, պիտի կարենայ արժեցնել իր վրայ դրուած յոյսերը, իրեն մատչելի բոլոր միջոցներով հետամուտ ըլլալով առաջադրուած նպատակներու իրագործման:

Միքելի՝ բարեկամներ, Հայրենիքի բոլորանուէր սէրը մեր խրախոյսն է, եւ ձեր նուիրումը՝ մեր ապաւենը, գործի մը համար որ նուիրական է:

Բարեկամական սիրով ու յարգանքներով,

Հայաստանի Բարեկամներու Միութեան
ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
(Կնիք)

2.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՄ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Փոստարկդ 413

Նիկոսիա

Կիպրոս, 11 Դեկ. 1944

Մեծայարգ խմբագիր «Արեւ» Օրաթերթի
Գահիրէ

Յարգելի Տիար,

Ձեր թերթին մէջ հրատարակուած տեսնելով մեր Միութեան կողմէ ձեզի ուղարկուած Հոկտ. 29 թուակիր թղթակցութիւնը, կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը եւ անկեղծ ուրախութիւնը:

Մեր հերոսական Հայրենիքին եւ անոր փառահեղ նուաճումներուն նուիրուած ուղղամիտ ու անվերապահօրէն խանդավառ արտայայտութիւնները որ լոյս կը տեսնեն ձեր թերթին մէջ՝ կ'ոգեւորեն մեզ: Կ'ընդունինք ձեզ եւ ձեր թերթը ճշմարիտ բարեկամն ու քաջալերիչը բոլոր այն ձեռնարկներուն, որոնք մեր Ազգին ու Հայրենիքին սէրը եւ անոնց ծառայելու պարտականութեան գիտակցութիւնն ունին իբրեւ ներշնչարան: Մեկնելով այդ համոզումէն, մեր Միութիւնը քաջալերանք միայն կ'ակնկալէ ձեզմէ: Թող ներուի, ուրեմն, որ յայտնենք մեր զարմանքը թէ ինչպէս տեղ կը գտնեն ձեր թերթին մէջ՝ վերջերս՝ Նիկոսիայէն անանուն թղթակիցի մը կողմէ դրկուած թղթակցութեան նման յայտնապէս անուղղամիտ ու խեղաթիւր բովանդակութեամբ գրութիւններ:

Կը ներփակենք նոր թղթակցութիւն մը, Նիկոսիոյ մէջ Նոյեմբեր 29-ի համազգային տօնակատարութեան մասին, եւ կը խնդրենք որ բարեհաճիք նախորդին հանդէպ ցոյց տրուած հոգածութեամբ լոյս ընծայել զայն:

Հայրենակցական սիրով ու յարգանքով,

Ի դիմաց Հայաստանի Բարեկամ(ներու) Միութեան	
Գործ[աղիր] Վարչութեան	
Ատենապետ	Վ[ասն] Ատենադպիրի
Ս. Ապտալեան	Մ. Քրիշչեան
(Կնիք)	

ԺԲ.

Նիկոսիա, 29 Դեկտ. 1944

Սիրելի Պրն. Վահան Թեքեան,

Ստացայ ձեր 5 Դեկ. թուակիր նամակը⁷⁸: Ինչ որ կայ այդ նամակին մէջ որպէս համակրանքի հաւաստում մեր ձեռնարկին հանդէպ, որպէս յանձնարարութիւն, խրատ ու խոստում՝ թանկագին է իմ բարեկամներուս ու մանաւանդ ինձի համար:

Սուրիոյ եւ այդտեղի գիտակից եւ անշահախնդրօրէն հայրենասէր շրջանակներուն ցոյց տուած համակրանքը մեր Միութեան նկատմամբ, եւ այստեղ ժողովրդական լայն խաւերու մէջ ստեղծուած գործօն խանդավառութիւնը՝ սրտապնդիչ քաջալերանքներ են, որոնք կը զօրացնեն մեզ գործի մը մէջ, որուն գեղեցիկ, բարձր եւ օգտակար ըլլալուն համոզումը ունինք: Կան, սակայն, ցաւալի անհասկացողութիւններ ձեր այստեղի ընկերներուն ու մեր միջեւ, հակառակ զանոնք արգիլող բոլոր պատճառներուն, հակառակ՝ բանականութեան բոլոր թախանձանքներուն եւ հակառակ, մանաւանդ, անվիճելի այն նախապայմանին թէ պէտք էր որ միանայինք իրարու հետ, ինչպէս կը գրէք շատ իրաւունքով. «Հայաստանի սիրոյն մէջ»: Այդ անհասկացողութիւնները այնքան զուրկ են գաղափարական ազնուութենէ եւ այնքան գետնա-

քարշօրէն փոքր ու անձնական՝ իրենց բնոյթով, որ անոնց անդրադառնալը ցաւ կը պատճառէ ինծի, եւ անկասկած պիտի պատճառէ նաեւ ձեզի: Խնայելու համար ձեզի եւ ինծի՝ պիտի չտամ պարզուած տխուր պատկերը, որուն մէջ, հաւատաքէ՛ք, մեր Միութիւնը եւ անոր ղեկավարները չունին բաժին: Երջանկութեամբ կ'ապաւինիմ ձեր խոստումին. պիտի գաք⁷⁹, պիտի տեսնէք ու լսէք եւ պիտի ընէք ձեր դատաստանը, որուն արդարութեան վրայ հաւատք ունիմ միշտ: Մինչ այդ, սակայն, ինչ որ կը վերաբերի ձեր յանձնարարութեան⁸⁰, կ'ապահովեմ ձեզ թէ պիտի ընենք, տրամաբանական սահմանին մէջ, ամէն բան որ կրնայ օգնել հասկացողութիւն մը գոյացնելու:

Քանի մը տող ալ «Արեւ»ին հետ մեր «հրատարակութեան վեճ»ին մասին: Ինչպէ՛ս եղեր է որ «Արեւ»ի խմբագրութիւնը յաջողեր է «սպառնալիք» գտնել նամակի մը մէջ, զոր խմբագրողը ատոր հեռաւոր թելադրանքն իսկ չէ մտադրած դնել հոն: Միրելի՛ Վարպետ, դո՛ւք ալ չնշմարեցիք թէ գործածուած բառը «հետեւութիւն» է եւ ո՛չ թէ *հետեւանք*, որ կրնայ սպառնալիքի շեշտ մը ունենալ⁸¹: Կը մտածէիմք թէ «Արեւ»ի մէջ մեր թղթակցութեան չերելիլը՝ անբարեացական շրջանակներու ենթադրել պիտի տար «Արեւ»ի կողմէ անհամամտութիւն մեր ձեռնարկին նկատմամբ: Բան մը՝ որ դժբախտաբար տեղի ունեցաւ հոս, մէկ կողմէ տարակոյսի տակ դնելով այդ թերթին ուղղամտօրէն հայաստանեան ուղղութիւնը, եւ միւս կողմէն՝ զգուշանալի բնոյթով մը ներկայացնելով մեր Միութիւնը: Ահաւասիկ թէ ի՛նչ ունէիմք ի մտի, երբ «անբաղձալի հետեւութիւններու» մտավախութիւնը յայտնեցիմք: Կը կարծեմ թէ այս լուսաբանութիւնը կը բաւէ, թիւրիմացութեան այդ մասը գոնէ փարատելու: Կը ներփակեմ կարճ թղթակցութիւն մը եւ կը խնդրեմ որ տաք «Արեւ»ին հրատարակութեան համար: Այս առիթով, սրտագին կը շնորհաւորեմ ձեզ եւ Պրն. Շ. Սեյժոնքեանը, Նոյ. 29-ի նուիրուած թիւին մէջ ստորագրած ձեր այնքան ուժեղ, խելացի եւ ճիշդ յօդուածներուն համար⁸²:

Եւ հիմա, ձեր խրատին⁸³ ու խոստումին մասին: Կանուխ չծերանալու ձեր ղեղագիւրը՝ պատրաստուած՝ ողջախոհութեամբ, ազատամտութեամբ, կեանքն ու մարդիկը խորապէս ճանչցած մարդու իմաստութեամբ, մեծարժէք պատգամ մըն է ինծի համար, եւ նոյն ատեն՝ հազուագիւտօրէն բարձր հոգիի մը գրաւականը: Կեանքը անողորձօրէն կանուխ կը պարտադրէ ինծի գործածութիւնը այդ ղեղագիւրին, զոր կ'ընդունիմ որպէս անփոխարինելի նուէր մը ձեզմէ ինծի: Իսկ քանի մը ամիս մեր մօտ մնալու ձեր խոստումը երջանիկ յոյսերով կը լեցնէ նախ կիմս ու գիս եւ յետոյ այստեղի ձեր բոլոր բարեկամները: Կիմս ու ես կը խնդրենք, եւ ասիկա ձեռականութիւն մը չէ բնաւ, որ հոս գալու համար չսպասէք ամառուան: Այստեղի գարունը, գիտէք, սքանչելի է: Եկէք մեզի, Զատիկի մեր արձակուրդէն առաջ: Կը բնակիմք հիմա քաղաքէն դուրս, Հաստատութենէն ոչ շատ հեռու, լաւ եւ ընդարձակ տան մը մէջ, ուր ձեզի պիտի յատկացնենք արեւոտ սենեակ մը, նոյն ատեն ձեր առանձնութիւնն ալ ապահովող: Եւ եթէ ձեր հանգիստին համար չկարենանք լրացնել բոլոր պայմանները, կրնաք վստահ ըլլալ թէ պիտի գտնէք ձեզի հանդէպ սիրով ու հիացումով լեցուն սիրտեր, որոնց համար ճշմարիտ երջանկութիւն մը պիտի ըլլայ

ձեզ իրենց հետ ունենալը: Կը մնաք մեզի մինչեւ ամառ, յետոյ կ'ընտրէք ձեզի յարմար ամառանոց մը: Կը փափաքինք որ պարզ հրաւեր մը չնկատէք այս՝ այլ սրտագին խնդրանք մը:

Կը մտածենք այստեղ, Հայկ. Ակումբի նախաձեռնութեամբ եւ գոյութիւն ունեցող հայ կազմակերպութիւններու գործակցութեամբ, կազմակերպել հանդէս մը՝ նուիրուած ձեր գրական գործունէութեան յիսնամեակին, յառաջիկայ Փետրուարի կամ Մարտի մէջ: Թէեւ ձեր հոս ներկայութիւնը կ'ընծայէ մեծ առաւելութիւններ, բայց որովհետեւ այդ առիթով նիւթական արդիւնք մըն ալ գոյացնելը մաս կը կազմէ մեր ծրագիրին, քերես աւելի յարմար է որ հանդէսը տրուած ըլլայ ձեր գալէն առաջ:

«Համանուագ»իս մասին ձեր գնահատական տողերը⁸⁴ կ'ուրախացնեն զիս, մասնաւորաբար՝ որովհետեւ ձեզմէ կու գան անոնք: Ամիսներէ ի վեր միտքիս մէջ կը պտտցնեմ զիս խռովող յուզումներ ու մտածումներ, բայց չեմ գիտեր թէ երբ պիտի կարենամ ձեւ տալ անոնց: Այլեւս անհամբեր սկսած եմ դառնալ այն օրերուն համար ուր առիթը պիտի ունենայի նախասիրած աշխատանքիս ամբողջովին նուիրուելու:

Կիմս ու ես կը շնորհաւորենք Նոր Տարին ու Ծնունդը եւ կը յուսանք ձեզ հոս տեսնել Չատիկէն առաջ: Մի՛ բողոք որ յուսախաբ ըլլանք. «տենչանքը կէս գոհացած սոսկալի է, սոսկալի՝...»⁸⁵

Հիացումով ու սիրով,

Վահէ-Վահեան

ԺԳ.

Նիկոսիա, 11 Մարտ 1945

Սիրելի Պրն. Վահան Թէքեան,

Գրած եմ ձեզի 29 Դեկտ. 1944 թուականով նամակ մը զոր կը յուսամ ստացած էք ժամանակին:

Կիմս ու ես անձկութեամբ կը սպասենք պատասխանին⁸⁶, ուր կը յուսանք գտնել՝ մեզի խոստացած ձեր այցելութեան թուականը, եւ մօտիկ թուական մը: Կը կրկնեմ, ինչ որ գրած էի նախորդ նամակովս՝ կը խնդրեմ որ սովորական հրաւեր մը չնկատէք, այլ՝ սրտագին փափաք մը:

Անցեալները, «Արեւ»ի յորելինական հատորի յանձնախումբէն ստացայ նամակ մը, որով կ'ըսէին թէ կը փափաքէին ունենալ ինձմէ կտոր մը եւ լուսանկարս՝ ծրագրուած հատորին համար:

Ներփակ կը դրկեմ քերթուած մը եւ լուսանկարս: Եթէ համիք քերթուածը, կը խնդրեմ որ յանձնէք պահարանը հատորի խմբագրութեան. այլապէս՝ բարի եղէք յայտնել իրենց՝ ձեռնարկուած հատորին յարմար գրութեան մը չկարենալ մասնակցելու ցաւս, եւ նետել քերթուածը հոն ուր արժանի է:

Կիմս եւ ես կը սպասենք ձեր լաւ լուրերուն:

Մտերմական սիրով ու յարգանքով,

Վահէ-Վահեան

Յ.Գ. «Արեւ»ի մէջ տրուած ապաքինման լուրէն իմացայ թէ Տիար Շ. Սեւոյնքեանը լուրջ հիւանդութիւն մը անցուցեր է: Կը խնդրեմ որ յայտնէք իրեն՝ իր ապաքինման առիթով իմ անկեղծ խնդակցութիւնս:

Վ.Վ.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Անտիս Սանճեան, *Վահան Թէքեան – Նամականի*, հրատարակութիւն Թէքեան Մշակութային Միութեան, Ուոքըրթաուն, «Ապրիլ» հրատարակչատուն, Լոս Անճեյլոս, 1983: «Ծանօթագրութիւններ» բաժնին մէջ համապատասխան քիւնթով ծանօթագրուած նամակները կը գրաւեն *Նամականի*ին հետեւեալ էջերը՝ Նամակներ թիւ 166 եւ 167, Փարիզ, 28 Ապրիլ 1933 եւ Փարիզ, 22 Յունիս 1933, էջ 341-343:

Նամակ թիւ 176, Փարիզ, 14 Հոկտեմբեր 1933, էջ 356-357:

Նամակ թիւ 190, Փարիզ, 17 Ապրիլ 1934, էջ 376-378:

Նամակներ թիւ 192 եւ 193, Փարիզ, 10 Յուլիս 1934 եւ Փարիզ, 31 Օգոստոս 1934, էջ 379-383:

Նամակներ թիւ 205 եւ 206, Նիկոսիա, 28 Յունիս 1935 եւ Նիկոսիա, 12 Յուլիս 1935, էջ 396-398:

Նամակ թիւ 213, Գահիրէ, 2 Նոյեմբեր 1936, էջ 405-406:

Նամակներ թիւ 240 եւ 241, Գահիրէ, 7 Օգոստոս 1939 եւ Գահիրէ, 12 Սեպտեմբեր 1939, էջ 435-437:

Նամակ թիւ 249, Գահիրէ, 3 Ապրիլ 1940, էջ 445:

Նամակ թիւ 252, Գահիրէ, 17 Յունիս 1940, էջ 447:

Նամակ թիւ 273, Գահիրէ, 7 Մարտ 1944, էջ 475-476:

Նամակ թիւ 278, Գահիրէ, 15 Դեկտեմբեր 1944, էջ 483-485:

² Սանճեան, էջ 341:

³ Սանճեան, էջ 342:

⁴ Սանճեան, էջ 356:

⁵ Սանճեան, էջ 396, 397 եւ 436:

⁶ Վահան Թէքեան, *Հատընտիր*, հրատարակութիւն Թէքեան Մշակութային Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Պէյրութ, Թեքնոփրէս, 1978:

⁷ Յակոբ Օշական, *Վահան Թէքեան*, ներածական եւ ծանօթագրութիւններ Վաչէ Ղազարեանի, Պէյրութ, Ալթափրէս, 1985:

⁸ Կ'ակնարկովի Թէքեանի Փարիզէն գրած 10 Յուլիս 1934 թուակիրը (տե՛ս՝ Սանճեան, էջ 379-380):

⁹ Անդրանիկ Ծառուկեան (1912-1989), բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր: Իր *Եղեքարախտ Զերբողներ* գործը, որմէ օրինակ մը ձօնած է Թէքեանին, ստորագրած է որպէս Վ. Խաժակ: Օգտագործած է նաեւ Վազգէն Տէրունեան անունը բանաստեղծութիւններու ներքեւ: Թէքեան զինք նկատած է տաղանդաւոր: Վահէ-Վահեան 14 Հոկտ. 1933 թուակիր նամակով մը, որուն պատճենը չունինք ձեռքի տակ, Թէքեանին արտայայտուած է Ծառուկեանի մասին, զայն ներկայացնելով որպէս «*թիչ մը շատ յախուռն տակաւին, յանձնապաստան ու անփոյթ*» մէկը, շատ հաւանաբար նաեւ նշելով իրենց միջեւ գտնուող ազգականական կապը: Վահեան Թէքեանի նամականին հրատարակած Սանճեանին տուած է հետեւեալ հակիրճ լուսարանութիւնը Ծառուկեանի անձնասպանական փորձին մասին. «*Համազգային Ճեմարանին մէջ՝ կարգապահական լուրջ թերացումներ՝ այն ատեն աշակերտ Մառուկեանի կողմէ, իր-*

րել Հետեւանք՝ 1934-ի ամսվերջի հանդէսին մէջ, տնօրէնութեան կողմէ կատարուած բացայայտ յայտարարութեամբ մը իր հեռացումը ճեմարանէն, զեխ կեանք մը տնտեսելու համար՝ բարեկամներէ կատարուած փոխառնութիւններով դիզուած պարտքեր իր վրայ, արկածախնդրական սիրոյ պատմութիւն մը, ոռմանդիկ բաներէ ախորժող խառնուածք եւ զգայացունց դէպքերու հեղինակ ներկայանալու տենչ՝ միացան իրարու, յանգելու համար այդ արարքին» (Սանճեան, էջ 640-641):

¹⁰ Վահեան իր գրաւոր արտայայտութիւններէն մէկը կատարած էր, օրինակ, Թէքեանի *Մէր* քերթողագիրքին լոյսընծայման առիթով, 1933ին, իբրեւ բեմ ունենալով *Սիոն* ամսագիրը (թիւ 9, էջ 288-290):

¹¹ Թէքեան իր 10 Յուլիս 1934 թուակիրին մէջ ունի հետեւեալ նախադասութիւնը. «*Լուսնայոյսով, տօգոյն լուսապսակով մը շրջապատուած կ'երեւայ իր դէմքը ձեզի*» (Սանճեան, էջ 379):

¹² Շարլ Փիէր Պոտրլէռ, (1821-1867), *Չարի Ծաղիկները* հռչակաւոր քերթողական հատորի ֆրանսացի հեղինակը, որ Վերլէնի եւ Մալարմէի հետ կը նկատուի հիմնադիրը անկումային հոսանքին: Թէքեան սրտամօտիկ գտած է Պոտրլէռի բանաստեղծութիւնները եւ հայացուցած է անկէ, ինչպէս նաեւ Վերլէնէն կարգ մը գործեր:

¹³ Ակնարկութիւն ԺԷ. դարու ֆրանսացի առակագիր Լաֆոնթէնի առակին, որ կը վերաբերի եզան չափ մեծնալ փափաքող գորտի մը, որուն ուռչելու փորձերը կ'ունենան եղերական վախճան:

¹⁴ 28 Մայիս 1928ին Գահիրէ հիմնուած Համազգային Մշակութային Միութեան Լիբանանի մասնաճիւղը 1929ին Պէյրութի մէջ կեանքի կոչած էր Նշան Փալանճեանի անունով ծանօթ Դեմարանը:

¹⁵ Ընթերցողը հոս պիտի նշմարէ լեզուական-տրամաբանական սայրաբոյն մը: Պահպանած ենք բնագրին հարազատութիւնը եւ խոստոված՝ ուղղում առաջարկելէ:

¹⁶ Թէքեան իր 10 Յուլիս 1934 թուակիրին մէջ կը գրէր. «*Եռագոյնը ... միշտ կը շլացնէ՞ իր աչքերը, որ սեւին ու ճերմակին վեհութիւնովը լեցուեցան պահ մը*: Ապա նաեւ. «... վերադարձած է ան ... շատ մեծ իմաստութիւն մը գրկած» (Սանճեան, էջ 380 եւ 379):

¹⁷ Վահէ-Վահեան այդ շրջանին կը պաշտօնավարէր Պրումմանայի Անգլիական Երկրորդական Գիշերօթիկ Վարժարանին մէջ իբրեւ ուսողութեան, բնագիտութեան եւ տարրաբանութեան ուսուցիչ: Վարժարանը կը պատկանէր Զուէյրըրներուն:

¹⁸ 1934-1935 կրթական տարեշրջանին Վահեան պաշտօնավարած է Անթիլիասի դպրեւանքին մէջ՝ աւանդելով հայերէն եւ անգլերէն լեզուներու եւ հայ գրականութեան դասեր:

¹⁹ Սիրան [Ջարիֆեան-Զիպիէլեան] Սեզա (1903-1973), արձակագիր եւ հրապարակագիր: Հիմնադիր-խմբագիր *Երիտասարդ Հայտի*ի հանդէսին, որուն աշխատակցած են թէ՛ Թէքեանն ու թէ՛ Վահեանը:

²⁰ Իմա՝ Լիբանան: 1930ականներուն Լիբանան տակաւին կը ճանցուէր իբրեւ մէկ մասը մեծն Սուրիոյ:

²¹ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Թէքեանի յորելեանին, որ 1934ին նշուեցաւ զանազան գաղութներու մէջ, բայց Պէյրութ բացակայ մնաց պաշտօնապէս զայն նշող քաղաքներու ցանկէն, մինչ Հալէպի մէջ Զաղաբական Ժողովի նախաձեռնութեամբ յորելեանական հանդիսութիւն մը տեղի ունեցած էր 1934ի Մայիս 22ին:

²² Խնդրոյ առարկան «Կոմիտաս Վարդապետ» քերթումն է (Վահան Թէքեան, *Հայերգութիւն*, Գահիրէ, 1943, էջ 142): Ձեռքի տակ չունինք պատճենը Վահէ-Վահեանի:

նին դրկուած տարբերակին, բայց իր վերջնական, հրատարակեալ ձեռով այս նա-
մակին մէջ ակնարկուող տողերը կը կարդացուին այսպէս՝

Դուն ճշգրտ մ'արդէն՝ նուրբ, եփենաշող...

... Գետնին տակ պահուած, հոսուն, գլղրլուն,

Հայրենի երգին աւագա՛նն անհուն...

... Եւ ճշգրտն ընդմիջտ ճաթա՛ծ է հիմա...

Վահեան իրաւացի էր երբ քաղաքավարօրէն կը նշէր թէ վարպետին «խտապահանջ
բժախնդրութիւնը տակաւին վերջնական մշակումի չէ տարած գալն»։ Թէքէեանի ար-
խիւին մէջ պահպանուած նիւթերը կը հաստատեն թէ Թէքէեան առնուազն երկու
տարբեր առիթներով վերամշակումի ենթարկած է այս հնչեակը յետագայ տարիներ-
ուն։

²³ Լեւոն Չաւէն Սիւրմէեան (1905-1995), անգլիագիր արձակագիր, որ գրականութեան
հետ իր սկզբնական շփումը կատարած է հայերէն քերթումներով, զորս Թէքէեան
խմբած է լոյսին տուած է *Լոյս Չուարր* խորագրով 1924ին, Փարիզ։

²⁴ Սիւրմէեան Ամերիկա անցած է 1922ին, Հայ Գիտատնտեսական Միութեան աջակ-
ցութեամբ, Քենզըսի Համալսարանին մէջ երկրագործութեան հետեւելու նպատա-
կով։ 1924ը *Լոյս Չուարր* քերթողագիրքի հրատարակութեան թուականն է։ Տեղին է
նշել թէ Թէքէեան իր պատասխան նամակին մէջ տեղեկութիւն չէ տուած Սիւրմէեա-
նի մասին։

²⁵ Թէքէեան Երուսաղէմ այցելած է 22 Յուլիս 1935ին ուր օրով, ապա անցած է Պէյրութ
եւ այնուհետեւ մեկնած Գահիրէ (Մանճեան, էջ 397)։

²⁶ Այս բացիկին պատճենը կը բացակայի Մանճեանի *Նամականիէ*։ Չայն չենք տե-
սած որեւէ տեղ։

²⁷ Սարգիս Եափուճեան (1914-?), կրթական մշակ, Խորհրդային Հայաստանի Վաս-
տակաւոր Ուսուցիչ, որ 1971-1991 տարիներուն Խորհրդային Հայաստանի Կրթա-
կան Նախարարութեան մէջ պաշտօնավարած շրջանին եղած է Արտաքին Յարա-
բերութիւններու Բաժնի Աագ Տեսուչ եւ պատասխանատուն՝ Սփիւռքի հայ դպրոց-
ներուն համար պատրաստուող դասագիրքերուն։ Ունի նաեւ հրատարակուած գոր-
ծեր։

²⁸ Չկրցանք հիմնաւոր տեղեկութիւն ապահովել Վահէ Մարտիրեանի մասին։ Աղբիւրի
մը համաձայն, ան զբաղած է ուսուցչութեամբ եւ Համաշխարհային Բ. Պատերազ-
մէն ետք միացած է Հայաստան ներգաղթողներու կարասանին։

²⁹ Գրիգոր Կիրակոսեան (1888-1974), Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան (ՄԿՀ)
տնօրէն եւ ապա Ընդհանուր Տնօրէն Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր
Միութեան (ՀԲԸՄ) մինչեւ հանգստեան կոչուիլը։

³⁰ Վահեան պաշտօնի կոչուած էր ՄԿՀի մօտ, ուր Թէքէեան կը գործէր իբրեւ Վարժա-
պետանոցի տնօրէն։ Թէքէեանը շուտով տեսնելու յոյսը, սակայն, պիտի չիրականա-
նար, որովհետեւ Թէքէեան, ընդառաջելով բախանձագին խնդրանքներու, վերա-
դարձած էր Գահիրէ՝ վերստանձնելու *Արեւ* օրաթերքի պատասխանատու խմբագրի
պարտականութիւնը։

³¹ Գահիրէ հրատարակուող *Արեւ* օրաթերքին։

³² Մեզի վստահուած պատճեններէն կը բացակայի խնդրոյ առարկայ ստեղծագործու-
թիւնը։

³³ Թէքէեան-Վահեան հանդիպումը տեղի ունեցած է 1936ի Սեպտեմբերին, երբ Թէքէ-
եան հերթական անգամ այցելած էր Լիբանան։ Այդ առիթով է որ լիբանանցի բա-

- նաստեղծ Սաիտ Աբլ ծանօթացած է Թէքէեանի հետ եւ անոր քարգմանութիւնները արաբերէնի վերածելով, հայ քերթողը ներկայացուցած է Լիբանանի արաբախօս բնակչութեան:
- ³⁴ Օճնիկ Մահտեսեան ՄԿՀի մէջ պաշտօնավարած է 1932-1944՝ իբրեւ դիւանապետ, ինչպէս նաեւ դասատու հայերէն լեզուի, հայ գրականութեան, ազգային պատմութեան, բնագիտութեան, ֆրանսերէն լեզուի, քննադատութեան եւ կրօնքի:
- ³⁵ Միրայէլ Կիւրճեան (1878-1965), արձակագիր, երգիծարան, հրապարակագիր: Թէքէեանի մտերիմ բարեկամ եւ գործակից:
- ³⁶ Բարունակ Թովմասեան (1910-1991), Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան երկարամեայ ղեկավար, որուն անդուլ ջանքերով Պէյրութի մէջ հիմնուեցաւ *Չարթունք* պաշտօնաթերթը՝ իբրեւ հիմնադիր խմբագիր ունենալով Վահան Թէքէեանը:
- ³⁷ Թէքէեանի քերթուածներու երկրորդ ժողովածուն, հրատարակուած Պոլիս 1908ին:
- ³⁸ Միմաս Թէօլէօլեան (1913-1997), գրադատ, հրապարակագիր եւ խմբագիր: Ունի Թէքէեանի նուիրուած փոքրիկ աշխատութիւն մը՝ *Վահան Թէքէեան* (Իսթամպուլ, 1933, 29 էջ), զոր պատրաստած է իբրեւ աւարտաճառ Պոլսոյ Մխիթարեան Լիւթի տարեվերջի ընդհանուր քննութեան:
- ³⁹ ՀԲԸՄ Կեդրոնական Վարչական Ժողովին որոշումով 2005ին փակուած այս Հաստատութիւնը Կարապետ եւ Գրիգոր Մելգոնեան բարերարներու կտակով հիմնուած էր 1924ին:
- ⁴⁰ Տե՛ս ծանօթագրութիւն քիւ 5:
- ⁴¹ Հիւսիսարեւմտեան Փոմոս կէտէն մինչեւ Լառնաքայի ծոցի մերձակայքը երկարող լեռնաշղթայ եւ օդափոխութեան վայր:
- ⁴² Ֆրանչիսկեան միաբանութեան պատկանող այս դպրոցը հիմնուած է 1926ին եւ գործած մինչեւ 1947: 2004ին Ֆրանչիսկեանները, յետ երկարատեւ բանակցութեան, յաջողած են վերաբանալ զայն:
- ⁴³ Աշխէն Ապտալեան ՄԿՀի մէջ պաշտօնավարած է աղջկանց բաժնի օգնական հերթապահի հանգամանքով, միաժամանակ աւանդելով անգլերէն լեզուի դասեր: Ուսուցչական ասպարէզը լրացած է քառամեայ ծառայութենէ ետք, 1939ին:
- ⁴⁴ Այս նամակը պարփակող պահարանին եզրին եգիպտական իշխանութիւնները դրոշմած են «Եգիպտական գրաքննութիւն» բառերը:
- ⁴⁵ Այս նամակին մինչեւ հոս երկարող հատուածին մասին հարկ է տալ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը: Վահեան Թէքէեանին գրած է 12 եւ 21 Օգոստոս թուակիր նամակներ, որոնց պատճենները չունինք ձեռքի տակ: Անոնցմէ մէկով Վահեան ուղարկած է իր «Ճէպէլ Մուսա» բանաստեղծութիւնը, ձօնուած Թէքէեան «քերթողապետ»ին: Թէքէեան իր 29 Օգոստոս 1939 թուակիրով առաջարկած է բարեփոխութեան ենթարկել քերթուածը եւ թելադրած է հրաժարիլ «քերթողապետ» արտայայտութենէն ու բաւարարուիլ «քերթող»ով (Սանճեան, էջ 437):
- Ընթացք տալով Թէքէեանի նշումներուն, Վահեան «Ճէպէլ Մուսա»ն հրատարակած է ձօնով մը, որ ուղղուած է «Վահան Թէքէեան բանաստեղծին» եւ ոչ քերթողապետին, միաժամանակ կատարելով այլ հպումներ, որոնցմէ շահած է քերթուածին աւարտուն տարբերակը (Վահէ-Վահեան, *Հատընտիր*, Պէյրութ, 1986, էջ 119):
- ⁴⁶ Վերոյիշեալ նամակին մէջ, Թէքէեան կ'ըսէ. «*Բա՛ն մը «քերթողապետ»ին համար: «Պետ» որի՞, ինչի՞: Եւ կրնա՞յ ըլլալ: «Քերթող»ը բաւական չէ՞ արդէն, իր աւելի կամ նուազ լայն առումովը, ան ալ եթէ postérité-ն (մերիկը՝ որուն վրայ միայն կրնանք հաշուել) հաճի ընդունիլ, - բա՛ն մը որ, անկեղծօրէն, հիմա բոլորովին անտարբեր կը*

- թողու գիտ...»: Փակագիծերուն մէջ շեղագրուած «ձերինը», որ բնագրային ձեւն է (Վահեան արդէն կը հաւաստէ այս, քսելով «մեր postérité-ին...»), Սանճեանի պատ-
րաստած Նամականիին մէջ «ձերինը»-ի փոխարէն տպուած է «մերինը», խնդաբի-
րելով իմաստը նախադասութեան:
- ⁴⁷ Արշակ Չօպանեան (1872-1954), բանաստեղծ, գրադատ, մշակութային եւ քաղաքա-
կան գործիչ, հրապարակագիր, խմբագիր:
- ⁴⁸ Վահան Մալեգեան (1871-1966), մասնագիտութեամբ իրաւաբան բանաստեղծ, ծա-
նօթ յատկապէս իր երկարատեւ պաշտօնավարութեամբը իբրեւ ՀԲԸՄի Վարիչ
Տնօրէն:
- ⁴⁹ Ակնարկուող անձը կը թուի ըլլալ կիկին Անահիտ Աւետիսեանը, կինը՝ գեղանկարիչ
եւ արուեստաբան Օննիկ Աւետիսեանի: Ինչ կը վերաբերի ակնարկուած նամակին,
Վահեան կամ չէ պահած գայն, կամ հրատարակութեան չէ ուզած տալ Սանճեանի
Նամականիով:
- ⁵⁰ Յովակ Ապտալեան, ասպարէզով ճարտարապետ: Իր գեղարուեստական ձեւաւո-
րումով լոյսին եկած են իր հօր՝ Վահէ-Վահեանի հրատարակութիւններէն ոմանք:
- ⁵¹ Թէրէեան «Շահան Շահնուրի Համար» խորագրեալ երկու կոշ ուղղած է հանրու-
թեան Արեւի 1940ի Մարտ 18 եւ 19ի թիւերով, գնահատելով անոր «*Ժափանցիկ, թե-
ւաւոր ու պսպղուն ոճ*»ը եւ մատնանշելով կարիքը ֆրանսական առողջարաններու
գոյրին դատապարտուած Շահնուրին օգնութիւն փութացնելու:
- ⁵² Գահիրէի Արեւ օրաթերթի 1940ի Ապրիլ 13ի թիւով Թէրէեան հրատարակած է «Լու-
րեր Շահան Շահնուրէն», իսկ աւելի ուշ, Մայիս 15ին եւ 16ին, ստորագրած է դարձ-
եալ «Շահան Շահնուրի Համար» խորագրեալ երկու առաջնորդող գրութիւն, հոսկ
ապա, Յունիս 1ի թիւով քարգմանաբար տալու համար Շահնուրի «Ամբողջ Թրա-
ֆալկարը» անտիպ գործը:
- ⁵³ Կը թուի թէ նախորդ ծանօթագրութեամբ յիշուած «Լուրեր Շահան Շահնուրէն»
գրութեան կը վերաբերի ակնարկութիւնը, սակայն պատեհութիւնը չենք ունեցած
ստուգելու թէ Վահեանի նամակին վերաբերեալ ակնարկութիւնը հո՞ն լոյս տեսած է,
թէ այլուր:
- ⁵⁴ Արեւի Ապրիլ 5ի թիւով հանրութեան ծանուցուած էր ցրտառութեան պատճառով Թէ-
րէեանի անհանգստացած ըլլալը:
- ⁵⁵ Միոն (սկզբնապէս Միօն), Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան պաշտօնական
հրատարակութիւնը, իբրեւ ամսաթերթ սկսած է հրատարակուիլ 1866ին, Երուսաղէմ,
եւ յիսնամեայ ընդհատումէ մը ետք (1877-1927) կը շարունակէ լոյս տեսնել մինչեւ
թուականս: Միոնի 1940ի Մարտի թիւով լոյս տեսած է Վահեանի «Երգ Հաշտութեան
Ու Սիրոյ» քերթումը (էջ 57-58):
- ⁵⁶ Գէորգ Միտրեան ՄԿՀի մէջ պաշտօնավարած է 1934-1937 տարիներուն, աւանդելով
անգլերէն լեզուի եւ կրօնքի դասեր: Ան եղած է նաեւ արիապետ:
- ⁵⁷ Իմա՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմը:
- ⁵⁸ Վահան Թէրէեան, *Հայերգութիւն*, տպագր. «Արեւ»ի, Գահիրէ, 1943:
- ⁵⁹ Մեզի ծանօթ է ո՛չ թէ Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ, այլ Հայ Գիրքի Բարեկամ-
ներու Ընկերակցութիւն (Արեւ օրաթերթ, 2 Փետրուար 1944ի համարը, ուր տեղեկա-
տութիւն մը կայ այն մասին, թէ Թէրէեան խօսած է Սկրտիչ Պէշիկբաշեան քա-
նաստեղծին մասին Ընկերակցութեան կազմակերպած հաւաքի ընթացքին) կամ Մի-
ութիւն (Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, հատոր Գ., Երեւան,
1990, էջ 246) անունով մարմին մը: Ի դէպ, 1942ին եւ 1943ին Գահիրէ լոյսին տրուած

- էջեր Հայ Գրականութենէն երկհատորեակը, իր անուանաթերթերով եւ պարունակած տեղեկութիւններով կը հիմնադրէ թէ գրասէրները խմբուած էին պաշտօնապէս Հայ Գիրքի Բարեկամներու Ընկերակցութիւն անունին տակ: Մանրամասնեալ տեղեկութիւնները տեսնել՝ Ա. հատորի 388-396 եւ Բ. հատորի 348-351 էջերուն մէջ:
- ⁶⁰ Հայկ Ժամկոչեան (1911-?), գրող, հրապարակագիր, խմբագիր Գահիրէի *Ջահակիր* թերթի:
- ⁶¹ Վահէ-Վահեան, *Արեւ-Անճրեւ*, Պէյրութ, 1933:
- ⁶² Այդ բախտաւոր ժամանակը պիտի հասներ Թէքէեանի մահէն եւ Բ. Աշխարհամարտի ամառտէն ետք, 1946ին, լոյսին բերելով Վահեանի երկրորդ քերթողագիրքը՝ *Ոսկի Կամուրջ*, դարձեալ հրատարակուած ի Պէյրութ:
- ⁶³ Թէքէեան 1943ին սկսած էր *Արեւի* մէջ հրատարակել յուշեր իր պատանեկան-դպրոցական կեանքէն եւ առանձին գրութիւններով, բայց «Յուշեր» ենթախորագրով, անդրադարձած էր Արփիար Արփիարեանի, Գրիգոր Զօհրապի, Եղիա Տէմիրճի-պաշեանի, Բիւզանդ Զէշեանի եւ Լեւոն Բաշալեանի:
- ⁶⁴ Առաքել Պատրիկ (1894-1984) նկարիչ, քանսէր եւ ուսուցիչ, նախագահ Գահիրէի Հայ Գիրքի Բարեկամներու Ընկերակցութեան (տե՛ս՝ ծանօթ 58):
- ⁶⁵ Շաւարշ Սեւօնքեան (1901-1993), մասնագիտութեամբ իրաւաբան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ղեկավար դմբերէն ու Թէքէեանի վերջին տասնեակ մը տարիներու մտերիմ գործակիցներէն: Յետագային, երկար տարիներ, ան պիտի վարէր ՀԲԸՄի Զուիցերիական Իրաւափճակով Գրասենեակի տնօրէնի եւ Իրաւական Խորհրդատուի պարտականութիւնը: Թէքէեան զինք կարգած էր կտակարար եւ ան էր որ Թէքէեանի արխիւին հիմնական մասը Չարենցի Անուան Հայաստանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Տնօրէնութեան յանձնած էր, երբ Ստեփան Ալաջաջեան տնօրէնն էր Թանգարանին, իսկ այս ծանօթագրութիւնը գրողը հոն կը պատրաստէր Թէքէեանին նուիրուած իր վարդապետական ամառանոցը:
- ⁶⁶ Թէքէեան, որ այդ շրջանին ատենապետն էր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, տարակարծութիւններ ունեցած է իր գործակիցներուն հետ: Սեւօնքեան, իբրեւ նոյն վարչութեան անդամի, ընդհանրապէս բաժնած է Թէքէեանի տեսակէտերը եւ ինք ալ, իր հերթին, դժուարութիւն ունեցած է հեզասահ գործակցութիւն մը ունենալու իր պաշտօնակիցներուն հետ: Մանրամասնութիւնները կը վերապահուին ուրիշ աղբիւրներէ:
- ⁶⁷ Թէքէեանի 15 Դեկտ. 1944 թուակիր պատասխան նամակէն կարելի է մակարերել թէ խօսքը «Համանուագ» (Վահեան, *Հատընտիր*, էջ 107-110) քերթուածին մասին է:
- ⁶⁸ Ներկայիս կը բաւարարուինք այս նամակին յաջորդող շրջաբերականին պարունակած տեղեկութիւններով Միութեան կազմութեան եւ նպատակին մասին:
- ⁶⁹ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Գահիրէի պաշտօնաթերթը, որուն պատասխանատու խմբագիրն էր Թէքէեան, եւ որ սակայն առողջական եւ այլ պատճառներով 1944ին քիչ անգամ ուղղակի առնչութիւն կ'ունենար թերթին հետ: *Արեւ* սկսած էր հրատարակուիլ 1915ին եւ կը շարունակէ լոյս տեսնել իբրեւ օրաթերթ:
- ⁷⁰ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Գահիրէի պաշտօնաթերթը, հիմնուած 1912ին, որ նոյնպէս կը շարունակէ լոյսին գալ իբրեւ օրաթերթ:
- ⁷¹ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Լիբանանի պաշտօնաթերթը, որուն հիմնադիր-խմբագիրն է եղած Թէքէեանը 1937ին եւ որ 10 Յունուար 2007, 70րդ տարի, թիւ 5 (19.699)էն ետք առայժմ դադրած է:
- ⁷² Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութեան հայկական բաժնի պաշտօնաթերթը, որ իբրեւ օրաթերթ հանրութեան ներկայացուած է 1938-1947 տարիներուն:

- ⁷³ Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Բարեկամութեան Եւ Մշակութային Կապի Հայկական Ընկերութիւնը իբրեւ կամաւոր հասարակական կազմակերպութիւն հիմնուեւ է 20 Նոյեմբեր 1944ին: Այս կազմակերպութիւնն է որ զբաղած է ափիւքահայ հաստատութիւններու եւ անհատներու հետ մշակութային եւ բարեկամական կապերու մշակումով մինչեւ 1964ին ստեղծումը Սփիւքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին:
- ⁷⁴ Աւետիք Իսահակեան (1875-1957), քանաստեղծ, որ տուեալ տարիներուն անվիճելիօրէն կը կրէր «Վարպետ» պատուանունը:
- ⁷⁵ Մարիա Պետրոսեան (1911-1971), մասնագիտութեամբ փիլիսոփայ, որ դասախօսած է Մոսկուայի եւ Երեւանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններու մէջ: 1945-1946 զլխատրած է Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Բարեկամութեան Եւ Մշակութային Կապի Հայկական Ընկերութիւնը:
- ⁷⁶ Գեորգ Զ. Չեօրեքեան (1868-1954) Կաթողիկոսական Տեղապահի պաշտօնին կոչուած էր 1941ին եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուած՝ 1945ին: Իր օրով վերաբացուած էին Գեորգեան Ծննդարանն ու Մայր Աթոռի տպարանը, ինչպէս նաեւ վերահրատարակուիլ սկսած էր *Էջմիածին* ամսագիրը:
- ⁷⁷ Աշոտ Աբրահամեան (1903-1983), աղբիւրագետ եւ պատմաբան, որ 1944ին խմբագիր նշանակուած էր *Էջմիածին* ամսագրին եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան պատուիրակի հանգամանքով այցելած էր կարգ մը գաղութներ, ի միջի այլոց օգտակար ըլլալու համար ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքներուն:
- ⁷⁸ Սանճեանի հրատարակած *Նամականիին* մէջ այս նամակը ներկայացուած է որպէս 15 Դեկտեմբեր 1944 թուակիր: Զանի որ Վահեան ինք Թեքեանին նամակները արտագրած եւ տրամադրելի դարձուցած է Սանճեանին, կամ *Նամականիին* մէջ սխալ գացած է թուականը, կամ ալ Վահեան 15ի փոխարէն 5 նշած է իր նամակին մէջ:
- ⁷⁹ Թեքեան պարզապէս ըսած է. «Կը փափաքիմ յառաջիկայ ամառ՝ եթէ ողջ մնամ ու եթէ կարելիութիւնը ունենամ, գոնէ երկու ամիս Կիպրոս անցընել եւ Զեր մօտը ըլլալ...» (Սանճեան, էջ 484):
- ⁸⁰ Թեքեան Կիպրոսի մէջ ծնած թիւրիմացութիւններու վերագրելով խնդրոյ առարկայ պարագան, անհրաժեշտ կը գտնէր որ «տեղական եւ ընդհանուր շահուն համար» հոն ալ փարատին անոնք, եւ կը թելադրէր Վահեանի որ օգնէ իր կողմէ հասկացողութիւն գոյացնելու տարակարծիք կողմերուն միջեւ, մանաւանդ որ բոլորը կը միանային «Հայաստանի սիրոյն մէջ» (Սանճեան, էջ 483-484):
- ⁸¹ Բայց Թեքեան վստահաբար նշմարած էր այդ նրբութիւնները, որովհետեւ իր նամակին մէջ չակերտած էր *սպառնալիք* բառը (Սանճեան, էջ 483): Թեքեան տուեալ նամակին մէջ նաեւ նշած է թէ տարիէ մը ի վեր չէ զբաղած *Արեւով* եւ միայն Վահեանին նամակէն է որ տեղեկացած է Հայաստանի Բարեկամներու Միութեան կազմութեան եւ առկայ վեճին:
- ⁸² Թեքեան *Արեւի* Նոյեմբեր 29ի թիւով ստորագրած է «Խորհրդային Հայաստանի 24րդ Տարեդարձը» առաջնորդողը:
- ⁸³ Սիւրապիկ Թեքեանի խրատը. «Գիտէ՞ք թէ մտքով շատ չծերանալու համար ի՞նչ պէտք է ընել. դեղագիրս կու տամ ձրի, որպէսզի ապագային գործածէք, երբ պէտք ունենաք. չկառչիլ հին գաղափարներու կամ համոզումներու՝ եթէ նոյնիսկ յայտնած էք զանոնք. նորերը չվանել՝ նոր ըլլալուն համար (ո՛չ ալ ընդունիլ՝ նոյն պատճառով), այլ թողուլ որ ազատօրէն ներս գան եւ, եթէ կրնան, տեղաւորուին: Է՛հ, քիչ մըն ալ

օգնել իրենց տեղաւորումին՝ լիչելով հիները, երբ նոր էին անոնք ու սիրեցիք զիրենք... Պատուեցէ՛ք recette-ս, եթէ չհաւնեցաք. ես այ արդէն՝ Հիմա ստեղծեցի զայն ու խնդեցած չեմ վրան» (Սանճեան, էջ 484-485):

⁸⁴ Թէքեան այսպէս գնահատած է զայն. «Ձեր «Համանուագ»ին բոլոր հատուածները, բոլոր տողերը լեցուն են իմաստով, խանդով ու դաշնակութեամբ: Ան ձեր լաւագոյն քերթուածն է եւ, վստահ եմ, լաւագոյններէն մեր արդի բանաստեղծութեան: Չայն երկրորդ անգամ՝ քիչ առաջ, «խստասիրտ ոգիով» մը - Ձեր յանձնարարութեան համաձայն կարդալէ վերջ, աւելի՛ հաւնեցայ անոր, աւելի հմայուեցայ անով... եւ չգտայ որ եւ է բան որ տկար ըլլար, դեղեւէր կամ կաղար» (Սանճեան, էջ 484):

⁸⁵ Մէջքերում Թէքեանի «Տենչանքը Կէս Գոհացած» խորագրով բանաստեղծութենէն, որ յետագային պիտի ընդգրկուէր Թէքեանի *Անբողջական երկեր* շարքին մէջ եւ այնուհետեւ Վահեան պիտի վերահրատարակէր Թէքեանի մահուան 100ամեակին առիթով իր պատրաստած եւ յառաջաբանով մը օժտած շքեղ *Հատընտիր*ին մէջ, էջ 212:

⁸⁶ Այդ պատասխանը երբեք պիտի չստացուէր, քանի որ Թէքեան ծանր հիւանդ էր այդ օրերուն եւ պիտի մահանար 1945ի Ապրիլի 4ին, խնդրել էաք իր կեանքին պէս պարզ թաղում մը իր մահուան սնարին մօտ գտնուողներէն...:

VAHE-VAHIAN'S LETTERS TO VAHAN TEKEYAN (summary)

VACHE GHAZARIAN

Vahe-Vahian's (1908-1998) poetry was strongly influenced by Vahan Tekeyan (1878-1945). The two poets had established a long standing literary and ideological friendship that lasted for some eleven years. The friendship had started with Vahian, who had taken the initiative to send Tekeyan his first, newly published poetry book, *Arev-Antsrev* (Sun-rain, 1933) in June

In 1983, Prof. Sandjian published the letters of Tekeyan. There are fifteen letters sent from Tekeyan to Vahian, which are dated between April 28, 1933 and December 15, 1944.

Here, the author, Vache Ghazarian, presents 13 letters of Vahian sent to Tekeyan, which are dated between August 14, 1934 and March 11, 1945.

Unfortunately, both sets of letters do not constitute the entirety of the correspondence that went on between the two poets. At least 5 letters are missing.

The letters of Vahian complement whatever had been published in Sandjian's book. They are useful in revealing the atmosphere of the time, and the difficulties young Armenian authors faced at the inception of their literary careers. Besides, the letters give an insight into the inner feelings and thoughts of Vahian. Furthermore, they elucidate the early years of Vahian's teaching career and his involvement in the pro-Soviet Armenia organization called, Hayasdani Paregamneru Miyutioun (Union of Armenia's Friends), and its first circular in Nicosia, back in September 28, 1944.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Բախտիար Յովակիմեան. *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երեւան, 2005, 788 էջ:

ՎԱՐԴԻ ՔԵՇԻՍԱՆ
Vartyk@armenia.com

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչությունը Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Բաժնի հետ գործակցաբար, ընթերցող ուսումնասիրողին կը մատուցէ հերթական անակնկալը. հրապարակի վրայ է երկար սպասուած կոթողային աշխատութիւն մը՝ Բախտիար Յովակիմեանի *Հայոց Ծածկանունների Բառարանը*, հեղինակին շուրջ կէտարեայ աշխատանքին արգասիքը:

Ուրախութեամբ կ'ողջունենք այս հատորին ծնունդը, որուն լոյսին գալը կը սպասէինք անհամբերութեամբ, տեղեակ ըլլալով անոր աւարտուն վիճակի մէջ տարիներու տժգունող սպասումին: Եւ որքան լաւ է, որ այս գործին նուիրեալ, անոր արժէքին ու կարեւորութեան գիտակից անձերու շնորհիւ, վերջապէս հանրութեան սեփականութիւնը կը դառնայ հանրագիտարանային տարողութեամբ, իր տեսակին մէջ եզակի այս աշխատութիւնը:

Այո՛, ծածկանուններու բնագաւառը հայ իրականութեան մէջ սակաւ ուսումնասիրուած, բայց մեծ կարեւորութիւն ներկայացնող ոլորտներէն է, որ գոտ գիտական նշանակութենէն զատ, ունի գործնական արժէք, երբ ծածկանունով հանդէս եկած հեղինակի մը բացայայտումը կը դառնայ էական անհրաժեշտութիւն: Վաղուց արդէն խիստ զգալի էր ծածկանուններու նման ընդարձակ բառարանի մը կարիքը: Ան իրաւամբ լաւ նուէր մըն է գիտական-ստեղծագործական, մամուլի եւ տպագրութեան, գրականութեան, պատմութեան, ինչպէս նաեւ յարակից այլեւայլ հարցերով զբաղող բանասէր ուսումնասիրողին համար, գտնելու, ճշդելու եւ ըստ արժանւոյն գնահատելու խորնորայ առարկայ հեղինակը, ի յայտ բերելու մոռացութեան մատնուած նիւթերն ու անոնց հեղինակները:

Երեւանի Ե. Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի Թատրոնի Բաժնի Վարիչ, քատերագետ, բանասէր Բախտիար Յովակիմեանը, մասնագիտական շրջանակներուն առաւել ծանօթ է քատրոնի պատմութեան, հայ բեմարուեստին ու բեմի գործիչներուն նուիրուած իր ուսումնասիրութիւններով: Տարիներու ընթացքին լոյսին բերած իր աշխատութիւնները այս առանցքին շուրջ կը դառնան արդէն. բայց ինչ որ աւելի կարեւոր է՝ նոր, անծանօթ, յաճախ մոռցուած էջեր կը բանան այս դաշտին մէջ:

Ուշադիր, զննող հայեացքը, իր այդ ուսումնասիրութիւններուն մէջ արդէն կրնար նշմարել հեղինակին պրպտելու, փաստեր ու դէպքեր բացայայտելու անհատնում կամքն ու եռանդը: Եւ ահա այսպիսի աշխատանք մը՝ ինչպիսին

է Ծածկանունների Բառարանը, թեև բնոյթով խիստ տարբեր, տրամաբանական շարունակութիւնը կարելի է նկատել բեղուն հետազօտողին տարիներու տրմաջան պրպտումներուն:

Տակաւին ուսանողական տարիներէն, Յովակիմեան, իր հիմնական աշխատանքին զուգահեռ, զբաղած է հայ հեղինակներու ծածկանուններու վերծանումով: Իրեն յատուկ գիտական բարեխղճութեամբ ու բժախնդրութեամբ, Յովակիմեան հաւաքած ու վերծանած է ԺԶ. դարէն մինչեւ մեր օրերը լոյս տեսած՝ ինչպէս հայերէն, այնպէս ալ շարք մը օտար լեզուներով (ստոյգ՝ 17 լեզուով) պարբերական մամուլի եւ գրականութեան մէջ ծածկանունով հանդէս եկած աւելի քան 8000 հայ հեղինակի 25.000 ծածկանուն:

Այստեղ յիշենք, որ ընդարձակ այս բառարանէն առանձին բաժին մը՝ Յեղասպանութեան զոհ դարձած գործիչներու ծածկանուններու ցանկը, հեղինակը դեռ տարիներ առաջ, հրապարակած էր *Էջմիածին* ամսագրին մէջ¹: Նոյնին համալրուած է աւելի ընդարձակ տարբերակը, վերջին տարիներուն լոյս տեսաւ նաեւ առանձին գրքոյկով՝ *Հայոց Յեղասպանութեան Նահատակ Գործիչների Ծածկանուններ* (Երեւան, 2002, 78 էջ):

Ներկայացուող աշխատութիւնը կը բացուի հեղինակին սեղմ, բայց ընդգրկուն յառաջաբանով, ուր նախ քննութեան կ'առնուի ծածկանուն բառը, ակնյայտ է, թէ բառարանի հեղինակը որքան բժախնդրօրէն վերաբերած է «ծածկանուն», «կեղծանուն», «գրական անուն» եւ ասոնց համարժէք հասկացութիւններուն, ըստ այդմ հիմնաւորելով «ծածկանուն» եզրին համապարփակ իմաստը: Առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն ծածկանուններու գործածութեան, ծածկանունի դիմելու հիմնական պատճառներուն եւ առհասարակ ծածկանուններու վերաբերեալ հեղինակին կարգ մը դիտարկումներն ու ընդհանրացումները:

Ծածկանուններու գործածութիւնը յատուկ է բոլոր ժամանակներուն եւ ժողովուրդներուն: Համաշխարհային մշակոյթը հարուստ է այնպիսի դէմքերով, որոնք առաւել յայտնի են իրենց ծածկանուններով, ինչպէս՝ Անաթոլ Ֆրանս, Մոլիէր, Հանրի Վերնէօյ, Շահան Շահնուր, Գառգու: Տարբեր են անշուշտ, ծածկանունով հանդէս գալու պատճառները: Մեծ է թիւը այն հեղինակներուն, որոնք ծածկանունին դիմած են անձնանունը աւելի բարեհունչ դարձնելու նպատակով: Ընդ որում՝ ծածկանուններու գործածութիւնը աւելի յատուկ է ստեղծագործական աշխարհի մարդոց, արուեստի եւ գրականութեան մշակներուն:

Սակայն ծածկանունի դիմելու հիմնական եւ ըստ էութեան բուն նպատակը կը կայանայ իրականութիւնը քօղարկելու, հեղինակին իրական անունն ու անոր ով ըլլալը բացցնելու մէջ, գլխաւորաբար հասարակական, քաղաքական հալածանքներէ խոյս տալու նպատակով:

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ, բնականաբար, իր առանձնայատուկ վերաբերմունքն ու դրսեւորումը ունեցած է ծածկանուններու հանդէպ, կապուած՝ հասարակական, մշակութային կեանքի զարգացման ու անոր ընթացքին հետ: Հայ իրականութեան մէջ ծածկանուններու գործածութիւնը, ինչպէս յայտնի է,

առաելաբար կ'առնչուի մեր ժողովուրդի պատմական ճակատագրին: Հասարակական, քաղաքական ճնշումներու, անապահովութեան ու մերթ խառնակ պայմաններու հետեւանքով հեղինակներ, խմբագիրներ, լրագրողներ, մամուլի աշխատակիցներ, այլեւայլ հետապնդումներ խուսափելու համար յաճախ դիմած են ծածկանունի օգնութեան:

Յառաջաբանին յետագայ շարադրանքին մէջ, ինչպէս եւ կը սպասուէր, հակիրճ ակնարկ մը նետելով ծածկանուններու հետագօտման համաշխարհային փորձին ու ձեռքբերումներուն, Յովակիմեան հանգամանօրէն անդրադարձած է հայ հեղինակներուն այս ասպարէզին ներդրած աւանդին, արժեւորելով ու գնահատելով իւրաքանչիւր աշխատանք ըստ բնոյթի, կառուցուածքի եւ մշակուածութեան աստիճանի, ընդ որում յիշատակելով հայրենի եւ սփիւռքահայ շարք մը հեղինակներու ո՛չ միայն երատարակուած, այլեւ անտիպ աշխատութիւնները: Հանրագումարի բերելով այս ամէնը, հեղինակը յատուկ կերպով կ'ընդգծէ ծածկանուններու բառարանի մը կարեւորութիւնն ու դերը մեր իրականութեան մէջ:

Արդարեւ, հայ իրականութեան մէջ ծածկանուններու վերծանումով շատեր գրադած են: Ի. դարու սկիզբներէն այդ ուղղութեամբ նկատառելի ձեռքբերումներ արձանագրուած են, սակայն ցարդ երատարակուած աշխատութիւնները իրենց ընդգրկած նիւթի ու ծաւալի առումով մասնակի բնոյթ կը կրեն, տրուած ըլլալով, որ մեծ մասամբ նուիրուած են որոշ ժամանակաշրջանի կամ բնագաւառի:

Ինքնին հասկնալի է, թէ աւելի քան 780 էջ եւ 25.000 բառայօդուած՝ ծածկանուն կազմող հատորը ինչպիսի լայն ընդգրկում ունի: Աւելցնենք, առաջին անգամ հայ գիտական շրջանառութեան կը դրուի ծածկանուններու այսպիսի ստուարածաւալ բառարան մը, որ աչքի կը գարնէ նիւթի լայն ընդգրկումով, գիտական մանրագնին մշակուածութեամբ եւ աղբիւրագիտական հարուստ բովանդակութեամբ:

Փաստօրէն, առաջին անգամ ի մի բերուած եւ մէկ ամբողջութեան մէջ ներկայացուած են հայ ժողովուրդի երկու հատուածները՝ իրենց ճիւղատրոմներով, արեւելահայ եւ արեւմտահայ, հայրենի եւ սփիւռքահայ հեղինակներու ծածկանունները՝ իրենց ճոխ բազմազանութեամբ:

Հեղինակը կարկինը լայն բանալով ստեղծած է ծածկանուններու իւրաքանչեւ հանրագիտարան, համապարփակ կերպով ներկայացնելով ամենատարբեր բնագաւառներու մէջ ծածկանունով հանդէս եկած լայն հասարակաշերտեր: Բացայայտուած են հայ առանձին գործիչներու մինչեւ օրս շատերուն անյայտ ծածկանուններ: Նկատենք, որ ընդգրկուած են ծածկանունի ինքնուրոյն արժէք ձեռք բերած բոլոր միատրոները՝ ամբողջական ծածկանուններ, կրճատ ստորագրութիւններ, սկզբնատառեր, եւն.:

Այս յատկանիշերը ի մտի ունենալով է, որ հեղինակը աշխատութիւնը կոչած է *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*:

Մեր կարծիքով, ներկայացուող աշխատութեան յաջողութեան հիմնական գրաւականը կը կայանայ նիւթի համապարփակ մատուցման մէջ: Այս պա-

բազային նկատի ունինք բառարանային միատրոներու՝ այսինքն ծածկանուններու վերծանման համակարգը, աղբիւրներու մէջ տեղ գտած տուեալներու, գրականութեան, մամուլի եւ յարակից բոլոր հնարատրութիւններու, ընդհուպ բանաւոր վկայութիւններու օգտագործումը: Յովակիմեան յենելով ծածկանուններու բնագաւառէն ներս հայ եւ օտար ուսումնասիրողներու ճիշդ սկզբունքներուն վրայ եւ մերժելով անոնց թոյլ տուած որոշ թերութիւններն ու բացթողումները, որդեգրած է ծածկանուններու օրինաչափութիւններու վրայ հիմնուած դասակարգման հիմնական եղանակ:

Ներկայացուող բառարանը մեծապէս շահած է աղբիւրագիտական ճշգրտութեան, նիւթին առնչուող բազմաքանակ ու բազմապիսի գրականութեան մանրակրկիտ օգտագործման, գիտական պատշաճ մատուցման տեսակետով: Ակնյայտ է, որ հեղինակը չափազանց կարեւոր տեղ տուած է աղբիւրներուն, համարելով զանոնք ծածկանուններու ուսումնասիրման հիմնաքարը:

Հիմնական այս յատկանիշերուն կողքին բառարանը օժտուած է շարք մը արժէքաւոր կողմերով: Հարկ կը համարենք անդրադառնալ անոնցմէ մի քանիին:

Նախ եւ առաջ պէտք է ընդգծել աշխատութեան հիմնաւոր, նախտակային կառուցուածքը, հեղինակներու եւ նիւթերու յստակ դասակարգման եղանակը, որ միաժամանակ հնարատրութիւն կ'ընձեռնէ բացայայտել ծածկանունով հանդէս եկած հեղինակը, ինչպէս նաեւ ամփոփ տեղեկութիւններ քաղել անոր մասին: Ըստ այդմ բառարանը կազմուած է «Ծածկանուններ» եւ «Հեղինակներ» հիմնական մասերէն: Երկու իրարմէ տարբեր, բայց զիրար լրացնող այս բաժինները առաւել ամբողջական եւ լիարժէք հանգամանք մը ապահոված են աշխատութեան:

Այսպէս, առաջին՝ «Ծածկանուններ» խորագրուած բաժինը կը ներկայացնէ ծածկանուններու ցանկը, ուր այբբէնական շարքով իրաքանչիւր միատրի՝ ծածկանունին դիմաց հաւասարման (=) նշանով կը տրուի ծածկանունը կրող անձին իրական անունը, ապա կը նշուի աղբիւրը, հաղորդելով, թէ՛ տուեալ հեղինակը ո՞ր եւ ե՞րբ ստորագրած է տուեալ ծածկանունով:

Այլազանութեամբ հարուստ եւ տարածուն այս բաժինին մէջ առանձին գլուխներու տակ ամփոփուած են՝ ա) հայ պարբերական մամուլի եւ գրականութեան, բ) ձեռագիր եւ խմորատիպ մամուլի, գ) ռուսերէն պարբերական մամուլի եւ գրականութեան դ) այլ լեզուներով պարբերական մամուլի եւ գրականութեան մէջ հանդէս եկած հայ հեղինակներու ծածկանունները:

Կը թուի թէ այսքանն իսկ բաւարար պիտի ըլլար ծածկանունով ստորագրած այս կամ այն հեղինակին ինքնութիւնը պարզելու համար, սակայն բառարանը կազմող հեղինակը շահմանափակուելով սոսկ ծածկանունը վերծանելու աշխատանքով, բառարանը հարստացուցած է կարեւոր եւ խիստ անհրաժեշտ՝ «Հեղինակներ» ընդարձակ բաժինով, որ կը կազմէ հատորին հիմնական եւ քաղկացուցիչ երկրորդ մասը:

Հեղինակային այս բաժինով կը ներկայացուի ծածկանուն միս արժէքը՝ հեղինակին մականուն-անուն-հայրանունը, ծննդեան-մահուան ժամանակն ու վայրը, (որքան յաջողուած է պարզել), զբաղմունքն ու մասնագիտութիւնը, ապա բուարկուած են ծածկանունները: Հոգեւոր գործիչներու պարագային՝ հոգեւոր անունին դիմաց փակագիծի մէջ նշուած է նաեւ աշխատական՝ աւագանի անունը: Տեղանուններուն հին անուններուն կողքին՝ փակագիծի մէջ տրուած են անոնց նոր անուանումները: Անյայտ տուեալները փոխարինուած են հարցական (?) նշանով:

Կարեւոր է նկատել, որ իւրաքանչիւր պարբերականին կից՝ փակագիծի մէջ կը տրուի նաեւ հրատարակութեան վայրը, նկատի առնելով, որ յաճախ միեւնոյն անունով մէկէ աւելի պարբերականներ լոյս տեսած են տարբեր երկիրներու եւ քաղաքներու մէջ:

Այսպէս, առաւելապէս ծածկանունով յայտնի հեղինակին իրական անուն-մականունը պարզելու համար, պէտք է դիմել Հեղինակներու Յանկին, ուր տրուած են հեղինակին մասին իրազեկող համառօտ տուեալները եւ ծածկանունները: Այստեղ ամփոփ տեղեկութիւններ կը տրուին ամենատարբեր քննադատի գործիչներու եւ հեղինակներու մասին: Իրօք, աշխատութեան այս բաժինը կարելի է նկատել իւրայատուկ հանրագիտարան:

Որպէսզի ամբողջական դառնայ պատկերը, բերենք օրինակ մը.

Սսական վարդ. (վարդապետ) = Դանիէլեան Ներսէս վարդ.

Բիւզանդիոն (Կ. Պոլիս) 1900-1914 թ.թ.: Բիւրակն (Կ. Պոլիս) 1900 —

No 24: Դալլայիկ (Կ. Պոլիս) 1914 — No 2, 4, 22: Լոյս (Կ. Պոլիս) 1905 —

No 4, 13: Մաղիկ (Կ. Պոլիս) 1899 — No 55: Մաղիկ (Կ. Պոլիս) 1903 — No

5-8, 10... եւն.:

Աւելցնենք, որ Եղեռնի մահատակ այս հոգեւորականը գեղարուեստական, պատմական, կրօնական ստեղծագործութիւններով հանդէս եկած է ժամանակի պարբերական մամուլի էջերէն, եւ ստորագրած է աւելի քան տասը ծածկանուններով: Կարելի է պատկերացնել, թէ ինչպիսի օգտակար դեր կրնայ կատարել սոյն բառարանը, երբ առանց երկար ու հոգեմաշ փնտրութիւններու, կարելի է ձեռքի տակ ունենալ հեղինակին զանազան ստորագրութիւններով հոս ու հոն ցրուած գործերը: Մեր ըսածը համոզիչ դարձնելու համար բերենք նոյն՝ Սսական վարդապետին վերաբերող բառայօդուածը՝ Հեղինակներու Յանկէն.

Դանիէլեան Ներսէս (Գէորգ Յովհաննէսի) եպսկ. (16.05.1868,

Զէյթունի Եարփուզ գ. — սպան. 1915 Եղզդատ) - բանասէր:

Ծածկ. 1) Ռօսնակ 2) Կիլիկեցի 3) Մեղրունի 4) Ներսէս վարդապետ

5) Ս. 6) Ս. Վարդ. 7) Սիսական Արեղայ 8) Սսական 9) Սսական Արեղայ

10) Սսական վարդ. (վարդապետ):

Նման օրինակները ըստ էութեան կը կազմեն հատորին ամբողջութիւնը:

Այսպիսով ընթերցող-ուսումնասիրողը կրնայ դիւրութեամբ տեղեկութիւններ քաղել ոչ միայն ծածկանունը գործածող հեղինակին մասին, կը ծանօթանայ նոյն հեղինակին գործածած այլ ծածկանուններուն, այլեւ, որ աւելի

կարելու է, իր ձեռքին տակ կ'ունենայ զինք հետաքրքրող հեղինակին վերաբերեալ աղբիւրներու հարուստ ցանկ մը: Աշխատանքը աւելի լայն իմաստով գրական իւրայատուկ տեղեկատուի դեր կրնայ կատարել, այլ խօսքով ուղեցոյց-բանալի ըլլալ ծածկանունով ստորագրած հեղինակին մամուլի, գրականութեան մէջ ցրուած, յաճախ մոռացութեան մատնուած էջերը երեւան հանելու համար, որ անկասկած մեծ նպաստ մը պիտի ըլլայ ուսումնասիրող հետազօտողին համար:

Բառարանին գործնականութիւն հաղորդելու նպատակով, ծածկանունները կը ներկայացուին հետեւեալ չորս բաժիններու մէջ՝

1. Հայ պարբերական մամուլի եւ գրականութեան մէջ,
2. Ձեռագիր եւ խմորատիպ մամուլի մէջ,
3. Ռուսերէն պարբերական մամուլի եւ գրականութեան մէջ,
4. Այլ լեզուներով պարբերական մամուլի եւ գրականութեան մէջ:

Բոլոր բաժինները կազմուած են այբբենական կարգով, հետեւեալ հերթականութեամբ. ա) սկզբնատառեր, բ) կրճատ ստորագրութիւններ, գ) ամբողջական ծածկանուններ: Հատորը կ'եզրափակեն յաւելացանկն ու աղբիւրներու ընդարձակ ցանկերը:

Երբ մանրամասն ծանօթանանք այդ ցանկերուն անկարելի է չնկատել ու չհիանալ, թէ ինչպիսի մանրամասնութեամբ եւ անդու աշխատանքով հեղինակը հաւաքած, դասակարգած է հազարաւոր ծածկանուններ, եւ ինչպիսի համբերութեամբ, հետեւողական աշխատանքով կրցած է յաղթահարել խիստ աշխատատար ու դժուարին այս գործը:

Կանխեցիմք վերը ըսելու, թէ՛ աշխատութիւնը կազմուած է հայ եւ օտար լեզուներով լոյս տեսած պարբերական մամուլի, գրականութեան, ինչպէս նաեւ տարաբնոյթ աղբիւրներու հարուստ հենքի վրայ: Ակնյայտ է որ հեղինակը խորութեամբ հետազօտած է հայ եւ օտար լեզուներով լոյս տեսած պարբերական մամուլը, բազմատեսակ եւ բազմաքանակ գրականութիւն, որ հիմք հանդիսացած է ոչ միայն սոյն բառարանի կազմութեան, այլեւ մեծապէս նպաստած է ծածկանուններու վերծանման, բացայայտման աշխատանքին: Անկասկած, հեղինակին աղբիւրագիտական հմտութիւնը, մամուլի եւ գրականութեան անոր քաջածանօթութիւնը մեծապէս նպաստած են աշխատութեան յաջողութեան, ծածկանուններու յայտնաբերման, սկզբնատառերու վերծանման դժուարին աշխատանքին: Յատկապէս նշելի է յաճախ հանդիպող ծածկանուն-սկզբնատառերու հմուտ վերծանումը: Այս հանգամանքին մեծ ուշադրութիւն է դարձուած, ուստի հարկաւոր է արժանին մատուցել բառարանի հեղինակին՝ իբրեւ հմուտ մասնագէտի, որ իր կեանքի մեծագոյն մասը նուիրած է ծածկանուններու աշխարհին:

Յովակիմեանի աշխատութեան արժանիքներէն մէկն ալ օգտագործուած գրականութեան ընդարձակ ցանկն է, որ կը կազմէ 14 մեծադիր էջ՝ ձեռագիր եւ տպագիր նիւթերու, հայ պարբերական մամուլի, ձեռագիր եւ խմորատիպ մամուլի, զանազան լեզուներով լոյս տեսած պարբերական մամուլի եւ գրականութեան ցանկեր:

Յիշեցինք նաեւ օտարալեզու հրատարակութիւնները ընդգրկելու հեղինակին ջանքերուն մասին, կը պարգուի, որ ծածկանուններու ուսումնասիրման համար անկարելի չեն եղած նաեւ օտար լեզուներով լոյս տեսած հրատարակութիւնները:

Նկատենք, որ չափազանց կարելի է տուեալ ծածկանուններու բնագրային հարազատութիւնը պահպանելու հեղինակին մախանձախնդիր վերաբերմունքը: Մասնաւորապէս այնպիսի աշխատութեան մը մէջ, ինչպիսին է *Ծածկանունների Բառարանը*, ուղղագրութեան հարազատութիւնը կարելի է նախապայման մըն է, որուն երաշխիքը տուած է Յովակիմեան:

Ի լրումն այս ամենուն, աշխատութեան հեղինակը իր այս բազմաշխատ բառարանը օժտած է մէկ այլ կարելի առանձնայատկութեամբ եւս, իւրաքանչիւր անուն եւ ծածկանուն կը տրուի նաեւ արեւելահայ ուղղագրութեամբ: Օրինակ՝

Յակոր Պատրիարք (Յակոր Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ) Հակոր Պատրիարք (Հակոր Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ) = Նայյան Հակոր պատրիարք:

Նման բառարան կազմելը առաջին հայեացքով կրնայ դիւրին աշխատանք թուիլ, մինչ ըստ էութեան կը պահանջէ հետեւողական մօտեցում, անհատնում նուիրում, անսպառ եռանդի դրսեւորում: Ծածկանուններ հաւաքելը, վերծանելը, բառարանային, գիտական մշակման ենթարկելը, հեղինակներու մասին յաճախ սուղ տեղեկութիւններ հաւաքելը, ծանօթագրութիւններու բաժնին ապահովումը, անկասկած մեծ ջանքեր պահանջած են բառարանը կազմողէն, ուստի կը կարծենք, որ ներկայացուող բառարանը անգնահատելի է յատկապէս նման ջանքերու դրսեւորման տեսանկիւնէն, քանզի հրապարակ հանուած է մեծարժէք աշխատութիւն մը, որ իր հաստատուն տեղը պիտի ունենայ հայագիտական անդաստանին մէջ:

Հեղինակը օգտուած է գլխաւորաբար Հայաստանի, նաեւ Մոսկուայի, Թիֆլիսի, Պարսի, Ս. Փեթերսպուրկի (այսինքն՝ մախկին Սովետական Միութեան) գրադարաններուն, արխիւներուն մէջ գտնուող մամուլի եւ գրականութեան հաւաքածոներէն, այլ խօսքով՝ իրեն հասանելի աղբիւրներէն: Այսուհանդերձ, Յովակիմեան մեծ յաջողութեամբ յաղթահարած է բազում դժուարութիւններու հետ կապուած այս աշխատանքը եւ շնորհիւ իր բժախնդիր, հետեւողական աշխատելաոճին, բանաւոր կամ գրաւոր հարցախոյզներով կրցած է ըստ բաւականին ամբողջական դարձնել գործը, համալրելով յատկապէս սփիւռքի գործիչներու բաժինը:

Աշխատութեան յաջողութեան գրաւականներէն մէկն ալ այն է, որ հեղինակը խուսափած է բառարանը անհարկի տեղեկութիւններով ծանրաբեռնել: Յովակիմեան որդեգրած է հիմնականն ու կարելորդ մատնանշելու համապարփակ սկզբունքը, իւրաքանչիւր ծածկանուն բացատրութեան կ'արժանանայ բառարանային ամփոփ եւ սպառիչ ձեւակերպումով, առանց տարտղնուելու եւ խճողելու յաւելեալ տեղեկութիւններ հաղորդելու ճիգին մէջ:

Թերեւս նկատողութեան արժանի միակ կէտը կը վերաբերի հատորին տպաքանակին: Մեր կարծիքով այսպիսի կոթողային աշխատութեան համար 500 տպաքանակը չափազանց փոքր թիւ է, նկատի առնելով անոր օգտակարութիւնն ու ընթերցող լայն շրջանակներու հասցեագրուած ըլլալը:

Բախտիար Յովակիմեանի *Հայոց Ծածկանունների Բառարանը* նշանակալից իրադարձութիւն է ո՛չ միայն ծածկանուններու հետազօտման բնագաւառէն ներս, այլեւ հայագիտութեան մէջ ընդհանրապէս:

Յաջորդական սերունդներու սեղանի գիրքը ըլլալու կոչուած այս հատորը կու գայ իր փառաւոր տեղը գրաւել Հրաշեայ Աճառեանի *Անձնանունների եւ Գառնիկ Ստեփանեանի Կենսագրական* բառարաններուն կողքին:

¹ Բ. Տաւուշեցի, «Նահատակ Հայ Մտաւորականների Ծածկանուններ», *Էջմիածին*, 1965, Ժ., էջ 31-36, նաեւ՝ 1966, Բ., էջ 52-57:

Հենրիկ Յովհաննիսեան, *Միջնադարեան Բեմ. Թատրոն-Եկեղեցի Յարարերութիւնը Եւ Հայ Հոգեւոր Դրաման*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2004, 300 էջ:

ԱՐԱ ԽՉՍԱԼԵԱՆ
podyeva@yahoo.com

Ի՞նչ է միջնադարեան բեմը: Ա՞յն՝ ինչ միջնադարեան ձեռագրերում ամրակայուած է *թատր, թէատրոն* («Հրապարակական հանդէս խաղուց», «Հրապարակ, ուր ժողովի բազմութիւն մարդկան ի տեսանել զհանդէս խաղարկութեան») եւ *տեսարան* բառերով, թէ՛ այն, ինչը չի իրայնանում որպէս կոնկրետ հանգամանքների ամբողջութիւն, պատկանում է ոչ թէ մեր իմացած միջնադարեան աշխարհիկ թատրոնին, այլ՝ դրամային, եւ գործում է նրանում որպէս գաղափար ու ներգգայելի պայման: «...ոչ ինչ տեսանելի, այլ իմանալի», ասել է Յովհան Մանդակունին¹: Այս է արուեստագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր Հենրիկ Յովհաննիսեանի *Միջնադարեան Բեմ. Թատրոն-Եկեղեցի Յարարերութիւնը Եւ Հայ Հոգեւոր Դրաման* աշխատութեան ելակետն ու կողմնորոշիչը:

Պոլիսային աշխարհայեցողութեան ու գաղափարախօսութեան՝ անտիկ փիլիսոփայութեան, իրաւունքի, բարոյագիտութեան, կրօնի եւ մշակոյթի անկման շրջանում սկզբնաւորում է քրիստոնէական ուսմունքը: Աւատատիրական հասարակարգի լիարժէք ձեւաւորման համար, սակայն, տակաւին կար մօտաւորապէս չորս դար (Ե.-Ը. դդ.), եւ թէ՛ հռոմէացիների, թէ՛ «բարբարոս» ժողովուրդների հոգեւոր կեանքում ապրում էին անտիկ ասանդոյթները: Նկատի ունենանք, որ աշխարհայեացքային եւ մշակութային անջրպետներ գոյութիւն չունեն: Կայ երեւոյթների փոխակերպում եւ ձեւերի բացայայտում: Այս սկզբունքից ելնելով՝ Յովհաննիսեանը խնդիր է դնում ճշտելու, թէ ի՞նչ է տեղի ունեցել «անտիկ դրամայի հետ քրիստոնէութեան արշալոյսին, ինչպէ՞ս է ընկալուել դրաման վաղ միջնադարեան դպրոցում, ի՞նչ է տուել եկեղեցական ծիսակարգին եւ ի՞նչ է փոխանցել յետագայ ժամանակների դրամատիկական արուեստին» (էջ 6):

Յայտնի է, որ հռոմէական թատրոնները Ք.ա. Գ. դարում վերածուել են քրիստոնէականների պատժաւայրերի: Եկեղեցու հայրերի ճառերից կարելի է ենթադրել, որ յետագայում դրանք աւերուել են, եւ դրանց քարերից կառուցուել են առաջին եկեղեցիները²: Գիտենք նաեւ, որ սրբացուել են միմական թատրոնի յանուն քրիստոնէութեան նահատակուած դերասանները (Արդալիոն, Գենեգիոս, Պորպիւրոս, Բլանդինա): Խնդիրն այն է, որ ոչ միայն եկեղեցական շինութիւններն են հիմնուել անտիկ պրոսկենիոնի քարերով, այլեւ «պատարագի խորհուրդը՝ հին ատտիկեան դրամայի տրամաբանութեամբ» (էջ 20): Սա աշխատութեան կենտրոնական՝ թատրոնի եւ դրամայի պատմութեան մէջ չարժարժուած տեսակետներից է:

Ատտիկեան դասական ողբերգութեան փոխակերպման տրամաբանութիւնը, ըստ հեղինակի, հետեւեալն է.-

Միջնադարեան խորհրդապաշտութեան համաձայն՝ բացարձակ Կեցութիւնը, մաքուր Անգոյը՝ Աստուած, աննիւթական է, անյատկանիշ եւ անսահմանելի: Բացառում են կոնկրետացումներն աստուածայինի ընկալումներում: Սրանով է նախեառաջ պայմանաւորուած միջնադարի առարկայամերժութիւնը: Առարկան չէր ընկալում եւ իմաստաւորում, եթէ նրա նշանակութիւնն սպառում էր կոնկրետ գործառոյթով ու սահմանաւորում արտաքին նպատակով: Հայեցողական այս համակարգում նա ձեռք է բերում գեղագիտական եւ էթիկական բովանդակութիւն, յատկանշում կեցութեան առաւել բարձր աստիճան, աւելի կատարեալ վիճակ: Իրային աշխարհն այս կերպ գետեղում է հասկացութիւնների, գաղափարների նուիրակարգի մէջ եւ քննում ոչ պատճառա-հետեւանքային յարաբերութիւնների տեսանկիւնից, այլ՝ ըստ նպատակի ու իմաստի: Այսպիսով՝ այն ամէնը, ինչ տարածում է երկնքի ու երկրի միջեւ, տարաբեկում է միջնադարեան մտածողի ներքին խորհրդագգած կեանքում, փոխարկում խորհրդանիշի ու այլաբանութեան:

Ստեղծում է տիեզերքի բարդ ու խորհրդանշային մի պատկեր. «...անդ, ուր հոգին է կենդանատար, ձեւք եւ նիւթք մարմնականք նմա առ ի՞նչ պիտոյանան»³:

Այս տրամաբանութեամբ էլ Բարսեղ Կեսարացին (330–379), որ ունէր հելլենիստական կրթութիւն եւ գիտակ էր անտիկ հոգեւոր ժառանգութեան, փոխակերպելով ատտիկեան դասական ողբերգութիւնը՝ հրաժարում է դրա առարկայական շերտերից ու մարդկային բովանդակութիւնից: Պատարագից դուրս է մնում արիստոտէլեան *միթոսը* (Ֆաբուլա), այն է՝ փաստերի համակարգումը (E ton pragmaton systasis), դէպքերի պատճառա-հետեւանքային կապը: Բայց պահպանում է դրա հետքը՝ «Հաւատոյ Հանգանակ»ի այն հատուածում, ուր մի քանի նախադասութեամբ ներկայացւում է Քրիստոսի երկրային կեանքը եւ գոհաբերման իմաստը: Սա պատարագի կամ, ըստ Յովհաննիսեանի որոշարկման, *միստիկական ողբերգութեան* հանգուցակէտն է:

Դուրս է մնում նաեւ ատտիկեան ողբերգութեան միւս բաղադրիչը՝ *բնաւորութիւնը* (էթոս). Աստծոյ գաղափարը չէր կարող երկրորդուել ու ներկայացուել որպէս մարդկային վիճակ: Չկայ նպատակների բախում, չի գործում կամքի իրականացման ու անհատական իրաւունքի սկզբունքը: Քրիստոսը բնաւորութիւն ու տիպ չէ: Նա անդրանցեալ է եւ չի որոշակիանում որպէս մարդկային բնաւորութիւն: Հետեւաբար «Պատարագն անձի դրամա չէ, այլ տիեզերական խորհուրդ» (էջ 32):

Պատարագում չէգործանում է նաեւ օրիսեստրան՝ որպէս որոշակի տարածական միջավայր, թէպէտ դրա դերն ու նշանակութիւնն սպառուել էին շատ աւելի վաղ ժամանակներում՝ Ք.ա Դ. դարում: Եւրիպիդէսի կրօնական սկեպտիցիզմը խարխիւել էր անտիկ դրամայի կրօնա-ծիսական հիմքերը, որի հետեւանքով էլ իմաստագրկուել էին ինչպէս պարերգչախումբը, այնպէս էլ օրիսեստրան: Դերասանների եւ պարերգչախմբի միջեւ գոյութիւն ունեցող այն

ներդաշնակութիւնն ու հաւասարակշռութիւնը, որ հաստատել էր Սովետկլէսն իր ողբերգութիւններում, խախտում է Եւրիպիդէսի դրամաներում: Պարերգն այստեղ ունի առաւելապէս ընդմիջարկութեան (ինտերմէդիա) բնոյթ եւ յաճախ է դուրս բերում օրիսեստրայից, մի բան, որ բացառում էր նախորդ հեղինակների ողբերգութիւններում:

Նկատի ունենանք նաեւ, որ հռոմէական դրամայում պարերգ չի եղել առհասարակ, իսկ 55ին Պոմպէոսի կառուցած առաջին մշտական թատերական քարէ շէնքի օրիսեստրան եղել է կիսաշրջանաձեւ՝ ի տարբերութիւն հելլենիստական թատրոնի, որտեղ շրջանն զբաղեցրել է օրիսեստրայի 3/4ը:

Բանն այն է, որ պատարագի հեղինակը, շրջանցելով անտիկ ողբերգութեան պարերգական կառուցուածքը՝ պարողոս-էպիստողիոն-ստասիմոն (ստրոփէ-անտիստրոփէ)-էպոդոս-էքստոդոս փոխյարաբերութեամբ, այնուամենայնիւ, իւրացրել է օրիսեստրիկայի ներքին սկզբունքը: Դա արտայայտում է խմբի ու պատարագիչի պայմանական երկխօսութեամբ, ինչպէս եւ պատարագիչի ու ընթերցող դպիրների փոխասացութեամբ:

Այսպիսով՝ պատարագը մերժում է ատտիկեան ողբերգութեան առարկայական շերտերն ու տարածա-ժամանակային սահմանափակումները եւ պահպանում դրանց գաղափարն ու սկզբունքը: Նոխագի զոհաբերութիւնը փոխարինում է հացի ու գինու խորհրդանիշներով, սկենէին փոխարինում է եկեղեցու խորանի խորհուրդը:

«Մեր մօտեցումը պարզունակ ու կոպիտ կարող էր լինել, - գրում է Յովհաննիսեանը, - եթէ պատարագը դիտենք որպէս թատերական ներկայացում, փնտռենք այնտեղ գործողութիւնն եւ իրականութեան վերարտադրութեան որեւէ նշան» (էջ 28):

Այս համատեքստում էլ ճշտում եւ խորանում է պատարագային կամ լիթուրգիական դրամայի աշխարհիկացման տրամաբանութիւնը: Հեղինակը դրա ծագման շրջանը ետ է տանում մօտ հինգ հարիւրամեակով՝ հակառակ մինչ օրս ընդունուած այն տեսակէտի, թէ պատարագային դրաման սկզբնատրուել է Թ.-Ժ. դարերում: Արդէն Դ. դարում Եփրեմ Ասորին գրել էր «Կանոն Մեծի Հինգշաբթուն Ուտնլուայի» տեքստը, որն, ըստ էութեան, առաջին պատարագային դրաման է եւ հայերէն է թարգմանուել ԺԱ. դարում՝ Գրիգոր Վկայասէրի կողմից: Կայ մի կարեւոր հանգամանք՝ «Ուտնլուայ»ի ծիսական արարողութիւնը տեղի է ունեցել ոչ թէ եկեղեցու բնմում, այլ՝ գաւթում: Յովհաննիսեանը կեղծ է համարում այն տեսակէտը, ըստ որի՝ պատարագային դրաման ձեւաւորուել է բնմում, տեղափոխուել գաւթ, այնտեղից էլ՝ հրապարակ ու դարձել թատրոն: Այն, որ դա ձեւաւորուել է բնմից դուրս, վկայում է *Ժամագիրքը*: Հետեւաբար՝ աշխարհիկացման այդ սխեման մերժելի է (էջ 38):

Թատրոնի պատմաբանները նշում են պատարագային դրամայի աշխարհիկացման հետեւեալ տարրերը՝

1. անցումը լատինական լեզուից ժողովրդականին:
2. անցումը եկեղեցական երգեցողութիւնից տեքստի առաւել բնական ընթերցմանը:

3. երկրորդական պերսոնաժների բուի աւելացումը:
4. կենցաղային տարրերի ներմուծումն ու կատակերգական բովանդակութեան կարեւորումը,
5. դեկորների ու բուտաֆորների մանրամասն մշակումը՝ իրականութեան պատրանք ստեղծելու նպատակով:

Արտաքին եւ երկրորդական տարրերի կողքին անտեսուել է խնդրի էութիւնը, այն է՝ *կրօնական գգացմունքի մարդկայնացումը*: Սա է պատարագային դրամայի աշխարհիկացման ճշմարիտ ըմբռնումը: Ամենայատկանշականն այս առումով «Չարչարանքի գիշերն» է («Սգոյ գիշեր», «Խաւարում»), ուր միաստիկական լաւատեսութիւնը վերափոխուել է էլեգիական ողբերգութեան եւ ներմուծուել են թատերային տարրեր: Սրա հիմքերը հեղինակը տեսնում է *Պիտոյից Գիրքում*՝ թատերագիտութեան մէջ դարձեալ չնկատուած մի բան:

Ինչպէս գիտենք, արեւմտաեւրոպական թատրոնի պատմութեամբ զբաղուողներն այն մոլոր կարծիքին են եղել, թէ աշխարհիկացումը հոգեւոր դրամայի առաջընթացի նշան է: Մինչդեռ, խնդիրը դիտելով միջնադարի մտածողութեան համակարգում ու հաւատարիմ մնալով միջնադարեան աշխարհընկալման տրամաբանութեանը, գալիս ենք հակառակ եզրակացութեան՝ աշխարհիկացումը պատարագային դրամայի սպառման նշան է: Նկատի ունենանք նաեւ, որ աշխարհիկը գոյութիւն է ունեցել հոգեւորին զուգահեռ եւ ոչ որպէս վերջինիս հետետողութիւն ու ածանցեալ:

Աշխատութեան 2րդ եւ 3րդ գլուխներում Յովհաննիսեանը փորձում է պարզել այն փոխակերպումը, որին ենթարկուել է անտիկ ողբերգութիւնը՝ թէատրոնից ու օրիսեստրայից փակ սրահ եւ բեմ անցնելով, այնուհետեւ՝ ցոյց տալ դրամատուրգիական ձեւի դրսեւորումները: Դրանք են Ներսէս Լամբրոնացու «Փառեքանութիւն Ներքողական Գովութեամբ Ի Համբարձումն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի Յերկինս»ը, Ներսէս Արեղայի «Անդամալոյծի Բժշկումը» սրանչելիքը եւ Առաքել Բաղիշեցու «Տաղ Աւետեաց» քերթումը: Յովհաննիսեանը գիտական շրջանառութեան է մղում դրամայի եւ թատրոնի պատմութեան բնագաւառում անժամօք փաստեր՝ Դիոնիսիոս Թրակացու *Քերականական Արուեստի* ոչ միայն հայ, այլեւ յոյն-բիւզանդական մեկնութիւնները, դրանց կողքին՝ բացառիկ գրական մի փաստաթուղթ՝ Դիոն Աղեքսանդրացու *Յաղագս Ճարտասանական Կրթութեան* երկի (Ա. դար) 13րդ պարբերութիւնը, ուր նկարագրում է հելլէն ողբերգակ Պալլոսի նատուրալիստական խաղը: Այս վաղուց հրապարակուած հատուածը՝ 2 էջ, որ յայտնի է միայն հայերէն թարգմանութեամբ⁴, չի դիտուած թատրոնի պատմութեան համատեքստում:

Գրքի 4րդ գլխում («Ուսումնական Դրամայի Եւրոպական Ուղիները») հեղինակը հետեւում է դպրոցական դրամայի՝ ճարտասանական նիւթից թատրոնի վերածուելու, ընթացքին եւ յանգում այն գաղափարին, թէ՛ «...միջնադարեան տիպի քերականական դպրոցից է դուրս գալիս ամբողջ նախորդ փորձն ընդհանրացնող ու աւարտող Մեծ անգլիացին՝ Հնի ու Նորի, ժողովրդականի եւ ուսումնականի բոլոր նշաններով» (էջ 182):

Քերականական եւ ճարտասանական դպրոցով են անցել Շեքսպիրի հետոսները՝ Համլետը, Հորացիոն, Պոլոնիոսը, Ռոզենկրանցն ու Գիլդենշտերնը, Ա. դերասանը։ Նրանք ունեն համալսարանականին յատուկ ճաշակ եւ իմացութիւն, տեղեակ են ճարտասանական կանոններին ու անտիկ շրջանի գրական ժառանգութեանը, ունեն դերասանի արուեստի չափանիշ ու ըմբռնում, որ, ինչպէս պարզել է հեղինակը, մշակուել է ուշ հելլենիզմի շրջանում, անցել է միջնադարով ու հասել Սքրաքֆորդի քերականական դպրոց (եջ 196)։ Ուստի, հեղինակը գիտականօրէն անհետաքրքիր է համարում այն տեսակէտը, թէ Էլսինոր ժամանած դերասաններին Համլետի տուած խորհուրդները (որոնցում արտայայտուած է դերասանի արուեստի շեքսպիրեան ըմբռնումը), պէտք է համարել հոգեբանական ռէալիզմի սկզբնաւորում։ Նա կարեւորում է այդ ըմբռնման պատմական խորքը, որի հետաւոր ակունքներն են Ափթոնիոսի *Պիտոյից Գիրքը*, Դիոնիսիոս Թրակացու *Քերականութեան Արուեստը* եւ Թէոն Ալեքսանդրացու *Նախակրթութիւնները*։ Յայտնի է, որ սրանք են կիրառուել միջնադարեան Եւրոպայի բոլոր դպրոցներում ու համալսարաններում, եւ, ինչպէս դարձեալ պարզել է հեղինակը (եջ 197), դրանց ծանօթ է եղել նաեւ Շեքսպիրը։ Համլետի եւ միջնադարեան հեղինակների՝ Թէոն Ալեքսանդրացու, Դաւիթ Քերականի, Եսայի Նշեցու տեքստերի անգամ պարզ համադրումն այդ է վկայում։ Զուգահեռները տրամաբանուած են, ունեն պատմական հիմք, եւ դրանց ընդհանրութիւնն ակնյայտ է։ «Այսպիսով, - գրում է Յովհաննիսեանը, - հելլենիստական եւ ռենեսանսեան թատերական մշակոյթների միջեւ տարածուած է միջնադարեան դպրոցական, յետագայում համալսարանական դարձող ճարտասանական մշակոյթը» (եջ 201)։

Ե՞րբ է փակուում հայոց միջնադարեան բեմի վարագոյրն ըստ հեղինակի։

Սկսած ԺԷ. դարից, Արեւմտեան Ուկրաինայի Լվով քաղաքի հայկական գաղութը ներգրաւուում է ֆրանսիական քաղաւորութեան քաղաքական շահերի համատեքստ։ Կղեմէս Բ. Պապի (1667-1669) յանձնարարութեամբ Լեհաստանի կաթոլիկ կրօնաւորներն ու արքունիքը հետետղականօրէն իրականացնում են հայերի դաւանափոխութեան ծրագիրը։ Հեռահար նպատակն էր՝ ստեղծել մտայնութիւն, թէ հայերը եղել են կաթոլիկ, յետագայում են ընդունել լուսաւորչականութիւնն ու դարձել հերձուածող, կտրել նրանց Մայր Եկեղեցուց, վերջ տալ ռուսամէտ տրամադրութիւններին եւ քաղաքական գերիշխանութիւն ձեռք բերել Արեւելքում։

Կաթոլիկութեան տարածումն իրականացնում էր հայոց լեզուն ու գրականութիւնը իւրացրած ճիգովիտ միախոնքներից կազմուած ունիթորական շարժումը, որը, պատմական իրողութիւնները կեղծելու ճանապարհով, գրականութեան եւ արուեստի ներգործութեամբ, ձգտում էր շեղել հայերի քաղաքական կողմնորոշումը եւ հայոց եկեղեցին միացնել պապականին։ Հակալուսաւորչական միտումներով գրում եւ բեմադրում են ողբերգութիւններ՝ «Մահ Թեոդոսիոսի Փոքուն» կամ «Սրբուհի Կայսրուհին Պուլխերիա», «Մահ Կեսարու», «Մահ Հերովդեայ»։ Այդ նպատակներով առաջին հայերէն գրուած, բե-

մաղրուած ու տալագրուած ողբերգութիւնը ֆրանսիացի միսիոներ Ալոիս Պի-
դուի *Մարտիրոսութիւն Սրբոյն Հռիփսիմէի* երկն է:

Ողբերգութիւնն առաջին անգամ ներկայացուել է 1668 Ապրիլի 9ին, Լվովի
հայոց կաթողիկական դպրոցում: Լեռնի այն միտքը, որ ԺԷ. դարում են ի յայտ
եկել առաջին հայկական բեմն ու ներկայացումը¹, յետագայ ուսումնասիրո-
ղին առիթ է տուել համարելու *Հռիփսիմէն* հայ դրամատուրգիայի, անգամ հայ
թատրոնի սկիզբ: Մինչդեռ, ըստ Յովհաննիսեանի, հիմք եւ անհրաժեշտութիւն
չունենք իր նպատակներով միսիոներական (պատահական չէ, որ ֆրանսիա-
ցի հայագէտ ՍԷՆ-Մարտենը *Հռիփսիմէն* ուսումնասիրել է Հռոմի պապական
հաւատի պրոպագանդայի արխիւներում), բովանդակութեամբ՝ կրօնա-գաղա-
փարական, ժանրային առանձնաշատկութիւններով ու լեզուով միջնադար-
եան երկր համարելու մշակութային նոր համակարգի ու ձեւերի սկիզբ: Աւե-
լին, միջնադարի արձագանգները հասնում են Մխիթարեան Միաբանութեան
դպրոցական բեմ (ԺԸ. դար), բնդիուպ մինչեւ ԺԷ. դարի երկրորդ կես՝ հայ
սրբախօսական դրամա (գլուխ 5):

Նպատակ չունենք սպառելու աշխատութեան մէջ արծարծուած խնդիր-
ներն ու գաղափարները: Չունենք նաեւ յաւակնութիւն՝ գնահատականներ
տալու: Գրքի ճշմարիտ գնահատականը ինքը՝ գիրքն է՝ մտքի չընդմիջուող
բառականութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց*, աշխ. Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, Վիեննա, 1897,
էջ 68:

² G. Lukomsky, *Starinnie Teatri*, (Հին թատրոններ), Սանկտ Պետերբուրգ, 1913, էջ 270:

³ *Ներսէս Լամբրոնացոյ Ատենաբանութիւնը*, Վենետիկ, 1812, էջ 142:

⁴ Թէոն Աղեքսանդրացի, *Յաղագս Ճարտասանական Կրթութեանց*, աշխ. Յ. Մանանդ-
եանի, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1938, էջ 175-176:

⁵ Լէօ, *Հայոց Պատմութիւն*, հատոր 3, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակա-
դեմիա, 1947, էջ 417:

Գեորգ Սարկաւագ Ղուշեան, *Քրիստոնէական Աշխարհընկալումը Հայոց Գրական Անդաստաններում*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2005, 56 էջ:

ԱՆԱՀԻՏ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
tilian@mail.ru

Հայ ժողովրդի ճակատագրում վճռորոշ դեր կատարած հայ գրերի գիտի շնորհիւ հայերէնի վերածուած առաջին գրքի՝ *Աստուածաշունչի* հետ զարկ է տրուում թարգմանական գրականութեանը, որի արդիւնքում լոյս աշխարհ են գալիս յունարէնից եւ ասորերէնից թարգմանուած աստուածաբանական, դասանաբանական, մեկնողական, ծիսական, վարքագրական, քերականական եւ այլ բնոյթի բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնցից շատերի բնագրերն այժմ չկան:

Թարգմանական գրականութեան հիմքի վրայ ստեղծուեց նաեւ հայ գիտական եւ գեղարուեստական գրականութիւնը, որ տոգորուած էր աստուածաշնչեան աշխարհագրացողութեամբ եւ լեզուամտածողութեամբ: Ուստի, ձեւատրուելով քրիստոնէական մշակոյթի քուրայում, հայ գեղարուեստական գրականութիւնը արտացոլել է վերջինիս հիմնական սկզբունքներն ու էութիւնը, որը յարկ էր հայ քրիստոնեայի ինքնագիտակցութեանն ու աշխարհայեացքին:

Խորհրդային գրականագիտութեան մէջ, սակայն, հայ դասական գրականութեան երկերը որոշակի ճշգրիտ գիտական մեկնաբանութիւններին զուգահեռ, արժեւորուել են այլ մեկնակէտից: Ենթարկուելով գաղափարական որոշակի ուղղուածութեան, ողջ հայ գրականութեան, նաեւ ժողովրդական բանահիւստութեան մէջ քրիստոնէական տարրերն ու աշխարհայեացքը դիտուել են առաւելապէս իբրեւ աշխարհիկ երեւոյթներ: Սա, իհարկէ, բխում էր ժամանակի ոգուց, մինչդեռ, օրինակ, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսէս Շնորհալին, Ֆրիկը, Նահապետ Բուշակը, Սայեաթ-Նովան եւ այլք ապրել եւ ստեղծագործել են միջնադարում, մի ժամանակաշրջան, երբ հայ մարդու հոգեբանութիւնը, մշակոյթը, լեզուամտածողութիւնը շաղախուած էին քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Նրանցից շատերն իրենց ուսումն ստացել են ժամանակի յայտնի վանքերում, եղել են հոգեւորականներ (Նարեկացին դասուել է սրբերի կարգը, Սայեաթ-Նովայի վարքն ընդգրկուած է «Հայոց Նոր Վկաներ»-ի շարքում): Եւ հնարատր չէ, որ իրենց ստեղծագործութիւններում, որոնք նրանց հոգու անմիջական ու անկեղծ պոռթկումներն են, նրանք լիովին «ծերբազատուած» լինէին քրիստոնէական աշխարհընկալումից եւ արծարծէին աշխարհի շեշտուած նիւթականացման գաղափարներ:

Պէտք է նշել, սակայն, որ արդի հայ գրականագիտութեան մէջ նկատուում է տրամագծօրէն հակառակ՝ աշխարհիկը անտեսելու եւ գրական փաստերը քրիստոնէական աշխարհայեցողութեամբ մեկնաբանելու երբեմն չափազանցուած միտում: Փոփոխուած սոցիալ-պատմական յարաբերութիւնների ար-

դիմանում քրիստոնեական արժեքների անժխտելի ազդեցութիւնը կրող Ֆրիկի, Քուչակի, Յովհաննէս Սարկաւագի, Նաղաշ Յովնաթանի, Յովհաննէս Թլկուրանցու, Յովհաննէս Երզնկացու ու այլոց ստեղծագործութիւններում նկատելի են արդէն աշխարհականացման միտումներ:

Ամենեւին շնորագեցնելով նախորդների կատարած աշխատանքը՝ նկատենք, որ Ի. դարավերջին հայ գրականագիտութեան մէջ սկսում են յայտնուել իշխող գաղափարախօսութեանը «բախուող» նոր տեսակետներ, քանի որ հնարաւոր չէր հայ գրողներին հանել իրենց ժամանակաշրջանից եւ նրանց քնարերգութեանը, գեղագիտութեանը եւ ողջ էութեանը պարտադրել ժամանակակից մարդու մտածողութեան մոդէլը: Սա վերաբերում է մանաւանդ միջնադարի ստեղծագործողներին: Հարկ է նշել, որ յիշեալ ժամանակաշրջանում սկսում է ժողովրդական երգի եւ հեղինակային ստեղծագործութեան միահիւսում, ներթափանցում, որի շնորհիւ նկատւում է աշխարհիկ ոգու վերելք, սակայն այնուամենայնիւ, տիրապետողը աստուածապետական մտածելակերպն էր:

Ասումք առաւել որոշակիացնելու համար հպանցիկ ուրուագծերով անդրադառնանք մասնաւորապէս Նարեկացու ստեղծագործութեան կապակցութեամբ արտայայտուած կարծիքներին, որտեղ նկատելի է տեսակետների դրական տեղաշարժ եւ վերընթաց ուղղուածութիւն: Այսպէս, Հենրիկ Բախչինեանը¹, խօսելով Նարեկացու տաղերի մասին, որպէս բնորոշ եւ կարեւոր առանձնայատկութիւն շեշտում է այլաբանութեան կիրառումը, որը, ի դէպ, գալիս է դեռեւս Աստուածաշնչից, որտեղ հոգեւոր իրողութիւնները պատմուել են քօղարկուած ձեւով, այլաբանօրէն: Նա իրաւացիօրէն գրում է, որ Նարեկացու երգած սերը պէտք է հասկանալ փոխաբերական իմաստով, քանի որ, ըստ էութեան, այն սեր է՝ առ Աստուած:

Ըստ նարեկացիագէտ Արշալոյս Ղազինեանի՝ եկեղեցական բանաստեղծութեան աւանդական ձեւը այլեւս սպառել էր իրեն եւ կորցրել իր ներգործութեան ուժը, ուստի Նարեկացին դիմում է ժողովրդական երգի յուզական քնարականութեանը, անմիջականութեանը, նաեւ արտայայտչամիջոցներին՝ ձգտելով խորհրդանշների շնորհիւ երկրայինի, առարկայականի միջոցով բացայայտել վերերկրայինը, հոգեւորը: «Առարկայի երկակի իմաստը,՝ նկատում է գրականագէտը,՝ *թէեւ սքօղում է բովանդակութեան յատակութիւնը, հնարաւոր է դարձնում մեկնաբանութեանը մօտենալ տարբեր հայեցակէտերից*»², աւելացնելով, որ այդ երկակիութիւնը առաւել տպատրիչ է դարձնում քնարական պատկերը, շեշտում է լեզուական արտայայտչամիջոցների ճոխութիւնը:

Խօսելով Նարեկացու տաղերի բուացեալ աշխարհիկ լինելու մասին՝ Ղազինեանը իրաւացիօրէն գտնում է, որ բանաստեղծը բնութեան երեւոյթները եւ կնոջ գեղեցկութիւնը պատկերում է այլաբանօրէն՝ «որպէս աստուածային յաւիտենական եւ անփոփոխ գեղեցկութեան յարափոփոխ արտայայտութիւն՝ տեսանելի, զգալի, չօշափելի եւ իմանալի նիւթական ձեւերի մէջ»³: Նարեկացին ստեղծագործական լիցքեր է ստանում հոգեւոր ակունքից, նրա հա-

մար բարոյական մաքրագործ կատարելատիպը Աստուածն է, որին յաւերժ ձգտում է մեղսալի մարդը: «Աստուած իդէալ է,- գրում է Ղազինեանը,- եւ այն ամէնը, ինչ վեհ է ու գեղեցիկ, ինչ բարի է ու ճշմարիտ, Նարեկացին մարմնաւորում է Աստծոյ մէջ»⁴:

Այս առիթով նշենք, որ մէկ ուրիշ նարեկացիագետի՝ Պօղոս Խաչատրեանի վկայութեամբ՝ ինքն աշխատում էր «Սուրբ Գիրքը Նարեկացու Բանաստեղծական Համակարգում» ուսումնասիրութեան վրայ, որի հրատարակումը, ցաւօք, անկատար մնաց հեղինակի անժամանակ մահուան պատճառով:

Նարեկացու աղօթագիրքը ձեւաւորուել է հայ ժողովրդի քաղաքակրթութիւնից եւ գաղափարաբանութիւնից եւ «յենւում է դաւանաբանական գրականութեան եւ առաջին հերթին՝ Աստուածաշնչի վրայ,- աներկբայօրէն հաւաստում է Ժենիա Բալանթարեանը:- ...Սուրբ Գիրքը (Աստուածաշունչ) եւ մասնաւորապէս սաղմոսները, տեւական ազդեցութիւն են ունեցել նաեւ Հայ բանաստեղծական արուեստի վրայ: Սկսած Մաշտոցից մինչեւ Պարոյր Սեւակ եւ աւելի նորերը՝ Հայ բանաստեղծները ոճեր ու պատկերներ են առել սաղմոսներից, ազդուել նրանց վսեմ պարզութիւնից»⁵:

Միջնադարագետ Արմանյշ Կոզմոյեանը նոյնպէս հաստատագրում է, որ Նարեկացու քնարերգութեան ակումբը *Աստուածաշունչն* է, որը ձեւաւորեց հայ գրականութեան ոճը եւ յետագայ ուղղութիւնը: Իր պոէմում Նարեկացին օրհներգում է Աստուածային Սէրը՝ վեհացնող եւ հոգին ազնուացնող մի զգացում, որ միայն բարիք է ծնում: Ըստ Կոզմոյեանի՝ քրիստոնէական բարոյագիտութեան տեսանկիւնից Նարեկացին խորհրդանշօրէն պատկերում էր գոյը, իրականը՝ կրօնական երանգաւորումով եւ միջնադարեան գրականութեանը յատուկ ճոխ համեմատութիւնների, պատկերների եւ յարակրկնութիւնների կուտակումներով: «Նարեկացու պոէզիայի գեղագիտական հիմքը,- գրում է նա,- ամբողջապէս կրօնական գգացմունքի ալլաբանութիւնն է»⁶, որ արտայայտում է հայ կրօնական քնարերգութեան երկփեղկութեան արդիւնքում: «Մէկը պահպանողականն է,- նշում է գրականագետը,- որ գնում է աւանդական շարականների եւ հիմների ուղիով, միւսը՝ ի դէմս Նարեկացու՝ նոր որակ է ձեւաւորում»⁷, գտնուելով հանդերձ քրիստոնէական բարոյագիտութեան եւ գեղագիտութեան ոլորտում:

Յետխորհրդային գրականագիտութեան՝ որեւէ առանձին գրողի ստեղծագործութեանը վերաբերող այսօրինակ հետախուզումները հաւաստում են, որ ժամանակն է՝ հայ դատական գրականութիւնը քննարկուի եւ մեկնաբանուի համապարփակ, ոչ միակողմանի, իր խորքային շերտերով:

Նման առաջին փորձ արել է Գեորգ Սարկաւազ Լուշչեանը *Քրիստոնէական Աշխարհընկալումը Հայոց Գրական Անդաստաններում* աշխատութեամբ, որտեղ հետազօտուած են Քուշակի, Սայեաք-Նովայի, Յովհաննէս Թումանեանի եւ Վահան Տէրեանի ստեղծագործութիւնները՝ որպէս հայ հոգեւոր մշակոյթի եւ քրիստոնէական բարոյափիլիսոփայական ըմբռնումների արտայայտութիւններ:

Գիրքն իր օրինութեան խօսքով բացում է Արարատեան Հայրապետական Թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Նաւասարդ Եպիսկոպոս Կճոյեանը, որը գտնում է, որ ներկայ դարում հայ գրականութիւնը պէտք է գնահատուի մի նոր՝ «Աստուածաշունչը որպէս գրական ատաղձ դիտարկելու» մեկնակէտից:

Ղուշեանի սոյն աշխատասիրութիւնը չորս անուանի բանաստեղծների ստեղծագործութիւնների նորովի ընթերցումն է, մի գործ, որի յաջող սկիզբը ենթադրում եւ պարտադրում է արգասատու շարունակութիւն:

Ղուշեանը (ծն. 1968ին Արարատի մարզի Վեդի քաղաքում) 1990ին աւարտել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Աշխարհագրութեան Բաժինը: 1990-1994 ուսանել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գեորգեան Հոգեւոր Ճեմարանում: 1993-1994 ղեկավարել է ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի «Գիտելիք» գիտակրթական կազմակերպութեան Արարատի տարածաշրջանային վարչութիւնը: 1995ից առ այսօր ԵՊՀ Աստուծաբանութեան Ֆակուլտետի դասախօս է: 1998-2004 դասաւանդել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գեորգեան եւ Վազգէնեան ճեմարաններում: 2002ից Արարատեան Հայրապետական Թեմի առաջնորդական փոխանորդի օգնականն է, իսկ 2005 Փետրուարից՝ «Զուարթնոց» տեղեկատուական-վերլուծական կենտրոնի տնօրէնը: Հեղինակ է մի շարք գիտական յօդուածների, իր իսկ դասաւանդած բուհական առարկաների դասագրքերի:

Ցաւով նկատելով, որ ժամանակի հայ գրականագիտութիւնը անհարկի անտեսել կամ նուազեցրել է «տիեզերքի, կեցութեան, քրիստոնէական ընկալումները փաստող արտայայտութիւնները (էջ 15),- հեղինակը գրում է, որ, կարիք է զգացւում ճշմարիտ, առաւել ներթափանց քննութեան ենթարկելու, դիցուք, հայոց ուշ միջնադարեան երկու կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Նահապետ Քուչակի հայրէնները եւ Սայեաթ-Նովայի երգերը. ստեղծագործութիւններ, որոնք ցայսօր չեն դիտարկուել իրենց քրիստոնէական խորքի եւ հոգեւորերքի մէջ»:

Կանգ չառնելով Քուչակի՝ միջնադարեան հայրէնների հեղինակ համարուելու բազում վէճեր յարուցած հարցի վրայ՝ Ղուշեանը կարեւորել է այն հանգամանքը, որ գեղարուեստական կատարելութեան հասցուած ժողովրդագուսանական այս ստեղծագործութիւնները ոճական ընդհանրութիւն ունեն եւ կազմում են մեր միջնադարեան գրական ժառանգութեան մի կարեւոր մասը: Մինչեւ այժմ զանց է առնուած դրանց ներքին շերտերի հիմքում ընկած աստուածաշնչեան քեմաների առկայութիւնը, որն, ըստ Ղուշեանի, գերակայ է հայրէններում, ընդ որում նոյնիսկ այնտեղ, որտեղ, թույն է, արտայայտուած են աշխարհիկ, զգացական սիրոյ պատկերներ: Այս դրոյքը թերեւս վիճաբարոյց է, քանի որ, մեր կարծիքով, ազատամիտ Քուչակին չի կարելի ամբողջովին զետեղել քրիստոնէական գաղափարաբանութեան շրջանակներում: Ըստ մեզ՝ սիրոյ հայրէններում առկայ է տաղերգուի անձնական զգացմունքը, եւ արժէքների նոր ձեւաւորուող համակարգում սիրոյ թեման դուրս է գալիս աստուածաշնչային աշխարհայեացքի համատեքստից:

Նուշեանք, մէջբերելով դեռեւս դպրոցական դասագրքերից դասական դարձած «*Երբ սէրն ի յաշխարս եկաւ, եկաւ ի սիրտս բնակեցաւ...*» սկսումքով սիրոյ յայտնի հայրենի՝ բացառում է զգայական սիրոյ տարրերի գոյութիւնը: Ըստ նրա, «*խօսքը երկրից երկիր թափուող մի մեծ, տիեզերածաւալ սիրոյ մասին է, որի պատճառով աչքերը ոչ թէ սոսկ արցունք, այլ արիւն են ութում: Սա աւելի շուտ ողբերգականօրէն այլաշխարհիկ մի սէր է, որի խորքում մատնանշուած է աստուածային, երկնային սէրը: Սիրոյ մոտիւր,- շարունակում է նա,- պիտի ասել, առնչութիւններ եւ աղերսներ ունի «Երգ Երգոցի» հետ, որում այլաբանօրէն խօսուած է աստուածային Փեսայի (Յիսուս) եւ երկնահրաշ Զարսի (Քրիստոսի եկեղեցու) սուրբ միութեան մասին» (էջ 16-17):*

Ի հաստատումն իր ասածի՝ նա մի հատուած է բերում մէկ ուրիշ հայրենից.

*Ասես թէ եաղութն ես դու կամ զմրուխտ կամ ամբարինայ,
Թափած է քո վերայ վարդաջուր հազար փախայ...*

Եւ զուգահեռաբար ներկայացնում համապատասխան դրուագ «Երգ Երգոց»ից, որն իր ճոխ լեզուական արտայայտչամիջոցներով ու մտածողութեամբ նոյն պատկերային միջավայրն է յիշեցնում.

*Քո տունկերը քաղցրահամ պտուղներով,
Հինաներով ու նարդոսներով՝ նռնենիների դրախտ են
(«Երգ Երգոց», 4:13):*

Կամ՝

*Շրթունքները զմուռս կաթող շուշաններ են,
Զեռքերը ոսկի մատնիներ են՝
Թարսիսի քարերով ընդելուզուած:
Որովայնը բանուած փղոսկր է՝
Շափիւղաներով ծածկուած
(«Երգ Երգոց», 5: 13-14):*

Նոյն միտքն է արծարծում նաեւ «*Ես աչք ու դու լոյս, հոգի, առանց լոյս՝ աչքն խաւարի...*» սկսումքով յայտնի հայրենի կապակցութեամբ. «*Ակնյայտ է, կարծես, այս սերտ, կեանք հաղորդող սիրոյ ներքին ուղղուածութիւնը: Սորքային առումով դա այլ բան չի կարող նշանակել, քան Աստուծու եւ ընտրեալ մարդու, Քրիստոս-Փեսայի եւ Հարս-Եկեղեցու կապը- եթէ յանկարծ կտրուի այդ կեանք հաղորդող, արարչական սիրոյ կապը, մարդ կը մեռնի*» (էջ 18):

Գէորգ Սարկաւազը դիտարկում է սիրոյ մի շարք այլ հայրեններ՝ «*Առին զիմ եարին սուրաթն, տարան Զին-Մաշին արմաղան...*», «*Քանի՜ ու քանի՜ ասեմ- «Զիմ եարին կապան կարեցէք...*», ինչպէս նաեւ առաջին հայեացքից շեշտուած զգայական եւ կրքոտ սիրոյ պատկերներ արտայայտող «*Զկոճկիկն ալ արձակ արեր, լոյս դիպէր ի մէջ ծծերուն...*», «*Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար, քո ծծերդ է կանթեղ ի վառ...*» սկսումքներով հայրենները՝ եզրայանգելով, որ այստեղ կարեւորում է այն հանգամանքը, որ «*մարդ էակը (տուեալ դէպքում՝*

կինը - Ա.Վ.) տաճար է, ինչպէս եւ խորհրդարաննում է Աւետարաններում: Ուստի եւ պատահական չէ, որ սիրուհին օժտուած է տաճարային յատկանիշներով: ...մարդը մեծ, տիեզերական էակ է, առաւել եւս՝ սիրով տաճարացեալ Աստծոյ Հարսը, որի գեղեցկութիւնը, այո՛, կարող է խամբեցնել մինչեւ իսկ աստղերի լոյսը» (էջ 18-19):

Պանդխտութեան քեմայով գրուած հայրենների առիթով համաձայնելով հետազօտողների կարծիքին, թէ դրանք արտայայտում են մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի բերումով պանդուխտի ցուպը բռնած տարագրի հոգեկան ծանր վիճակը, Դուշեանը գտնում է, որ այդպիսի մօտեցումը, սակայն, միակողմանի եւ մակերեսային է, քանի որ, թույմ է, դրանք «ջրի նման ճապղած» պանդուխտի տառապալից ու անելի հոգեվիճակի արտացոլումն են, մինչդեռ աւելի խորը քննելիս «դրանք սերտ առնչութիւններ ու աղերսներ են ի յայտ բերում աստուածաշնչեան գաղափարների, մարդու ընկալման սուրբգրային պատկերացումների հետ: այն, որ առաջին արտաքսեալ մարդը Ադամն էր, որին դրախտից յետոյ երկիրը միշտ թուաց տաժանելի օտարութիւն: Ի՞նչ էր դա, եթէ ոչ պանդխտութիւն կամ օտարութեամբութիւն, - գրում է նա եւ շարունակում, - առերեւոյթ երկրային, իրական պատկերներ հիւսելով՝ Քուչակը պանդխտութեան հայրէններում աշխարանօրէն արտայայտել է Աստուածաշնչից ածանցուած այդ մտքերն ու զգացումները՝ ցոյց տալով, թէ մարդը օտար է եւ պանդուխտ է երկրի վրայ եւ մշտապէս փնտրում է մի հայրենի եզերք, սէր եւ հարազատութիւն» (էջ 20): Եւ, որպէս իր ասածի վկայութիւն, բերում է Քուչակի՝ իմաստային ամբողջութիւն կազմող եւ իրար յաջորդող հայրենները.

Ճամփորդ քեզ յանժամ ասեմ, որ զճամփի դատրն գիտենաս.
Ծնել ես եւ աշխարհս եկել, տուր խապար, թէ ուստի՞ կու գաս.
Եկել յօտար երկիր, մէկ ցուցու, թէ ինչու կու կենաս.
Մեռնիս դու եւ ի հող մտնուս, մէկ ասա, թէ ո՞ւր կու գնաս:
Ժամ-ժամ զիմ դարիպութիւնս ես յիշեմ եւ նստիմ ու լամ.
Ճապղել եմ ջրի նման, ի յօտար երկիր կու գնամ.
Աստուած գիտէ այն ճամփան, ուր երթամ կամ ուր տի մնամ:
Ո՞վ կապէ խաչն իմ սրտիս կամ հողվարք, որ ես դուրանամ:
Յորեկն եմ նետի նման, ուր նետեն, ես ի հոն կենամ.
Գիշերն՝ աղեղան նման, ես լարթափ ի վար կու մնամ:

Քուչակի խոհախրատական հայրեններում աստուածաշնչային սիւժէները եւ խորհրդանիշներն արդէն պատկերում են չմիջնորդատրուած, ոչ-փոխաբերական ձեւով: Այստեղ արտացոլուած են Քրիստոսի, Դաւիթ Մարգարէի, Յովհաննէս Առաքեալի հետ կապուած դրուագներ, ինչպէս նաեւ Սողոմոնի առակները եւ նորկտակարանային խորիմաստ ճշմարտութիւններ: Այսպէս. հայրեններից մէկում, նկատի ունենալով ծերունագարդ Յովհաննէս Առաքեալի՝ իր ձեռքով իր տապանը փորելու եւ այնտեղ հանգչելու աւանդութիւնը, Քուչակը գրում է.

*Ուժ որ շատ պիտի ապրիլ, թող խելօք կենայ թէ պիտի-
Փորէ իւր ձեռօք տապանն, ինքն ի ներս մտնու կենդանի...*

Ահա մի հայրեն՝ Դաւիթ Սաղմոսողի վերաբերեալ.

Դաւիթ Մարգարէն ասաց, թէ չարկամ ունիս, նա սիրէ.

Ձձեռէն բռնէ ի տուն տար, ու անոյշ լեզուովդ նա պատուէ.

Չկթխայն լից ի յափն տուր, իւր բերնով գինքն անիծէ.

Թէ աստուած գայս տուն շէն պահէ, ու զչարկամն գլխավարէ:

Յիսուսի երկրորդ գալստեանն է նուիրում հետեւեալ հայրենը, որի միտքը քաղում է Մատթեոսի ու Մարկոսի Աւետարաններից.

Ի յարեւելից ի վար ելեր մեր տէրն ու կուգայ.

Ելէք, որ ի դէմն երթանք, որ նորա սիրտն չի մնայ.

Հնցկուն թաղաւոր փատիշահ ոչ եկեր է եւ ոչ պիտի գայ.

Յարեւելք ինքն է նստեր, յարեւմուտք հիմքն կու խաղայ:

«Դուք էք երկրի աղը...» (Մատթ. 5: 13) յայտնի արտայայտութիւնը իւրովի արծագանգ է գտել քուչակեան մի այլ հայրենում.

Չաղն գէմ բարի ասեն, տէր Յիսուս որ գայս կու ասէ.

Չանհամն ինքն ի համ բերէ ու զնեխածն անուշացնէ.

Էնց մարդ որ շնորհք ունի կամ ուսմամբ կամ ի բնութենէ.

Համեմ ու հոգոց մարդկան ու զհիւանդ հոգիս բժշկէ:

Քուչակի խոհախրատական հայրենների մասին խօսքը կարելի է աւարտել բարոյախօս-Քուչակի քրիստոնէական յորդորով.

ԿաՖա մի կամիմ ասել, որ արժէ ճուհար մի բոլոր.

Մարմինդ է ի նաւ նման, խելքդ ծով՝ թէ չունիս ժխոր.

Չմիտքդ նաւավար դու տես, որ բարձեր է գանձ շահաւոր.

Թէ ի եզր ծովուդ հանես, նա առնէ զքեզ փառաւոր:

Ինչ վերաբերում է հայկական ուշ միջնադարի մէկ այլ կարկառուն բանաստեղծի՝ Սայեաթ-Նովայի գրական ժառանգութեան քննութեանը, ապա Դուշեանը իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է մեծ տաղերգուի ստեղծագործութեան վերջին շրջանի վրայ, երբ նա եղել է քահանայ՝ Տէր Ստեփանոս անունով, ապա՝ 1768ից՝ կուսակրօն արեղայ, եւ իր մահկանացուն կնքել որպէս ճշմարիտ քրիստոնէայ՝ նահատակուելով քշմամու սրից⁸:

Ուշ միջնադարի գրականութեանը վերաբերող իր աշխատութեան մէջ Հենրիկ Բախչինեանը գրում է, որ ինչպէս ԺԸ դարի ողջ հայ դասական քնարերգութեան, այնպէս էլ իր դաւանանքը եւ ազգային սրբութիւնները հպարտօրէն կրող Սայեաթ-Նովայի ստեղծագործութեան վրայ մեծ է Նարեկացու ազդեցութիւնը⁹, եւ որ նրա «աշխարհայեացքի, կենսափիլիսոփայութեան, լեզուի եւ ճաշակի վրայ որոշ չափով ներգործել է նաեւ եկեղեցական եւ հոգեւոր-կրօնական գրականութիւնը: Նրա համար բարոյականութեան լաւագոյն ուսուցարան են եղել Աւետարանը, Յայսմաւուրքը, Հարանց վարքերը»¹⁰:

Այնուամենայնիւ, Գեորգ Մարկաւագլը իր հետազօտութեան մէջ առաւել հանգամանալից է անդրադարձնում այս հարցին: Սայեաթ-Նովայի վերջին շրջանի բանաստեղծութիւններից մէկը՝ «Աստուծ խիալ արից, սրվթա...» սկսուածքով, որը պատկերաւոր կերպով վերարտադրում է Աղամ-Եւայի արարչագործութեան, նրանց պատուիրագանցութեան, Աստծոյ առաջ չքմեղանալու, դրախտից արտաքսուելու մասին աստուածաշնչեան սիւժէն, հեղինակը մէջբերում է ամբողջովին՝ ապացուցելու համար, որ Սայեաթ-Նովան իրաւամբ շարունակել է հայ գրականութեան դաւանաբանական նախահիմքերը եւ ներկայանում է իբրեւ Աստուածաշնչին քաջատեղեակ հաւատաւոր մեկնաբան:

Ղուշեանը աստուածաշնչեան մէկ այլ մոտիւ է մատնանշում նաեւ «Ամեն մարք չի կանա խըմի՝ իմ ջուրն ուրիշ ջրէն է...» հանրայայտ բանաստեղծութեան «Բունիաթս աւագ չիմանաս՝ քարափ է, քարուկրէն է» տողի պատկերում՝ զուգահեռ խորհրդանիշ բացայայտելով աստուածային փրկարար վեմի՝ Բրիստոսի հետ: Մինչդեռ Սայեաթ-Նովայի այս տաղի թերեւս շատ աւելի հաւաստի արծագանգն է Մատթեոսի Աւետարանում (3: 24-27) պատմուող Բրիստոսի հետեւեալ առակը. «Ամենայն որ լսէ զբանս իմ զայսոսիկ եւ առնէ զսոսա՝ նմանեցէ առն իմաստնոյ որ շինեաց զտունն իւր ի վերայ վիմի. իջին անձրեւք եւ խաղացին գետք, շնչեցին հողմք եւ բախեցին զտունն, եւ ոչ կործանեցաւ, քանզի ի վերայ վիմի հաստատեալ էր: Եւ ամենայն որ լսէ զբանս իմ զայսոսիկ եւ ոչ առնէ զսոսա՝ նմանեցէ առն իմարի որ շինեաց զտունն իւր ի վերայ աւագոյ. իջին անձրեւք, յարեան գետք, շնչեցին հողմք, հարին զտունն եւ անկաւ. եւ էր կործանումն նորա մեծ յոյժ»¹¹:

Բանաստեղծի բարոյագիտական հայեացքները նոյնպէս բխում են քրիստոնէական պատգամներից.

Էն բանն արա, վոր Աստուծու շարքումն է,

Խրատնիրն գրրած Հարանց վարքումն է... -

գրում է մարդասէր բանաստեղծն ու յորդորում.

Թէ գուգիս, վոր դատաստամ չը տեսանիս՝

Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ:

Գրքում բազմաթիւ են Սայեաթ-Նովայի տաղերից քաղուած դրուագները՝ ձօնուած Մշոյ Սուրբ Կարապետին, Յովհաննէս Մկրտչին եւ նրա գործունէութեանը, Սուրբ Երրորդութեանը, որոնք հաւաստիօրէն արտացոլում են սուրբգրային աւանդութիւնները:

Սայեաթ-Նովայի սիրոյ երգերն անգամ, ըստ Ղուշեանի, կրօնական հիմքեր ունեն եւ առնչում են «Երգ Երգոց»ի հետ: Նա մէջբերում է «Քու էշ-խըն ինձ մաստ արաւ. յիս զարթուն իմ, սիրտս է քընած...» սկսուածքով բանաստեղծութիւնը եւ հենց առաջին տողի «յիս զարթուն իմ, սիրտս է քընած» դրուագը զուգահեռում է «Երգ Երգոց»ի «Ես քնած եմ, բայց իմ սիրտն արթուն է» արտայայտութեան հետ (Սաղմոս 5: 12): «Առհասարակ Սայեաթ-Նովայի ողջ ստեղծագործութիւնը ներթափանցուած է երկնային կրակի՝ սիրոյ զգացո-

դուժեամբ,- եզրափակում է իր նկատառումները հեղինակը:- Նրա տարերքը, աշխարհը նկալման կերպն ու ելակէտը Սէրն է, բանաստեղծական նորովի հաստատումը նոյն «Երգ Երգոցի» յայտնի ասոյթի՝ «Քանզի հօր է սէրը մահուան պէս» (Սաղմոս 8: 6) կամ այն խօսքի, թէ «Առատ ջրերը չեն կարող սէրը մարել» (Սաղմոս 8: 6) (էջ 31):

Գրքի յաջորդ՝ Թումանեանին վերաբերող հատուածի մասին խօսելուց առաջ անդրադառնանք հայ գրականագետների՝ մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ արած դիտարկումներին:

Ակադեմիկոս Էդուարդ Ջրբաշեանը, նշելով, որ *Աստուածաշունչը* մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Թումանեանի՝ իբրեւ մարդ եւ բանաստեղծ, ձեւատրման վրայ, գրում է, որ իր ստեղծագործութիւններում Թումանեանը «հոգեբանական յենակէտեր» է փնտրել եւ գտել *Աստուածաշունչի* էջերում, դիմել է նրա կերպարներին, թեմաներին, եւ լեզուական արտայայտչամիջոցներին, որոնք համահունչ էին իր մտածողութեանն ու գիտակցութեանը: Ջրբաշեանը մատնանշում է բանաստեղծի՝ «աստուածաշնչային յղումների զրդիչ ոյժն ու նպատակը»՝ գրելով. «Աստածաշնչային մոտիւներին ու ռճերին Թումանեանը դիմում էր այն պատճառով, որ դրանց մէջ տեսնում էր մարդկութեան հազարամեակների կենսափորձի եւ բարոյական ըմբռնումների լաւագոյն խտացումը: Նա համոզուած էր, որ յաւերժական արժէք ունեցող պատկերների մէջ մարմնաւորուած այդ ըմբռնումներն ընդունակ են անմիջական հոգեւոր կապ ստեղծելու ժամանակների, ազգերի եւ սերունդների միջեւ»¹²: Նրան երկրորդում է Ղուշեանը՝ հաւաստելով, թէ «Քրիստոսի Անձի հետ կապուած դրուագները... ոչ թէ աւարտուած եւ պատմական անցեալին յանձնուած իրողութիւններ են, այլ համաժամանակեայ իրադարձութիւններ, որ տեղի են ունեցել, տեղի են ունենում եւ տեղի են ունենալու» (էջ 33)¹³:

«Թումանեանը եւ քրիստոնէութիւնը» հարցի նկատմամբ մի փոքր այլ մօտեցում է հանդէս բերում Ազատ Եղիազարեանը: Ըստ նրա՝ քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնը տարրալուծում է ժողովրդական կենսափոխութեան մէջ եւ կազմում նրա էական բաղադրիչ մասը: Գրականագետի մեկնաբանութեամբ՝ քրիստոնէութիւնը Թումանեանի աշխարհընկալմամբ հանդէս է գալիս մի իւրատեսակ արտայայտութեամբ, որ նա անուանում է «ժողովրդական քրիստոնէութիւն», եւ որը առաւելապէս հիմնուած էր ժողովրդական ողջախոհութեան սկզբունքների վրայ: «Աւետարանը չէ, որ ուղղութիւն էր տալիս Թումանեանի հոգուն,- գրում է մեկնաբանը,- այլ այս քրիստոնէութիւնը»¹⁴: Ըստ Եղիազարեանի՝ Թումանեանի երգած նախաստեղծ Արարիչը աւելի նիւթական, իրական արմատներ ունի. նա մօտենում, բայց չի նոյնանում քրիստոնէական Աստծուն: «Աւելի ճիշտ,- գրում է նա,- Նոր Կտակարանի Աստուածը թաթախուել է իրական կեանքով, ժողովրդական մտածողութեամբ ու մեկնաբանութիւններով եւ դարձել Թումանեանի աստուածը, որը պաշտուած է ոչ թէ տաճարներում, այլ բնութեան ու Տիեզերքի անսահմանութեան մէջ»¹⁵:

Վուշչեանը, քննելով Թումանեանի մի շարք յօդուածներ եւ բանաստեղծութիւններ, ի յայտ է բերում սուրբգրային քննաների քումանեանական մեկնութիւններ՝ այդ առիթով անելով հետեւեալ դիտարկումը. «...դարերով ըմբռնուած, եկեղեցիով եւ ուղիղ դաւանանքով հաստատագրուած յաւիտենական ճշմարտութիւնները 19-20րդ դարերում հայ գեղարուեստական գրականութեան եւ բանաստեղծութեան մէջ սկսում են ոչ թէ ժխտուել, այլ ընկալուել նորովի ու կենդանի՝ բանաստեղծական զգացումների կենարար ազդեցութեամբ. տուեալ դոգման արդէն ոչ թէ դաւանւում է շուրթերով կամ արձանագրւում, այլ աւելի շուտ ընկալւում է իբրեւ կենդանի զգացողութիւն, օրեկտիւ ճշմարտութիւնից վերածւում է սուրեկտիւ ապրումի, անձնաւորւում է եւ անհատականացւում՝ անցնելով բանաստեղծական «ես»ի ոսպնեակի միջով» (էջ 35): Քրիստոնէական ճշմարտութիւնների անհատականացման օրինակներ են Գեորգ Սարկաւագի նշած բանաստեղծութիւնները՝ «Յարութիւն», «Երբ Ես Տխուր, Յուսահատ...», «Քրիստոս Անապատում», «Բանաստեղծը Ծերացել Է...», «Ամառային Երեկոյ», «Աստծոյ Սպառնալիքը», «Գերութեան Մէջ», «Այստեղ Մի Վսեմ Խորհուրդ Է Ապրում...», «Ընտրեալը» եւն., որոնք ներթափանցում են քրիստոնէական գաղափարաբանութեամբ եւ արտացոլում են աստուածաշնչեան պատուիրանները:

Այս քննան առանձնապէս ցայտուն է դրսեւորում Թումանեանի քառնակներում, որոնք՝ որպէս փիլիսոփայական խտացումներ, նրա ստեղծագործական ուղու իրօրինակ ամփոփումն էին, եւ որոնց մեծ նշանակութիւն էր տալիս բանաստեղծը: «Նա իր ժամանակի յուզմունքներն ու մտածմունքներն արտայայտեց հինաւուրց քառնակներով, - գրում է ակադեմիկոս Լեւոն Հախվերդեանը, - որ խորապէս հարազատ են հայ բանաստեղծութեան աւանդներին եւ ձեւի սեղմութեամբ՝ մտաբերենք Նահապետ Քուչակի հայրէնները, եւ արծարծումների էութեամբ՝ մտաբերենք Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան Ողբերգութեան»ը, որ Թումանեանի ձեռքի գիրքն է եղել ու մշտական հիացմունքի առարկան»¹⁶: «Իր ժամանակի յուզմունքներն ու մտածմունքները» դրդում են խորապէս տառապող բանաստեղծին՝ հոգու խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն գտնելու համար դիմել «առատ, անհատ», «Շռայլ», «Անճառ Միւ» (այսինքն՝ անճառելի, միակ), «միշտ կենդանի» Աստծուն.

Ո՛վ անճառ Միւն, որ ամէնին միացնում ես մի կեանքում,

Ամէն կեանքում ու երակում անտես, անկէզ բորբոքում,-

Ողջ ազատ են ու հարազատ էս աշխարհքում Քեզանով,

Ողջը Քո մէջ՝ անմա՛հ, անվերջ՝ Քեզ են երգում Քո ձէնով...

Այս ու մի այլ՝ «Աստու բանտն են տաճարները - աշխարհներում բովանդակ...» սկսումըով քառնակները քննելիս Գեորգ Սարկաւագը պարզում է դրանց քրիստոնէական ենթաշերտերը՝ վերջինիս կապակցութեամբ գրելով, որ դա «Հին Կտակարանի «Մի՞թէ Աստուած բնակուելու է մարդկանց հետ երկրի վրայ: Եթէ երկինքն ու երկնքի անսահմանութիւնները քեզ բաւական

չեն, ապա ինչպէ՞ս կարող է բաւականացնել իմ շինած այս տունը» (Գ. Թագ. 8: 27) խօսքերի բանաստեղծական այլաձեւումն է» (էջ 40):

Քրիստոնէական աշխարհընկալման տեսանկյունից հետազօտելով Թումանեանի՝ «Աստծոյ ներկայութեան, նրա խորհրդաւոր էութեան ու ամէնուրեքութեան զգացողութեամբ», «աստուածակենտրոն մտածումներով ներթափանցուած» քաղմաքի քառեակները՝ Դուշեանը, համապատասխան գուգահեռներ բերելով ատարանական թեմաների եւ արտայայտութիւնների միջեւ, վստահութեամբ պնդում է, որ Թումանեանն իր մտածելակերպով, հոգեկերտուածքով եւ քրիստոնէական աշխարհընկալմամբ իրապէս ազգային բանաստեղծ է:

Գեորգ Սարկաւազ Դուշեանը նոյն մօտեցմամբ է անդրադառնում նաեւ հայ նոր գրականութեան մէկ այլ խոշոր երեւոյթի՝ Տէրեանի ստեղծագործութեանը՝ որակելով նրան որպէս «քնարական-եթերային հոգեկերտուածքի» տէր եւ ընտիր հայերէնով ստեղծագործող բանաստեղծ, որն «խակապէս քրիստոնեայ է ուղղնուծուծով, էութեամբ, տրամադրութիւնների եւ զգացողութիւնների որակով եւ ոչ թէ միայն աստուածաշնչեան թեմաների կամ սիւժէների բանաստեղծական մշակումներով» (էջ 42):

Ինչպէս յայտնի է, Թումանեանի նման Տէրեանի հայրն էլ է հոգեւորական եղել, եւ նրանց՝ Տէր Թադէոսի եւ Տէր Սուքիասի գաւակները մեծացել են բարի, առաքինի, ազնիւ ու զարգացած մարդկանց գերդաստանում, որ ներթափանցուած էր քրիստոնէական ուսմունքի եւ վարքութարքի, գրի ու գրականութեան հանդէպ սիրոյ ու յարգանքի մթնոլորտով: Տէր Սուքիասը, նոյնիսկ, յիսուն տարեկանում ինքնուրոյն կերպով ռուսերէն է սովորել՝ ռուս ականաւոր գրող Ֆեոդոր Դոստոեւսկու ստեղծագործութիւնները բնագրով կարդալու համար: Եւ այսպիսի հոգեւոր միջավայրում մեծացած բանաստեղծները պէտք է որ իրենց ինքնագիտակցութեան մէջ կրէին աստուածաշնչեան գաղափարախօսութիւնը, որը եւ արտացոլուել է նրանց գործերում քիչ թէ շատ ականյայտ դրսեւորումներով: Տէրեանի քնարերգութեան մէջ, սակայն, քրիստոնէական աշխարհընկալումը եւ յաւիտենական ճշմարտութիւնները արտացոլում են անուղղակիօրէն, անշօշափելի, միջնորդաւորուած, «որպէս բանաստեղծական զգացումի, ապրման տեսակ կամ արտայայտութիւն» (էջ 43):

Այս հայեացքով է դիտում նա դասական դարձած «Տխրութիւն» խորհրդանշական բանաստեղծութիւնը, որը լի է անորոշ, անմեկնելի, առեղծուածային պատկերներով.

*Մահուն քայլերով, աննշմար, որպէս քնքոյշ մութի թեւ,
Մի ըստուեր անցաւ՝ ծաղիկ ու կանաչ մեղմիւ շոյելով:
Իրիկնաժամին, թփերն օրօրող հովի պէս թեթեւ
Մի ուրու անցաւ, մի գունատ աղջիկ ճերմակ շորերով:
Արձակ դաշտերի ամայութեան մէջ նա մեղմ շշնջաց,
Կարծես թէ սիրոյ քնքոյշ խօսք ասաց նիրհող դաշտերին.
Ծաղիկների մէջ այդ անուրջ կոյսի շշուկը մնաց,*

Եւ ծաղիկները այդ սուրբ շշուկով խմ սիրտը լցրին...

Մտորելով այս խորհրդանշական բանաստեղծութեան պատկերների մասին՝ Ղուշչեանը հնարաւոր է համարում «անուրջ կոյսի» նոյնացումը Մարիամ Աստուածածնին, իսկ ծաղիկները, ըստ նրա, մաքրագործուած սրբերն ու արդարներն են՝ յիշեցնելով, որ միջնադարեան քրիստոնէական տաղերգութեան մէջ ծաղիկները խորհրդանշում են վերջիններիս: Նա միանգամայն համոզուած է, որ «ողջ բանաստեղծութիւնը կարծես թէ գրուած է մի վերին նկատառումով՝ կատարել, կայացնել, իրագործել մաքրագործութեան մի խորին խորհուրդ» (էջ 44), մաքրագործութիւն, որի «ծէսն իրագործելու» առաքելութիւնն ունեն Տէրեանի բանաստեղծութիւնները: Այն ընկալւում է ենթագիտակցօրէն, որպէս խորհրդանշի վերածուած անհատական ապրում, որը նուրբ է, օղեղէն ու անամոճական, եւ «գաղտնագրուած է» բանաստեղծութիւնների ներքին ենթաշերտերում, երբ Աստուած կամ Քրիստոս պատկերուած են ոչ թէ իրենց անուններով, այլ իրենց բնորոշ յատկանիշներով: Ի հաստատումն իր խօսքերի՝ Ղուշչեանը մէջբերում է «Գիշերն իջաւ սեւ ու չարաչք...» սկսուածքով բանաստեղծութիւնը, որ նա բնութագրում է որպէս «բանաստեղծական-նարեկացիական ոգորումների» իւրատեսակ աղօթք: Նրա մեկնաբանութեամբ՝ բանաստեղծութեան վերջին տողի («Գուցէ եւ նա մեր ցաւն զգայ») անորոշ, կարծես թէ անհասցէ Նա-ն խորհրդանշում է Աստծուն, իսկ ողջ բանաստեղծութիւնը շնչում է Նարեկացու աղօթագրքին բնորոշ լեզուամտածողութեամբ ու պատկերային արտայայտչականութեամբ (լուսէ հրաշք, խաւարակոտ մշուշ, զնդան անդուտ եւն.):

Ամբողջովին քրիստոնէական ոգով է ներշնչուած նաեւ հետեւեալ բանաստեղծութիւնը.

*Ոչ ծաղրածու զուարճարեր, ոչ խօսքերի վարժ վարպետ -
կոշուած ես դու վերին կամքով, որպէս պայծառ մի ասպետ:
Դու մարգարէ պիտի լինես, խաչակիր եւ մարտիրոս,
Խարոյկ ու խաչ պիտի ելնես - ոչ իբր ստրուկ, այլ հերոս...
Խօսքըդ պիտի լինի դաշո՛յն, սիրտը՝ կրակ ահաւոր,
Պիտի լինես հեզ, որպէս որբ, վեհանձն, որպէս թագաւոր...
Պիտի բանաս սիրտդ բորբոք ամէն սրտի դէմ,
Պիտի լինես միշտ հրահրուն եւ միշտ լուսեղէն:
Եւ սնոտի օրերի մէջ պիտի վառուես որպէս ջահ,
Որպէս բարիք ընդունես միշտ ե՛ւ տանջանք, ե՛ւ մահ...*

Այստեղ նոյնպէս առկայ են յատկանշական պատկերները եւ խորհրդանշային համակարգը: Այսպէս. «Ոչ խօսքերի վարժ վարպետ» արտայայտութիւնը, - գրում է հեղինակը, - կարծես թէ յիշեցնում է Պօղոս Առաքեալի խօսքը («Ու իմ խօսքս եւ քարոզութիւնս ոչ թէ մարդկային իմաստութեան համոզիչ խօսքերով էր, այլ Հոգու համոզիչ զօրութեամբ» (Ա. Կորնթ. 2: 4), խաչ ելնելը բնականաբար յիշեցնում է Յիսուսի խաչելութեան, իսկ «Պիտի լինես հեզ, որպէս որբ, վեհանձն, որպէս թագաւոր» խօսքը կարծես թէ քրիստոսեան խօսքի

(«օձերի պէս խորագէտ եղէք եւ աղանձներ չէք հեղ» (Մատթ. 10: 16) մէկ այլ տարրերակն է կամ նմանակը, իսկ «միշտ հրահրուն եւ միշտ լուսեղէն» լինելը խորհրդանշում է օձեալ վիճակ, Մկրտութիւն՝ Սուրբ Հոգով եւ հրով: Եւ, վերջապէս, տանջանքն իբրեւ բարիք ընդունելու վերանձնական պատրաստակամութիւնն ինքնին քրիստոնէական հոգեվիճակի եւ աշխարհայեացքի արտայայտութիւնն է» (էջ 48):

Գէորգ Սարկաւազը աւետարանական-վախճանաբանական պատկերների անուղղակի արձագանգն է տեսնում «Նմանութիւն», «Fatum», «Տխուր մեռան կապուտաշեայ...», «Հրով արթնացած սիրտս...», «Ես ձեզ բերի բարի լուր...» սկսուածքներով բանաստեղծութիւններում (նկատենք, որ հեղինակը ուշագրաւ աստուածաշնչեան ենթատեքստ է յայտնաբերում մաեւ Տէրեանի՝ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեանը մոտիքում «Յարեաւ յաւէտ, յարեաւ հոգին իմ որր...» եւ «Եկաւ երկաթ քայլով...» սկսուածքներով հանրայայտ բանաստեղծութիւններում, որոնք նոյնպէս, ըստ նրա, ներթափանցում են աւետարանական խորհրդանշներով եւ իրականութեան ընկալման, եւ արտացոլման իւրայատկութեամբ):

Եթէ Տէրեանի վերոյիշեալ բանաստեղծութիւնները անուղղակիօրէն, այլաբանօրէն են առնչում Սուրբ Գրքի թեմաներին ու պատկերներին՝ ունենալով հանդերձ քրիստոնէական պատկերաւոր մտածողութեան ոճական-գաղափարական ներքին համակարգ, ապա «Պէտք է յամառ դեռ կիզեն...» սկսուածքով բանաստեղծութիւնն արդէն հաստատապէս արտայայտում է բանաստեղծի վառ հաւատով լի սպասումը Քրիստոսի երկրորդ գալստեանը: Ահա այդ բանաստեղծութեան՝ գրքում մէջբերուած վերջին երեք քառատողը.

... Նա թեւերով հրավառ,
 Նա գորքերով լուսեղէն
 Գուցէ գալիս է արդէն
 Դէպի երկիրն իմ խաւար:
 Սիրտ, հաւատա՛, որ լուսէ
 Վառ է մի նոր Բեթղեհէմ —
 Գուցէ պարգուած են արդէն,
 Բաց են թեւերը բոցէ...
 Նա պիտի գայ լուսեղէն,
 Նա պիտի գայ հրավառ —
 Դէպի երկիրն իմ խաւար —
 Խոր է խորհուրդն ու վսեմ...

Հեղինակն առանձնացնում է Տէրեանի բանաստեղծութեան առաջին եւ վերջին քառեակների «խոր է խորհուրդն ու վսեմ» պատկերը՝ որպէս բանաստեղծութեան հիմնական եւ կրկնուող թեմա, եւ գուգորդում է այն աստուածաշնչեան «Աստուած նոյնն է երէկ, այսօր եւ յաւիտեանս յաւիտենից» ասոյթի հետ:

Որպես ասուածի ամփոփում՝ Գեորգ Սարկատազը վստահաբար գրում է, որ եւ՛ նոր շրջանի հայ բանաստեղծներ թումանեանն ու Տերեանը, եւ՛ յետագայ բանաստեղծները (մասնաւորաբար Եղիշէ Չարենցն ու Յովհաննէս Շիրազը)՝ որպէս մեր ժողովրդի բարոյափիլիսոփայական եւ գեղագիտական գիտակցութեան կրողներ, շարունակել են նախորդների գրական աւանդները եւ իրենց ստեղծագործութիւններում այս կամ այն չափով արծարծել աստուածաշնչեան ճշմարտութիւններ՝ «սրբազան դոգմայի մարմնաւորումը եւ անցկացումը բանաստեղծական-ներանձնական «ես»ի ոսպնեակով, «խոր» ու «վսեմ խորհուրդի» իրականացումը կամ անհատականացումը պատմական-ժամանակային իրադրութեան մէջ» (էջ 51):

Խորապէս տիրապետելով իր նիւթին՝ Գեորգ Սարկատազ Ղուշեանը, մանրաքննիմ ուսումնասիրելով հոգեւոր եւ գրական իրողութիւնները, արել է երբեմն վիճալարոյց, հակասական, անսպասելի, բայց եւ ուշագրաւ ու հետաքրքիր դիտարկումներ եւ, որ ոչ պակաս կարեւոր է, շարադրել է իր մտքերը ընտիր, կիրթ, անթերի եւ աչք շոյող հայերէնով:

Յանկալի կը լինէր օգտագործուած գրականութեան ցանկը տեսնել աւելի խնամքով կազմուած, ըստ ներքին դասդասման, վերջապէս՝ ըստ այբբէնական կարգի:

Երիտասարդ եւ լրջմիտ հետազօտողը աւարտել է նաեւ «Տաղաւար Տօները եւ Նրանց Արտացոլումը Հայ Գրականութեան Էջերում» հետաքրքիր եւ ուսանելի աշխատութիւնը, որը շուտով լոյս կը տեսնի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հ. Գ. Բախչինեան, Ս. Ն. Սարինեան, *Հայ Գրականութիւն, Դասագիրք Հանրակրթական Դպրոցի 9-րդ Դասարանի Համար*, Երեւան, «Լոյս», 1993, էջ 92:
- ² Արշալոյս Ղազինեան, *Գրիգոր Նարեկացի. Բանաստեղծական Արուեստը*, Անթիլիաս, տպարան Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1995, էջ 129:
- ³ Արշալոյս Ղազինեան, *Մաշտոցից Մինչեւ Նարեկացի*, Երեւան, ԾԵԾ «Գիտելիք» ընկերութիւն, 1988, էջ 44:
- ⁴ Նոյն, էջ 48:
- ⁵ Ժենիա Բալանբարեան, *Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան Ողբերգութեան» Պոէմի եւ Սաղմոսների Առնչութիւնները*, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 5-6:
- ⁶ Արմանոյշ Կոզմոյեան, *Հայոց եւ Պարսից Միջնադարեան Քնարերգութեան Համեմատական Պոետիկան 10-16 դդ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 53:
- ⁷ Նոյն, էջ 92:
- ⁸ Յակոբ Մանանդեան, *Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Նոր Վկաները (1155-1843)*, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1903, նաեւ՝ Մեսրոպ արք. Աշճեան, *Սուրբերը եւ Մենք*, Նիւ Եորք, Ազգային Առաջնորդարան, 1993:
- ⁹ Տէր Ստեփանոսը 1761ին գրչագրել է Նարեկացու աղօթամատեանը:
- ¹⁰ Հենրիկ Բախչինեան, *XVII-XVIII Դարերի Հայ Գրականութիւնը*, Երեւան, «Լոյս», 1999, էջ 266:

¹¹ Աստուածաշունչ Մատենան, Վիեննա, 1929:

¹² Էդուարդ Ջրբաշեան, «Աստուածաշնչային Մոտիւները Թումանեանի Ստեղծագործութեան Մէջ», Թումանեանի Գրական Ժառանգութիւնը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 253:

¹³ Տե՛ս՝ Յովհ. Թումանեանի մտորումները Բրիտոսի շարչարանքների մասին. «Եւ ա-
հա նա խաչուում է ամէն տեղ աշխարհքում. աշխարհքի ամէն անկիւնում եւ մեր ան-
կիւնում ամէն օր, ամէն օր, ու ամէն օր մենք խաչելութեան հանդիսատես ենք կամ
մասնակից: Եւ դրա համար էլ նա Մեծ է ու Անմահ» (Յովհաննէս Թումանեան, Եր-
կերի Լիակատար ժողովածու, հ. 6, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակ-
չութիւն, 1994, էջ 310):

¹⁴ Ազատ Եղիազարեան, «Թումանեանը Եւ Բրիտոսները», XX Դարի Հայ Գրա-
կանութիւն. Դէմքեր Եւ Խնդիրներ, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակ-
չութիւն, 2002, էջ 30:

¹⁵ Նոյն, էջ 45:

¹⁶ Լեւոն Հախավերդեան, «Վերջին Ներշնչումները», Յովհաննէս Թումանեան, Զառ-
եակներ, Երեւան, «Հայաստան», 1969, էջ 87:

Anahit Harutiunian, *The Age of Notable Women* (Yerevan: Spiritual Armenia, 2005), 142 pp.

VICTORIA ROWE
Victoria.rowe@utoronto.ca

There is growing scholarly interest in the nascent field of Armenian women's history and literature. Recent research by a small group of scholars has produced several works in English about Armenian women's writing, Armenian women's educational organizations, and Armenian women's journals in the nineteenth- and early-twentieth century.

I have been interested in Anahit Harutiunian's work since I read an article by her entitled *Հայ Կանանց Շարժումը 19-րդ Դարի Սկզբին* published in 1999. *The Age of Notable Women* by Anahit Harutiunian has a slightly different pedigree than other works on Armenian women's history in that the author is a member of the Armenian Association of Women with University Education NGO in Yerevan and her impetus for writing *The Age of Notable Women* is based on her stated desire to acquaint young women with the history of Armenian women's roles in the public sphere and to demonstrate to the public in the Republic of Armenia that a history of Armenian women's civic activism existed in Armenian circles prior to the present day. The author questions the lack of a role for Armenia's women in solving the problems affecting the country today.

While I have no quarrel with the author's goals, or her legitimate question, and it is certainly true that Armenian women entered the public sphere and engaged in civic activities in the nineteenth and early twentieth century, at times Harutiunian's desire to defend women's civic participation in the present-day Republic of Armenia leads to tension between the demands of scholarship and the demands of current political legitimacy. This is most obvious in the Epilogue with her insistence that Armenian women entered the public sphere in a condition of "absolute harmony between the sexes" and "without a struggle" (p. 126). Here Harutiunian downplays the opposition nineteenth-century Armenian women encountered from certain Armenian intellectuals, for example Krikor Zohrab and Stepan Voskan, in order to strengthen her argument that present-day Armenian society should be as accommodating as men in the past. This stance also leads her to ignore the ways in which nineteenth- and early twentieth-century Armenian women tailored their writing and organizational goals to make them more palatable to the Armenian public in order to win acceptance for women's entry into the public sphere.

Harutiunian is on firmer ground when she is narrating the multiple stories of the foundation and goals of Armenian women's organizations in Western and Eastern Armenia. Her inclusion of a chapter on women's organizing in Armenian Diaspora communities, including Russia, Iran and France, from the late nineteenth-

century to the 1920s is a welcome inclusion and acknowledges the multiplicity of Armenian experience at the turn of the twentieth century.

The chapters of *The Age of Notable Women* are divided into geographical areas, and each chapter narrates the establishment of the various local women's charitable and educational organizations and includes sidebars of the biographies of prominent women involved in the establishment of these organizations. Harutiunian includes footnotes when she discusses the organizations; however, it is unfortunate that she does not include these for biographical information too, as she appears to have uncovered relatively unknown information in the case of several of the women. When discussing women's status in Armenian history, Harutiunian brings up several interesting points, particularly her advocacy of consideration of regional difference when discussing women's status, and her suggestion that the life-stage of a woman affected her social and familial status. (p. 17)

Her chapter on women in Eastern Armenia is particularly strong and is the result of original archival research Harutiunian has done. She has read the bulletins and minutes and publications from various women's organizations and has contributed to our knowledge of the founding of these organizations, the personalities involved, and the goals and the inner workings of these organizations. She also traces, where the data exists, the scope and longevity of the organization's activities, which is an important consideration when evaluating the success of these women's organizations.

The book is available in Armenian and has been translated into English by Vladimir Osipov. After reading copies of both versions, I would advocate that the English version include in the footnotes the transliterated name of the organization's original (i.e. Armenian) name as I found I had to refer back to the Armenian-language version to verify exactly which organization was being discussed.

The Age of Notable Women contains a number of rare pictures of the women involved, the schools, the children helped, and the covers of journals, all contributing to the visual appeal of this book. Overall, I recommend *The Age of Notable Women* as a good introduction to the multiple activities of Armenian women's organizations in Western and Eastern Armenia and in the Armenian Diaspora in the latter half of the nineteenth-century and early-twentieth century.

Sona Zeitlian, *Armenians in Egypt. Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt*, HSZ Publications: LA., Calif., 2006, 268 pages.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Հեղինակուհին ծնած է համալսարանական կրթութիւնը ստացած է Գահիրէ, մասնագիտանալով ընկերաբանութեան եւ հոգեբանութեան մէջ: 1962ին ան ընտանեօք կը տեղափոխուի Լիբանան եւ շրջան մը կը հաստատուի Այնճար, ուր կը շփուի Մուսա Լեւրան գաղթականներուն հետ: Անոնք պապենական հողերէն նորագոյն արմատախլուածներն էին եւ իրենց յիշողութեան մէջ բարձր էին դեռ քսանամեակ մը առաջ տեղի ունեցած տեղահանութիւնը եւ պապենական բնօրրանը: Անոնց մէջ աւելի հարազատօրէն կը յամենար անցեալը, մանաւանդ որ Այնճարը՝ հանդիսանալով Սփիւոքի միակ նորահաստատ գիւղը, նուագագոյնը համարկուած էր շրջապատին: 1965ին Ջէյքիւան կ'անցնի Պէյրութ: Ան իր “պատերազմի տուրքը” կու տայ Լիբանանի դէպքերուն՝ 1985ին կորսնցնելով իր ամուսինը՝ կուսակցական գործիչ Սարգիս Ջէյքիւանը:

Ջէյքիւանի Այնճար կեցութեան տարիներու արդիւնքն է *Մուսա Լեւրան ժողովրդական Հեքիաթները* քառահատոր ժողովածուն (Պէյրութ, 1973-74): Սակայն, անոր երախայրիքը *Հայ Կնոջ Դերը Հայ Յեղափոխական Շարժումին Մէջ* ուսումնասիրութիւնն է (Պէյրութ, 1968): Այնուհետեւ, Ջէյքիւան իր կրթական գործունէութեան թելադրանքով, կը լծուի հայ պատանիին ազգային ընթերցանութեան գիրքերու պատրաստութեան աշխատանքին, որուն իրքեւ արդիւնք լոյս կը տեսնէ *Արի Արանց* ընդհանրական վերնագրով քառահատոր շարքը (Ա.՝ *Հայկ Նահապետ Եւ Արամ Նահապետ*, Բ.՝ *Արա Գեղեցիկ Եւ Տիգրան Երուանդեան*, Գ.՝ *Արտաշէս Թագաւոր*, Դ.՝ *Մուշեղ Մամիկոնեան Եւ Գալլ Վահան*, Պէյրութ, 1983-89): Ասոնց կը յաջորդէ երկվեցու *Կար Ու Չկար* հեքիաթային հատորաշարքի առաջինը (Պէյրութ, 1992):

Գրախօսուող հատորը, որ 2004ին հրատարակուած է հայերէն եւ 2006ին աւելի ընդարձակուած ձեւով հրատարակուած անգլերէն, առաւելագոյն առնչութիւնն ունի իր գիրքերէն՝ *Հայ Կնոջ Դերը*...ին հետ:

Գահիրէ-Պէյրութ-Մոնթրէալ/Լոս Անճելոս տեղափոխումները պիտի առաջնորդէին մտաւորական խառնուածքով այս կինը հայկական հին ու նոր Սփիւոքի ինքնութեան, գոյատեւման եւ հիւրընկալ երկիրներու մէջ անոր համարկման, նպաստներուն, դերին ու կշիռին եւ արժեւորման մասին խոկալու եւ գրելու:

“Արտասահմանի հայութեան” պատմութիւնը կարելի է բաժնել նախաեղեռնեան գաղթօճախներու եւ յետ-եղեռնեան Սփիւոքի: Այս առումով, Եգիպտոսի հայութիւնը կը յատկանշուի նախաեղեռնեան իր պատմութեան բացառիկութեամբ: Արդարեւ, նախաեղեռնեան եգիպտահայութեան նպաստը Ե-

գիպտոսի պետութեան կազմաւորման եւ անոր ընկերա-տնտեսա-քաղաքական եւ մշակութային ծնաւորման ու վերելքին անգուգական է հայ իրականութեան մէջ: Իրապէս ալ, ժԹ. դարասկիզբին գոյատեւած եգիպտական պետութեան կերտիչ Մուհամմետ Ալիի ամենամտերիմ գործակիցները, լծակիցներն ու խորհրդականները պոլսաբնակ եւ եգիպտաբնակ հայեր եղան:

Միւս կողմէն, սակայն, հայերուն նպաստը՝ Եգիպտոսին, չի սկսիր Մուհամմետ Ալիով: Նափոլէոն Պոնափարթի Եգիպտոս արշաւող նաւերուն դէմ ծովամարտին եգիպտական կողմի նաւատորմը կը գլխաւորէր հայ մը: Դեռ շատ աւելին, հայերու դերը միջնադարեան Եգիպտոսի Ֆաթիմեան Հարստութեան պահպանման եւ երկարատեւման՝ պատմական փաստացի վկայութիւն կը մնայ:

Այդ բոլորը, սակայն, չեն անշքացներ այն մեծ դերը զոր Ի. դարու առաջին կէսի եգիպտահայ Սփիւրքը ունեցաւ ցեղասպանուած հայութեան Միջին Արեւելքի մնացորդացին: Արդարեւ, արեւմտահայ իրականութեան մէջ այդ ժամանակի եգիպտահայութիւնը հզօրագոյնն էր, ամենէն կազմակերպուածը, ամենէն շատ ներուժ ունեցողը եւ ամենէն մօտիկը՝ Եղեռնէն մագապուրծ հայ գաղթականութեան:

Այս բոլորը բաւարար պատճառներ էին որ թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար ուսումնասէրներ որեւէ այլ հայազաղութէ աւելի գրեմ եգիպտահայութեան մասին եւ ուսումնասիրեն անոր զանազան դրսեւորումները:

Եգիպտահայութեան մասին գրուած հերթական նորագոյն գիրքը պէտք է նկատել Չէյթլեանի այս հատորը, որ կը բաղկանայ երեք մասերէ:

Առաջին մասին մէջ (էջ 25-84), Չէյթլեան կը նկարագրէ Չ.-ԺՉ. դարերուն հայոց ունեցած նպաստը՝ Եգիպտոսի զինուորական, քաղաքական եւ մշակութային հոլովոյթին:

Գիրքին երկրորդ մասը (էջ 87-169) նուիրուած է Արդի Եգիպտոսին՝ հայութեան ունեցած քաղաքական, տնտեսական, օրէնսդրական եւ կրթական նպաստին: Այս բաժինը կարելի է նկատել գիրքին հիմնական նիւթը, որ կը տարածուի Եգիպտոսի Օսմանեան-Մեմլուքեան տիրապետութենէն (1517) մինչեւ Մուհամմետ Ալիի գործուղումը Եգիպտոս (1801), եւ կը հասնի մինչեւ մեր օրերը:

Երրորդ գլուխով Չէյթլեան կը ներկայացնէ եգիպտահայութեան նպաստը՝ Եգիպտոսի ճարտարարուեստին, առեւտրին, կրթութեան, լրատուամիջոցներուն եւ արուեստին:

Երրորդ այս գլուխը կը զգենու յատուկ նշանակութիւն, որովհետեւ Չէյթլեան առաւելագոյնս օգտուած է իր հին եգիպտահայոյ հանգամանքէն՝ դիմելով հին ու նոր եգիպտահայ ծանօթներու եւ անձանօքներու յիշողութեան, որպէսզի կարենայ արձանագրել եգիպտահայութեան նպաստը՝ Ի. դարու Եգիպտոսի պետութեան: Արդարեւ, ի տարբերութիւն առաջին երկու գլուխներուն - ուր Չէյթլեան ընդհանրապէս համադրած եւ քիչ մը տարբեր մեկնակէտով վերաշարադրած է առկայ նիւթը - երրորդ գլուխին մէջ ան մեծ մասամբ

նոր նիւթ յառաջացուցած է եւ զանոնք վերածած փաստացի վկայագրութեան:

Գիրքին մէկ այլ յատկանշական արժէքը կը կայանայ էջ 226-241 էջերուն վրայ տարածուող «Շարունակուող Աւանդը» վերնագրուած հատուածին մէջ: Անիկա խտացում-եզրակացութիւնն է Եգիպտոսի հետ հայ հաւաքականութեան շուրջ 1500 տարի երկարող շփումին: Այդ շփումը ունեցած է իր մեծ վերիվայրումները, ընդհատումները: Հատուածը մաեւ խտացումն է Եգիպտոսի հայութեան 1500ամեայ շփումին՝ Եգիպտոսէն դուրս գտնուող իր ազգակիցներուն հետ: Այս շփումը նոյնպէս ունեցած է իր մութ եւ պայծառ օրերը: 1500-ամեայ այս համայնքը մաեւ ունեցած է իր ներքին ելեւէջները:

Զէյթւեան այս երեքին համադրութեամբ կ'ամփոփէ եգիպտահայութեան փորձառութիւնը. թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս աճեցաւ ան, ի՞նչ պարագաներու տակ մահանջեց ու գրեթէ անէացաւ եւ ի՞նչ ազդակներու բերմամբ ան վերականգնեցաւ...:

Այս հատուածը սփիւռքահայ համայնքներու գոյառման, ծաղկման, համարկումին, անկման, պետական շրջանակներու հետ յարաբերութեան, շփման, երկրին սահմաններէն այնկողմ գտնուող իր ազգակիցներուն հետ հաղորդակցման իւրօրինակ տեսութիւն է, որ հիմնուած է մէկ պարագայի՝ եգիպտահայութեան սերտոդութեան վրայ:

Մաղբենք որ միւս հայագաղութները եւս կ'արժանանան Եգիպտահայութեան “բախտին”, որով հիմք կը յառաջանայ բաղդատական ելակէտերով շօշափելիացնելու Հայկական Սփիւռք հասկացութեան տեսական բազմաթիւ երեսակներ:

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍ (ԿԱԶՄՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ)

ԳԱՅԻԱՆԷ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ggayane@freenet.am

Լեզուի պատմության համար խիստ կարեւոր է բարրապահների փոխառնչութիւնների գիտական քննութիւնը: Թէեւ Հայերէնի բարրապահների քննութեան եւ ուսումնասիրութեան փորձերը սկսուել են ԺԹ. դարի կէսերից եւ այդ ժամանակից սկսած՝ բարրապահները ենթարկուել են միայնականիչ եւ բազմայատկանիչ դասակարգումների, սակայն բարրապահին միաւորների միջեւ գոյութիւն ունեցող բարդ փոխյարաբերութիւնների պարզաբանման, յստակեցման եւ ճշգրտման խնդիրներն առ այսօր մնում են չլուծուած:

Բարրապահիտական հարցերի համակողմանի քննութիւնը հնարաւոր է միայն բարրապահիտական ատլասի առկայութեան պայմաններում, որի ստեղծումը նշանակալից երեւոյթ է ցանկացած լեզուի ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ: Վաղուց կազմուած են շատ լեզուների բարրապահիտական ատլասներ, ինչպէս՝ Ֆրանսերէնի, իտալերէնի, ռուսերէնի¹: Հայերէնի քննութիւնը այդ բնագաւառում բաւականին յետ է մնացել, եւ լեզուաբանական աշխարհագրութիւնը՝ որպէս հետազօտական մի մեթոդ, որի օգնութեամբ կարելի է ուսումնասիրել լեզուական երեւոյթների տարածական բաշխման օրինաչափութիւնները, ուշ է սկսել կիրառուել հայագիտութեան մէջ:

Հայերէնի բարրապահիտական ատլասի (Ատլաս) ստեղծման ուղղութեամբ առաջին փորձը կատարել է Հրաչեայ Աճառեանը (1876-1953), որի համար հեռաւոր երազանք է եղել ատլասի կազմումը. «Շատոնց մտադրութիւն ունէի կազմելու հայ բարրապահներու լիակատար քարտէզը, ուր մինչեւ իսկ ամէն մի գիւղի տեղը որոշուէր բարրապահին խմբի մէջ: Ֆրանսիացիք ահա նոր ամբողջացուցին Ֆրանսիայի լեզուաբանական արլասի մը հրատարակութիւնը, որուն ձեռնարկած էին քանի մը տարիէ ի վեր: Ամբողջը կը ձեւացնէ 1750 քարտէզներու ժողովածու մը, ուր ամէն մի բառ նշանակուած է, թէ ինչ ձեւ առած է ամբողջ Ֆրանսիայի զանազան կողմերը: Այս տեսակ խոշոր ձեռնարկութիւններ մենք մեր երազին մէջ ալ չպիտի տեսնենք: Բայց լեզուաբանական պարզ քարտէզ կարելի էր կազմել»²:

Աճառեանը կատարում է իր առջեւ դրուած խնդիրը՝ Հայ Բարրապահիտութիւն աշխատութեանը կցելով «Հայոց Խօսած Լեզուներու Ու Բարրապահներու Քարտէսը», որը ներկայացնում է 337 հայաբնակ վայր, որոնց ճիւղային պատկանելութիւնը ցոյց է տրուում պայմանական նշանների օգնութեամբ:

1972ին լույս է տեսնում Գէորգ Զահուկեանի (1920-2005) Հայ Բարբառագիտութեան Ներածութիւն աշխատութիւնը, որտեղ բարբառների դասակարգումը կատարուած է հարիւր Հնչիւնաքերականական տարբերակիչ յատկանիշների հիման վրայ:

Նախապէս Հեղինակի նպատակն է եղել Հայերէնի բարբառների քննութիւնը կատարել լեզուաբանական աշխարհագրութեան մեթոդներով: Նման դէպքում, ըստ Հեղինակի, այդ ուսումնասիրութիւնը. «...կը դառնար հայ բարբառագիտական ատլասի կազմման իւրատեսակ նախափորձ, կը նպաստէր հայ բարբառները աւելի մեծ մասշտաբով նկարագրելու եւ քարտէզագրելու գործին»³: Սակայն բնակչութեան տեղաշարժերի հետեւանքով խախտուած բարբառային յատկանիշների սահմանների եւ բարբառային միաւորների փոխարարելութեան որոշման յստակ եւ ստույգ չափանիշների բացակայութիւնը Հեղինակին հնարաւորութիւն չեն տուել իրագործելու իր սկզբնական նպատակը: Յիշեալ եւ այլ հարցերի ճշգրիտ բացայայտման ձգտմամբ Զահուկեանը հիմնադրել է բարբառագիտական մի նոր գիտակարգ, որը նա պայմանականօրէն կոչել է վիճակագրական բարբառագիտութիւն⁴:

Զահուկեանի յիշեալ աշխատութիւնն, անշուշտ, մեծ դեր է կատարել եւ նպաստել է Հայ իրականութեան մէջ բարբառների ուսումնասիրութեան նոր եղանակներին անցնելուն եւ լեզուաբանական աշխարհագրութեան յետագայ զարգացմանը, ինչպէս նաեւ Հայերէնի բարբառագիտական ատլասի կազմման աշխատանքները սկսելուն:

Ատլասի կազմման գործընթացը Հայ իրականութեան մէջ սկսուել է 1975ին:

1972ին Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Լեզուի Ինստիտուտում ստեղծուել է բարբառագիտութեան բաժին, հայոց լեզուի պատմութեան եւ բարբառագիտութեան երախտաւոր Յովհաննէս Մուրադեանի (1920-1986) ղեկավարութեամբ: Նրա նախաձեռնութեամբ էլ սկիզբ է դրուել Ատլասի ստեղծման աշխատանքներին: Այդ տարիներին քննարկուել են Հայերէնի բարբառների յետագայ ուսումնասիրութեան հետ կապուած բազմաթիւ հարցեր: Նպատակադարձար է համարուել Հայերէնի բարբառների քննութիւնը կատարել լեզուաբանական աշխարհագրութեան մեթոդներով:

Հայերէնի բարբառների յետագայ ուսումնասիրութեան ընթացքում լեզուաբանական աշխարհագրութեան մեթոդների կիրառման անհրաժեշտութիւնը պայմանաւորուած էր Հայ բարբառագիտութեան մէջ գոյութիւն ունեցող որոշ սկզբունքների տեսական եւ պատմական հիմքերի, բարբառների, ենթաբարբառների եւ խօսուածքների միմեանց նկատմամբ ունեցած փոխարարելութիւնների ճշգրտման որոշակի չափանիշների, ինչպես նաեւ որոշ բարբառային միաւորների վերաբերեալ տեղեկութիւնների իսպառ բացակայութեամբ:

Ակնյայտ էր, որ վերոնշեալ հարցերը յստակ պարզաբանում կարող էին ստանալ միայն Ատլասի առկայութեան պայմաններում:

Նկատի ունենալով, որ Ատլասի ստեղծման համար անհրաժեշտ էր կատարուելիք աշխատանքների մի քանի փուլ, դրանք սկսեցին իրականացուել յաջոր-

դարար, փուլ առ փուլ՝ հարկ եղած դէպքում նաեւ կիրառելով դրանց միաժամանակեայ կատարումը:

Առաջին փուլի հիմնական խնդիրը հնչիւնական, բառային ու քերականական այն հիմնական յատկանիշների ընտրութիւնն էր, որոնցով յետագայում պիտի որոշուէին հայերէնի բարբառների՝ միմեանց նկատմամբ ունեցած ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները:

Բարբառային տարբեր տարածքներին յատուկ առաւել ընդունչ զուգարանութիւնների ընտրութիւնը հնարաւորութիւն տուեց 1877ին հրատարակել Հայերէնի Բարբառագիտական Ատլասի Նիւթերի Հաւաքման Ծրագիրը (Ծրագիր) խիստ արժէքաւոր աշխատանքը, որը հիմնականում կազմել է Մուրադեանը: «Քերականական Չուգարանութիւններ» բաժնի կազմութեանը նրան օգնել են Ահարոն Գրիգորեանը, Դարիկօ Կոստանդեանը եւ Անահիտ Հանէեանը:

Ծրագրի հրատարակումից յետոյ մշակուեցին բարբառային նիւթի հաւաքման եւ գրանցման որոշակի սկզբունքներ:

Լեզուաբանական աշխարհագրութեան մէջ ընդունուած է այն տեսակէտը, որ բարբառային երեւոյթները կենտրոնից դէպի ծայրամասերը շարժւում են հաւասարաչափ: Ըստ Չէյմբրըզի՝ «If we travel from village to village in a particular direction, we notice linguistic differences which distinguish one village from another. Sometimes these differences will be larger, sometimes smaller, but they will be cumulative. The further we get from our starting point, the larger the differences will become»⁵⁰:

Առաջնորդուելով այս դրոյթով՝ սովորաբար ատլասի համար ընտրւում է բնակավայրերի մի այնպիսի ամբողջութիւն, որի վրայ նշուած կէտերը միմեանցից գտնւում են համաչափ հեռաւորութեան վրայ: Նման պարագայում անհրաժեշտ չէ լրացնել բոլոր բնակավայրերի խօսուածքները: Սակայն յիշեալ սկզբունքը ընդունելի է ոչ բոլոր լեզուների համար: Այն կարող է կիրառուել միայն այնպիսի բարբառների դէպքում, որոնց կրողները տեղաշարժերի չեն ենթարկուել:

Ատլասի բնակավայրերի ընտրութեան վերոյիշեալ մօտեցումը ընդունելի չէ հայերէնի բարբառների համար, քանի որ հայ ժողովրդի բազմաթիւ գաղթերն ու տեղահանութիւնները փոխել են հայերէնի բարբառների տեղադրութեան նախնական պատկերը: Ինչպէս նշում է Մուրադեանը. «Հայերէնի ատլասի համար ամենաճիշտ սկզբունքը՝ անխտիր բոլոր հայախօս բնակավայրերը հարցման ենթարկելն է, անկախ այն բանից, թէ այդ բնակավայրերը կը մտնեն քարտեզների մէջ, թէ ոչ: Այդ ձեւով նիւթերի հաւաքումը մի կողմից հնարաւորութիւն կը տայ յայտնաբերելու իրենց բնօրրանից կտրուած ու այլուր տեղափոխուած բարբառային միաւորները, որոնք քարտեզագրման ժամանակ մանրամասնօրէն կը սշակուեն, կը տեղադրուեն իրենց պատմական միջավայրում, միւս կողմից՝ համատարած հարցումից յետոյ դժուար չի լինի քարտեզների համար ընտրել աւելի տիպական բնակավայրերը ըստ դրանց

բարբառային մերձադրութեան աստիճանի եւ դրանով իսկ ապահովել բնականայրերի ցանցի անհրաժեշտ խտութիւնը»⁶:

Նկատի ունենալով վերոյիշեալը՝ Հարցման ենթակայ ելակէտային միաւորը համարուել է ոչ թէ բարբառը, այլ կոնկրէտ բնականայրի խօսուածքը, եւ նիւթերը սկսել են հաւաքուել բոլոր հայաբնակ վայրերից:

Անվիճելի է, որ բարբառային նիւթի հաւաքումը կարեւորագոյն եւ երկարատեւ գործընթաց է, միաժամանակ՝ այն անհրաժեշտ գործօնն է, առանց որի անհնար է իրականացնել Ատլասի կազմումը: Ատլասի համար նիւթերի հաւաքման աշխատանքները բարբառագիտութեան բաժնի աշխատակիցների կողմից սկսուել են 1977ին: Դրանք կատարուել են գիտարշաւների միջոցով, որոնց ընթացքում ուսումնասիրուել են տուեալ տարածքի բոլոր բնականայրերը: Բարբառային միաւորների գրանցումը կատարուել է ըստ *Ծրագրի*, որը Ալբերտ Խաչատրեանի կարծիքով. «...ստեղծուած է բարբառագիտութեան զարգացման արդի մակարդակով, նրանում ոչ միայն լիովին հաշուի է առնուած ուրիշ լեզուների համանման հարցարանների փորձը, այլեւ հարստացուած ու կատարելագործուած են դրանց կազմման սկզբունքներն ու կառուցուածքային որոշ կողմեր»⁷:

Ընդունուած է Ատլասի նիւթերի հաւաքման համար կազմել հարցարաններ, որտեղ լեզուական յատկանիշները ներկայացուած են որպէս հարցեր: Ատլասի *Ծրագրի*ը տարբերուում է միւս լեզուների համար կազմուած հարցարաններից, քանի որ այստեղ լեզուական երեւոյթները ներկայացուած են զուգարանութիւնների ձեւով, որը Մուրադեանի կարծիքով «...ոչ միայն կանխորոշում է ապագայ ատլասի բովանդակութիւնը, այլեւ կիսով չափ հեշտացնում է նիւթերի հաւաքման, դրանց մշակման ու քարտէզներ կազմելու աշխատանքները»⁸:

*Ծրագրի*ը այլ լեզուների համար կազմուած հարցարաններից տարբերուում է նաեւ նրանով, որ այստեղ խախտուած է լեզուական յատկանիշների ընդունուած յաջորդականութիւնը. այն սկսուում է բառային եւ աւարտուում Հնչիւնական զուգարանութիւններով: *Ծրագրի*ի նման կառուցուածքը բացատրուում է այն փաստով, որ սխալների հաւանականութիւնը գրանցման սկզբում աւելի չափ է, քան վերջում, երբ գրանցուող խօսուածքը արդէն ծանօթ է լրացնողին: Իսկ «Բառային Զուգարանութիւններ» բաժնի համար տուեալ բառաձեւը Հնչիւնարանօրէն ճիշտ ներկայացնելը թէեւ կարեւոր է, սակայն էականը տուեալ հասկացութեան համար գոյութիւն ունեցող բարբառային տարբերակների հաւաստի եւ ստոյգ գրանցումն է:

Կայ նաեւ մէկ այլ պատճառ: Յաճախ բարբառախօսներին պէտք է համոզել սկսած աշխատանքը յաջողութեամբ աւարտելու համար, քանի որ ծրագիրն ընդարձակ է, եւ մէկ խօսուածքի գրանցումը տեւում է 6-7 օր, հետեւաբար. «Բառային զուգարանութիւնները, լինելով «Ծրագրի» առաւել հետաքրքիր ու հեշտ ընկալելի բաժինը, շարժում են տեղեկատու անձանց հետաքրքրասիրութիւնը, նրանց հոգեկան աշխարհում արթնացնում են առանձնակի ապրումներ, յուշեր ու տպաւորութիւններ, պարզելում են լեզուագագոյնութեան հրճուալից

պահեր եւ արուող գործի նկատմամբ առաջացնում են որոշակի ոգեւորութիւն»⁹:

Ծրագիրը կազմուած է բառային, քերականական եւ հնչիւնական գուգարանութիւններն ընդգրկող բաժիններից:

Առաջին բաժինը՝ «Բառային Զուգարանութիւններ», կազմուած է երկու մասից՝ «Հասկացական-բառանուանողական Զուգարանութիւններ» եւ «Բառիմաստային Զուգարանութիւններ»:

«Հասկացական-բառանուանողական Զուգարանութիւնների» խնդիրն է պարզել բառային նոյն միաւորի դիմաց տարբեր վայրերում գործառող տարբերակները: Այն ընդգրկում է 478 յօդուած՝ 1-478: Հասկացութիւնները ներկայացուած են ըստ իմաստային դաշտերի՝ բնութեան երեւոյթներ, բոյսեր, գործիքներ, հագուստ, գրադմունք եւն: Իւրաքանչիւր յօդուած կազմուած է տուեալ հասկացութեան գրական անուանումից, բառաշարքից, որի մէջ մտնում են այդ հասկացութեան մինչ այդ յայտնի բարբառային տարբերակները եւ հասկացութեան իմաստը պարզարանող օրինակից: Այսպէս՝

288. Դառն - դառը, աղու, լեղի:

Կորիզը դառն է¹⁰:

Յօդուածում բերուող բառաշարքը, սակայն, սպառիչ չէ, եւ գրանցումների ընթացքում արձանագրուած են նորանոր տարբերակներ:

Եթէ գրական լեզւում տուեալ հասկացութեան իմաստը բառային անուանում չունի, այս դէպքում յօդուածը սկսւում է հասկացութեան բովանդակութիւնը բացատրող բառակապակցութեամբ, որից յետոյ տրւում են բարբառային տարբերակները: Այսպէս՝

23. Սենեակում պատի մէջ բողած, երեսը բաց պահարան - պատրիհան, ակնատ, աչկունք, խըլուակ¹¹:

Վերոյիշեալ մասի գուգարանութիւնները լրացուել են՝ նախ նշելով գուգարանութեան թուահամարը, ապա՝ տուեալ հասկացութեան գրական եզրը, որից յետոյ գիտական տառադարձութեամբ տրւում է բարբառային տարբերակը, այնուհետեւ՝ նախադասութիւնը, այսպէս՝

187. Թռչուն - հաւկ

Հաւկը հաւգիտ գաճէ¹²:

Եթէ որեւէ խօսուածքում տուեալ հասկացութեան համար գործածուած են մէկից աւելի տարբերակներ, ապա բոլորը գրանցւում են՝ տալով լրացուցիչ տեղեկութիւններ:

Բառային գուգարանութիւնների երկրորդ՝ «Բառիմաստային Զուգարանութիւններ» հատուածի խնդիրն է պարզել բառային նոյն միաւորի իմաստային տարբերութիւնները բարբառախօս վայրերում: Այն բաղկացած է 80 յօդուածից /479-559/:

Յիշեալ բաժնում նախապէս տրւում է գուգարանութիւնը, որից յետոյ նշւում են տուեալ հասկացութեան բարբառային իմաստները, այսպէս՝

517. Դեղ – 1. Բուժման միջոց: 2. Թոյն: 3. Սկնդեղ: 4. Քրախտ: 5. Աչքի ծարիր: 6. Պանրի մակարդ¹³:

Բառային զուգարանութիւնների երկրորդ մասի յօդուածների լրացումը կատարուել է նոյն եղանակով: միայն թէ նախ գրանցուել է տուեալ հասկացութեան բարբառային տարրերակը, որից յետոյ տրուել են զրա այն իմաստները, որոնք գործառոււմ են տուեալ խօսուածքում, այսպէս՝

517. Դեղ – տեղ – 1. Բուժման միջոց: 2. Թոյն: 3. Պանրի մակարդ¹⁴:

Մրագիրի երկրորդ բաժինը քերականական զուգարանութիւններն են, որն ընդգրկում է ձեւաբանական, մասամբ նաեւ՝ շարահիւսական յատկանիշներ: Այն կազմուած է 120 յօդուածից՝ 560-680: Այս հատուածում փորձ է արուում պարզել, թէ տուեալ քերականական իմաստի արտայայտման համար ձեւական ինչ միջոցներ են գործառոււմ բարբառախօս վայրերը: Այդ պատճառով նախ տրոււմ է քերականական իմաստը եւ դրսեւորման ձեւերը, որից յետոյ բերոււմ են օրինակներ, այսպէս՝

577. - ություն ածանցով բառերի հոլովումը՝

ախկատութուն - ախկատութինի,

պանցրութուն - պանցրութինի,

հերկէնութուն - հերկէնութինի,

ախպէրութուն - ախպէրութինի,

լէնութուն - լէնութինի,

կարճութուն - կարճութինի,

հաստութուն - հաստութինի,

ճոճութուն - ճոճութունի,

չարութուն - չարութինի,

քաջութուն - քաջութինի¹⁵

Մրագիրի երրորդ բաժնի՝ «Հնչիւնական Ջուգարանութիւններ»ի խնդիրը պատմական հնչիւնափոխութեան երեւոյթների բացայայտումն է: Այս բաժնի զուգարանութիւնները, որոնց թիւը հասնում է հարիւրի՝ ընդգրկելով 681-778 համարները, ունեն նախորդ բաժնի զուգարանութիւնների կառուցուածքը: Այստեղ եւս յօդուածի վերջում տրոււմ են տուեալ հնչիւնական օրինաչափութիւնը պարզաբանող բառեր: այսպէս օրինակ՝

741. Բառամիջի եւ բառավերջի հի դիմաց՝

ա /վ/հոդ-վրէղ, վէղ/

բ /ֆ/հոդ – ֆոդ/

Բառասկզբի հի դիմաց՝

հոյք/որք/, հոգի, հոդ, հոտ, հոտել, հոր, որս/հորս/, հոդ, հոս, հոն...¹⁶

Մրագիրի յիշեալ մասի զուգարանութիւնները գրանցելիս մեծ ուշադրութիւն է դարձուել յիշեալ բառերի բարբառային տարրերակների գիտական տառադարձութեան վրայ, այսպէս օրինակ՝

741. Ուրբիկ, խոդ, խոտ, խոտել, խօկի, խոր¹⁷:

Ծրագրի վերջում տրուած է Յովհաննէս Թումանեանի «Սուտասանը» հեքիաթը, որը գրանցուել է իւրաքանչիւր տետրի վերջում՝ տուեալ բարրառային միաւորին համապատասխան գիտական տառադարձութեամբ:

Նիւթերի հաւաքումը ըստ Ծրագրի կատարուել է ամէն մի բնակավայրի համար առանձին մէկ տետրի մէջ: Եթէ մի քանի վայրեր ունեցել են նոյն խօսուածքը, ապա դրանք ներկայացուել են մէկ տետրում՝ նշելով այդ բնակավայրերը:

Տետրի սկզբում տրուում են համառօտ տեղեկութիւններ գրանցուող վայրի, բնակիչների, խօսուածքի վերաբերեալ՝ նկատի ունենալով հետեւեալ հարցադրումները.

«1. Բնակավայրի անունը/հինը եւ նորը/, վարչական բաժանմամբ ո՞ր շրջանի/գաւառի/ մէջ է մտնում/մտել/.

2. Բնակչութեան մօտաւոր քանակը.

3. Գրանցման ենթակայ խօսուածքի կրողները տեղացիներ են, թէ՞ տեղափոխուածներ. եկուորներ լինելու դէպքում նշում է, թէ որտեղից եւ երբ են եկել.

4. Հասարակութիւնը լեզուական տեսակէտից համասեօն է, թէ՞ ոչ: Եթէ նկատուում են անհամասեռութեան երեւոյթներ, ապա դրանք ի՞նչ բնոյթի են»¹⁸:

Խօսուածքը լրացնողը իր մասին եւս յայտնում է որոշ տեղեկութիւններ՝ նշելով նաեւ այն փաստը, թէ տուեալ բարրառային միաւորը իր մայրենի՞ խօսուածքն է, թէ՞ անձանօթ է:

Տեղեկութիւններ են տրուում նաեւ գրանցման աղբիւրի՝ բարրառախօսների մասին, մանրամասն նշում են նրանց կենսագրական տուեալները, բարրառի իմացութեան աստիճանը:

Առ այսօր ըստ Ծրագրի լրացուած է մօտ 500 բարրառային միաւոր Հայաստանի արեւելեան եւ արեւմտեան տարածքներից: Ինչպէս արեւելեան, այնպէս էլ արեւմտեան վայրերի նիւթերը հաւաքուած են Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում: Արեւմտեան տարածքի բարրառային միաւորները գրանցուել են 1915ից յետոյ Արեւելեան Հայաստան եկած գաղթականների օգնութեամբ, որոնք յաճախ տուեալ բնակավայրի միակ բնակիչն են եղել, հետեւաբար բարրառային միաւորի միակ կրողը:

Ակնյայտ է սակայն, որ միայն Հայաստանի Հանրապետութիւնում օթեւան գտած մարդկանց օգնութեամբ հնարաւոր չէ լրացնել Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի բոլոր (կամ գոնէ մեծ մասի) հայաբնակ վայրերի բարրառային միաւորները: Ուստի նկատի ունենալով Ատլասի կարեւորութիւնը եւ արեւմտահայ խօսուածքների մասին տեղեկութիւններ ստանալու հնարաւորութիւնների օրէցօր նուազումը, առաջնահերթ խնդիր է դառնում արտասահմանեան երկրներում ապաստանած մարդկանց օգնութեամբ արեւմտահայ վայրերի բարրառային միաւորների գրանցումը:

Թէեւ նիւթերի հաւաքումը դեռ աւարտուած չէ, սակայն ծրագրի կառուցուածքը հնարաւորութիւն է տալիս եղած նիւթերի հիման վրայ անցնել զուգահեռութիւնների քարտէզագրմանը:

Արդէն սկսուած են Ատլասի նիւթերի քարտէզագրման աշխատանքները, մշակուած են որոշակի սկզբունքներ՝ հաւաքուած հսկայածաւալ նիւթի դասակարգման, համակարգիչների մէջ ներածման եւ քարտէզների կազմման¹⁹:

Քարտէզագրման փուլի աշխատանքներին մեծ օգնութիւն է ցոյց տալիս Լէյդէնի Համալսարանի պրոֆեսոր, Հայագէտ Ե. Վայտէնբերգը, որը գիտակցելով դրա կարեւորութիւնը եւ նշանակութիւնը հայագիտութեան բնագաւառում, անում է ամէն հնարաւոր բան՝ օր առաջ Ատլասը պատրաստ տեսնելու ցանկութեամբ:

Նախատեսուած է, որ Ատլասի համար կը կազմուի մէկ հիմնական քարտէզ, որը կը ներկայացնի Հայաստանի բարրառային պատկերը 1914ի դրութեամբ, որտեղ նշուած կը լինեն քարտէզագրման ենթակայ բոլոր բնակավայրերը: Յաջորդ քարտէզում բնակավայրերը կը ներկայացուեն համարակալուած, որին կից կը տրուի քարտէզագրուող բնակավայրերի ցուցակը՝ իւրաքանչիւր բնակավայրին յատկացուած համարով: Սրանց կը յաջորդեն բառային, քերականական եւ հնչիւնաբանական յատկանիշները դրսեւորող քարտէզները, որոնք կը կազմուեն լեզուական այն նիւթի հիման վրայ, որը հաւաքուած է *Ծրագրի* տուեալ յօդուածին համապատասխան:

Վերոնշեալ քարտէզներից իւրաքանչիւրի վերնագրում կ'արտացոլուի քարտէզագրուող զուգահեռութեան բովանդակութիւնը, իսկ պայմանական որոշակի նշանների օգնութեամբ ցոյց կը տրուեն դրանց տարածման սահմանները: Ատլասը կ'ունենայ մօտ 800 լեզուաբանական քարտէզ, որոնցից իւրաքանչիւրը կ'ունենայ նաեւ նիւթի վերաբերեալ լրացուցիչ տեղեկութիւններ հաղորդող բացատրութիւններ:

Ատլասը կ'արեւորուում է բարրառային նիւթով, նիւթի հաւաքման սկզբունքներով, տուեալների բազմազանութեամբ, բարրառ-գրական եզր դրսեւորումների իւրօրինակութեամբ, նաեւ կորստեան վտանգի առջեւ կանգնած արեւմտահայ բարրառների գոնէ պահպանուած վիճակի ամրագրմամբ եւ բարրառային հսկայածաւալ նիւթը անդառնալի կորստից փրկելու փաստով:

Հայերէնի բարրառագիտական ատլասի օգնութեամբ կը ճշտուեն բարրառային միաւորների փոխարարերութիւնները, հայերէնի բարրառների դասակարգման սկզբունքները, կը բացայայտուեն բարրառային կարեւոր յատկանիշների ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները: Այն, գիտական շրջանառութեան մէջ դնելով նոր տուեալներ, եզակի փաստեր, կը նպաստի հայերէնի բարրառների ուսումնասիրութեանը, հնարաւորութիւն կը տայ պարզելու բարրառախօս վայրերի պատմական ընդհանրութիւնները, աւելի ստոյգ ու ճշգրիտ մեկնաբանելու լեզուական փոխազդեցութիւններն ու իրականութիւնները:

Լեզուարանական նշանակութիւնից բացի Ատլասը կ'ունենայ նաեւ պատմական եւ մշակութային արժէք: Նրա օգնութեամբ հնարաւոր կը լինի լուսարանել ոչ միայն բանասիրական, լեզուարանական, այլեւ պատմագիտական, ազգագրական եւ բազմաթիւ այլ հարցեր:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Տե՛ս՝ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս (Ուսումնասիրութիւններ եւ Նիւթեր), մաս 1, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 9-16:
- ² Հրաչեայ Աճառեան, Հայ Բարրառագիտութիւն, Մասկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911, էջ 14:
- ³ Գէորգ Զահուկեան, Հայ Բարրառագիտութեան Ներածութիւն, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1972, էջ 13:
- ⁴ Զահուկեան, էջ 14:
- ⁵ J. K. Chambers, P. Trudgill, *Dialectology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, էջ 6:
- ⁶ Տե՛ս՝ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս, մաս 1, էջ 21:
- ⁷ Տե՛ս՝ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս (Ուսումնասիրութիւններ եւ Նիւթեր), մաս 2, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1985, էջ 8:
- ⁸ Տե՛ս՝ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս, մաս 1, էջ 6:
- ⁹ Տե՛ս՝ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս, մաս 2, էջ 17:
- ¹⁰ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլասի Նիւթերի Հաւաքման Ծրագիր, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 52:
- ¹¹ Նոյն, էջ 27:
- ¹² Հասպատան գիւղ, Աղբակ գաւառ, Ատլասի անտիպ նիւթեր, տետր 316:
- ¹³ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլասի Նիւթերի Հաւաքման Ծրագիր, էջ 73:
- ¹⁴ Դերըկ գիւղ, Բիթլիս գաւառ, Ատլասի անտիպ նիւթեր, տետր 319:
- ¹⁵ Հօրմօրուր գիւղ, Վերին Հայոց Ձոր գաւառ, տետր 318:
- ¹⁶ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլասի Նիւթերի Հաւաքման Ծրագիր, էջ 128:
- ¹⁷ Զենիս գիւղ, Վան, Ատլասի անտիպ նիւթեր, տետր 320:
- ¹⁸ Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլասի Նիւթերի Հաւաքման Ծրագիր, էջ 11-12:
- ¹⁹ Հայերէնի բարրառագիտական ատլասի կազմման սկզբունքները ներկայացուել են Մուրադեանի կողմից զեռեւս 80ականներին (Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս, մաս 1, էջ 22-24):

GERMAN-TURKISH ENCOUNTERS OVER THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS

INGRID LEYER SEMAAN

Among the millions of guest workers, refugees, asylum seekers, and other wanderers that have made the Federal Republic of Germany their home, some estimates will tell us that there are perhaps 25,000 ethnic Armenians while others go up to about 40,000. In either case, is it too small a minority to bother about?

Not much is known about this small minority by the general German public. The average German might possibly recall Armenia in connection with a devastating earthquake that happened not very many years ago or the Karabagh conflict. There is the stereotype of the "Ugly Armenian", the brother of the Wandering Jew, that haunts a number of the travel books and novels that have provided the staple diet for generations of young German readers. Our average German might also recall from history lessons that the great emperor Frederic Barbarossa died during one of the Crusades somewhere in Armenia. But that happened centuries ago. Concerning more recent events, the media have been reporting now and then that there was much bloodshed on Turkish lands during the early decades of the last century, but how can one be sure about who did what to whom? All this happened, after all, in far away places and a long time ago. Isn't it true that the Turks suffered at the hands of their rebellious minority populations of Greeks and Armenians - at least that is what the Turkish neighbors, "unsere tuerkischen Mitbuerger" (our Turkish fellow citizens), the newcomers to Germany - are saying.

The image of the Armenians in Germany tends to be very prejudiced in favor of the Turks, and the political and economic pressure exerted by Ankara on the German government and private institutions, as well as the sheer power of the public opinion of the great majority of the possibly more than five million of Turks living in Germany, are trying to do their best to keep it that way. And a good host, no matter what, respects the sensitivities of his guests and often overlooks things that are annoying. Thus Turkish pressure has, especially in recent decades, become very forceful. It is the purpose of this paper to examine some of the more high profile instances in which this Turkish stranglehold on German public and political life has manifested itself, especially as far as the recognition of the Genocide of the Armenians is concerned.

Anti-Turkish sentiments in Germany are rampant, and the names of towns like Moelln, Solingen, and Hoyerswerda¹ exemplify a new wave of xenophobia that has swept over the country. Yet, at the same time, things Turkish do exert a strange fascination over the imagination of the general public. German tourists flock to the Turkish Riviera while German gourmands, both at home and abroad, have discovered the delights of Turkish cuisine. As we all know, travel supposedly

broadens the mind, and the appreciation of our neighbors' food is the first and a very important step towards accepting them and their culture. Nevertheless, there are the latent fears buried deep in the collective European "psyche" of the Other, the Turk, who for centuries threatened the very existence of a Christian Europe. The victory over the Ottoman fleet during the Battle of Lepanto in 1571 and the final defeat of the Turks at the walls of Vienna on September 12, 1683, certainly are two of the high points in European history. But the fear lingers on; I recall the tradition that goes back to Luther's times (1483-1546) of what is called the "Tuerkenlaeuten" in large parts of rural Bavaria and Franconia. It is the daily tolling of church bells one hour before noon to warn the public to beware of the Turkish danger. Turkey and Germany—it certainly has been a complicated and complex relationship, at which I can only hint but of which we must be aware.

Mutatis mutandis. The Age of Enlightenment did much to exorcise some of these dark fears of the religious and ethnic Other coming from the East; the new philosophies of tolerance and understanding shamed many Europeans for not having opened their hearts and minds to the "Noble" and wise man from the East. Which educated and sensitive modern Germans at one point or other in their lives have not fallen under the spell of the grand figures of Gotthold Ephraim Lessing's (1729-1781) *Nathan der Weise*, and who can forget that truly generous and forgiving ruler, Sultan Selim, of Wolfgang Amadeus Mozart's (1756-1791) opera *The Abduction of the Seraglio*? The greatest of the European heroes pale in the company of these representatives of the East. And modern Turkey, after all, is heir to such a grand tradition. These are very romantic and idealistic notions and have very little to do with reality, yet they influence and shape our thinking. The church bells, however, still toll every day, though they certainly no longer remind very many in a post-modern Germany of any danger at all.

On an official and political level, the relationship between the two countries is perhaps even more complex. A bond forged by supposed loyalty and friendship unites the two countries, often unquestioningly so on the part of Germany, with realpolitik definitely lurking somewhere in the wings. German school children are often reminded of how Turkey stood faithfully shoulder to shoulder with a defeated Germany during and after the two devastating World Wars; how Turkey served during the days of the Cold War as a bastion against the threat of Communism; and how a modern and secular Turkey can now act as a cultural bridge between Europe and the Arab world. Doesn't Turkey share a border with Iraq? The image of Turkey as a trusted friend and ally on whom one can depend in good and bad times *but* whose good will has to be cultivated with great care has for many decades guided German diplomatic and economic relations with Istanbul and later Ankara.

Turkey at the cross roads of trade, of export and import – exporting the millions of guest workers of recent times and importing German technology and military expertise even back in Ottoman Turkey and still doing so - has been a

trade partner whose good will certainly has to be cultivated. Chancellor Bismarck (1815-1898) and his contemporaries, who were haunted by nightmares of an overpopulated Germany in their daydreams opened up as new "Lebensraum", the vast Anatolian plains, to energetic and God-fearing German colonialists. That the Armenians, who were also a God-fearing people, had settled there several millennia before was a problem that could be solved with Turkish assistance when it arose; what mattered immediately was the need of a functional and efficient transport system: the Baghdad Railroad. Berlin provided the technology and the experts. The Ottoman Empire was crumbling; the army was a disgrace – Berlin again provided the technology and military experts to train, supervise, organize, even command the Turkish army to make it functional. Here arises a nagging question: How involved were these German technical and military experts, who knew their bloody business well, in the Genocide perpetrated by their "students"? The diplomatic correspondence and the eyewitness reports by Germans residing in Turkey make it obvious that these experts must have seen what was happening, yet most of them did nothing and shrouded themselves in silence.² That, too, is as great a crime as committing the act itself. The military histories of the two countries are indeed very much intertwined.

It is not the purpose of this paper to examine the shared guilt of imperial Germany and Ottoman Turkey; much has been written on the topic already.³ Unfortunately, however, the crime of silence has been compounded by each successive German government, be that government associated with Berlin, Weimar, Bonn, or the new Berlin. It is precisely this crime of silence that has determined a great part of the official relationship between Germany and Turkey as far as the Armenians are concerned. Annette Schaefer in her essay "Der Voelkermord an den Armeniern als Thema in der deutschen Politik nach 1949" summarizes the situation: "The German politicians of the Federal Republic of Germany have up till now not taken an official stand as far as the recognition and condemnation of the Genocide of the Armenians are concerned. Their attitude has always been characterized by passive acceptance and repression."⁴

The government may have been reticent in sharing information and taking a passive stance versus the Genocide; nevertheless it has been possible for the general public to gain information about their "fellow Armenian Citizen" – and that not only from their new neighbors or the prejudiced Turkish propaganda literature that is freely distributed by Ankara to university and municipal libraries abroad. Franz Werfel's novels that were publicly burnt in the days of Hitler, especially *The Forty Days of Musa Dagh*, have had a comeback. The churches had all along, through various groups and organizations, supported Armenian charitable institutions.⁵ Several universities offer Armenian studies, and there has been a number of learned and dedicated scholars who have written and lectured on the subject. Very little of this effort, however, has reached the general public.

If there is to be an awakened German interest in human rights and justice for

Armenia, it has to be initiated by the Armenians themselves. This started to happen around the mid 1980s, with the approaching 70th anniversary of the Genocide, when the international Armenian community – and the small group in Germany also – publicly demanded to have one of the great crimes against humanity recognized. The world, perhaps not enthusiastically, responded. And Germany as well.

Now and then newspapers and magazines were publishing articles that recalled former and current bloodshed and disasters and terrorist activities all somehow related to Armenians.⁶ More information was needed. And who for Germans is the best and most trusted authority on things Armenian than their very own Turkish neighbor? The latter gladly obliged; and together with their local leaders, preachers, their local newspapers and radio and TV stations – with the able assistance of Ankara of course – have ever since been keeping diligent watch over what information should be filtered down to the unsuspecting German public, which needs to be guided.

I had not realized that I needed guidance as well; I thought that the many years I had lived and worked among Armenians at Haigazian University in Beirut, Lebanon, had prepared me. With the outbreak in the early 1990s of the Karabagh conflict, there was a renewed flurry of interest in the Armenians. Thus the local Lutheran church in the town in Bavaria where I was then living asked me to give an informal lecture about Armenian history and culture. The response was not overwhelming; a handful of old ladies came – but suddenly I found myself surrounded by a good dozen vigorous young manly Turks claiming their democratic right of equal time to present “their” side of the truth and uphold their national honor. I could not see their points; nevertheless I knew I had to be careful and not provoke an incident. What, in the final analysis, did I accomplish with my effort? I failed the old ladies who wanted information and who faded into insignificance in the back of the room while I, up front, was trying to say the “right” things for Turkish ears, at the same time trying not to compromise my integrity. It was an experience not to be repeated.

My friends had tried to warn me beforehand when they raised questions and made observations like these: Why not leave such a dangerous problem alone? What good does it really do to bring up long forgotten events? Why not simply let the historians write learned footnotes about them? Why do you bother me with all this bloodshed? We Germans have enough of that in our own history – how dare we with our own history accuse others of such heinous crimes? Why should you bring up all those supposed misdeeds by those Turkish Muslims of years long past against Christians when we here and now are fighting a losing battle against our own Christians and their attitude towards the Muslim Turks? It is difficult enough to eradicate prejudice against the Turk in our own midst. By your own logic, isn't it dangerous for those 60,000 or so Armenians still remaining in Turkey if their neighbors are reminded through all your sympathy of their existence? How can

you be so sure that the Turks did all those bloody things in the first place? We know for a fact that the Turks are the most hospitable and gentle and tolerant people on earth – haven't we seen this with our very own eyes when we were tourists in Antalya on the Turkish Riviera? Maybe you have gotten the facts wrong. Anyhow, we Germans now should concentrate on overcoming and atoning for the sins committed on German soil against the Turks. My friends, for once, were very much in agreement with the politicians in Berlin. One cannot help but get the feeling that should one in Germany like to express interest in or sympathy for the Armenians, one has to ask for Turkish indulgence and permission first. That was the experience of the sister of a former colleague of mine at university. She had been sent by the Lutheran church as social worker to Jerusalem. There she became fascinated by the Armenian Quarter. When her term was up, she visited eastern Anatolia and back in Europe deepened her relationship with Armenian history and culture by visiting the Armenian monasteries in Venice and Vienna. She then recorded her memories in the book *In jedem Kreuz ein Lebensbaum: Aus Armeniens Erbe und Gegenwart* (1988). Her name is Lore Bartholomaeus. There is very little, if anything at all, in her book that could possibly undermine Turkish national honor – perhaps it was the haunting memories of her visit to the Island of Aghtamar in Lake Van and its crumbling cathedral, always closely watched over by Turkish security eyes and machine gun muzzles? Be that as it may, I know from her brother that for quite a while after the book was published, she was nightly harassed by obscene telephone calls and threats, even death threats. Her book did not appeal to the Gray Wolves, a Turkish terrorist organization outlawed in Turkey but, it seems, tolerated in Germany.

Living with death threats – this also came to be the experience of one of the most dedicated modern German Armenophiles: the novelist and journalist and television producer Ralph Giordano.⁷ As he says of himself, he "discovered" the Armenians rather late in life since he had first to come to terms with his own past and with that of his family. Giordano belongs to an old Jewish family that has been at home in Hamburg for centuries.

On April 21, 1986, between 9:05 and 9:45, the viewers of the *First German TV Program* could watch his documentary: *Die Armenische Frage existiert nicht mehr...Tragoedie eines Volkes*. (The Armenian Question no longer exists...The tragedy of a people). More than six million viewers watched the documentary; what they saw provided for most of them a revelation. They simply had not known the facts of the Genocide; had not known how much the Germany of their grandfathers had been involved; had not known who all those strange Christians were to begin with. Many viewers had been so impressed that they wanted to see the film again – that, of course, was not to be. Long before the TV magazines carried the programs for April, local Turkish pressure groups and emissaries from Ankara had tried to hinder by any means the TV station from broadcasting such anti-Turkish slander and defamation, as they called it. Naturally they had not

previewed the program, yet they "knew" all about its contents well it in advance and were publicly outraged. The directors of the television station were men of character who remained adamant and refused to compromise and cancel the program, even though the government strongly urged them to reconsider. When the request was made for another showing, Bonn however entered the picture forcefully. The government likes to oblige its Turkish brother.

The Turkish embassy in Bonn had somehow gotten the information long before the German TV magazines had printed about what was to be presented on the screen that evening in April. Its staff then vented their anger loudly to local German government officials and the directors of the *First German TV Program*. The latter then called on Giordano to use his diplomatic skills and calm down the situation. Giordano tells how he paid the authorities in the Turkish embassy in Bonn-Mehlem a visit to confront the "opposition" from the very beginning of the planning sessions with the facts and outline of the documentary. The producer was politely received and was given coffee along with an introduction to the "correct" Turkish version of the "genocide" as well as lots of Turkish propaganda material to ponder over on his way home. Then, about a week later, the harassment over the telephone, the death threats, started.

The day after the broadcast, the Turkish community of Cologne, where the TV station is located, took to the streets, and many thousands of young and old, of male and female Turks vented their anger and outrage under the windows of Giordano's office. He recalls that he had never before seen so much blind and stupid anger and hatred anywhere. But what scared him to the marrow of his bones and reminded him of Hitler-times was the constantly repeated cry of "Yahuda assili...Ralph Giordano!"

He did survive the months of harassment, but Giordano is no longer able to make a statement about the Armenians and the Genocide on German television and broadcast it during prime time. No matter; he did have one chance to do so. The German public reacted enthusiastically, and there were even a dozen or so timid Turkish voices that thanked him over the telephone for telling them the truth about their country's history - timid because they could not identify themselves because they, too, should take the threats of the Gray Wolves and similar fanatics seriously.

It turned out that Giordano had done good pioneer work. On April 25, 2005, the TV station *3sat* broadcast two documentaries, one about the activities of an Armenian choir in Paris, the other providing background information to "Franz Werfel-*Die 40 Tage des Musa Dagh*". The following evening the same channel showed the movie *Ararat* featuring Arsinee Khanjian. The choice of these films and their being broadcast, if not exactly on April 24, did demonstrate daring, though the choice of time did less so. On both evenings the films were shown after midnight, when the great majority of respectable Turkish and German citizens are asleep. Most of those viewers still awake at that ungodly hour, more than likely,

will entertain themselves with porno shows.

But let us return to the 1980s. The year is 1987 and the place the Hauptfriedhof of Stuttgart, located in Stuttgart/Bad Cannstadt. In one of its corners of this vast cemetery about fifty Armenians have been laid to rest. Now in the spirit of commemoration following the activities of the 70th anniversary of the Genocide, the Stuttgart Armenian community wanted to erect a simple granite block with an inscription to recall the year 1915 in their section of the cemetery. They had applied properly, informed all the authorities, paid the fees, and submitted the text of the inscription. Permission was granted, though Dr. Manfred Rommel, Lord Mayor of Greater Stuttgart, objected to the date and decided that the inscription should be shortened and state no more than "In memory of the victims of the Armenian people" in both Armenian and German. He had to trust the Armenians that they would play no tricks on him when they translated these words into Armenian. And so the stone was erected. This innocent act, however, proved to be round one of a vicious war of words and accusations and threats that often degenerated into farce and, on the level of language, often skirted the obscene. The feud, nevertheless, added entertainment and spice to the newspapers of the region of Stuttgart throughout the somewhat dull summer months. It is inexcusable that this had to happen at the expense of the memory of so many dead.

I pursued the ups and downs of this feuding as reported in the summer months of 1987 by the *Heilbronner Stimme*. The following is a somewhat bowdlerized paraphrase/summary of these reports.

It is not clear how the Turkish community had been informed about the stone, but when the then most respected living member of the Turkish community in Stuttgart, the Consul General Rasit Gueren, on his tour of inspection of the German *champs du mors* had espied the stone and the word "jeghern" on it, which he interpreted as "genocide", his Turkish sense of honor was outraged. He expressed his feelings in a strongly worded letter to Dr. Rommel. The Turkish gentleman turned out to be not only an expert interpreter of the Armenian language but of German law pertaining to tombstones as well. He freely referred to paragraphs and sub sections in the local law books against which both the German officials and Armenians had offended. He minced no words as he accused the German authorities of being derelict in the carrying out of their duties and having encouraged anti-Turkish feelings. And all this in a grave yard where innocent Turks are buried as well!

Rommel did not need any reminder, and he enthusiastically entered the ensuing controversy on the Turkish side. He reminded everyone that he had not been sympathetic to the Armenian request for the erection of the memorial in the first place, and when "they", i.e., the Armenians, had wanted to mark the date April 24, 1915, he had refused to give his permission. He knew only too well how upset his fellow Turkish citizens would be – though he did not have all the background information why they should be so offended. Still, he had been

generous when he had allowed "them" to add the inscription. How ungrateful "they" had turned out to be!

One just couldn't trust those "sly" Armenians, especially that Grigor Minassian, though he might be one of the most prominent members of the Armenian community in southern Germany. "They" had abused German generosity, and though "they" were told not to, "they had gone ahead and had put the controversial date in bronze numbers" on the stone anyhow. The German authorities had espied this offense all by themselves – without Turkish help. They could not tolerate such a misdemeanor, such an offence against Turkish sensibilities, and the numbers were ripped out of their sockets. Now "they" had sneaked in this word "jeghern" that caused so much grief to our poor maligned Turkish neighbors. The stone should go! It should be carted away – that would be expensive – or it could be stored in a tool shed, if the Armenians were to bear the cost. Better yet: Let it be dumped into a pit! Thus the battle raged on, and accusations were thrown wildly back and forth.

Soon not only Germans and Turks and Armenians on the local level were involved. If "those" foreigners wanted to make a political statement, a German graveyard was not the place to do so. Let "them" do it on the streets; or better yet, let "them" do it in Anatolia where they belong. Let "them" split their heads there – thus the graveyard authorities. German cemeteries really belong to Germans, and only this group can in extreme cases use them to make a political statement. Of course the Jews are welcome to commemorate their dead and the Holocaust on German consecrated soil – after all, Germans have to atone for their collective guilt – but just any "foreign injustice" should under no circumstances be remembered there. If we were to give in to the Armenians, pretty soon "the American Indians might demand the right to erect memorials in German cemeteries to commemorate their genocide at the hands of the Americans"! What an outrage that would be! These latter sentiments were uttered by the Lord Mayor of Stuttgart himself. The wisdom expressed by Manfred Rommel in this affair did not add much honor to the "house" of Rommel; the then Lord Mayor is the son of the general who fought in North Africa during WWII.

Eventually the officials in charge of the cemetery came to realize, this time with the help of properly certified translators, that they had been fooled by a "wily" Turk when the Consul General had translated the word "jeghern" as "genocide". No apology went to the Armenian community, and the stone remains in its place with gaping holes in the granite where the date had once been.

At least the stone remains - other earlier efforts to commemorate the Genocide had not been successful. The Berlin based radio station *RIAS* - a station called into being and funded by the US military forces - had planned a program for May 22, 1985, entitled *Der geleugnete Voelkermord - das Schicksal der Armenier 1915* (Genocide Denied - The Fate of the Armenians). Despite the protests of the director of the station and his board, the broadcast was cancelled. The Turkish

consul in Berlin had protested to the US military authorities, who represented the final authority over the radio station. Similarly, the symposium planned by the *Evangelische Akademie Muelheim* came to naught. The Turkish consul stationed in Essen visited in early spring of 1985 the director of the academy, and nothing further was heard about any Armenia symposium.⁸

The old Hanseatic town of Bremen fared a bit better, but she was to have her share of trouble as well.⁹ Bremen in 1985 - with a population of about half a million - is home to about 27,000 Turks. The church community of St. Stephani in Bremen had neglected to consult the local Turkish leadership when they planned a week-long conference to remember *Genozid und Holocaust* (April 19-24, 1985). The church authorities and Dr. Frank Boldt, the officially appointed director for political education by the Senate of the State of Bremen, discussed the project with the proper German authorities, especially with Senator Horst-Werner Franke, who approved of it. Then the organizers went ahead with their planning of the program, and the printing of the booklet that was to accompany the activities of the symposium. This was too much for all the local Turkish clubs and pressure groups, and they organized their campaign. In due time several representatives of the Turkish variant of the CIA visited the office for political education of the Sovereign State of Bremen. On April 3, Acar Germen, Turkish Consul General, personally appeared in the office of Senator Franke. The latter recorded in his notes of the day that the Turkish gentleman seemed very agitated and demanded that the Senator exert his influence to the utmost so that the conference would be cancelled. It was his duty to stifle the demands of the office for political education as well as those of the local Protestant church. The Senator was "thrashed into submission by this Turkish visitor" as the *tageszeitung - Bremen-Lokal* of April 4, 1985, reported on the front page.

Dr. Bolt was instructed to change the program, limit his participation in the activities, and was *ordered not* to participate in the press conference that had been scheduled. The booklets that were to accompany the lectures and exhibitions were impounded. Concerned German citizens, who had thought that the days of Hitler were long gone, were shocked. Turkish pressure continued.

Threatening letters were sent to anyone of importance. On the streets, fliers were handed out that expressed the deep hurt and anguish felt by the Turks of Bremen who were forced "to regard such a provocation as an unfriendly act" directed against the Turkish state. Germans were reminded that they should not put any genocide at the door of Turkey; the first genocide of the twentieth century, after all, happened in Africa when Germans slaughtered Hereros. And there was the Holocaust. What a shame that the German taxpayer's money was wasted to perpetrate lies and slander about Turkey, "our dear motherland that feels such close ties with Germany". The remarks uttered about Armenians are not fit to be repeated.

Bonn had all along been exerting its pressure as well. The Turkish foreign

secretary had visited the German capital and had vehemently protested – and Bonn happily obliged and promptly let the Senate of Bremen know that if they were to continue in their misguided behavior as far as their fellow Turkish citizens were concerned, all trade transactions of Bremen-City and Bremen-State with Turkey would be terminated. That would hurt the Federal Republic greatly but would definitely bring about the end of the once free Hanseatic town. This the city fathers and the senators could not risk, and so they played the role cut out for them by Ankara.

Their obligingness as well as their public “justification” in the meeting of the Senate on May, 15, 1985, make for one of the most unpleasant and demeaning chapters in the history of a proud city. St. Stephani did host a pale version of the conference – but as in the case of the Stuttgart cemetery, an event that was meant to honor the dead degenerated into farce and a battle of wills.

Again, Turkish permission had not been asked for when the expression “Genocide of the Armenians” was put before the European Parliament in Strasbourg. This was not the first world body that had been confronted with a proposed resolution to accept the events of 1915 as historical fact, as the first Genocide of the century. This had happened already in 1973, and the organization was the United Nations; on Turkish pressure the resolution was rejected. The World Council of Churches, on the other hand, passed in 1983 a resolution at their general assembly in Vancouver, Canada, in which Christian communities were urged to inform their congregations about the Genocide.

A report was eventually presented to one of the committees of the European Parliament concerning a political solution of the Armenian problem. On June 26, 1986, it was put to the vote; 19 members wanted to accept the resolution while 20 members were against it. Among this latter group were the two representatives of the German Federal Republic. Ankara’s emissaries had been busy again in Bonn. The leadership of the two major parties, the CDU (Christian Democrats) and SPD (Social Democrats) did appreciate the feeling of a NATO brother. Thus the representative of the SPD to Strasbourg Klaus Hensch several times went on record objecting to the use of the term “Genocide”, which should be translated into “injustice done to the Armenian people”. On several other occasions he expressed in public that the Armenian matter should never have been brought before Strasbourg at all since “the European Parliament is not a conference forum for historians”.¹⁰ After long and heated debates about the wording of the document, a resolution was finally passed on July 18, 1987.

Those delegated to the European Parliament who had fought for the cause of the Armenians, especially Jack Vandemeulebroucke – he had been responsible for drafting the report – were to learn the lesson what it means to incur Turkish displeasure. Vandemeulebroucke and his family had to live with threats, again with death threats, and could no longer go anywhere without police protection. All this happened in the heart of Europe, not in far-away Anatolia!

At the same time as the parliamentarians were preparing and debating, the Turkish community residing in Berlin on the streets and through the news media worked themselves into a frenzy of hatred over the issue.¹¹ The demonstrators on the street had found a very useful champion in the local Turkish TV channel called *Avrupa Tuerk Televizonu*. Together they indulged in an obscene orgy of xenophobia not only against the Armenians, but against Christians generally, and anyone who was so misguided as not to side with the Turkish interpretation of the "truth", especially those "arch criminals" in Strasbourg. It came to bloody demonstrations, for not all Armenians and Germans were intimidated. Other towns became involved; for instance on July 4, 1987, Nuremberg, too, experienced its share of Turkish violence. All this happened right under the very noses of the German authorities – and the government said and did nothing; they had no notion what was happening, so they claimed, since they were ignorant of the Turkish language, in which most of the campaign of hatred was conducted.

After the 80s, the encounters have been somewhat less dramatic and high profile. That, however, does not mean that the Turks in Germany – their pressure groups and clubs and news media – and the government in Ankara have slackened in diligence concerning the goings on in Germany. For instance, to mention a few, there was the incident in Karlsruhe in April 2004, the time when the city was hosting the seventeenth *European Culture Days*. The city fathers had hit on the idea to open the festivities with an exhibition entitled *Call Me Istanbul* and had included in the program a performance of Richard Kalinoski's play *Beast on the Moon*. The Turkish community objected since they and all other Turks alive would be deeply hurt and insulted if the play, which deals with the lives of two young Armenian survivors of the Genocide, was allowed to be performed. No persuasion was necessary, and the city fathers as well as the director of the *Karlsruhe State Theater* obliged immediately. They had been made to realize, through Turkish intervention, that any European culture days definitely included the Turkish community and should not provide an occasion to upset anyone, especially not "our Turkish friends", and so they conceded.¹²

In the words of Helmut Donat, "It seems that official Turkish agencies are greatly concerned to put those Germans who appear not sympathetic to the Turkish line of thinking into their proper place i.e., to limit their sphere of influence."¹³ He is referring in particular to Steffen Reiche. Reiche, in 2002 still Minister of Education of the State of Brandenburg, had been very much involved in revising the curriculum on the elementary and secondary levels in his state. One of his concerns was the revision of existing history texts; what bothered him greatly was the fact that nowhere in them were the students told about 1915. When he presented his plans for the new history program to the *International Forum for Truth, Justice, and Reconciliation* held in 2002 in Stockholm, the Turkish participants and observers of the conference were outraged. His German colleagues withdrew behind the usual wall of silence. But Reiche was not to be

intimidated, and he recalled in front of the august Forum the witness of Johannes Lepsius, the favorite son of Potsdam. Potsdam is the capital of the State of Brandenburg.

The events in Stockholm, however, do not mark the end of the textbook affair. Back in Brandenburg, the appointed team of textbook writers went ahead and presented the Genocide – they did not use any euphemisms – in the materials intended for classes 9 and 10. The new material was approved by the ministry of education. Brandenburg is the only German state that has ever considered dealing with the Genocide in the classroom.

On January 12, 2005, the Prime Minister of the State of Brandenburg Matthias Platzeck had a luncheon date with the General Consul of the Republic of Turkey, Aydin Durusoy, in the noble restaurant *Ristorante Villa von Haacke* in Potsdam. As they were savoring the *carre* of lamb simmered in red wine, the Muslim gentleman broached the subject dear to his heart: The Armenian matter had to be removed from the German textbooks. No problem; the Turkish gentleman had his way even before dessert was served, as it seems. The Turkish side agreed, though, that it was permissible to refer briefly in the German textbooks to the Armenians in a long list of other peoples, including the Turks, that suffered during the 20th century.¹⁴

Matthias Platzeck belongs to the SPD, the Social Democrats, and in the fall of 2005 was appointed as the new Chair of the party.

Before judging Platzeck's behavior in the textbook affair too harshly, we need to know that this luncheon provided not his first encounter with Turkish pressure and blackmail. He feels now that to deal with such a serious topic as the Genocide of the Armenians over lunch does show bad taste, to say the least. He was not unprepared when the topic arose, for his office had been inundated with Turkish letters of protest and death threats well in advance of January 12. Nobody, though, can say that the letter writers and the Consul General had "thrashed him into submission". He, by himself, had come to the realization that there had been many mass killings throughout the twentieth century and the mention of the Armenian Genocide had all along been "something of a pedagogical Achilles heel" in his opinion.

One cannot but wonder what led him to this profound insight. We need to recall here that several years before this notorious luncheon, Platzeck was mayor of Potsdam. During his stay in office, the good citizens of Potsdam, who had always felt close to Johannes Lepsius, wanted to renovate the house in which the great Armenophile was born and dedicate it to his memory. As head of the city government, Platzeck sponsored the project. This is when it all started. The Turkish campaign of hate mail and death threats lasted for two years. Who would not be intimidated?

In the meantime the decision pertaining to the history text has been amended – still, January 12, 2005, marks one of the saddest days in the history of German

education.

The outrage did not go unnoticed. This time German fathers and mothers and educators were angry. The media even raised the question "Bosporus in Brandenburg?" But to any avail? Any official answer? The emasculated history texts. Was this response just another of those disappointments so lavishly dished out to the public in 2005, this year of German discontent? That this should happen in Germany! In Turkey, well, we can understand. Had not the Ministry of Education in Ankara in 2003 made it mandatory that every Turkish school child on the elementary as well as secondary level participate in an essay competition on the topic of the eradication of all the troubling minorities, Arameans, Armenians, Greeks, Assyrians, during the early decades of the 20th century? The winner would be the child that managed most cleverly and convincingly to deny any accusations of Genocide. Those teachers who were not happy with such an "undertaking" had to be very careful, for they were treading on thin ice.¹⁵ When we look at Turkish attitudes, there is little evidence of a "thaw" with regard to the Armenians as some optimistic observers would like us to believe.¹⁶

But where could interested German students readily find truthful information about the Genocide that addresses their level? The best source would be Franz Nuscheler's *Nirgendwo zu Hause: Menschen auf der Flucht*, an encyclopedic account of the various persecutions and genocides witnessed by the twentieth century. Among them, the Genocide of the Armenians takes a prominent place. The author presents the reasons and events leading up to 1915 and describes the deportation and suffering of the million and a half who died. He has given a whole chapter to the Genocide. It is very much a thought-provoking book, a book that jolts and might irritate the complacent reader. Nuscheler, an academic writer, wanted to write for once a book that his own teenage children could read and understand, and he has succeeded.¹⁷

Trying to untangle the complexities of German-Turkish encounters over Armenians and the Genocide has proved to be a veritable Pandora's box for Sascha, the young Turkish-German narrator of Zafer Senocak's novel *Gefährliche Verwandtschaft* (Dangerous affinities or family relationships).¹⁸ Senocak is perhaps the most prolific contemporary Turkish-German writer. Sascha Muhteschem in turn, is a well-educated modern young German, who at the outset of the story is completely unaware of the history of his family, and according to the logic of the book, has no identity since he is very much the product of the "multi-culti" milieu of the modern German metropolis where he has grown up. This changes when both his parents die in a car accident. Suddenly he is no longer protected by his mother; he has to find out about himself, about his family and roots. What he discovers is unsettling. Of course he has known all along that his mother was German and his father Turkish. Yet there is much more to the family connections. He learns that his mother's family is Jewish, and that many of her close relatives died in the Holocaust. She had managed to protect her son from

such an unpleasant truth.¹⁹ During WWII she and her father had found refuge in Istanbul, where she met her future husband. They returned later to Germany, where Sascha was born. Eventually our young seeker for his roots finds out that his German-Jewish grandfather had fought "gallantly" in 1916 under the command of Mustapha Kemal. This strand of family history, however, is not pursued.

There is hidden guilt also in the father's family. The father wanted to break the silence, but he died before he could share the family secrets with his son. Sascha senses that his grandfather must have been driven by great shame and guilt when he committed suicide in 1936; thus Sascha becomes obsessed by the need to break the wall of silence that surrounds the old man. The only way to discovering his identity, his affinity with his roots, for Sascha seems to lie in entering the life of the grandfather through the memory of the old man and recreating whatever is missing with the help of the imagination of the grandson.

The path of memory is provided by the diary that his paternal grandfather kept when he was a soldier. Nowhere does it contain a hint of any crime committed, no obvious connection with the Genocide, just one remark, the entry for February 1921 while he was fighting on the Anatolian front: "Guilt is a personal matter. A person is always alone with his guilt." For Sascha this amounts to a confession of having participated in the Genocide of the Armenians; it is time that the silence be broken and the facts remembered.

At this point the creative imagination of the narrator enters the picture. Why did the grandparent kill himself in 1936? Eventually Sascha's imagination spins out a tale of love and vows of faithfulness and betrayal, all hidden behind a wall of silence that needs to be broken. So he writes a "novel" in which the Turkish soldier had a love affair with a beautiful Armenian woman, how he vowed that he could not live without her and would kill himself were something to happen to her, and how she was swallowed up by the carnage. She was gone, he grieved, forgot, and continued to live. But one day in 1936 he receives a letter written by her in which she accuses him of having broken his vow and forgotten her. She survived the deportation and now lives in Paris together with their daughter, or is the girl the offspring of one of the many Turkish rapists that violated the young woman? The guilt-ridden man of honor now has to live up to his vow made so long ago. Dangerous affinities and family relations and encounters indeed!

Underlying all this complicated intertwining of ethnic conflicts, crimes, and xenophobia, the Genocide of the Armenians is the theme of the novel: The crime can no longer be forgotten, and the wall of silence has to be broken. In the novel, Genocide and Holocaust are presented as "Parallelgeschichte" – parallel historical events. Yet the author has not completely broken with the official Turkish interpretation of 1915. He lets the hero of the book theorize that, for instance, Western condemnation of Talat Pasha as a mass murderer is rooted in Western anti-Muslim prejudice, and in this line of interpretation the Armenians accordingly are portrayed as victims of Turkish/Muslim barbarism. This interpretation is

hypocritical, for the West, too, can look back to a very bloody past.

German – Turkish encounters over the Genocide of the Armenians – it is a grim picture. Yet perhaps not all is darkness, as it might seem. Of course, the German official stance is not likely to change, though some of the politicians when approached outside their offices speak a different language²⁰. Concerned citizens will continue to petition Berlin to change its policies.²¹ Turkey? Though some optimistic media accounts assure us that there is a thaw in Ankara, such an assertion seems far fetched. What better proof do we need than the nation-wide essay competition, the trial of the novelist Orhan Pamuk, and Ankara's putting a stop to the conference of historians that was to be held on September 23, 2005, in Istanbul? The Genocide was on the agenda. But the very fact that the conference was planned at all and that Turkish artists and intellectuals like Orhan Pamuk and Taner Akcam in public have recognized the Genocide is, indeed, a thaw.

There are also the effort and the publications of the Catholic and Protestant Academies and the work of the publishing house Donat, that has made accessible again the works of the generation of early Armenophiles, of men like Johannes Lepsius, Armin T. Wegner, Heinrich Vierbuecher, Eduard Bernstein, Otto Umfrid, and Georg Gradnauer. Let us not forget the man of the textbook, Steffen Reiche, the TV producer Ralph Giordano, the academicians Elisabeth Bauer and Tessa Hofmann...the list is by far not complete.

And there remain the two memorial stones.

The first is one of the 27 pillars of the *Strasse der Menschenrechte* (The Street of Human Rights) that was dedicated on October 23, 1993, to commemorate our basic human rights. The colonade of pillars leads the visitor of Nuremberg right up to the entrance of the National German Museum. The artist, Dani Karavan, and the city fathers have hoped that the dedicated pilgrim on his way to this shrine of German history and culture will become pensive and reflect on the basic rights of all of us, for even the shortest moment of reflection will bridge the gap not only between Jews and Germans, but between man and his fellow man, as he/she ponders the engraved articles on the pillars, each in the language of a people that has, or is still, deprived of its independence and human rights. There, on Pillar 14, facing the entry gate to the museum, he will read the demand for the right for asylum in case of persecution in Armenian letters. A statement in Turkish he will not find anywhere in this Street of Human Rights.

The second is that stone in the Stuttgart cemetery whose gaping holes speak a much more eloquent language than any letters and numbers in bronze could ever do.

ENDNOTES

- 1 Moelln, Solingen, together with Hoyerswerda, three small towns in Germany, have become synonymous with murder and arson because of the way the local skinheads dealt with their Turkish neighbors, both women and children.

- 2 The Genocide of the Armenians at the hands of Ottoman Turkey is well documented by hundreds of reports sent to the imperial German embassy at Istanbul by German diplomats, teachers, missionaries, and other concerned Germans residing in the Ottoman capital and provinces. These documents are found in the *Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes*, Turkish File 183, vols. 36-46, formerly Bonn and now Berlin (www.auswaertiges-amt.de). Many of these documents have been made easily accessible by Johannes Lepsius's *Deutschland und Armenien 1914-1918* (Potsdam, 1919; rpt. Bremen, 1986). And there are the haunting pictures taken by Armin T. Wegner that he smuggled out of Turkey. The plates of many of these photographs are found, together with his whole literary legacy, in the *Deutsches Literatur Archiv/Marbach-Stuttgart*.
- 3 For example: Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militaerhilfe-die preussisch-deutschen Militaermissionen in der Tuerkei 1835-1939* (Duesseldorf, 1979); Vahakn Dadrian, *German Complicity* (Cambridge, Mass., 1996); Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* (Princeton, 1999/68).
- 4 Annette Schaefer, "Der Voelkermord an den Armeniern als Thema in der deutschen Politik nach 1949" in *The Armenian Genocide and the Shoah*, eds. Hans-Lukas Kieser and Dominik J. Schaller (Zurich, 2002), p. 570. All translations from German that appear in the text are mine.
- 5 Uwe Feigl, *Das evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-armenischen Beziehungen* (Goettingen, 1989).
- 6 For example: *Die Zeit* (50, Dec. 7, 1983, pp. 17-19, and "Dossier") responded to a terrorist attack by ASALA to take up "Armenian matters". One Turkish and two German journalists "handled" the subject. The article is a variation of the typical Turkish propaganda line. The same can also be said about Wolfgang Schrap's "Auf der Suche nach dem verlorenen Volk," *Geo* (March 3, 1986, pp. 102-124). The author for his preparation forgot to consult either Lepsius or the Turkish files then found in Bonn, but he made the effort and traveled to eastern Anatolia. There he felt very sympathetic towards the lot of the former population, so he says.
For his research, however, he relied completely on the official propaganda that was fed to him in the political offices of Ankara. Though the editors of the reputed journal had no objection to being the mouthpiece of Ankara, a number of readers did. Thus in the June issue of the periodical there appeared a reply article written by Tilman Zuelch, a renowned journalist and advocate for human rights. This gentleman was so outraged that he threatened the editors that he would publicly return to them the award for outstanding journalism which they had awarded him four years before. His "blackmail" worked.
- 7 Ralph Giordano, "Die armenische Frage existiert nicht mehr" in *Der Voelkermord an den Armeniern*, ed. Armenischer Kulturverein Hamburg, (Bremen, 1986), pp. 13-47; "Kleines Volk mit grossem Erbe: Zur Geschichte der Armenier" in ed., Wilm Sanders, *Kleines Volk mit grossem Erbe* (Hamburg, 1989), pp. 9-39.
- 8 *Armenier deutsch behandelt*, ed., Armin T. Wegner Gesellschaft (Bremen, 1985), p. 1; *Der Voelkermord an den Armeniern*, p. 8.
- 9 The "Bremen Affair" is well documented in the collection of newspaper clippings and flyers published as *Armenier deutsch behandelt*. The booklet includes a transcript of Session 32 of the Senate of Bremen as well. Not only Bremen, other cities, too, have their very own "Turkish story" to tell, among them Tel Aviv. Elie Wiesel, the Nazi hunter,

back in 1982 had been asked to chair a symposium on the Holocaust and the Genocide. Shortly before the conference was to take place, the Turkish government exercised blackmail on the Israeli government. Were the conference to deal with the Armenian matter as planned, this "would threaten the lives and livelihood of Jews in Turkey". Elie Wiesel along with a number of other Jewish speakers withdrew; a pale version of the planned event took place. Peter Balakian, *Black Dog of Fate: A Memoir* (New York, 1997), pp. 266-267.

10 Helmut Donat, "Voelkermord und Zivilcourage—ein deutsches Problem?" in ed. Helmut Donat, *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas* (Bremen, 2005), p. 11.

11 This Turkish campaign of blackmail and slander is well documented in *Armenische Frage Tuerkisch behandelt* (Bremen, 1980). See Appendix.

12 Steffen Reiche, "Rede zum Gedenktage des Genozids an den Armeniern in Berlin am 24. April 2004" in *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas*, p. 133.

13 Donat, *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas*, pp. 15-17.

14 "Bosporus in Brandenburg?", *Der Spiegel* (5/2005), pp. 14-16; Donat, *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas*, pp. 14-16.

The "Brandenburg textbook affair" is not a unique case. Peter Bakalian recalls what happened to him. He had been asked by the New York State Department of Education to be an advisor for a textbook on 20th-century genocide "that would be used in public schools. Not long after I and a group of scholars had begun putting together the chapter on the Armenian Genocide, the Turkish Embassy got wind of the project and began harassing the Department of Education, insisting that 'this genocide business' was invented by Armenians, and if the chapter were included it would hurt U.S.-Turkish relations." The state bureaucrats with whom he consulted "were horrified by the Turkish assault, to hold firm on the chapter. The Turkish contingent was threatening to call President Reagan. Letters went back and forth. The Education Department grew increasingly befuddled. Before it was over, the Turkish government had succeeded in forcing changes to the textbook (*Black Dog of Fate*, p. 266).

15 Donat, *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas*, p. 13.

16 In fact, a goodly number of Turks seem to have become possessed by a frenzy of nationalistic fervor; at times one is even reminded of the excesses of Addul-Hamid-times. For instance, the type of sheep that all over the world is known by its Latin classification as *ovis armeniana* in Turkey from 2005 on is officially recognized as *ovis orientalis anatolicus*. *Der Spiegel* (12/2005, p. 100). In the spring of 2005, the German ambassador to Turkey hosted an official party at Erzurum. He almost committed unwittingly a most heinous offence against the sovereign state of Turkey—had not a Turkish dignitary physically stopped him. The diplomat had wanted to honor his guests with a cake that was decorated to resemble the Turkish flag. As decorum demands, the host should cut the cake – in Erzurum a Turk might do so, but definitely not a foreigner. That would be a hostile act, the desecration of the flag. Recently the "Soykirim Muezesi" – the Genocide Museum has been opened to the public. Of course, Turkey recognizes the term "genocide", only for them it is the genocide of Turks perpetrated by the Armenians that is commemorated in its catacombs. Above ground, gigantic swords (40m in height), majestic reliefs sporting an assortment of wolves, eagles, and noble Turkish warriors jar the peaceful landscape near the town of Igdir at the foot of Mt. Ararat (*Der Spiegel* (18/2005), p. 114).

- 17 Franz Nuscheler, *Nirgendwo zu Hause: Menschen auf der Flucht* (Munich, 1988).
- 18 Zafer Senocak, *Gefährliche Verwandtschaft* (Munich, 1998).
- 19 We are reminded of Madeline Albright whose mother was as protective.
- 20 Hans-Dietrich Genscher in his address to the *Armenian World Congress* held in the spring of 2000 in Halle-Wittenberg referred twice to the "Genocide of the Armenians". At that point in time, Genscher no longer held any public office (Schaeffgen, p. 565).
- 21 For instance, in April 2000 the German Bundestag (Lower House of Parliament) was handed a petition entitled "Es ist Zeit: Voelkermord verurteilen" (It is time to condemn the Genocide). The petition had 16,000 signatures (Schaeffgen, p. 565). There is also the spirited proposal by Gunnar Heinsohn, "Der Genozid am armenischen Volk und die Verbesserung der tuerkisch-armenischen Beziehungen: Wie eine Resolution des Deutschen Bundestages lauten koennte" in *Armenien, die Tuerkei und die Pflichten Europas*, pp. 141-146.

APPENDIX

Excerpts from various speeches delivered during an officially recognized public gathering on July 1, 1987, on the Oranienplatz (one of the major squares) at the center of the then West-Berlin. These speeches were given in Turkish, but they are typical of the *historical background* information found on the flyers usually handed out to German audiences and of the boundless contempt expressed for the Armenians by the Turks in Germany:

'.... My most precious people: The Armenians are an ethnic group that at no point in history has ever managed to form a state of its own, a group that does not possess the necessary characteristics that would enable it to form a nation. They lived scattered here and there in a region bordered in the north by the Black Sea, in the south by Iran and Syria, in the west by Asia Minor, and in the east by the Caspian Sea....For centuries they suffered under the yoke of the Macedonians, Romans, Persians and Byzantines. They finally found peace and quiet and protection and prosperity with the coming of the Ottomans....At first they worshiped the moon and later the idea of fire. Later, at the beginning of the 4th century A.D. they turned Christian because of the calculation that this act would be politically profitable....Both Russian and European experts in philology and linguistics have come to the conclusion that the Armenians have actually no language of their own. Armenian is a mishmash of vocabulary items derived from Assyrian, Hebrew, Persian, Georgian, Urartarian, Greek, Arabic, Kurdish, Turkish, Mongolian, and Russian....Though they were guests and given many privileges, they took over. They constituted a mere 8-9% of the population of Ottoman Turkey when in Anatolia they attacked innocent and harmless people, destroyed and burnt the countryside, attacked and butchered the population...'

From the speech given by Nevzat Oezberitoglu on the same occasion:

'....We are gathered here to carry out our sacred duty to history. The European Parliament is composed entirely of representatives of Christian nations, and thus through its decision has given the signal for the resumption of the Crusades in

the 20th century. In their resolution, which violates the Declaration of Human Rights, the concept of Liberty, as well as international law, they have been emboldened by their shameless brazenness and disrespect to demand Turkish territory to be given to the Armenians – part of our Motherland where every inch is drenched with the blood of millions upon millions of slain Turks. Our response to these people will be in a language that they can understand. Nobody will be able to cut from 'our' Turkish Motherland not even the tiniest particle of territory. Should *you* Armenians, however, absolutely have to possess part of our Anatolia, you just come and we will show you! The price for our Turkish lands is very high – the question is: Will you be able to pay it? This region has cost us a million fighters, one million widows, and many millions of war casualties. If you are able to pay the price, just come and we will show you....Dearest Bretheren, these intrigues have to stop. These murderous intrigues involving our precious Anatolia are merely part and parcel of the wheeler-dealing of the Bearers of the Cross, these modern Crusaders. They have drenched the soil of Muslim nations in blood and are ever greedy for more: Here in the Lebanon, there in Iran/Iraq; here Palestine, there the Philippines; here Eritrea, then the whole of Africa; here the situation of our compatriots in Bulgaria, and then there finally our glorious Motherland: Turkey. The propagators of these insidious and bloody intrigues have to be spat at:

Spit on the whores who do not know any gratitude!
Spit on the whores who applaud them!
Spit on the shameless faces of the Bearers of the Cross!
Spit on their promises that cannot be trusted!
Beat that ridiculous creature that calls itself 'civilization'!

These excerpts provide a very small sampling of the rhetoric to which the good citizens of Berlin were treated during that summer of 1987. Were they able to read what was written on the placards carried by the demonstrators through the streets of Berlin, they would be informed that if they had any sympathy for the lot of the Armenians they would be cursed: 'Cursed be the propagators of that fairy tale of the massacres of the Armenians' and that 'Armenian cruelty be damned'. Most other placards had been inspired by the maledictions pronounced by Nevzat Oeberitoglu in his speech. *Armenische Frage-tuerkisch bahandelt* (Bremen, 1988), pp. 82-85, 95-97.

ԴԻԱՆՔԱՐԼՕ ՊՈԼՈՆԵԶԻ
(1923-2005)

Ի. դարձու ալանատր հայագետ-լեզուաբան Դիան-
քարլօ Պոլոնեզի ծնած է 10 Հոկտեմբեր 1923ին, Մի-
լանօ:

Իր համալսարանական բարձրագոյն կրթութեան
ընթացքը սկիզբ առած է Միլանոյի Berchet Schoolին
մէջ, որմէ վկայուել էտք, 1941-1945 ուսումը շարունա-
կած է տեղոյն Catholic Universityին մէջ, ուր եւ սկսած
է աշխատիլ վկայուելէն անմիջապէս ետք: Անելի ետք,

ան դարձած է նոյն համալսարանի լեզուագիտութեան առաջին դասախօսը,
ապա եւ հիմնած ու ղեկավարած է անոր Լեզուաբանութեան Ինստիտուտը
(1972-1980), ուր դասաւանդած է լեզուաբանութիւն, բարբառագիտութիւն եւ
բանասիրութիւն: Մինչեւ իր մահը եղած է Միլանոյի Լեզուաբանութեան Կա-
ճառի նախագահը: Եղած է Լոմպարտական Ինստիտուտի Գիտութեան Եւ
Գրականութեան Ակադեմիայի քոթակից անդամ:

Պոլոնեզիի ուսումնասիրական վաստակը տարողունակ է եւ բազմաշերտ:
Հայագիտութեան առընթեր, ան կատարած է հին լեզուներու լեզուաբանա-
կան, աշխարհագիտական եւ պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ: Ու-
շագրաւ են հնդեւրոպական լեզուներու մասին կատարած իր ուսումնասիրու-
թիւնները: Զբաղած է գերմաներէն բանասիրութեան, ընդհանուր եւ մասնաւոր-
աբար հնդեւրոպական լեզուաբանութեան եւ յունարէն բարբառագիտութեան
հարցերով:

Հայագիտութեան բնագաւառին մէջ, Պոլոնեզի ուսումնասիրած է գրաբա-
րի եւ պարսկերէնի հնչիւնական, բառային, բարբառային փոխազդեցութիւն-
ները, ինչպէս նաեւ հայկական աւանդութիւնները եւ անոնց առնչութիւնները
պարսկական, յունական եւ հռոմէական բանասիրութեան հետ: Անոր ուսում-
նասիրութեան առարկայ եղած են նաեւ գրաբարի քարգմանումը հին յունա-
րէնի գրականագիտական եւ կրօնական բնագիրները: Այս առնչութեամբ ա-
նոր կարեւորագոյն հեղինակութիւններն է *He Fonti Dialettali Degli Impretiti
Iranici in Armeno* (Հայերէնի մէջ իրանական փոխառութիւններուն բարբառա-
յին արմատները) (Milano, 1960) ստուգաբանական հատորը, ուր ան կ'ուսում-
նասիրէ հայերէն լեզու մուտք գործած պարսկերէն բայերու եւ գոյականներու
բանական տուեալները, մանրամասն տեղեկութիւններ փոխանցելով Հին
Պարսկաստանի պատմա-աշխարհագրական այն վայրերուն մասին, ուր
գործածուած են այդ բառերը:

Պոլոնեզի քննութեան առարկայ դարձուցած է նաեւ Յունարան Դպրոցի
յունարէն բնագիրներէն կատարած քարգմանութիւնները: Այդ արժէքաւոր
քարգմանութիւններու իր ուսումնասիրութիւնները ամփոփուած են *Leopardi e*

l'Armeno (Լեոփարտի եւ հայերը) (Milano, 1999) հատորին մէջ: Հրատարակած է նաեւ *Scritti Glottologici, Filologici, Orientali* (Լեզուաբանական, բանասիրական, արեւելագիտական գրութիւններ), (Brescia, 1990), եւ *Studi e Ricerche Sulle Antiche Traduzioni Armene di Testi Greci* (Ուսումնասիրութիւններ եւ հետազոտութիւններ յոյն մատեաններու հայերէն հին թարգմանութիւններու մասին) (Alessandria, 2000) հատորները:

Ճիւղաբարձ Պոլոնեզի մահացաւ 20 Դեկտեմբեր 2005ին:

ՍԱԼԲԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

arevaham@scs-net.org

ԳԵՐԸ. ՂԵՒՈՆԴ ԱՐՔ. ՉԵՊԷԵԱՆ

(1911–2006)

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան աւագագոյն միաբան, Գերշ. Ղեւոնդ Արք. ծնած է 1911ին, Ատաբազար: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ապա 1921էն սկսեալ՝ Պոլսոյ Գարակէօզեան Ազգային ու Վիեննական Միսիթարեան վարժարաններուն մէջ: 1930ին կ'ընդունուի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ամբիլիասի նորաբաց դպրեւանքը: 1935ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ, 1937ին՝ արե-

ղայ, իսկ 1938ին կը ստանայ վարդապետական աստիճան: 1937-46 կը վարէ վանական պաշտօններ եւ կ'ատենապետէ Ազգային Վարչութեան Կրօնական Ժողովը: 1946ին, Ծայրագոյն Վարդապետի աստիճան ստանալէն ետք կը ստանձնէ Կիպրոսի Թեմի Առաջնորդի եւ Կաթողիկոսական Փոխանորդի պաշտօնը: 1947ին կ'օծուի եպիսկոպոս, իսկ 1956ին՝ արքութեան պատիւ կը ստանայ: Այդ տարի ան կը ստանձնէ Բերիոյ թեմի առաջնորդական պաշտօնը, ապա շրջան մը Իրանա-Հնդկաստանի թեմակալի՝ ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ իր հանգստեան կոչուիլը՝ 1970ականներու կէսերուն:

1955ին լոյս ընծայած է *Յիշատակարան Կիպրոսի Գաղութի* հատորը: Հրատարակած է նաեւ ծիսական երկեր՝ *Ծիսական Գիտելիքներ* (1986 եւ 2000) ինչպէս նաեւ *Հայ Եկեղեցւոյ Եօթը Խորհուրդները* (1988 եւ 2000):

Գերշ. Ղեւոնդ Արք. Չեպէեան վախճանեցաւ 9 Մարտ 2006ին, Ամբիլիասի մայրավանքին մէջ:

ՀՀՀ

ՀՐԱՆԴ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻՒ
(1925-2006)

Լիբանանահայ պատմաբան, մանկավարժ, խմբագիր, արձակագիր եւ կուսակցական գործիչ Հրանդ Գանգրունի, բուն անունով Արիստոդոմ Գրըշորեան, ծնած է Դամասկոս 1925ին:

Նախնական ուսումը ստացած է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ճեմարանին մեջ, ապա յաճախած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքը, զոր ատարտած է 1943ին: Հետեւած է նաեւ Յիսուսեան Հայրերու Saint Joseph Համալսարանի հայագիտական դասընթացքներուն:

Հազիլի թեակոխած պատանեկան տարիքը, Գանգրունի մաս կը կազմէ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՄԴՀԿ) Լիբանանի պաշտօնաթերթ *Արարատի* խմբագրակազմին, վարելով զանազան բաժիններու, յատկապէս՝ «Արարատ - Գրական»ի խմբագրութիւնը: Եղած է նաեւ Հայ Մարմնամարզական Միութեան *Կայծ* պաշտօնաթերթի փոխ-խմբագիր:

Հրանդ Գանգրունիի կեանքին անբաժան եղած է, ուսուցչական ասպարեզը: Ան պաշտօնավարած է Հայ Կրթական Բարեսիրական Միութեան Սահակեան-Լեւոն Մկրտիչեան Լիսէէն ներս (նախապէս Սահակեան վարժարան), դասաւանդելով հայոց պատմութիւն: 1976-1984՝ վարած է Ազգային Ռութինեան Վարժարանի տնօրէնութիւնը: Ժամանակ մը, պաշտօնավարած է նաեւ Ազգային Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանէն ներս:

Իբրեւ կուսակցական-հասարակական գործիչ, մեծ է Գանգրունիի ներդրումը ՍԴՀԿԷՆ ներս: Եղած է Կուսակցութեան Վարչութեան եւ Լիբանանի Վարիչ Մարմինի անդամ, եղած է նաեւ հիմնադիրներէն նոյն կուսակցութեան մշակութային եւ ուսանողական թևերուն՝ Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան, եւ՝ Տիարունի Ուսանողական Երիտասարդական Միութեան:

Ասոնց զուգահեռ, ծառայում է Գանգրումնիի գրական ու պատմագրական ժառանգությունը: 1947ին լոյս կը տեսնէ իր առաջին գիրքը՝ *Մարառումներ* պատմուածքներու ժողովածուն: Ապա յաջորդաբար լոյս կը տեսնեն՝ *Շղթաներ* (վէպ, 1956), *Արշալոյսէն Առաջ* (պատմուածքներ, 1959), *Ժամադրութիւնը Չյարգեց* (պատմուածքներ, 1966), *Մեր Նաւը* (վէպ, 1969), *Ընկեր Գերասիմ Նոր Աշխարհի Մէջ* (վէպ, 1979), *Հորիզոնէն Անդին* (վէպ, 1982), եւ *Դառն ճակատագիր* (վէպ, 1994) հատորները: Գանգրումի հետաքրքրութիւն ցուցաբերած է նաեւ հոգեբանական-հոգեվերլուծական հարցերու նկատմամբ: Այդ առնչութեամբ, ան հրատարակած է *Մոռումներ Հոգեկան Կապի Մասին* (1993), *Կեանքը Մահէն Յետոյ* (1995), *Երբ Մեռելները Կը Խօսին* (1996), եւ *Մարդը Անմահ Է* (2000) հատորները:

Ան Արտաշես Տեր Խաչատուրեանի եւ Փարամազ Տօնիկեանի հետ միասին արար պատրաստած է *Հայոց Լեզուի Նոր Բարարանը*, 1968ին:

Նկատառելի է Գանգրունիի ներդրումը Հայ Դատի ուսումնասիրության, ժողովրդային խառնուրդ մեջ այդ առումով արթնութիւն յառաջացնելու գործին

մէջ: 1973ին ան լոյս կ'ընծայէ իր առաջին պատմագիտական ուսումնասիրութիւնը՝ *Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Մէջ*: 1984ին կը հրատարակուի *Հայաստան 1918 Եւ Հայ Բաղաքական Միտքը* հատորը, իսկ 1986ին՝ *Հայաստան 1920-21 Եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը* հատորը: 2005ին նոյն վերնագրով լոյս կը տեսնէ, երկրորդ հատոր մը, որ կը պարփակէ առաջին հատորին 1-72 էջերուն բովանդակութիւնը, եւ՝ 1994ին լոյս տեսած *Յեղասպան Իրքիհատը 1908-1923* աշխատութեան «Թուրքերը Իրքիհատի Մասին» գլուխը: Գանգրունիի ուսումնասիրութիւններուն արգասիքն են նաեւ *Դաշնագիրները Դաւեցին Հայոց 1918-1923* (1992), *Յեղասպան Իրքիհատը 1908-1923* (1994), *Կիլիկիոյ Հայութեան Վերջին Գաղթը 1920-1921* (1998) եւ *Հայ Դատի Պատմութիւն 1878-1914* (2002) հատորները: ՄԳՀԿ 100ամեակին առթիւ ան կազմած է *Յանուն Հայրենիքի 1887-1987* հատորը (1990): Ունի նաեւ լիբանանեան ու միջին արեւելեան քաղաքականութեան նուիրուած աշխատութիւն մը՝ *Սուրիան Լիբանանի Պաշտպանն Է* խորագրով (1998):

Գանգրունի, բառին մասնագիտական առումով պատմաբան չէ. անոր կը պակսէր արհեստավարժի հմտութիւնը, զոր կը փոխարինէր անձանձիւր ու ժրաջան աշխատասիրութեամբ: Բազմաթիւ ու բազմապիսի աղբիւրներու համադրումով, Գանգրունի որոշ չափով կրցած է իր նպատակադրած աշխատանքը գլուխ հանել: Անոր գիրքերը, որոնք մեծապէս պիտի շահէին խմբագրական լուրջ աշխատանքի ենթարկուելով, պատմագիտական շրջանակներէ աւելի ուղղուած են ընթերցող լայն զանգուածներուն, քաղաքական-կուսակցական տեսանկիւնի ու կեցուածքի առկայութեամբ:

Սփիւռքահայ մեր պատմագրութիւնը ունեցաւ երկարատեւ շրջան մը ինքնու պատմաբաններու, որոնց աշխատանքները պէտք է դիտել ժամանակի ու պայմաններու լոյսին տակ: Իրենցը սրտի պարտք մըն էր ազգին հանդէպ, մինչեւ գալուստը նորերուն:

Հրանդ Գանգրունի մահացաւ 8 Մայիս 2006ին, Լիբանան:

ՀՀՀ

ՀԱՅԿ ՊԱՐԻԿԵԱՆ
(1914-2006)

Հայկ Պարիկեան ծնած է Եոզկաթ, 1914ին: Եղեռնին, ընտանիքին հետ կը տեղահանուի Հալէպ, ուր տարագրութեան բոհութիւն մէջ մայրը կը կորսնցնէ զինք: Մանուկը քանի մը տարի կ'ապրի լաւ խնամքի մէջ, բայց օտար յարկի տակ, ուր զինք կը կոչեն Շրճոս: Հարազատ մայրը, սակայն, երկար փրկատուութենէ ետք կը յաջողի գտնել իր զաւակը:

Պարիկեան կը սկսի յաճախել տեղի Հայկազեան Վարժարանը: Ան երախտագիտութեամբ կը յիշէր իր ուսուցիչները. «Հատ բան կը պարտիմ իմ

լուսահոգի, ազնիւ ուսուցիչներու: Անոնք էին որ իմ առջեւ բացին Հայոց լեզուի ու գրականութեան շքեղ դարպասները»: Դպրոցէն սորված իր հայերէնով ան կը դառնայ բրքախօս իր հարազատ մօր մայրենիի ուսուցիչը:

Հալէայի Հայկազեան Վարժարանէն ետք Պարիկեան իր ուսումը կը շարունակէ Ֆրանսական Ֆրէր Մարիսքներու Գոլէճին մէջ, զոր հազիւ աւարտած կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ: 1936էն սկսեալ, յաջորդաբար կը պաշտօնավարէ Հալէայի Զաւարեան, Հայկազեան եւ Կիլիկեան վարժարաններէն ներս: 1939-41 եղած է տնօրէն Տէր Զօրի Ազգ. Հռիփսիմեանց Վարժարանին, իսկ 1943-48 պաշտօնավարած է Հալէայի Երկաթուղային Ընկերութեան Մէջ: 1954էն սկսեալ աւելի քան քառորդ դար ան անմնացորդ կը նուիրուի հայոց լեզուի եւ գրականութեան դաստիարակման՝ ՀԲԸՄԼ Նաճարեան-Գ. Կիլիկեանկեան Վարժարանի երկրորդական բաժնին մէջ:

Կրթական ասպարէզէ քաշուելէ ետք ան սերտօրէն կը գործակցի տրք. Ճեպէճեանի հետ, վարելով Վիոլէթ Ճեպէճեան Գրադարանի պատասխանատու վարիչի պաշտօնը, միաժամանակ աշխատելով *Գեղարդի* հատորներուն վրայ:

Մեծ է Պարիկեանի աւանդը յատկապէս սուրիահայ գրական, հրատարակչական կեանքէն ներս: Իբրեւ խմբագիր ու գրիչի մարդ, ան ասպարէզ իջաւ Սփիւռքի ամենէն խառնակ ու անհանգիստ շրջանին, երբեմն առնչուեցաւ այդ ընթացքի վերիվայրումներուն, դարձաւ զոհ գրական-հրատարակչական հակամարտութիւններու հոսանքներուն, բայց միշտ մնաց հաւատարիմ իր գաղափարներուն եւ սկզբունքներուն:

Պարիկեան գրական ստեղծագործութիւններով, պատմութեան առնչուող յօդուածներով եւ քրոնիկներով աշխատակցած է սփիւռքահայ մամուլին, մասնաւորաբար՝ *Զարթօնք*, *Արեւ*, *Պայքար*, *Աշխարհ*, *Ժամանակ* օրաթերթերուն, *Շիրակ* եւ *Սովետական Հայաստան* ամսագրերուն եւ *Հայրենիքի* *Զայն* շաբաթաթերթին: Մէկ տարի, մինչեւ թերթին դադրիլը՝ 1949ին, ան վարած է Հալէայի *Եփրատ* թերթի խմբագիրի պաշտօնը: Եղած է խմբագիր Հալէպահայ Ուսուցչաց Միութեան *Բուրաստան* եւ Լ. Նաճարեան Վարժարանի *Բարձունք* պարբերաթերթերուն: Ան մամուլին աշխատակցած է Հայ-Պար ծածկանունով եւս:

Պարիկեան ունի նաեւ գրական ստեղծագործութիւններ՝ *Այգեկոյրք* (բանաստեղծութիւններ, 1962), *Եզեր Հողի եւ Մարդոց Մասին* (բանաստեղծութիւններ, 1985): 1970ին լոյս կը տեսնէ Պարիկեանի *Լեւոն Բաշալեան* մենագրութիւնը, իսկ 1973ին՝ *Պատմութիւն Սուրիոյ Հայ Տղարաններու* աշխատասիրութիւնը, որ ոչ միայն կարեւոր էջ մըն է սուրիահայ բանասիրութեան համար, այլեւ անփոխարինելի է սուրահայ պատմութեան առումով:

Պարիկեան ի սկզբանէ մաս կազմած է Հալէայի ՀԲԸՄի կազմակերպած Մատենագիտական Յանձնախումբին եւ եղած անոր ամենագործօն անդամը: Այս յանձնախումբի եւ մասնաւորաբար տրք. Ճեպէճեանի ու իր ջանքերով հրատարակուած է *Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք* հատորաշարքը, որ սուրիահայ գաղութի պատմութեան համար բացառիկ արժէք եւ կարեւորու-

թին կը ներկայացնէ: *Գեղարդի* առաջին երեք հատորները (Հալէպ, 1975, 76-78, 85) խմբագրած է ինք, իսկ Գ. եւ Ե. հատորներուն (Հալէպ, 1991, 96)՝ ունեցած է լծակիցներ: *Գեղարդի* վերջին՝ Զ. հատորին (Հալէպ, 2000) խմբագրման Պարիկեանի մասնակցութիւնը կ'ըլլայ շատ նուազ՝ տարիքային բերումով: Այս հատորներուն շնորհիւ շատ բան փրկուած է մոռացումէ ու կորուստէ: *Գեղարդի* նիւթը կարելոր ատաղծ կը հանդիսանայ սուրիահայ գաղութի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Պարիկեան ոչ միայն խմբագրած, այլեւ գրական-գեղարուեստական եւ պատմագրական-բանասիրական բնոյթի նիւթերով ճոխացուցած է այս հատորներու բովանդակութիւնը:

Վերջին տարիներուն յաճախ կարելի էր հանդիպիլ դողդոջուն ձեռքերով գրամեքենայի առջեւ անվիատ աշխատող Պարիկեանին: Իր մեծ երագն էր աւարտին հասցնել տասնամեակներու վրայ տարածուող իր յոգնաբեկ պտուղը՝ «Ծածկանուններու Բառարան»ը, որ աւաղ մնաց կիսաւարտ:

Պարիկեան իր ողջ կեանքը ապրեցաւ ստեղծագործելով, կարդալով եւ ուսումնասիրելով:

Հայկ Պարիկեան մահացաւ 10 Օգոստոս 2006ին, Հալէպ:

ՎԱՐԴԻ ԲԷՇԻՇԵԱՆ

Vartyk@armenia.com

ՄԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

(1919-2006)

Հայ տաղանդաւոր բանաստեղծուհի, հրապարակախօս, նախկին ԽՍՀՄ Գրողներու Միութեան անդամ (1941), Մշակոյթի Վաստակաւոր Գործիչ (1970), Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի անդամ (1994), բազմաթիւ պետական մրցանակներու դափնեկիր Միլվա (Միրվարդ) Բարու-նակի Կապուտիկեան ծնած է 20 Յունուար 1919ին, Երեւան, վանեցի ծնողքէ:

1936-1941 ուսանած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքին մէջ, իսկ 1949-1950 հետեւած է Մոսկուայի Մաքսիմ Գորկիի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի բարձրագոյն դասընթացներուն: 1944ին լոյս կը տեսնէ Կապուտիկեանի առաջին գրքոյկը՝ *Երկու Ջրոյց*: Այնուհետեւ մինչեւ 2005 կը շարունակուի Կապուտիկեանի երբոր հայ գրականութեան անդաստանէն ներս: Կապուտիկեան հեղինակ է յիսնեակէ աւելի բանաստեղծական, հրապարակագրական եւ յուշագրական հատորներու, որոնք իրաւամբ մեծ հռչակ բերած են իր անուան, ոչ միայն Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ, այլեւ բարգմանուելով՝ նաեւ նախկին Խորհրդային Միութեան հանրապետութիւններուն մէջ:

Կապուտիկեան ծանօթ է նաեւ իբրեւ ազգային-քաղաքական գործիչ. ընտրուած է պատգամաւոր Խ. Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդին եւ

ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհուրդին: Վերջինս զուգադիպեցաւ արցախեան շարժումին, ուր Կապուտիկեան ցուցաբերեց եռանդուն գործունեութիւն, յատկապէս իբրեւ հրապարակախօս եւ հարապարակագիր:

Խրուշչեւեան ձիւնհալէն ետք, երբ յարաբերաբար սերտացան Հայաստան-Սփիւռք փոխադարձ կապերը, Կապուտիկեան եղաւ այն առաջին գրողներէն, որոնք այցելեցին արտասահմանի հայ օճախները: 1962-63ին ան այցելեց Լիբանան, Սուրիա եւ Եգիպտոս: Վերադարձին լոյս տեսաւ իր *Քարաւանները Դեռ Քայլում Են* (1964) յուշագրական հատորը: 1973ին Քանաւտա եւ ԱՄՆ տուած այցելութիւնը, հոսմբ յառաջացուց իր երկրորդ յուշագրութեան՝ *Խճանկար Հոգու Եւ Քարտէզի Գոյներից* (1976):

1989ին լոյս կը տեսնէ Կապուտիկեանի երրորդ յուշագրութիւնը՝ *Գոյներ Նոյն Խճանկարից*, որ կ'ամփոփէ բանաստեղծուիին Եւրոպա եւ Հարաւային Ամերիկա կատարած ճամբորդութիւններուն տպաւորութիւնները: Կապուտիկեան 1996ին վերստին կ'այցելէ Լիբանան: Լիբանահայութեան յետպատերազմեան առօրեան ծնունդ կու տայ *Քարաւանները Հեռանում Են* (1999) յուշագրութեան: 1996ին Իրան կատարած այցելութեան տպաւորութիւնները կ'ամփոփուին վերոյիշեալ հատորին «Գոյներ Իրանահայ Աշխարհից» բաժնին մէջ, իսկ 1994ին եւ 1995ին ԱՄՆ կատարած այցելութիւնները՝ նոյն հատորին «Կիզուած Սրտեր» բաժնին մէջ: Կապուտիկեան այցելած է նաեւ Ֆրանսա, Ճափոն, Պոլիս, Երուսաղէմ, եւ Արեւելեան Եւրոպայի շարք մը երկիրներ:

Կապուտիկեանի վերոյիշեալ յուշագրութիւնները, որոնք կարելի է նաեւ ճանապարհորդական նոթեր համարել, դուրս կու գան այդ երկու սեռերով ընկալուած սահմաններէն. հետաքրքրական պատումը կը վերածուի խոհագրութեան, որով կը յայտնուի քաղաքացի ու հայրենասիրական ջերմ զգացումի ու արի կեցուածքի տէր հայուիին: Յատկապէս *Քարաւանները Դեռ...* եւ *Խճանկար Հոգու...* հատորները հայրենի ընթերցողին դիմաց բերես առաջին անգամ բացին Սփիւռքի իրականութիւնը: Հոգ չէ, թէ Կապուտիկեան գաղափարական ենթահողի մը վրայ հիմնած է իր պատումն ու անկէ բխող եզրակացութիւնները, զոյգ հատորները պատկերազարդ պատմութիւնն են 1960-70ականներու Սփիւռքի մէջ առաջնակարգ դիրք գրաւող գաղութներու՝ Լիբանանի եւ ԱՄՆի: Հայրենի ընթերցողը, որ Սփիւռքի մասին սկսած էր կարծիք կազմել սփիւռքահայ «տուրիստներ»ու հետ շփումէն եւ կամ պետական-կուսակցական քարոզչամեքենայի «պրոպագանդա»էն, Կապուտիկեանի զոյգ երկերուն ընդմէջէն տեսաւ աւելի ճշմարտացի, տաք ու պաղ, հետեւաբար աւելի արժանահատաւ իրականութիւն մը. բանաստեղծուիին կրցած էր գծել յարաբերաբար իրական պատկերը մեր գաղութներուն: Բանաստեղծուիին հետ հայրենի ընթերցողին ու ապագայ հետազօտողին դիմաց յանկարծ կը պարզուի խճճուած իրականութիւնը. կը քակուի կծիկը: Կը յայտնուի իրական Սփիւռքը:

Այս առումով մանաւանդ, կը համարինք, թէ ինչպէս ժամանակին հայրենի ընթերցողը, ապագային ալ Սփիւռքի պատմութեամբ զբաղող մասնագէտ-

ները, Կապուտակեանի յուշագրութիւններուն մէջ պիտի գտնեն առատ հում նիւթ, հոգ չէ, թէ ոչ-ամբողջովին վաւերագրական, սակայն խօսում ու պատկերաւոր:

Միլվա Կապուտիկեան մահացաւ Երեւան, 25 Օգոստոս 2006ին:

ՀՀՀ

ԻՆԿՐԻՏ ԼԵՅՐԻ ՍԸՍԱՆՆ
(1939–2006)

Ինկրիտ Լէյրի Սըմաան ծնած է 1939ին: Համալսարանական ուսումը ստացած է Տիւպքը Համալսարանի Ժամանակակից Լեզուներու Բաժինին մէջ, ուրկէ վկայուած է Պսակաւոր Արուեստից աստիճանով: 1970ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն կը ստանայ Մագիստրոս Արուեստից վկայականը՝ Ամերիկեան Գրականութեան ճիւղին մէջ: Անլի ետք, կը ստանայ իր Դոկտորական աստիճանը՝ Այօուայի Համալսարանէն, վկայուելով Անգլիական Գրականութեան ճիւղէն:

Սըմաան անգլերէն լեզու դաստիարակուած է Պէյրութի Ամերիկեան եւ Պալամանտ համալսարաններուն մէջ, իսկ 1975-99ին՝ Հայկազեան Համալսարանին մէջ ան վարած է Անգլերէն Բաժնի Ամբիոնի Վարիչի պաշտօնը: Հայկազեանի մէջ դաստիարակման իր առաջին տարիներուն, Սըմաան յարաբերութեան մէջ կը մտնէ հայերու հետ, եւ իր մէջ տակաւ կ'աճի հետաքրքրութիւնը հայութեան հանդէպ:

Ժամանակակից անգլիական, ամերիկեան եւ գերմանական գրականութեան լայն իմացութեան տէր Սըմաան, մեծ սէր եւ հետաքրքրութիւն ցուցաբերած է Միջին Արեւելքի հին ժողովուրդներու, մանաւանդ՝ հայերու պատմութեան ու մշակոյթին հանդէպ: Իր ուսումնասիրութիւնները կ'արտացոլացնեն համաշխարհային մշակոյթին քաջատեղեակ անձը, որ հետաքրքրուած է ժողովուրդներու մշակութային փոխյարաբերութիւններով: Անոր հետաքրքրութեան նիւթ դարձան հայն ու հայոյ կերպարը օտար գրականութեան մէջ, հայ կինը՝ ԺԹ. դարուն, հայ աւանդութիւններն ու սովորոյթները եւն.: Սըմաանի ուսումնասիրութիւններուն մէջ անպակաս են Հայկական Յեղասպանութեան անդրադարձներն ու արձագանգները: Յատկանշական է Արմին Վեկնէրի իր ուսումնասիրութիւնը, որուն համար ան պրպտեց Վեկնէրի արխիւը:

1994-2000 շրջանին, Սըմաան բեղուն եօթնամեակ մը բոլորեց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին* հետ, որուն աշխատակցեցաւ շահեկան գանազան բնոյթի ուսումնասիրութիւններով: Այսպէս, ան ստորագրեց “Some Recent Excursions into Armenian History and Tradition” (ԺԴ. էջ 279-298), “Armin Theophil Wegner: Armenophile (1886-1978)” (ԺԵ. էջ 433-482), “Woman to Woman: The American Missionary Wife and the Armenian Woman” (ԺԶ. էջ 233-264), “The Armenian Enclave of Cavanaugh Street (Social History

and the Mystery Novel)” (ԺԷ. էջ 423-438), “The Mountain, the Land, and the Ruins” (ԺԸ. էջ 89-120), “A Literary Gallery of Armenian Great Men,” (ԺԹ. էջ 303-344), “Harry Potter and the Proverbial Armenian Merchant” (Ի. էջ 395-430): Իր մահէն կարճ ժամանակ առաջ, հանգուցեալը ՀՀՀին յղեց երկու յօդուած, որոնցմէ մին կը հրատարակուի այս քիով:

Ինկրիտ Սըմաան իր մահկանացուն կնքեց 27 Օգոստոս 2006ին, Հունգարիա:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄԱՐԱՏ ԽԱՐԱԶԵԱՆ
(1931-2006)

Պատմաբան, պետական գործիչ եւ դիւանագետ Մարատ Ալեքսանդրի Խարազեանը ծնուել է 1931ին, Թիֆլիսում: Միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է Ալավերդիում: 1953ին աւարտել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Միջազգային Յարաբերութիւնների Բաժինը:

Եղել է ուսուցիչ, լրագրող, ապա անցել պետական աշխատանքի՝ զբաղեցնելով կարեւոր պաշտօններ: 1966-1970 պաշտօնավարել է Փարիզում, Խորհրդային Միութեան դեսպանատանը՝ որպէս Առաջին Բարտուղար: 1971-1993 եղել է Հայաստանի Մշակոյթի Նախարարի առաջին տեղակալ: Միաժամանակ Ֆրանսիայի պատմութեան վերաբերեալ յատուկ դասընթացներ է կարդացել Երեւանի Պետական Համալսարանում:

Թոշակի անցնելուց յետոյ տեղափոխուել է մախ Մոսկուա, ապա՝ Փարիզ, որտեղ զբաղուել է գիտական աշխատանքով: 2003ին Երեւանում լոյս է տեսել նրա կազմած եւ ծանօթագրած *Անյայտ Անուններ. Ֆրանսիացի Հայաստանէրը (19րդ դ. վերջ-20րդ դ. սկիզբ)* հատորը, 2004ին՝ *Մոռացութիւնից Յառնաձըր (Յովհաննէս Լորիս-Մելիքով)* գրքոյկը (երկուսն էլ ուսերէն):

2005ին Սորբոնի Համալսարանում դոկտորական թեզ է պաշտպանել «Հայկական Հարցը եւ Ֆրանսիական Հանրային Կարծիքը 1894-908 Թուականներին» թեմայով:

Մարատ Խարազեանը մահացաւ 31 Օգոստոս 2006ին, Փարիզում:

<<<

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ
(1913–2006)

Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի երիագոյն աշխատակիցներից մէկը՝ Բանասիրական Գիտութիւնների Դոկտոր Շուշանիկ Լեւոնի Նազարեանը ծնուել է 1913ին, Էջմիածնում: 1938ին աւարտել է Երեւանի Պետական Համալսարանի Լեզուագիտական Ֆակուլտետի Գրական Բաժինը: 1938-1942 որպէս ուսուցչուհի աշխատել է Երեւանի Չերժինսկու Անուան

Միջնակարգ Դպրոցում: 1945ին ընդունուել է Երեւանի Համալսարանի ասպիրանտուրան եւ աւարտել 1948ին: 1946ից մինչեւ կեանքի վերջին տարիները, աւելի քան 50 տարի, նա Մատենադարանի աշխատակից էր՝ սկզբում որպէս գիտական քարտուղար, ապա՝ աւագ գիտական աշխատակից: 1952ին պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1972ին՝ դոկտորական ատենախօսութիւն «Պետրոս Դափանցի» թեմայով:

Շուշանիկ Նազարեանը Հայաստանի ու Սփիւռքի գիտական պարբերականներում (*Բանբեր Մատենադարանի, Պատմաքանասիրական Հանդէս, Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, Բազմալէս*) տպագրել է հայ մատենագրութեան տարբեր հարցերին նուիրում գիտական յօդուածներ: Արգասաբեր է եղել Նազարեանի գիտական աշխատանքը Մատենադարանի մէկ այլ նշանաւոր գիտնական Ասատուր Մնացականեանի հետ: Համատեղ նրանք ուսումնասիրել եւ լոյս են ընծայել միջնադարի յայտնի բանաստեղծներ Նադաշ Յովնաթանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն (1951) եւ Պաղտասար Դպիրի *Տաղիկներ Սիրոյ եւ Կարօտանաց* ժողովածուն (1958):

Շուշանիկ Նազարեանի վաստակը յատկապէս գնահատելի է միջնադարեան հայ գեղարուեստական գրական յուշարձանների ուսումնասիրման եւ հրատարակման ասպարէզում: Մատենադարանի, ինչպէս նաեւ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան հարուստ հաւաքածուների մէջ նա որոնել եւ յայտնաբերել է գիտութեանը սակաւ յայտնի կամ լիովին անծանօթ մնացած գլխաւորապէս չափաւոր ստեղծագործութիւններ: Նազարեանի հետազօտութիւնների եւ հրապարակումների շնորհիւ հայագիտութեան սեփականութիւն են դարձել ուշ-միջնադարի, յատկապէս բանաստեղծների ու տաղասացների լաւագոյն ստեղծագործութիւններ: Գիտնականը յատկապէս մեծ ուշադրութիւն է դարձրել ԺԸ. դարի հայ գրականութեան զարգացման հարցերին: Արդիւնաւետ են եղել նրա հետազօտութիւնները ԺԸ. դարի հայ գրականութեան պարբերացման, բանաստեղծութեան տարբեր հոսանքների զարգացման ընթացքի եւ յարակից հարցերի լուսաբանման գործում: Նա հեղինակ է մէկ տասնեակից աւելի մենագրութիւնների եւ աւելի քան 80 գիտական յօդուածների: Նրա աշխատասիրութեամբ լոյս են տեսել նաեւ *Պատմութիւն Յարման Մանկան* (1957), *Յովհաննէս Կարսեցի. Տաղարան* (1962) գրքերը, *Պետրոս*

Ղափանցի (1969) եւ «Կռունկ» *Երգը եւ Նրա Պատմությունը* (1977) աշխատությունները:

Նազարեանի վերջին աշխատությունն էր *Ողբի եւ Սրափման Բանաստեղծություն*. XVIII դար մենագրությունը (Երեւան, 1992):

Շուշանիկ Նազարեանը մահացաւ 2006ի Հոկտեմբերին, Երեւանում՝ երկարատեւ եւ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ
artsvi@arm-cinema.am

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
(1920-2006)

Գերշ. Ներսէս Արք. Տեր Ներսէսեան, մկրտութեան անունով Արտաշէս Յարութիւն Ստեփան, ծնած է Պերլին 16 Նոյեմբեր 1920ին: Մանկութիւնը անցուցած է Պուրարեստ, Ռումանիա, ուր աշակերտած է նաեւ ապագայ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: 1933ին, ընդունուած է Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքը, ուր 1946ին ձեռնադրուած է կուսակրօն արեւոյ, իսկ 1960ին ստացած է Ծայրագոյն Վարդապետի աստիճան:

Այնուհետեւ երկար տարիներ՝ Ս. Ղազարի վանքին մէջ վարած է բազմաթիւ պատասխանատու պաշտօններ. ուսուցիչ, դաստիարակ, *Բազմավէպ* եւ *Մխիթարեան Ընտանիք* հանդէսներու խմբագիր, քարտուղար, գրադարանավար, ձեռագրատան տնօրէն: Միաժամանակ՝ 1952-1967, փիլիսոփայութեան պատմութիւն դասաւանդած է Մուրատ-Ռաֆայէլեան Վարժարանին մէջ: Ընտրուած է քարտուղար եւ նախագահ Ս. Ղազարի Ակադիամիայի, հոսկ՝ Մխիթարեան Միաբանութեան Արքահայր՝ 1986-1991:

1991ին, Հռոմի Պապին կողմէ անուանուած է Հայաստանի, Վրաստանի եւ Արեւելեան Եւրոպայի Հայ Կաթողիկէներու առաջին Առաջնորդ եւ տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս Սեբաստիոյ, եւ այս պաշտօնը վարած է մինչեւ 2005 Ապրիլ: 17 Նոյեմբեր 1992ին, հայկական ծէսով, Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Ն. Ս. Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապին կողմէ Հռոմի Ս. Պետրոս տաճարին մէջ:

1994 Մեպտեմբերին հաստատուած է Գիւմրի: Նոյն տարին պարգեւատրուած է Երեւանի Ազգ. Գրադարանի «Յակոբ Մեղապարտ»ի շքանշանով:

Ծիսական գործածութեանց համար պատրաստուած բազմաթիւ գիրքերէն ու քահանայապետական թուղբերու հայերէնի թարգմանութիւններէն բացի, Հայր Ներսէս Տեր Ներսէսեան ունի նաեւ քննական հատորներ: Ան հրատարակած է Առաքել Սիւնեցիի *Դրախտագիրքը*, գրած անոր յառաջարանն ու ուսումնասիրութիւնը (1956), *Մտածութիւնք Ի Վերայ Բանից Քրիստոսի Մխիթար Աբբայի* (1959), Մխիթար Աբբայի *Քերականութիւն Աշխարհաբար Հայերէն Լեզուի*, (ընդարձակ ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր՝ *Բազմավէպ*, 1976-1979), *Հայկական Մանրանկարչութիւն* (հայերէն, իտալերէն եւ անգլերէն, Ս. Ղազար, 1990):

Վախճանած է Աշոցքի «Տիրամայր Նարեկի» հիւանդանոցին մէջ, 24 Դեկտեմբեր 2006ին:

ՀՀՀ

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ
ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՆ
(1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 2006)

Համշենահայ Թղթածրար
Դասախօս՝ Հայկազ Ալվրցեան, Երեւան
28 Մարտ 2006

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնը, գործակցութեամբ Լիբանանի Հայ Դատի Մարմինին, լիբանահայ հանրութեան ներկայացուց համշենահայութեան նուիրում այս դասախօսութիւնը:

Բարիգալուստի իր խօսքէն ետք, Դոկտ. Արշալոյս Թօփալեան ներկայացուց դասախօսը՝ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու, Աւագ Գիտաշխատող Դոկտ. Հայկազուն Ալվրցեան, որ ծնած է 1957ին, Ջաւախք: 1981ին ան աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայկական Բանասիրական Բաժինը, իսկ 1989ին պաշտպանած է թեկնածուական ատենախօսութիւն՝ «Հայ Բանաստեղծութեան Լեզուի եւ Ոճի Խնդիրները» նիւթով: Ալվրցեան դասախօս է ինչպէս նաեւ հեղինակ՝ աւելի քան 200 հրապարակախօսական եւ հայագիտական յօդուածներու: 1991-1992 խմբագրած է Հայաստանի *Ազատամարտ* թերթը եւ քաղաքական գործունէութիւն կը ծաւալէ ՀՀԴ պատասխանատու մարմիններու մէջ:

Ալվրցեան նախ ներկայացուց ամփոփ տեսագրութիւն մը՝ նկարահանուած պատմական Համշենի իշխանութեան տարածքին մէջ, որ կը զուգադիպի մերօրեայ Արդուինի, Ռիգէի, Տրապիզոնի, Օրդուի տարածքներուն: Տեսանիւթը կը ներկայացնէր Համշենի հայախօս եւ թրքախօս հատուածներուն կեանքէն դրուագներ, Վարդավառի իւրօրինակ տօնակատարութիւն մը, բարբառէն նմոյշներ եւն.:

Համշենահայութեան նկատմամբ հետաքրքրութիւնը աճեցաւ վերջին 20-25 տարիներուն: Ամերիկացի, գերմանացի, ռուս, իրանցի եւ այլ գիտնականներ, յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնեն փակ շրջանի մէջ ապրող այս անյայտ ժողովուրդի մշակոյթին, կենցաղին, պատմական ճակատագիրին: Ուրիշներ այնտեղ կը փնտռեն փոքրամասնութիւններու իրավիճակի հետ կապուած քաղաքական խնդիրներ, իսկ ոմանք՝ ինչպէս վրացիները, զանոնք սեփականելու փորձեր կը կատարեն, համշենահայերը ներկայացնելով որպէս իսլամացած վրացիներ:

Համշէնը պատմութեան մէջ ծանօթ է իբրեւ Պոնտոս, իսկ այնտեղ ապրող հայերը՝ իբրեւ Պոնտոսի հայեր,- ըսաւ Ալվրցեան, առեւցնելով որ,- Քրիստոսէ առաջ ալ այս տարածքը եղած է հայաբնակ: Համշէն անուանումը կ'առնչուի միջնադարուն, եւ անոր հեղինակն է Համամ Ամատունի նախարարը: Վերջինս, Ը. դարուն, չհանդուրժելով արաբական բռնութիւնները, իր ընտանիքով եւ մեծ խումբով մը Կոտայք-Արագածոտնի շրջանէն կ'անցնի Պոնտոսի ափերը: Բիւզանդիոնի Կոստանդին կայսրը սիրով կ'ընդունի զիրենք, եւ Թամբուր կամ Թամբուրա քաղաքը կու տայ Ամատունիներուն, որպէս նստավայր: Տարի մը ետք, վրացիներու հետ պատերազմի ընթացքին քաղաքը կ'աւերուի. Համամ իշխանը գայն վերակառուցելով կը կոչէ Համամաշէն, որ յետոյ կը փոխուի Համշէնի: Պատմութեան ընթացքին Համշէնը կ'ապրի բարեկեցիկ եւ կիսանկախ տարիներ, կը ստեղծէ վանական համալիրներ, ազգին կու տայ մտաւորականներ, կը զարգանայ առեւտուրը: Թուրքերու տիրապետութեան տակ Համշէնը կը կորսնցնէ իր փառքի օրերը. բռնի իսլամացումի թրքական քաղաքականութիւնը կ'ունենայ բազմաթիւ ժխտական անդրադարձներ. քաջամարտիկ համշէնցիները երկարատեւ պայքարէ, պատերազմներէ ետք տեղի կու տան հզօր կայսրութեան դիմաց. շատեր կ'իսլամանան, ուրիշներ կը քաշուին լեռները ու կը տարածուին ամբողջ շրջանին մէջ: Վերջիններս իրենց հետ կը տանին իրենց բարբառը, որ ժամանակի ընթացքին կ'ունենայ նաեւ իր խօսուածքները, ինչպէս՝ Օրդուի, Տրապիզոնի եւ այլ: ԺԹ. դ. կէսերուն, համշէնահայերը արտաքուստ Սիւննի իսլամ էին, սակայն ներքուստ, գաղտնօրէն մնացեր էին հայ քրիստոնեայ. այս մասին վկայութիւնները շատ են,- նշեց դասախօսը: 1915ին, իսլամացած համշէնցիներուն եւ քրիստոնեաներուն համեմատութիւնը կէս-կէս էր,- ըսաւ Ալվրցեան, ու շարունակեց նշելով որ,- վերջինները զոհ գացին եղեռնագործութեան: Փրկուածները ապաստան գտան Ռուսիոյ Կրասնոտար երկրամասի Սոչի, Ատլեր քաղաքներուն ինչպէս նաեւ Աբխազիոյ մէջ, ուր այսօր կ'ապրին մօտ 400,000 քրիստոնեայ-հայախօս համշէնահայեր, հաստատեց ան: Միայն Աբխազիոյ մէջ կայ 70,000 համշէնահայութիւն, 35 գուտ հայկական դպրոցներով, որոնք կը հետեւին հայաստանեան դպրոցներու կրթական ծրագրին:

Պատմական Համշէնի մէջ այսօր կ'ապրին միայն իսլամացած հայեր. սակայն զարմանալին այն է, որ Արդուիսի նահանգի Խոփա քաղաքին մէջ ապրող համշէնահայերը հայախօս են: Թուրքերը զանոնք հեմշիլ կ'անուանեն, այդպիսով ընդունելով անոնց բուրք չլլալը: Խոփայի համշէնցիները լատենդեակ են Հայաստանի իրադարձութիւններուն: Անոնցմէ շատեր 1992ականներէն կապեր հաստատած են Հայաստանի հետ, ընտելացած Հայաստանի խօսուածքին, Հայաստանի մէջ ունին իրենց հայկական անունները եւն.: Համշէնահայերու ինքնապաշտպանութեան մեծագոյն գէնքը, Ալվրցեան համարեց օտարին, յատկապէս թուրքերու հետ շամուսնանալու սովորոյթը: Անոնք չեն բաղուիր թրքական գերեզմաններու մէջ, չեն մտներ թրքական մզկիթ, այլ՝ «հայկական մզկիթ»: Խոփայի հայերուն ինքնութեան պահպանման ջանքերը լուրջ են,- ըսաւ դասախօսը,- անոնք պահպանած են ազգային

սովորութիւններ, ծեսեր, կը գործածեն ազգային նուագարաններ, անփոփոխ պահած են պարը, երգին բառն ու մեղեդին: Բացառութիւն է քրքախօս հատուածը, ուր հայկական երաժշտութեամբ երգը կ'երգուի քրքերէն: Վերջիններս նաեւ հագուադէպ կ'ընդունին կամ կը յայտարարեն իրենց հայկական ծագումը եւ սա կարելի է բացատրել իրենց հոգիներուն մէջ բոյն գտած դարաւոր վախով:

Գերմանիա գաղթած բուրքերուն մէջ շատ է թիւր համշէնահայերու, որոնք սկսած են հետաքրքրուիլ իրենց պատմութեամբ: Ոմանք մկրտուելով կը դառնան հայ քրիստոնեայ, անոնցմէ՝ Ալիէ Ալթ, որ պապենական անունով վերանուանուած է Ալիս Կոստանեան, իր շուրջ հաւաքած է 8,000 հոգի, որոնք պատրաստ են մկրտուելու, փոխելու իրենց անունները: Սա աննախընթաց երեւոյթ է, նոյնինքն Ալիսի վկայութեամբ: Անոնք օգտուելով Թուրքիոյ Եւրոպա մտնելու ջանքերէն, քաքուն աշխատանք կը տանին օգտուելու փոքրամասնութիւններու իրաւունքներէն, դէպի հայութիւն վերադառնալու համար: Մենք պէտք չէ սպասենք, որ անոնք ամբողջովին հայ սեպեն իրենք-զիրենք. պէտք է հասկնալ զիրենք ու օգնել անոնց ինքնաճանաչողութեան քայլերուն: Մեր փոխյարաբերութիւններուն մէջ պէտք չէ դնենք դաւանանքի հարցը, - ըսաւ Ալվրցեան, - սա խրոչեցնող հարց է, - շարունակեց ան: - Անոնք մոլեռանդ հաւատացեալներ չեն: Խոփայի շրջանին մէջ կ'ապրին 35,000 հայեր, 5,000 լազեր եւ 30-40 ընտանիք բուրքեր: Ամբողջ քաղաքապետական իշխանութիւնը համշէնահայերուն ձեռքն է, - վկայեց ան: - Բսան հազարնոց քաղաքի բնակիչները ամբողջութեամբ հայ են, 31 գիւղեր ամբողջութեամբ հայկական են: Կրօնքը չէ ազդած իրենց կենցաղին, սովորութիւններուն: Այսպէս կոչուած «համայնքային» կառոյցը տոհմային է, ազգային դիմագիծի պահպանման միակ միջոցը Հայաստան գալով ազգային կրթութիւն ստանալն է, որուն համար ալ Թուրքիոյ ու Հայաստանի միջեւ դիւանագիտական կապերը պէտք է հաստատուին, վկայակոչեց Ալվրցեան մէջբերելով Խոփայի հայերու փափաքը:

Համշէնահայերուն իսլամացման հանգամանքին հանդէպ պէտք է նրբանկատութիւն ցուցաբերել, - ըսաւ Ալվրցեան, յուշելով, որ, - անոնք բռնի կերպով իսլամացած կամ քրքացած են:

Ինչպէս կրնանք համշէնահայութեան երկու հատուածները իրար մերձեցնել, - հարցադրեց դասախօսը: - 400,000 համշէնահայ կ'ապրի Ռուսիա եւ Աբխազիա, իսկ 1,200,000՝ Թուրքիոյ այս տարածքին: Բոլոր առումներով նոյն ժողովուրդն են անոնք: Խոփայի հայախօս համշէնահայերը ուսանելու, աշխատելու եւ այլ նպատակներով կ'երթան Սթամպուլ, Տրապիզոն, Սամսոն, Ռիզէ, եւ տեղւոյն քրքախօս համշէնահայ համայնքներուն մէջ կը ստեղծեն հայախօս համշէնահայեր մինչեւ 1,000-1,200 հոգի հաշուով: Ռուսիոյ տարածքին կ'ապրին նաեւ Միջին Ասիայէն վերադարձած մօտաւորապէս 5,000 համշէնահայեր: Ասոնք եւ միւսները կրօնական, մշակութային այլ ազդեցութիւններու ենթարկուած են, բայց շատ զգայուն են Հայկական Հարցին վերաբերեալ, եւ ատիկա մեր միակ ընդհանրութիւնն է, եզրափակեց Ալվրցեան:

«Մեծն Բրիտանիոյ Ռազմական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայոց
Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ 1915-1918»
Դասախօս՝ Տիգրան Սարուխանեան (Երեւան)
19 Ապրիլ 2006

Մեծ Եղեռնի 91ամեակի ոգեկոչման առիթով, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի կազմակերպութեամբ, պատմաբան Տիգրան Սարուխանեան 19 Ապրիլ 2006ին դասախօսեց Հայկական Յեղասպանութեան եւ Մեծն Բրիտանիոյ ռազմական դիւանագիտութեան առնչութիւններուն մասին: Սարուխանեան, իր դոկտորական թեզը պատրաստելու համար, բրիտանական գանազան գրադարաններու մէջ կատարած է ուսումնասիրութիւններ, որոնք ամփոփուելով հատորի մը մէջ, հրատարակուած են 2005ին, Երեւան:

Վերապատուելի Նշան Պազալեանի բացման խօսքէն ետք, Դոկտ. Սարուխանեան ըսաւ, թէ պատմագրութիւնը տակաւին չի կրնար յստակ ու մեկին բուական մը նշել, թէ իսկապէս ե՞րբ է, որ Իթքիհատ Վէ թերաքըը Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը հայերը բնաջնջելու վերջնական որոշումը կայացուցած է: Սակայն, ըստ անոր, թուրքերու այդ որոշումը անքակտելի է Դաշնակից ուժերուն եւ յատկապէս Մեծն Բրիտանիոյ վարած ռազմական դիւանագիտութենէն, որոնք պատեհ առիթ տուին թուրքերուն իրականացնելու իրենց ոճրային ծրագիրը:

Դասախօսը նախ ներկայացուց Եղեռնի նախապատրաստական փուլերը. ի միջի այլոց ան յիշատակեց նաեւ 18էն 60 տարեկան այրմարդոց զինակոչուիլը, ապա բնաջնջումը, որ տեղի ունեցաւ Տարտանէլի վրայ Բրիտանական յարձակումի օրերուն, որուն աննախադէպ ծախող աւարտը վճռական նշանակութիւն ունեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան համար: Մէջբերելով ժամանակի մամուլէն, Սարուխանեան ըսաւ, եթէ Սարիղամիշի թրքական պարտութիւնը հայերուն վերագրելով թուրքեր պատճառաբանութիւն գտան ջարդեր կազմակերպելու, ապա Տարտանէլի մէջ բրիտանական պարտութիւնը յաղթանակի յոյս ներշնչեց թուրքերուն, եւ առիթ հանդիսացաւ, որ անոնք դիմեն հակահայ քայլերու:

Սարուխանեան երկար կանգ առաւ Տարտանէլի գործողութեան վրայ: Ան մանրամասնեց այդ առնչութեամբ Բրիտանական դաշինքին մէջ իշխող կեցուածքներուն տարբերութիւնը: Օգոստոս 1914ին, Ուինսթըն Չըրչիլ առաջարկած էր յարձակիլ նեղուցներուն վրան, զանոնք Բրիտանական հակակշռի տակ առնելու նպատակով: Այդ ծրագրին կը հակառակէր Լորտ Բիչնըրը, որ ապարդիւն կը նկատէր այդպիսի ռազմական գործողութիւն մը: Չըրչիլի եւ նաւային հրամանատարութեան առաջարկը կը մերժուի 25 Նոյեմբեր 1914ին:

Նոյեմբեր 1914ին, Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշա առաջարկէր էր բրիտանացիներուն, ռազմական գործողութիւններ իրականացնել Կիլիկիոյ մէջ, յայտնելով Կիլիկիոյ հայերուն պատ-

րաստականութիւնը՝ բրիտանական բանակներուն օժանդակելու: Իր այս ծրագրին մասին Պօղոս Նուպար 15 Յուլիս 1915ին կը գրէ Գեորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ եթէ այս ծրագիրը իրականանար, ապա բուրքերը պիտի չէզոքացուէին, տեղահանութիւնը պիտի կանխուէր, եւ ինքնապաշտպանական կռիւներով պիտի իրականանային Կիլիկիոյ նկատմամբ մեր յոյսերը:

1915 Յունուարին, Ռուսիոյ մէջ գործող անգլիացի զինուորական եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներ Լոնտոն կը փոխանցեն ռուսական զինուորական հրամանատարութեան առաջարկը, որ բրիտանացիք զինուորական ճնշում գործադրեն Թուրքիոյ վրայ, որպէսզի վերջինս, այլ ճակատի վրայ եւս կռուելու ստիպուած ըլլալով, նուագեցնէ իր ռազմական ներկայութիւնը կովկասեան ճակատէն, ըսաւ Սարուխանեան:

4 Յունուար 1915ին Բրիտանիա կ'որոշէ յարձակիլ Թուրքիոյ վրայ: Բրիտանական Դահլիճը կը քննարկէ յարձակումի երկու ծրագիր, ըսաւ Սարուխանեան. առաջինը՝ Նաուստորմի հրամանատարութեան եւ Չըրչիլի առաջարկը՝ յարձակիլ Տարտանէլի վրայ, զրաւել Կալիփոլիի թերակղզին ու յառաջանալ Պոլիս եւ ուղղակի կապի մէջ մտնել ռուսներուն հետ: Եթէ յաջողէր այս ծրագիրը, ապա ի շարս այլ օգուտներու, պատերազմը պիտի աւարտէր աւելի արագ եւ ի նպաստ բրիտանացիներուն: Երկրորդ ծրագիրը, որ կը պատկանէր Պատերազմական Նախարար Լորտ Քիչնըրի, կ'առաջարկէր ցամաք ելլել Անտիոքի ծոցէն, ուղղուիլ հիւսիս-արեւելք եւ միանալ ռուսական բանակներուն Տիարպէքիի մէջ: Եթէ այս ծրագիրը յաջողէր, Օսմանեան Կայսրութիւնը արագօրէն պիտի կազմալուծուէր, եւ ռուսական բանակին միանալով բրիտանացիք պիտի գրաւէին Անատոլիան, պաշարէին Պոլիսը եւ անձնատուութիւն պարտադրէին Թուրքիոյ: Արտաքին-քաղաքական եւ ռազմավարական նպատակներով, մի քանի քուէի տարբերութեամբ Դահլիճը կ'որոշեցոր Չըրչիլի առաջարկը, որ կ'ունենայ ողբերգական աւարտ, հայերուն համար մահացու հետեւանքներով:

Նոյնիսկ պարտութենէն ետք, ըսաւ դաւախօսը, Լորտ Քիչնըր կը պնդէ Ալեքսանտրէի ծոցէն ցամաքահանում կատարելու իր առաջարկը: Մեր կարծիքով, - ըսաւ Սարուխանեան, - եթէ Քիչնըրի ծրագիրը որդեգրուէր ու իրագործուէր, ապա ոչ միայն Կիլիկիոյ հայութիւնը գերծ պիտի մնար տեղահանութենէ ու կոտորածներէ, այլեւ Թուրքիա պիտի կորսնցնէր պատերազմը:

Տարտանէլի վրայ յարձակման նպատակն էր ապահովել նեղուցները: Փետրուար 19էն Մարտ 18 տեւած յարատեւ յարձակումները Պոլսոյ վրայ, վերջ կը գտնեն դաշնակիցներուն պարտութեամբ:

Սարուխանեան յիշեց վկայութիւններ ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորկընթաունէն, Էտշիէյքըտ Փրէսի ամերիկացի թղթակից Շորճ Շրայնըրէն, թէ երիտրորք իշխանատուները ինչպէս սարսափի մատնուած էին, զինուորականները որքան յուսահատուած էին երբ բրիտանական ռազմահատերը կը ռմբակոծէին Պոլսոյ արուարձանները: Սարուխանեան շարունակեց, ըսելով, թէ՛ պատերազմէն շատ առաջ, Պատերազմական Նախարար Էնփէր կ'այցելէ Լոնտոն,

ուր Չորչիլ կը զգուշացնէ զինք, թէ պատերազմի պարագային եթէ Թուրքիա միանայ գերմանացիներուն, ապա Բրիտանական ծովածոր պիտի անցնի Տարտանէլը եւ գրաւէ Պոլիսը։ Կ'եզրակացնենք, թէ պատերազմէն առաջ իսկ Չորչիլ նպատակ ունեցած է տիրանալու Պոլսոյ։ Չորչիլի այս ճառադրոշմներ ունէր երկու որոշիչ. ռուս-անգլիական մրցակցութիւնը եւ Մերձաւոր Աշտնացի մէջ Անգլիոյ նոր ձգտումները։ Մեր կարծիքով,- շարունակեց դասախօսը, պատմագրութիւնը բաւարար չափով չէ ուսումնասիրած Չորչիլի ժխտական դիրքը Հայկական Յեղասպանութեան ու Հայկական Հարցին մէջ։

Բրիտանացի պատմաբան Պարքըր կը գրէ, թէ Քիչնքրի ծրագիրը իրականանալու պարագային, Օսմանեան Կայսրութիւնը պիտի փլուզուէր 1915ին, եւ պիտի խնայուէին Տարտանէլի կորուստները, Կազայի եւ Միջագետքի կոիւնները, հայերուն ջարդերը։ Գերմանացի զինուորական մը գաղ-ճանք յայտնած է, թէ ինչու Դաշնակիցները յարձակեցան անպաշտպան Ալեքսանտրէի ծոցէն, որուն իբրեւ արդիւնք Թուրքիա պարտուած դուրս պիտի գար պատերազմէն։ Թուրքեր իսկ զիտակցած են Ալեքսանտրէի մէջ իրենց տկարութիւնը։

Չորչիլի ծրագրին որդեգրումին պատճառը, ըստ Սարուխանեանի, այն էր, որ Կայսրութեան անկումէն ետք, Մեծն Բրիտանիա կ'ուզէր տէր կանգնիլ Օսմանեան ժառանգութեան եւ հեռու պահել Ռուսիան անկէ։ Այս նկատաւորմով, հայերու կեանքը նշանակութիւն չունէր։

Սարուխանեան յիշեցուց, թէ 1914 Օգոստոսին, Թուրքիոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայմ, ի տես քրիստոնեաներուն սպառնացող վտանգին, Մորկընքաուի կը յայտնէ թէ մտաւիզութելու պատճառ չկայ, այնքան ատեն, որ Բրիտանիա յարձակում չի գործեր Տարտանէլի կամ Օսմանեան նաւահանգիստներու վրայ, այլապէս ոչինչ կարելի է երաշխաւորել։ Ամերիկացի դիւանագետ Լուիզ Էյնշթայն, որ ականատես էր Պոլսոյ ոմբակոծումին ու Հայկական Յեղասպանութեան, կը նշէ, թէ Տարտանէլի յաղթանակէն ետք, երիտթուրքերը առիթը պատեհ նկատեցին իրագործելու իրենց հակահայ ծրագիրները։ Այս մասին արտայայտուած են նաեւ Լորտ Քինկըրոզ եւ Հրապրոք Կիպրնզ։

Տարտանէլը գրաւելու առաջին փորձէն ետք, մինչեւ 1915ի աւարտը, Բրիտանա-Ֆրանսական դաշնակցութիւնը կը մերժէր յարձակում կազմակերպել Ալեքսանտրէի ծոցին վրայ։ Աւելին, դաս չառնելով առաջին պարտութենէն, 25 Ապրիլ 1915էն 9 Յունուար 1916, Դաշնակիցները կը ձեռնարկեն ռազմական գործողութիւն մը եւս։ 7 Օգոստոսին, անոնք ցամաքահանում մը կը կատարեն Պոլսոյ մօտակայքը, 10,000 զինուորով։ Ամիսներ տեւած ծանր բախումները կ'աւարտին Թուրքիոյ ու Գերմանիոյ յաղթանակով, ըստ Սարուխանեանի։

Թուրքիոյ դէմ Բրիտանիոյ ծաւալած ծախող արշաւներուն ու Հայոց Յեղասպանութեան վրայ անոնց ազդեցութեան մասին, Չորչիլ իր յուշերուն մէջ գրած է հետեւեալը. կասկած չկայ, որ ոճիրը կը հետապնդէր քաղաքական նպատակներ. թուրքերը առիթը պատեհ նկատեցին մաքրելու երկիրը քրիս-

տոնեայ ցեղէն: Մեծապէս հնարատր է, որ Կալիփոլիի թերակղզիին վրայ Բրիտանական յարձակումը աւելցուց թուրքերուն զայրույթը:

Պատերազմին տետողութեան իսկ, երբ հայերը իրենց փրկութեան համար կը փորձէին կազմակերպել կամաւորական շարժում մը, փաստերը ցոյց կու տան,- նշեց Սարուխանեան,- թէ Բրիտանական ռազմական դիւանագիտութիւնը կարելի բոլոր միջոցներով փորձեց խոչընդոտել այդ ջանքերը:

1915 Ապրիլին, Ուաշինկթընի մէջ Բրիտանիոյ դեսպան Սըր Սփրինկ Ռայս իր ռուս պաշտօնակիցէն կը տեղեկացուի, թէ 1000 ամերիկահայեր պատրաստ են իբրեւ կամաւոր կոռուելու Կիլիկիոյ մէջ: Անոնք պատրաստ էին հոգալու զինամթերքի եւ քանատական նաւահանգիստ մը հասնելու ծախսերը, եւ կը խնդրէին բրիտանացիներէն, որ զիրենք Քանատայէն փոխադրեն Կիլիկիա: 25 Ապրիլին Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը, իսկ 26 Ապրիլին Պատերազմական Նախարարութիւնը կը մերժեն այս առաջարկը, ըստ դասախօսը: Յուլիս 1915ին, ԱՄՆի Հայոց Պաշտպանութեան Ազգային Խորհուրդը նման առաջարկով կը դիմէ Կիպրոս տեղակայուած Բրիտանական Բարձր Քոմիսէր Զօր. Մեքսուէլին, առաջարկելով զինուորական գործողութիւններ կազմակերպել Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ քանի մը հազար հայ կամաւորներու օժանդակութեամբ: 10,000 հայ զինուորներու մասնակցութիւնը կ'առաջարկուէր բրիտանացիներուն: 19 Յուլիսին նման առաջարկ մը կ'ուղղուի նաեւ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, այս անգամ՝ ռուսերուն կողմէ. բոլորն ալ կը մերժուին: Սարուխանեան ըստ, թէ Բրիտանիան խուսափեցաւ զինեալ ոյժ ստեղծելէ, կասկածելով, թէ անոնք կրնան իրեն դէմ դիրքորոշուիլ:

14 Սեպտեմբեր 1915ին ֆրանսական ռազմանաւեր, 4000 հայեր կը փոխադրեն անգլիական գերիշխանութեան տակ գտնուող Փոր-Սաիտ: 7 Օգոստոսին բրիտանացիք տեղեակ էին Մուսա Լերան բոլոր իրադարձութիւններէն, բայց ոչինչ ձեռնարկած էին: Կիպրոսի անգլիացի կառավարիչը անցանկալի կը նկատէ հայերուն տեղակայումը Կիպրոս, պատրուակելով կղզիին խառն՝ թուրք եւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Եգիպտոսի կառավարիչը նոյնպէս կը մերժէ հիւրընկալել հայերը: Հակառակ ասոր, ֆրանսացի ծովակալը՝ Նախաձեռնութիւնը ստանձնելով, մուսա-լեռցիները կը փոխադրէ Փոր-Սաիտ՝ Եգիպտոս: Բրիտանացիները կը թելադրէին ֆրանսացիներուն, հայ գաղթականները փոխադրել Ալճերիա:

Յեղասպանութիւնը ժխտելու եւ պատմութիւնը կեղծելու Բրիտանական դիւանագիտութեան քաղաքականութիւնը հասկնալու համար, շատ կարեւոր փաստաթուղթ է 1916ի Յուլիսի աւարտին, Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Փոխ-նախարար Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլի յայտարարութիւնը Բրիտանիոյ Խորհրդարանին մէջ: Սեսիլ կ'ըսէ, թէ իրենք հրահանգած են Բրիտանական բանակին ու նաւերուն իրենց կարելին ընելու, օգնելու համար հայ գաղթականներուն, ինչպէս կատարած էին ֆրանսացիները: 90 տարի ետք, ըստ Սարուխանեան, յենելով բրիտանական փաստաթուղթերու վրայ, կրնանք ըսել թէ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ բացայայտօրէն կը ստէր:

Բրիտանական բանակի հետախուզութեան պետ, մարաջախտ Մակտան, նախքան ֆրանսացիներուն կողմէ Արեւելեան Լեզէոնի ստեղծումը, առաջարկած էր Մուսա Լեւան հայերը եւ Հնդկաստանի 179 հայ գերիները օգտագործել Դաշնակից բանակին մէջ: Թրքական բանակէն գերեվարուած զինուորներու մասնակցութիւնը Դաշնակից բանակներուն մէջ առաջարկած էին նաեւ ամերիկահայ կազմակերպութիւնները. այլապէս՝ կ'առաջարկուէր ազատ արձակել զանոնք, որ մաս կազմեն Կովկասի մէջ կոռուղ հայկական զօրագումներուն: Պատերազմական Նախարարութիւնը անցանկալի կը սեպէ այս առաջարկները:

Եթէ Լորտ Քիչնրի ծրագրով Անտիոքի ծոցէն կատարուէր յարձակումը եւ յառաջխաղացքը Միջագետք ու Անատոլիա, ապա, նոյնիսկ եթէ կարելի չըլլար ամբողջութեամբ կանխել հայկական կոտորածները, գէթ նուազագոյնի պիտի իջնէին հայոց կորուստները: Այսուհանդերձ, բրիտանական վաւերաբողքներու քննութիւնը ի յայտ կը բերէ, որ հայ կամաւորներուն որեւէ դեր չէր վերապահուած Կիլիկիոյ մէջ. Բրիտանիոյ ազգային շահերը չէին համընկներ այդ ծրագրին: Մեծն Բրիտանիա լքած էր հայերը, եւ *«Իմ տեսանկիւնէս, շարունակեց Սարուխանեան, - Հայկական Յեղասպանութեան մէջ Բրիտանիա նոյնքան պատասխանատու է, որքան Թուրքիոյ գլխաւոր դաշնակից Գերմանիան»*:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի

ԻԶ. Հատորի Շնորհանդէսը

Պէյրութի Մէջ...

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԶ. հատորի շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ Չորեքշաբթի, 28 Յունիս 2006ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ: Շնորհանդէսին ներկայ էին ՄԱՀԱԵՄԻ Նախագահ Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Հայկազեան Համալսարանի Նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան, վերապատուելիներ, վարդապետներ, քոյրեր, պետական երեսփոխան Տոքթ. Եղիկ Ճէրէճեան, տնօրէններ, մտաւորականներ, եւ հայ գիրն ու դպրութիւնը, հայ մշակոյթը սիրող ու քաջալերող կոկիկ հոյլ մը:

Հանդիսասրահին կեդրոնը գետեղուած սեղաններու վրայ ցուցադրուած էին Հայկազեան Հայագիտական Գրադարանի վերջին մէկ տարուան ընթացքին ձեռք բերած հայագիտական գրականութենէն ընտրանի մը՝ շուրջ ութսուն հայերէն, արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն հատորներ: Կողքի սեղանին տարածուած էին *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* նախորդ 24 հատորները, իսկ առանձին կը ցուցադրուէր *Հանդէսի* նոր ԻԶ. հատորը:

Իր բարիգալուստի խօսքին մէջ, Պրն. Արմէն Իւրնէշեան պարգաբանեց, թէ *Հանդէսի* ԻԴ. հատորին կը յաջորդէ ԻԶ. հատորը, եւ *«ամենայն հաւանականութեամբ, մինչեւ տարեվերջ լոյս կը տեսնէ արդէն պատրաստութեան մէջ*

եղող իՇ. Հատորը, որ կ'ընդգրկէ Հայկազեան Համալսարանի յիսնամեակի տօնակատարութիւններու ծիրէն ներս կազմակերպուած «Լիբանանի Հայերը. Անցեալն Ու Ներկան» գիտաժողովին կարգացուած գեկուցումները: Հատորին խմբագիր նշանակուած է քանատարնակ նախկին լիբանանահայ Դոկտ. Այտա Պուճիգանեան»: Ապա Պրն. Իրնէշլեան նշեց որ այս տարի Հանդէտը կ'ամբողջացնէ իր 35րդ տարին ու բեմ հրաւիրեց հատորի պատասխանատու խմբագիր Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոանեանը:

Իր խօսքին մէջ, Հայր Կոանեան հաւաստեց, որ «Հանդէտը իր իւրաքանչիւր համարով նուաճում մը կ'արձանագրէ»: Ան անդրադարձաւ Հայագիտական Հանդէտի հատորներու հրատարակման ներքին քէ արտաքին դժուարութիւններուն, որոնցմէ առաջինը Լիբանանի եղբայրասպան պատերազմն էր, որուն իբրեւ հետեւանք՝ «այսօր փոխանակ մեր 35րդ հատորը լոյս ընծայելու՝ 25 հատոր կը ներկայացնենք ձեզի: Պակսող հատորները պատերազմը գողցաւ մեզմէ»:

Կոանեան Վարդապետ նշեց նաեւ, քէ Հանդէտի խմբագրութեան որդեգրած առաջնորդանքները՝ «Հայաստանի եւ Սփիւռքի Հայագէտներու միջեւ կամուրջ դառնալու... յօդուածներու անտիպութեան եւ որակի պահպանման» առումով յառաջացուցին ներքին հոգեկան դժուարութիւններ: Վարդապետը շեշտեց, «Նախընտրեցինք Հանդէտին գիտական մակարդակը բարձր պահել, նոյնիսկ եթէ մեր այս խստապահանջութեան իբրեւ հետեւանք, մեր խմբակը կը հարկադրուէր լծուելու աներեւակայելի յաւելեալ պրպտումներու, փերստուգումներու, սրբագրումներու, հեղինակներուն հետ՝ բանակցութիւններու», ու հաստատեց որ խմբագրութիւնը յարատեւեց, որովհետեւ՝

«Ա. Հաւատաց Հայկազեան Համալսարանի իրերայաջորդ պատկան մարմիններուն առաջին օրէն ցուցարբերած նիւթական եւ բարոյական քաջալերանքին, անվերապահ վստահութեան եւ իրենց այս կեցուածքին նկատմամբ՝ անոնց աննահանջ հաւատարմութեան»:

Բ. Միասնական աշխատանքի հանդէպ փարոււմ կը սնուցէր:

Գ. Համոզուած է թէ այս Հանդէտով Սփիւռքի մէջ կը ստարենք Հայագիտութեան, հայ մշակոյթին... Սփիւռքի մայրաքաղաք յորջորջուած լիբանանահայութեան վարկին:

Դ. Կը հաւատայ, թէ՛ Աստուծոյ հաճելի գործ մը կը կատարենք»:

Հայր Կոանեան եզրափակեց իր խօսքը մանանեխի հատիկ նկատելով «այս իՉ. հատորը, աճած՝ հայոց անդաստանին մէջ, - եւ կոչ ըրաւ՝ - թառեցէք անոր ճիւղերուն վրայ...»:

Բեմ հրաւիրել առաջ հիւր բանախօս՝ Լիբանանի մէջ Հայաստանի դեսպան Դոկտ. Վահան Տէր Ղետնդեանը, Պրն. Իրնէշլեան զինք ներկայացուց իբրեւ պատմաբան եւ հայ-արաբական կապերու մասնագէտ:

Դոկտ. Տէր Ղետնդեան նշեց քէ հայագիտութիւնը մի քանի հարիւր տարեկան է, ապա բաղդատական մը կատարեց Ի. դարու մինչեւ յիսնականն-

յու խորհրդային հայագիտութեան եւ անոր յաջորդող ու մինչեւ 1990ականներու սկիզբը երկարող տասնամեակներու հայագիտութեան զարգացման ընթացքին միջեւ: Բանախօսը բաղդատական մը ըլլաւ նաեւ վերջին տասնհինգ տարիներու Հայաստանի հայագիտութեան եւ առհասարակ միւս գիտութիւններու դիմագրաւած դժուարութեանց եւ խթաններու առկայութեան առումով: Ան մատնանշեց որ հայագիտութիւնը խրօրհնակ ձեւ է աշխարհին բացուելու, եւ այդ առումով նշեց հայագիտական պարբերաթերթերու նուագումին փաստը: Յարգելի բանախօսը այդ հենքին վրայ խիստ գովելի գտաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* 35ամեայ երթը, որ նաեւ ուրախալի է անով որ քաղաքացիական պատերազմով պարտադրուած ընդհատումէն ետք «Համալսարանը եւ նրա հայագիտական ամբիոնը իրենց մէջ ոչ թ գտան վերականգնելու Հանդէսի հրատարակութիւնը,- ու անլցուց»- գոհունակութեամբ պէտք է նշել որ ներկայ ԻԶ. Հատորին ծանօթանալով Համոգում ես որ այն իրականացուել է Հայաստանի եւ Սփիւռքի մասնագէտների ամենասերտ Համագործակցութեամբ: Սա ինքնին Հայաստան-Սփիւռք գործնական կապերի մի հիանալի նմոյշ է»: Հուսկ, բանախօսը առանձնացուց հատորի մի քանի յօդուածներ եւ խօսեցաւ անոնց արժէքին մասին, հաւաստելով, թէ՛ «բոլորովին չի նշանակում թէ միւս յօդուածները պակաս կարեւորութիւն կամ լրջութիւն ունեն»:

Հուսկ, Հայկազեան Համալսարանի Նախագահ, Վեր.-Դոկտ. Հայտնոսեան իր խօսքին մէջ դրուատեց *Հանդէս* խմբագրութեան «բծախնդիր եւ շնորհաւորելի աշխատանքը, եւ անոր կանոնաւոր հետեւողականութիւնը այսօրեան երկար տարիներ...»: Ապա ան հաւաստեց, որ՝ Համալսարանը այսօր իր կատարածէն շատ աւելի պարտի ընել ոչ միայն մեր ժողովուրդին, այլեւ մշակոյթի բնագաւառին ընդհանրապէս: Ուստի մեզմէ կ'ակնկալուի եղածով գոհանալէն անդին երթալ եւ զարգացնել մեր աշխատանքը, որպէսզի մեր ներդրումը աշխատանքի սահմանէն անցնի եւ դառնայ զարգացում:- Հուսկ, ան հաւաստեց, որ՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը պիտի շարունակէ իրել հայապահպանման պայքարի արժանի գործ եւ ներդրում: Հիմա որ բնականաբար եւ ինքնրստինքեան չի պատահիր գիտակից հայապահպանումը, մտածուած, ծրագրուած եւ բծախնդիր աշխատանքը կարիք մըն է, զոր յառաջ կր տանի *Հանդէս* խմբագրական կազմը,- ու՝ երթի բարի շարունակութիւն» մաղթեց իրենց:

Շնորհանդէսի աւարտին, Վեր.-Դոկտ. Հայտնոսեան, Դոկտ. Տէր Ղեւոնդեան եւ Հայր Կոստեան միասնաբար կտրեցին *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* 35ամեակի կարկանդակը: Ներկաները կոկիկ հիւրասիրութեան ընթացքին պատեհութիւնն ունեցան զրուցելու եւ թերթատելու *Հանդէս* հին ու նոր հատորները, ինչպէս նաեւ ցուցադրուած այլ գիրքերը:

...Եւ Երեւանի Մէջ

Ուրբաթ, 22 Սեպտեմբեր 2006ին, Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին* շնորհանդէսը՝ նուիրուած Ի.Դ. եւ Ի.Զ. հատորներուն: Արդէն չորրորդ անգամն է, որ Հայաստանի մէջ կը կազմակերպուի շնորհանդէս *Հանդէսը* անմիջականօրէն հայրենի հայագիտական մտքին բերելու մտադրութեամբ:

Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանէն եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքէն ետք, շնորհահանդէսի այս տարուան հիւրընկալը Հայաստանի Ազգային Գրադարանն էր: Գրադարանի տնօրէն Դաւիթ Սարգսեան ցուցաբերեց մեծ պատրաստակամութիւն եւ համագործակցութեան ոգի: Հանդիսութեան ներկայ էին նախկին եւ ներկայ աշխատակիցներ, հայրենի հայագիտական հիմնարկներու գիտաշխատողներ եւ դասախօսներ, լրագրողներ, ինչպէս նաեւ՝ սփիւռքահայ հիւրեր:

Շնորհանդէսին բացումը կատարեց Ազգային գրադարանի փոխ-տնօրէն Ռաֆիկ Ղազարեան, որ հակիրճ անդրադարձով մը ներկայացուց *Հանդէսին* պատմականը ու շեշտեց կարեւորութիւնը անոր հրատարակութեան: Գլխաւոր բանախօսն էր Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի Տնօրէն, ակադեմիկոս Սէն Արեւշատեան, որ անդրադառնալով *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* բովանդակութեան առանձնայատկութիւններուն՝ յատկապէս կարեւոր նկատեց հայագիտական միութեան լայն ընդգրկումը եւ բերած նպաստը հայագիտութեան զարգացման: Արեւշատեան այս շնորհանդէսը նկատեց Սփիւռք-Հայրենիք համագործակցութեան խորհրդանիշ՝ այդ գործակցութիւնը համարելով անհրաժեշտութիւն:

Յաջորդ խօսք առնողը եղաւ *Հանդէսի* խմբագրական կազմի անդամ Արմէն Իւրմէշլեան, որ ողջունելով հանդիսականները՝ անոնց ներկայութիւնը սեպեց գորակցութեան արտայայտութիւն: Հայրենի հայագէտներու ստորագրութեանց երեսումը *Հանդէսին* մէջ, անոր հիմնադրութեան օրերէն ի վեր, իսկ վերջին քանի մը տարիներուն *Հանդէսի* երեւանեան շնորհանդէսները, Իւրմէշլեան դիտեց իբրեւ իրեղէն ապացոյցը այն համոզումին, թէ՛ հայրենի ու սփիւռքահայ մտաւորականութեան միջեւ անշահախնդիր յարաբերութեան ու փոխադարձ վստահութեան կառուցումը ի վերջոյ կը ծառայէ հայագիտութեան զարգացման: Անդրադառնալով Հայկազեան Համալսարանի յիսնամեակի տօնակատարութիւններու ծիրին մէջ տեղի ունեցած “Լիբանանի Հայերը. Անցեալն Ու Ներկան” գիտաժողովին՝ Իւրմէշլեան մշեց, որ եւ գիտաժողովին կայացումը, եւ այդ զեկոյցներուն մօտակայ հրատարակումը *Հանդէսի* Ի.Ե. հատորով, փաստեր են այն իրողութեան, որ արդի հայագիտութեան հիմնախնդիրներէն մէկը պէտք է ըլլայ սփիւռքահայ գաղթօճախներու պատմութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը: Իւրմէշլեան ներկաներուն փոխանցեց Համալսարանին ու խմբագրական կազմին վճռականութիւնը՝ ծառայելու հայագիտութեան, շարունակելով *Հանդէսին* հարատարակութիւնը: Խօսք առաւ նաեւ Բախտիար Յովակիմեան, որ դրուատեց *Հանդէսին* բովանդակութիւնը:

Հանդիսութեան ներկայ վերապատուելի Եսայի Սարմազեան ողջոյնի խօսք յղեց ներկաներուն եւ առաւելաբար անդրադարձաւ Հայկազեան Համալսարանի դերին եւ կարեւորութեան՝ իբրեւ Սփիւոքի միակ հայկական բարձրագոյն ուսման հաստատութիւնը: Հանդէսի Երեսանի ներկայացուցիչ Արծուի Բախչինեան նոյնպէս ողջունեց ներկաները ու բոլորին աշխատակցութեան կոչ ուղղեց:

Շնորհանդէսի աւարտին տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն, որ առիթ ստեղծեց կարծիքներու փոխանակման ու ծանօթացման:

Շնորհանդէսին անդրադարձան հայրենի թերթերն ու Արմէնփրես լրատու գործակալութիւնը: Դար 21, Երկիր Մետիա եւ ԱՌ հեռատեսիլային կայանները անդրադարձան շնորհանդէսին ու հարցազրոյցներ ունեցան Արմէն Իւրնէշլեանի հետ:

Իւրնէշլեան ու Բախչինեան հանդիպումներ ունեցան նաեւ Մատենադարանի, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի, Ազգային Գրադարանի, Ազգային Գրապալատի, Պետական Համալսարանի Բանասիրական եւ Պատմութեան Բաժանմունքներու, Պատմաբանասիրական Հանդէսի, Ազգային Ակադեմիայի եւ այլ հիմնարկներու ներկայացուցիչներուն հետ: Յիշարժան էին Գիւմրի այցելութիւնն ու հանդիպումները Գիւմրիի Երկրագիտական Թանգարանի տնօրէն Համազասպ Խաչատրեանի ու հնագէտ Լարիսա Եզանեանի հետ, ինչպէս նաեւ Սերգօ Համբարձումեանի ղեկավարութեամբ գործող Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւններու Կեդրոնի գիտաշխատողներուն ու Գիւմրիի փոխ մարզպետին հետ:

Արդէն աւանդական դարձած սոյն շնորհանդէսները հայրենի հայագէտներու կողմէ արժանացան գնահատանքի ու քաջալերանքի:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ
ԿՈՂՄԵ ԶԵՌՔ ԲԵՐՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՍՈՒԼԻ
ՑԱՆԿ

(1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 2006)

Այստեղ ընդգրկուած են պատմագեղարուեստական, բնագրագիտական, պատմաբանասիրական, յուշագրական, խոհական, ընկերա-տնտեսական, գիտական, գիտահանրամատչելի եւ հանրագիտարանային հրատարակութիւններ, բառարաններ, յուշամատենաներ, զեկոյցներ, տեղեկագրեր, թեգեր, ճանապարհորդական նոթեր, դասագիրքեր, երգարաններ, երաժշտական բնոյթի եւ արուեստի երկեր, ամբողջական երկեր, մեքենագիր, լուսապատճենուած գիրքեր: Դուրս ձգուած են զուտ գեղարուեստական գիրքերը, օրացոյցները, քարտէսները, օրատետրերը, լատենտոլական խտասալիկները:

Այս ցանկէն ոմանք գնուած են, ուրիշներ՝ նուիրուած են (Հայկազեան Հայագիտական Գրադարանին կամ՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին): Ոմանք արդիւնք են փոխանակումներու:

Ա. Հայերէն Գիրքեր

Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, գիրք Ա., Անթիլիաս, 2004, 688 էջ:

Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, գիրք Բ., Անթիլիաս, 2004, 599 էջ:

Ռուբէն Աղալեան, *Ստեղծագործական Ճանապարհի Արժագանգներ*, Երեւան, Վան Արեան, 2002, 201 էջ:

Նիկողայոս Աղոնց, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, 174 էջ:

Նիկողայոս Աղոնց, *Հայաստանի Ոսկեհանքը*, Երեւան, Հայագիտակ, 2006:
Համբարձում Աթէշեան, *Կենսագրութիւն Եւ Ականատեսի Վկայութիւններ Բեկարոյժ-Մասնագէտ Յարութիւն Կարսպետ Ծերէճեանի*, (մեքենագիր), Պէյրութ, Թեքնոփրէս Մոտեռն, 1980, 324 էջ:

Արա Ակիմեան, *Յաղթանակի Ճամբան*, Իսթանպուլ, Արաս, 2005, 330 էջ:
Պարոյր Աղապաշեան, *Ներխուժուած Լիբանանի Աննկուն Կամքը*, Պէյրութ, 2006, 51 էջ:

Հրաչեայ Աճառեան, *Նամականի*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2003, 308 էջ:
Գոհար Աճէմեան, *...Մեղ Նուագ...Ծերմակղ Շատ...*, Երեւան, Վան Արեան, 2006, 201 էջ:

- Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Պաշտօնական Վաերագրերը Հայոց Յեղասպանութեան Մասին*, Երեւան, Նահապետ, 2004, 335 էջ:
- Համան Ամջա, *Շատ Լաւ, Հարիւր Հազարաւոր Հայերին Մ'վ Սպաննեց*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2006, 60 էջ:
- Այրբէնական Ասոյթներ*, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Գ. Հարպոյեան Վրժ., 2006, ա.է.:
- Արամ Անանեան, *Հայ-Թուրքական Նոր Փորձ (Թուրք-Հայկական Յանձնաժողովի Գործունէութեան Մասին)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2003, 154 էջ:
- Արամ Անանեան, *Հայոց Յեղասպանութեան Ժխտման Նոր Փորձ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 92 էջ:
- Լեւոն Անանեան, *Տազնապներ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 199 էջ:
- Անցողիկն Ու Յաւիտենականը. Վահագն Դաւթեանի Յիշատակին*, Երեւան, ԳԱԼԼ, 2005, 527 էջ:
- Կարօ Առաքելեան, *Դիւրին Հայերէն*, հատոր 2, Պէյրութ, 2005, 191 էջ:
- Ասողին Լսող Է Պէտք (Հայկական Առածներ Եւ Ասացուածքներ)*, Երեւան, Արեւիկ, 2004, 141 էջ:
- Արամ Ա. Կաթողիկոս, *Տէր Զօր Համազգային Ուխտատեղի*, Անթիլիաս, 2005, 57 էջ:
- Արամ Ա. Կաթողիկոս, *Հայ Դպրոցի Տարի. Պատգամ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ*, Անթիլիաս, 2005, 23 էջ:
- Արամ Ա. Կաթողիկոս, *Ծառայութեան Մեծութիւնը*, Անթիլիաս, 2005, 172 էջ:
- Ոսկերեւրան Արզումանեան, *Ծաղկաքաղ (Հատընտիր Յօդուածներ, Դասախօսութիւններ Եւ Բանախօսութիւններ)*, Անթիլիաս, 2006, 404 էջ:
- Արման Վարդանեան 75 Տարեկան*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2005, 204 էջ:
- Էտմոն Աւետեան, *Վերադարձի Օղակը (Լստէներ)*, Երեւան, Նայիրի, 2003, 174 էջ:
- Աստորօ-Հունգարիայի Դիւանագէտների Հաղորդագրութիւնները Հայոց Յեղասպանութեան Մասին 1915-1918*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2004, 130 էջ:
- Խաչիկ Բաղիկեան, *Հրաչեայ Աճառեան. Մարդը Եւ Գիտնականը*, Երեւան, Զանգակ-97, 2005, 420 էջ:
- Զօրի Բալայեան, *“...Զիմ Կիլիկիա” (Լստէ. Ճամբորդական Նոթեր)*, Երեւան, Ամարաս, 2005, 534 էջ:
- Իլլիշ Բեգլարեան, *Հայդուկներ*, գիրք 2, Երեւան, Զանգակ-97, 2005, 494 էջ:

Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան, *Պոլսահայ Նոր Բանաստեղծությունը*, Անթիլիաս, 1998, 254 էջ:

Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Կրօնական, Աստուածաբանական Երկեր. Հայերեն շարք*, հատոր Դ, Հրատարակություն Հայկ եւ Էլզա Տիտիզեան Ֆոնտի, 2006, 325 էջ:

Սաթենիկ Գեջեան, *Հայկական Ճարտարապետություն*, հատոր 1, Մատենագիտություն, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Գրադարան, 1997, 311 էջ:

Հայր Պօղոս Գոճանեան, *Ուղեցոյց Դասական Ուղղագրութեան*, Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան Հրատ. 2006, 45 էջ:

Գոնսալու Գուարչ, *Հայոց Տոհմաժողով*, Երեւան, ՀԳՄ, 2005, 400 էջ:

Գուժկան Սերաստիոյ, *Եղեռնապատում Փոքրուն Հայոց եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սերաստիոյ*, Անթիլիաս, 2006, 628 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Գեղարուեստական Ստեղծագործությունների Այլոյմ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 198 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Կալակտիկաների Աշխարհը*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 103 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Կոսմիկական Կատաստրոֆա (Լսւտներ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 371 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Մի Կում Ջուր (Լսւտներ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 387 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Մի Սիրոյ Պատմություն (Լսւտներ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 383 էջ:

Գրիգոր Գուրգադեան, *Տիեզերքը Ափի Մէջ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2005, 471 էջ:

Սասուն Գրիգորեան, *Մուսաները Չրեցին*, հատոր 1, Երեւան, Խորհրդային Գրող, 1989, 391 էջ:

Սասուն Գրիգորեան, *Մուսաները Չրեցին*, հատոր 2, Երեւան, Ուխտատուն, 2005, 718 էջ:

Սասուն Գրիգորեան, *Յանքոթութեան Լուսաբացին*, Երեւան, Ուխտատուն, 2002, 1955 էջ:

Վարսիկ Գրիգորեան, *Հայկական Հեռուստատեսային Թատրոնի Պատմություն*, Երեւան, Վան Արեան, 2004, 398 էջ:

Ժիրայր Դանիէլեան, *Ստեփան Ոսկանի Արեւելք Հանդէսի Առեղծուածը*, Առանձնատիպ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԺԳ. հատորէն, 1993:

Անահիտ Դաւիթեան, *Երկու Ծիրաններ*, Պէյրութ, Սիփան, 2006, 197 էջ:

Սամուէլ Դիլանեան, *Մոռացուած Գանձերի Արձագանգը. Մանկական Հանրագիտարան*, Երեւան, Արեգ, 2001, 142 էջ:

- Քեմալ Եալչըն, *Հոգիս Քեզմով Կը Խայտայ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2003, 405 էջ:
- Արմենակ Եղիայեան, *Մեսրոպեան Տառերու Ակունքները*, Անթիլիաս, 2005, 267 էջ:
- Բիզանդ Եղիայեան, *Կրօնքներու Պատմութիւն*, Անթիլիաս, 2005, 665 էջ:
- Եղիշէ, *Պատմութիւն Վարդանանց*, Կ.Պոլիս, Արամեան, 1871, 472 էջ:
- Զահրատ, *Բանաստեղծութիւններ*, Իսթանպուլ, հատոր 1, Արաս, 2006, 534:
- Զահրատ, *Բանաստեղծութիւններ*, Իսթանպուլ, հատոր 2, Արաս, 2006, 439:
- Ս. Ք. Զանգու, *Չարմանալի Աշխարհ. Բանաստեղծութիւն*, Արժակ Էջեր, Նամականի, Իսթանպուլ, Արաս, 2003, 252 էջ:
- Ալմաստ Զաքարեան, *Եղիշէ Չարենց. Կեանքը, Գործը, Ժամանակը*, գիրք 2, Երեւան, ՀԳՄ, 2003, 430 էջ:
- Անուշաւան Զաքարեան, *Պորիս Լազարեւսկին Հայաստանի Եւ Հայ Կանանց Մասին*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Ինստիտուտ, 2004, 110 էջ:
- Պետրոս Զօպեան, *Դէպի Պիթրիս Ռիլիքմ Սարոյեանի Հետ*, Իսթանպուլ, Արաս, 2003, 377 էջ:
- Հրանտ Թամրազեան, *Սիւմանթօ. Մենագրութիւն*, Երեւան, Նայիրի, 2003, 238 էջ:
- Հրաչեայ Թամրազեան, *Գրիգոր Նարեկացին Եւ Նորայրատոնականութիւնը*, Երեւան, Նայիրի, 2004, 437 էջ:
- Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը. 1907*, Վերահրատարակութիւն, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, 315 էջ:
- Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը. 1908*, Վերահրատարակութիւն, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, 397 էջ:
- Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացատրական Բառարան*, հատոր Ա., Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ Գիտ. Ակադ. Հրատ., 1969, 601 էջ:
- Կարէն Իզքաչեան, *Աւարայրի Ճակատամարտից Դէպի Նուարսակի Պայմանադրութիւն*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2005, 322 էջ:
- Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն*, Անթիլիաս, 1992, 67 էջ:
- Գարեգին Եպս. Խաչատրեան, *Աշխարհի Լոյսն Ի Հայս*, հատոր 1, Անթիլիաս, 1988, 374 էջ:
- Գարեգին Եպս. Խաչատրեան, *Աշխարհի Լոյսն Ի Հայս*, հատոր 2, Անթիլիաս, 1988, 388 էջ:
- Հայկ Խաչատրեան, *Արքայապատում. Հայոց 141 Թագաւորները*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Գրապալատ, 1996, 160 էջ:

- Հայկ Խաչատրեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Երեւելիները. Պատմավեպ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2001, 479 էջ:
- Հայկ Խաչատրեան, *Հազարագիտարան. Տեղեկատու Յուշամատեան*, Երեւան, Ամարաս, 2003, 219 էջ:
- Լեւոն.Գ. Խաչերեան, *Հայ Լեզուաբանութեան Առաջացման Պատմութիւնը Եւ Քերականագիտական Միտքը V-XVI*, Լիզպոն, 1992, 619 էջ:
- Յակոբ Խաչիկեան, *Ամառ Առանց Այգաքացի*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2005, 762 էջ:
- Սիրանոյշ Խաչիկեան. Այսոմ*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2001, 48 էջ:
- Գեորգ Խրլոպեան, *Յեղասպանագիտութիւն*, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 405 էջ:
- “Ծիծեռնակի” Թոփքը – 2. Ամբողկիա*, Երեւան, Ծիծեռնակ, 2004, 99 էջ:
- Էլիաս Կանետի, *Զանգուած Եւ Իշխանութիւն*, հատոր 1, Երեւան, Ապոլոն, 2002, 261 էջ:
- Գեորգ Կարապետեան, *Կոստան Զարեան Կամ Չընդհատուող Շարական*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 105 էջ:
- Միք Կարապետեան, *Հայոց 1915-1916 Թուականների Յեղասպանութեան Հիմնահարցերը Յետխորհրդային Հայ Պատմագրութեան Մէջ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2006, 279 էջ:
- Ֆրանց Կաֆկա, *Օրագրեր 1910-1924*, Երեւան, Ապոլոն, 2004, 187 էջ:
- Կդերականը. Տ. Վարդան Ս. Արք. Տէմիրճեան*, Պէյրութ, Հայքրինք, 2006, 160 էջ:
- Կնիք Հաւատոյ Ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցոյ* (լուսապատճեն վերահրատարակութիւն), Անթիլիաս, 1998, 436 էջ:
- Կոմիտաս Վարդապետ. Ուսումնասիրութիւններ Եւ Յօդուածներ*, գիրք Ա., Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2005, 517 էջ:
- Հախնագարեան-Հասրաքեան-Գեոնեան, *Սաղմոսավանք*, Երեւան, Հայաստան, 2002, 59 էջ:
- Համբարձում Պերպերեան. 100ամեակ*, Պէյրութ, 2005, 10 էջ:
- Հայաստանի Ազգ. Արխիւ, *“Վշտապատում” Հայոց Եղեռնի Մասին*, Երեւան, Զանգակ-97, 2005, 411 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետութեան Բարձրագոյն Ուսումնական Հաստատութիւնները*, Երեւան, Անտարէս, 2003, 421 էջ:
- Հայաստանի Հրաշալիքները. Մանկական Հանրագիտարան*, Երեւան, Արեգ, 2000, 108 էջ:
- Հայ-Արիականութիւն Կամ Հեթանոսութիւն-Քրիստոնէութիւն Հաշտեցման Եզրեր*, Երեւան, 2006, 63 էջ:

Հայ Գրականություն, գիրք Ա. (Չեռնարկ Միջնակարգ Դպրոցի VIII Դասարանի Համար), Երևան, ՍՍՌ ԳԱ, 1955, 394 էջ:

Հայ Գրականություն, գիրք Բ. (Չեռնարկ Միջնակարգ Դպրոցի IX Դասարանի Համար), Երևան, ՍՍՌ ԳԱ, 1955, 473 էջ:

Հայ Դատի Նուիրեալը. Զրիտիոֆ Նանսեն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2005, 304 էջ:

Հայ Ժողովուրդի Կորուստները Առաջին Աշխարհամարտի Տարիներին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ֆեդասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 237 էջ:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, հատոր ԻԶ., Պէյրուք, 2006, 483 էջ:

Հ.Բ.Ը.Մ. Կիլյապի Կիլյալենկեան Սահակեան Վարժարան. Յուշամատենան 1929-1989, Հալեպ, 1989, 121 էջ:

Հ.Բ.Ը.Մ. Կիլյապի Կիլյալենկեան Սահակեան-Յառաջապահ Վարժարան. Յուշամատենան 1929-1989-2004, Հալեպ, 2004, 96 էջ:

Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Երևան, հատոր Ա., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2001, XXIV, 427 էջ:

Հայոց Ֆեդասպանությունը Գերմանիայի Դիանագետների Հաղորդագրություններում 1915-1918, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ֆեդասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 2004, 94 էջ:

Հայոց Ֆեդասպանության Դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի Խորհրդարանում 1915-1918թթ., Երևան, Նահապետ, 2004, 335 էջ:

Անահիտ Հայրապետեան, Գունանունների Բացատրական Բառարան, Երևան, Նայիրի, 2004, 38 էջ:

Սերգո Հայրապետեան, Գրաբարի Շարադասությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտություն, 2005, 254 էջ:

Հայ Ուսուցչաց Միություն, Յարգանք Հայ Ուսուցչին, Պէյրուք, Շիրակ, 1954, 60 էջ:

Սենոր Հասրաթեան, Ղարաբաղեան Պատերազմ, Երևան, Ամարաս, 2001, 245 էջ:

Ռուպեր Հատտենեան, Յուշատենար 13 - Աշնան Վերջին Գիշերը, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1995, 207 էջ:

Ռուպեր Հատտենեան, Յուշատենար 17 - Հողը Ճակատագիր է, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1999, 200 էջ:

Ռուպեր Հատտենեան, Յուշատենար 32 - Սրբալոյս Միտոն եւ Կրակարան, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2002, 215 էջ:

Ռուպեր Հատտենեան, Յուշատենար 41 - Գուրբուլուշի Պողոտայ, քիւ 86, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2002, 223 էջ:

Ռոպեր Հատտեճեան, *Յուշատետր 42 – Օղանախն Անիւները*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2004, 230 էջ:

Փոլ Հերսք եւ Կրեհէմ Թոմփսոն, *Կոպարացման Հարցերի Շուրջ*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2004, 318 էջ:

Ս. Ռ. Հոգինկ, *Ժամանակի Համառօտ Պատմութիւն*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 2001, 211 էջ:

Ռուբէն Ղազարեան, *Բուսանմունքների Բառարան*, Երեւան, Արեգ, 2002, 190 էջ:

Ռուբէն Ղազարեան, *Գրաբարի Հոմանիշների Բառարան*, Անթիլիաս, 2006, 701 էջ:

Վահան Ղարիպեան, *Հայեր եւ Նրա Ժառանգները. Պատմա-Ժամանակագրական Նկարաչարք*, Երեւան, Հայաստան, 2001, ա. է.:

Հրանդ Մաթեոսեան, *Ես Ես Եմ*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի, 2005, 518 էջ:

Հրանդ Մաթեոսեան, *Սպիտակ Թղթի Առջեւ - Յօդուածներ*, Երեւան, Հայագիտակ, 2004, 366 էջ:

Վիլիելմ Մաթեոսեան, *Զրոյցներ Սարեանի Հետ*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2002, 163 էջ:

Վիլիելմ Մաթեոսեան, *Երեք Կիսադէմ. Սարեան, Կոջոյեան, Արուտչեան*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2002, 213 էջ:

Տիգրան Մաթոսեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն եւ Հրեական Հոլոքոսթ - Համեմատական Փորձ*, Երեւան, ՀՀԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 182 էջ:

Գուրգէն Մահարի, *Այրուող Այգեստաններ*, գիտական հրատարակութիւն աշխատասիրութեամբ՝ Գրիգոր Աճեմեանի, Երեւան, Ապոլոն, 2004, 781 էջ:

Գուրգէն Մահարի, *Երգիծանք եւ Հիմնոր*, Երեւան, Ապոլոն, 2004, 254 էջ:

Անն Մահէ, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Իր “Մատեան Ողբերգութեան” Երկը*, Երեւան, Նայիրի, 2004, 324 էջ:

Եղիշէ Ծ. Վրդ. Մանճիկեան, *Ոգեղէն Ծոպանողի*, Անթիլիաս, 2006, 250 էջ:

Ռուբէն Մաշոյեան, *Եւ Այսպէս Ապրեցանք*, Իսթանպուլ, Արաս, 1998, 103 էջ:

Վարդան Մատթեոսեան, *Հարաւային Կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի Մէջ Սկիզբէն Մինչեւ 1950*, Անթիլիաս, 2005, 414 էջ:

Մարաշ Դալար Տոհմաժառ, Պէյրութ, Համազգային, 2005, 232 էջ:

Աշոտ Մարկոսեան, *Տնտեսական Անվտանգութեան Հիմնախնդիրները*, Երեւան, Նորավանք Գիտակրթական Հիմնադրամ, 2005, 248 էջ:

Քարլ Մարքս, *Կապիտալ*, Երեւան, Հայաստանի Պետական Համալսարան, 1954, 824 էջ:

Ֆելիքս Մելոյեան, *Ընթացք*, Երեւան, ՀԳՄ, 2003, 191 էջ:

- Փառեն Եպս. Մելքոնեան, *Յօղուածներ եւ Ռստմնասիրութիւններ*, Անթիլիաս, 2006, 654 էջ:
- ՄԻԺԻ, *Համաշխարհային Սոցիալական Զորութ. Մի Այլ Աշխարհ Հնարատր Է*, Երեւան, ՄԻԺԻ հրատ., 2006, 55 էջ:
- Վահան Մինախորեան, *1915 Թուականը. Արհաւիրքի Օրեր*, Թեհրան, 2006, 513 էջ:
- Վ. Մ. Միրզոյեան, *Հայերէնը՝ Անադարտ. Լեզուասխալների Վերլուծութիւն*, Երեւան, Գրիգոր Տաթեւացի, 2005, 151 էջ:
- Զաքար Սկրեան, *Վկայութիւն եւ Պատգամ*, Համագգային, 2006, 771 էջ:
- Լեւոն Մուրաֆեան, *Վահէ Շահվերդեան*, Երեւան, Վան Արեան, 2004, 299 էջ:
- Արմէն Մուրատեան, *Խելքիս Փշածներէն եւ Այլ Էջեր*, ՄԱՀԱԵՄ, 2005, 360 էջ:
- Դաւիթ Մուրատեան, *Ժառանգութեան Իրաւունք. Յօղուածներ, Ակնարկներ, Թատերախաղ*, Երեւան, ՀԳՄ, 2005, 182 էջ:
- Տրդատ Մուրատեան, *Արարական Դասական Փիլիսոփայութիւնը*, Պէյրութ, Սեւան, 1973, 175, 26 էջ:
- Գեորգ Յակոբեան, *Քէշէ Լաօ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2002, 143 էջ:
- Սեւակ Յակոբեան, *Հայեցի Դաստիարակութիւնը Լիբանանահայ Համայնքէն Ներս. Խնդիրներ եւ Հեռանկարներ*, Պէյրութ, Cadmus project, 2006, 48 էջ:
- Սարգիս Յարութիւնեան, *Հայ Հին Վիպաշխարհը*, Երեւան, Արեւիկ, 2004, 238 էջ:
- Բախտիար Յովակիմեան, *Թատերական Օրացոյց 2005*, Երեւան, Ասողիկ, 2005, 101 էջ:
- Բախտիար Յովակիմեան, *Յովհաննէս Արեւեան*, Երեւան, Ասողիկ, 2005, 99 էջ:
- Հենրիկ Յովհաննիսեան, *Միջնադարեան Բեմ. Թատրոն-Եկեղեցի Յարաբերութիւնը եւ Հայ Հոգեւոր Դրաման*, Սարգիս Խաչենց, 2004, 300 էջ:
- Շահէն Յովսէփեան, *Մշակութային Եղեռն*, Թեհրան, 2006, 171 էջ:
- Յուշամատենան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925*, Պէյրութ, Համագգային, 1969, 324 էջ:
- Յուշարձան Ս.Գ.Հ. Կուսակցութեան. Նուիրում՝ Կուսակցութեան Քառասնամեակին* (լուսապատճէն), Փարիզ, Թուրապեան, 1930, 288 էջ:
- Արման Նազարեան, *Անգլիական Առածների եւ Ասացումների Պատկերազարդ Բառարան*, Երեւան, Ամարաս, 1999, 319 էջ:
- Յովհաննէս Նալբալեան, *ՄԻԳ-երի Ստեղծողը*, Երեւան, Ամարաս, 2004, 247 էջ:
- Ս. Գրիգոր Նարեկացի, *Ապարանքի Սուրբ Խաչի Պատմութիւնը*, Երեւան, ՎԱՎ - Պրինտ, 2005, 55 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի, *Մատենան Ողբերգության* (մամանահանութիւն), Երեւան, Նայիրի, 2004, ա.է.:

Գրիգոր Նարեկացի, *Մատենան Ողբերգության*, Երեւան, Նայիրի, 2005, 626 էջ:

Աշոտ Ներսիսեան, *Կարօ Սասունի*, Երեւան, Իրանագիտական Կովկասեան Կենտրոնի հրատ., 2004, 342 էջ:

“Նոր Դարաշրջան” Շարժումը եւ Նրա Պաշտամունքները, Երեւան, “Անհատի եւ Ընտանիքի Պաշտպանութիւն” միատրում, 2006, 47 էջ:

Շահանդուխտ, *Հեռուներու Մտերմութեամբ* (մամակներ), Պէյրութ, Համազգային, 2006, 184 էջ:

Սամուէլ Շահինեան, *Հայաստանի Քարանձառները*, գիրք Ա., Զանգակ-97, 2005, 169 էջ:

Հմայեակ Շենս, *Պատմութիւն Հայ Գրականութեան*, Երեւան, ԳԱԹ, 2002, 319 էջ:

Գրիգոր Շէնեան, *Մեր Օրերուն Հետ...*, Լոս Անճելըս, Նոր Կեանք մատենաշար, 2005, 603 էջ:

Տրդատ Քինյ. Ուղուրլեան, *Պատմութիւն Կիլիկիական Գերդաստանի*, (վերստին խմբագրեց՝ Գեորգ Բամպուրճեան), Անթիլիաս, 2006, 197 էջ:

Ուրուագիծ Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան Համառօտ Պատմութեան, 1887-1920, Պէյրութ, Հրատ. Ս.Դ.Հ.Կ. Տխրունի Ուսանողական Երիտասարդական Ակումբի, 1981, 54 էջ:

Յովիկ Չարխչեան, *Սեւակի Մահուան Առեղծաժը*, Երեւան, Վան Արեան, 2005, 241 էջ:

Ֆեքիիէ Չեքին, *Մեծ Մայրիկս*, Հալէպ, Տպ. Արեւիք, 2006, 144 էջ:

Գրիգոր Ծ. Վրդ. Չիֆթճեան, *Դուն եւ Կեանքդ*, Անթիլիաս, 2006, 207 էջ:

Յակոբ Չոլաքեան, *Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը (Պատմա-Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն)*, Անթիլիաս, 2006, 257 էջ:

Փիթր Պալաքեան, *Ճակատագրի Մեւ Շունը*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2002, 363 էջ:

Օնորէ Տը Պալզակ, *Երկերի Ժողովածու 10 Հատորով*, 10 հատոր, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956-61:

Շաւարշ Պալըմեան, *Ու ես Կեղքամ*, Իսթանպուլ, Պալըմեան, 2005, 319 էջ:

Կարիկ Պասմաճեան, *Աւարտախաղ*, Երեւան, Փրինքինֆօ, 2005, 403 էջ:

Աննա Պետրոսեան, *Եղերապատում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 527 էջ:

Աննա Պետրոսեան, *Մոգ Քաղաքի Կործանումը*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 631 էջ:

Վլատիմիր Պետրոսեան, *Չմոռանանք...* (Արեւմտահայութեան Ազգային Ազատագրական Պայքարը 20րդ Դարի Երկրորդ Կեսին), “Նեմեսիս” Բարեգործական Հասարակական Կազմակերպութեան Հրատարակչութիւն, 2006, 813 էջ:

Մանուշակ Պոյաճեան, *Հայ Եկեղեցագիտութիւն*, Անթիլիաս, 2006, 202 էջ:

Բենիամին Պօղոսեան, *Հայանապատ Շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1914-1923թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 174 էջ:

Ռուսաստանը Եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը 1915-1917թթ. (Փաստաթղթերի Ժողովածու), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2004, 208 էջ:

Սայեաթ-Նովա, *Դարբար*, Երեւան, ԳԱԹ, 2005, 140 էջ:

Անահիտ Սահինեան, *Չայն Բադաբոյ Յանապատի. Հրապարակախօսութիւն 1988-2004*, գիրք Բ., Երեւան, ՀԳՄ, 2005, 453 էջ:

Շուշիկ Սաղեան, *Գնդապետ Գիգօ. Կեանքը Եւ Գործը*, Երեւան, Ամարաս, 2005, 142 էջ:

Վանիկ Սանթրեան, *Ասը Գր. Լուսաւորչի Եւ Տրդատ Մեծի*, Երեւան, Հրագդան, 1999, 348 էջ:

Վանիկ Սանթրեան, *Մաշտոցի Որդիները*, Անթիլիաս, 1993, 270 էջ:

Ռուբէն Սանոյեան, *Մեծ Բիթլիսցու Առեղծուածը*, Երեւան, ՀԳՄ, 2004, 118 էջ:

Մատունցի Դաւիթ, Երեւան, Նայիրի, 2000, 318 էջ:

Մատանայապաշտութիւն, Երեւան, “Անհատի Եւ Ընտանիքի Պաշտպանութիւն” միաւորում, 2003, 23 էջ:

Արկաղի Սարգսեան, *Հետախուզութիւն Եւ Հակահետախուզութիւն. Հակասական Հետք (Կենսագրական Ակնարկներ Հետախույզների Եւ Հակահետախույզների Մասին)*, Երեւան, Ամարաս, 2005, 239 էջ:

Սերգէյ Սարինեան, *Հայ Ազգային Գաղափարաբանութիւնը. Պատմաքննական Տեսութիւն*, Երեւան, Զանգակ-97, 2005, 327 էջ:

Սերգէյ Սարինեան, *Հայոց Գրականութեան Երկու Դարը*, հատոր 3, Երեւան, Զանգակ-97, 2002, 651 էջ:

Սերգէյ Սարինեան, *Հայոց Գրականութեան Երկու Դարը*, հատոր 4, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2004, 635 էջ:

Յովհաննէս Սարմազեան, *Հողը Կը Ծախտի*“, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 143 էջ:

Տիգրան Սարուխանեան, *Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում Եւ Մեծ Բրիտանիան (1915-1918թթ.)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 202 էջ:

- Գորա Սարայեան, *Զմիռնիա 1922. Բժիշկ Կարապետ Խաչերեանի Օրագիրը*, Երեւան, Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 218 էջ:
- Յուսիկ Ա. Քահանայ Սեդրակեան, *Վարք Քահանայից Բերիոյ Թեմի 1850-2005*, հատոր Ա., Հալէպ, Արմէն Գասպարեան տպագրատուն, 2005, 432 էջ:
- Սեդա Սեւան, «*Ռուդուքո, Ռուդուքո...*», Եռագրութիւն, Երեւան, Զանգակ-97, 2003, 399 էջ:
- Միոնի Իմաստուններուն Փրօքօքոյները*, Երեւան, Հեղինակային հրատ., 2006, 87 էջ:
- Յակոբ Դ. Սիրունի, *Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան*, Իսթանպուլ, Արաս, 2003, 191 էջ:
- Գրիգոր Սիւնի, *Հայ Երաժշտութիւն*, Երեւան, ԳԱԹ, 2005, 138 էջ:
- Արտաւազդ Արք. Միւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, հատոր 2, Պէյրութ Մագստոսեան, 1946, ԻԹ 975 էջ:
- Զաւէն Սիւրմէեան, 98,6⁰, Երեւան, ՀԳՄ հրատ., 2005, 362 էջ:
- Սողոմականութիւն*, Երեւան, «Անհատի եւ Ընտանիքի Պաշտպանութիւն» միատորում, 2003, 24 էջ:
- Սուրբ Եւ Անմահ Պատարագ Հայց. Առաք. Ս. Եկեղեցոյ.* (Հայերէն-Յունարէն-Անգլերէն), Նիկոսիա, 2004, 111 էջ:
- Կարալիս Սուրենեան, *Պսակ Թարգմանական*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2001, 499 էջ:
- Կարալիս Սուրենեան, *Օրագիր, 1943-2001*, հտր. 1, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 690 էջ:
- Մանուկ Ստեփանեան, *Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Առաջին Աշխարհամարտի եւ Հայոց Յեղասպանութեան Ժամանակաշրջանում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2005, 162 էջ:
- Գագիկ Վարդանեան, *Կիւմրի*, գիրք 1, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2006, 879 էջ:
- Անդրանիկ Տազեւեան, *Փրօք. Խաչեր Գալուստեան. Մարդն Ու Դատարարակը*, Սիփան, 2005, 222 էջ:
- Եղուարդ Տասնապետեան, *Քերականութիւն*, Անթիլիաս, 1990, 260 էջ:
- Վահագն Տատրեան, *Ալեքսանդր Հայկական Յեղասպանութեան Մասին*, Երեւան, Նահապետ, 2004, 48 էջ:
- Սեդա Տեւեան, *Լոռի Բերդ*, Երեւան ՀՀ ԳԱԱ, 2006, 419 էջ:
- Խաժակ Տէր Գրիգորեան, *Դիւան Նոր Զողայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի*, Անթիլիաս, 2003, 198 էջ:

- Քնարիկ Տեր Դաիթեան (կազմ.), *Բանք Իմաստասիրաց*, Երեւան, Նայիրի, 2001, 122 էջ:
- Արամ Տեր Դեոնդեան, *Արար Մատենագիրներ Թ.-Ժ. Դարեր*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2005, 703 էջ:
- Արամ Տեր Դեոնդեան, *Հայաստանը VI-VIII Դարերում*, Երեւան, «Գիտութիւն», 1996:
- Արամ Տեր Դեոնդեան, *Յօդուածների Ժողովածու*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 2003, 697 էջ:
- Վահան Տեր Դեոնդեան, *Կիլիկեան Հայաստանը եւ Մերձաւոր Արեւելքի Արարական Երկրները 1145-1226 Թուականներին*, Երեւան, Գիտութիւն, 1994, 157 էջ:
- Ասպետ Տօնապետեան, *Էջեր Հայ Դրամագիտութեան Պատմութենէն*, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 116 էջ:
- Բաֆֆի, *Երկերի Ժողովածու 10 Հատորով*, 10 հատոր, Երեւան, Հայպետհրատ, 1955-59:
- Բաֆֆի, *Խամսայի Մեկերութիւնները*, Անթիլիաս, 2000, 131 էջ:
- Խաչատուր Փիլիկեան, *Բանաստեղծ Կոմիտասը*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2006, 31 էջ:
- Եղիա Քասունի, *Նախահայկական Հայաստան*, Պէյրութ, Ջաբթօնք, 1950, Ի, 752 էջ:
- Երուանդ Քասունի, *Վրբանէս Քահանայ Եզնակեան եւ “Կրօնափոխութիւնը Բարեկարգութիւն Չէ”*, Պէյրութ, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 160 էջ:
- Ժանէթ Քասունի, *Ուրիշ Գիծ Ունիմ*, Պէյրութ, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 168 էջ:
- Գեղամ Քերովբեան, *Հայերէն Բառգիրք*, Իսթանպուլ, Արաս, 2002, 564 էջ:
- Նուպար Քիլիսլեան, *Քուրանը Հայերէն Բացատրուած*, Կիպրոս, Al-Jaffan & Al-Jabi, 2003, 285 էջ:
- Քիւրքճեան-ՏէրԳրիգորեան *Հայրենի Աղբիւր*, Ա. տարի, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 76 էջ:
- Քիւրքճեան-ՏէրԳրիգորեան, *Հայրենի Աղբիւր*, Բ. տարի, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, 75 էջ:
- Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ 1914-1919. (Անձնական Յիշատակներ)*, Երեւան, Նայիրի, 2004, 581 էջ:
- Մաղաքիա Օրմանեան, *Խոհք եւ Խօսք. Իր Կեանքի Վերջին Շրջանին Մէջ*, Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց, 1929, 503 էջ:
- Պերճ Ֆազլեան, *Վրաններ Պողոտաներու Վրայ. Յուշագրութիւն*, Անթիլիաս, 2004, 359 էջ:

- Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht*, Göttingen. Gesellschaft, 1980, 136 pages.
- Eastern Orthodoxy in a Global Age*, Creek, Ca. AltaMira press, 2005, xiv, 290 pages.
- Gendercide and Genocide*, Nashville, Tenn. Vanderbilt University Press, 2004, x, 302 pages.
- Haigazian University Golden Jubilee Album 1955-2005*, Beirut. Chirak, 2006, 123 pages.
- Howard Karagheusian Commemorative Corporation Director's Annual Report 2005*, Beirut, 2006.
- Osterreich- Ungarn und Armenien 1912-1918*, Jerewan, 2005, 521 pages.
- Science and Technology in Armenia: Toward a Knowledge-based Economy*, Washington D.C., National Academies Press, 2004, xv, 119 pages.
- The Armenian Assembly: Summary Report*, Washington D.C., 1973, 124 pages.
- The Armenian Genocide: Why Remember? A Handbook on the First Genocide of the 20th Century*, Lebanon, Cadmus Project, 2006, 55 pages.
- Levon Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa, Calif., Mazda Publishers, 2006, xiii, 406 pages.
- Dogan Akhanli, *Talat Pasa Davasi 2-3 Haziran 1921: Tutanaklar*, Istanbul, Belge Yayinlari, 2006, 182 pages.
- Artsvi Bakhchinyan, *Armenia-Sweden: Historical and Cultural Relations*, Yerevan, 2006, 152 pages.
- Ara Baliozian, trans., *Zohrab: An Introduction*, Mass., National Association for Armenian Studies and Research, 1985, 79 pages.
- Waltraud Bayer, *Sammeln für Armenien: Private Kunstkollectionen in Erevan, 1920-1991*, Dearborn, Michigan, Armenian Research Center, 2003, 8 pages.
- Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at war*, London, Reaktion Books, 2006, 240 pages.
- Komitas Boujekian (tr.), *Epitre Universelle de Saint Nerses Shnorhali Catholikos de tous les Armeniennes*, Beirut, Kardashian, 2001, 107 pages.
- George Bournoutian, *The History of Vardapet of Tabriz*, V. 1, Costa Mesa, Calif., Mazda Publishers, 2005, 298 pages.
- John Carswell, *Kutahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, Antelias, Armenian Catholicosate of Cilicia, 2005.
- F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum: Being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of Armenian Church, Together with the Greek Rites of*

- Baptism and Epiphany*, Oxford, Kessinger Publishing Company, 2004, xxxv, 536 pages.
- Vahakn Dadrian, *The Armenian Genocide: An Interpretation*, Yerevan, Institute Museum of Armenian Genocide, n.d., 51 pages.
- Bedros Der Bedrossian, *Autobiography and Recollections*, 2005, 308 pages.
- H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, London, Kessinger Publishing Co., 2004, xiv, 360 pages.
- Eznik de Kolb, *Cofutazione delle Sette*, Introduzione, traduzione e note a cura di Alessandro Orenco, Pisa, Edizioni ETS, 1996, 166 pages.
- Varteres Garougian, *Destiny of the Dzidzernag: Autobiography of Varteres Mikael Garougian*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2005, 335 pages.
- Daron Gerair Gerejian, *Que Votre Verite soit Faite...*, Nice, Imp. Pierrotti, 2005, 376 pages.
- Anne Hart, *Tracing your Baltic, Scandinavian, Eastern European, & Middle Eastern Ancestry Online*, New York: iUniversity Inc., ASHJA Press, 2005, 179 pages.
- Hayg Nahabed and Other Armenian Legends, Beirut, Cadmus Project, 2004, 32 pages.
- Hayg Nahabed et autres legends Arméniennes, Beirut, Cadmus Project, 2004, 32 pages.
- Panos Jeranian, *Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon, 1720-1840*, Beirut, Haigazian Armenological Review Offprint, 2006.
- Brian Johnson, *A Legacy of Education: The Growth and Transformation of Tarsus American College 1888-1988*, SEV, 2006, 39 pages.
- Mitchell Kalpakjian, *An Armenian Family Reunion*, Minnesota, the Neumann Press, 2004, 159 pages.
- Zov Karamardian, *Zov: Recipes and Memories from the Heart*, Tustin, Ca., Zov's Publishing, 2005, 262 pages.
- Raymond Kevorkian, *Les Arméniens 1917-1939 la Quete d'un Refuge*, Beyrouth. Presse de l'Universite Saint Joseph, 319 pages.
- Osman Koker, *100 Yil Once Turkiye' de Ermeniler*, Istanbul, Birzamanlar yayincilik, 2005, 399 pages.
- J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam Depuis la Conquete Arabe Jusqu'en 886*, Lisbon. 1980
- Jonathan McCollum, *Armenian Music: A Comprehensive Bibliography and Discography*, Lanham, Md., Scarecrow Press, Inc., 2004, v, 250 pages.

- Shahen Mkrtchian, *Shushi: The City of Tragic Fate*, Yerevan, Amaras, 1999, 163 pages.
- Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier: Russian Colonial Policy, Islam and Azerbaijan*, London: New York. I.B. Tauris, 2005, xiv, 203 pages.
- A. Narbey, *Dictionnaire Arménien-Français*, Lisbonne, 1991
- Kinora T. Nercessian, *Arax*, Missouri, International University Press, 1987, 300 pages.
- Alessandro Orenco, "Mangiare. Il Giuramento" = "Giurare" in Armeno, Nella Romani ed in Lomavren, Pisa, Edizioni ETS, 2002, 20 pages.
- Alessandro Orenco, *A Propositi dei Prestiti Armeni Nella Romani*, Pisa: Edizioni ETS, 2001.
- Alessandro Orenco, *I Prestiti Armeni Nella Romani*, Pisa: Edizioni ETS, 2003, 29 pages.
- Agnes Ouzounian, *Le discours rapporte en armenien classique*, Louvain: Peeters, 1992, 300 pages.
- Dennis Papazian and Gerald Otteinbreit Jr. (compilers), *Armenian Studies Chairs, Programs, and Related Graduate Studies, 1969-2003*, Michigan, Dearborn. Armenian Research Center, 2003, 84 pages.
- Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire. Palgrave, Macmillan, 2005, xii, 268 pages.
- Rudolph Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first century*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005, x, 219 pages.
- Tigran Petrossian, *Petrosian's legacy*, LA, Calif.: Ereboundi, 1990, 122 pages.
- Victor Roudometof, *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the 21st Century*, AltaMira Press, 2005.
- Janet Samuelian (comp.), *Kero S. Antoyan: The Artist's Life and Work*, Beirut, 1998, 81 pages.
- Mayda Saris, *Armenian Painting from the Beginning to the Present*, Istanbul: Agos, 2005, 264 pages.
- Karekin Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, Karekin I Theological and Armenological studies series, 2006, 259 pages.
- Sarkis Sarkissian, *L'ideologie du Genocide Armenien* (thesis), Beirut. 2006, 79 pages.
- Aram Ter-Ghevondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Lisbon, Livraria Bertrand, 1976, xi, 244 pages.

- Vahan Ter-Ghevondian, *L'Arménie Cilicienne et les Pays Arabes du Proche-Orient (1145-1226)*.
- Hagop Terjimanian, *Who are the Armenians?* Santa Monica, LA.: Abril Bookstore, 34 pages.
- Mary Terzian, *The Immigrant's Daughter*, U.S.A.. Booklocker. com Inc., 2005, xix, 275 pages.
- Vahan Tootikian, *Armenian Congregationalism: From Mission to Membership*, Southfield, MI: Armenian Heritage Committee, 1985, 27 pages.
- Ischchan Tschiftsdshjan, *Stimmen aus Deutschland*, Beirut, Catholicosate of Cilicia. 2005, 417 pages.
- Barry Unsworth, *The Rge of the Vulture*, New York. W.W. Norton & Company, 1995, 443 pages.
- Benjamin A. Valentine, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca, N.Y.. Cornell University Press, 2004, viii, 317 pages.
- Jean-Claude Voisin, *Les Citadelles du Royaume Arménien de Cilicie XII-XIV Siecles*, Beirut. Terre du Liban, 2002, 330 pages.
- Simon Vratzian, *Tempest-born Dro*, New York: Armenian Prelacy, 2000, 126 pages.
- Speros Vryonis, *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul*, New York. Greenworks.com, 2005, xxxv, 659 pages.
- Boghos Levon Zekiyian, *L'Armenia e Gli Armeni. Polis Lacerate e Patria Spirituale: La Sfida di Una Sopravvivenza*, Italy: Guerini, 2000.
- Apik Zorian, *La Culture Armenienne: Son Passé, son Avenir*, V. 2, Antelias: Catholicosate of Cilicia, 2005, 153 pages.

• ԿՇԻՇԻՆԻԱՆ ՏԵՄԱ, ԶԱԿՐԵ ՄԵՆ ՄԵՃԱՐՐ ԱՐՄԵՆԻԵ, 2005, 260 ՎԵՐԺԵ
 □ ԲԱՐՏ ՔՐԵ ԲԵԻՏ, ԿԱՐԻԿԵՏՈՐ, ԴԵՄՏԻՔ.

• ՄԱՆՈՒԿԻԱՆ ՄԱՆՈՒԿ, ՎՍԱԿԱ ԱՆՆԵ ՎՍՐԱՐԱՐ ԱՆՆԵ, 24 ՎԵՐԺԵ

□ ԱԲԵԼԻԱՆ ԵՐՐԵՐ, ՏԵՄԱԴԵ ՄԵՆ ԱՐԱՄ ԱՆՆԵ... ԱՐԱՄ, ԵՐՐԵՐ. ՄԵՆՏՈՐԱՏ ՏԱԳԱ, 2006, 383 ՎԵՐԺԵ.

Գ. ՄԱՆՈՒԿ

ԱճԱՏ ՉԱՅՆ, ԿԻԱՐԱԽԻԱՅ ԱՆԿԱԽ ԱՄՏԱԳԻՐ, ՆԻԿՈՍԻԱ.

ԱճԱՏ ՕՐԱՔԵՐՐ, ՊԵՐՈՒՐ.

ԱՄՏԱՔԵՐՐԻԿ ՆԻՍ ԵՐՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՐԵՆԵԳՈՒՅ.

ԱՆԻ, ՊԱՐՐԵՐԱՔԵՐՐ ՀԱՅ ԱՆՏ. ԳՈՂԵԾԻ ՊԱՏՄՈՒՔԵԱՆ ԱԿՈՒՄՔԻ, ՊԵՐՈՒՐ.

ԱՂԽԱՐԻ, ՄՂԱԿՈՒՔԱՅԻՆ, ՀԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԵՆԵԳՈՒ ՇԱՐԱՔԱՔԵՐՐ, ՓԱՐԻԳ.

ԱՐԱՐԱՏ ՕՐԱՔԵՐՐ, ՊԵՐՈՒՐ.

Արաքս, Գրական, Մշակութային, Հասարակական Շաբաթաթերթ, Թեհրան.
Արծիւ, Գրական, Մշակութային, Կրօնական եւ Ընկերային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Բազին, Գրականութիւն, Արուեստ, Իմացական Աշխարհ, Պէյրութ.
Բազմապէս, Հայագիտական, Բանասիրական, Գրական Հանդէս, Վենետիկ.
Բանբեր, Պաշտօնաթերթ Ֆրանսահայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան, Մարսէյ.
Բանբեր Երեսանի Համալսարանի, Երեւան.
Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, Երեւան.
Գառնի, Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Հայկական Ակումբի, Պէյրութ.
Գեղունի 1903, 1905, 1909.
Գրականագիտական Հանդէս, Երեւան.
Դիտակ International Armenian Monthly Magazine, Պէյրութ.
Զարթօնք Օրաթերթ, Պէյրութ.
Լոյս, Առօրեայ Ընթերցումներ եւ Խորհրդածութիւններ, Պէյրութ.
Լրատու Հայ Աւետ. Եկեղեցոյ, Թորոնթօ.
Խօսնակ, Պաշտօնաթերթ Հ.Բ.Ը.Միութեան եւ Հ.Ե.Ընկերակցութեան Լիբանանի Շրջանակի, Պէյրութ.
Ծաղիկ, Գրական, Ազգային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Կամար, Գրականութեան եւ Գեղարուեստի Անկախ Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
Կանչ Շաբաթօրեակ, Պէյրութ.
Կանչ Հրեշտակապետին, Պաշտօնաթերթ Զմմառու Տիրամօր Վանքի Ս. Միքայէլ Նորրնծայարանի, Զմմառ.
Լրատու Հայ Աւետարանական Գոլէճի, Պէյրութ.
Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ուսումնաթերթ, Վիեննա.
Հանրապետական, Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցութիւն, Երեւան.
Հասկ, Պաշտօնական Ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պէյրութ.
Հոգեւոր Հայրենիք, Հայաստանի Ազգային Գրադարանի Ամսաթերթ. Երեւան.
Մասիս Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Մարզիկ Ամսաթերթ, Պէյրութ.
Մեսրոպեան Լրատու, Պէյրութ.
Միութիւն Ամսաթերթ, Սիտնի.
Յառաջ Օրաթերթ, Փարիզ.
Նայիրի Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.

Նոր Հաճրն, Պաշտօնաթերթ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան
Կեդրոնական Վարչութեան, Պ. Այրես.

Նոր Սերունդի Չայն, Ազգային, Հասարակական Հանդէս, Լոնտոն.

Շիրակ, Ամսագիր Գրականութեան եւ Արուեստներու, Պէյրութ.

Շողեր, Տարեգիրք Հայ Աւետ. Փ. Եւ Է. Թորոսեան Միջնակարգ Վարժարանի,
Պէյրութ.

Ռիստ Արարատի, Երեւան.

Պատմաբանասիրական Հանդէս, Երեւան.

Ջանասէր, Կրօնական, Գրական, Հասարակական Երկշաբաթաթերթ,
Պէյրութ.

Ռազմիկ, Պաշտօնաթերթ Հ.Յ.Դ. Լիբանանի Երիտասարդական Միութեան.

Միփան, Տարեգիրք Հայ Աւետարանական Գոլէճի, Պէյրութ.

Սփիւռք, Հրատարակութիւն Հայկական Ժողովրդային Շարժումի, Պէյրութ.

Տեղեկատու, Հրատարակութիւն Գահիրէի Հ.Բ.Ը.Մ.ի.

Տեղեկատու Քահիլի, Պէյրութ.

Տպագրութեան Տարեգիրք, Պէյրութ.

Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն - Հանրապետա-
կան 4րդ Գիտաժողով - Ջեկուցումների հիմնադրոյթներ, Գիւմրի.

Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն - Հանրապետա-
կան 5րդ Գիտաժողով - Ջեկուցումների հիմնադրոյթներ Գիւմրի.

Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն - Հանրապետա-
կան 6րդ Գիտաժողով - Ջեկուցումների հիմնադրոյթներ Գիւմրի.

Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն - Գիտական Աշ-
խատութիւններ Գիւմրի.

Մանրուսում, Միջազգային Երաժշտագիտական Տարեգիրք, Երեւան.

AGBU News, published by the Central Board of the Armenian General Benevolent
Union, New York.

A.M.A.A. News, Publication of the Armenian Missionary of America, New Jersey
France-Arménie, Paris.

Le Museon, Revue d'Etudes Orientales, Belgique.

Newsletter - Society for Armenian Studies, Dearborn, MI.

Nouvelle D'Armenie, Paris.

Zavarian Review, Official Periodical of the A.R.F. Zavarian Student Association,
Beirut.

Hye Sharzhoun-Հայ Շարժում, Supplement of the Collegian & the CSUF
(California State University, Fresno) Armenian Students & the Armenian Studies
Program.

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, քաղաքացիական, սինեմարութեան, երաժշտութեան, պարարտութեան, ճարտարապետութեան, կերպարութեան, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական, հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր, քարտէսներ եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են մինչեւ շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային շարուածքով:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր, հրատարակիչը եւ կամ տպարանը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ յօդուածագիրին անունն ու յօդուածին ամբողջական խորագիրը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր եւ էջաթիւր. իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը եւ խորագիրը, գտնուած վայրը, համարակալումը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական մը ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Փափաքելի է որ յօդուածին կցուի նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրական եւ ե-

լեկտրոնային հասցեն: Հեղինակը նաեւ պարտի գրաւոր հաստատել իր նիւթին անտիպ կամ մասնակի հրատարակուած ըլլալը:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճենուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակէտը եւ կարծիքները:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նիւթերու օգտագործման, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին .-

Haigazian Armenological Review

P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon

Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2

Email: review@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց գիրքին գրախօսուիլը ՀՀՀի մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք, պարտին յղել այդ գիրքի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթ կարելի է մէջբերում, յղում կատարել՝ նշելով աղբիւրը: Փափաքելի է սակայն, այդ առնչութեամբ տեղեակ պահել խմբագրութիւնս:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists, maps and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the full name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English, a short autobiography and an email address.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to: Haigazian Armenological Review

P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.

Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12

Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վարուժան Պօղոսեան	9
1909ի Կիլիկիայի Հայկական Կոտորածները	
Ֆրանսիական Պատմագրութեան Գնահատմամբ	
Աննա Արեւշատեան	69
Գրիգոր Մագիստրոսը Շարականագիր Եւ Տաղասաց	
Կարէն Մաթեոսեան	77
Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութեան	
Հայրապետ Վարդապետի Ընդօրինակութիւնը	
Վաղիմիր Բւանով	89
Ունիթորականութեան Ընթացքը ԺԴ.-ԺԵ.-դդ.	
Հասարակական-Քաղաքական Գործընթացների Համատեքստում	
Եղիկ Ճէրճեան	103
1912ի Օսմանեան Երեսփոխանական	
Ընտրութիւնները Եւ Արեւմտահայութիւնը	
Նարինէ Պետրոսեան	161
Քաղաքը Կոստան Զարեանի Օրագրերում	
Վաչագան Գրիգորեան	179
Հրանտ Մաթեոսեանի «Ահիճոր» Ակնարկի	
Գաղափարական Ենթիմաստը	
Թիմ Բենըտի	199
Յիշել Ու Մոռնալ- Հայկական Սփիւռքի Սինեման	
Յարութիւն Մարութեան	233
Յեղասպանութիւնների Շարքեր- Պատմական Յիշողութիւնը Եւ	
Ինքնութիւնը Տարեթուերում Ու Տեղանուններում	
(Ըստ Ղարաբաղեան Շարժման Նիւթերի)	
Վաղիմիր Օսիփով	285
Անցումային Նորժողովրդավարութեան Վիճարկումը	
Համաշխարհայնացման Տեսադաշտէն	
Զաւէն Մարրլեան	311
Հայոց Մասնակցութիւնը Լիբանանի	
էլիաս Հրաուրի (1989-1998) Նախագահութեան Ժամանակաշրջանի	
Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն (Ա.)	
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ	
Վրէժ Ներսէսեան	343
Եփրեմ Կաթողիկոսի Կոնդակը Եւ	
Գրական Կարեւոր Նկատողութիւն Մը	

Արծուի Բախշինեան	361
Դիանա Արգարի Նամակները Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Խորհուրդին	
Վարդան Մատթեոսեան	377
Կոստան Զարեանի Եւ Արշակ Զօպանեանի Նամակներէն	
Վաչէ Ղազարեան	397
Վահէ-Վահեանի Նամակները Վահան Թէքէեանին	
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ	
Վարդի Բէշիշեան	433
Բախտիար Յովակիմեան, Հայոց Մածկանունների Բառարան	
Արա Խզմալեան	441
Հենրիկ Յովհաննիսեան, Միջնադարեան Բեմ. Թատրոն-Եկեղեցի	
Յարարերութիւնը Եւ Հայ Հոգեւոր Դրաման	
Անահիտ Վարդանեան	447
Գէորգ Սարկաւազ Ղուչեան, Քրիստոնէական	
Աշխարհընկալումը Հայոց Գրական Անդաստաններում	
Վիքթորիա Ռոու	462
Անահիտ Յարութիւնեան, Նշանաւոր Կանանց Ժամանակաշրջանը	
Անդրանիկ Տազեւեան	464
Սոնա Զէյթլեան, Հայերը Եգիպտոսի Մէջ.	
Հայոց Նպաստը Միջնադարու Եւ Ժամանակակից Եգիպտոսին	
ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ	
Գայիանէ Գէորգեան	467
Հայերէնի Բարրառագիտական Ատլաս	
(Կազմման Սկզբունքները Եւ Առանձնալատկութիւնները)	
Ինկրիտ Սրմաան	476
Գերման-Թրքական Դիմադարձութիւններ	
Հայոց Ցեղասպանութեան Առնչութեամբ	
ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	
Ժիանքարլօ Պոլոնեզի (1923-2005), Ղեւոնդ Արք. Զեպէեան (1911-2006),	495
Հրանդ Գանգրունի (1925-2006), Հայկ Պարիկեան (1914-2006), Սիլվա	
Կապուտիկեան (1919-2006), Ինկրիտ Սրմաան (1939-2006), Մարատ Խարազեան	
(1931-2006), Շուշանիկ Նազարեան (1913-2006), Ներսէս Արք. Տէր Ներսէսեան	
(1920-2006)	
ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ	
Ընդհանուր Ակնարկ Հայակազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի	506
Հրապարակային Գործունէութիւններուն Վրայ (1 Յնր.-31 Դեկտ. 2006)	
Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին Կողմէ Զեռք	
Բերուած Գրականութեան Եւ Մամուլի Ցանկ (1 Յնր.-31 Դեկտ. 2006)	
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ	536
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	540

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL

ARTICLES AND STUDIES

<i>Varujan Poghosian</i>	9
French Historiography on the Armenian Massacres of 1909 in Cilicia	
<i>Anna Arevshatian</i>	69
Grigor Magistros as Author of Sharakans and Taghs	
<i>Karen Matevossian</i>	77
Hayrapet Vardapet's Manuscript of Samuel Anetsi's <i>Chronology</i>	
<i>Vladimir Ivanov</i>	89
The Track of Church Unity in the Context of XIV-XV c. Socio-political Processes	
<i>Yeghig Djeredjian</i>	103
The Legislative Elections of the Ottoman Empire in 1912 and the Western Armenians	
<i>Narine Petrossian</i>	161
The City in the Diaries of Costan Zarian	
<i>Vachagan Grigorian</i>	179
The Ideological Connotation of Hrand Matevossian's "Ahnidzor" Essay	
<i>Tim Kennedy</i>	199
Remembering and Forgetting: Cinema of the Armenian Diaspora	
<i>Harutyun Marutyan</i>	233
Genocide Series: Historical Memory and Identity as Reflected in the Dates and Places of the Placards Raised During the Karabagh Vigils	
<i>Vladimir Osipov</i>	285
The Contested Ground of a Transition Neodemocracy from the Perspective of Globalization	
<i>Zaven Messerlian</i>	311
Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Elias Hraoui (1989-1998) (Part I)	
UNPUBLISHED DOCUMENTS	
<i>Fr. Vrej Nersessian</i>	343
The Encyclical from Ephrem, Catholicos of Armenia to Sir Gore Ouseley, 3 August 1813 (The British Library Ms. Or. 15,957) and Sir Ouseley's Visit to Echmiadzin and an Important Literary Observation	

<i>Artsvi Bakhchinian</i>	361
Diana Apcar's Letters to the Supreme Council of St. Echmiadzin	
<i>Vartan Matiossian</i>	377
From the Letters Exchanged by Kostan Zarian and Arshag Tchobanian	
<i>Vache Ghazarian</i>	397
Vahe-Vahian's Letters to Vahan Tekeyan	
BOOK REVIEWS	
<i>Varty Keshishian</i>	433
Bakhtiyar Hovakimian, <i>Dictionary of Armenian Pseudonyms</i>	
<i>Ara Khezmalian</i>	441
Henrik Hovhannissian, <i>The Medieval Stage: Theater-Church Relations and the Armenian Spiritual Drama</i>	
<i>Anahit Vardanian</i>	447
Deacon Gevorg Ghushchian, <i>The Christian Perception in the Armenian Literary Fields</i>	
<i>Victoria Rowe</i>	462
Anahit Harutiunian, <i>The Age of Notable Women</i>	
<i>Antranik Dakessian</i>	464
Sona Zeitlian, <i>Armenians in Egypt. Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt</i>	
BRIEFINGS	
<i>Gayane Gevorgian</i>	467
Armenian Dialectology Atlas (the Principles and Charactersitics of its Formation)	
<i>Ingrid Semaan</i>	476
German-Turkish Encounters over the Genocide of the Armenians	
NECROLOGY	
Giancarlo Bolognesi (1923-2005), Archb. Ghevont Chebeyan (1911-2006), Hrant Kankrouni (1925-2006), Silva Kapoutikian (1919-2006), Haig Barigian (1914- 2006), Ingrid Semaan (1939-2006), Marat Kharazian (1931-2006), Shushanik Nazarian (1913-2006), Archb. Nerses Der Nersessian (1920-2006)	495
HAIGAZIAN UNIVERSITY	
A General Overview of the Public Activities of the Department of Armenian Studies at Haigazian University (1 January-31 December 2006)	506
A List of Book and Periodical Acquisitions of the Haigazian University Armenological Library (1 January-31 December 2006)	
NOTE TO CONTRIBUTORS	536
TABLE OF CONTENTS	540

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت ٢٠٠٧